filozofijski rječnik

u redakciji Vladimira Filipovića

Nakladni zavod Matice hrvatske

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE

BIBLIOTEKA RJEČNICI

UREDNIK
BRANIMIR DONAT

Tisak: *NIŠPRO VJESNIK, Zagreb 1989.*

filozofijski rječnik

treće dopunjeno izdanje

Grupa autora u redakciji

Vladimira Filipovića

NAKLADNI ZAVOD MATICE HRVATSKE
ZAGREB 1989.

SURADNICI

Branko Bošnjak (B), Zoran Bujas (Bu), Veljko Cvjetičanin (C), Vladimir Filipović (F), Ivan Furlan (Fr), Danko Grlić (G), Goran Gretić (Gr), Milan Kangrga (K), Kruno Krstić (Kr), Ante Pažanin (Pa), Danilo Pejović (Pe), Marijan Petras (Pet), Gajo Petrović (P), Boris Petz (Pt), Viktor Sonnenfeld (S), Rudi Supek (Su), Ljerka Šifler-Premec (Šp), Čedomil Veljačić (Ve), Predrag Vranicki (V), Franjo Zenko (Z) i dr. suradnici koji su napisali manje od 50 redaka ili natuknice bez potpisa nisu uvršteni u ovaj popis.

U Filozofijskom rječniku potpisani su inicijalima samo oni članci, koji imaju više od 5 tiskanih redaka normalnog formata.

UVODNA NAPOMENA

Ovaj Filozofijski rječnik izlazi kao dodatak Filozofskoj hrestomatiji Matice hrvatske. Nastao je iz potrebe koju nameće prvenstveno sama ta hrestomatija, a onda i mnogobrojna ostala filozofska literatura koja kod nas nailazi na sve veći krug čitalaca.

Danas se za filozofijske knjige i rasprave ne zanimaju samo oni koji se specijalno bave tom strukom, nego i mnogo širi naši obrazovani krugovi, pa se tako izdavanje filozofijskog rječnika nametnulo kao neminovni kulturni zadatak naše današnjice.

Ovaj rječnik nije dobio ni opseg ni oblik enciklopedijskog rječnika, jer je njegov zadatak mnogo skromniji. On treba da obuhvati filozofijske pojmove u njihovu ekstenzitetu, a da pri tom u njihovoj obradbi ne ulazi u njihovu mnogostruku kritičku eksplikaciju, jer bi ona nekoga tko se tom strukom pobliže ne bavi mogla više zbuniti nego informirati.

Rječnik stoga nije pisan u obliku rasprava za stručnjake, nego u obliku informacija o osnovnom značenju pojedinih filozofijskih pojmova. Izuzetak čine pojmovi s područja dijelaktičkog i historijskog materijalizma kao i oni njima suprotni (npr. idealizam, solipsizam, spiritualizam i sl.) kod kojih nisu izostale ni nužne kritičke napomene.

Osnovno značenje mnogih filozofijskih termina koji su ušli u svakidašnji kolokvijalni govor valjalo je adekvatno protumačiti, jer im je u svagdašnjoj upotrebi iskrivljen smisao.

Na drugoj strani ima u filozofijskoj literaturi mnoštvo termina koji su specifično filozofijski, pa je njihovo objašnjenje za pripremu filozofijskoga studija, imajući u vidu širok krug čitalaca, bilo bezuvjetno potrebno.

U rječniku je obrađeno oko 3000 filozofijskih termina. Rječnik ima i zadatak da fiksira našu terminologiju, koja je još daleko od toga da bude sređena. Kad se radilo o različitim, ali istoznačnim terminima (npr. osjetilo — čulo, predodžba — predstava, bit — suština i sl.) oba su termina navedena, ali je na jednom mjestu njihovo značenje protumačeno, a na drugom je mjestu istoznačni termin upućen (v.) na onaj prvi koji smo smatrali boljim i koji je dublje ušao iz naše ne odviše stare filozofske tradicije u našu suvremenu upotrebu.

Kritički će čitalac primijetiti da su pojmovi istočnih naroda obrađeni opsežnije nego oni evropskoga kruga. To je učinjeno stoga jer su oni potpuno nepoznati našoj javnosti i prvi put se kod nas objašnjavaju, pa ih je trebalo svestranije izložiti.

Ako izuzmemo kraća tumačenja filozofijskih pojmova, koja nalazimo kao dodatke nekim izdanjima filozofijskih udžbenika, onda možemo reći da je ovo prvi filozofijski rječnik koji

izlazi u Hrvatskoj. U jugoslavenskim okvirima izašao je prije ovoga posve mali rječnik prof. Svetislava Marića godine 1932. u Novom Sadu.

Posluži li ovaj rječnik onima koji žele čitati filozofijsku literaturu, onda će ispuniti zadatak koji mu je namijenjen.

Zagreb, 1964. Vladimir FILIPOVIĆ

NAPOMENA UZ DRUGO IZDANJE

Dvadeset godina nakon prvog tiskanja Filozofijskoga rječnika objavljujemo ovo drugo, u osnovi nepromijenjeno izdanje, ali dopunjeno s otprilike 500 natuknica.

Zagreb, 1984. V. F.

BILJEŠKA IZDAVAČA

Kad je knjiga — pregledana od redaktora — bila već posve pripremljena za tisak, zatekla nas je vijest o smrti prof. Vladimira Filipovića, dugogodišnjeg zaslužnog suradnika naše kuće. I u ovo je djelo, samozatajnije nego u neka druga, uložio mnogo od svoga širokog znanja, intelektualne tolerancije i skrbi pedagoga, kojemu su uvijek bili pred očima interesi studenata i potrebe svih koji se upućuju u čitanje — i teže razumijevanju — filozofijske literature.

U Zagrebu, srpnja 1984. N.Z.M.H.

FILOZOFIJSKI RJEČNIK

A

A=A, simbolički izraz za logički princip identiteta (v.), koji zahtijeva određenost i postojanost neke misli u granicama stanovitog misaonog sistema (A treba da ostane A). To je osnovni zahtjev logičke dosljednosti. Pet

A u stavu S a P označuje općenito jesni (univerzalno afirmativni) kategorički sud (Svi S jesu P), a prema tradicionalnoj lat. izreci »asserit **a**, negat **e**, sed universaliter ambo, asserit **i**, negat **o**, sed particulariter ambo« (tvrdi **a**, niječe **e**, ali oba općenito, tvrdi **i**, niječe **o**, ali oba djelomično). Pet

Abalijenacija (franc.): duševno ili duhovno poremećenje, rastrojstvo, psihopatologijsko stanje.

Abhidhamma (pâli) nauk o pojavama ili fenomenima (v. dhamma), opći naziv za treći dio kanonskih budističkih tekstova (»Tipitaka«), nastao u toku nekoliko stoljeća poslije Buddhine smrti iz potrebe da se nauka sadržana u njegovim govorima (sutta) sistematizira.

— Abhidhamma-pitaka sastoji se od sedam djela u kojima se provodi analiza elemenata pojavnosti sa različitih sistematskih stajališta: 1) Dhamma-sanganî, klasifikacija fenomena, sadrži 52 osnovna elementa svrstana u 89 klasa prema područjima a) osjetnost; b) psihičkih doživljajnih oblika; c) četiriju vrhovnih »neograničenih« kategorija (prostor, svijest, ništavilo, ni-zamjećivanje-ninezamjećivanje); d) »oslobađanja« ili redukcije toka pojavnih zbivanja u svijesti. 52 elementa predstavljaju tipične klasifikacione sheme koje se ponavljaju u Buddhinim govorima (v. khanda, dhâtu, paticca — samuppâda, magga, sîla, ghjâna). — 2) Vibhanga, raščlanjivanje osnovnih strukturnih grupa sa stajališta njihove pripadnosti osjetnim područjima. — 3) Dhâtukathâ, razvrstavanje fenomena na osnovu »uključenosti« ili »isključenosti« s obzirom na temeljne egzistencijalne kategorije, obuhvaćene uglavnom strukturama khanda i dhâtu (v.). — 4) Puggala-pannatti, karakterologija), sadrži opću tipologiju (komplementarni temperamenti: strastven-povjerljiv, srdit-razborit, zaslijepljen-nemiran) i karakterološku analizu prema stepenima razvoja sljedbenika Buddhine metode meditacije. — 5) Kathâvatthu, argumentacija, dokument o diskusiji 18 različitih budističkih nauka i škola koje su se razvile prije koncila što ga je vladar Ašoka sazvao god. 246. pr. n. e. — 6) Yamaka, dihotomijska klasifikacija osnovnih filozofskih problema, razrađena po strogim formalnim metodološkim kriterijima; jedno od osnovnih djela za studij indijske logike. — 7) Patthâna, genetika, obrađuje problematiku patticca-samuppâde. — »Abhidhamma-pitaka« je osnov theravâda budizma. Filozofski je specifična za cijelu problematiku abhidhamme nauka o trenutačnosti svakog egzistencijalnog sklopa (v. kšanika-vâda), a dosljedno tome i »atomskih« struktura objektivnog svijeta (v. anu). Ve

Abiogeneza (grč.) ili »generatio aequivoca spontanea« (lat.): spontanost nastajanja života, živih bića, organizama iz anorganskog prirodnim fizikalno-kemijskim putem ili načinom; samorađanje, samostvaranje (autogonija, v.). »Generatio aequivoca« Marxov je odgovor na (obično teološko-religiozno obojeno) pitanje o postanku čovjeka, tj. dokaz o njegovu praktičko-povijesnom samopostajanju. K

Abnorman (lat. abnormis = nepravilan), koji odstupa od norme, pravila; neobičan, neprirodan.

Abreakcija. Stručni psihoterapeutski termin iz rane faze psihoanalize (Breuer, Freud) kojim se označavao proces i učinak odtere-

ćenja i 'očišćenja' (katarza) psihizma od ranijih traumatskih doživljaja na taj način da ih se osvješćivalo i verbaliziralo. Danas je u čestoj i kolokvijalnoj upotrebi u općenitom značenju oslobađanja od unutrašnjih napetosti putem neke aktivnosti. Z

Abulija (grč. a = ne i bulé = volja), bezvoljnost, neodlučnost, nemogućnost da se provede određena voljna intencija. U blažim oblicima javlja se kao posljedica melankolije, hipohondrije i neurastenije gdje se u bolesniku sukobljuju suprotne predodžbe i čuvstva, ili gdje bolesnik doživljava uvjerenje o bezizlaznosti iz dane situacije. Kod težih je slučajeva uzrok u patološkoj strukturi voljnog centra koja dovodi do posvemašnje voljne nemoći.

Acervus (lat. hrpa) je izraz za osebujno dokazivanje da u stvari nema mnoštva: budući da pojedino zrno žita pri padu (navodno) ne čini štropot, to ni čitava hrpa kao zbroj pojedinih zrna ne može zapravo proizvesti štropot (Zenon iz Eleje, Eubulid, v. sorit). Pet

Actus purus (lat.), čisto djelovanje. U srednjovjekovnoj filozofiji: oznaka za božju egzistenciju i božju spoznaju. Actus je lat. prijevod Aristotelovog termina: energeia. (Suprotnost: dynamis.) U filozofiji Tome Akvinskog actus purus je bitno određenje boga. To znači da bog nema u sebi neostvarenih mogućnosti (potentia), nego je potpun i savršen (ipsum esse subsistens). B

Adaptacija (lat. adaptatio = prilagodba); 1) *(psihol., fiziol.)* smanjenje učinka nekog jednoličnog podražaja na podražljivo tkivo, zbog dužeg djelovanja podražaja. U području osjeta adaptacija se očituje u smanjenju osjetljivosti odnosno u slabljenju intenzitete osjeta. Osobito su jasne pojave u njušnom području. Npr. vonj, koji smo u početku jasno osjećali, ubrzo slabi, a može i potpuno iščeznuti; 2) *(biol.)* skupni naziv za promjene koje nastaju u strukturi ili funkciji organa, a koje dovode do boljeg prilagođenja organizma okolnim prilikama, što omogućuje lakše održanje života i vrste. Npr. pri boravku u velikim visinama, gdje u zraku ima manje kisika, povećava se značajno broj crvenih krvnih tjelešaca, što omogućuje bolje iskorištenje kisika iz okolnog zraka (v. akomodacija); 3) *(sociol.)* socijalna adaptacija je prilagođenje individualnog ponašanja društvenim normama i usvajanje dominantnih društvenih vrednota. Bu

Adekvacija (lat. adaequatio) znači suglasnost, podudarnost, a upotrebljava se u spoznajnoj teoriji u smislu povezivanja i izjednačivanja pojma i njegova predmeta. (V. adekvatan.)

Adekvatan (lat. adaequare = izjednačiti), odgovarajući, primjeren, izjednačen. Već kod Aristotela su u duši izazvane predodžbe paslike (odrazi = homoiomata) stvari. U spoznajnoj teoriji skolastika, a onda kasnije u različitim pravcima objektivizma (v.), upotrebljava se taj pojam za podudaranje zamjedbe, predodžbe ili pojma sa zamijećenim, predočenim odnosno pojmljenim predmetom. Pojam (predodžba ili zamjedba) je u istinitoj spoznaji spoznatom predmetu adekvatan. Veritas est adaequatio intellectus et rei: Istina je suglasnost (podudarnost) razuma (mišljenja) i stvari. Suprotno: inadekvatan (v.). F

Adept (lat. adeptio = postignuće, polučivanje): onaj koji je u nešto upućen. Riječ se upotrebljava u alkemiji za onoga za koga se smatra da je našao kamen mudraca. Danas se adeptom naziva onaj koji je dublje prodro u neko umijeće ili znanost.

A dicto secundum quid ad dictum simpliciter (od rečenog s ograničenjem k rečenom bez ograničenja, naprosto) — logička pogreška poznata i pod kraćim nazivom »fallacia accidentis conversa« (»konverzna pogreška akcidencije«). Sastoji se u tome što se od tvrdnje da nešto vrijedi samo pod određenim posebnim okolnostima zaključuje na tvrdnju da to vrijedi bez ograničenja, općenito. Takva su npr. umovanja: »Ricinus pomaže kod nekih probavnih smetnji. Ricinus je, dakle, uvijek zdravo piti.« Ili: »Ujed zmije otrovnice najbolje je

ispaliti užarenim željezom. Dakle, svaku ranu najbolje je ispaliti užarenim željezom.«
P

A dicto simpliciter ad dictum secundum quid (od rečenog jednostavno, bez ograničenja, k rečenom s ograničenjem) — logička pogreška poznata i pod kraćim nazivom »fallacia accidentis« (pogreška akcidencije). Sastoji se u tome što se zaključuje da ono što vrijedi općenito vrijedi i pod posebnim okolnostima koje u općoj formulaciji pravila nisu uzete u obzir. Takva su npr. umovanja: »Čovjek je umno biće. Prema tome, luđaci, pijanci i političari također su umni.« »Voće je zdravo. Zato i oni koji boluju od dizenterije treba da ga što više jedu.« »Pošten čovjek treba da govori istinu. Zato i uhapšeni revolucionar treba da prizna policajcima gdje mu se skrivaju drugovi.« P

Adherentan (lat. adhaerere = držati se nečega), prianjajući, nesamostalan. Naziv za oznaku koja je nužno vezana uz neku drugu oznaku.

Adiáfora (grč.), nerazlikovan, neistaknut, ravnodušan. To je problem stoičke i kiničke etike. U čovjekovu odnosu prema svijetu i prirodi treba razumski odrediti što je bitno i vrijedno za ljudski život. U stoičkoj etici postoje četiri osnovne vrline: razboritost, hrabrost, pravednost i umjerenost. U svima je ispoljena baš razboritost (grč. fronesis), tj. misaono rasuđivanje o svemu što se radi. Već Sokrat smatra da čovjek, na primjer, ne može biti hrabar ako ne zna što je hrabrost i sl. Znanje prije djelovanja i kod stoika je određenje koje čini bitni sadržaj njihove etike. Ono što je suprotno osnovnim vrlinama označuju kao loše. Između dobrog i lošeg postoji srednji stupanj: indiferentno, adiáfora, tj. ono što nije ni jedno ni drugo. To su prema stoicima npr. sam život i smrt, ljepota, snaga, visoko porijeklo i sl. Adiáforu stoici ne smatraju za vrlinu.

Pojam adiáfora u kršćanskoj etici ima smisao da se zemaljske stvari smatraju nebitnima u odnosu na »nebesko carstvo«. U doba reformacije vodila se oštra polemika oko adiáfore, u kojoj naš Matija Vlačić (Matthias Flacius Illyricus) zastupa mišljenje da na području vjere nema adiáfore. Tom problemu vraćaju se Kant i Fichte, koji sa svoga rigoroznog etičkog stajališta drže da u ljudskom djelovanju nema adiáfore. B

Advaita (sansk.), »nedvojnost« ili monizam. Osnova vedântinske filozofije, osobito u razradi Šankare (između 6. i 8. st. n. e.); nauka koja nalazi potvrdu u najstarijim upanišadama. Šankara osniva svoju nauku na četiri »velike izreke« iz upanišada: »To si ti« (tat tvam asi — Čhândogya-upanišad); »Ovaj âtman (svijest) je brahman (apsolutni bitak«) (Mândûkya-upanišad); »um je brahman« (Aitareya-upanišad); »ja sam brahman« (Brihadâranyaka-upanišad). Apsolutni monizam nije usvojen u svim vedântinskim školama. Šankarin veliki protivnik Râmânugja (11. st.) zastupa »kvalificirani« monizam (v. višištâdvaita) i pobija osobito ekstremni intelektualizam Šankarine teorije apsolutnog duha. Ve

Afazija (grč. a [priv.] i phasis = riječ): cerebralno poremećenje koje se sastoji u nemogućnosti da se govori ili da se razumije govor drugoga, iako ne postoji povreda ili uzetost perifernih organa koji služe za govor odnosno za sluh.

Postoji više tipova afazija: 1) motorička afazija, kad bolesnik razumije i zna ono što hoće reći, ali to ne može izgovoriti; 2) senzorna afazija, kad bolesnik ne razumije ono što netko drugi govori na njemu inače poznatom jeziku, iako mu je sluh sačuvan; 3) totalna afazija, koja je kombinacija motoričke i senzorne afazije. Su

Afekcija — opći termin kojim se označuje emocionalni aspekt doživljaja (za razliku od spoznajnih i voljnih doživljaja).

Afekt — redovito kratkotrajno, ali snažno čuvstveno uzbuđenje, praćeno značajnim fiziološkim promjenama u organizmu.

Afektivan: koji se odnosi na afekte, osjećaje, osjećajan.

Aferentan (lat. affero = donosim), »donoseći«, »javljajući«. U fiziologiji i psihologiji: živac koji nosi podražaj od periferije prema

živčanom centru. Isto što i centripetalan. Suprotno: eferentan (v.).

Aficirati (lat. afficere = djelovati na koga), uzbuđivati, djelovati, utjecati. U spoznajnoj teoriji, naročito kod Kanta, dobio je taj pojam određenije značenje, po kome stvari aficiraju (djeluju na) receptivnu svijest, koja tako uzbuđena na sebi osebujan način te stvari doživljuje. F

Afinitet (lat affinis = blizak, srodan), srodnost, bliskost, privlačnost, naklonost. 1) U spoznajnoj teoriji po Kantu označava se afinitetom »osnov mogućnosti asocijacija (v.) raznolikoga, ukoliko leži u objektu«, a sam je afinitet transcendentalan. 2) U psihologiji znači, a) sličnost (analogiju) između pojedinih psihičkih manifestacija (predodžaba, misli, čuvstava, raspoloženja itd.) ili psihičkih struktura (temperamenata, karaktera, ćudi); b) afektivnu priklonjenost određenim predmetima, zanimanjima, sredinama, osobama, predodžbenim ili misaonim motivima; osniva se na instinktu, individualnim psihičkim dispozicijama, navikama. 3) U kemiji se afinitetom označuje stupanj lakoće kojom se pojedine tvari međusobno spajaju. Kr

Afirmacija (lat. affirmatio): pozitivna tvrdnja da postoji odnos između dva pojma. Afirmacija je jedna od osnovnih kvaliteta (v.) suda. Suprotno: negacija (v.). U kolokvijalnom govoru označava postizanje određenog uspjeha odnosno priznanja.

Afirmativan (lat. affirmo = tvrdim). U logici: potvrdan, jestan sud. Neki sud je afirmativan ako se subjektu bez ograničenja pridaje predikat. Sud kojim tvrdimo da nešto jest: S je P. Može biti općenit (v.) ili djelomičan (v.). Suprotno: negativan (v.).

Aforistički, u obliku aforizma (v.): pregnantno izražena misao.

Aforizam (grč. aforízein = omeđašiti, ograničiti, odijeliti): u jednoj rečenici kratko i jasno izražena misao, u sebi zatvorena, koja nije sistematski povezana ni dalje razvijena s nekim drugim izraženim mislima. U aforizmima su izražavali svoje filozofske misli: Erazmo, Bacon, francuski moralisti, Pascal, Nietzsche i dr. F

A fortiori — posredan nesilogistički zaključak oblika: »B je veće od C; A je veće od B; dakle, A je veće od C«. Valjanost tog argumenta zasniva se na tranzitivnosti relacije »veće od«, pa neki autori uzimaju taj naziv šire, primjenjujući ga na sve relacione silogizme čija valjanost zavisi od involvirane relacije. P

Agatologija (grč. to agathon = dobro): učenje o moralnom dobru koje se postiže vježbanjem i učenjem.

Agens (lat.), pokretna djelatna snaga, djelatni faktor, aktivni princip. U skolastici i aktivnost razuma (intellectus agens), koji je božanskog porijekla. Pomoću agensa ljudski potencijalni razum može spoznavati. To je nastavak tumačenja Aristotelove misli o aktivnom i pasivnom umu. B

Agnostički (grč.), ne-spoznatljivo. Odnosi se na agnosticizam (v.) kao na filozofijsko stajalište. Agnostički stav izražava nespoznatljivost temelja bitka, apsolutnog. Time se otklanja svaka metafizika. Agnostički stavovi nalaze se kod skeptika, sofista, neokantovaca i pozitivista.

Agnosticizam (novija kovanica od grč. a = ne i gnostikós = spoznajni). Nazor koji niječe mogućnost potpune spoznaje svijeta, budući da pretpostavlja neku supstanciju, »stvar po sebi« ili metafizičku zbiljnost koja se susteže istinitom spoznavanju. Prema Engelsu (usp. Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije), pored idealizma i materijalizma, koji — bez obzira na svoja oprečna ishodišta od duha ili materije — smatraju da je moguća istinita spoznaja svijeta, agnosticizam predstavlja tzv. »treći put« u filozofiji, i drži da je potpuna spoznaja bîti stvari nemoguća. Po tom nazoru, naime, postoji jedna neprekoračiva granica spoznaje, a takva je, za Kanta npr., »stvar po sebi« koja uvijek ostaje s onu stranu svake spoznaje. — Naziv agnosticizam prvi je uveo u filozofiju engleski prirodoslovac Huxley 1869, da bi njime označio svoje stajalište; u pozitivnom smislu to je shvaćanje da u znanstvenom istraživanju valja slušati samo glas razuma, a u negativnom znači ograničenje sigurne spoznaje na pozitivno

dano u osjetilnom iskustvu, što se svagda može empirijski verificirati. U tom širem smislu agnosticizam je cjelokupni empirizam i pozitivizam (Comte, Darwin, Spencer, Hamilton, Jodl) uključujući i suvremeni logički (Wittgenstein, Carnap, Ayer), budući da otklanja svaku »metafiziku« i ograničava bit istine na znanstveno provjereni sklop činjenica. — Svaki agnosticizam zastupa nespoznatljivost istinskoga bitka i neopravdano svodi bit spoznaje na prirodoznanstveno iskustvo kao apsolutno i jedino kompetentno mjerilo istine. Pe

Agnozija (grč. a = ne i gnosis = spoznaja). Patološka pojava koja se očituje u teškoći ili nesposobnosti prepoznavanja i razumijevanja značenja predmeta i pojava uz sačuvano osnovno osjećanje. Čovjek koji boluje npr. od vidne agnozije vidi, ali nije sposoban da prepozna ono što gleda (tzv. duševna sljepoća); kod slušnih agnozija, npr. senzorne afazije (v.), bolesnik čuje govor, ali ne može razumjeti sadržaj govora, itd. Agnozije su obično uzrokovane poremećajima u funkciji sekundarnih senzornih područja mozga. Bu

Agorafobija (grč. agora = trg i phobos = strah), bolesni strah od otvorenih i širokih prostora, strah da se prijeđe preko ulice ili trga.

Agrafija (grč. a [priv.] i graphein = pisati): cerebralno poremećenje koje se očituje u potpunoj ili djelomičnoj nesposobnosti da se oblikuju slova ili drugi pisani znakovi uz inače sačuvane sposobnosti kretanja prstima.

Agregat (lat. aggregatum = gomila): hrpa koja nastaje samo vanjskim gomilanjem bez unutrašnje veze, kakva se naprotiv zahtijeva kod organizma. — Za Kanta iskustvo nije jednostavan agregat opažanja ili zamjedbi, jer u tom slučaju ono ne bi imalo opće vrijednosti, nego radi stjecanja iskustva opažanja moraju stajati pod nekim razumskim jedinstvom, tj. moraju imati unutrašnju vezu. — Fizika razlikuje tri različna agregatna stanja materije: plinovito, tekuće i kruto. — U matematici se pod agregatom razumijeva zbroj, skup. S

Agresija (lat. aggressio = pristup, uvod u govor; kasnije navala, napad). Ponašanje ili djelovanje koje ima za cilj nanijeti štetu osobama, životinjama i stvarima. U međunarodnom političkom životu: neizazvani i iznenadni napad jedne države na drugu što je kao »agresivni rat« osudilo Društvo naroda i kasnije Organizacija ujedinjenih naroda. Nema jedinstvenog teorijskog objašnjenja agresije, te vrlo raširene pojave. Najpoznatije je psihologijsko tumačenje prema kojem je agresija simptom i posljedica uneravnoteženosti i neprilagođenosti bića okolini, odnosno psihoanalitičko objašnjenje agresije kao posljedice potiskivanja prirodnih težnji ljudskog bića. Neke novije teorije ponašanja tvrde suprotno tj. da je agresija u životinjskom carstvu u funkciji prilagođavanja kao i da se teorija o biti i uzrocima agresije u životinja može izravno primijenjivati i na ljudsku vrstu. Z

Agresivnost, karakterna osobina bića koje naginje agresivnom ponašanju i djelovanju (v. agresija).

Aham-kâra (sansk.), »faktor ja«, »samosvijest«, više u psihološkom nego u metafizičkom smislu (usp. âtman). — Karakterističan termin u analizi svijesti sâmkhya filozofije (v.), gdje predstavlja treći stepen manifestacije bivstva (tattva) duha (puruša) u prirodi (prakriti). Zbog svog položaja između uma (buddhi, v.) i razuma (manas, v.) gubi često u kasnijoj filozofiji svoj bitni smisao, u vedânti zbog metafizičke afirmacije âtmana, a u budizmu zbog njegove negacije, pa poprima sve više moralno negativno značenje egoizma ili iluzorne predodžbe o vrijednosti vlastitog ja. Ve

Ahil i kornjača naziv je poznatog prividnog dokaza o nepostojanju gibanja koji je dao Zenon iz Eleje. Ahil kao najbrži trkač nikada ne može stići kornjaču, najsporiju životinju u slučaju kada ona ima samo i najmanju prednost. Naime dok je on pretrčao put koji je ona već prešla ona je već prešla novi dio puta, a kada je on prešao i taj dio ona je opet otišla dalje makar i mali dio puta: za vrijeme dok je on prešao i taj dio puta kornjača je iznova prešla novi dio i

tako u beskonačnost. Tvrdnja da beskonačni proces zahtjeva beskonačno mnogo vremena je pogrešna, jer se taj cijeli postupak može samo misaono razložiti u beskonačno mnogo dijelova. Gr

Ahimsa (sansk.), nenasilnost, princip nevršenja nasilja zajednički svim klasičnim oblicima indijske etike. Ne ograničuje se samo na nepovredivost ljudskog života, nego se primjenjuje i na životinje. Najekstremniji zastupnici ovog principa su gjaini (v. gjainizam), iz čije je sredine potekao i M. K. Gandhi koji je nauku o ahimsi popularizirao i na Zapadu taktikom svoje političke borbe. On je definira ovako: »Nenasilnost kao izraz snage znači svjesnu patnju. Ona nikako ne znači podložnost slabića volji zločinca, nego usmjerenost potpuna duha protiv volje tirana.« Ve

Akademija (grč. akadémeia), imanje na Kefisu, 6 stadija od Atene, gdje je Platon poučavao. Odatle je Platonova škola dobila ime Akademija. Platonova Akademija (osnovana god. 387) dijeli se na Staru, Srednju i Novu. U prvoj su poznati: Speusip (oko 409-339), Ksenokrat iz Halkedona (395-314), Heraklid sa Ponta, Filip iz Opunta, Polemon, Krates, Krantor. U Srednjoj su: Arkesilaj (315—240) i Karnead (214—129). Srednja je zastupala umjereni skepticizam. U novijoj Akademiji ističu se Filon iz Larise i Antioh iz Askalona kod koga je u Ateni učio i Ciceron. Akademija je postojala sve do 529, tj. do zatvaranja filozofskih škola naredbom cara Justinijana. Platonovu Akademiju obnovio je u renesansi oko 1440. Cosimo Medici u Firenzi. Podsticaj za to dao je Georg Gemist Pleton (1355—1450) iz Konstantinopola. Od 18. st. pojam akademija dobio je šire značenje, pa se danas njime označuju najviše naučne ustanove u nekoj zemlji. B

Âkâša (sansk.), prostor, eter; termin izveden iz osnove kâš- »očitovati se«, »prosijavati« jedan od osnovnih termina orijentalne metafizike svjetlosti i teorije o manifestaciji (usp. avest. thwâša). U teoriji o elementima osjetnosti (v. vaišešika) âkâša je kao peti element nosilac zvuka i životne energije i u tom smislu praelement koji se identificira sa stvaralačkim božanstvom Brahmom. — U klasičnim filozofskim sistemima âkâša kao pojam prostora dobiva dva osnovna smisla: 1) »ograničeni prostor« koji omeđuje neko tijelo i određuje orijentacione odnose u geografskom smislu (strane svijeta). Specifični termin za prostor u ovom empiričkom smislu je diš (v.); 2) »neograničeni prostor« koji nije zamjetljiv kao element neposredne osjetne realnosti, nego dobiva transcendentalni i metafizički smisao. Za razumijevanje tog smisla bitna je pretpostavka da u indijskoj filozofiji ne postoji paralelizam u obradbi pojmova »prostor« i »vrijeme«, nego âkâša u ontološkom smislu redovno predstavlja zajednički osnov empirijskog prostora i vremena (diš i kâla, v.). Kao metempirički »čisti element« âkâša je već u Vedama nosilac zvuka besmrtne i trajne stvaralačke riječi božanske objave. Po toj funkciji âkâša je praelement iz kojeg potječe i u koji se vraća božanska emanacija svjetova (v. kalpa). To je rezervoar kozmičke snage i njene moralne uvjetnosti, koja pretpostavlja kontinuitet latentnog pamćenja (v. âlaya) ili »održavanje prošlosti u samoj sebi« po vlastitoj energiji i »njeno postojanje izvan svijesti«, u ontičkim okolnostima gdje individualizirana svijest više ne postoji. (Citati u navodnicima su Bergsonova formulacija istih pretpostavki njegove teorije pamćenja. — Usp. sarvâsti-vâda.) Ve

Akatalepsija, v. demencija.

Akcidencija, v. slučajnost.

Akcident, nešto što je nebitno, promjenljivo, slučajno na nekoj stvari ili pojavi; nešto što može biti i drugačije a da ne promijeni ili ne ukine bit stvari. Suprotno akcidentu je supstancija (v.), pa je stoga akcident i ono što je nesamostalno, što ne postoji po sebi već po drugom.

Akcidentalan, nebitan, sporedan, pojavan, koji ne pripada biti neke stvari. Suprotno tome: esencijalan, bitan (v. bit).

Akcija (lat. actio = djelovanje), radnja, djelatnost, činjenje (v. reakcija).

'Akl (islam.): um u smislu nus (v.) u helenskoj filozofiji (v. rûh i nafs).

Akolucija (grč. akoludhéo = slijediti, ići za čim). Pojam kojim se kod Aristotela, a napose u stoičkoj nauci, označava nužni slijed dvaju pojmova; odnos dvaju pojmova od kojih se jedan bez drugoga ne može postaviti, od kojih je jedan u drugome implicite sadržan; ponajčešće nužni slijed uzrokâ i posljedicâ. F

Akomodacija (lat. accomodatio = prilagođenje), 1) prilagođenje nekog organa ili organizma zahtjevima i prilikama okoline. Često se upotrebljava u jednakom smislu kao i adaptacija (v.), 2) promjene u ispupčenosti očne leće pri gledanju različito udaljenih predmeta. Te promjene omogućuju da se slike okolnih predmeta oštro ocrtavaju na mrežnici oka. Bu

Akozmizam (grč. a = ne i kósmos = svijet). Ontološka koncepcija po kojoj se negira opstojnost samostalnoga realnog svijeta, koji je zapravo samo pričin (v.) Zbiljski je samo apsolut kao beskonačna jednota u kome je pojedinačno, ako uopće jest, tek njen metafizički modus. Misao izražena u Vedantama u budizmu, a i kod Eleaćana i Spinoze. F

Akroamatičan (grč.): za slušanje, slušno. Antička oznaka za ono što je »za slušanje«, a odnosila se prvenstveno na Aristotelova učenja koja je on iznosio usmeno, odabranim učenicima. Zatim općenito, oblik u kojem učitelj usmeno iznosi, a učenici samo slušaju. Suprotno: erotematičan ili dijaloški oblik učenja.

Akromatičan: 1) bezbojan; akromatični vidni osjeti posjeduju samo kvalitetu svjetline (bijelo, sivo, crno); 2) kod leća: bez kromatske aberacije.

Akromatopsija (grč. a = ne, hroma = boja i opsis = vid), vidna anomalija koja se sastoji u potpunoj sljepoći za boje. Čovjek koji ima tu anomaliju doživljava samo svjetline (akromatske kvalitete). Akromatopsija je redovito praćena smanjenom oštrinom vida. Bu

Aksiologija (grč. áksios = vrijedan i logos = nauka) je kao filozofija o vrijednostima jedna od najmlađih filozofskih disciplina, iako je njen predmet star gotovo kao i filozofija sama. Vrijednosni problem obrađivan je u pojedinim filozofskim disciplinama (prvenstveno u etici i estetici) već od početka antropološkog razdoblja grčke filozofije, ali ga je kao izoliran i osebujan problem izlučio tek H. Lotze (u djelu »Mikrokosmos« I—III, 1856—1864). No ne samo da je tako postao osnivač aksiologije nego je — razlučivši područje bitka (Sein) od područja važenja (Gelten) — postavio temelj jedne ontologije koju su nastavljači razrađivali iz različitih aspekata. Područjem bitka bave se po Lotzeovu mišljenju iskustvene znanosti, a spoznajni im je instrument razum; područjem važenja bavi se um koji je osjetljiv za vrednote. Iz tih Lotzeovih aksioloških teza razvila su se tri osnovna pravca u suvremenoj aksiologiji, i to: psihologistički, pravac »badenske škole« i fenomenološki. Aksiologiju kao teoriju (a ne filozofiju!) počeli su ponajprije obrađivati psiholozi prihvativši od Lotzea tezu da su vrednote ono što izaziva u nama čuvstvo ugode ili ono što želimo. Ovi prvi (Meinong, Schuppe) nazivaju se aksiološkim emocionalistima, a ovi drugi (Krüger, Münsterberg) voluntaristima. Emocionalni odnosno voljni akti bili su tumačeni kao konstitutivni vrijednosni doživljaji a njihov intenzitet kao ono što određuje visinu vrijednosti. »Badenska škola« (Windelband, Rickert) pošla je od Lotzeova problema važenja po kome je konstituirano područje vrednota, a po njima se preko čovjeka ostvaruje povijest odnosno kultura. Vrednote ne egzistiraju nego važe, pa su stoga irealne odnosno nezbiljske. Ljudskim vrijednosnim aktima nastaju u zbilji dobra u kojima su ostvarene vrednote (v. idiografske znanosti). Ta dobra sačinjavaju ono što se zove kultura, a razlikuje se od prirode koju određuju zakoni i u kojoj ne važe vrednote. Fenomenološka škola, koje je začetnik F. Brentano, ima svoje glavne predstavnike u M. Scheleru i N. Hartmannu. Brentano, također nastavljač Lotzea, otkriva da je svaki a ne samo misaoni akt usmjeren na određenu predmetnost. Emocionalni akti ljubavi i mržnje intendiraju vrednote kao svoje predmetnosti,

a doživljavalju se s jednakom sigurnošću evidencije kao i spoznajni akti. U tim emocionalnim intencionalnim aktima određena je po dimenziji dubine čuvstva i skala vrednota. Scheler je nastavio fenomenološkom analizom otkrivati vrijednosna područja i nasuprot Kantovom formalizmu pokazao područje materijalnih kvaliteta (vrednota) koje imaju karakteristiku apsolutnog i općenog važenja, a time svoj osebujni idealni način bivstvovanja. Njegove je aksiološke izvode razradio u svom sistemu N. Hartmann. Aksiologija je danas postala propedeutičkom disciplinom za sva područja praktičke filozofije. F

Aksiom (grč. aksíoma = zahtjev, želja), princip, teza, sud, stav ili iskaz koji je nedokažljiv, ali se bez dokaza uzima kao istinit i služi kao princip ili premisa deduktivnog (v.) dokazivanja. Prema tradicionalnom shvaćanju, koje potječe od Aristotela, aksiomima nije ni potreban nikakav dokaz, jer je njihova istinitost neposredno očevidna. Ovo shvaćanje usvaja i Kant, po kojem su aksiomi neposredno izvjesni sintetički principi a priori. U suvremenoj simboličkoj logici smatra se da nijedan princip (sud, stav, iskaz) nije sam po sebi aksiom, nego da može postati aksiom samo unutar nekog aksiomatskog (v.) (deduktivnog) sistema. Po tom shvaćanju aksiom se od drugih principa ili sudova istog sistema razlikuje samo po tome što u tom sistemu nije dokazan ni dokažljiv a služi kao osnova dokazivanja. — Na tradicionalan način shvaćeni aksiomi bitno se razlikuju od postulata (v.), dok je aksiom kako ga shvaća suvremena logika isto što i postulat. P

Aksiomatika: kritičko proučavanje aksiomatske metode (v.) i aksiomatskih sistema (v.) i naučanje kako se taj metodički i sistematski postupak izvodi.

Aksiomatska metoda: metoda izgradnje aksiomatskih (deduktivnih) sistema. Sastoji se u tome da se najprije nabroje svi nedefinirani (»primitivni«) pojmovi odnosno termini i svi bez dokaza prihvaćeni (»primitivni«) sudovi (aksiomi), da se definira pojam smislene kombinacije pojmova (ili valjano formirane formule), da se specificiraju pravila dedukcije i da se zatim primjenom ovih pravila izvedu teoremi. — Aksiomatska metoda primijenjena je najprije u geometriji i logici, a zatim i u drugim granama matematike i filozofije. S nejednakim uspjehom primjenjuje se danas i u empirijskim naukama kao metoda za sistematsko prikazivanje otkrića dobivenih primjenom empirijskih induktivno-deduktivnih metoda. P

Aksiomatski sistem: aksiomatskom metodom izgrađen sistem sudova, stavova ili iskaza. Sastoji se od sudova koji se prihvaćaju bez dokaza (aksiomi ili postulati) i od sudova koji se iz njih mogu izvesti (dokažljivi sudovi ili teoremi). Teoremi se iz aksioma izvode pomoću definicija a prema određenim pravilima (pravila dedukcije ili sintaktička pravila). Valjan aksiomatski sistem mora ispunjavati tri osnovna zahtjeva. On mora biti: 1) konsistentan, što znači da ne smije biti moguće iz skupa njegovih aksioma primjenom pravila dedukcije izvesti jedan teorem i njegovu negaciju (jer bi se tada u njemu mogao dokazati svaki sud); 2) kompletan, što znači da se iz njegovih aksioma mogu izvesti svi istiniti stavovi sistema (jer bi inače u njemu pored aksioma i teorema postojali i nedokažljivi sudovi); 3) zasnovan na skupu međusobno nezavisnih aksioma, što znači da se nijedan aksiom ne može izvesti iz drugih aksioma (jer tada on ne bi bio aksiom, nego teorem). — Prvi i dugo jedini aksiomatski sistem bio je Euklidov sistem geometrije. Početke aksiomatskog prikazivanja logike nalazimo kod Aristotela. Od druge polovine 19. st. do danas izgrađeni su aksiomatski sistemi i u drugim granama matematike i u logici, a bilo je i pokušaja aksiomatskog prikazivanja empirijskih nauka pa katkad i filozofije. P

Akson (grč. áxon = osovina): izdanak živčane stanice, koji odvodi uzbuđenje od živčane stanice na druge živčane stanice ili u izvršne organe. Akson se obično na svom kraju grana u veći broj tanjih izdanaka koji završavaju malim kvržicama. Bu

Akt (lat. actus = čin, djelovanje). Aristotel je prvi upotrijebio pojam »akt« (energeia) u vezi s potencijom (dynamis), da bi obrazložio postajanje bića. U filozofiji srednjega vijeka akt kao prijevod grčke energeia znači isto što i dovršenje i »ispunjenje«, ozbiljenje. Aktualitet kao suprotnost mogućnosti danas većinom prevodimo sa zbiljnost. Već za Aristotela pojmovi mogućnost i zbiljnost označavaju dva temeljna modaliteta bitka bića. Akt je postajanje ili razvijanje nečega iz njegova nerazvijena stanja do njegove pune zbiljnosti. To znači da zbiljnost ne nastaje iz puke logičke mogućnosti nego iz sasvim određenih zasada i nadarenosti što ih biće nosi u sebi kao klicu koja se razvija u zbiljnost. Te nerazvijene zasade bića Aristotel naziva dynamis (lat. potentia), to jest realnom mogućnošću koju akt razvija, ozbiljuje i dovršava u aktualnost ili zbiljnost. U procesu razvijanja razlikujemo dvije vrste akata. Već prema tome, da li su nekim aktom ozbiljene sve realne mogućnosti ili je njim postignut samo neki stupanj koji sadrži realne mogućnosti za dalji razvitak, govorimo o završenim i nezavršenim aktima. Akt je u najširem značenju sve što neodređenost dovodi u određenost i što jedno stanje mijenja u drugo. Aristotel razlikuje akcidentalnu promjenu, u kojoj akt mijenja samo akcidencije kao što je oblikovanje komada mramora u kip pri čemu mramor ostaje mramor, od supstancijalne promjene, u kojoj biće ne postaje samo drugačijim bićem kao u akcidentalnoj promjeni nego ono postaje drugo, novo biće. Primjer takve bitne promjene pruža prije svega asimilacija kod živih bića koja anorganske i tuđe stvari kao hranu u živom organizmu pretvara u njegovu vlastitu supstanciju. Osim tih oblika promjene i zbivanja u svijetu te vrsta akata koji unutarsvjetovna bića dovode iz realne mogućnosti u zbiljnost, kršćanska filozofija je razvila naučavanje o nastajanju svijeta (v.) iz ništa. To je poznato kao nauka o čistom aktu (actus purus). Međutim i u određenju čistog akta razlikuju se Aristotel i kršćanska filozofija. Jer, dok je čisti akt u tomističkoj filozofiji zapravo definicija Boga kao beskonačnog bića koje je sve konačno stvorilo iz ništa pomoću akta koji kao i sam Bog prethodi potenciji, dotle čisti akt u Aristotelovoj filozofiji nije beskonačna osoba koja stvara iz ničega nego kao noesis noeseos označava sami vječni bitak koji kao nepokretni pokretač i posljednja svrha sve pokreće a da se sam ne kreće.
Pa

Aktivacija (izvedenica od lat. actio = djelovanje): podsticanje djelovanja pokretanjem mirujućih sila i energija. Termin često upotrebljavan u ranoj fazi eksperimentalne psihologije pri opisivanju i tumačenju pojava što se kriju iza naziva »emocije«, »motivacije«, »afekt« itd. Kao pojam ušao u druga znanstvena područja kao npr. fiziku i kemiju. Gdje god se pojavljuje svagda se uz taj termin vezuje neka varijanta temeljnog značenja u smislu mobiliziranja potencijalne energije nekog bića. Z

Aktivan (lat. activus), djelatan, djelotvoran, radin, a u novije vrijeme dobiva značenje »koji se nalazi u službi«. Suprotno: pasivan.

Aktivitet (lat. activitas), djelatnost, djelovanje, djelotvornost, poziv za djelovanjem. Ukupnost postupaka ili radnji nekog lica, zajednice, organizma, društva. U filozofiji i psihologiji upotrebljava se pojam aktiviteta svijesti kao suprotnost pojmu pasiviteta svijesti, po kome svijest djeluje automatski, pasivno, po asocijativnim vezama. Aktivitetom se označava samodjelatnost, spontanitet, stvaralaštvo svijesti, koje se očituje na području misaonog, a pogotovo voljnog djelovanja. Svi oblici tehničkog, kulturnog i socijalnog života nastaju po aktivitetu svjesnog ljudskog bića. Suprotno: pasivitet (v.). G

Aktivizam: nazor na svijet odnosno stav koji naglašava značenje ljudske aktivno-svjesne voljne djelatnosti za praktičnu izmjenu svijeta, društva, kulture, ekonomike i dr. Već su stoici svojim preferiranjem praktično-ćudorednog života, kojem treba da služe sva druga (logička, fizička, spoznajna) istraživanja, zastupali neku vrstu specifičnog aktivizma, a to je naročito došlo do izražaja u primatu praktičnog uma nad teo-

retskim kod Kanta i Fichtea. S drugih polaznih pozicija važnost spoznajnog i praktičnog aktivizma naglašava i K. Marx, posebno u 11. tezi o Feuerbachu. Suprotno: pasivizam (v.). G

Aktivnost (lat. actio od actus, v. akt) je u širem smislu svaka čovjekova djelatnost. U praktičnoj filozofiji pod aktivnošću (njem. Aktivität, fr. activité) se razumije djelovanje (njem. Handeln) kao onaj oblik čovjekove umne djelatnosti u kojoj se čovjek osjeća odgovornim za to što čini. U tom smislu aktivnost je moralni i politički život (v. vita activa), tj. život koji nije određen samo vanjskim podražajima i utjecajima a niti se odvija u spekulaciji i kontemplaciji (v. vita contemplativa) nego u umnom djelovanju ljudi među sobom (v. interakcija). Čovjekovo djelovanje je slobodno, ukoliko je određeno umom i voljom (v.). Pa

Aktualan, važan za sadašnjost, suvremen, presudan za ovaj čas, zbiljski relevantan, djelotvoran.

Aktualitet (lat. actualitas): zbiljnost, ono što je sada neposredno prisutno, djelotvornost za razliku od potencijalnosti (v.) i virtualnosti (v.).

Aktualizacija je prijelaz ili prevođenje iz stanja mogućnosti u stanje zbiljnosti; ozbiljenje.

Aktualizam: filozofijski nazor po kojem se zbilja ne zasniva na nepomičnom, statičkom bitku, već u neprekidnoj djelatnosti, aktu, u živom stvaralačkom razvoju i samoozbiljenju. U psihologijskom smislu: učenje da je život stalno zbivanje i proces, nasuprot supstancijalizmu (v.) koji sve psihičko doživljavanje svodi na neke postojane, nepromjenljive nosioce (supstanciju, dušu i dr.). Začetnik aktualizma je starogrčki filozof, dijalektičar Heraklit. On nasuprot ontološkoj tezi o vječnom i nepromjenljivom bitku postavlja tvrdnju da je bitak svijeta neprekidno bivanje, vječno živo događanje. G

Aktualizirati, ozbiljiti, opće učiniti suvremenim, zbiljski prisutnim. U aristotelovsko-skolastičkoj terminologiji aktualizacija znači prevođenje iz mogućnosti, potencijalnosti (v.) u čin, u zbilju, u aktualnost. Realiziranje mogućnosti. Ostvarivanje neke ideje ili pomisli. G

Akustičan, zvučan; svojstvo karakteristično za neku prostoriju ili zgradu s obzirom na jasnoću zvuka koji reflektiraju ili apsorbiraju površine.

Alegorija (grč. allegoria = slikovit govor) je u najširem smislu svako prikazivanje jednog predmeta pomoću drugoga koji ima neku sličnost s njim. Izražavanje nekog pojma ili misli drugim riječima nego što se obično upotrebljavaju za njih, npr. simboliziranje djetinjskog, mladićkog, muževnog i staračkog doba pomoću četiri godišnja doba. Alegorijom se najviše služe pjesništvo i govorništvo, a zatim likovne umjetnosti, npr. prikazivanje pravde u obliku žene zavezanih očiju s tezuljom u ruci. Najmanje su sposobne za alegorijsko prikazivanje glazba i arhitektura, jer djeluju neposredno. (V. metafora.) S

Aleksija (grč. a [priv.] i legein = čitati): cerebralno poremećenje koje se očituje u nesposobnosti da se prepoznaju i čitaju slova. U lakšem stupnju zove se disleksija: poteškoće u čitanju.

Algebarska logika, v. algebra logike.

Algebra logike — prvi oblik u kojem se javlja suvremena simbolička logika, a koji je danas već prevladan. Razvija se u razdoblju od sredine do kraja 19. st., a glavni su joj predstavnici G. Boole, A. de Morgan, W. S. Jevons, R. Grassman, J. Venn, H. Mc. Coll i E. Schröder. Osnovna joj je karakteristika težnja za matematizacijom logike, za pretvaranjem logike u granu matematike, a napose nastojanje da se logički principi i operacije izraze sredstvima malo modificirane tradicionalne matematske algebre. U ovako shvaćenoj logici pojmovi se mjesto riječima izražavaju matematičkim simbolima, sudovi se prikazuju pomoću matematičkih jednadžbi i nejednadžbi, a zaključci sistemima jednadžbi, koji se rješavaju u osnovi istim metodama kao i sistemi jednadžbi obične algebre. Iako se više ne smatra najadekvatnijim oblikom logike, algebra logike ima veliku primjenu u suvremenoj nauci i teh-

nici, a napose pri izradi elektronskih računala i drugih elektronskih strojeva. P

Algoritam — termin napravljen prema imenu arapskog matematičara Mohammed Ibn Musa Alchwarizmi (ili Alchwarizoni) koji je početkom 9. st. objavio računski priručnik. U latinskom prijevodu njegovo je ime pretvoreno u Algorithmi. Ovim imenom kasnije su se počeli nazivati računski priručnici i računsko umijeće, a napose umijeće da se elementarne aritmetičke operacije izvode pomoću arapskog sistema označavanja brojeva. Škola algoritmičara, koja se zalagala za ovaj način računanja, a nastala je u 12. st., odnijela je pobjedu nad školom abacista (prema abacus = računalo s pomičnim kuglicama). Kasnije je riječ algoritam dobila u matematici šire značenje upotrebljavajući se kao naziv za metodu ili proces računanja sa simbolima prema fiksiranim pravilima. »Logičkim algoritmom« ili »algoritmičkom logikom« neki nazivaju algebru logike (v.), a neki i čitavu simboličku logiku (v.). P

Alijenacija (lat. alienatus, franc. aliéné = koji ne pripada sebi nego nekome ili nečemu drugome) *(psihol. i med.)*: mentalni poremećaj, duševna odsutnost, bolesno stanje.

Alijenacija (otuđenje, njem. Entfremdung, i samootuđenje, Selbstentfremdung) jedan je od centralnih problema Marxove filozofije. Preuzet od Hegela koji njime određuje otuđenje ideje u prirodu, pa je priroda za nj »drugobitak ideje« (Anderssein der Idee), pojam alijenacije preko Feuerbacha — koji ga kritički primjenjuje na samu Hegelovu filozofiju i antropologizira ga (u kritici kršćanstva i religije uopće, s osnovnom tezom da je bog otuđeni vlastiti duh čovječji) — ulazi u same temelje Marxove ontologijsko-antropologijske koncepcije, koja time već izrasta u povijesno mišljenje.

Budući da polazi od duha (ideje) kao osnovnog principa, za Hegela se pojmom otuđenja utvrđuje upravo otuđenje samog duha (ili njegova najvišeg oblika, samosvijesti = čovjeka) u stvar, u predmetnost. Stoga je opredmećenje duha (pomoću čovjekova rada) bilo nužno u povijesti (kao prošlom, kao onom što se već zbilo) za konkretizaciju i samorazvitak duha, ali se on iz te svoje spoljašnjosti i drugotnosti, iz tog opredmećenja = otuđenja, mora vratiti k sebi samome kao ono unutrašnje. Tako za Hegela ukidanje otuđenja znači ukidanje predmetnosti, čime se onda čovjek smatra kao ne-predmetno, spiritualističko biće (Marx).

Dok je Feuerbach ideju otuđenja kritički primjenjivao na područje teologije i religije (napose kršćanstva), a onda i protiv Hegelove spekulacije, smatrajući je »posljednjim utočištem teologije«, Marx je, oslanjajući se prvobitno na Feuerbacha, smisao otuđenja proširio najprije na tri momenta: otuđenje društvene i političke zbilje u ideji države (u kritici Hegelove filozofije države i prava), otuđenje čovjekove ličnosti u kapitalističkom sistemu (roba, novac, kapital, tržište itd.) i otuđenje čovjekove društvene biti u političkoj državi (podvajanje čovjeka na oficijelnog građanina i privatnu osobu, tj. citoyen i homme).

U eminentno filozofijskom smislu: Izbjegavajući i kritizirajući svaki esencijalizam, po kojemu je bit čovjeka već unaprijed dana kao određeno i fiksno (apriorno) »nešto« (bog, ideja, apsolut, historija, »zlatno doba«, prvobitna zajednica, raj, društvo, priroda, duh itd.), od čega bi se on onda otuđivao kao od svoje danosti, Marx postavlja težište na otuđenje samoga čovjeka (tj. njegove biti kao proizvodnje, slobodne samodjelatnosti, generičke djelatnosti ili stvaralaštva u radu) u procesu njegova postajanja, njegove povijesti (historija kao prošlost, puka kronologija, trajanje i ponavljanje istoga) i njegova svijeta (svjesni bitak podvojen na ideologijsku, čisto teorijsku, kontemplativnu, pasivnu promatralačku svijest i otuđeno, od čovjeka nezavisno, samostalno, izolirano, vanjsko materijalno biće u obliku tzv. »apstraktne objektivnosti« koja se odvija u vidu fatalistički shvaćene prirodne »nužnosti« i »zakonitosti« izvan i protiv čovjeka — »fetišizam robe«!). Budući da je čovjek, njegova povijest i njegov svijet, čovjekovo vlastito slobodno, svrhovito i smisle-

no djelo, to se otuđenje odnosi samo na čovjeka i na sve ono što je s njim u vezi, te je čovjekovo otuđenje njegovo samootuđenje. Stoga može biti riječi jedino o samootuđenju čovjeka u procesu njegova postajanja (čovjekom) vlastitim djelom u povijesti, pa je otuđenje zasnovano u karakteru same ljudske prirode. U povijesno-praktičkom (= dijalektičkom) procesu otuđivanja na djelu je dakle samootuđenje (umjesto ozbiljenja, realizacije) čovjekovih ljudskih mogućnosti i njegove djelatne budućnosti u sadašnjosti. Postajanje čovjeka čovjekom ili ozbiljenje svih objektivnih i subjektivnih povijesnih ljudskih mogućnosti i djelatno-smisleno otvaranje novih istovremeno je proces čovjekova »povratka« iz otuđenog stanja ili vraćanja čovjeka k sebi samome kao ljudskom biću (u svoj »zavičaj«, ethos ili istinsko prebivalište, obitavalište). To je proces tzv. dezalijenacije. K

Alocentričan (lat.), koji polazi od stajališta drugih; koji računa s drugima i prema njima se također ravna i djeluje; suprotno: egocentričan (v.).

Alogičan (grč. álogos), nelogičan, bezlogičan, lišen logičnoga. Alogičan je onaj element koji nije podvrgnut logičkim zakonima, jer im 1) protivrječi, pa je protu-logičan, anti-logičan; ili 2) leži izvan dosega logike, ne može se zahvatiti logičkim određenjima, budući da ih nadilazi, pa je zato i-logičan ili i-racionalan (v.). Za stoike je svaki afekat alogičan, za Schopenhauera je to volja, za Eduarda von Hartmanna se alogična »volja« dopunjuje logičkom »idejom«. Pe

Alteracija: 1) promjena, izmjena, pogoršanje, oštećenje; 2) na psihičkom planu: uzbuđenje.

Alternativa (lat. alternus = izmjeničan). Općenito: izbor između dvije mogućnosti; često i teška ili neugodna situacija u kojoj smo prisiljeni da izvršimo takav izbor, a dana je samo mogućnost: ili — ili. U logici se alternativom naziva odnos u kojem se nalaze dva člana ekskluzivno — disjunktivnoga (v.) suda koji se po tome i naziva alternativni sud (v.). P

Alternativni sud — složeni sud sastavljen od dva suda od kojih je jedan nužno neistinit ako je drugi istinit. Tradicionalna ga logika prikazuje shemama »S je ili P ili Q« i »Ili je A B ili je C D«, a suvremena logika shemom »p $\wedge$ q« (čitaj: »Ili p ili q«). — Naziv »alternativni sudovi« (u pluralu) ponekad se upotrebljava i u sasvim drugom značenju, kao naziv za dva suda koji imaju isti smisao ili primjenu, pa se mogu međusobno zamijeniti. P

Altruizam (lat. alter, tal. altrui, fr. autrui = drugi). Po Comteovoj uzrečici »vivre pour autrui« (živjeti za drugoga), općenito: nastrojenje naklonosti prema drugome ili htijenje usmjereno na unapređivanje i potpomaganje dobrobiti drugoga. U užem smislu etički pravac koji svoj osnovni princip ili najviše dobro kojemu treba težiti vidi u sreći, dobru, dobrobiti drugih, pa bilo to i na uštrb vlastite sreće i života, pa čak uz njihovo žrtvovanje. Nasuprot teoriji o svemoći i isključivosti egoizma (v.) u altruističkoj se etici zastupa shvaćanje o jednom isto tako praizvornom i »prirodnom« altruizmu, koji izrasta spontano i subjektivno iz našeg osjećanja povezanosti i pripadnosti ljudskom rodu, iz potrebe drugoga ili društva (tzv. socijabilitet, v.), i iz praizvornog životnog osjećanja za druge u obliku simpatije koja je shvaćena kao temelj prijateljstva, drugarstva, ljubavi, braka, vezanja uz drugoga itd. Kropotkin taj prirodni osjećaj, koji nalazimo i kod životinja, naziva »uzajamnom pomoći«. Altruističko odnošenje može proisteći i iz egoističkog nagona kao njegov neophodan socijalni regulator u smislu održanja jedne socijalne zajednice ili utvrđenja mogućnosti zajedničkog života (po prirodi egoističkih) pojedinaca. Altruizam je duhovni, teorijski i praktički korelativ utilitarizmu (v.) po kojemu je dobro poistovjećeno s korisnim (za pojedinca ili za čitavu zajednicu ili čovječanstvo). Ta se teza naročito zastupa u engleskoj altruističkoj i utilitarističkoj etici. K

A maiori ad minus (lat., a znači »od većega k manjem«) predstavlja pravilo zaključivanja po kome iz istinitosti »većeg« tj. opće-

nitog (univerzalnog) suda nužno slijedi istinitost »manjeg« tj. djelomičnog (partikularnog) suda, ali ne obratno.

Amaša-spanta (Iran) — šest besmrtnih vrlina Ahura Mazdinog mudroga duha (spantamanyu), koji s njima izgrađuje kozmički poredak (v. mazdaizam).

Amauroza (grč. amaurosis = tama, mrak): sljepoća koja nastaje zbog različitih oboljenja, a da pri tom periferni dio vidnog osjetnog organa (oko) nije prividno oštećen.

Ambigvitet (lat. ambiguitas), dvoznačnost, dvosmislenost riječi odnosno pojmova, koja se očituje u krivim zaključcima (v.).

Ambivalencija (lat. ambo = oba i valentia = jačina, vrijednost): dvostruka, odnosno dvosmjerna čuvstvena ili voljna djelotvornost nekog doživljenog sadržaja. Kad jedan te isti doživljaj izaziva istovremeno i raspoloženje i neraspoloženje, i ljubav i mržnju i privlačnost i odbojnost, onda je on ambivalentan. Ambivalentnima se nazivaju i fenomeni koji mogu izazvati suprotna vrijednosna određenja. F

Amfiboličan, dvoznačan, dvosmislen (v. amfibolija).

Amfibolija (grč. amfibolos = dvoličan, neizvjestan), dvoznačnost, dvosmislenost. U starim su proročanstvima čudotvorci izgovarali dvoznačne, dvosmislene proročanske izjave. Danas se amfibolija upotrebljava u dosjetkama i dvoznačnim riječima u svakodnevnom govoru. Aristotel jednu vrstu sofizama (v.) naziva po toj pogrešci, pa se i do danas u logici ta pogreška u dokazivanju naziva quaternio terminorum (v.). Kant naziva amfibolijom refleksnih pojmova postupak u kome se miješa empirijska (v.) upotreba razuma sa transcendentalnom (v.) upotrebom. F

Amfilogija (grč. amfilogos = prijeporan, dvojben, neizvjestan), protivnost, protimba, protivrječnost.

Amnezija (grč. amnesis = zaborav): duševno oboljenje koje se očituje kao pojava djelomičnog ili potpunog gubitka pamćenja. Amnezija je obično povremena, a može nastati kao posljedica povrede mozga, groznice, jakog emocionalnog uzbuđenja i sl. Gubitak sjećanja za ono što se dogodilo zove se retrogradna amnezija, za razliku od rjeđeg oblika koji se očituje u nesposobnosti stjecanja novih sjećanja a zove se anterogradna amnezija. Pt

Amoralan (grč.-lat.): s onu stranu svakog (ili vladajućeg) morala, ali različito od »nemoralan« ili »antimoralan«. Amoralan znači biti »neutralan« ili ravnodušan spram moralnog i nemoralnog, pa se ne može podvrgnuti normativnom i vrijednosnom kvalificiranju u pogledu ćudorednog dobra i zla; stoga ne podliježe kategoriji moraliteta. Za razliku od imoralista (i imoralizma, v.), koji je više ili manje svjesno (teorijski) usmjeren protiv određenog, konkretnog morala kao takvog, amoralist nije (ili je vrlo malo) svjestan egzistencije morala, moralnih odnosa i principa, te izražava oblik jedne »moralne atrofije«. K

Amoralizam (od amoralan, v.) — doktrina po kojoj ne opstoji moral; stanovište s onu stranu morala, koje ne dopušta da se određena (ili bilo koja) djelovanja, radnje, postupci, čini (npr. tzv. velikih ličnosti u povijesti) moralno procjenjuju i vrednuju. Dosljedno, po amoralizmu sve što jest treba i da bude, pa nema raspona i suprotnosti između fakticiteta i moraliteta kao nekog idealnog postulata. Također: odsutnost moralnosti u nekog pojedinca (v. još imoralizam). K

Amorfan (grč. a [privativum koji znači »ne«] i morfe = oblik), bezobličan, neoformljen; upotrebljava se kao suprotnost pojmu oblikovan, oformljen.

Amplifikacija (lat. amplificatio), povećavanje, proširivanje. U retorici: predstavlja objašnjavanje izraza kako bi se istaklo značenje nekog pojma, pomoću sinonima, atributa i sl. Općenito: uveličavanje odnosno opširnije izložena misao ili izraz. U stilistici i poetici: nizanje sličnih atributa koji pojačavaju obilježje neke pojave. Šp

Anagogé (grč.), odlazak, polazak. U filozofiji misticizma: put uzdizanja od tjelesnosti preko spekulativnog shvaćanja do vlastitog doživljaja najvišeg bića, ili uzdizanje duševnosti do posve duhovnoga. Anagogé ozna-

čuje i alegorijsko tumačenje neke misli. U grčkoj retorici tumačenje nekog rukopisa prema višem smislu na koji on upućuje. B

Anagogički (grč.), uzdizanje, svođenje — što se odnosi na uzdizanje duha u spoznaji čisto duhovnog, primjerice kod Plotina. Tim postupkom se isto tako nesavršene silogističke figure svode ili dovode na savršene i zatim ispostavljaju kao opće valjane.

Analgezija (grč. an = ne i algesis = bol). Psihofiziološka pojava koja se očituje u gubitku osjetljivosti za bol. Do neosjetljivosti za podražaje, koji normalno izazivaju bol, može doći zbog privremenog djelovanja različitih kemijskih tvari (analgetika) na osjetne odnosno živčane strukture za bol ili zbog strukturnih odnosno funkcionalnih poremećenja u tom osjetnom analizatoru. Bu

Analitička filozofija. Zajednička oznaka za različite pravce koji se obično podrazumijevaju pod analitičkom filozofijom je metoda pojmovne analize. B. Russell je bio prvi koji je točno odredio pojam, prirodu i ulogu filozofijske analize kao posebne filozofijske metode. Značajan doprinos određenju i sistematizaciji cijelog tog pravca dali su G. E. Moore, L. Wittgenstein, C. D. Broad, G. Ryle, J. Wisdom, S. Stebbing, R. Carnap, A. Ayer, J. Austin, P. F. Strawson. Osnovni smjerovi pojmovne analize su: analiza običnog jezika; analiza zdravog razuma; analiza znanstvenog jezika i znanstvenih rezultata; pojmovna analiza i opći metafizički stavovi. Općenito se može reći, gledano sa stajališta njenog bitnog filozofijsko-povijesnog značenja, da je filozofijska analiza započela s Russellom i završila s logičkim pozitivizmom, iako se ona i dalje održava u suvremenoj anglo-saksonskoj filozofiji u različitim varijantama lingvističkih analiza. Gr

Analitički: ono što raščlanjuje složeno na jednostavno ili cjelinu na dijelove; ono što predstavlja rezultat raščlanjivanja. Analitički sud je, po Kantu, sud u kojem predikat B pripada subjektu A kao nešto što se u ovome na skriven način nalazi, sud u kojem se veza predikata sa subjektom zamišlja pomoću identiteta, dakle »objašnjujući« sud koji svojim predikatom ne dodaje ništa pojmu subjekta, već samo eksplicite navodi njegove implicite mišljene oznake. Nasuprot analitičkim sudovima stoje sintetički (v.). Na razlikovanju analitičkih i sintetičkih sudova u 20. st. naročito insistiraju logički pozitivisti koji, modificirajući Kantovu definiciju, kažu da je jedan stav analitički kad njegova valjanost zavisi samo od definicija simbola koje sadrži (za razliku od sintetičkog stava čiju valjanost određuju činjenice iskustva). P

Analitika (grč.). Općenito: umijeće analize (v.) ili na tom umijeću zasnovan dio ili aspekt filozofije. — Najčešće se javlja u jednom od tri mjerodavna filozofska značenja: u Aristotelovom, Kantovom i Heideggerovom. — Kod Aristotela analitičko umijeće (analytikè téhne) predstavlja umijeće raščlanjivanja valjanih misaonih oblika, pa su u skladu s tim centralni dijelovi »Organona«, u kojima se razmatra problematika zaključka i dokaza dobili nazive »prva analitika« (»analytikà prótera) i »druga analitika«(»analytikà hýstera«). U tom smislu »analitika« se može shvatiti kao naziv za ono što je kasnije nazvano »logikom« (ili »formalnom logikom« za razliku od »metodologije«). — I. Kant, koji razlikuje »opću logiku« (koja apstrahira od svakog sadržaja spoznaje) od »transcendentalne logike« (kao one koja se bavi zakonima razuma i uma samo ukoliko se ovi odnose na predmete a priori), provodi u okviru obiju ovih logika podjelu na »analitiku« i na »dijalektiku«. Tako je u okviru opće logike analitika onaj njen dio koji cijeli formalni posao razuma i uma raščlanjuje na elemente i prikazuje ih kao principe svakog logičkog prosuđivanja naše spoznaje, te može služiti kao »kanon prosuđivanja«, odnosno »negativni probni kamen istine« (za razliku od dijalektike koja je opća logika shvaćena kao organon, te je kao takva nužno »logika privida«). Na sličan način transcendentalna se logika dijeli na »transcendentalnu analitiku« i »transcendentalnu dijalektiku«, pri čemu se transcendental-

nom anlitikom naziva »onaj dio transcendentalne logike koji izlaže elemente čiste razumske spoznaje i principe bez kojih se nigdje ne može misliti nikakav predmet« (za razliku od transcendentalne dijalektike kao onog dijela transcendentalne logike koji se bavi kritikom dijalektičkog privida). Ukoliko se upotrebljava kao »kanon empirijske upotrebe« transcendentalna dijalektika je »logika istine«, no kad se hoće zloupotrebiti kao organon opće i neograničene upotrebe, te kad se odvaži da sa samim čistim razumom sintetički sudi, tvrdi i odlučuje o predmetima, nastaje dijalektički privid (koji je predmet kritike transcendetalne dijalektike). Transcendentalna analitika dijeli se na »analitiku pojmova« i »analitiku principa«. Distinkcije analogne ovima što su provedene u »Kritici čistog uma« Kant je proveo i u »Kritici praktičkog uma« te u »Kritici moći suđenja«. Tako se učenje o elementima čistog praktičkog uma dijeli na analitiku i na dijalektiku čistog praktičkog uma, pri čemu se analitika čistog praktičkog uma bavi principima čistog praktičnog uma. U okviru »Kritike moći suđenja« nalazimo »analitiku estetičke moći suđenja« (koja se dijeli na »analitiku lijepog« i »analitiku uzvišenog«) i »analitiku teleološke moći suđenja«. — U suvremenoj filozofiji pod »analitikom« se najčešće misli Heideggerova »egzistencijalna analitika tubivstvovanja« (»die existenziale Analytik des Daseins«), koju sam Heidegger naziva također i »ontološkom analitikom tubivstvovanja« (»die ontologische Analytik des Daseins«) ili kraće »analitikom tubivstvovanja« (»die Analytik des Daseins«), »tubivstvovnom analitikom« (»die Daseinsanalytik«) ili »egzistencijalnom analitikom« (»die existenziale Analytik«). Neposredan je zadatak egzistencijalne analitike tubivstvovanja razotkrivanje smisla bivstvovanja tubivstvovanja ili drugim riječima (ako bivstvovanje tubivstvovanja nazovemo »egzistencijom«, »Existenz«, a bivstvovno ustrojstvo egzistencije »egzistencijalitetom«, »die Existenzialität) analiza egzistencijaliteta egszistencije. No sve su ove formulacije nedostatne utoliko što propuštaju da iskažu ono čime pitanje o smislu bivstvovanja tubivstvovanja treba da bude vođeno, a to je pitanje o smislu bivstvovanja uopće. Na pravi način shvaćena egzistencijalna analitika tubivstvovanja po Heideggeru (iz faze njegova »Sein und Zeit«-a) zapravo je fundamentalna ontologija (v.). P

Analiza (grč. análysis = razrješenje, razlaganje, raščlanjivanje). Općenito: raščlanjivanje (razlaganje, rastavljanje) složenog na njegove jednostavne komponente, cjeline na dijelove. — U logici: raščlanjivanje složenih pojmova, sudova i zaključaka na jednostavnije. — U kemiji: utvrđivanje komponenata smjese ili elemenata kemijskog spoja pomoću mjerenja i vaganja (kvantitativna analiza) ili pomoću različitih reagensa (kvalitativna analiza). — U matematici: u širem smislu — algebra; u užem smislu — viša analiza, diferencijalni i integralni račun. Analizi je suprotna sinteza (v.). P

Analizirati, vršiti analizu (v.), raščlanjivati cjelinu na dijelove, nešto složeno na njegove jednostavnije sastavne dijelove.

Analogija (grč. analogia = podudaranje, slaganje). Općenito: sličnost, nalikost, podudarnost. U logici je zaključivanje po analogiji postupak po kojem se zaključuje od jednog posebnog slučaja na drugi posebni slučaj (za razliku od indukcije kojom se zaključuje od posebnog na opće, i za razliku od dedukcije kojom se zaključuje od općeg na posebno). Analogijski je zaključak onaj u kojem se od sličnosti predmeta u nekim svojstvima (ili karakteristikama) zaključuje na njihovu sličnost u nekim drugim svojstvima. Po analogiji vrlo često zaključujemo u svakodnevnom životu i kolokvijalnom govoru, ali su često ti zaključci nepouzdani i logički nedovoljno precizni i opravdani. G

Anamneza (grč. anámnesis = sjećanje). Pojam koji je u filozofiju uveo Platon (u Menonu) i njime označio prepoznavanje ideja što ih je ljudska duša, živeći prije ovoga stvarnog tjelesnog života u svijetu ideja, neposredno gledala. Sva zbiljska, prava spoznaja identična je — po Platonu — sa sje-

ćanjem. Pojam se i kasnije u filozofiji javlja u vezi s naučanjem o urođenim idejama. — U psihologiji se naziva osviještenje misli za koje smo držali da su već zaboravljene, a u medicini sjećanje na činjenice koje su prethodile nekoj bolesti. F

Anarhija (grč.), bezvlade, stanje bezakonitosti, koje žele uspostaviti anarhisti neposrednim obaranjem države, vlasti, prisile, zakona i državnog uređenja uopće, nadomještajući sve to slobodnom, drugarskom povezanošću ili zajednicom slobodnih, ničim sputavanih individualnosti (pojedinaca). V. anarhizam, individualizam, nihilizam. K

Anarhizam (grč. anarhía = bezvlađe). Moderni pravac u nauci o društvu (u 19. st. glavni predstavnici Proudhon, M. Stirner, Bakunjin, Kropotkin i dr.), koji zastupa ukidanje svakog državnog i pravnog društvenog poretka i ide za direktnim uništenjem i razaranjem (individualni teror) države i njenih institucija, kao i za negacijom potrebe društvenih organizacija u smislu uspostavljanja osobne moći i rukovodstva izvana ničim neobvezanih jakih pojedinaca. Anarhizam je jedan od oblika socijalne utopije (v.) koji u svojoj posljednjoj konzekvenciji točno izražava postojeći građanski poredak zasnovan faktički na devizi *rat svih protiv sviju* (»bellum omnium contra omnes« — Hobbes) atomiziranih pojedinaca (privatno vlasništvo). Međutim, po svojem osnovnom principu i polaznoj točki anarhizam se s obzirom na državu (»uništenje države«) podudara s marksizmom (»odumiranje države«). K

Anarhokomunizam — jedna varijanta anarhizma (v.) nastala nakon rascjepa anarhističkog pokreta na kongresu Jura-federacije u La Chaux-de-Fondsu 1880. pod utjecajem shvaćanja C. Cafiera, E. Malateste, E. Reclusa i P. Kropotkina. Nasuprot »kolektivističkom anarhizmu« (Bakunjin) ova struja čvrsto povezuje, po njihovom mišljenju, osnovnu ideju anarhizma — slobodu, i komunizma — jednakost. Sa bakunjinistima se uglavnom slažu u pogledima na revoluciju, na neposredno dokidanje države i klasa, organiziranje samoupravljanja u tvornicama i komunama. Razlike su najveće u pitanjima raspodjele. Dok su bakunjinistički kolektivisti smatrali da proizvodima rada raspolažu pojedini radni kolektivi te ih slobodno raspodjeljuju prema učinku, anarhokomunisti su smatrali da takva raspodjela opet vodi do stvaranja autoriteta koji će se nametnuti radnom kolektivu. Oni su smatrali da se raspodjela mora vršiti samo prema potrebama. V

Anatomija (grč. anatomia = paranje): opći naziv za nauku o formi i građi bilinskih i životinjskih tjelesa. Nadalje se pod anatomijom razumijeva i paranje tjelesa radi proučavanja i istraživanja. Normalna anatomija bavi se zdravim tijelom, a patologijska bolesnim, ako su zbog bolesti nastupile na njemu neke promjene. Bilinska anatomija zove se fitotomija, životinjska zootomija, a čovječja antropotomija. S

Anattâ (pâli): negacija metafizičkog samosvojstva (v. âtman) kao duhovnog principa makrokozma i mikrokozma u indijskoj filozofiji, specifična za Buddhinu nauku; prvenstveno negacija postojanosti (anićća) kako apsolutnog tako i individualiziranog duha u sveopćem toku zbivanja (samsâra). Ovaj se Buddhin stav direktno suprotstavlja vedântinskom »tat tvam asi« (»to si ti«) u protuizreci: »na me'so atta« — »ovo nije moj âtman«. Takvo gledanje na zbilju svijeta i života, koju Buddha ne negira, odgovara njegovu stavu irelacionalnosti ili nepostojanja bilo kakvog bivstvenog odnosa između nirvâne i samsâre, kako u materijalnom tako i u duhovnom pogledu (v. budizam). Ve

Ancilla theologiae (lat.): služavka teologije. U srednjem vijeku filozofija je u cjelini svoga dokaznog postupka i misaonog izvođenja bila stavljena u službu teologije. Kao takva izgubila je svoje autonomno značenje. Tek u renesansi oslobađa se tutorstva crkvenog dogmatizma. B

Andragogija (»adultna pedagogija«). Za razliku od pedagogije (v.) usmjerena je na specifične probleme odgoja i obrazovanja odraslih ljudi.

Anestezija (grč. an = ne i aisthesis = osjećanje). Pojava potpunog ili djelomičnog gubitka osjetljivosti u nekom osjetnom području. Pod anestezijom se u prvom redu razumijeva gubitak dodirne i bolne osjetljivosti, ali njom se označuje i gubitak osjetljivosti i u drugim osjetnim područjima kao npr. njušnom području (anosmia), okusnom području (ageusia) itd. Bu

Animal (lat.), životinja, živo biće. Animal rationale — misaona životinja, tradicionalna skolastička oznaka čovjeka za razliku od drugih živih bića.

Animalan (lat. animalis), živ, životinjski; za razliku od vegetativnog (v.), biljnog, ili svega što naprosto raste. Specifične animalne funkcije živoga organizma jesu osjećanje i pokret, dok su vegetativna obilježja samo prehrana i rast. Pe

Animalizam (lat. animal = životinja); 1) nazor po kome se sve — ne samo životinjske nego i ljudske — pojave tumače iz animalnih (v.) dispozicija; 2) poštivanje svetih životinja kod primitivnih naroda.

Animatizam (ili preanimizam) — shvaćanje prema kojemu prvotni stupanj religioznoga vjerovanja nije animizam (v.), nego naprosto vjera u nešto neosjetilno i bezgranično moćno, vjera u neku duševnu pratvar što prožima sve tjelesno i nalazi se u svemu što čovjeka okružuje. — W. Wundt naziva animatističkim i sva ona filozofska shvaćanja koja polaze od svestrane povezanosti životnih procesa i psihike, te dušu uzimaju kao počelo života. Ovamo bi se onda mogli pribrojiti nazori većine filozofa renesanse, Leibniza, pa i Diderota (v. panpsihizam). Pe

Animizam (lat. anima = duša): vjera u samostalna duševna ili duhovna bića izvan ili iznad svega tjelesnog, koja na naš život djeluju ili upravljaju njime, dakle prvotni stupanj svake religije. Glavna značajka primitivnog mentaliteta. — U medicinskom smislu animizam označuje nazor da se procesi u organizmu ne mogu objasniti mehanički, nego svršno, samo pomoću jedne posebne svrhe, animae rationalis, što svršno upravlja pojedinim organima koji inače vode relativno samostalan život. Pe

Anomalija (grč. a = ne i nómos = zakon) — što odstupa od zakona, pravila, norme; nepravilnost. U prirodi takve pojave koje sačinjavaju neki izuzetak u pogledu prirodnih zakona. No zato anomalija ipak još ne mora biti svagda nezakonita, jer nam točnije poznavanje općih prirodnih zakona još i u prividnim anomalijama otkriva neku zakonitost. Za svakoga naime ima utoliko više anomalija ukoliko manje poznaje prirodne zakone. S

Anorganski (novovjekovna kovanica od grč. a = ne i organon = oruđe) — koji nije organski, tj. ne posjeduje oruđa ili organe, te pripada pukoj tvari. Anorgansko je sve ono što je lišeno života, puka (mrtva) tvar koja se iscrpljuje u kemijsko-fizikalnim procesima i shvatljiva je pomoću matematičkih, fizikalnih i kemijskih zakona. Kadgod se upotrebljava u značenju neorgansko, tj. što se ne može uklopiti u strukturu nekoga organizma ili odudara od neke oblikovanosti, narušava neki sklad i djeluje kao strano tijelo u njemu. Pe

Antagonizam (grč.): borba jednog protiv drugog, suprotnost, sukob, otpor, protivništvo. Antagonizam opstoji i javlja se i u prirodi, i u društvu i povijesti, a onda i u svakom pojedincu. Svaka djelatna negacija opstojećega proizlazi iz svojevrsnoga antagonizma između onoga što jest i onoga što još nije, a ima da bude, iz dviju suprotnih sila, tendencija, htijenja, usmjerenja itd., što je sredstvo i »poluga« razvitka, procesa, kretanja uopće (borba klasa, novog i starog itd.). Već u primitivnim religijama opstoji dualistički princip borbe i praizvornog antagonizma između dobra i zla, mraka i tmine itd. I svaki tzv. kulturni napredak rezultat je antagonističke borbe protiv zaostalosti, onoga što koči, umrtvljuje vuče natrag, i rađa se u antagonizmu između »prirodnog« (neposredno danoga) i »kultiviranog« (posredovanog, izmijenjenog, modificiranog, osmišljenog). — Jedinstvo i borba (antagonističkih) suprotnosti jedan od osnovnih principa dijalektike (v.). V. još: dualizam. K

Antecedencija ili antecedens (lat. antecedere = ići ispred) označava ono što prethodi, pretpostavku ili premisu (v.) u silogizmu (v.), razlog u dokaznom postupku, osnov ili uzrok u događanju. Suprotno: konzekvencija (v.).

Anticipacija (lat. anticipare = unaprijed uzeti), iskonska pomisao, prihvaćanje nekoga suda unaprijed kao da je istinit, s tim da će se njegova istinitost kasnije dokazati. Kao razlog se uzima ili psihološka ili logička zakonitost. Taj pojam nalazimo već kod stoika i epikurejaca u smislu urođenih ideja (grč. prolepsis). F

Antika (lat. antiquus = star, prijašnji, negdašnji) u širem značenju obuhvaća kulturu svih starih naroda. Stoga u povijesti možemo govoriti o antici Egipćana, Perzijanaca, Indijaca i sl. Uže značenje (u evropskom okviru) odnosi se na grčko-rimski svijet i njihovo stvaralaštvo.

Pojam antika obuhvaća umjetnost, književnost, filozofiju, arhitekturu pa i državni i kulturnopovijesni razvoj, ukratko — svu duhovnu i materijalnu kulturu.

Grčko-rimska antika sadrži djela (klasiku) koja imaju trajnu vrijednost za ljudski život. Antička kulturna prošlost živi u različitim oblicima i dostignućima suvremenog ljudskog djelovanja. O tom problemu nalazimo veoma interesantnu misao kod Marxa. U »Kritici političke ekonomije«, govoreći o odnosu duhovne nadgradnje i društvene osnove, Marx je pisao: »Teškoća nije u tome da se razumije da su grčka umjetnost i ep vezani za izvjesne oblike društvenog razvitka. Teškoća je u tome (da se razumije) što nam oni još pružaju umjetničko uživanje i što u izvjesnom pogledu vrijede kao norma i kao nedostižni uzor.«

Antika kao općekulturno ostvarenje bila je glavno oruđe renesanse u borbi protiv srednjovjekovne dogmatike i tadašnjeg teologiziranog života. B

Antilogičan, logičkome suprotan, nelogičan. Taj pojam nalazimo u životnim nazorima prema kojima se svijet ne može mišljenjem, dakle logičkim putem, do kraja spoznati, jer mu je osnova nelogična.

Antilogija (grč. antílogos = što je suprotno umu), protivrječje, antiteze koje već grčki skeptici (v.) iznose protiv neke postavljene teze ili dogme, te time dokazuju da svaki razlog u dokaznom postupku ima i svoj u biti jednako vrijedan proturazlog. Ta jednakovažnost argumenata kod skeptika dovodi do spoznajnog relativizma (v.), a konačno i do skepticizma (v.) odnosno vrijednosnog nihilizma (v.). F

Antilogizam (v. antilogija) označuje negativno stajalište prema vrijednosti umne aktivnosti, a u prilog onoga što se naziva neumnim ili nadumnim i pripada ponajčešće području vjerovanja.

Antinomija (grč. antí = protiv i nómos = zakon), protuzakonitost, protivrječje nekoga zakona ili stavka sa samim sobom, tako da se jedan te isti stavak ili zakon može opravdano tumačiti u dva protivrječna značenja. Pojam antinomija uveo je u filozofiju prvi put I. Kant u svojoj »Kritici čistoga uma«, i on ga određuje kao protivrječje u koje čisti um zapada sa samim sobom ukoliko pitanje o cjelini svijeta (kozmologija) pokušava riješiti u smislu dogmatske metafizike, tj. čisto spekulativno, ignorirajući zor. U »Transcendentalnoj dijalektici« Kant nabraja četiri vrste antinomija, gdje su teza i antiteza međusobno suprotstavljene. Tako prva teza glasi: »Svijet ima početak u vremenu i ograničen je s obzirom na prostor«; antiteza pak: »Svijet nema početka u vremenu ni granica u prostoru, nego je beskonačan.« S obzirom na Kantovu etiku osobito je značajna treća antinomija: »Ima na svijetu uzroka pomoću slobode«; antiteza glasi: »Nema slobode nego je sve u svijetu priroda«. — Kao dijalektičar (v.) Hegel je Kantu zamjerio što je otkrio »samo četiri antinomije« (Enc. paragraf 48, ed. Hoffmeister, S. 72), dok je za dijalektički um uistinu sve što jest protivrječje, koje samo sebe ukida i prevladava. Stoga iz Kantovih antinomija nipošto ne proizlazi da je »um nesposoban da spozna bit bića«, nego samo to da »to protivrječje pada u određenja kako ih sadržava razum« (usp. Nürnberger Schriften, S. 32). — Pojam antinomija igra ulogu i u

suvremenoj teoriji skupova i logistici. Najpoznatija je antinomija skupa, koju je otkrio B. Russell (»Russellov paradoks«), gdje se pita može li jedan skup svih skupova, što ne sadrže same sebe, sadržavati samoga sebe?! Pe

Antinomizam — odbijanje svakoga zakona i zakonitosti iz etičkih, religioznih ili drugih pobuda. U teološkom smislu: poricanje obaveznosti starozavjetnoga »Zakona« za kršćane i isticanje opreke između »Zakona« Staroga zavjeta i novozavjetne »milosti« evanđelja, kako su to zastupali gnostičar Marcion, a u vrijeme reformacije vođa antinomista Ivan Agricola (usp. Lutherov spis »Wider die Antinomer«, 1539). Pe

Antipatija, čuvstvo odbojnosti, usmjereno redovito prema drugim osobama. U običnoj upotrebi antipatija označuje čuvstvo odbojnosti većeg intenziteta nego što je normalno. Su

Antiperistaza (grč. antiperístasis). Pojam koji je uveo Aristotel, a označava kretanje, promjenu mjesta u potpuno ispunjenom prostoru. To je teza suprotna tadašnjoj tezi atomista koji za mogućnost kretanja suponiraju prazan prostor.

Antipsihologizam (prema grč. anti = protiv): stajalište u filozofiji, koje odbacuje potrebu i vrijednost psihološkog tumačenja na područjima gdje se specifična zakonitost odnosnog područja želi protumačiti i izvesti iz geneze psihičkoga doživljavanja. Tako imamo pojavu psihologizma u logici, spoznajnoj teoriji, sociologiji, etici i dr., čiju vrijednost antipsihologizam kritički odbija. Suprotno: psihologizam (v.). F

Antistrefon (grč.), okretanje, obrtanje (lat. reciprocus). U logici: ime pogrešnog zaključka, gdje se u zaglavku tvrdi suprotno od onog što je trebalo izvesti. Npr. retor Koraks (iz Sirakuze) učio je svoga učenika Tisiju vještini nagovaranja. Spor je nastao kad učenik nije htio učitelju platiti honorar. Učenik reče: »Ja ću tebe nagovoriti da ne primiš novac. Ako te ne uspijem nagovoriti, onda je to dokaz da me nisi dobro naučio, pa ti opet neću platiti.« Na to učitelj odgovori: »Ja ću te nagovoriti da mi platiš. Ako ne uspijem da te nagovorim, onda je to znak da sam te dobro učio, pa mi opet moraš platiti.« Pogreška nastaje zbog toga što se isti pojam upotrebljava u dva različita smisla i odnosa. B

Antitetičan (grč. antithetikós), suprotan, protivan, koji je dan u suprotnostima.

Antitetika (grč. antithesis = suprotstavljanje): metodski postupak koji se zasniva na suprotstavljanju pojmova, a prema shvaćanju da suprotnosti čine imanentni sadržaj svakog procesa. Kant je nazivao transcendentalnom antitetikom »istraživanje o antinomijama čistog uma, njihovim uzrocima i rezultatima« (Kritika čistoga uma). Cjelokupna Hegelova filozofija sazdana je i koncipirana na antitetici pojmova, te predstavlja osnovu njegove kategorijalne dedukcije. U marksizmu je isto tako bitan zahtjev da se analizom svakog procesa u prirodi ili društvu u prvom redu otkriju unutrašnje suprotnosti kao pokretačke snage. V

Antiteza (grč. antithesis = suprotstavljanje), suprotno tvrđenje, suprotnost između dva pojma ili dva stava, suprotnost dviju tendencija. Antiteza može biti kontrarna i kontradiktorna. Kantove su antinomije primjer gdje se nekoj tezi suprotstavlja kontradiktorni stav (antiteza) koji je negira. U Hegelovoj filozofiji svakom pojmu (teza) imanentno je suprotstavljen drugi pojam (antiteza) iz čije sinteze proizlazi treći pojam, te se na taj način izvodi cjelokupna filozofska spoznaja. U dijalektičko materijalističkom zakonu prožimanja suprotnosti izražena je osnovna teza da je svako postojanje, svako kretanje i proces u osnovi antitetičke prirode. Svaka strana suprotnosti može se shvatiti kao antiteza drugoj; u određenom procesu antiteza je uvijek ona suprotna tendencija koja negira postojeće stanje stvari, tezu. V

Antropizam (grč. ánthropos = čovjek), učenje koje vidi cilj i svrhu svjetskog zbivanja u čovjeku i njegovu djelovanju. Slično antropocentrizmu (v.).

Antropocentričan — koji zastupa stajalište antropocentrizma (v.).

Antropocentrizam (grč. ánthropos = čovjek

i kéntron = središte). Shvaćanje po kome je čovjek i njegov život središte i svrha svjetskog zbivanja i sve se u tom zbivanju odnosi samo na čovjeka. Čovjek je mjerilo svih stvari, smisao svega zbivanja i postoji samo radi sebe samoga. Taj se pojam ponajčešće poklapa s geocentrizmom (v.), shvaćanje po kome je zemlja centar svemira, a antiteza je teocentrizam (v.) po kome je bog centar oko koga se sve kreće. F

Antropogenija ili **antropogeneza** (grč. ánthropos = čovjek i génesis = nastajanje, postanak, porijeklo), učenje o nastanku čovjeka iz viših životinjskih vrsta.

Antropoid (grč. ánthropos = čovjek i eídos = lik), čovjekolik, čovjeku sličan. Pojmom antropoid označuje se danas čovjekoliki majmun.

Antropolatrija (grč. ánthropos = čovjek i latreía = bogoslužje): obožavanje ljudi poput bogova. Antropolatriju predbacuju i Feuerbachovoj nauci i Nietzscheovu pojmu natčovjeka (lat. homo homini deus = čovjek je čovjeku bog).

Antropologija (grč. ánthropos = čovjek i logos = nauka): nauka o čovjeku. Suvremena filozofska antropologija koja izlaže osebujnu bit ljudskog bića u kozmosu ima svoje izvore i preteče u mnogim posebnim empirijskim disciplinama, koje su taj problem osvjetljavale sa svojih parcijalnih aspekata. Tako imamo somatičku ili medicinsku antropologiju, biološku, paleontološku, entnološku, psihološku, sociološku, antropologiju i dr. pa se i nazivaju antropobiologija, antropogenija, antropomorfologija, antropogeografija i sl., a njihova otkrića prikazuju bit čovjeka sa određenog — za tu znanost karakterističnog i specifičnog, a za određenje biti čovjeka djelomičnog — stajališta. Ako saznamo porijeklo i rasu i somatički razvoj čovjeka, uvjete nastanka geopsihološke vrste, oblike individualne i socijalno-razvojne svijesti, ipak iz svih tih spoznaja — prirodoznanstvenih, medicinskih, psiholoških, socioloških — ne dobivamo sintezom ono što se naziva bit ljudskoga bića. I tako filozofska antropologija kao jedna od najmlađih posebnih filozofskih disciplina prilazi tome problemu sa ontološkoga, dakle fundamentalnog i univerzalnoga stajališta i nastoji osvijetliti upravo ontičku strukturu ljudskoga bića, njegovu esencijalnost koja se očituje u svim svagda promjenljivim oblicima njegove egzistencije, kojima se čovjek razlikuje od drugih bića u svijetu. Filozofska antropologija ima svoje korijene u razvoju cjelokupne filozofske misli od antike naovamo, jer je čovjek bio svagda filozofski problem. Suvremena filozofska antropologija u složenoj strukturi ljudskoga bića, koja je prožeta zakonitošću materijalnog, biološkog, psihičkog i duhovnog sloja u doživljaju samosvijesti i mogućnosti slobodnog odabiranja svoga životnog poziva, otkriva ljudsku bit. Čovjek kao individuum, u svojoj konkretnosti [sraštenosti = concretum] svih tih često i antagonističkih slojeva u sebi samome i dijalektici socijalnih relacija, odabirući svoj životni poziv kao zadatak, ostvaruje lik osebujne ličnosti (persona humana) radom usmjerene prema budućnosti u kojoj treba da ostvari zadane vrednote i svoj osebujni uviđeni životni smisao. Čovjek u promjenljivosti prilika svagda stoji pred zadatkom da postaje čovjek, jer on nije nego svagda nanovo nastaje ostvarujući tako osebujno uzbiljenje bitka kao mogućnosti ljudske opstojnosti, što obrađuje ontologija (v.) i služi kao osnovica svih znanosti koje se bave problemima čovjeka. F

Antropometrijska metoda, metoda prirodonaučne antropologije koja služi ustanovljavanju razlika među ljudskim rasama, tipovima, spolovima itd., sastoji se u mjerenju veličine i proporcija različitih dijelova tijela npr. lubanje i kostura. Osnivač joj je švedski anatom Anders Retzius (1796—1860). Kr

Antropomorfan (v. antropomorfizam), čovjekolik, očovječen): a to će reći analogno prema čovjekovom načinu shvaćen i protumačen.

Antropomorfizam (grč. anthropomorfos = čovjekolik, očovječen): nazor po kome su sve stvari i pojave — a, ako se radi o religiji, i bogovi — na ljudski način protumačeni.

Prenošenje ljudskih osobina (mišljenja, čuvstvovanja i volje) na izvanljudsko područje prirode i božanstva. Tumačenje sve opstojnosti na ljudski način. On predstavlja prvotni oblik religije (mitologije). U umjetnosti se javlja kao uživljavanje (v.) i personifikacija (v.). Prosvjetiteljstvo (v.) je svagda pobijalo antropomorfizam. F

Antropopatizam (grč. anthropopátheia = ljudski osjećaj): shvaćanje u mnogim religijama da su bogovi bića podvrgnuta istim afektivnim stanjima kao i čovjek, pa su njihova djelovanja posljedice srdžbe, ljubavi, zavisti, straha i sl.

Antropoteizam (grč. ánthropos = čovjek i theos = bog): vjerovanje da idealan čovjek postaje nešto kao bog. Zamišljanje idealnih ljudi kao da su bogovi.

Antropozofija (grč. ánthropos = čovjek i sofia = mudrost) — mudrost o čovjeku. Naučanje koje je zapravo samo ogranak teozofije (v.), a njezin je osnivač Rudolf Steiner. Ona je mješavina orijentalnih i evropskih teozofijskih ideja. Polazi sa stajališta čovjeka, težeći za tim da duhovno biće, u kojemu se krije neka moć kojom može doći do spoznaje viših svjetova, stupi u doticaj s dusima. Tu moć treba u njemu samo razviti (v. i okultizam). Prema Troxleru trebalo bi da filozofija postane antropozofija. Taj oblik naivnoga misticizma bio je dosta proširen u građanskim krugovima u prvoj polovini 20. stoljeća. S

Anu (sansk.), atom, najmanji dio prostorne tvari ili vremena. Teoriju atomizma najsrodniju grčkoj, koja polazi od nauke o pet elemenata (v. dhâtu, bhûta), a atome zamišlja kao nosioce njihovih trajnih svojstava, okrugla oblika, nedjeljive, razvila je klasična škola vaišešika (v.). Periodski nastanci i nestanci svjetova proizvod su slaganja i razlaganja atoma, njihova kretanja koje je osnov svake djelatnosti (karman). Svojstvo nedjeljivosti atoma postalo je brzo predmet racionalne kritike. Budistički idealisti napominju: »Uzajamno povezivanje šest atoma sa šest strana pretpostavlja šest dijelova atoma.« (Vasubandhu, 4. st. n. e.) — (Usp. u grčkoj filozofiji prigovore Parmenidovoj tezi da je bitak istovremeno neograničen i okrugla oblika!) — Vaišešika pokušava ovaj problem riješiti na području teorije kategorija dijalektičkim razlikovanjem »malenkosti« i »veličine«. Spoj dvaju atoma granica je »malenkosti« (anutvam) u odnosu na protežnost. Agregat triju atoma predstavlja već »veličinu« (mahattvam). — Druga je po povijesnoj važnosti atomistička teorija gjaina (v.). Atomi tu nisu nosioci specifičnih svojstava elemenata, nego svaki atom sadrži ravnomjerno i potencijalno sva osjetna svojstva elemenata. Specifičnosti elemenata proizvod su agregacije atoma. Sve su tvari neprestano podložne strukturnim mijenama (parinâma). Prema gjainskoj teoriji relativiteta (v. syad-vâda), atomi se poistovećuju s prostornim točkama. Tako se nastoji izbjeći aporija protežnosti i strukture nedjeljivih čestica. — Atomistička teorija prodire postepeno i u druge sisteme, kao što su sâmkhya i budizam. U budističkoj skolastičkoj nauci thera-vâda atom potencijalno sadrži sve vrste elementarnih svojstava, koje su predstavljene frekvencijama intermitentnih energetskih titraja. U vremenskoj jedinici koja odgovara »bljesku munje« ukupni broj titraja u atomu iznosi prema nekim skolastičkim proračunavanjima 176.470,000.000. Istoj vremenskoj jedinici odgovara frekvencija od 3,,000.000,000.000 titraja u subliminalnoj podlozi svijesti (v. bhavanga). Pojedinačni titraji razdvojeni su apsolutnim rascjepom kontinuiteta i u toku materije i svijesti. Trajanje svakog titraja predstavlja prema tome novo formiranje i raspad cjeline, a mi od toga zamjećujemo samo velike rezultante. Prema nekim drugim, nebudističkim preračunavanjima »atom vremena« iznosi 54 milijuna 670.000 dio trenutka ili »bljeska«. Predodžba materijalnog atoma u prostoru redovno ostaje povezana s njegovom predodžbom u vremenu. Ve

Anumâna (sansk.), logički zaključak kao »sredstvo spoznaje« (v. pramâna). Logičar Darmottara (9. st. n. e.) definira taj termin ovako: »Riječ anumâna, koja etimološki znači premjeravanje, označava izvor spo-

znaje, čija se bit sastoji u sličnosti. Naknadnost koju izražava prefiks *pre-*, iskazuje da zaključak slijedi spoznaju logičkog obilježja predmeta, koji po njemu prepoznajemo, i sjećanje na nerazdvojivu vezu koja postoji između obilježja i predmeta.« — Prema teoriji klasične logičke škole nyâya (v.) »zaključuje se od oznake na nosioca oznake, i to: od posljedice na uzrok, od uzroka na posljedicu i po analogiji«. Tipični indijski silogizam ima pet članova:

1) tvrdnja (pratigjña) — »Na brdu je vatra«,
2) razlog (hetu) — »zato jer je dim.«
3) primjer (udâharana) — »Gdje je dim, tamo je i vatra, kao npr. u kuhinji.«
4) primjena (upanaya) — »Sada je tako na brdu.«
5) zaključak (nigamana) — »Dakle, tamo je vatra.«

Glavni dio silogizma sačinjavaju prva tri člana. »Brdo« je subjekt (pakša), »dim« je bitno obilježje (linga ili sâdhamâ), a »vatra« je izvedeni pojam (sâdhya). — Budući da je teorija zaključka u indijskoj logici osnov teorije suda i teorije pojma, u toku interpretacija dolazi do različitih sažimanja osnovne sheme. Najvažnijim se smatra razlučivanje »zaključka za sebe« kao metode mišljenja od »zaključka za druge« kao dokaznog postupka. U toj razlici koju je uveo Dignâga (5. st. n. e.), prva shema je tročlana, a druga ostaje peteročlana. Ve

Aoristija (grč. aoristía = neodređenost), skeptička neodlučnost, princip grčkih skeptika (v.) (Pyrrhon, Timon), po kojem su sve stvari bez čvrstih razlika, neodređene, nepostojane i neizvjesne, pa su prema tome i neodredive. »Sve je neodređeno i prema tome neodredivo« — kažu skeptici. Konzekvencija je aoristije uzdržavanje od suđenja (v. epohe), a ovo čovjeku mudracu omogućuje nepomućenost duha (v. ataraksija). P

Apagoge (grč. apagogé = odvođenje, lat. abductio). U Aristotelovoj logici: silogizam u kojem je viša premisa izvjesna, a niža premisa samo vjerojatna, ali ipak vjerodostojnija, ili bar jednako vjerodostojna kao konkluzija (zaglavak). Apagoge pripada među retoričke zaključke; on ne dokazuje, ali pobuđuje vjerovanje. P

Apagogički dokaz (lat. demonstratio apagogica od grč. apagoge, v.), indirektan dokaz. Postupak kojim se jedna tvrdnja dokazuje tako da se pokazuje kako iz njoj protivrječne tvrdnje slijede nemoguće ili neprihvatljive konzekvencije, iz neodrživosti protuteze dokazuje se teza. Latinski se ta vrsta dokaznog postupka naziva *deductio ad absurdum* (v.). P

Apatija (grč. apátheia), neosjetljivost, bez strasti i afekata, filozofski mir. Kod kinika je apatija značila duševni mir. Za stoike je ona oslobođenje od afekata i ravnodušnost prema ugodi i neugodi. Na tom stupnju mudrac ništa ne treba, jer je umom nadvladao sve požude koje bi ga mogle odvesti u stanje osjetljivosti, afekata (pathos). Apatija je, prema mišljenju stoika i kinika, cilj vlastitog uzdizanja i samoodgoja da čovjek postane ravnodušan prema vanjskom događanju kao i prema ugodnom i neugodnom doživljaju u svakodnevnim susretima s ljudima. Posljedica toga je sretan i blažen život. B

Apeiron (grč. ápeiron), neograničeno, beskonačno. Miletski je filozof Anaksimandar (6. st. pr. n. e.) naučavao da je sve nastalo iz iskustveno neodredivog prapočela (apeiron), i u nj se vraća. Sve postojeće nastaje neprestanim izdvajanjem suprotnosti, npr. toplog i hladnog, suhog i vlažnog, krutog i plinovitog (vatrenog). U apeironu nisu sadržane gotove stvari, nego se sve događa procesom i kretanjem. Apeiron je vječan »da ne bi prestalo postajanje«, zatim »apeiron je bez starosti, ne umire i ne propada«. Učenjem o suprotnostima Anaksimandar je postao preteča dijalektičara Heraklita. B

Apercepcija — stariji psihološki i spoznajnoteoretski termin. Općenito označuje proces kojim neka već postojeća psihička struktura ili spoznajna podloga usvaja i osvještava (»asimilira«) psihičke odnosno svjesne sadržaje. Termin je u povijesti filozofije mijenjao značenje. Leibniz zove apercepcijom svaku svjesnu predodžbu, razlikujući je od »percepcije« koja može biti i nesvjesna (tzv.

»petite perception«). Herbart definira apercepciju kao proces kojim se neko novo iskustvo (»predodžba«) prilagođuje sveukupnosti već stečenih iskustava, tzv. »aperceptivnoj masi« znanja, misaonih navika itd. i slijeva s njom u novu cjelinu. Wundt obuhvaća izrazom apercepcija dvoje: a) proces kojim se neki svjesni sadržaj podiže do veće jasnoće, i b) opći psihički princip po kojemu nastaju više sinteze u duševnom životu (nadređene sintezama osnovanim na procesima asocijacije); u biti je Wundtu apercepcija proces voljne prirode i ostvaruje se pažnjom. Kant razlikuje »empirijsku apercepciju«, tj. svijest o vlastitom »ja« pri »unutrašnjem opažanju«, i »transcendentalnu (čistu) apercepciju« koja se sastoji u svođenju svjesnih sadržaja na »ja« kao jedinstvo apriornih elemenata svijesti (»transcendentalnu svijest«, koja je izražena stavom »ja mislim«). Kr

Apodiktičan (grč. apodeiknío = dokazujem) ili nuždan naziva se u logici sud u kome se s potpunom sigurnošću izražava neka veza pojmova, jer je smatramo neotklonivom, bezuvjetnom odnosno nužnom. Oblik apodiktičkog suda jest: »S mora biti P« ili »S ne može biti P«. To je vrsta sudova po modalitetu (v.), kojom se obilježava ne mogućnost (v. problematičan) niti samo faktičnost (v. asertoran), nego nužnost neke pojmovne veze. F

Apodiktika ili apodejktika (od grč. apodeiktiké epistéme); a) znanost o dokazu ili b) znanost koja se služi dokazima kao posljednjim razlozima svega znanja. Razlikuje se logička, transcendentalna i praktička apodiktika, po tome radi li se o logičko dokaznom postupku kao znanstvenoj metodi, o transcendentalnim dakle osnovnim uvjetima ljudskoga znanja ili o tzv. praktičnoj apodiktici koja razložito opravdava empirijski nađene osnove nekog znanja. F

Apofantički (grč. apofaíno = izričem) — naziv za rečenicu koja nešto izriče, nešto tvrdi, a razlikuje se od rečenice kojom se izriče pitanje, želja ili zapovijed (v. apofanza).

Apofanza (grč. apófansis ili lógos apofantikós): Aristotelov termin za sud. Apofanza, kako je shvaća Aristotel, jest vrsta rečenice, naime rečenica kojom se nešto tvrdi ili poriče pa mora biti istinita ili neistinita (za razliku od rečenice kojom se zapovijeda ili moli pa ne može biti ni istinita ni neistinita). Apofantičkom logikom za razliku od formalne logike naziva Husserl tzv. logiku izričaja. P

Apokatastaza (grč. apokatástasis): vraćanje, povratak na prijašnje ili izvorno stanje. Teoriju vječnog obnavljanja postavili su već pitagorejci, a opširno je razradili stoici. Heraklit je zamislio svijet u vječnom kružnom kretanju. Stoici su bili uvjereni »da će opet biti Sokrat i Platon. Svaki pojedinačni čovjek ponovo će se roditi, bit će s istim prijateljima, isto će trpjeti i doživjeti«. Isto tako obnovit će se, drže oni, svaki grad, selo i polje. Neovisno od toga Nietzsche (1844—1889) je postavio svoju tezu o ponovnom vraćanju istoga (»Wiederkunft des Gleichen«): »Sve dolazi i vraća se, vječito se okreće kotač bitka«. Život i promjene nemaju krajnjeg cilja. B

Apolinijski (prema biti boga Apolona). Vrsta poriva u kojem je utjelovljen red, mjera, harmonija, trijeznost, razbor, jasnoća. Već Schelling, a osobito F. Nietzsche, suprotstavljaju tom pojmu termin dionizijski (v.) (po bogu Dionizu) kojim označuju iracionalne, ekstatičke, strastvene, nemirne, ekspanzivne, orgijastičke, razaračke porive koji razaraju sve forme i svaki red. Unutar apolinijskog i dionizijskog kao dvaju osnovnih tipova duhovnog ljudskog držanja, dviju antiteza, odvija se, po Nietzscheu, čitav kulturni život. Apolinijski pristup karakterističan je »prvotno za slikarstvo, a dionizijski za muziku.« Po O. Spengleru antikna je kultura apolinijska i njen je idealni tip osjetilno, pojedinačno tijelo, dok je »faustovska« kultura njoj antitetična i simbolična. G

Apologetika (grč. apologetiké epistéme = obrambena znanost). Naziv za obranu kršćanske vjere sredstvima prirodne (ne objavljene!) spoznaje i dokaznog postupka. Apologetima se nazivaju branitelji kršćanstva protiv židovskih i grčkih napadaja u 2. st. n. e. F

Apologetski, obrambeni. Dolazi od grčke riječi apologia koja znači: obrana, obrambeni govor. Poznata je apologija Sokratova pred sudom (Platon, »Ksenofon«). Apologetima su kasnije nazivali branioce vjere, napose kršćanstva, protiv napadaja i optužbi starijih i tada službenih filozofijâ i religijâ osobito u 2. st. n. e. Apologeti su se služili racionalnim dokaznim argumentima. Apologetika (grč. apologetiké epistéme) postaje kasnije znanost opravdanja ili obrane kršćanstva kao grana teologije. F

Apologija (grč.), obrana, obrambeni govor na sudu. Poznata je najstarija i uzorna apologija Sokratova, koju su na različite načine preradili Platon i Ksenofon. F

Aporem (grč. apórema), prijeporno pitanje, logička teškoća, poučak o nekom nerješivom logičkom pitanju. Pojam aporem uveo je u logiku Aristotel za oznaku zaključaka po kontradiktornoj opreci. Aporematički — prijeporan, sumnjiv. Pe

Aporetika (grč. aporētikê téhnē), umijeće da se nerješiva ili teško rješiva pitanja razmatraju kao takva i istražuju bez obzira na svoje moguće rješenje (v. aporija, v. problem). Kod N. Hartmanna aporetika je drugi stupanj njegove filozofske metode (fenomenologija, aporetika, teorija), tj. nakon opisa fenomena dolazi fiksiranje problema, a tek zatim njihovo rješenje. »Ona uspoređuje, ispituje, sondira ono dano, utvrđuje u njemu sadržane nepodudarnosti, i daje ovima oštrinu paradoksije, što prianja uza sve protivnosti u carstvu činjenica. Ona se ne brine za prevladavanje protivrječja, to je stvar teorije. Ona kroči od danog prema zadanome.« — Kao metodski postupak aporetika igra odlučujuću ulogu u cijeloj Hartmannovoj filozofiji. — Aporetik je onaj koji se razumije u umijeće aporetike, skeptik nasuprot dogmatiku, ili, kako kaže Hartmann, problemski mislilac (Problemdenker) u opreci spram sistemskoga (Systemdenker). Pe

Aporija (grč. aporía), bespuće, nedoumica, nemogućnost ikakva rješenja (v. antinomija, paradoks, problem) nekoga pitanja, oklijevanje između dva suprotna jednako čvrsta razloga. Ako u nekoj raspravi ili razmišljanju naiđemo na protivrječja, koja proizlaze iz same stvari ili iz naših pojmova o njoj, onda nam predstoji aporija. Tako su poznate Zenonove aporije (v. dijalektika) kao argumenti protiv kretanja (npr. Ahil i kornjača). U Aristotela je aporija često početak razmatranja, u skeptika (v.), naprotiv, predstavlja krajnji ishod. Pe

A posteriori i **a priori**: ono što potječe iz kasnijega i što potječe iz ranijega. Skolastički prijevodi Aristotelovih termina »hysteron« — kasnije, i »proteron« — ranije, kojima je on označavao ono što je ranije i kasnije »kat'hautó« (ili »ta fýsei«), tj. po sebi ili po prirodi, i »prós' hemâs«, tj. za nas. — Tako je uzrok svakoga procesa u prirodi ili neke povijesne zgode po sebi (ili prirodi) prije nego učinak; za nas, međutim, koji to promatramo i ponajprije uočavamo učinak, pa tek odatle zaključujemo na uzrok, upravo je obratno: učinak je prije, a uzrok kasnije. Slično je i s općenim pojmovima i pojedinačnim stvarima: po sebi su pojmovi roda i vrste prije od pojedinačnih bića, koja njima obuhvaćamo, jer svako pojedinačno možemo svesti pod nešto i imenovati samo ako prije već raspolažemo općenim pojmovima. Za nas pak, koji u osjetilnom iskustvu ponajprije susrećemo ono pojedinačno, općeni su pojmovi ili bîti ono kasnije. Prosvjetiteljska filozofija 18. st. (Leibniz, Wolff, Hume), preuzima ove termine, ali oni odsada više nemaju ontološko (objektivno), nego samo spoznajno-teorijsko (subjektivno) značenje: u pitanju je porijeklo spoznaje, a ne same stvari. A posteriori nazivaju se one spoznaje koje potječu iz iskustva, stečene su i slučajne, a pod a priori razumijevaju se one spoznaje koje dobivamo uvidom uma, naprosto zaključivanjem pomoću čistih pojmova, nezavisno od svakoga iskustva (usp. Leibniz, Monad. par. 33-45). — Prije Kanta pitanje prosvjetitelja o a priori i a posteriori svodi se na empirijsko-psihološko pitanje o porijeklu našega znanja. U Kanta, međutim, ovo pitanje dobiva transcendentalno-logički smisao objašnjenja izvora i mogućnosti ljudske spozna-

je: a posteriori je osjetilna, iskustvena i slučajna spoznaja, a priori (ili čista) isključivo ona do koje dolazimo izvođenjem iz čistih pojmova razuma i uma, nezavisno od svakoga iskustva, ona nužna i općenovažna spoznaja koja tek omogućava svako iskustvo. — Poslije Kanta termini a posteriori i a priori upotrebljavaju se pretežno subjektivno-psihološki, sve dok novokantizam u početku 20. st. opet ne zaoštrava njihovo transcendentalno značenje (Cohen, Windelband, kasnije i Husserl). — A posteriori i a priori upotrebljava se u novokantizmu kao skupna oznaka svih spoznaja obaju područja. — Aposterioran i aprioran : koji se tiče ili tvori neku spoznaju a posteriori ili a priori. Pe

Apraksija (grč. a = ne i práksis = djelovanje), patološka pojava koja se očituje u nesposobnosti ili teškoći izvođenja složenijih motornih radnji uz sačuvanu elementarnu mišićnu djelatnost. Bolesnik od apraksije nije sposoban da kako treba strukturira elementarne pokrete u motornu aktivnost, koja je potrebna za prilagođeno rukovanje predmetima ili za izvođenje neke složenije predmetne radnje kao npr. tipkanje na stroju, oblačenje, namatanje, itd. Apraksija je u vezi s poremećenjima u funkciji sekundarnih motornih područja mozga. Bu

Aprehenzija (lat. apprehensio = shvaćanje), intelektualni akt pomoću kojega se shvaća relativno jednostavan objekt, dok se naprotiv, složeni intelektualni procesi, kao što je npr. suđenje, nazivaju komprehenzijom (v.). Kant naziva sintezom aprehenzije sastavljanje raznolikoga u empirijskom zoru, pomoću kojega tek postaje moguća neka zamjedba (v. i rekognicija). S

A priori, v. a posteriori.

Apriorizam, skupna oznaka onih filozofskih učenja po kojima neke spoznaje opstoje nezavisno o svakom iskustvu, i prethode mu nužno psihološki, logički ili transcendentalno. Pe

Apsolutan (lat. absolutum), samosvojan, bezgraničan, potpun, slobodan od bilo kakve ovisnosti, bezuvjetan, savršen. Suprotno: relativan (v.).

Apsolutizam. U pravno-političkom smislu: sistem bezgranične moći vladaoca, obično monarha (apsolutna monarhija). U filozofskom smislu: prihvaćanje pretpostavke o apsolutnoj valjanosti određenih istina, vrijednosti i sl.

Apsolutna istina: potpuna, konačna, bezuvjetna, nepromjenjiva istina; nesumnjiva istina s trajnim i općenitovaljanim značenjem nasuprot relativnoj istini, vremenski ograničenoj, uvjetovanoj spoznajnim mogućnostima subjekta, stupnjem razvoja znanosti, kao i moguće spoznatljivosti i transparentnosti objekta. »Priznavati objektivnu istinu, tj. istinu koja ne ovisi ni o čovjeku ni o čovječanstvu, znači priznavati na ovaj ili onaj način apsolutnu istinu... Ljudsko mišljenje je po svojoj prirodi sposobno da daje i ono nam daje apsolutnu istinu koju čini suma relativnih istina« (Lenjin). »Suverenost mišljenja ostvaruje se u nizu ljudi koji misle veoma nesuvereno; spoznaja koja ima bezuvjetnu pretenziju na istinu ostvaruje se u nizu relativnih zabluda; ni jedno ni drugo ne može se potpuno ostvariti na drugi način nego u procesu beskonačnog trajanja života čovječanstva« (Engels). G

Apsolutni idealizam, filozofijski nazor po kome se čitav sistem svijeta temelji na jednoj, apsolutnoj ideji, koja je ujedno i njegov spoznajni i ontički osnov. Prevladava opreku subjekta i objekta. Najznačajniji je zastupnik toga pravca G. W. F. Hegel po kojem apsolutnu ideju umjetnost shvaća osjetilno, religija predodžbeno, a filozofija njoj najprimjerenije i najadekvatnije, tj. pojmovno. U idealističkim sistemima toga smjera apsolut je također, kao metafizički osnov cjelokupne zbilje, kao postojani, supstancijalni, »apsolutni bitak«, često suprotstavljen svemu relativnom, subjektivnom, pojavnom. G

Apsolutno (lat. absolutum), ono odriješeno od svih uvjeta i ograničenja, pa prema tome bezuvjetno, neograničeno i samodostatno, u sebi završeno, potpuno i savršeno. Premda se pod tim imenom javlja tek u kasnijoj filozofiji, pojam apsolutnoga igra značajnu

ulogu već u antičkom mišljenju kao *samodostatnost* (autarheia) onoga sveprisutnoga, prvoga i jedinog, kao što je Parmenidov bitak, Platonova ideja dobra s onu stranu pojavnoga svijeta pa i samih bitnosti i Aristotelovo najbićevnije biće u svojemu prisebitku kao svijetu imanentan prvi pokretač. U kršćanskom mišljenju srednjega vijeka ono se aspolutno shvaća kao bitak pri-samomesebi i od-sama-sebe (ens a se), i takav bitak pripada samo osobnome Bogu koji je svijetu transcendentan, dok sva bića u svijetu kao od njega stvorena imaju svoj bitak po drugome (ens ab alio). Stoga sve odredbe imanentnog bitka i transcendentnog bitka Božjeg valja razumjeti samo u smislu analogije (v.). Pojam apsolutnoga kao supstantiv prvi je u metafiziku uveo Nikola Kuzanski kako bi njime označio beskrajnost i beskonačnost bitka Božjeg. Za Kanta pojam apsolutnog ponajprije znači oznaku nečega što se promatra po sebi, kao takvo ono je nedosjetno, spoznaji transcendentno, nespoznatljivo i pristupačno samo praktičnom umu. Fichte određuje ono apsolutno kao subjekt ili čisti Ja koji sam sebe producira i u svojoj djelatnosti postavlja cjelokupnu zbiljnost ili predmetnost, a za Schellinga ono apsolutno je iskonsko jedinstvo subjekta i objekta, prirode i duha. U apsolutnom idealizmu Hegela kao vrhuncu novovjekovne metafizike subjektivnosti, ono apsolutno se poima kao sveobuhvatni totalitet i proces koji u sebi sadržava ne samo identitet sa samim sobom nego i razliku, refleksiju u sebi kao drugotnosti. S tog je stajališta apsolutno baš po tome apsolutno što nije naprosto ab-solutno, tj. od-riješeno i time makar negativno upućeno na nešto drugo od sebe, nego kao ne-ab-solutno ono bivajući drugo ostaje ono samo. Schellingovu apsolutnom kao pukoj apstraktnoj jednakosti sa sobom, Hegel suprotstavlja svoj pojam apsolutnog kao cjeline i konkrekcije: »*O apsolutnome valja reći da je zapravo rezultat,* da je tek na koncu ono što uistinu jest; a u tome se upravo sastoji njegova priroda da bude ono zbiljsko, subjekt ili samobivanje« (*Fenomenologija duha,* Predgovor). Tako shvaćeno apsolutno samo se sebi otuđuje kao priroda i u povijesti sebi vraća kao duh te najzad zaokružuje u sveprisutno jedinstvo svega onostranog i ovostranog. Pe

Apstinencija (lat. abstinentia), suzdržavanje od tjelesnih užitaka: jela, pića, seksualnih odnosa i sl. potaknuto religioznim ili etičkim motivima. Ponekad se apstinencija odnosi samo na neke vrste užitaka (meso određenih životinja, alkoholna pića), ili je ograničena na određeno vrijeme i prilike (post u određene dane, seksualna uzdržljivost u vrijeme lova, ritualnih razdoblja, graviditeta i sl.), ili je obavezna samo za određene osobe i društvene slojeve (celibat redovnika, uzdržavanje od seksualnih odnosa s rođacima, maloljetnima, pripadnicima vlastitog ili tuđeg plemena itd.). Uz apstinenciju koja je nametnuta pravnim uredbama ili običajima, postoji spontana apstinencija koja može imati asketski karakter, tj. služi moralnom usavršavanju, prevladavanju »tjelesnoga« kao izvora grešnosti, a ponekad dobiva smisao žrtve kojom se žele umilostiviti »više sile«. Kr

Apstrahirati (lat. abstrahere = odvući), najopćenitije: odvojiti nešto od nečega, ostaviti nešto po strani, ne obratiti pažnju na nešto; nešto uže: ostaviti po strani ono nebitno, sporedno, slučajno, zadržavajući ono bitno, važno, nužno. Još uže: ostavljati po strani ono nebitno, sporedno, pojedinačno u nizu predodžaba a zadržavati ono bitno i opće, te na taj način stvarati pojam, dakle prelaziti od niza predodžaba k pojmu ili od manje općenitog pojma k općenitijem. Suprotno: determinirati (v.). P

Apstrakcija, radnja ili djelatnost kojom se apstrahira nešto od nečega drugoga (v. apstrahirati); također: rezultat te radnje. Drugim riječima: radnja kojom izostavljamo pojedinačno, nebitno, slučajno, sporedno, a zadržavamo opće, bitno, nužno, važno. Također: ono što nastaje kao rezultat te radnje, naročito pojam (v. apstraktan). P

Apstrakcionizam, termin bez čvrstog značenja; ranije se najčešće upotrebljavao za kritičko karakteriziranje pretjerane upotrebe

apstrakcija u znanosti ili u filozofiji. Danas se najčešće upotrebljava u umjetničkoj kritici i estetici kao sinonim za apstraktnu umjetnost. P

Apstraktan, onaj koji nije konkretan (v.), onaj koji je nastao apstrahiranjem (v. apstrahirati), npr. apstraktan pojam. Također, onaj koji se služi apstrakcijama, koji se sastoji u upotrebi apstrakcija, npr. apstraktno umovanje ili apstraktna diskusija. Termin se upotrebljava, naročito u vezi s pojmom, u više srodnih značenja. Tako neki smatraju da su svi pojmovi apstraktni, dok drugi misle da su neki pojmovi apstraktni, a neki konkretni. Oni koji misle da možemo razlikovati apstraktne i konkretne pojmove najčešće pod apstraktnim pojmom misle, a) općenit pojam (za razliku od individualnog), b) pojam o svojstvu (za razliku od pojma o stvari), c) pojam o nečem što se ne može očigledno predočiti (za razliku od pojma o nečem očigledno predočljivom), d) pojam kao skup bitnih oznaka (za razliku od pojma kao skupa bitnih i nebitnih oznaka). P

Apstruzan (lat. abstrusus = sakriven, zaklonjen), nejasan, nerazumljiv, taman, skriven, zamršen, zbrkan.

Apsurd (lat. absurdus = besmislen), općenito: besmisao, ono što se suprotstavlja razboritom mišljenju. U logici su apsurdni sudovi ili pojmovi oni koji stoje u nesuvislim, protuslovnim sklopovima, protivnim elementarnim logičkim principima. *Reductio ad absurdum:* indirektni dokazni postupak kojim utvrđujemo nevaljanost određenog suda na taj način što u njemu, logičkim izvođenjem, ukazujemo na nesmisao. Kod A. Camusa apsurd je centralna kategorija čitave filozofije. U svijetu apsurda ljudske egzistencije čovjek je »stranac koji ni sam sebe ne prepoznaje«. G

Apsurdan (lat. absurdus = zlozvučan), neskladan, besmislen, protivsmislen, protivrječan, koji se protivi načelima logičkog mišljenja.

Arbitraran, proizvoljan, samovoljan. F. de Saussure označava tim terminom općenito prirodu govornih znakova, tj. odnos između dva dijela govora — »signifiant« i »signifié«. Kod te »proizvoljnosti« govornih znakova, kod »onog označujućeg« i »onog označenog« radi se o dvije unutar govorne veličine, naime o »ozvučenju« i s njime povezanim pojedinačnim govorno određenim, »pojom«. Kod tog principa proizvoljnosti dolazi do posrednog odnosa znaka i njime označenog van-govornog predmeta, obzirom da je isključena unutrašnja povezanost između označenog oblika i pojma, a pogotovo između tog ozvučenja, »akustičke predodžbe«, i stvari označene pojmom. Dakle, pojedini pojam nikako nije nužno označen određenim glasogovornim oblicima, i obratno, glasogovorni oblici po svojoj prirodi ne upućuju na po njima označeni pojam. Kada to ne bi bilo tako morali bi pojmovi u različitim jezicima slično zvučati, čak što više, same »akustičke predodžbe« morale bi svakome biti same po sebi razumljive. U tome pogledu su primjerice onomatopejske oznake samo nebitne iznimke. G

Arbitrium liberum (lat.), slobodna volja, slobodna odluka, sloboda izbora između dviju ili više mogućnosti, koje su takve da se svaka od njih načelno može htjeti. Indeterminizam (v.) zastupa teoriju o opstojanju takve apsolutne slobode volje, dok determinizam (v.) tu mogućnost negira. K

Arete (grč. areté, lat. virtus), vrsnoća, krepost ili vrlina, čestitost, dobrota, prikladnost. To je etički pojam koji označuje ispunjavanje svrhe. Npr. arete konja jest da bude brz, a čovjeka da djeluje umno i pravedno. B

Aretologija (grč. areté, v.): grčko učenje o kreposti ili vrlini. Sokrat je istraživanjem pojmova u etici dokazivao da nema pozitivnog djelovanja bez znanja. Da bi čovjek bio pravedan, on mora najprije znati što je pravednost. Isto tako ne može biti hrabar ako ne zna što je hrabrost. Ukratko — bez znanja nema etike. Sokratov etički intelektualizam zasnovan je na uvjerenju da teorija ima apsolutnu moć. B

Argument (lat. argumentum), dokazni razlog, ono na čemu počiva sigurnost dokaza (v.), na što se oslanja sigurnost dokazanog postupka.

Argumentacija (lat. argumentatio), izvođenje dokaznog postupka, opravdanje, obrazloženje, dokazivanje. Argumentirati znači dokazivati, tj. navoditi nešto kao razlog za određenu tvrdnju.

Argumentum ad hominem (lat.): dokaz prema čovjeku. Dokazni postupak kojim se nešto dokazuje na način razumljiv za onoga kome se nešto dokazuje, odnosno na način razumljiv za sve ljude. Općem ljudskom shvaćanju primjeren način dokazivanja. Često način dokazivanja koji ima manju vrijednost od objektivnih znanstvenih dokaznih postupaka, jer se osniva na subjektivnim razlozima onoga kome se nešto dokazuje. F

Arhetip (grč. arhaios = star i týpos = oblik), praslika, praoblik, pauzor. »Mundus archetypus« — svijet praslikâ, svijet idejâ prema čemu je sve u svijetu nastalo. »Intellectus archetypus« — stvaralački božanski um koji sve praslike u sebi nosi i ništa ne prima izvana. »Intellectus éctypus« — intelekt koji je upućen samo na iskustvo, u kome mehanički preslikava stvarnost. F

Arheus (lat. od grč. arháios = začetnik) je termin koji su uveli alkemisti, a označuje pokretni, djelotvorni životni princip organizama. Naročito je taj pojam razrađen u Paracelzusovoj filozofiji. On smatra da se arheus kao životni prirodni a u isti mah i duhovni princip, koji stvara i održava ravnotežu u organizmima, nalazi već u sjemenu, a kasnije u svim organizmima i njihovim dijelovima. F

Aristokracija (grč.): vladavina najboljih. Pojam uveden kod Platona (Država), a zatim razrađen kod Aristotela u *Politici* kao oblik vladavine onih bezuvjetno »najboljih«, »kreposnih« i »vještih« u naglašenoj suprotnosti spram monarhije i demokracije. U antičkom mišljenju pojam aristokracije ili plemstva trajno je povezan s potvrđivanjem kreposti (virtus), odnosno plemstvu pripada uz nasljeđe i rođenje uvijek ćudoredno-moralne osobine plemenitog. Cijela antičko-evropska povijest u mediteransko-evropskom kulturnom krugu bila je do 18. stoljeća povijest aristokracije, i ta se društva do modernih revolucija moglo interpretirati Aristotelovim pojmom societas civilis. Prosvijećenost je radikalno stavila u pitanje plemstvo kao takvo u svojoj kritici societas civilis, a na osnovu temeljno nove slike društva i svijeta. Kant je nasljedno plemstvo označio kao »misaonu stvar bez svakog realiteta« obzirom da unaprijed posjeduje položaj koji je tek trebalo zaslužiti. Time je formulirano »pitanje plemstva«. Gr

Asebija (grč. asébeia = bezbožnost): negiranje božjeg bića. Asebija je pretpostavka za osnivanje racionalističke etike.

Aseitet (lat. a se est = od sebe jest, po sebi postoji), samo po sebi opstojeće, apsolutna samostalnost i samosvojnost, svojstvo bića da postoji samo po sebi, jer u sebi nosi uzrok svoga postanka i princip svoga djelovanja, apsolutna samostalnost i neovisnost, ni od čega ovisno. Tako se određuje osnovna karakteristika boga u skolastici, volje kod Schopenhauera, nesvjesnoga kod E. von Hartmanna. Suprotno: abalijenacija (v.). F

Asertoran (lat. assero = tvrdim) — naziva se u logici sud u kome se nešto — prihvaćajući ili negirajući — jednostavno izriče. To izricanje ne predstavlja nužnost nego samo faktičnost veze subjekta i predikata. Oblik mu je: S jest P ili S nije P (v. modalitet). F

Asimilacija (lat. assimilare = učiniti sličnim); 1) akt ili proces da se nešto učini sličnim ili dovede u sklad s nekim drugim pojavama; 2) *(bot.)* usvajanje hranjivih materija u protoplazmu biljke; 3) *(fiziol.)* pretvaranje hranjive tvari u tekuće ili čvrste dijelove tijela. U tom smislu asimilacija je sinonim za anabolizam ili konstruktivni metabolizam; 4) *(psihol.)* akt ili proces primanja novih činjenica ili reagiranja na nove situacije u skladu s ranije usvojenim činjenicama ili ranije doživljenim situacijama; 5) *(sociol.)* proces prilagođivanja stranih kulturnih elemenata nekoj kulturi; 6) *(fonet.)* promjene u glasovima pod utjecajem drugih, susjednih glasova u riječima, npr. u našem jeziku pretvaranje zvučnih konsonana-

ta u bezvučne ispred bezvučnih konsonanata: vrabac, vrapca. Fr

Askeza (grč. áskesis), vježba, najprije tjelesna, npr. život atleta, a zatim način življenja filozofa u potpunoj umjerenosti u skladu s prirodom. Načelo takvog shvaćanja izraženo je u zahtjevu da čovjek ima što manje potreba (kinici, stoici). U kršćanskoj religiji askeza je smatrana za vrlinu koju postižu najodaniji vjernici, u svojoj osamljenosti odričući se svih, pogotovu tjelesnih, užitaka. B

Asocijacija (lat. assotiatio = spajanje, pridruživanje); 1) u sociologiji: pridruživanje u neku zajednicu, združivanje, socijaliziranje; 2) u psihologiji: povezanost među pojedinim elementima psihičkog života, koja omogućuje da jedni doživljaji pobude, izazovu, »*obnove*« druge, odnosno u njih prijeđu. Asocijativne veze primjećuju se najčešće među samim predodžbama ili između opažaja i predodžbi, ali one povezuju i misaone sadržaje, motoriku itd. Neke pravilnosti u asociranju predodžbi primijećene su još u antici (Aristotel). Tako je ustanovljeno da najčešće slijede jedan za drugim sadržaji koji su nekada bili doživljeni u prostornom ili vremenskom sklopu (asocijacija po kontigvitetu), zatim sadržaji koji su međusobno slični (asocijacija po sličnosti) ili oprečni (asocijacija po kontrastu). Tim »primarnim zakonima asocijacije« dodao je Th. Brown »sekundarne«, po kojima bi asocijativne veze ovisile: o trajanju prvotnog doživljaja, njegovoj recentnosti, intenzitetu (»živosti«), čestoći ponavljanja, odsustvu konkretnih doživljaja, zatim o psihičkoj konstituciji (v.) doživljavaoca: njegovoj momentanoj psihičkoj dispoziciji (v.), organskom stanju i ustaljenim životnim navikama. Činjenice asocijacije pokušale su se svesti na jedinstvenu pravilnost reintegracije [(Hamilton) »nadopunjanja započetih cjelina«]: obnovljen (reproduciran) pojedinačni doživljaj, koji je bio doživljen kao član nekog doživljajnog sklopa (prostorne ili vremenske sudatosti, smislene suvislosti, aktivnog ili reaktivnog kompleksa), teži k obnavljanju čitavoga tog sklopa kao prirodne okoline (»polja«, »pozadine«) u kojoj može imati svoju punu doživljajnu vrijednost. Takvo objašnjenje asocijacije slaže se s fiziološkom pretpostavkom da parcijalno kortikalno uzbuđenje pri reproduktivnom procesu »rezonira« uzbuđenjem ostalih kortikalnih (v.) područja koja su sudjelovala u prvotnom doživljaju. Eksperimentalno ispitivanje asocijacija započeo je u drugoj polovini 19. st. F. Galton. Otada su vršena mnogobrojna ispitivanja u različitim smjerovima. Istraživala se čestoća kojom se kao odgovor na neku zadanu riječ javljaju kod različitih ispitanika iste asocijativne riječi-odgovori (»konformnost asocijacije«), kategorija asocijativnih odgovora, mjerilo se vrijeme koje protječe od riječi-podražaja do riječi-odgovora kod »slobodnih« i »vezanih« (tj. određenom kategorijom odgovora normiranih) asocijacija. Nastojao se utvrditi odnos različitih tipova asociranja prema normalnim i patološkim psihičkim tipovima ili psihičkim stanjima ispitanika, tražili su se sinestezijski elementi u asocijaciji, ispitivala uloga asocijacije u procesu učenja itd. Kr

Asocijacija slobodnih proizvođača — koncept društva u kojem je dokinuto političko i ekonomsko otuđenje radničke klase i radnih ljudi. A. s. p. je jedan od osnovnih ciljeva socijalističke revolucije i podrazumijeva već takve društvene odnose u kojima proizvođači — a to su svi ljudi u određenom razdoblju svoga života — slobodno i prema svojim interesima i potrebama usklađuju svoje odnose, upravljaju svojom društvenom zajednicom i razvijaju je. A. s. p. treba da bude rezultat razvoja samoupravnih procesa u socijalizmu, koji su još opterećeni i ograničavani klasnim, političkim, birokratskim itd. strukturama. A. s. p. je društveno-ekonomski kontekst komunizma kao besklasnog društva (v. samoupravljanje, država, klasa). Ovaj termin i koncept upotrebljavaju Marx i Engels kao i drugi teoretičari socijalizma. V

Asocijaciona psihologija — smjer u staroj (racionalnoj) psihologiji, koji sve pojave psihičkog života nastoji objasniti udruživa-

njem (asocijacijom, v.) izvjesnog broja elementarnih doživljaja: osjetnih kvaliteta i čuvstva ugode i neugode. Taj smjer zastupaju manje ili više izričito i u vezi s različitim empirističkim (v.) spoznajnoteorijskim pretpostavkama: J. Locke, Th. Hobbes, D. Hume, P. Gassendi, B. Spinoza, D. Hartley, J. Pristley, J. Lamettrie, K. Helvetius, J. Berkeley, Herbert. I među novijim filozofima i naučnim psiholozima s kraja 19. i početka 20. st. javlja se često tendencija da se viši oblici psihičkog života objasne asocijacionistički (T. Ebbinghaus, Th. Ziehen, E. Mach, Th. Ribot). Kr

Asocijacionizam. Općenito: psihološko – filozofska teorija prema kojoj se sav duševni život razvija i odvija udruživanjem nekih elementarnih doživljaja po zakonima asocijacije (v.). Prema empirističkoj teoriji *logičkog asocijacionizma* logička načela mišljenja i spoznavanja nemaju svoj izvor u konstituciji ljudskog duha, nego su se razvila asocijativnim zbrajanjem iskustvenih podataka. *Estetski asocijacionizam* tumači doživljaj estetskog užitka oživljavanjem čuvstava redovito asociranih uz one osjetne elemente koji su sadržani u estetskom objektu. Kr

Asomatičan (grč. a = ne i sōma — tijelo), netjelesno biće. Asomatična je duša ili duh. Prema stoicima asomatični su samo praznina, vrijeme i misao.

Astenički (grč. asthenōs = nemoćan, slab). U konstitucionoj nauci Kretschmera, oznaka za čovjeka slabašne tjelesne građe koja ujedno uvjetuje određene psihičke dispozicije.

Astenija — opća oznaka za slabost, nedostatak ili gubitak snage, smanjenje životne »energije«.

Astika (sansk.), afirmator; onaj koji tvrdi da »jest« (asti) ili da postoji transcendentni (v.) bitak božanstva ili svijeta; u užem smislu: pripadnik jedne od ortodoksnih (v.) škola koje priznaju autoritet objavljenog nauka Veda (v. daršana). — Oprečni termin je nâstika, negator. Njime se ne označava samo nevjerni ili ateist, nego i pripadnik neortodoksnih vjerskih učenja kao što su budizam i gjainizam (v.). Ve

Astralan (lat. astralis = zvjezdan); koji se odnosi na zvijezde; zvjezdolik. Pored dualističkog vjerovanja da se čovjek sastoji od duše i tijela, ima i trijalističko koje uzima da postoji još i astralno tijelo. Ono se sastoji iz izvanredno fine, pod običnim okolnostima nevidljive materije. Astralno je tijelo posrednik između duše i tijela, jer zbog svoje izvanredne finoće ima i materijalna i spiritualna (v.) svojstva. Okultisti (v.) misle da su time riješili problem kako duša i tijelo kao apsolutno heterogeni mogu djelovati jedno na drugo, što je još od Descartesova vremena bio jedan od glavnih problema metafizike. Astralno tijelo nazivaju i perispiritom i fluidom. S

Astrologija (grč. astér = zvijezda i lógos = nauka). U staro doba znanost o zvijezdama uopće, kasnije onaj njezin dio koji se bavi tobožnjim utjecajem zvijezda na sudbinu cijelih naroda, a naročito na udes pojedinaca. Po vjerovanju astrologa udes svakog čovjeka određen je konstelacijom (v.) zvijezda u času njegova rođenja. Astrologija je veoma stara. Njome su se bavili već Egipćani, Kaldejci i Medijci. Imala je pristaša i među ozbiljnim učenjacima. U nju su vjerovali npr. pitagorovci i Platon, a Aristotel je bio protiv nje. I Crkva je bila protiv nje, ali su joj pojedini visoki crkveni dostojanstvenici bili skloni. Od 13. st. dobiva ona sve više pristaša i među kršćanskim narodima, a u 16. st. izišao je na glas zbog svojih proročanstava Nostradamus. Tek Kopernikov sistem i na njemu osnovano prosvjetiteljstvo (v.) otkrilo je naivnomistički karakter astrološkoga vjerovanja. Kod azijskih naroda još je i danas na glasu. S

Ataraksija (grč. ataraksía): stanje bez strasti, duševni mir. U filozofiji poslije Aristotela ataraksija je ideal mudrih ljudi. Prema skepticima postiže se samo onda kad se čovjek uzdržava od izricanja bilo kojeg suda (epohê). »A kad su se uzdržali, kao nekom srećom pridružila im se nepomućenost kao sjena tijelu« (S. Empirik – Pir. post. I, 12). Prema Epikuru cilj je blaženog života tje-

lesno zdravlje i ataraksija. Znanje o kozmosu je pretpostavka za ataraksiju. Spoznajući prirodu vidimo da nigdje nema mjesta za bogove, pa je čovjek potpuno oslobođen svakog religioznog straha. Stoga je za Epikura ateizam uvjet za ataraksiju. Kod stoika je ataraksija ideal mudraca koji to stanje ostvaruje kad se uzdigao iznad svih afekata (v. apatija). »Tko je razborit, i umjeren je; tko je umjeren, taj je skladan; tko je skladan, ne uzbuđuje se; tko se ne uzbuđuje, ne žalosti se; tko se ne žalosti, blažen je. Razborit je dakle blažen, a razboritost je dovoljna za blažen život« (Seneka, pismo 85, 2). B

Atavizam (lat. atavus = predak), 1) *(biol.)* pojava, kod organizama, nekih karakteristika koje su imali daleki preci, a kojih nemaju neposredni preci tih organizama (npr. kod čovjeka pojava repa); 2) *(psihol.)* primitivni oblici ponašanja kod viših organizama za koje je karakteristično složenije ponašanje. Fr

Ateizam (novolat. od grč. átheos = bez boga): poricanje opstojanja boga (ili bogova), bezbožnost, bezboštvo. Suprotno: teizam (v.), monoteizam (v.), politeizam (v.), deizam (v.) i panteizam (v.). Opstoji naivni ili primitivni ateizam (kod nekih plemena i naroda koji uopće nemaju pojma boga), zatim tzv. praktični ateizam u onih ljudi koji žive i djeluju kao da boga nema, pa se i ne brinu za to, premda bi se možda »teorijski« složili da on (ili neko »više biće«) opstoji, i napokon teorijski ateizam (bilo dogmatski ili kritički). Ovaj posljednji svjesno, kritički, radikalno i argumentirano nastoji pokazati i dokazati (obarajući teologijske dokaze za egzistenciju boga) i samu nemogućnost božje egzistencije. U svojoj (prosvjetiteljskoj i često društveno-politički progresivnoj) gorljivosti i isključivosti (dakle svojevrsnom dogmatizmu) ateizam je samo drugi pol, ekstrem religioznosti ili njezin osebujni oblik. Kao takav ateizam po svojim posljednjim konzekvencijama ni u kom svojem obliku nije (a on bi to htio da bude) rješenje religioznog fenomena upravo zato, što to rješenje traži i nalazi isključivo unutar teorijske (= kontemplativne, racionalističke) sfere ne pitajući se za zbiljske povijesno-društvene i ljudski-smislene korijene i porijeklo religije kao nužne ljudske potrebe i popratne pojave u okviru i na pretpostavkama otuđenog svijeta. Zato Marx npr. ateizam naziva samo »teorijski«, još »negativni« ili (bogom i teorijom o njemu) »posredovani« humanizam, jer pravi ili pozitivni humanizam ima da pozitivno počinje od sebe sama, a ne od boga, tj. od njegove kritike i negacije u čistoj teoriji. Marksizam stoga u svojoj biti nije ateizam, nego njegovo praktičko i povijesno prevladavanje. K

Athanasija (grč.), besmrtnost, neprolaznost, vječitost.

Athanatizam (grč. athanasía = besmrtnost): vjera u besmrtnost duše. Uz nju je povezana i athanatologija, naučanje o besmrtnosti duše.

Athaumasija (grč.): nečuđenje, nedivljenje, duševno stanje mira i sreće, koje nastaje kao posljedica toga što se čovjek ničemu ne čudi i ne divi. Stoik Zenon smatra da to stanje postižu samo mudraci.

Atman (sansk.): nominativ zamjenice »sebe« (lat. *ipseitas*, engl. *the Self*, franc. *le Soi*, njem. *das Selbst)*; samosvojstvo. Prevodi se kao »svijest«, »duh« ili »duša«, »transcendentalni subjekt«, prema evropskim analogijama u različitim sistemima. — Termin »svijest« najbolje odgovara sistemu vedânte (v.), gdje učenje o âtmanu izražava panteistički identitet individualne ili parcijalne svijesti sa apsolutnom ili sveobuhvatnom (paramâtman), koja je opet identična s postojanošću cjelovitog bitka (brahman), u odnosu prema kojemu je tok pojavnog bitka prividan. — »Duh« ili »duša« odgovara često smislu âtmana u nyâya-vaišešika nauci (v.). — Budući da budizam negira postojanost, identitet i metafizičku supstancijalnost âtmana (v. anatta), ali ga zato ipak u spoznajnom smislu ne identificira s empiričkim ja (aham), može se tu âtman, koji i inače ima bitno spoznajnu funkciju, shvatiti kao »transcendentalni subjekt«. Pojam svijesti ili duha u metafizičkom ili spoznajnom smislu nije u indijskoj filozofiji bivstveno nikad shvaćen

toliko egocentrično da bi se mogao prevesti izrazom »ja« (aham). Ve

Atom (grč. átomon = nedjeljivo). Pojam koji su u filozofiju uveli već grčki filozofi Leukip i Demokrit, označujući njime osnovne najsitnije sastavne dijelove (koji se ne daju dalje dijeliti) svega postojećega, pa čak i duše. Po njihovoj su teoriji atomi vječni, nenastali i neuništivi, a međusobno se razlikuju samo po obliku, veličini i poretku. — U novom vijeku taj je filozofski pojam o pratvari (v.) preko Gassendija, obnovitelja grčkoga materijalizma, i kemičara Boyla i Daltona ušao u kemiju, a onda i u fiziku, koje su discipline i danas, kao atomistika i teorija atoma, zadržale taj naziv, iako su mu oduzele osnovnu oznaku: nedjeljivost. F

Atomizam ili atomistika — učenje koje tvrdi da se materija sastoji iz najmanjih čestica (atoma). To je osnov antičkog atomizma (Leukip, Demokrit, Epikur, Lukrecije). Leukip i Demokrit smatrali su da atomi djeluju na osnovu nužnih, prirodnih zakona, te su tvrdili da vlada apsolutni determinizam (v.). Nasuprot tome, Epikur je tumačio da u općoj nužnosti kretanja postoji i objektivna slučajnost. Tu razliku između Demokrita i Epikura u tumačenju atoma obradio je Marx kao filozofski problem u svojoj doktorskoj disertaciji: »Razlika između Demokritove i Epikurove filozofije prirode« (1841). B

Atomiziranje — razdvajanje na najmanje dijelove, na atome (v.).

Atrakcija (lat. atrahere = privlačiti), privlačnost. U kolokvijalnom govoru pojam kojim se označava nešto što naročito privlači zanimanje, pažnju, što je neočekivano, posebno interesantno, spektakularno za široki krug ljudi. U prirodnim znanostima atrakcija je sila suprotna repulziji, koja omogućuje međusobno privlačenje čestica. Po Boškoviću su privlačenje i odbijanje izvorna svojstva čestica materije, koja uvjetuju sve događaje. Suprotno: repulzija. G

Atribut (lat. attributum = pridijeljen, dodijeljen), kao filozofijski pojam već od Aristotela, za razliku od slučajnih svojstava, označava bitno, nužno svojstvo neke stvari, koje se može pomišljati i neovisno od stvari same. Kod Descartesa i Spinoze označava bitno, nepromjenljivo, osnovno svojstvo supstancije (v.), način opstojnosti supstancije, za razliku od moda kao promjenljivih načina pojavnosti atributa. F

Auditivni tip: osoba koja brže usvaja i bolje pamti podatke do kojih dolazi posredstvom sluha.

Austromarksizam — struja u radničkom pokretu II Internacionale čiji su zastupnici bili vođe austrijske socijaldemokracije (B. Bauer, F. i M. Adler, R. Hilferding, K. Renner). U filozofiji su bili pod jakim utjecajem neokantovstva i Macha, u gledanjima na socijalne procese slični su većini njemačkih socijaldemokrata. U biti zastupnici evolutivnog i parlamentarnog puta u osvajanju vlasti te su u revolucionarnoj situaciji na svršetku I svj. rata osiguravali građanski poredak i vlast buržoazije. Po svojim socijalnim intencijama zastupnici su državnog socijalizma i mirnog prijelaza preko državnih mjera i radničkog učešća u odlučivanju, u demokratske oblike socijalizma. Kao i njemački socijaldemokrati protivnici su ruske revolucije i boljševizma, te je antagonizam između njemačkih i austrijskih socijaldemokrata i komunista u mnogome olakšao pobjedu fašizma. Hilferdingov *Financijski kapital* (1910), Bauerova studija o nacionalnom pitanju *(Pitanje nacionaliteta i socijaldemokracija,* 1907) te M. Adlerova djela o historijskom materijalizmu i državi *(Udžbenik materijalističkog shvaćanja historije I, II,* 1930—1932) spadaju u najpoznatije teorijske radove austromarksizma. V

Autarkija (grč.), samodovoljnost, samodostatnost, lišenost potreba, neovisnost o svakom užitku i vanjskim stvarima uopće; kod kinika i stoika (u produžetku na Sokratovo učenje, a u suprotnosti spram hedonizma, v.): osnovna krepost ili vrlina primjerena idealu pravog mudraca koji (treba da) živi u smislu posvemašnjeg samosavladavanja i samodostatnosti. Prema toj etičkoj nauci sama krepost dovoljna je za ozbiljenje ljudske sreće. U narodnom gospodarstvu označuje se pojmom autarkija stanje u kome

narodna zajednica sama, bez uvoza i izvoza, podmiruje sve svoje životne potrebe. K

Autentičan, pravi, izvoran, istinski, nepatvoren; koji zaista jest onaj i onakav kakvim se smatra ili potječe od onoga kome se pripisuje (autentičan primjeran, sud, tekst). Kr

Autizam (grč. autós = sam): jedna vrsta duševnoga oboljenja koje se očituje u odvraćanju od izvanjskog svijeta zatvaranjem u sebe samoga. Jedna vrsta traumatičnoga (v.) stanja kod šizofrenije (v.).

Autodeterminizam — naučavanje da se ljudsko djelovanje upravlja motivima koji proizlaze iz strukture same ličnosti i njene vrijednosne svijesti, a ne iz vanjskih pobuda.

Autodidakt (grč. autós = sam i didásko = učim), samouk. Čovjek koji je bilo čitavo svoje obrazovanje, bilo stanovitu stručnu izobrazbu stekao uglavnom samoobrazovanjem bez odgovarajuće uobičajene sistematske nastave.

Autogen (prema grč.), samodjelatan, samotvoran, izvoran.

Autognozija (grč. autós = sam i gnósis = spoznaja), samospoznaja. Na ulazu u Delfe bilo je napisano »Gnódhi seautón«, što znači: Upoznaj samoga sebe. To je bilo opće pravilo helenske životne prakse.

Autogonija (grč.) ili generatio aequivoca (lat.), samorađanje, samostvaranje (v. abiogeneza).

Autokracija (od grč. autós = sam i kratéo = vladam), samovladanje, bezgranična vlast. Taj se pojam uzima u političkom i etičkom smislu. Samosvladavanje u etičkom smislu predstavlja ljudsku vrlinu. Autokracija u političkom smislu označava apsolutizam. Autokrat = samovladar. B

Automatizam (grč.): nehotimično odvijanje određenih psihičkih procesa, polusvjesno ili podsvjesno, a ipak svrhovito djelovanje (npr. automatske kretnje ili djelovanje pod hipnozom). U tehnici: djelovanje bez neposrednog ljudskog upravljanja.

Automatske kretnje — relativno složeni pokreti koji se izvode bez svjesne kontrole, više ili manje stereotipno. Automatizmi mogu biti *naslijeđeni*, kad se osnivaju na nasljeđem određenim živčanim putevima, ili *stečeni*, kako je to kad se neka u početku voljna djelatnost, zbog čestog obnavljanja, izvodi dalje kao sama od sebe, bez sudjelovanja najviših živčanih struktura. Bu

Automatski (grč.): što se događa, zbiva ili kreće samo od sebe pomoću svojih vlastitih unutrašnjih snaga (stroj). Po Descartesu i Spinozi životinje su neduševni automati, a po Leibnizu je duša jedan duhovni automat (monada) koji sva svoja stanja i moći razvija iz sebe. K

Autonoman: koji se odnosi na autonomiju (v.), samozakonodavan, samoupravan. U etičkom smislu: onaj koji sam sebi nalazi norme, principe svoga djelovanja. Suprotno: heteronoman (v.).

Autonomija (grč.), samozakonodavstvo, proistjecanje iz vlastitih zakona (suprotno: heteronomija, v.). Politički znači samostalnost ili nezavisnost jedne zemlje, društvene zajednice, naroda ili države u donošenju svojih odluka i zakona te djelovanju po njima u društvenom, ekonomskom i političkom životu (= integritet, suverenost, samouprava). U *etiku* pojam autonomija uvodi Kant, da bi njime označio bitnu razliku između svoje (kritičke, transcendentalne) etičke koncepcije i svake druge (empirijske zasnovane, dogmatske), samo moralne, nauke ili moralke. Autonomija po Kantu utvrđuje sposobnost uma da bude praktički zakonodavan i da određuje volju tako da se ona podvrgava svom ćudorednom principu, a za koji on nalazi da je i općevaljan i nužan. Nasuprot tzv. heteronomnoj etici dobara, koja pita za unaprijed dano (i kao takvo već moralno okvalificirano) najviše dobro i konačni cilj kojemu treba težiti, i u koju Kant svrstava sve dotadašnje moralne i etičke pravce (eudaimonizam [v.], hedonizam [v.], utilitarizam [v.], kršćanstvo itd.), utvrđuje se autonomija moralnog čina. Kant nalazi »moralni zakon u nama«. Autonomna etika više ne pita za sadržaj htijenja, nego za samu njegovu formu koja, neovisno o svakom voljnom sadržaju, sama

po sebi može biti i jest princip koji se svijesti kao umnoj volji nameće kao imperativ. K

Autonomni živčani sustav, v. vegetativni živčani sustav.

Autopsija (grč. autós = sam i opsis = gledanje): neposredan (vlastiti) uvid kao vrelo spoznajne orijentacije. Poznavanje »iz autopsije« suprotstavlja se znanju stečenom na osnovu tuđih obavještenja. Kr

Autoritativan: koji se nameće snagom autoriteta (v.); kojemu (ili čemu) se drugi pokoravaju, koji traži pokoravanje ili povođenje (često bez priziva, otpora, kritičkog stava, bez pitanja). Etika se npr. ne može zasnovati na jednoj takvoj autoritativnoj (državnoj, zakonskoj ili religijsko-crkvenoj) pretpostavci, ako želi da bude autonomna (v.). K

Autoritet (lat. auctoritas), ugled, uzor, vjerodostojnost, jamstvo, dostojanstvo; utjecaj što ga netko (ili nešto, npr. čin, djelo, princip, institucija, odredba, propis, zakon, izreka, misao itd.) ima ili vrši na drugoga na osnovu poštovanja, osvjedočenja, uvjerljivosti, duhovne snage. Autoritet se ne stječe silom, nasiljem i prijetnjom, nego proistječe samo iz snage uvjerenja, umnog uviđanja, razložitog argumenta, neposrednog potvrđivanja na djelu, jer on nije nikad sam sebi svrha, niti je usmjeren na to da drugoga učini o sebi ovisnim, nego naprotiv da od svakog pojedinca (individuuma) učini samostalnu, originalnu i samosvjesnu ličnost, a od društva zajednicu takvih ličnosti. Autoritet se ne smije i ne može nikada osnivati na samovolji, nego na općeno prihvatljivim načelima. Stoga je nezamisliv odgoj bez istinskog autoriteta. Autoritet treba da imaju roditelji, vođe naroda, odgojitelji i nastavnici, stvaraoci i svi oni koji svojim djelom ili činom ukazuju na nove puteve razvitka i otvaraju nove ljudske mogućnosti. Ukratko, moralni, naučni i općekulturni napredak omogućen je na osnovu vjerodostojnosti, ugleda i jamstva autoriteta. K

Autoskopija: 1) zamišljanje vlastitog lika; 2) patološka pojava projekcije izmijenjene slike o vlastitom tijelu u okolini. Izmjene u predodžbi vlastitog tijela zbivaju se u skladu s podsvjesnim željama i potrebama (Schilder). Bu

Autosugestija (grč. autós = sam, što pripada samom subjektu i lat. suggerere = podrediti, izvršiti): pojava samouvjeravanja. Razlikuje se od sugestije, koja dolazi od nekog drugog (tzv. heterosugestija). Autosugestija da bolujemo od neke bolesti može prouzrokovati funkcionalne smetnje, a autosugestija ozdravljenja može olakšati liječenje. Ukratko, ona može biti i korisna i štetna (v. sugestija). Fr

Autotelija (grč. autós = sam i télos = svrha), samosvršnost; podvrgavanje neke radnje, neke akcije vlastitoj svrsi, vlastitom cilju. Autoteličan — sam svojom usebnom svrhom određen. Suprotno: heterotelija (v.).

Averzija (lat. ab = od i vertere = okrenuti): neugodno čuvstvo ili odbojni stav prema određenim sadržajima (osobama, predmetima, činima, situacijama) uz izrazitu težnju da se takvi sadržaji izbjegavaju.

Avidyâ (sansk.; pâli: Avigjgja), metafizičko neznanje, osnov učenja o neadekvatnosti (v.) emipirijske spoznaje; ishodišna pretpostavka indijskog iracionalizma, zajednička svim sistemima. Odnosi se prvenstveno na relativnost racionalne spoznaje. Redovno ne služi opravdanju agnostičkih stavova, nego kao osnov pozitivne metafizike spoznaje. — U vedânti se avidyom naziva spoznaja prividnog svijeta koji nam iluzija o parcijalnosti bitka nameće kao nadgradnju nad istinskim sveobuhvatnim bitkom, koji je apsolutni duh (v. mâyâ, upadhi — brahman, âtman). — U gjainizmu se učenje o avidyi interpretira relativističkom teorijom suda (v. syad — vâda). — Iz sličnih pretpostavki o dijalektičkom (v.) relativizmu (v.) spoznaje izvodi u budizmu osobito Nâgârgjuna (v. mâdhyamika) teoriju ništavila (v. šûnyatâ). — Spoznajnoteorijskom stavu o avidyi odgovara na drugim životnim područjima nauka o zaslijepljenosti (moha) i o životnoj žeđi (tanha) kao korijenu egzistencijalnog prianjanja. — Uviđajući iracio-

nalnu prirodu avidye, indijska filozofija traži i odgovarajuće putove »oslobođenja« (mokša) ili »utonuća« (nirvâna) sredstvima »realizacije« istine (v. sâdhanâ). — Ipak, je dokončanje neznanja redovno moguće jedino pomoću znanja u višem intuitivnom i iracionalnom gnostičkom smislu (v. pragjnâ). — Metafizički problem neznanja ili neadekvatnosti spoznaje u najužoj je vezi s problemom metafizičke opstojnosti spoznajnog subjekta kao nosioca svijesti (âtman). Polazeći od srodne formulacije transcendentalnog (v.) subjekta kod Kanta, suvremeni indijski filozof K. C. Bhattacharyya formulira ishodišni problem filozofije ovako: »Kant smatra da je naše 'Ja' (»self«) nužda mišljenja i predmet moralnog uvjerenja ali je samo po sebi nespoznatljivo. Moj je stav, s jedne strane, da je 'Ja' nezamislivo, a s druge strane, iako nije spoznato nego je samo predmet uvjerenja — ali ne neophodno samo predmet moralnog uvjerenja — treba pretpostaviti mogućnost da ga spoznajemo bez mišljenja... Kontemplacija jastva kao istine može polaziti i od drugih oblika svijesti, a ne samo od moralnog. Isto tako nije neminovno da se moralna svijest razvija u takvu vrstu kontemplacije... Time se zapravo nanovo otvara čitavo spoznajnoteorijsko pitanje o smislu mišljenja i znanja.« Ve

Âyatana (sansk. i pâli), termin za šest »unutrašnjih« i šest »vanjskih« područja, osnova ili relata osjetnosti. Unutrašnjih ima šest sposobnosti (indriva) osjetnog zamjećivanja: vid, sluh, njuh, okus, miris i razum (manas), a vanjski su objektivna područja podražaja ili utisaka (phassa). Predmetno područje, razuma je dharma (v.) u smislu psihički objekt (mano-dhâtu). — Ova je teorija osjetnosti osobito razrađena u Buddhinoj nauci. — Usp. dhatu, indriya. Ve

B

Barbara — prvi način (modus) prve silogističke (v.) figure. Njegova struktura redovno se uzima kao klasični primjer kategoričkog (v.) silogizma. Premise su mu M a P, S a M, zaglavak S a P (v. zaključak).

Baza (grč. basis), osnova, podloga, temelj. Naročito značenje ima termin baza u materijalističkom shvaćanju povijesti, prema kojemu je »ekonomska baza« (v.) i njen razvoj osnova povijesnoga kretanja i razvoja.

Behavior psihologija (engl. behavior = ponašanje, vladanje). Psihologijska škola koja nastoji izgraditi psihologiju gotovo isključivo na opažanju i mjerenju objektivnog ponašanja živih bića u različitim okolnim prilikama. Ekstremni behaviorizam odbacuje potpuno podatke do kojih se može doći samoopažanjem, jer smatra da je duševni život, kako se on očituje u svijesti doživljavaoca, potpuno subjektivan i prema tome znanstveno nedohvatljiv. Začetnik je ekstremnog behaviorizma J. B. Watson. Bu

Beskonačno ili bezgranično je ono što nema svršetka, što nema granica, što se ne može do kraja domisliti. Tako su beskonačni prostor i vrijeme kojima, kad zamislimo konac odmah taj konac i prekoračujemo, i tako u beskraj, jer ih ne možemo izmjeriti ni bilo kako brojčano odrediti. F

Besmrtnost (lat. immortalitas) — općenito: neprolaznost ili vječnost jednog živog bića, a naročito ljudske duše. Ideja besmrtnosti javlja se već u primitivnih naroda i plemena, a u kasnijim religijama, naročito u kršćanstvu, postaje jedan od temeljnih principa i nauka vjere. Kant utvrđuje da se besmrtnost duše ne može dokazati, ali se zato kao ideja može i mora postulirati i postaje (pored boga i slobode) jedan od postulata praktičkog uma. Besmrtnost je u Kanta također svojevrsna onostrana garancija i satisfakcija moralnog djelovanja. Teza o besmrtnosti duše danas je posve neodrživa. K

Bespotrebnost je ontički pojam kojim se označava djelovanje i nastajanje iz vlastite razložnosti i uzročnosti (causa sui), bez utjecaja nečega izvana. Npr. materija u sebi sadrži svu uzročnost i nije joj potreban nikakav vanjski poticaj (duh ili bog) u njenu djelovanju i kretanju. B

Bespretpostavnost znanstvenoga mišljenja je postulat kritičke svijesti da svoje istraživanje i spoznavanje učini neovisnim od svake pretpostavke koja leži izvan samoga tog znanstvenoga mišljenja i njegovih metoda. To je zahtjev da se znanstveno istraživanje oslobodi svih dogmatskih supozicija i bilo kakvih praktičkih motiva, želja, mnijenja i vanznanstvenih ciljeva. Taj postulat znači otklanjanje svih kritički neispitanih i znanstveno neopravdanih pretpostavki. Takvo stajalište predstavlja osnovni zahtjev slobode kritičnosti i samostalnosti znanstvenoga mišljenja. Apsolutna bespretpostavnost je neostvarljiv idealan zahtjev. F

Bezgraničan, v. beskonačan.

Bezuvjetno, što nije ograničeno nikakvim uvjetima, pretpostavkama, što se zbiva apsolutno slobodno i nije ničim predodređeno. Za Kanta je bezuvjetno ono što »nas nužno nagoni da iziđemo izvan granica iskustva i svih pojava«. Po J. H. Fichteu imaju »sva bića svoj osnov u bezuvjetnom, tj. apsolutnom«. O pojmu bezuvjetnog osobito su mnogo raspravljale filozofije religije (npr. Augustin, Toma, kasnije Tillich i dr.). G

Bhavanga-sota (pâli): središnji pojam budističke teorije o svijesti, koji sadrži osnovne pretpostavke indijske racionalne psihologije uopće. — 1) Nominalni smisao: »struja« (sota) u kojoj je uvjetovano ili »učlanjeno«

(anga) životno »bivanje« (bhava). 2) Skraćeni prijevod »životni proces« podrazumijeva univerzalni tok »nesvjesnoga« u smislu u kojem su taj pojam u evropsku filozofiju unijeli, neposredno se pozivajući na indijske i kineske tekstove, E. von Hartmann i C. G. Jung, ili u kojem Bergsonov »životni tok« (flux du vécu) obuhvaća pretpostavke njegove torije o »životnom elanu« i o kružnom procesu pamćenja u objektivnosti vremena. — Kao univerzalni »tok nesvjesnosti« bhavanga-sota je »uvjet izranjanja« (patićća-samuppâda) i uranjanja individualne svijesti, pa sadrži razvojni tok njenih pojava. Termin je u tom smislu razrađen najprije u ranoj komentarskoj književnosti abhidhamme (v.), pa je kao takav svojstven školama theravâda (v.). U donekle različitoj terminološkoj formulaciji isti je princip ostao bitan i za mahâyânu (v. vigjñânavâda, âlaya, šûnyatâ). — 3). Teorijom o bhavanga-soti razjašnjavaju se fenomeni pamćenja, jer su u tom kružnom toku »od iskona pohranjeni svi utisci i iskustva, koji u neposrednom smislu ostaju zatvoreni za površinsku svijest, ali u snu i na javi propuštaju kroz 'vrata razuma' (mano-dvâra) određene slike i predodžbe« (Nyanatiloka). Suvremeni azijski autori primijetili su također da je Bergsonov »doživljajni tok« srodniji ovakvim pretpostavkama nego Freudov statički pojam podsvijesti. U svojim komentarima budističkih tekstova C. G. Jung ustanovljuje također da je »zapadni racionalistički duh sa psihoanalizom stigao... do neurotičkog stanja i tu zapeo na nekritičkoj pretpostavci da je psihologija uopće subjektivna i lična stvar«. — 4) Polazeći od analogije s modernom socijalnom psihologijom, Jung s pretpostavke o »kolektivnoj nesvjesnosti«, gdje su »arhetipi dominante nesvjesnoga«, prelazi na daljnju pretpostavku o »psihičkom nasljeđu«, koja ga vodi do središnjeg smisla nauke o bhavanga-soti u vezi s determinizmom (v.) karmana (v.). Prema klasičnom komentaru Budhaghose, u bhavanga-sotu uranja i svijest ili pamćenje o iskustvima prijašnjih života, pa se predodžba o *kontinuitetu* toka svijesti i nesvijesti odnosi prvenstveno na nauku o preporađanju (punarbhava, v.). Stanje nesvjesnosti je primarnije i češće. »Dok god se ne pojavi neka druga svjesnost, koja prekida kontinuitet bhavanga-sote, nesvjesnost se poput toka rijeke javlja uvijek ponovo i na isti način bezbroj puta, dok spavamo bez sanja, a i u drugo vrijeme.« Izranjanje iz njene jednoličnosti uvjetovano je moralnom snagom djelatnosti (karman), koja je uopće pokretna snaga životne »struje«. Zbog toga što nesvjesni rezervoar nije statičan ni ograničen individualnim posjedom, nego individuum u njegovoj »riznici« (âlaya) nalazi svoj udio, budizam heraklitovskim dokazima zaključuje da svijest u preporađanju po »psihičkom nasljeđu« niti ostaje ista niti biva različita, da »postoji preporađanje, ali ne onaj tko se preporađa«, da nosilac tog preporađanja nije ni išta ni ništa, pa prema tome ne može ni objekt racionalne psihlogije biti duša u smislu ontološkog identiteta. — 5) Od teorije o bhavanga-soti polaze i psihološke pretpostavke meditacione tehnike. Svrha je meditacije (v. dhyâna) da održi »čvrstoću sklopa« (samâdhi, v.) ili nepopustljivo jedinstvo svijesti na kritičkom razmeđu između svjesnog i nesvjesnog zbivanja. Tu usredotočenost meditativne (v.) svijesti (ćittass'ekaggata) naziva Jung u komentaru kineskog teksta o »Zlatnom cvijetu« »virtualnom tačkom samosvijesti« u smislu âtmana (v.). Ta mu je točka bitno različita od svijesti o »Ja« kao »centru gravitacije«. — 6) Problem nesvjesnoga u indijskoj filozofiji stariji je od budizma. On proistječe iz posebnog interesa teorije o meditaciji za letargična stanja, a osobito za duboki san. Jedan od najljepših i najstarijih tekstova te vrste nalazimo u »Ćhândogya-upanišadi« (VI, 8), gdje Uddâlaka Âruni počinje pouku svom sinu Švetaketi riječima; »Nauči od mene, dragi, istinu o snu! Kad se kaže za čovjeka da spava, on je tada sjedinjen s bitkom. Ušao je u sebe *(svam apîto),* pa se zato kaže da spava *(svapti,* igra riječi).« — E. von Hartmann, koji nalazi nenadmašivi izvor svoje teorije o nesvjesnome u indijskoj »Pancadašaprakarana«, interpretira istu misao ovako: »Ap-

solutno nesvjesno je ono identično treće iznad i iza materije i svijesti... Supstancijalno jedinstvo svijeta (ontološki monizam) moguće je jedino kad je jedna supstanca svijeta nematerijalna i nesvjesna«. Po tome se pojam empiričkog Ja razlikuje od âtmana i u izvodu pod 5. Ve

Bhedâbheda (sansk.), »rascjep-nerascjep«, naziv za problem subjektivno-objektivnog rascjepa u spoznaji sa stajališta indijske, panteističke filozofije i njene pretpostavke izražene u upanišadama o identitetu apsolutnog bitka (v. brahman) i apsolutne svijesti (v. âtman). — Usp. višištâdvaita. Ve

Bhūta (sansk.), biće, ono što je nastalo, što postoji, realnost i njeni elementi, osobito fizički, koji se obično nazivaju mahâ-bhûta (veliki ili grubi elementi: zemlja, voda, vatra, zrak i redovno eter). — Usp. dhātu.

Biće (grč. to on, lat. ens), to što jest, sve ono o čemu se može izreći da na neki način »jest«, ma što ono bilo: kamen ili kuća, biljka ili životinja, čovjek, povijesna zgoda, umjetničko djelo, stroj ili naprava, čuvstvo, pojam ili broj. Za biće kao biće sasvim je irelevantno na koji način bivstvuje, da li samo idealno (kao npr. broj) ili realno, itd., — ostaje dakle samo puki faktum da nešto jest ili bivstvuje, a to »nešto« može biti što mu drago. Svako biće kao biće, međutim, mora biti određeno nešto (ili je ništa), dok s druge strane »jest« (bivstvuje) samo po tome što sudjeluje u bitku (v.), ima svoju bićevnost (ili jestost) ili prisustvo po bitku, što ukazuje na razliku bića i bitka, koja se obično previđa, premda je ona na neki način prisutna u svakoj filozofiji, a ne manje i u »naivnom« predontološkom razumijevanju svijeta. Pe

Binomizam (lat. bis = dvaput i grč. nomos = zakon): naučavanje o dva zakona, dvije vrste zakonitosti, odnosno o dvostrukoj zakonitosti, kojom se objašnjava stanovita složena pojava u stvarnosti. Tako se npr. život čovjeka objašnjava biološkom i društvenom zakonitošću. Pet

Biocentričan (grč. bios = život i lat. centrum = središte), koji priznaje ljudski život i njegove vrednote za istaknuto mjerilo smisla i vrijednosti prirodnog zbivanja i razvitka, kao i pojedinih kulturnih funkcija. Ekstremno stajalište: biocentrizam. Pet

Biogen (grč. bios = život i génesis = postanak). Kod Hertwiga i Verworna: organska submikroskopska elementarna supstancija iz koje nastaje život.

Biogenetski zakon — princip po kome se tumači da razvoj pojedinca prolazi kroz sve glavne faze evolucije vrste kojoj pripada. Po biogenetskom zakonu ontogeneza (v.) bi bila kratko ponavljanje filogeneze (v.) (F. Müller, E. Haeckel).

Biogeneza, nastanak života, razvoj života (v. biogen).

Biologizam: nastojanje (analogno fizikalizmu i psihologizmu) da se problematika filozofije, kao i pojedinih njenih disciplina, više-manje jednostrano svede na biološke pojave i zakonitosti, te rješava na osnovu metoda i rezultata biologije. Život (u biološkom smislu) s tendencijom razvitka, održavanja i unapređenja postaje tako glavni tumač i mjerilo u izgradnji nazora na svijet i život. Posebno se biologizam pojavljuje u spoznajonoj teoriji, aksiologiji, etici, estetici, sociologiji, psihologiji, pedagogici i dr. Uza sve uvažavanje biološke stvarnosti i značajnih rezultata biološke nauke, biologizam ide predaleko ispuštajući iz vida specifičnosti čovjeka kao društvenog i kulturnog bića, koje se ne mogu bez ostatka svoditi na biološku stvarnost. Pet

Biometrija (grč. bios = život i metrin = mjeriti): znanstvena disciplina koja se bavi mjerenjem struktura i funkcija živih organizama i matematsko-statističkom obradom dobivenih podataka.

Biomorfizam — teorija po kojoj se sve psihičke i socijalne pojave mogu objasniti zakonitostima koje vrijede u području biotičkih pojava. Ta teorija zanemaruje specifične kvalitativne osobitosti psihičkih procesa i društvenih pojava.

Biopsihizam (grč. bios = život i psyché = duša): filozofsko shvaćanje da svaka biotička pojava nužno ima i svoju psihičku komponentu.

Biozofija (grč.), životna mudrost, učenje o životu.

Birokracija (franc. bureau = ured, biro, kancelarija i grč. kratéo = vladam): upravljački sloj države, administrativni aparat vlasti i uprave, hijerarhijski strukturiran od najnižeg činovništva do vrha državne uprave. U klasnom društvu birokracija je društveni sloj koji je suprotstavljen narodu i odvojen od njega, a u službi je dominantne klase. Oštru kritiku državne birokracije dao je Marx kao i većina drugih socijalista, smatrajući da borba radničke klase teži za prevladavanjem države, kao osamostaljene klasne sile, pa tako i birokracije kao nosioca tog aparata vlasti. Socijalizam kao prelazni period nasljeđuje mnoge birokratske ustanove i slojeve, a nije imun i od stvaranja svoje vlastite birokracije. Birokracija, kao izraz još uvijek političkog društva i jake političke sfere, velika je opasnost u razvoju socijalizma ako te političke, državne i birokratske sfere jačaju na račun samoupravnog organiziranja i radničke klase i ostalih društvenih sfera. Tada birokracija može poprimiti i mnoge značajke posebne klase i dovesti do drastičnih deformacija i anuliranja socijalističkih tekovina (v. staljinizam). V

Birokratizam — način upravljanja i odlučivanja koji ne vodi računa o stvarnim interesima radnih ljudi nego u prvom redu ima u vidu interese birokracije kao društvenog upravljačkog sloja. Birokratizam je način upravljanja ojačane i osamostaljene političko — socijalne sfere i u socijalizmu koja može da slijedi svoje parcijalne staleške interese nasuprot stvarnih interesa radničke klase i radnih ljudi. Birokratizam nije samo svođenje upravljanja i međuljudskih odnosa na hladne kancelarijske i formalističke odnose, nego prvenstveno izraz određenih društvenih odnosa u kojima je uloga radnog čovjeka u upravljanju glavnim tokovima društvenog razvoja svedena uglavnom na formalnost. V

Bit (grč. ousia, to ti ēn eĩnai, lat. essentia) ili suština — ono što tvori postojanu prirodu neke stvari, temelj njezine određenosti, osebujnost nečega i stalni izvor njegovih bitnih svojstava. U odnosu na promjenljiva stanja neke stvari, bit je ono istinsko i zbiljsko što se ne mijenja i ostaje nepromjenljivo. Za razliku od opstanka (v. existentia), da nešto jest, bit obilježava što je nešto (quidditas), njegovu unutrašnju jezgru po kojoj to nešto opstoji, ono općenito i nužno što nadilazi sve pojedinačno, premda nema zasebnoga opstanka izvan pojedinačnih bića. — U logičkom značenju bit je prvo unutrašnje počelo koje omogućuje da nešto postoji (interna possibilitas) i njegov se pojam izražava definicijom (usp. Aristotel, Met. VII, 4, 1030 a5). — U sklopu suvremenih filozofskih diskusija filozofijom biti ili esencijalizmom označuje se sva filozofska tradicija od Platona do Hegela, budući da pomoću kategorijalnog para essentia-existentia bitak sagledava jednostrano u vremenskom horizontu prošlosti, što pokazuje i Aristotelov izraz »to ti ēn eĩnai« — što bijaše biti. Egzistencijalizam ovaj odnos obrće i polazeći od primata egzistencije nad esencijom dospijeva do obrnute meta-fizike. Pe

Bitak (grč. eĩnai, lat. esse): supstantivirani infinitiv glagola »biti«, središnji pojam filozofije. Za razliku od bića (v), bitak u ontologiji ne označuje više nikakvo biće ili određeno nešto, a još manje tek bît (v.) nečega, nego naprosto prisustvo bića u cjelini, ništa drugo nego da biće uopće »jest«, a ne da nije (Parmenid: »Jest naime bitak, a nebitak nije«). Biće dakle može biti biće samo po tome što jest, što bitak prebiva u njemu, podaruje mu njegovu bićevnost i čini ga vidljivim. Nasuprot biću, međutim, koje uvijek mora biti ovo ili ono itd. u beskraj, ukratko ma što, ali je kao biće uvijek određeno i posredovano, ograničeno i sadržajno »nešto«, bitak je naprosto neograničen, neodređen i »besadržajan«, i kao lišenost svakoga određenja on »je« zapravo Ništa. Strogo uzevši, o bitku se stoga ne samo ne može reći što on jest, nego ni da uopće »jest«, jer to bi prema uobičajenim pravilima logike nužno značilo da on istodobno nije da nije, tj. da u odnosu na Ništa (v.) ne bi bio obuhvatan a time bi već spao na to da bude

nešto što nije ... sve drugo, i tako bio sveden na biće. Ako, dakle, bitak bivstvuje tako da istodobno »ništi« kao Ništa, onda je svaka logička definicija bitka nemoguća, i to zato što je 1) svako suđenje upućeno na prethodno razumijevanje kopule »jest« odn. »nije«, 2) nije moguća ni definicija rodnih pojmova prema pravilu: definitio fit per genus proximum et differentiam specificam, je ovi nemaju dalje višega roda, a kamoli tek nečega takvog što je 3) više od svakoga roda budući da je sama pri-roda (fysis, kako Grci nazivahu bitak)!? Svaki se logički sud, naime, služi kopulom »jest«, kako bi tim »predikativnim« bitkom označio neko jedinstvo S i P. Definicija pak pretpostavlja viši rodni pojam, u ovom slučaju da je to »jest« već nekako poznato. Tako nastaje svojevrstan »onto-logički krug«: definirati se može samo pomoću toga »jest«, koje upravo tek treba da budu definirano! Ali kako to da se njime neprestano zbiljski definira sve i sva, kad ono samo ostaje nedefinirano i očito leži izvan dosega svega definiranja, dakle i logike uopće? Štoviše, kako to onda u svakidašnjem životu ipak svi nekako razumiju taj najopćenitiji, neodredljiv, logički nedohvatljiv pojam, shvaćaju što znači »biti«, premda nikada nisu ni čuli za logiku, a još manje za ontologiju? — Da bi se sudilo, mora se svagda kazati »jest«, mora se dakle prethodno već nekako razumjeti bitak. Ovo razumijevanje tek omogućuje svaku sintezu S i P u suđenju i tako upućuje na jedno pred-onto-logičko iskustvo bitka što prethodi svakoj logici i pogađa bit čovjeka kao raskrivanje bića iz bitka u povijesni svijet, što Marx naziva »praksom«. Na taj način i ontologički krug dobiva svoje razrješenje: najviša općenitost bitka nije više rodnoopsegovnog nego analognog karaktera (v. analogia entis), i kao Logos (Heraklit) sam prestupa svaku bićevnost bića što jest i vidokrug govora logike o njemu, upravo zato što kao raz-log ne može više biti obrazložena, jer utemeljuje svaku onto-logiku. — Odatle Hegel može reći da je »čisti bitak i čisto Ništa jedno te isto« (Wissenschaft der Logik, Ed. Lasson, I.S.67), a Heidegger na tome gradi jednu od fundamentalnih distinkcija svoga mišljenja — ontološku diferenciju (v.) bitka i bića, koju je metafizika »zaboravila«, što iziskuje da se iznova pita o bitku. Pe

Bitan: onaj koji se odnosi na bit (v.) nečega, pripada temeljnom uvjetu neke stvari ili pojma, bez čega se nešto ne može ni zamisliti, budući da ga taj bitni element tek konstituira i od njega je neodvojiv. Pe

Bivanje (grč. gignesthai, lat. fieri) ili postajanje — mijena u najopćenitijem smislu, promjena kao takva, obraćanje nečega u drugo. Kao temeljno počelo Heraklitova mišljenja (panta reĩ) često se suprotstavlja »ukočenom« i nepromjenljivom bitku elejaca. Za Hegela, koji ističe kako nijedan stavak Heraklitova mišljenja nije ispustio iz svoje filozofije, bivanje (Werden) je podjednako glavno obilježje djegove dijalektike i shvaćeno kao jedinstvo suprotnosti. U »Znanosti logike« bivanje se određuje kao jedinstvo Bitka i Ništa, i njegovi su momenti nastajanje i nestajanje. Pe

Bivstvo, v. bit.

Bol, 1) specifičan osjet koji je redovito praćen neugodom različitog intenziteta. Osjet bola nastaje zbog podražaja posebnih receptora koji se nalaze u koži (površinska bol) ili u unutarnjim organima i potkožnom tkivu (dubinska bol); 2) (moralna) bol je više ili manje trajan doživljaj neugode izazvan nekom nezgodom ili nesrećom, npr. gubitkom voljene osobe. Bu

Borba klasa, osnovna pokretačka snaga cjelokupnog povijesnog perioda zasnovanog na klasnoj eksploataciji. Teoriju o klasnoj borbi svestrano je razradio K. Marx. Ona daje uvid u osnovne suprotnosti i tendencije kretanja određenog klasnog društva kao i razrješenje tih suprotnosti. Još je u »Manifestu« pisao Marx: »Historija svakoga današnjeg društva (izuzev prvobitnu zajednicu — Engels) jest historija klasnih borbi. Slobodni čovjek i rob, patricij i plebejac, barun i kmet, cehovski majstor i pomoćnik, ukratko ugnjetač i ugnjeteni stajali su jedan prema drugom u stalnoj suprotnosti, vodili neprekidnu, čas skrivenu, čas otvorenu borbu,

borbu koja se uvijek završavala revolucionarnim preobražajem cijelog društva ili zajedničkom propašću klasa, koje su se borile. . .«
Objašnjenju problema klasa i klasne borbe, koju su buržoaski historičari izložili i prije Marxa, Marx je bitno pridonio time što je pokazao, kao što je sam pisao Weydemeyeru, »1) da je postojanje klasa vezano samo s određenim historijskim fazama proizvodnje; 2) da klasna borba nužno vodi diktaturi proletarijata; 3) da je ta diktatura samo prijelaz k ukidanju svih klasa i besklasnom društvu. . .« (1852). V

Brahman (sansk.): sveobuhvatni bitak, čije je osnovno svojstvo neutralnost prema subjektivnoobjektivnom rascjepu spoznajne svijesti i identitet s apsolutnim samosvojstvom duha (âtman, v.); ontološki osnov vedântinskog panteizma, izražen u upanišadama. Glavni su atributi brahmana: vječno, postojano, nepokolebljivo, postojeće samo po sebi, puno, nematerijalno, neograničeno prostorom i vremenom, nezahvatljivo osjetnom i razumskom spoznajom. Svaki oblik parcijalne egzistencije s njim je identičan, iz njega potječe i u nj se vraća. Tko shvati »punoću« i nepokolebljivost« brahmana (usp. svojstva eleatskog bitka!) »taj će uživati puno i nepokolebljivo blagostanje« (Ćhândogya-upanišad, III, 12, 9). Tim je riječima izražen identitet makrokozmosa i mikrokozmosa. Isti panteistički smisao ima i izreka: »Postoje dva lika brahmana — tjelesni i bestjelesni, smrtni i besmrtni, nepostojani i postojani, osjetni i transcendentni« (Brihadâranya-upanišad, II, 3, 1); jer se pretpostavlja da je pojavni lik prividan: »Brahman napušta onoga tko vidi brahman izvan âtmana« (id. 6), tj. izvan svoga vlastitog duhovnog bitka. »Brahman ispred kojega nema ničega, iza kojega nema ničega, u kojemu nema ničega, izvan kojega nema ničega — to sveobuhvatno brahman je âtman« (id. II, 5, 19). — »Patnja je sve što je različito od tog brahmana« (id. III, 5). — Ovaj neutralni princip brahmana treba razlikovati od stvaralačkog božanstva Brahmâ u indijskoj kozmologiji. — Usporedi: »tat tvam asi« i sat-ćit-ânanda. Ve

Buddhi (sansk.), um, mudrost; intelektualni princip višeg stupnja nego manas (v.), po tome što nije vezan za osjetna područja iskustvenog mišljenja. Definira se i kao »znanje o samom sebi«, također i u psihološkom smislu. — U sistemu sâmkhya (v.) drugi stupanj manifestacije bivstva (tattva) i najviši izraz duha (puruša) u prirodi (prakriti). Ve

Budizam — učenje indijskog mudraca Siddharte Gautame iz plemena Sakya, nazvanog Buddha (623. do 543. otkada se broje godine budističke ere) i njegovih sljedbenika. Još prije početka naše ere spominju se glavne realističke i idealističke škole u budizmu. Od prvih (v. sarvâsti-vâda) razvija se kao opći smjer thera-vâda (v.), osobito u južnoj, cejlonskoj školi koji ostaje vjeran izvornoj Buddhinoj nauci, dok se od drugih, sjevernih škola razvija pod utjecajima vedântinske idealističke filozofije mahâyânabudizam. Početkom naše ere mahâyâna postaje glavno sredstvo indijske kulturne ekspanzije u Aziji i osnov kulturnopovijesne zajednice azijskih naroda, zahvaljujući nevezanosti Buddhinog učenja za indijski kastinski sistem. Za filozofsku sistematizaciju thera-vâda nauke bio je najvažniji Buddhaghosa (5. st. n. e.), dok je među mahâyâna filozofima najpoznatiji Nâgârgjuna (2. st. n. e.), osnivač dijalektičke mâdhuamika škole (v.). Drugi osnovni mahâyâna smjer je yogâćâra ili vigjńana-vâda (v.), idealizam spoznajne svijesti, čiji su istaknuti predstavnici Asanga i Vasubhandu (4. st. n. e.). — Buddhina izvorna nauka polazi od »četiri plemenite istine« (ćattari-ariyasaććâni): o bolu (dukkha), o nastanku bola, o prestanku bola i o osmoročlanom putu (magga) koji vodi do prestanka bola. Osmoročlani put sačinjavaju: ispravni nazori, ispravne namjere, ispravan govor, ispravna djelatnost, ispravan način života, ispravan napor, ispravna pažnja, ispravna meditativna sabranost. Prva dva člana odnose se na spoznajnu disciplinu (pańńa), daljnja tri na etičku disciplinu (sîla), a posljednja tri na disciplinu medita-

cije (samâdhi). — Buddhino učenje o svijetu i životu već od najranijih vremena definiraju i s tri osnovna pojma po kojima se bitno ističe među ostalim indijskim filozofskim učenjima: anićća — dukkha — anattâ, nepostojanost svih egzistencijalnih pojava — bol ili nezadovoljstvo kao njihova neminovna posljedica — nepostojanje samosvojstva (v. sansk. âtman) kao trajnog nosioca duševne individualnosti. Zbivanje u subjektivnoj i u objektivnoj prirodi jest vječni tok (samsâra) infinitezimalnih faktora (dhamma), kojih su formacije trenutačne pojave povezane zakonom uvjetnog nastanka (paticcasamuppâda) što ga je Buddha izrazio kao lanac od 12 karika (neznanje, oblikovanje, svijest, ime i lik [subjektivno-objektivni rascjep], šest područja osjetnosti, utisci, osjećaji, žeđ za životom, prianjanje uz život, bivanje, rođenje, starost i smrt). Ovaj niz uzroka povezuje prošle, sadašnje i buduće živote bića koja se preporađaju kao »nasljednici djela« snagom moralne retribucije kao općeg zakona djelatnosti (karman) i svakog zbivanja u svijetu, ali se ne »reinkarniraju« po identitetu duše ili individualnosti, koji Buddha negira. Zbog te je specifičnosti budizam nazvan »religija bez duše«. — Kao i u drugim indijskim sistemima, pokretna snaga kozmičkog zbivanja i princip individuacije u vezi su s metafizičkim neznanjem (avigjgjâ) o osnovama egzistencije, a prava spoznaja otvara put oslobođenja koje se postiže meditativnom redukcijom svijesti (v. gjhâna) na točku ništice (ćittass'ekaggatâ). »Utrnuće« (nibbâna, sansk. nirvâna) je stanje koje Buddha definira kao »ni bitak, ni nebitak, ni bitak-i-nebitak, ni ni-bitak-ni-nebitak«. Ono bi se moglo odrediti u duhu evropske filozofske terminologije kao transcendens irrelationalis u odnosu prema fenomenalnom svijetu, ali ne kao apsolutno ništavilo, koje je također prevladano na ranijem stupnju meditativne redukcije kategorijalne svijesti (v. arûpagjhâna). — Od ostalih kanonskih formulacija Buddhine nauke vrijedno je spomenuti klasifikaciju psihičkih svojstava u pet osnovnih dijelova (khandha): oblik (rûpa), osjet (vedanâ), predodžba (sańńa), ostvarenje (sankhâra) i svijest (vińńâna). — Među Buddhinim filozofskim tezama karakteristično je njegovo odbijanje da zauzme stav prema »džungli metafizičkih teza«, a posebno prema aporijama spekulativnog uma: »Nisam se izrazio da je svijet vječan, ni da nije vječan, da je svijet konačan, ni da je beskonačan, da su duša i tijelo isto, ni da su različiti.« Ve

Buridanov magarac — primjer ironije na Buridanovu tezu o slobodi volje. Buridanus Johannes (umro oko 1360) bio je Ockamov učenik i nastavljač. Kao rektor Pariskog sveučilišta (1327-1328) javno je branio teze nominalizma (v.).

Buridan je dokazivao da ljudska volja djeluje na osnovu motiva. Pod jednakim okolnostima (aequilibrium indifferentiae) volja bi vjerojatno ostala neodlučna. Odatle su Buridanovi skolastički protivnici izmislili tzv. Buridanovog magarca, koji stoji između dva potpuno jednaka kupa sijena. Uslijed jednakosti motiva magarac se ne može odlučiti na koju će stranu prije poći, te nužno mora uginuti od gladi. B

C

Causa (lat.), uzrok, osnov. Već od Aristotelove podjele potječu: causa efficiens (djelotvorni uzrok) i causa finalis (svršni uzrok), causa materialis (materijalni uzrok) i causa formalis (formalni uzrok). Skolastici uvode pojam causa sui (uzrok samoga sebe), koji je ujedno i causa prima (prvi uzrok), po kome dokazuju neovisnost božje egzistencije. U povijesnom razvoju filozofske misli dobio je ovaj pojam mnoštvo atributa i po njima varijacije značenja kao npr. causa cognoscendi (spoznajni osnov), causa essendi et fiendi (osnov bitka i uzrok bivanja), causa libera (slobodni uzrok) causa occasionalis (prigodni uzrok), causa vera (istinit uzrok), causa ficta (izmišljeni, proizvoljni uzrok), causa sufficiens (dovoljni razlog) i dr. (V. uzrok i uzročnost.) F

Celarent: ime za drugi modus (v.) prve silogističke figure (v.), u kome je gornja premisa općeno negativna, donja premisa općeno afirmativna (v.), a zaglavak opet općeno negativan.

Centrifugalni živci su oni živci koji odvode živčane impulse iz živčanih centara na periferiju. Sinonim: eferentni ili motorni živci.

Centripetalni živci su oni živci koji dovode živčane impulse iz različitih osjetnih organa u centralni živčani sustav i u više živčane strukture. Sinonim: aferentni ili senzorni živci.

Cerebro—spinalni živčani sustav, v. somatični živčani sustav.

Ciklotiman — sklon promjeni raspoloženja, naizmjence veseo i tužan, uzbuđen i tih (v. ciklotimija). Kr

Ciklotimija (grč. kíklos = krug i thimía = čuvstvovanje); 1. u psihijatriji blaži tip manično—depresivne psihoze u kojoj se stanja vesele uzbuđenosti izmjenjuju sa stanjima potištenosti; 2. u Kretschmerovoj tipologiji (»Körperbau und Charakter«) oznaka za karakter svojstven pikničkom tipu. Glavne su crte toga karaktera otvorenost jednostavnost i društvenost; čuvstveni je život ciklotimika razvijen, rasploženja se mijenjaju od živahosti, razigranosti i veselja do tuge, sentimentalnosti i depresije. Kr

Cinizam, v. kinizam.

Circulus in probando (lat.): krug u dokazivanju. Logička pogreška koja se sastoji u tome da se dokazni postupak kreće u krugu, a to će reći da se teza koja se dokazuje upotrebljava kao argument pri dokazivanju argumenta pomoću kojeg se direktno ili indirektno dokazuje. Npr. da se P dokazuje pomoću Q, a Q pomoću P, ili da se P dokazuje pomoću Q, Q pomoću R, a R pomoću P. P

Circulus vitiosus (lat.): pogrešan krug. Logička pogreška u definiciji ili dokazu. Pogrešan krug u definiciji (v.) nastaje kad se jedan pojam definira pomoću drugog, a ovaj pomoću prvog, npr. kad se A definira pomoću B, a B pomoću A, ili kad se A definira pomoću B, B pomoću C, a C pomoću A. Za pogrešan krug u dokazu, v. circulus in probando. P

Civilizacija (lat. civilis = građanski, uglađen). Pojam koji poput pojma kulture (v.) ima i šire i uže značenje. U širem smislu, kao antiteza pojmu prirode, obuhvaća sve ono što je čovjek u svom svjesnom stvaralaštvu ostvario novo nad prirodom u nastojanju da stvori lakše i vrednije oblike života. Pod taj pojam onda uz oruđa i oružja (rezultati napretka tehnike) potpadaju i organizacioni oblici države, pa čak i načela i praksa morala, a i drugih područja kulture. U užem smislu pojam civilizacije suprotstavlja se pojmu kulture, pa se njime označuju sva sredstva tehnike u prevladavanju prirode, a

uz to i svi izvanjski oblici ljudskog stvaralaštva, pa i izvanjska strana kulturnog života. Sva kulturna dobra i njihovo poznavanje, ako se ne doživljavaju i ne proživljavaju njihove unutarnje vrednote, samo su izvanjština koja se naziva civilizacijom. Civilizacija je svakako preduvjet i pomagalo kulture, ali može biti i njena depravacija, a to je onda kad tekovine kulture postaju sredstva života ili kad se tekovine tehnike uzdignu do svrhe života. F

Cjelina (grč. hólon, lat. totum) označuje tvorbu čiji se dijelovi mogu razumjeti samo kao integralni članovi jedne sintetičke nedjeljive povezanosti kojoj pripadaju, nasuprot sumi, agregatu, mnoštvu ili skupu, kojih pojedini dijelovi mogu uzajamno mijenjati mjesta, tumačiti se odvojeno i razumjeti izolirano kao takvi koji imaju i zaseban opstanak. Pe

Cjelovitosna psihologija (njem. Ganzheitspsychologie). Teoretsko – metodološko stanovište u psihologiji po kojemu se psihički procesi i cjelokupni psihički život moraju promatrati kao »cjeline«, tj. kao organizirana jedinstva u kojima i po kojima pojedini — analitički izdvojivi — »psihički elementi« dobivaju svoje pravo značenje. Takvo gledanje protivno je psihologijskom atomizmu i asocijacionizmu koji u psihologijskim procesima gleda samo zbroj (sumaciju) ili jednostavnu povezbu (asocijaciju) elementarnih psihičkih činjenica (npr. osjeta, predodžaba, čuvstava). Među pravce cjelovitosne psihologije mogu se ubrojiti psihologija oblika (geštaltizam), kompleksna i strukturna psihologija. Kr

Cjelovitost — struktura koja počiva na odnosu cjeline i dijelova, nedjeljivo međusobno povezanih na taj način da se svaki dio prema drugome dijelu i cjelini nalazi u osebujnom odnosu, jedinstvenom u svojoj specifičnosti. Svako pomicanje odnosa dijelova u cjelovitosti dovodi do gubitka biti strukture i njezina rastvaranja, budući da ona osim posebnih zakonitosti uzajamnih odnosa dijelova sadrži i takve zakone koji se ne mogu izvesti ni iz kakvih odnosa pojedinih dijelova, nego ih u svojem važenju bitno nadilaze. Egzemplaran slučaj strukture (v.) cjelovitosti pruža organizam, te stoga ovaj pojam igra važnu ulogu u suvremenoj biologiji (H. Driesch), psihologiji i sociologiji. Pe

Cogito, ergo sum (lat. = mislim, dakle jesam). Osnovno načelo Descartesove filozofske pozicije, kako ga je sam formulirao, i jedan od temeljnih stavova i centralnih problema kasnije zapadnoevropske filozofije. Ova polazna točka Descartesove filozofije predstavlja izlazište tzv. metodičke skepse (de omnis dubitandum, u sve valja sumnjati) koja je primarno usmjerena protiv skolastičkih dogmi i »nepovredivih istina«. Valja naglasiti kako je ono »cogito« mišljeno već kao stanovište samosvijesti, kojom građanski čovjek modernog vremena ulazi u osvajanje i prisvajanje (proizvođenje i konstruiranje) svog vlastita svijeta. K

Coincidentia oppositorum (lat.), jedinstvo suprotnosti (npr. konačnog i beskonačnog, jednog i mnoštva), tj. izjednačavanje svega suprotnog u bogu. Time se suprotnosti poništavaju i prestaju djelovati. Taj termin u tom smislu i značenju prvi je oblikovao Nikola Kuzanski (1401 – 1464). Panteističko tumačenje, po kome je coincidentia oppositorum proizlaženje i vraćanje suprotnosti u boga, dao je Giordano Bruno (1548. do 1600). B

Common sense (engl.), zajednički smisao, smisao zajednice, zdrav ljudski razum. Prerađeno je prema lat. *sensus communis,* što znači zdravi ljudski razum. Škotska škola smatra da je common sense prirođena osnovica sve ljudske spoznaje istine.

Conatus (lat. = pokušaj). Kao termin ušao u filozofiju Ciceronovim prijevodom grč. hormé (kretanje; poticanje; sila; nagon; volja; žudnja) kako su stoici imenovali kretanje duše prema predočenom predmetu što je spoznat kao njoj primjeren. Kasnija filozofijska tradicija vraćala se izvornijem značenju tog termina u smislu iskonske moći nagonskog i spontanog djelovanja uopće što je osnovna karakteristika i kriterij živog. Oslanjajući se na Aristotelov pojam djelovanja po prirodi (katá fýsin) u skolastici se

razlikuje naravno djelovanje (conatus naturalis) prema djelovanju na poticaj milosti (Suarez). Klasično značenje termin zadobiva sa Spinozom kod kojega, ako se radi samo o djelovanju duše, znači volju (hic conatus, cum ad solam mentem refertur, voluntas appellatur), a kad se odnosi i na dušu i na tijelo onda znači težnju (appetitus) koja je sama čovjekova bit (ipsa hominis essentia). Shvaćajući prirodu kao kretanje Vico naziva neodređenu snagu tog prirodnog kretanja conatus, dok Leibnitz u svom dinamističkom poimanju zbilje smatra da »djelatna sila« (vis activa) uključuje »conatus, tj. težnju prema djelovanju«. Mada ne i po imenu taj pojam je po svom sadržaju prisutan gotovo u svim varijantama voluntarizma novijeg vremena (Schopenhauer, E. Hartmann, Wundt i dr.). Z

Conclusio sequitur partem debiliorem (lat.): zaglavak slijedi slabiji dio. Pravilo po kome u kategoričkom silogizmu zaglavak poprima od prethodnih dviju premisa slabija svojstva, tj. partikularnost i negativnost ukoliko postoje ma u kojoj premisi. Pet

Concursus [divinus] (lat. concursus = stjecanje; sraz) općenito znači da dva ili više uzroka sudjeluju u proizvođenju nekog učinka. Pojam uveden sa skolastikom, kojim se tumači djelovanje stvorenih bića kao »drugih uzroka« (causae secundae) na taj način što »prvi uzrok« (causa prima), tj. Bog ne samo da podaruje opstojnost (egzistenciju) nego u djelovanju bića i su—djeluje (Toma Akvinski). Prema umjerenoj varijanti kasne skolastike c.d. znači samo održavanje u opstojnosti a ne i izravno su—uzročnost u djelovanju bića. S okazionalistima, Spinozom i Leibnitzom obnavlja se prvotno značenje pojma u smislu integralne i pune božanske uzročnosti u svijetu. Z

Conditio sine qua non (lat.), uvjet bez kojega neki određeni događaj nikako ne može nastati; stanoviti neophodan uvjet nečega.

Consensus gentium (ili consensus omnium) (lat.): podudaranje gledišta ili shvaćanja svih ili mnogih (različitih) naroda, upotrijebljeno kao dokaz istinitosti ili općevažnosti (i nužnosti) nekog vjerovanja ili ideje iz njihove opće raširenosti (npr. ideja boga). Kod stoika se npr. ovaj način zasniva na pretpostavci istovrsnih urođenih sposobnosti svih ljudi (odatle tzv. notiones communes, opći pojmovi ili predodžbe zajedničke svim ljudima). K

Consequens (lat.): što iz nečega slijedi. U događanju se tim pojmom označava posljedica, u dokazivanju (v.) tvrdnja, a u silogizmu (v.) završni sud, zaglavak (v.).

Contingens, v. kontingentan.

Contradictio in adjecto (lat.): protivrječnost u pridatku, protivrječnost koja nastaje kad se imenici pridaje atribut koji je s njom nespojiv, odnosno kad se pojmu pripisuje oznaka koja mu protivrječi (npr. okrugli kvadrat, željezno drvo). P

Corruption (skol.) (lat.): propadanje. Termin se upotrebljava u filozofiji kao prijevod grč. ftorá, nasuprot genesis, i njime se označava događaj po kojem neka stvar prestaje biti ono što jest, odnosno ta se stvar više ne može označiti tim istim imenom.

Credo quia absurdum (lat.): vjerujem jer je besmisleno. Ta je izreka nastala kao sinteza iz Tertulijanova (160-222) dokazivanja sadržaja kršćanskog vjerovanja. To se odnosi na njegov spis »De carne Christi« (Isusovo tijelo) u kojem kaže: »Sin božji je raspet, ne stidimo se toga, jer je to sramota; sin božji je umro, potpuno vjerujemo u to, jer je to apsurdno. I sahranjen uskrsnuo je; to je točno, jer je nemoguće.« B

Credo ut intelligam (lat.): vjerujem, da bih spoznao. To je metodološki princip mišljenja u srednjem vijeku. Postavio ga je već Augustin kao osnovni zahtjev u istraživanju teoloških dogmi. Samu formulaciju dao je Anselmo iz Canterburyja (1033-1109), u djelu Proslogion: »Neque enim quaero intelligere, ut credam, sed credo, ut intelligam.« (»Ne tražim spoznaju da bih vjerovao, nego vjerujem da bih spoznao.«) B

C-sistem — specifičan termin filozofije R. Avenariusa. Označava mjesto gdje završavaju centripetalni i počinju centrifugalni živci, od kojega zavise sve ljudske reakcije na svijet. Posreduje između vanjskih nadražaja

(R) i sadržaja naših iskaza (E). Promjene su u centralnom sistemu ili f(R) ili f(S), to jest, one su ili funkcija vanjskih nadražaja ili funkcija materija koje organizam prima u sebe (disanjem, prehranom). P

Čežnja, intenzivna i trajna tendencija u kojoj su nagonski porivi dobili pretežno čuvstveni i predodžbeni oblik, tako da se njezino kontemplativno obilježje nalazi u sukobu s neodređenom potrebom koja ne dovodi do akcije. Budući da je prvenstveno upućena na buduće ili na samo moguće, mnogi je smatraju vrlo pogodnim čuvstvom za filozofsko i umjetničko stvaranje. Su

Čin (grč. enérgeia, lat. actus), radnja ili djelovanje. U ontološkom smislu označuje djelatnost ili djelotvornost bića, njegovo puno prisustvo, zbiljnost, nasuprot pukoj mogućnosti (v.), kako je to prvi odredio Aristotel. U kolokvijalnoj upotrebi upućuje na realni svijet za razliku od idealnoga, odnosno svega što je naprosto zamišljeno. Pe

Činidba (grč. praxis, lat. actio), svrsishodan postupak kojim se smjera na unaprijed postavljeni cilj i u skladu s njime izabiru odgovarajuća sredstva za njegovo postizanje. Budući da takva djelatnost ima svoju svrhu u sebi, djelovanje (energeia) se i djelo (ergon) u svakom pogledu podudaraju, za razliku od *tvorbe* (v.) gdje svrha djelatnosti nije u djelovanju nego u djelu izvan njega, kako se to u naše doba očituje u radu (v.) i tehnici (v.). Tu je odlučujuću razliku prvi radikalno utvrdio Aristotel već na samu početku *Nikomahove etike* (1094 a; zatim: 1140 a). No najviši oblik činidbe i djelatna života jest takav koji je posvećen najvišoj stvari, najviše je samodjelatan i samodostatan te pruža najveće blaženstvo i užitak, a to je *misaono promatranje,* motridba ili theoria (v. teorija). Polazeći od spomenute razlike položaja svrhe u djelatnosti Aristotel je izvršio i razdiobu znanosti na teorijske, praktičke i poietičke (tvorbene ili proizvodne) (Met. 1025 b 25), i dok teorijske obuhvaćaju matematiku, fiziku i prvu filozofiju (metafiziku ili teologiku), praktičke se dijele na etiku (v.), ekonomiku i politiku (v.) a poietičke sadržavaju umjetnost i tehniku. Ta se razdioba usprkos mnogim izmjenama i dopunama održala do danas, s time što se svako od navedenih područja i dalje račva te dopunjuje novim disciplinama. Tako npr. uzimajući u obzir novovjekovni rascjep biti politike i njezinu razdvojenost na građansko društvo i državu, praktičnim disciplinama danas svakako valja pridodati filozofiju prava (v.) i socijalnu filozofiju. U pogledu pak tradicionalne opreke teorije i prakse, zatim između prakse i tehnike, čini se da je politička, društvena i tehnička revolucija dvadesetog stoljeća njihove stare granice snažno uzdrmala, pa prema tome i njihov uzajamni odnos valja razumjeti povijesno kao svagda iznova zadani sistematski problem. Pe

Činjenica (njem. die Tatsache, engl. fact), iskustveno utvrđeni ili utvrdljivi objektivno postojeći odnos među predmetima, predmet ili podatak. Javlja se u više srodnih značenja, pa napose znači: a) ono što je zbiljsko (za razliku od fiktivnog), b) ono što je aktualno (za razliku od samo mogućeg), c) ono što jest ali ne mora biti (nasuprot onome što je nužno), d) ono što jest tako kako jest, bez obzira na to spoznajemo li mi to (nasuprot onom što ovisi o aktu spoznaje), e) ono što je vrijednosno neutralno (nasuprot onom što je dobro ili loše), f) ono što je objektivan korelat suda (nasuprot predmetu kao objektivnom korelatu pojma). Pitanje mogu li se činjenicama doista pripisati svojstva koja smo nabrojili, predmet je velikog spora između empirista, racionalista i drugih spoznajnih teoretičara. P

Čitanje misli, v. telepatija.

Čovječanstvo – skup svih ljudi koji uopće žive na zemlji; kao ideja vodilja ljudskih akcija to je misao o jedinstvu i istovrijed-

nosti svih ljudi, svih rasa i naroda u svim vremenima i na svim dijelovima svijeta, te tako služi kao osnovica nazorima od grčkog stoicizma do suvremenoga kozmopolitskog socijalizma. F

Čovječnost (lat. humanitas). Pojam koji se u toku kulturne povijesti čovječanstva mijenjao i obogaćivao, ali je svagda kao ideal sadržavao sve vrijedne osobine po kojima se čovjek kao čovjek u životu oblikovao i time razlikovao od svih drugih živih bića, ali mu te osobine nisu bile urođene nego kao životni zadaci pred njega postavljene. Čovječnost ili čovještvo označava bit čovjeka, a očituje se u višem ili nižem, punijem ili manje punom ostvarenju vrijednosno postavljenog ideala. Prema stupnju ostvarenja toga ideala odgojem i obrazovanjem dobiva pojedinac čovjek svoju vrijednost i svoje ljudsko dostojanstvo u zajednici u kojoj živi. Zajednica pak treba da se brine za stvaranje uvjeta u kojima se može razvijati i ostvariti čovječnost. F

Čovjekoljublje (grč. filantropia), čuvstvo koje se očituje u suosjećanju s drugim ljudima, a kao posljedica toga čuvstva razvijaju se akcije kojima se pomaže ljudima u nevoljama. U smislu tog ideala, pod utjecajem J. J. Rousseaua, razvio se u 18. st. prosvjetiteljski pokret koji je nastojao uz dobar odgoj djece i intenzivno narodno prosvjećivanje razviti kod ljudi smisao za skladan život s prirodom, koji će ih učiniti sretnima. Predstavnici toga pokreta nazivali su se filantropima. Pojam suprotan čovjekoljublju ili filantropiji je mizantropija (v.). F

Čovještvo, v. čovječnost.

Čulnost, v. osjetilnost.

Čulo, v. osjetilo.

Čuvstvo — psihički proces koji odražava subjektivni odnos čovjeka prema objektivnim zbivanjima u njegovoj okolini. To je kompleksno stanje organizma, koje uključuje mnogobrojne promjene na organskom i psihičkom planu. Tako u povodu čuvstva dolazi do promjena u disanju, pulsu, funkciji žlijezda itd., a na psihičkom planu očituje se u dvije osnovne kvalitete: ugodi ili neugodi. Čuvstva se malokad javljaju u svom elementarnom obliku, kao ugoda ili neugoda, već su najčešće povezana s intelektualnim doživljajima s kojima se stapaju u nove doživljajne cjeline. Zbog velike raznolikosti tih intelektualnih podloga teško je provesti klasifikaciju čuvstava. Najčešće se čuvstva dijele prema tome koja od dvije osnovne čuvstvene kvalitete prevladava, ugoda ili neugoda. Najpoznatije teorije koje pokušavaju protumačiti postanak čuvstva jesu James-Langeova i Cannon-Bardova teorija. Prema James-Langeovoj teoriji čuvstvo je zapravo posljedica organskih promjena do kojih dolazi u povodu percepcije određene situacije. Prema Cannon-Bardovoj teoriji čuvstveni doživljaji i tjelesne promjene ne ovise jedni o drugima, ali oboje ovisi o funkciji hipotalamusa. Sti

Ć

Ćitta (sansk. i pâli), najširi pojam svijesti; riječ izvedena iz korijena ćit-, shvaćati, skrenuti pažnju na. . ., opažati. U starijim tumačenjima odnosi se na srce kao sjedište i organ čuvstvenog i intuitivnog života ili duha. Kasnije sve više poprima značenje »misao«. Racionalni proces mišljenja i misaone svijesti izražavaju uvijek prvenstveno termini manas, odn. vigjñâna (pâli viññâna, v.). — U budizmu klasifikacija fenomena u abhidhammi (v.) polazi od trihotomije ćitta-ćetasika-rûpa, gdje ćitta označava svijest, ćetasika psihička stanja (klasificirana u 52 vrste), a rûpa tjelesne oblike. — Ćittass'ekaggata, usredotočenost duha u jednoj točki, središnji je element meditacije (v. gjhâna) i sinonim za koncentraciju duha (samâdhi, v). Ve

Ćućenje je danas već prilično zastario izraz kojim se često prevodio njemački termin Gemüth. Znači duševno stanje u kojemu su različiti, nedovoljno diferencirani, osjetni, predodžbeni, čuvstveni i voljno-aktivni elementi psihičkog života sliveni u jedinstveno nastrojenje, raspoloženje, stvarajući određenu »psihičku atmosferu«. Kr

Ćud — narodni naziv za općeni, pojedincu svojstven način ponašanja, posebno emocionalno-aktivnog reagiranja. Atributi, kojima se ćud precizira, obično ističu neki afekt ili opću dinamiku reakcija (vesela, mrka, plašljiva, srdita, blaga, mirna, nagla, prijeka, žestoka, divlja). Ćud se smatra prirođenom i postojanom (»Vuk dlaku mijenja, ali ćudi nikada«). Ponekad joj se pridaju i etičke karakteristike (dobra, plemenita, blažena, zla, opaka, prokleta). Po značenju je riječ ćud uglavnom sinonim temperamenta (v.), a donekle i karaktera (v.). Kr

Ćudoredan (njem. sittlich): koji se odnosi na ćudorednost, koji jest po ćudorednosti (v.), a u širem smislu znači i moralan (v. moral).

Ćudorednost (njem. die Sittlichkeit, od Sitte = običaj, narav, ćud; od grč. ethos), običajnost, obitavnost, etičnost, često i moralnost; što se odnosi na djelovanja i radnje koje se smatraju »dobrim«. Ćudoredni je osjećaj po Kantu osjećanje ovisnosti osobne volje o općoj volji. U Hegela je ćudorednost objektivno-povijesno razrješenje, ukidanje i prevladavanje apstraktnog prava i subjektivne moralnosti na najvišem stupnju objektivnog duha, tj. u obitelji, građanskom društvu i državi. Država je »realizacija ćudoredne ideje«. Zato je po njegovu bitnom smislu, a u razlici spram Kantova pojma moraliteta, primjerenije taj pojam u Hegela prevoditi s običajnost (na čemu sadržajno i on sam insistira, v. § 33 Fil. prava!). K

Ćutilnost, 1. zajednički naziv za sve osjetilne (ćutilima posredovane) doživljaje; 2. prevladavanje osjetnih motiva nad racionalnima u duševnom životu, sklonost tjelesnim užicima, senzualnost.

Ćutilo, v. osjetilo.

D

Dahrîya (islam) — eternalistički (v.) nauk u islamskoj filozofiji prema kojem proces svjetskog zbivanja nema početka ni kraja u vremenu. Zbog suprotnosti s biblijskim naukom o stvaranju svijeta i njegovoj propasti, ortodoksna škola (v. mutakallimun) napada nauk dahrîya kao atomistički materijalizam i naturalizam grčkog porijekla. — Korijen dahr označava trajnost za razliku od prolaznosti vremena (zamân). U tom se smislu u platonističkoj filozofiji ova dva termina razrađuju kao dijalektička suprotnost. Prema Avicenni dahr je »neprolazni trenutak u kojem se rasprostire prisutnost božja, tj. ono što je pohranjeno u nutrini vremena i što u sebi sadrži neprekidno trajanje« (ta'rîfât). — Sadržajno ta »trajnost« odgovara platonskim idejama kao »vječnim stvarima«. — U popularnoj terminologiji i u djelima protivnika ova se istančana razlika vremena i trajanja gubi, a dahrîya se izjednačuje s općim pojmom materijalizma — mâddîya. Polazeći od atomizma kao nearistotelovske karakteristike ove nauke, skolastički filozofi razlikuju unutar dahrîye i one filozofe koji doduše priznaju postojanje boga ali pod utjecajem iranskog dualizma nastanak svijeta tumače nezavisno, iz pretpostavke o kaotičnom kretanju atoma u prostoru. U moderno se doba klasificiraju pod dahrîyu i predstavnici darvinističkog evolucionizma. Ve

Daimonion (grč.), glas božanstva. Kao problem daimonion nalazimo kod Sokrata kao naziv za unutrašnji glas koji se javlja u čovjeku (savjest). Sokrat je tvrdio da ga pri svakom postupku daimonion opominje da li da nešto učini ili ne. Daimonion kao iracionalni moment protivrječi dosljednom racionalizmu. B

Daltonizam (po J. Daltonu, 1766 — 1844): najčešći oblik djelomične sljepoće za boje (crvenu i zelenu); javlja se kod oko 5% muškaraca i 0,5% žena.

Darii — način (modus) prve silogističke figure s premisama M a P, S i M, te zaglavkom S i P.

Daršana (sansk.), gledište, nazor. Naziv za šest skolastičkih sistema indijske filozofije. Zajedničko im je da se smatraju tradicionalnim disciplinama brahmanske učenosti i predstavljaju grupu nauka astika ili »afirmatora« autoriteta Veda. Dijele se na tri uzajamno uže povezana para disciplina koje u osnovi izražavaju različite vidove jedinstvene vedske nauke. To su: nyâyâ-vaišešika, nauka o formalnoj strukturi logičkog mišljenja — nauka o atomskoj strukturi pojavnog svijeta: sâmkhyayoga, analitika psiholoških struktura duha — disciplina praktičnog uma kao teorija meditativne koncentracije; (pûrva-) mîmâmsâ i vedânta (ili uttara-mîmâmsâ), formalna analiza vedskih tekstova u jezičnom i ritualnom smislu — izvod metafizičke nauke Veda. — U toku skolastičkog razvoja ovih disciplina dolazi među njima do bitnih razmimoilaženja i rasprava o principijelnim stavovima. Ve

Darvinizam — prirodoznanstvena teorija o porijeklu i razvoju životinjskih vrsta uključujući i čovjeka. Naziva se tako po svom začetniku Darwinu. Radeći na empirijskom materijalu Darwin je postavio ove osnovne teze svoje teorije: a) varijabilitet, a to će reći slučajnu promjenljivost u razvoju živih bića; b) hereditet, tj. nasljeđivanje izvjesnih stečenih oznaka i c) selekciju boljih, a to će reći jačih, koja je posljedica borbe za održavanje vrste. Darvinizam naročito ukazuje na porijeklo čovjeka iz vrste čovjekolikih majmuna. Darvinizam je imao jak utjecaj na razvitak drugih znanosti (npr. so-

ciologije) i napose na razvitak moderne prirodoznanstvene slike svijeta i života. F

Debil — osoba koja je u manjoj mjeri intelektualno defektna. Odrasli debili posjeduju mentalnu dob od 8-12 godina, odnosno imaju kvocijent inteligencije od 51-70.

Debilan (lat. debilis = nejak, nemoćan), duševno zaostao, čovjek sniženih intelektualnih sposobnosti, pobedast.

Deductio ad absurdum (lat.): dovođenje do besmisla. Vrsta dokaznog postupka po kome se u nekom sudu otkriva sakriveni besmisao ili nezapažena protivrječnost tako da se pokaže neodrživost u sudu sadržane teze. Općenito se tako označava i neka svrhovita namjera koja se pretjerivanjem dovodi do svoje suprotnosti. F

Dedukcija (lat. deducere = odvoditi, izvoditi), izvođenje. Prema tradicionalnom logičkom shvaćanju: izvođenje posebnog (odnosno manje općenitog) suda iz općeg (odnosno općenitijeg). Od tako shvaćene dedukcije razlikuju se: indukcija (v.) (izvođenje općeg iz posebnog) i analogija (v.) (izvođenje posebnog iz posebnog). U suvremenoj logici dedukcija se češće određuje kao izvođenje sudova jednog iz drugog, pri kojem sud koji se izvodi nužno slijedi iz sudova iz kojih se izvodi. Govoreći o dedukciji možemo razlikovati deduktivan zaključak (v.), deduktivan dokaz (v.) i deduktivnu metodu (v.). P

Deduktivan: koji pripada dedukciji ili ima oblik dedukcije; pri čemu se upotrebljava dedukcija (v.). *Deduktivan zaključak:* prema tradicionalnom shvaćanju — zaključak u kojem su premise općenitije od zaglavka (v.); u suvremenom shvaćanju — zaključak u kojem zaglavak nužno slijedi iz premisa. *Deduktivan dokaz:* dokaz u kojem se služimo deduktivnim zaključkom; prema tradicionalnom shvaćanju dokaz čiji su argumenti općenitiji od teze; prema suvremenom shvaćanju dokaz čija teza nužno proistječe iz argumenata. *Deduktivna metoda:* metoda kojom nastojimo otkriti istinu služeći se deduktivnim zaključcima i dokazima. P

Definicija (lat. definitio = određenje). Logički postupak kojim se određuje odnosno utvrđuje sadržaj nekog pojma. Pojam čiji se sadržaj definicijom određuje nazivamo *definiendum,* a pojmove pomoću kojih se određuje *definiens.* U sastav definiensa ulaze najbliži viši rodni pojam (genus proximum) i vrsna razlika (differentia specifica). Zato glavno pravilo za definiciju glasi: Definitio fiat per genus proximum et differentiam specificam (Definicija treba da bude izvedena pomoću najbližeg višeg rodnog pojma i vrsne razlike). — Logičari na različite načine dijele definicije na vrste. Najčešće se susreću ova razlikovanja: realna definicija — ona kojom se rasvjetljava bit stvari; konceptualna definicija — ona kojom se određuje sadržaj pojma; nominalna definicija — ona kojom se objašnjava značenje riječi; verbalna definicija — ona kojom se jedna riječ zamjenjuje drugom, poznatijom; preskriptivna (propisujuća), legislativna (zakonodavna) ili stipulativna (pogodbena) definicija — ona kojom se određuje s kojim sadržajem treba misliti neki pojam, odnosno u kojem značenju treba upotrebljavati neku riječ; deskriptivna (opisna), historijska (povijesna) ili leksička (rječnička) definicija — ona kojom se utvrđuje sadržaj s kojim se neki pojam faktično misli, odnosno značenje ili značenja u kojima se neka riječ faktično upotrebljava; verbalna defincija — ona koja je izražena samo riječima; ostenzivna (pokazna) definicija — ona koja uključuje i pokazivanje predmeta; eksplicitna definicija — ona kojom se izričito navodi sadržaj pojma; implicitna definicija — ona kojom se sadržaj pojam razjašnjava njegovom upotrebom u sudu ili u nizu sudova. — Mnogi logičari smatraju da neke od navednih »vrsta definicije« (npr. ostenzivna, genetička, implicitna) uopće nisu vrste definicija nego pomoćni postupci kojima se služimo kad definicija nije moguća. Da bi bila valjana definicija mora zadovoljiti određene zahtjeve koji se formiraju u obliku pravila. Najčešće se navode ova pravila: 1) Opseg definiensa ne smije biti ni širi ni uži nego opseg definienduma, nego mu mora biti

jednak. Drugim riječima: definicija ne smije biti ni preširoka ni preuska. Još kraće: definicija treba da bude adekvatna. 2) Definicija treba da sadrži samo bitne (ne i nebitne) oznake pojma. Drugim riječima: definicija ne smije biti abundantna (preobilna). Još kraće: definicija treba da bude akuratna. 3) Pojam koji želimo definirati ne smijemo definirati pomoću pojma koji je sam definiran uz pomoć onog prvog. Drugim riječima: definicija se ne smije kretati u krugu. 4) Definicija pozitivnog pojma ne smije biti negativna. 5) Definicija ne smije biti slikovita. 6) Definicija mora biti jasna. — Mnoge pojmove, a naročito najopćenitije i najspecijalnije, ne možemo definirati u skladu s navedenim pravilima; u prvom slučaju ne možemo naći viši rodni pojam, a u drugom vrsnu razliku. Ako želimo bar djelomično razjasniti takav pojam, moramo pribjeći različitim pomoćnim postupcima definicije odnosno postupcima koji zamjenjuju definiciju. Uz takozvane »ostenzivne«, »genetičke« i »implicitne« definicije, među takve pomoćne postupke ubrajaju se opis ili deskripcija i razlikovanje ili distinkcija. Kod opisa nabrajamo oznake pojma ne određujući njihov međusobni rang, a kod razlikovanja upućujemo samo na one oznake pojma po kojima se on razlikuje od nekog srodnog pojma. P

Degeneracija (lat. genus = vrsta, rod): 1) proces ili stanje opadanja, zaostajanja ili degradacije; 2) *(biol.)* pojava progresivnog zaostajanja, vraćanja na jednostavnije i niže oblike evolucije kod organizama ili pojedinih organa (tzv. regresivna evolucija); 3) *(med.)* promjene u tkivima ili organima, koje se očituju u pogoršavanju njihove funkcije i u smanjenoj vitalnosti organizma. Fr

Dehumanizacija (od lat. humanus = čovječji, čovječan, ljudski, čovječanski), onečovječenje, gubljenje ljudskosti, iščezavanje bitnih čovjekovih svojstava i kvaliteta koje ga čine čovjekom. Otuđen čovjek suvremenog svijeta (»homo duplex«, čovjek-radnik, čovjek-stvar, čovjek-roba, čovjek-sredstvo) u svim oblicima postvarivanja i fetišiziranja njegova svijeta ekstremni je oblik dehumanizacije. Čovjekova stvaralačka bit kao djetalno-smislena samosvrha pretvorena je u puko sredstvo za održanje gole egzistencije (v. alijenacija). K

Deifikacija (lat. deificatio), obogotvorenje, izjednačenje s bogom. U sistemima mistika (Plotin, D. Areopagita, J. Eriugena) osnovno je shvaćanje da izvan početnog bića ili boga ništa ne postoji. Stoga je i smisao života samo u čovjekovu usavršavanju (ekstaza), da bi se mogao poistovetiti s vrhovnim bićem. Plotin je za sebe rekao da je za svoga života nekoliko puta postigao to najviše stanje. U misticizmu ima često i ateizma. B

Deizam (lat. deus = bog). Učenje da je bog svijet samo stvorio, ali u daljnjem postojanju i djelovanju nema sa svijetom nikakve veze, jer se sve događa po zakonima prirode. Pristalice deizma Toland, Herbert od Cherburyja, Collins, Voltaire, Rousseau, Lessing i dr. bili su za svoje doba »slobodni mislioci«. B

Dekadencija (franc. décadence = opadanje). Općenito: izrođavanje, postepeno nestajanje energije, stvaralačke moći, simptom propadanja, iscrpljenja ili rasula, nazadak. Ch. Montesquieu smatra da su bitni uzroci dekadencije defektne političke institucije koje dovode do propasti postojećih dobrih običaja i vrlina. Rousseau je interpretira kao popratnu pojavu civilizacije koja je prirodnog čovjeka lišila njegove izvorne dobrote. Različite socijalno-političke teorije smatraju dekadenciju određenih društvenih i ekonomskih formacija rezultatom nemoći vladajuće klase da u postojećim konzervativnim oblicima privrede organizira i razvija daljnji porast proizvodnje. Na umjetničkom i književnom području taj se termin primjenjuje na neke pravce postromantičkog razdoblja, karakterizirane teorijom *l'art pour l'arta* (Th. Gautier) i subjektivnom pobunom pjesnika (Ch. Baudelaire, A. Rimbaud, P. Verlaine) protiv vulgarnog utilitarizma i proračunatosti dehumaniziranog društva *fin de siècle*. Za tu vrstu umjetničke dekadencije karakteristična je deviza

Th. Gautiera: »Istinski je lijepo samo ono što ne može služiti ničemu... sve što je korisno ružno je.« Lomeći se često u protestu spram apsurda konkretne životne egzistencije, ta se dekadencija gubi ponajčešće u egzotici, misticizmu, neuravnoteženosti i boemstvu razočaranih »poétes maudits« što u svojim lucidnim bljeskovima nagovješćuju proročki simptomatično rasulo vrednota samozadovoljnog građanstva. U staroj grčkoj filozofiji Pironov skepticizam, u novijoj filozofiji Schopenhauerov pesimizam a u naše doba određene teze egzistencijalizma, predstavljaju filozofiju dekadencije. Nietzsche je smatrao da je dekadencija svagda rezultat opadanja u čovjeku ili nekom vremenu »volje za moć«, odnosno životnog elana uopće, a posljedica toga je nemoć stvaralaštva. G

Deliberacija (lat. deliberatio = razmišljanje, vijećanje). Općenito: rasuđivanje, dogovaranje, smisleno i vrijednosno usmjereno ispitivanje motiva, voljnih postupaka, pojava itd. Po Hobbesu je deliberacija »promatranje dobrih i loših posljedica nekog postupka« (»Leviathan«). G

Delirij (lat. delirare = ludovati): privremeno stanje jačeg »zamračenja svijesti«, koje je praćeno halucinacijama, iluzijama, psihomotornom konfuzijom i sl. Do delirija najčešće dolazi prilikom različitih otrovanja, kao i kod visoke groznice. Obično se bolesnik naknadno slabo sjeća onog što se događalo u deliriju. Pt

Demencija (lat. dementia = neumnost, ludost): bolesno duševno stanje koje se očituje u trajnom pogoršanju pamćenja i rasuđivanja. Uzroci su demencije organske atrofije (v.) ili oštećenja moždane kore ili mozga uopće (zbog starosti, luesa itd.), odnosno različita funkcionalna poremećenja. Fr

Demijurg (grč. demiurgós), stvoritelj, graditelj svijeta. Kod Platona: božanstvo koje stvara svijet pomoću ideja i materije. Stoga je demijurg za Platona »otac svih stvari«. U Plotinovoj filozofiji: isto što i svjetski duh (nus). Kod gnostika je demijurg podređen višem božanstvu. Uvijek je u vezi s uvjerenjem da svijet mora imati svoga stvoritelja. B

Demografija (grč. démos = puk i graféo = pišem). Sociologijski metodološki pojam kojim se proučava brojčano, statističko kretanje nastajanja i nestajanja različitih oblika društvenih veza i promjena.

Demokracija (grč. démos = narod i krateo = vladam): vladavina naroda. Demokracija je u različitim periodima povijesti i različito shvaćena. Grčka demokracija bila je vladavina naroda, iz koje su međutim bili isključeni svi robovi. Buržoaska demokracija je vlast naroda samo prividno, tj. tako što se u parlamentarnom sistemu narod može izjasniti za pojedine stranke. U biti, on je isključen iz vlasti i vladaju oni koji imaju osnovni kapital u svojim rukama. Socijalistička demokracija je novi tip društvenih odnosa, u kojem nije bitan parlamentarizam, nego sve veće upravljanje radnih ljudi sredstvima za proizvodnju, raspodjelom viška rada i svim onim institucijama u kojima djeluju (v. samoupravljanje). U biti je svaka demokracija ujedno i diktatura određene klase, pa će nestankom klasa nestati i demokracije, jer je svaka demokracija vlast, politička institucija vladavine određenih klasa. V

Demon (grč. daímon), podređeno božanstvo, zao duh i zla kob. Kod Heraklita: ljudski udes koji ovisi o samom čovjeku (fr. 119). Time demon prestaje nadljudski djelovati. Rani kršćanski pisci (npr. Augustin) smatrali su bogove antičkih religija za demone, tj. zle duhove. B

Demonologija (grč. daímon = duh, bog): učenje o demonima. U filozofiji misticizma (v.) demoni su shvaćeni kao duhovne sile koje su posrednici između bogova i ljudi (neopitagorovci, neoplatonici). U svim primitivnim religijama sadržano je učenje o različitim demonima, njihovoj moći i djelovanju. B

Demonstracija (lat. demonstratio = pokazivanje, dokaz); u širem smislu: isto što i dokaz (v.). U užem smislu: kod nekih isto što i deduktivan dokaz ili dokaz pomoću silo-

gizma; kod drugih dokaz koji se oslanja na opažanje, zoran dokaz, »apodiktički dokaz, ukoliko je intuitivan« (Kant). *Demonstrirati* — dokazati, deduktivno dokazati; zorno dokazati. *Demonstriran* — (deduktivno i zorno) dokazan. *Demonstrabilan* — onaj koji se može (deduktivno; zorno) dokazati. *Demonstrativan* — onaj koji je izveden demonstracijom ili se odnosi na demonstraciju. P

Demoralizacja (lat.), opadanje ili slabljenje morala; popuštanje u moralnoj (ljudskoj) čvrstini; nagrizanje borbenosti duha i optimizma; zatvaranje perspektive; rasipanje kohezije snaga, ujedinjenih na izvršenju zajedničkih zadataka; gubljenje povjerenja u sebe, svoje sposobnosti i mogućnosti; nevjerovanje u snagu ideje i vlastitu moć (bilo pojedinca, bilo grupe, klase, pokreta, partije, zajednice, masa uopće, naroda). K

Dendrit (grč. dendron = stablo, drvo): izdanak živčane stanice, koji dovodi uzbuđenje k stanici. Živčana stanica ima redovito više dendrita; oni su obično kraći od aksona (v.) i bogato se granaju.

Denominacija (lat. denominatio = nazivanje), nadijevanje imena čemu, nazvati što po čemu, davanje imena čemu.

Denotacija (lat. = oznaka) je u logici označavanje sadržaja nekog pojma. J.S. Mill podrazumijeva pod »denotacijom nekog imena« one predmete kojima ime pripada kao predikator.

Deontologija (grč. déon = što treba da bude i logos = nauka): dio etike, nauka o dužnostima (usp. J. Bentham: Deontology or the Science of Morality, 1834), o onome što treba činiti, ali ne u kantovskom smislu o dužnosti uopće, nego više empirijsko istraživanje o različitim posebnim dužnostima koje odgovaraju raznovrsnim prilikama u životu. U francuskom se deontologija upotrebljava za oznaku profesionalnih dužnosti nekoga zvanja, npr. medicinska deontologija. Pe

Dependencija (lat. dependere = ovisiti o): ovisnost neke osobe, događaja ili stvari o nekoj drugoj osobi, događaju ili stvari. Relacija u kojoj je nešto postojeće ili pomišljeno ovisno o nečem drugom postojećem ili pomišljenom. Upućenost nečega na nešto drugo. F

Depersonalizacija (od lat. persona = osoba, lice, ličnost), gubitak osobnosti, psihičko stanje u kojem se vlastito ja i vanjski svijet pojavljuju kao tuđi, strani, nezbiljski; iščezavanje jedinstva ličnosti (ili njeno oduzimanje drugome brutalnošću, nasiljem, bespravljem) i njeno podvajanje; opažanje vlastitih riječi i čina kao tuđih i čudnovatih; etička i pravna (ljudska i društvena) neuračunljivost i neodgovornost. K

Depresija — neugodno čuvstveno stanje ili raspoloženje u kojem prevladava smanjena psihofiziološka aktivnost. U lakim i normalnim oblicima depresiju karakteriziraju obeshrabrenje i bezvoljnost, ali se u težim oblicima inhibicija psihofiziološke aktivnosti produbljuje tako da može doći do potpune utučenosti. U patološkim oblicima depresije javljaju se čuvstva krivnje, samooptuživanja i lične nedostojnosti bez opravdanih objektivnih razloga. Suprotno je stanje manija (v.). Su

Descendencija (lat. descendere = silaziti, potjecati) odnosno teorija descendencije jest biološka znanost o postanku živih vrsta. Sva živa bića, uključujući i čovjeka, razvila su se tisućljećima postepenim mijenjanjem iz jednog (monofiletski) ili nekoliko (polifiletski) nižih životnih oblika — uče Lamarck, Darwin, Haeckel i dr. koji su osnovali i razradili teoriju descendencije nasuprot prevladanoj teoriji o stvaranju i konstantnosti rodova i vrsta živih bića. F

Deskripcija, v. opis.

Determinacija (lat. determinatio = određivanje). Općenito: omeđivanje, ograničavanje, određivanje sadržaja i uvjeta, pobliže označavanje. U logici: postupak (suprotan apstrakciji, v.) kojim se suzuje opseg određenog pojma dodavanjem oznaka, a proširuje njegov sadržaj. Od šireg se dobiva uži pojam. *Determinirati* znači pobliže odrediti neki pojam dodavanjem novih oznaka. U psihološkom smislu: odrediti jednosmjerno voljni čin. Općenito: prouzrokovati, odredi-

ti neko događanje nekim zakonom ili redom. G

Determinizam (lat. determinatus = određen, ograničen). Općenito: shvaćanje o posvemašnjoj određenosti svih pojava, svega događanja. U prirodnim znanostima: pretpostavka opće kauzalne (uzročne) veze svega zbivanja u svijetu. U etici: pravac koji zastupa apsolutno određenje volje i djelovanja vanjskim i unutrašnjim uzrocima ili motivima, koji isključuju mogućnost slobodne volje. Različite vrste determinizma: empirijski (naučava ovisnost pojedinačnog htijenja o unutrašnjem iskustvu i motivima); metafizički (svrstavanje htijenja u kauzalnu povezanost cjeline svijeta); teologijski (ovisnost htijenja o bogu); socijalni (uvjetovanost individualnog odnošenja općim socijalnim odnosima, odgojem, sredinom itd.); teleologijski (određenost i uvjetovanost po svrhama i ciljevima, normama i principima htijenja); mehanički (promatra i shvaća htijenje i djelovanje kao proizvod vanjskih faktora i podražaja) i psihologijski (koji htijenje i djelovanje pojedinca tumači kao neposredni rezultat unutrašnjih, tzv. psihičkih dispozicija našega ja, karaktera, ustrojstva, ličnosti i dr. — tzv. autodeterminizam). — Dok determinizam ne dopušta i poriče slobodu volje na osnovu prirodoznanstvenog pojma kauzaliteta (v.), dotle njegova suprotnost indeterminizam (v.) čini to isto upravo tvrdnjom o (apsolutnoj) neodredljivosti i neodređenosti volje (pomoću norme, principa, svrhe, cilja, smisla), pa ona ostaje puko amorfno htijenje (požuda, prohtjev, osjetilna težnja). Determinizam ponajčešće zapada u posvemašnji fatalizam (v.). K

Dezagregacija (psihična) je poremećenje u psihičkoj strukturi. Očituje se u automatizmu mišljenja i u nepovezanom slijedu predodžbi i asocijacija, slično doživljajima za sanjanja. Psihična dezagregacija karakteristična je za način doživljavanja shizofreničara. Bu

Deziderativ (njem. das Desiderativ): predmet želje ili žudnje. U teoriji predmeta (Gegenstandstheorie) A. Meinonga jedna od osnovnih vrsta predmeta uz objekt (v.), objektiv (v.), dignitativ (v.). Meinongova teorija predmeta izvedena je iz Brentanove tvrdnje da svaki psihički doživljaj ima svoj određeni intencionalni (v.) predmet. P

Dezintegracija (lat. desintegratio = raspadanje), rastavljanje, rastvaranje, razgrađivanje neke cjeline. U psihologiji: povremeno ili trajno nestajanje jedinstva ličnosti kod koje se pojedini duševni doživljaji javljaju potpuno odijeljeno od drugih (dezintegrirani tip). Suprotno: integracija (v.). S

Dharma (sansk.) i **dhamma** (pāli). Termin kompleksnog značenja u indijskoj filozofiji uopće, a osobito u budizmu, gdje postaje središnji pojam i naziv za Buddhino učenje u cjelini. — Riječ izvedena iz korijena dhr- znači »držati«, a u prvobitnom smislu obilježava sve što je podrška ili podloga materijalnog ili moralnog opstanka. U tom smislu označava kozmičku zakonitost u kojoj je, prema nauci o karmanu (v.), moralni osnov iskonskiji od materijalnog. Odatle su lako shvatljiva značenja: »vrlina«, »ispravnost«, »istinitost«. — U Vedama se upotrebljava u istom smislu kao rita (v.), tj. označava kozmički i moralni poredak. (Taj osnovni smisao uključuje i kineski tao [v.].) — Daljnja značenja »uzročnost« i »uzročnik« važna su osobito za budističku teoriju o pojavnoj prirodi svijeta (v. abhidhamma). »Budistima je dhamma ono što je brahmanskim filozofima brahman. Buddha je namjerno na mjesto brahmana stavio pojam dhamma, na mjesto vječne i nepromjenljive svjetske duše ideju vječnog nastanka i prolaznosti, a na mjesto predodžbe o supstanciji predodžbu o nesupstancijalnosti« (Geiger). U tom se smislu termin upotrebljava i u pluralu (dhammā), znači »pojavu« u najširem smislu i odgovara grčkom terminu »fenomen«. Dhamma je »pojava« u prvom redu kao predmet razuma (manas, v.), koji je najniži psihički organ, vezan za osjetno iskustvo, tako da se klasificira kao šesto osjetilo. Budući da su predmeti osjetnosti sintetske tvorevine, a elementi zbiljnosti, koji ih tvore, podložni neprekidnoj mijeni u subliminalnom toku svijesti (bhavanga-

sota, v.), nazivaju se i ti elementi, u koje ulaze elementi osjetnosti i psihičkih stanja, dhammâ. »Sve pojavne stvari traju samo koliko jedna pomisao« (Kathâvatthu). U analitici abhidhamme klasificirano je 89 takvih elemenata. Prema definiciji Buddhaghose »oni su lišeni istinskog bitka« (nissatta). Jedini dhamma koji nije tvorevina predodžbene sinteze jest nibbâna (v.). — Skolastičke definicije svih tih značenja termina dhamma razradio je osobito Buddhaghosa (5. st. n. e.), polazeći od četiriju glavnih značenja: 1) nauka, u smislu u kojem se Buddhin sistem u cjelini naziva tim imenom; 2) uzrok (sinonim za hetu, v.); 3. moralna vrlina; 4) pojava u smislu »lišenosti istinskog bitka«, kao obilježje fenomenalne egzistencije i njenih elemenata. Ve

Dhâtu (sansk.), element; najširi termin koji obuhvaća najprije četiri »gruba« fizička elementa (mahâ-bhûta) — zemlja, voda, vatra, zrak. Njima se obično dodaju neposredno još dva — eter (âkâša v.) i element osjetne svijesti, koji se u vedântinskoj klasifikaciji nekada naziva brahma-dhâtu, a kod Buddhe vigjńâna. U vaišešika (v.) klasifikaciji âkâša se diferencira u eter, prostor i vrijeme, a element svijesti u âtman i manas (v.). Tako se dobiva skala od devet elemenata, nazvanih dravya (iz korijena dru-, teći, bježati, rastvarati se). Najpoznatija Buddhina klasifikacija Dhâtu obuhvaća 18 elemenata podijeljenih u tri skupine po šest paralelnih nizova: osjetila (indriya, v.), njihova osjetna područja (âyatana) i odgovarajuće vrste svijesti (vigjńâna). — Terminom dhâtu nazivaju se, konačno, i elementi bilo koje klasifikacije (npr. afekata -kâma-, bestjelesnih stanja -arûpa- itd.). Ve

Dhyâna (sansk.), meditativna zadubljenost koja se postiže intenzivnom koncentracijom na određeni duševni ili tjelesni predmet. — U sistemu yoga (v.) dhyâna kao pretposljednji član opće duhovne discipline prethodi stanju pune sabranosti (samâdhi). — U budizmu dhyâna je opći naziv za metodu meditacije (v. pâli termin gjhâna), koji uključuje sva specifična obilježja, pa odgovara približno položaju yoge u cjelini među skolastičkim daršanama (v.). Ve

Dictum de omni et nullo (lat. = izreka, pravilo o svakom i nijednom). Aksiom silogizma, pravilo koje po mišljenju nekih logičara (napose onih koji smatraju da su za sud i za zaključak temeljni opsegovni odnosi među pojmovima) leži u osnovi svakog silogističkog zaključivanja, a može se izraziti riječima: »Quidquid de omnibus valet, valet etiam de quibusdam et singulis; quidquid de nullo valet, nec de quibusdam vel singulis valet.« (»Što god vrijedi o svima, vrijedi također o ponekima i o pojedinima; što god ne vrijedi ni o jednom, ne vrijedi ni o ponekima ni o pojedinima.«). Vidi također »Nota notae est nota rei ipsius.« (»Oznaka oznake je oznaka stvari same«.) P

Didaktika (grč. didaktikê tehnê = vještina poučavanja). Javlja se u latinskom obliku 'didactica' kao pedagogijski termin u 17. st. u općenitom značenju »vještine naučiti svakoga sve« (Comenius). Kasnije se postupno razvijala u zasebnu pedagogijsku disciplinu u današnjem smislu, tj. kao znanost o nastavi koja oslanjajući se na rezultate logike, psihologije i teorije spoznaje istražuje opće principe nastave kao i nastave pojedinih predmeta (metodika). Z

Diferencija (lat. differentia = razlika), neslaganje, različitost između dvije inače identične stvari. — U matematici: ona veličina koja se dobiva odbijanjem manje veličine od veće.

Diferencijacija (lat. differentia = razlika, različnost), misaoni postupak kojim se utvrđuju istančane razlike odnosno specifične oznake u nekom istovrsnom razvojnom procesu.

Diferencijalna psihologija — grana psihologije, usko vezana za opću psihologiju, koja ispituje i različitim psihometrijskim sredstvima (naročito testovima) registrira razlike među pojedincima s obzirom na određene psihičke i psihofiziološke funkcije, npr. razlike u oblicima senzorne osjetljivosti, u brzini reakcije, pamćenju, percipiranju, inteligenciji, u oblicima motorne spretnosti, čuvstvenom reagiranju itd. U posljed-

njim decenijima diferencijalna psihologija je primjenom veoma usavršenih metoda (produbljena statistička obradba rezultata, faktorska analiza) uspjela neke kompleksne oblike ponašanja svesti na relativno jednostavne komponente, ustanoviti mnogostruke zavisnosti među pojedinim psihičkim funkcijama, precizirati repertoar sposobnosti potrebnih za određene radne zadatke itd. Dijagnosticirajući socijalno važne sposobnosti i odlike pojedinaca, diferencijalna psihologija daje solidno uporište profesionalnoj orijentaciji, selekciji ljudi (npr. u industriji), primjeni određenih metoda i postupaka u nastavi i odgoju. Zaseban dio diferencijalne psihologije tvori (vrlo kompleksna i metodološki diskutabilna) psihološka tipologija (karakterologija) koja nastoji klasificirati i opisati cjelovite psihičke profile: tipove, karaktere, temperamente. Kr

Diferencirati — utvrđivati postojeće razlike između pojedinih predmeta.

Differentia specifica (lat. = specifična razlika). U definiciji vrsni pojam po kome se pod višim rodnim pojmom dotični pojam razlikuje od istorodnih pojmova.

Dignitet (lat. dignitas), dostojanstvo, vrijednost, važenje, ugled. U suvremenim dehumaniziranim, tehnificiranim, etatiziranim i postvarenim uvjetima socijalnoga života — u kojima je čovjek-radnik pretvoren u privjesak stroja, u robu, u stvar, u sredstvo izrabljivanja i potčinjavanja drugom čovjeku i vlastitom, od njega otuđenom, društveno-ekonomskom i političkom mehanizmu, koji je posve izmaknuo iz njegovih ruku — borba za dostojanstvo čovjeka, njegove ličnosti i individualnosti jedan je od osnovnih principa i zadataka realnog humanizma (v.). K

Dihotomija (grč. dihotoméo = cijepam na dvoje). Općenito: svaka podjela na dva dijela. — U užem, logičkom smislu: vrsta divizije (v.), podjela nekog pojma na dva niža pojma koji protivrječe jedan drugom, te svojim opsezima zajedno iscrpljuju opseg tog višeg pojma (npr. podjela pjesnika na talentirane i netalentirane). P

Dijagram — grafički prikaz odnosa među pojavama bilo koje vrste. Sastoji se od točaka, linija i figura koje su raspoređene po nekom pravilu i koje objašnjavaju ili slikovito prikazuju taj odnos.

Dijakronija je lingvistički termin uveden od strane Saussurea. Označava opis nekog lingvističkog sustava kad ga se promatra s razvojno-historijskog stajališta odnosno u vremenskoj dimenziji. Gr

Dijalektičan — koji se odvija po dijalektičkim zakonima. Što nije statično, nego u kretanju. Svako je postojanje u biti dijalektičko, tj. u kretanju, procesu. Statičnost je samo moment kretanja, dakle i moment koji dijalektički proces u sebi sadrži, iako se kao pojam suprotstavlja pojmu dijalektičnog. V

Dijalektičar — prvobitno naziv za pristalice Euklida iz Megare, Sokratova učenika, koje su zvali i erističarima. Tim su imenom nazivali i skolastike (v.). U modernom značenju: svaki koji u svom mišljenju i istraživanju postupa po principima dijalektičke metode (v.), bilo na idealistički Hegelov način, bilo na materijalitički Marxov i Engelsov. V

Dijalektička metoda, određeni način istraživanja i objašnjenja pojava, koji se zasniva na spoznaji dijalektike stvarnosti uopće. Takva metoda koja sve pojave promatra u procesu, u vezi s drugim pojavama, u uzajamnoj uvjetovanosti i determiniranosti uopće, otkriva u njima imanentne suprotnosti i protivrječnosti, uzajamna negiranja određenih stanja i nastajanja novih kvaliteta. Dvije su suprotne dijalektičke metode: Hegelova i Marxova. Marx je tu razliku kao i bit dijalektičke metode ovako karakterizirao: »Po svojoj osnovi, moja dijalektička metoda ne samo da se razlikuje od Hegelove, nego joj je i neposredno suprotna. Za Hegela je proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekt, demijurg stvarnosti koja sačinjava samo njegovu vanjsku pojavu. Kod mene je idejni svijet, naprotiv, samo materijalni svijet prenijet i prerađen u čovjekovoj glavi«... »U svom mistificiranom obliku dijalektika je postala

njemačkom modom, jer se činilo da ona može preoblikovati stvarnost. U svom racionalnom obliku ona izaziva ljutnju i užasavanje buržoazije i njenih doktrinarnih zastupnika, jer u pozitivno razumijevanje postojećeg stanja unosi ujedno i razumijevanje njegove negacije, njegove nužne propasti; jer svaki postali oblik shvaća u toku kretanja, dakle i po njegovoj prolaznoj strani; jer se ničim ne da tutorisati i jer je u svojoj suštini kritička i revolucionarna.« (Pogovor drugom izdanju »Kapitala«.) V

Dijalektički materijalizam — Marxov i Engelsov filozofski pogled na svijet u kojem su sažeta sva bitna dostignuća filozofskog i znanstvenog razvitka suvremene epohe.

Nastao četrdesetih godina XIX st. u djelima: »Ekonomsko-filozofski manuskripti« (1844), »Sveta porodica« (1845), »Teze o Feuerbachu« (1845), »Njemačka ideologija (1845/46) i kasnije u Engelsovim djelima »Anti-Dühring« (1878), »L. Feuerbach i kraj njemačke klasične filozofije« (1886) i »Dijalektika prirode« (70-tih god.).

Osnovne teze: svijet je jedinstven u svojoj materijalnosti, pa je i mišljenje određeno stanje visokoorganizirane materije, ljudskog mozga. Materija i kretanje dani su u neodvojivom jedinstvu, te je kretanje način postojanja materije. Kretanje je apsolutno, mirovanje relativno. Osnovni su oblici egzistencije materije vrijeme i prostor. Budući je materija beskonačna, vrijeme i prostor su također beskonačni. Različiti oblici materije dani su u uzajamnoj povezanosti i djelovanju, pa nema pojava koje ne bi bile makako determinirane (v.). Slučajnost je pojavni oblik u odnosu na suštinu pojave, a i sukob dvaju redova pojava koje inače nemaju međusobne veze. Svako postojanje dano je kao jedinstvo suprotnih sila, tendencija i mogućnosti. Bilo da se radi o privlačnosti (atrakciji) i odbojnosti (repulziji), asimilaciji i disimilaciji, borbi vrsta, borbi klasa itd., svaki je razvoj borba takvih tendencija i njihovo prevladavanje, negiranje. Svaki razvoj je i realizacija nekih od postojećih mogućnosti. Dijalektička negacija je stvaralačka negacija, koja kao prevladavanje znači ukidanje starih sadržaja, ali i očuvanje onog što je bilo pozitivno. Ovo prevladavanje završava u oblikovanju novih struktura, novih kvaliteta, pa je zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu daljnji bitni zakon dijalektičkog materijalizma. Prema njemu svaka kvantitativna promjena ima granicu kad nastaje nova kvaliteta. (V. dijalektički zakoni.)

Spoznaja čovjekova nije puko pasivno promatranje i odražavanje. Čovjek praktičko-stvaralački mijenja svijet, a mijenjajući svijet mijenja i samoga sebe. Čovjek je praktičko-misaono biće. U konkretnoj praksi i provjerava svoje zamisli i spoznaje. Praksa (v.) je dakle u posljednjoj instanciji i kriterij istine. Naše misli, apstrakcije, izražavaju veze i odnose u samoj stvarnosti ali su i njihova anticipacija. Ljudsko mišljenje, kao svojevrsni dio cjelokupne stvarnosti, podložno je i dijalektičkim zakonima razvoja kao i ostala stvarnost. Isto tako ono po svojoj strukturi na određeni način odgovara strukturi stvarnosti. I konačno, kao i svaka posebna sfera stvarnosti, ono ima svoje specifične zakonitosti. Ali kreativna sposobnost čovjekova mišljenja najbitnija je njegova karakteristika. Svaki stupanj ljudske spoznaje svojevrsno je jedinstvo apsolutne i relativne istine (v.). Principijelnih granica spoznaje nema. S obzirom na to što marksistička filozofija prevladava u svojim teoretskim temeljima fatalizam starog materijalizma, priznajući djelovanje slučajnosti i pojedinačnog faktora koji može utjecati na devijacije slijepe nužnosti, ona naglašava značajnu aktivnu ulogu pojedinca, čovjeka uopće. Iako je čovjek podvrgnut, kao i svako drugo biće, nekim općim zakonima života i kretanja, on nije samo slijepo oruđe prirodnih sila i zakona. Svojom svjesnom radnom i povijesnom djelatnošću čovjek je tvorac svoje vlastite povijesti, njen bitni i jedini smisao. Čovjek je dakle u biti kreator, praktičko-misaono biće. Povijest čovjeka je njegova vlastita djelatnost, a očituje se u sve većem oslobađanju od prirodne nužnosti. Podjelom i diferencijacijom rada, kao i odnosima vlasništva, čovjek je bitno

otuđen u modernom svijetu. Borba za novi humanizam, tj. oslobađanje čovjeka od svih tih oblika alijenacije (v.), bitni je moment suvremene etape ljudskog postojanja. Dijalektički materijalizam, zajedno s materijalističkim shvaćanjem historije, osnovni je teoretski fundament toga velikog djela ljudskog stvaralaštva. U staljinističkoj nesocijalističkoj praksi došlo je do vulgarizacije i napuštanja biti dijalektičkog materijalizma. To je dovelo do diskreditiranja tog pojma (dijamat), zbog čega ga neki marksistički orijentirani mislioci napuštaju. V

Dijalektički zakoni — najopćenitiji zakoni kretanja i razvoja zbilje. Engels je u »Dijalektici prirode« naveo tri osnovna dijalektička zakona: »Zakoni dijalektike apstrahiraju se dakle jednako iz promjena u prirodi kao iz povijesti ljudskoga društva. Oni upravo i nisu drugo nego najopćenitiji zakoni ovih dviju faza razvitka a također i samog mišljenja. Svode se na ova tri zakona: zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu i obratno; zakon prožimanja suprotnosti; zakon o negaciji negacije.«

Zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu govori o karakteru promjena koje su nastale nakon dijalektičke negacije. Budući da je svaki predmet i kvantitativno i kvalitativno određen, postoji mogućnost samo manjih kvantitativnih promjena, koje još ne dovode do bitnijih promjena jedne ili više kvaliteta dotičnog predmeta. Ali te promjene imaju svoju granicu, kad stupanj kvantitativnih promjena dovodi do naglijih, bržih promjena i samih kvaliteta nekog tijela ili procesa. Ovaj zakon daje nam uvid u jedno od najvažnijih pitanja i za samog čovjeka — u karakter i mogućnost prirodne evolucije, tj. nastajanja novih vrsta, novih bića, pa tako i samog čovjeka — kao posljedice konkretnog, ovozemaljskog prirodnog razvitka.

Zakon prožimanja suprotnosti, fundamentalni je dijalektički zakon i ujedno metodički princip koji pokazuje da je u zbilji sve protivstavljeno, da nema nikakvog kretanja i razvoja bez unutrašnjih suprotnosti, u prvom redu bez prožimanja suprotnih tendencija. Bez obzira na to radi li se o privlačnosti (atrakciji) i odbojnosti (repulziji) u mikrokozmičkim i makrokozmičkim procesima, asimilaciji i disimilaciji, borbi vrsta u organskom svijetu, borbi klasa ili suprotnosti različitih teorija, ideologija — u svim tim procesima vlada jedinstven dijalektički zakon prožimanja suprotnosti, uvijek naravno u svojim specifičnim oblicima. Bez suprotnosti nema dakle uopće ni postojanja ni kretanja ni razvitka.

Zakon negacije negacije govori o razrješavanju tih suprotnosti u nekom kretanju i razvoju. Ako se dijalektički shvati svako postojanje, svako pojedinačno kao u sebi određeno i kvalitativno ograničeno (negativno), onda je svako prevladavanje te unutrašnje granice, te negacije, negacija negacije. Sve što postoji ograničeno je, pa je time negacija svega drugog. Nužno se mora dakle prevladati u svom postojanju i razvoju. U svakom postojećem uvijek se razvijaju nove snage i nove tendencije koje negiraju tu prvobitnu ograničenost. Svako društveno uređenje npr. isto je tako u sebi ograničeno, negativno, te se nužno prevladava u višim oblicima društvenoga kretanja. Negacija negacije je dakle stvaralački moment svakog postojanja i razvoja. Ovim se nipošto ne iscrpljuje tematika zakona dijalektike, pri čemu postoje mnoge kontroverze među marksistima u shvaćanju ove problematike. V

Dijalektika (grč. dialektikē tehnē = vještina dijaloga i diskusije). Kod Platona dijalektika označava umjetnost diskutiranja na temelju pitanja i odgovora; vještinu podjele stvari na vrste i rodove da bi se o njima moglo raspravljati i diskutirati, da bi se od nižih pojmova strogim logičkim postupkom, definicijom, analizom i sintezom došlo do spoznaje najviših pojmova. Aristotel naziva Zenona iz Eleje dijalektičarem, jer pokazuje protivrječnosti kad se pretpostavi gibanje, mnoštvo. Heraklitovo učenje naziva se također dijalektikom, jer je stvarnost shvatio u vječnoj mijeni, a protivrječnosti i suprotnosti kao izvore kretanja i razvoja. Dok Zenon u analizi mišljenja pokazuje protivrječnost kad se pretpostavi gibanje, da bi

tada odbacio i protivrječnost i gibanje, Heraklit priznaje objektivno kretanje i protivrječnost u stvarnosti. Sam Aristotel upotrebljava taj pojam za postupak dokazivanja po vjerojatnosti, a katkad mu označava i »sofističnost«. Stoici tim pojmom označavaju ili gramatiku i retoriku ili logiku i spoznajnu teoriju. U srednjem vijeku dijalektika označava formalnu logiku, koja s retorikom i gramatikom sačinjava trivijum. Kant u svojoj *Kritici čistoga uma* pod »transcendentalnom dijalektikom« shvaća kritiku dijalektičkog privida, tj. pokušaja da se razumske kategorije, koje vrijede samo za predmete mogućeg iskustva, primijene i na stvari po sebi, što dovodi do antinomija. Nakon Fichteove dijalektičke forme dedukcije pojmova (teza, antiteza, sinteza), Hegel stvara od dijalektike opću metodu svoje filozofije i ujedno dijalektiku shvaća kao put samorazvoja apsolutne ideje, prema tome stvarnosti uopće. Bitna je odlika toga shvaćanja da svaki pojam implicite sadrži svoju suprotnost (antitezu), te se u sintezi dijalektički prevladavaju. Budući da su za Hegela mišljenje i bitak identični, dijalektika prvenstveno kao razvoj i kretanje u suprotnostima bitan je sadržaj svega postojećeg.

Marx i Engels nastavljaju, u materijalističkom smislu, na Hegelovu koncepciju, shvaćajući pod dijalektikom »nauku o općim zakonima kretanja kako vanjskog svijeta, tako i ljudskog mišljenja« (Engels). U tom se smislu u marksizmu pod dijalektikom shvaća i objektivni proces koji se odvija po dijalektičkim zakonima (v.) i subjektivni dijalektički metodski postupak kojim mi prilazimo istraživanju pojava, a koji je zapravo rezultat spoznaje dijalektičnosti same stvarnosti. Osnovno područje dijalektike za marksizam je čovjekova historija u kojoj dolazi do izražaja dijalektički odnos subjekta i objekta, tj. revolucionarnost čovjekove historijske prakse. V

Dijalela (od grč. diállelos trópos = način kretanja u krugu). Pogrešni način zaključivanja (v.) odnosno dokazivanja (v.), a ima oblik kretanja u krugu. Također: definicija (v.) u kojoj se ono što treba odrediti određuje tim samim (v. circulus vitiosus).

Dijalog (grč. diálogos = razgovor) znači u filozofiji od Sokrata i Platona razvijanje filozofijskih misli u govoru i protugovoru, i time je nastala odgovarajuća umjetnička forma koja se održala sve do G. Bruna, Schellinga i Solgera. Dijalog znači u Platonovom mišljenju »govor duše sa samom sobom« i iz toga se razvija njegova koncepcija dijalektike. Za nastajanje moderne takozvane dijaloške filozofije nije bilo primarno značajno grčko-rimsko kozmocentrično mišljenje već židovsko-kršćanski »personalizam« s jedne strane i metodologijsko i egzistencijalno problematiziranje onog »drugog« kao posljedica kartezijanskog *ego cogito*. Začetke dijaloškog mišljenja nalazimo kod F. H. Jacobija, J. G. Hamanna, W. v. Humboldta, Fichtea i Schleiermachera, a u 20. stoljeću kod H. Cohena, Rosenzweiga i M. Bubera. Dijaloško mišljenje ima u 20. stoljeću poseban utjecaj na pedagogiju i teologiju ali isto tako i na ontologijska i etička raspravljanja. Gr

Dijanoetičke kreposti (ili vrline) u Aristotela (Nikomahova etika), za razliku od etičkih ili karakternih kreposti, koje su konstantno usmjerenje volje što se pridržava tzv. »prave sredine« i čuva mjeru (hrabrost, pravednost, umjerenost ili trezvenost, darežljivost, osjećaj stida i časti, otmjenost, dostojanstvo, vladanje sobom, prijateljstvo i dr.), tiču se pravilnog odnošenja razuma u spoznavanju, stvaralaštvu i djelovanju. Ostvaruju se na području znanosti i umjetnosti, razboritosti ili uviđanju, mudrosti, promišljenosti i razumnosti. To su tzv. teorijske kreposti. K

Dijanoetički (grč. dianoētikós), umski, što se odnosi na razum odnosno na teoriju. (V. dijanoetičke kreposti.)

Dijanoetika ili dijanologija (grč.), nauka o razmišljanju (dijanoja), umjetnost ili umijeće mišljenja, učenje o mišljenju.

Dijanoja (grč.), razum, razmišljanje, sposobnost ili moć mišljenja ili ono što je podvrgnuto razumu i njime upravljano (teorija, v.).

Dijetetika (grč. diaitetiké téhne). Od Hipokrata: učenje o potrebi svrhovitog primjenjivanja sredstava za održavanje vlastitog bića, i u tjelesnom i u duševnom pogledu, discipliniranje tijela i duše pomoću duha i viših čuvstava. Kod Kanta je predmet dijetetike moć volje nad nezdravim osjećajima. B

Diktatura proletarijata, država radničke klase. Lenjin je na temelju Marxovih i Engelsovih shvaćanja svaku državu tretirao kao diktaturu, tj. vlast određene klase kojoj stoji na raspolaganju sav opresivni aparat države radi osiguranja te vlasti. Vlast jedne klase može biti više ili manje demokratična, ali u biti ostaje diktatura. »Pod diktaturom proletarijata ne podrazumijevamo ovakvu ili onakvu vanjsku formu države niti određenu metodu ili organizaciju političkog sistema doba prijelaza iz kapitalizma u socijalizam, odnosno komunizam, već njen društveni odnosno klasno politički sadržaj. Forme, metode i organizacija političkog sistema izrastaju iz određenog društvenog sadržaja, i u različitim zemljama i razdobljima mogu biti, i neizbježno jesu, veoma različite. Diktatura proletarijata bit je takve vlasti i takvog političkog sistema u kome neospornu rukovodeću ulogu ima radnička klasa. A pod neospornom rukovodećom ulogom radničke klase u tom smislu ne može se podrazumijevati prosto prisustvo neke radničke partije u vladi, već takvi odnosi klasnih i političkih snaga u jednoj zemlji, u okviru kojih su radnička klasa i njene vodeće socijalističke snage, u savezu s ostalim radnim ljudima, u mogućnosti da mijenjaju društvene odnose u skladu s njihovim društveno-ekonomskim interesima, i stvarno ih mijenjaju.« (Program SKJ) V

Dilema (grč.), dvočlana pretpostavka. Općenito uzevši situacija »u škripcu«, u kojoj se nameće izbor (alternativa) jedne od dviju (ponajviše neugodnih) mogućnosti izraženih riječima »ili — ili«. U užem logičkom smislu dilemom se označuje hipotetičko-disjunktivni silogizam (v.) sa dva alternativna člana u prvoj hipotetičko-disjunktivnoj premisi, pri čemu se negiranjem obiju mogućih tema negira i postavljeni uvjet (modus tollendo tollens) prema ovoj shemi: Ako je S onda je ili P_1 ili P_2, ali nije ni P_1 ni P_2, dakle nije ni S. Takav tzv. lematički silogizam često dolazi do izražaja pri dokazivanju u životnoj i znanstvenoj praksi, a može imati kadšto tri i više članova (v. trilema, polilema). Može druga premisa glasiti i S je P_1, iz čega slijedi zaključak: S dakle nije P_2 (ponendo tollens). S nije P_2 — dakle je S P_1 (tollendo ponens). F

Dimenzija (lat. dimensio = izmjera), protega, resteżnost u prostoru koji ima tri dimenzije, tj. dade se izmjeriti u tri pravca: po dužini, širini i visini. Linija ima samo jednu dimenziju, površina dvije a prostor tri. Teorija relativiteta prihvaća još vrijeme kao četvrtu dimenziju. I okultizam prihvaća četvrtu dimenziju, pa je po njemu pojavni svijet samo sjena četverodimenzijonalnog realnog svijeta. S

Dinamičan, snagom prožet; koji nastaje djelovanjem sila; pokretljiv; u kretanju. Moguće opreke: statičan (v.), mehanički (v.).

Dinamika je za razliku od statike znanost o silama i gibanjima koja one proizvode. Njen osnivač je G. Galilei. Osim na fizikalnom području, iz kojega je i preuzet, izraz dinamika pojavljuje se u psihologiji i sociologiji. U širem smislu znači cjelokupnost pokretnih sila na određenom području stvarnosti. Pet

Dinamis (grč.; lat. potentia), moć, snaga; po Aristotelu: puka mogućnost za razliku od samog čina i ostvarenja. Tako npr. mramorni stup sadrži u sebi moć (mogućnost) da postane kip (v. energia, entelehija).

Dinamizam — svaki filozofijski nazor na svijet po kojem se sve što postoji svodi prvenstveno, ili čak isključivo, na sile i uzajamne odnose među njima. Prema tome se i materija zamišlja kadšto samo kao oblik pojavljivanja sila, a ne kao troma masa koja bi se pokretala tek na osnovu posebnih vanjskih poticaja nastalih gibanjem (v. mehanizam). Shvate li se sile ne naprosto u matematičko-fizikalnom značenju (fizikalni

dinamizam), nego sa stanovitim jače ili slabije izraženim psihičkim osobinama, tada se dinamizam lako ispoljuje kao panpsihizam (v.), voluntarizam (v.), spiritualizam (v.), ontološki idealizam (v.). Među zastupnicima dinamizma ističu se Leibniz, Kant, Goethe, Schelling, Schopenhauer i dr., a kod nas Ruđero Bošković, Đuro Arnold. (V. atom, monada, energija, materija.) Pet

Dionizijski, prema imenu grčkog boga Dionizija, izraz koji su upotrijebili Schelling, Nietzsche, Wagner i dr. za jedan od dvaju osnovnih nagona (apolinski — dionizijski), iz kojih izvire ljudsko stvaralaštvo, a napose kultura. Za razliku od apolinskog (v.) nagona, dionizijski nagon je neobuzdan, strastven i herojski zanesen u razbijanju ukrućenih formi i u stvaralačkoj aktivnosti koja rađa nov, još nesređen i neoblikovan život. Pet

Diplopija (njem. Doppelsehen) — poremećaj vida koji se manifestira zamjećivanjem dvostruke slike predmeta koja se zdravoj osobi pokazuje kao jedna. *Binokularna diplopija:* pojava dviju slika gledanjem s oba oka; *monokularna diplopija:* pojava dviju slika pri gledanju s jednim okom. Uzroci binokularne d.: klijenut vanjskih očnih mišića; uzroci monokularne d.: početak sive mrene, dvostruka zjenica, poluiščašenje leće. Šp

Disciplina (lat. disciplina = zapt, nauka), pojedina znanost ili samo jedna grana neke znanosti ili vještine koja se može naučiti. — U pedagogiji: stega kojom se odgajanik navikava na marljivost, urednost, ozbiljno učenje i ćudorednost. Prema Herbartu stega je prvo odgojno sredstvo. S

Disimilacija (lat. dissimilatio), raspadanje, razlučivanje. U biologiji: životni proces razgrađivanja žive supstancije, protoplazme. Prema Verwornu to je cjelokupnost svih onih pretvorbi od raspadanja biogenskih (v.) molekula sve do stvaranja produkata izmjene tvari. Riječ se međutim upotrebljava ne samo u biološkom, nego i u širem značenju (napose psihološkom i epistemološkom). Suprotno: asimilacija (v.). S

Disipacija (lat. dissipatio = rasipanje), fizikalni proces kojim energija, sadržana u svemiru, postepeno sve više prelazi u toplinu koja se širi (rasipa) na sve strane, što bi konačno imalo dovesti do potpunog izjednačenja temperature. Stanje potpune izjednačenosti temperature dovelo bi do »toplinske smrti«, jer se toplina prema Carnotu može pretvoriti u energiju samo onda kad s toplijih tjelesa prelazi na hladnija. To je pak nemoguće, ako je temperatura sasvim izjednačena a posljedica te izjednačenosti bio bi potpuni prestanak gibanja i života u svemiru (v. entropija). Arrhenius međutim misli da u svemiru ima i takvih zbivanja koja djeluju u suprotnom pravcu, tj. protiv disipacije (koncentracija) uspostavljajući tako opću ravnotežu. F

Disjunkcija je logička operacija povezivanja iskaza i označava se sa »ili« (neisključujuća disjunkcija) ili sa »ili — ili« (isključujuća disjunkcija). Kod Kanta disjunktivni sudovi stoje ravnopravno pokraj kategoričkih i hipotetičkih sudova.

Disjunktivan (lat. disiunctio = razdvajanje, isključenje) ili rastavan naziva se u logici složen sud sa više predikata koji se međusobno isključuju. Npr. »S je ili P_1 ili P_2 ili P_3«. »Tvari su ili u krutom ili u tekućem ili u plinovitom stanju.« Članovi disjunktivnog suda moraju se međusobno isključivati, a treba da budu i svi članovi iscrpno, tj. do kraja navedeni. Ako je disjunktivan sud dvodjelan, nazivamo ga alternativnim (v.). Disjunktivnim se naziva i silogizam (v.) u kome je prva premisa (v.) disjunktivan sud. F

Diskontinuiran (lat. dis = odijeljen, svaki za sebe i continuum = povezanost), prekidan, nepovezan. Suprotno: kontinuiran (v.). Svaka je veličina sastavljena od diskontinuiranih dijelova, kao što i svaki razvitak ima svoje momente u kojima se stari tok i razvoj kvaliteta prekida. Takav diskontinuirani razvoj (v. dijalektički zakon prijelaza kvantitete u kvalitetu), takvi prekidi momenti su nastajanja novih oblika i struktura. V

Diskrepancija (lat.), međusobna neusklađenost, nepodudaranje, nepodnošljivost, ne-

spojivost, odvojenost, naročito kad je riječ o odnosima stanovitih dvaju pojmova.

Diskretan (lat.), odvojen, razdvojen, zaseban. Tako se primjerice nazivaju diskretnima atomi u praznom prostoru, prirodni brojevi u nizu gdje među njima ne postoji neprekinuti kontinuitet i sl.

Diskriminacija (lat.), ukidanje ili ograničavanje prava u društvenim, međunarodnim i međuljudskim odnosima (s obzirom na boju kože *rasna diskriminacija*, na vjeroispovijest *vjerska diskriminacija*, na nacionalnost ili nacionalne manjine *nacionalna diskriminacija* itd. — kolonijalizam, imperijalizam (v.), rasizam, fašizam, genocid itd.). *Ideološka diskriminacija* jest onemogućavanje grupa ili pojedinaca zbog njihovih idejnih stavova, shvaćanja, uvjerenja i dr. u obliku ideološkog monopolizma (crkvena inkvizicija, despotizam, etatizam, teror, staljinizam). K

Diskromatopsija, djelomična sljepoća za boje; nemogućnost doživljavanja i razlikovanja nekih parova boja (crveno — zeleno, žuto — modro).

Diskurzivan (lat.) — zasnovan na razmišljanju i zaključivanju, protkan i providen logičkim operacijama, misaon, pojmovan, racionalan. Diskurzivno mišljenje ne polučuje simultan, neposredan uvid u predmetnu cjelinu, već predstavlja sukcesivni logički proces od jednog logičkog elementa k drugom izgrađujući tako u postupnosti cjelinu iz dijelova. Izraz diskurzivan upotrebljava se često u opreci prema intuitivnom, zornom, empiričkom, neposrednom. Pet

Disocijacija (lat. dissociatio), razdvajanje, raspadanje; odjeljivanje elemenata koji su nekada tvorili cjelinu. 1) U sociologiji znači otuđivanje od zajednice. 2) U kemiji, reverzibilno rastavljanje molekule na jednostavnije molekule, na atomske grupe, ione (termička, elektrolitička disocijacija). 3) U psihologiji: duševni proces kojim se doživljene cjeline luče na pojedine kvalitete. Prema W. Jamesu »ono, što je povezano sad s jednim sad s drugim objektom, teži da se odijeli od jednog i drugog i da postane predmetom samostalnog (apstraktnog) misaonog promatranja«. Pojam suprotan od asocijacije (v.). Kr

Disolucija (lat. dissolutio = razrješenje), raspadanje. Proces suprotan evoluciji (v.).

Disonancija (lat. dissonantia = nesklad), neslaganje, neskladnost, razdor; naročito u glazbi neslaganje dvaju ili više tonova.

Disparatan (lat.), nejednak, nespojiv, odvojen, različan. Disparatni osjeti pripadaju različnim osjetnim područjima (npr. crveno i kiselo). Disparatni pojmovi su ne samo raznovrsni već i raznorodni (heterogeni), iako se pri tom ne radi o direktnom negiranju pojma (npr. stolac — romantizam). Pet

Dispozicija (lat. disponere = rasporediti); 1) potencijalni, naslijeđeni uvjet za neku aktivnost. Dispozicija ima svoju realnu osnovu u naslijeđenoj strukturi organizma, osobito u strukturi živčanog sustava. Dispozicije dolaze do izražaja u sposobnostima koje su rezultat i samoaktivnosti individuuma, različitih okolnih utjecaja, odgoja i vježbe; 2) svaki čuvstveni ili mentalni stav koji u nekoj mjeri određuje kakva će u određenoj situaciji biti doživljajna reakcija; 3) sklonost ili tendencija prema određenoj vrsti aktivnosti; 4) sistematski raspored nekog materijala, npr. dispozicija nekog sastavka ili predavanja. Bu

Distancija (lat. distantia = razmak), udaljenost, odstojanje; dužina linije koja spaja dvije točke.

Disteleologija (grč. dís = ne, télos = svrha i lógos = nauka). Učenje o nesavršenstvu, nesvrhovitosti, besciljnosti. Nasuprot teleologiji (v.) kao učenju o svrhama, disteleologija tvrdi da ne samo ljudski čini nego ni povijesno ni prirodno događanje u cjelini nije uvjetovano nekom vrijednom svrhom ili nekim određenim završnim ciljem. Sve je nesavršeno i puno nedostataka, a u konačnom rezultatu besciljno i bezvrijedno. F

Distinkcija (lat.), razlikovanje. Jedna od osnovnih značajki spoznajne svijesti, koja na osnovu uočavanja bilo stvarnih bilo pojmovnih razlika prema srodnim odnosno oprečnim predmetima postiže željeni stu-

panj razgovijetnosti spoznaje. Vrijednost distinkcije uz definiciju (v.), odnosno ponekad umjesto nje, izražena je u poslovici: *Qui bene distinguit, bene docet* (tko dobro razlikuje, dobro poučava). Pet

Distinktan (lat.), razgovijetan. Po Descartesu je sadržaj svijesti distinktan kad je pored vlastite jasnoće pregledno razgraničen od svih drugih spoznaja.

Distribucija (lat. distributio), razdioba, podjela zajedničkog pojma na pojedinačne podređene mu pojmove. Prema Kantu razum stvara samo distributivno jedinstvo spoznaja (agregat), dok um zahtijeva sistematično jedinstvo po regulativnim (v.) principima.

Diš (sansk.) — prostor u empirijskom smislu, prvenstveno kao strana svijeta, smjer, smještaj i prostorni svijet kao cjelina. Za filozofsku kategoriju prostora i njegov odnos prema vremenu usp. ākāša.

Divergirati (v. divergencija), međusobno se udaljavati, odilaziti od jedne zajedničke točke. Suprotno: konvergirati (v.).

Divergencija (lat. divergium = raskršće), razilaženje, međusobno udaljivanje ili kretanje u suprotnim pravcima. Divergentan znači usmjeren u suprotnom pravcu, koji se razilazi. Suprotno: konvergentan (v.).

Divizija (lat.): dioba, podjela. Logički postupak kojim se određuje opseg pojma (v.) njegovim raščlanjivanjem na podređene (vrsne) pojmove. Svaka divizija sadrži (1) pojmovnu diobenu cjelinu (lat. totum divisionis) koja se prema (2) odabranom diobenom stajalištu (lat. fundamentum ili principium divisionis) dijeli na stanovite (3) diobene članove (lat. membra divisionis). Diobeno stajalište kao najznačajnije svojstvo divizije može postati mnoga više ili manje bitna oznaka iz sadržaja pojma koji se podvrgava diviziji, pa se prema tome o istom pojmu mogu načiniti različite divizije (paralelne ili kodivizije). S obzirom na »prirodnost« diobenog stajališta, neke su divizije prirodnije (tzv. prirodna divizija), a druge više izvještačene (tzv. umjetna divizija). S obzirom na broj diobenih članova divizija može biti dvočlana ili dihotomija (npr. ljudi po spolu muškarci i žene, sudovi po kvalitetu afirmacije i negacije) tročlana ili trihotomija, četveročlana ili tetratomija odnosno višečlana ili politomija (npr. ljudi po zanimanju). Divizija dolazi do vidnog izražaja kao značajno logičko-spoznajno sredstvo u različitim znanstvenim područjima kao i u praktičkom životu. Dvije najčešće pogreške kod stvaranja divizije: 1) ona ne smije biti konfuzna, već treba da bude u sebi dosljedno provedena prema jednom te istom diobenom stajalištu, tako da se diobeni članovi međusobno isključuju, 2) diobeni članovi treba da potpuno »adekvatno« iscrpu diobenu cjelinu da ih ne bude ni premalo ni previše. — Težnja za sistematičnošću znanja često iziskuje ne samo to da se stanovite pojmovne cjeline raščlane s različitih stajališta u odgovarajućim paralelnim divizijama, već da se pojedini diobeni članovi dalje raščlanjuju u podređenim divizijama (v. subdivizija) itd., što sve zajedno s početnom glavnom divizijom sačinjava klasifikaciju (v.). Pri tom je važno da klasifikacija bude postupno povedena bez preskakivanja bilo koje subdivizije. Pet

Dječja psihologija. Psihološka disciplina koja se bavi izučavanjem karakteristika dječjeg duševnog života i njegova razvoja. Prvi se takvim problemima počeo naučno baviti Ch. Darwin (1876), a zatim mnogi drugi istraživači: W. T. Preyer, S. Hall, A. Binet, E. Meumann, M. Shinn, W. Stern itd. Osnovna metoda tog prvog razdoblja dječje psihologije bila je biografska metoda — istraživači su obično pratili razvoj svoje djece. S pojavom behaviorizma (v.) nastao je preokret i u dječjoj psihologiji. Ako je predmet psihologije ponašanje, reakcija organizma, onda je moguće izučavati i psihički život novorođenčeta, pa čak i djeteta u stadiju intrauterinog razvoja. Tako se dječja psihologija počela baviti razvojem djeteta od samog začeća. Odrediti vremensku granicu te discipline vrlo je teško, iz jednostavnog razloga što je teško reći kad dijete prestaje biti dijete i postaje odrastao čovjek. No obično se uzima do završetka puberteta. Dječja je psihologija dio opće razvojne psihologije, koja se bavi izučavanjem razvoja duševnog

života čovjeka od začeća do smrti. Kao i u općoj, tako i u dječjoj psihologiji postoji mnogo različitih shvaćanja i metodskih postupaka. Za evropsku dječju psihologiju karakteristično je izučavanje nekih psihičkih osobina (K. Bühler, Ch. Bühler, W. Stern, J. Piaget) kao što je intelektualni razvoj djeteta, a posebno razvoj njegovih misaonih procesa: što malo dijete vidi i čuje, kako počinje razlikovati ljudska lica i glasove, itd. Naročito su značajna istraživanja J. Piageta, koji je ispitivao razvoj dječjeg govora i mišljenja, dječjih pojmova o svijetu i dječjeg moralnog rasuđivanja. Za američku dječju psihologiju karakteristična su vrlo opsežna izučavanja dječjeg psihičkog razvoja (A. Gesell). Cilj je takvih izučavanja da se utvrde faze razvoja, karakteristične za svu djecu. U tu svrhu primijenjene su dvije metode: transverzalna metoda ili metoda presjeka (izučavanja nekih osobina kod djece određene dobi) i longitudinalna metoda ili metoda slijeđenja (praćenje razvoja određene djece kroz duže vremensko razdoblje). Rezultati dječje psihologije imaju danas veliku praktičnu i teoretsku vrijednost u pedagogiji, općoj psihologiji, mentalnoj higijeni, medicini itd. Fr

Djelomičan ili **partikularan** (lat. particularis) je pojam kojim se označuje nešto što pripada samo jednom dijelu neke vrste. Ne odnosi se na pojedinačno ni na opće nego na posebno. Djelomičan se u tradicionalnoj logici naziva onaj sud u kome se predikat odnosi samo na dio opsega subjekta. Oblik mu je: Neki S su P ili Neki S nisu P. Suprotno: općenit (v.) ili univerzalan, a i pojedinačan (v.) ili singularan. F

Dobro — opći problem u etičkom određenju i vrednovanju ljudskog djelovanja. Ideal dobra bio je u povijesti etike vrhovni smisao života, pa se jednom pod njim razumijevala sreća (eudaimonizan, v.) drugi put — ugoda (hedonizam, v.), a kadgod i korist (utilitarizam, v.). U suvremenoj fenomenološkoj etici dobro znači realizaciju vrednote (Scheler). Npr. u prijatelju je realizirana ideja odnosno vrednota prijateljstva. B

Docta ignorantia (lat.), učeno neznanje, tj. spoznaja da se o božjem biću ne može ništa sigurno znati, da se apsolutno ne može pojmovno dohvatiti. Prema Scotu Eriugeni ni sam bog ne može sebe znati, jer ako bog sebe zna, tada se zna ili kao konačnost ili kao beskonačnost. Ako sebe zna kao konačnost, onda to protivrječi pojmu boga. Znati sebe kao beskonačnost jest vlastita protivrječnost. Prema tome, bog sebe ne zna. Pojam docta ignorantia razradio je Augustin. Često ga je upotrebljavao Bonaventura. Docta ignorantia je naslov glavnog djela Nikole Kuzanskog. Taj problem razrađivale su mnoge filozofije. B

Dogma (grč.), 1. znanstveni stav, teza, tvrdnja ili načelo pojedinog filozofa ili filozofijske škole, koji se smatraju neoborivima, koji se ne daju opovrgnuti ili se smatraju bitnim odnosno karakterističnim za određeni filozofijski ili znanstveni sistem; 2. u kršćanskoj teologiji stav vjere koji se smatra istinom objavljenom na natprirodan način, a istovremeno se pokušava protumačiti racionalno-pojmovnim putem; za objašnjavanje dogmi imala bi biti mjerodavna jedino crkva i njezini autoriteti; 3. u svom svjetovnom obliku i pojavljivanju dogma zadržava isti smisao neoborivosti i neprikosnovenosti određenih (društveno-političkih, ideologijskih, partijskih i dr.) stavova, shvaćanja, znanstveno-filozofijskih teza i teorema itd., koji snagu svoje argumentacije crpu iz autoriteta onih koji ih iznose, tvrde i zastupaju. U tom smislu dogma je suprotna metodičkoj skepsi, kritičkom ispitivanju, filozofijskom i znanstvenom istraživanju i stvaralačkom otkrivanju istine koja nigdje i nikad nije unaprijed dana ili (»prirodno« odnosno »natprirodno«) objavljena i utvrđena. K

Dogmatičan, nekritičan, neispitan, neprovjeren, protivan umu i racionalno-kritičkom razmatranju, koji se temelji na određenoj dogmi (v.) ili autoritetu i polazi od njih.

Dogmatik — 1. u suprotnosti spram skeptika (v.) onaj grčki ili rimski filozof koji, umjesto da uporno ustraje u sumnji kao svojem polazištu i završnoj konzekvenciji, navodi određene tvrdnje, teze i sigurna na-

čela; 2. prema Kantu: predstavnik dogmatizma (v.) u filozofiji; 3. koji u filozofiji, teoriji i znanosti nekritički polazi od određene dogme (v.) ne pitajući za mogućnost i održivost svojih vlastitih ili od drugoga preuzetih, misaonih pretpostavki. K

Dogmatizam. Općenito: pozivanje na neispitano i na nekritički preuzeto učenje (v. dogma, dogmatik). U kasnijoj grčkoj filozofiji: suprotno skepticizmu (v.), suprotno njegovu kriticizmu (v.); prema Kantovu određenju: onaj filozofijski smjer koji polazi od pretpostavke da se pomoću uma, pukim pojmovnim izvođenjem, može dokučiti i spoznati ono što je *o sebi (stvar o sebi,* Ding an sich, v.), pri čemu Kant ima primarno u vidu filozofiju Chr. Wolffa i školsku filozofiju svoga vremena. U suvremenom marksizmu u dogmatizam se ubraja npr. staljinizam u teoriji i praksi, koji u birokratizmu kao društveno-političkom sistemu i birokratskom duhu ima svoj izvor, porijeklo, uporište i idejno zaleđe. K

Dokaz (grč. apodeiksis, lat. demonstratio, argumentatio, probatio). Logički postupak kojim se obrazlaže i utvrđuje istinitost nekog suda (tvrdnje, teze). To se postiže kadšto ukazivanjem na neposredna iskustva, a kadšto na temelju drugih priznatih odnosno prethodno dokazanih sudova. Sva ovakva iskustvena odnosno misaona uporišta služe kao dokazni razlozi, argumenti (lat. argumenta probandi, principa demonstrandi). O njihovoj dokaznoj snazi i uvjerljivosti (tzv. nervus probandi) ovisi solidnost dokaza i očitost tvrdnje koja se želi dokazati. Dokazno postupanje u znanosti i životu zasniva se na nekim unaprijed prihvaćenim sudovima (principima) koji se dalje ne mogu, a i ne treba ih, dokazivati, jer su već sami po sebi očiti (aksiomi, v.), odnosno predstavljaju nužni zahtjev zdravog razuma (v. postulati). Dokazuje se ili u obliku jednostavnih ili u obliku složenih silogizama. Direktan (apodiktičan) dokaz ima oblik kategoričkog odnosno hipotetičkog silogizma, gdje iz prihvaćenih premisa nužno slijedi dokazna tvrdnja. Indirektan (apagogički) dokaz u obliku disjunktivnog silogizma, pobijajući raspoložive kontradiktorne oprečne tvrdnje, dokazuje njihovu neodrživost, nemogućnost, apsurdnost (lat. deductio ad apsurdum), te na taj način samo posredno utvrđuje dokaznu tvrdnju. Pri dokazivanju se mogu javljati različite nehotične (paralogizam, v.) i hotimične (sofizmi, v.) pogreške. O njima — u vezi s postavljenom dokaznom tvrdnjom — v. heterozetesis, ignoratio elenchi, mutatio elenchi, metabasis eis allo genos, a u vezi s dokaznim razlozima v. proton pseudos, petitio principii, hysteron proteron, circulus vitiosus. — Naročita vrsta više ili manje sigurnog dokazivanja jest tzv. dokaz po vjerojatnosti na osnovu uočavanja matematičkih odnosa, dakako među istovrsnim pojavama, pri čemu se stupanj vjerojatnosti izražava razlomkom u kojemu nazivnik sadrži sve moguće slučajeve, a brojnik samo slučajeve u prilog postavljenoj tezi. Pet

Doksologija ili praktikologija je Leibnizov termin *(Rasprava o metafizici)* i označava način govora prilagođen prividnosti u mišljenju. Npr. onda kada se kaže da se sunce rađa ili da umire. Gr

Doktrina (lat.): učenje, teorija; sustavno, logički utemeljeno i razrađeno učenje o prirodi i svijetu, teološko, filozofijsko ili znanstveno.

Doktrinar — fanatičan branilac određene teorije ili naučanja bez obzira je li ono održivo ili nije i protivrječi li zbilji, umu, kritičkoj argumentaciji ili ne.

Doktrinarstvo (lat. doctrina = naučanje): gorljivo i slijepo pristajanje uz neko nekritičko učenje, uz neku pseudoznanstvenu tezu ili teoriju. Zbilji strano držanje koje se osniva na određenom nekritičkom stavu.

Dominacija (lat. dominatio), gospodstvo, nadmoć, prevladavanje jedne komponente, jednog faktora u nekom zbivanju.

Dominanta (lat. dominari = vladati, gospodariti) — što prevladava u nekom zbivanju, što mu daje obilježje, lik ili pravac kretanja; prevladavajuća oznaka, vladajuća sila u nekom procesu. Dominantan znači prevladavajući. Suprotno: recesivan (v.).

Dominantno obilježje: naslijeđena osobina koja potiskuje recesivno obilježje. Npr. pri križanju mužjaka i ženke različitih boja potomci prve generacije mogu svi biti boje jednog od roditelja (dominantno obilježje), ali u idućim generacijama pojavit će se i boja koja je u prvoj generaciji bila recesivna (Mendelov zakon). (V. recesivno obilježje.) Bu

Doxometria (grč. doxai = mjera mišljenja) je metoda determinacije javnog mišljenja pomoću statističkih istraživanja. »Mišljenje« se tu uzima u širokom smislu i skoro je sinonimno s »karakterom«.

Doživljaj (prema »doživjeti«) je najosnovniji i najširi pojam psihologije, a ponekad i ishodišni pojam filozofije, koji se kao takav ne da definirati, iako se katkada u sklopu ontoloških razmatranja precizira kao »subjektivni odraz objektivne stvarnosti«. Obuhvaća i »unutrašnja« stanja, kao čuvstva i raspoloženja (doživljaj tuge), i svjesne odnose prema okolini (realnom, vanjskom svijetu), bilo da se ti odnosi shvaćaju kao subjektivne aktivnosti (doživljaj gledanja) bilo kao predmetni odrazi u svijesti (doživljaj boje). Shvaćanje doživljaja kao »neposrednog podatka svijesti« (Bergson), koji je jedini pristupačan izravnom spoznajnom shvaćanju, bilo je ponekad uporište subjektvističko-idealističkim gledanjima u filozofiji. U psihologiji je ograničavanje znanstvenog interesa na neposredni (»svjesni«, »intimni«) aspekt doživljaja, odnosno zanemarivanje njegovih fizikalno-fizioloških uvjeta i korelata, dovelo do introspektivističkih smjerova kao što su duhoznanstvena psihologija (Dilthey, Spranger), psihologija života (Müller-Freienfels), različite psihoanalitičke, individualno psihološke, dubinskopsihološke strukturalističko-holističke i sl. škole i doktrine. Kr

Društvena nadgradnja obuhvaća sve političke institucije (partije, država) i ideološka područja (nauka, filozofija, religija itd.) društvenog života. Iako je društvo totalitet i jedinstvo različitih sfera, segmenata i područja, u marksizmu se uvriježio pojam društvene baze i nadgradnje, pri čemu se njihov odnos ne smije tretirati mehanički. Neka područja društvene nadgradnje direktnije ovise o društvenoj bazi, a neka manje. Osim ove vertikalne uvjetovanosti, pojedina područja društvene nadgradnje ovise i o ostalim područjima kao i o prethodnom razvitku društvene nadgradnje uopće. Odnos ekonomske baze i društvene nadgradnje, kod čega je baza primarniji element, dijalektički je, tj. uzajamno se uvjetuju. V

Društveno-ekonomska formacija, jedna od osnovnih kategorija marksističke sociologije. Označava određene socijalne sisteme koji se od drugih razlikuju po društveno-ekonomskoj strukturi, proizvodnim i društvenim odnosima uopće. Pojam društveno-ekonomske formacije uključuje u sebi činjenicu da se jedni te isti proizvodni odnosi ne razvijaju samo kao takvi, nego da je društvo u toku svoga razvitka dosad stvorilo nekoliko kvalitativno različitih tipova društvenih odnosa. Svaki od njih ima posebnu strukturu, svoje posebne zakone razvitka, funkcioniranja i prijelaza u druge društvene formacije, posebne zakonske odnose pojedinih elemenata u toj strukturi, specifičnu superstrukturu itd. Do danas razlikujemo: prvobitnu zajednicu, robovlasničku društveno-ekonomsku formaciju, feudalizam, kapitalizam i komunizam. V

Društveno samoupravljanje, bitni moment socijalističkih društvenih odnosa, osnovna karakteristika socijalističke, neposredne demokracije. Takav odnos ljudi u proizvodnji i ostalim sferama društvenog života nastaje kad radni ljudi postaju sve više i upravljači svojim proizvodnim i društvenim životom, kad sve više primaju na sebe one funkcije koje su prije bile isključivo pravo državnih organa vlasti. Osnovni cilj razvijanja društvenog samoupravljanja jest dokidanje upravljanja ljudima i ostvarivanje osnovne misli komunizma — upravljanja stvarima. Različiti oblici društvenog samoupravljanja: komuna, radnički savjet, vijeća proizvođača, savjeti u prosvjeti, zdravstvu itd. V

Društvenost, općenito: pripadnost (određenom) društvu ili prisutnost u njemu, dru-

štvena određenost ili određenost društvom. Već u Aristotela čovjek je određen kao zoon politikon (političko, društveno biće). Povijesno gledano ima različitih oblika društvenosti kao posredne ili neposredne veze među ljudima (rodovi, plemena, klase, staleži, slojevi, kaste, grupe, profesije, cehovi, organizacije, institucije, stranke, partije itd.). Marx je pokazao kako je čitava povijest zapravo povijest klasnih društava, u kojoj čovjek u najboljem slučaju samo posredno participira na svojoj društvenosti. Kako je pak društvenost bitno konstitutivna za čovjeka, jer je čovjek društveno biće par excellence (»ensemble društvenih odnosa«), to su svi posredni društveni odnosi posredstvom robe, novca, kapitala, tržišta, u obliku države — »posrednika između čovjeka i njegove slobode« — politike, prava, religije, morala, određenih institucija itd., za Marxa zapravo otuđeni ljudski odnosi. U tom smislu pojam istinske društvenosti, po kojemu je čovječnost (čovjek) jedina veza među ljudima, gotovo je identičan s pojmom ljudskosti. Ova je međutim povijesni proces u kojem se djelatno-kritički, dijalektički, smisleno i svrhovito negiraju i destruiraju svi oblici opstojećih postvarenih (reificiranih) društvenih odnosa kao njezina neposredna pretpostavka. Tek tada društvenost postaje istinska čovjekova bit, prava ljudska priroda, kojoj je, najviša potreba ona za drugim čovjekom. K

Društvo (lat. societas), kao poseban fenomen bilo je vrlo rano predmet filozofskog razmatranja. Grčki filozofi antropološkog perioda identificirali su društvo s gradskom republikom, gradom (grč. polis). U srednjem vijeku društvo su definirali kao svrhovito djelo natprirodne sile (boga). U 17. i 18. st. dominirale su takozvane ugovorne teorije o nastanku društva i države. — Klasici marksizma definirali su društvo kao specifičan oblik i novu strukturu prirode. Osnovna su pretpostavka društva ljudi sa svojim fizičkim i psihičkim svojstvima. Čovjek kao praktično svjesno biće radom proizvodi sebe i svoj svijet (društvo). Društvo predstavlja cjelokupnost produkcijskih odnosa, koji sačinjavaju odnos ljudi prema prirodi i međusobni odnos u proizvodnji — osnovi na kojoj se izgrađuju, svi ostali društveni odnosi, institucije i oblici svijesti. C

Država — cjelokupni mehanizam vlasti kojim jedna klasa održava i štiti svoju klasnu vladavinu. Država je historijski proizvod, nastao u razdoblju prijelaza prvobitne zajednice, gentilnog i plemenskog društva u klasno, robovsko društvo. Vladajuće klase su sve do danas preko državnog mehanizma (policije, vojske, sudstva, prosvjetnih i ideoloških institucija itd.) osiguravale svoju klasnu vlast te se i borba progresivnih klasa u prvom redu vodila oko zauzimanja državne vlasti radi ostvarivanja i izgradnje novih društvenih odnosa. Tokom razvoja društva družava je, naročito u novijem vremenu, preuzimala i mnoge druge javne i općedruštvene funkcije, ali njena bit ipak ostaje ono što su Marx, Engels i Lenjin u prvom redu naglašavali — instrument za osiguranje klasne vladavine, instrument za držanje u potlačenosti druge klase. Nasuprot ovom marksističkom konceptu mnogi su ideolozi vladajućih klasa nastojali da objasne državu ne kao historijsku, klasnu tvorevinu, nego vječnu, božansku, neprolaznu itd. Država kao instrument vlasti i neslobode bila je također na udaru socijalista anarhističke provenijencije. Za razliku od marksizma, koji pretpostavlja da je proletarijatu i nakon revolucije još uvijek potrebna država (v. diktatura proletarijata) anarhisti su smatrali da državu treba u potpunosti razrušiti (v. anarhizam, anarhokomunizam i revolucionarni sindikalizam). Marx i Engels su postavili tezu o socijalnoj revoluciji kao dokidanju i prevladavanju starih društvenih odnosa, rušenju stare vlasti (države), uspostavljanju nove države tj. proletarijata kao vladajuće klase, podruštvljenju sredstava za proizvodnju i uspostavljanju takvih oblika društvenih odnosa i upravljanja (razni oblici samoupravljanja) da politička vlast postaje sve više izlišnom. Država prema marksističkom konceptu, mora u socijalizmu započeti da odumire. S potpunim nestankom

klasa nema potrebe ni za organom za ugnjetavanje, pa država, kao što je s klasnim društvom nastala s njegovim nestankom iščezava s historijske pozornice. V.

Dualitet (lat.), dvojstvo, koje može da se očituje u smislu kopulativnom (i jedno i drugo) i disjunktivnom (ili jedno ili drugo). Dualitet se odnosi na dva različita očitovanja, svojstva, koja sačinjavaju stanovitu pojavu ili su za nju karakteristična, odnosno na dvije mogućnosti ili metode u rješavanju nekog zadatka ili problema. Pet

Dualizam (lat), za razliku od monizma i pluralizma, filozofski pravac koji sva očitovanja u svijetu i životu, kao što su osnovi svijeta, ljudsko biće, ljudska spoznaja i dr., svodi na dva samostalna, međusobno različna principa. S obzirom na različita predmetna područja postoje i različiti mogući dualizmi. Tako se već od davnine susreće dualizam u religiozno-etičkom naziranju pri razlikovanju dvaju božanstava: dobra i zla, odnosno svjetla i tame (mazdaizam [v.], maniheizam [v.], gnostici). Prvi izraziti metafizički dualizam nalazimo kod Platona (vječna ideja i prolaznost svih pojavnosti). Dualizam na ontološkom području postoji ukoliko se bitak svijeta svodi na dvije samostalne, kvalitativno različite manifestacije: duh (ideja) i materija. Budući da se duh i materija mogu shvatiti ili kao supstancije ili kao zbivanja, moguće je razlikovati supstancijalistički i aktualistički dualizam. Pored dualistički orijentiranih nazivanja starog i srednjeg vijeka, izraziti novovjeki i to posve filozofski dualist je Descartes. Takav se ontološki dualizam u antropološkom vidu očituje kao dvojstvo duše i tijela u ljudskom biću. Ontološki i antropološki dualizam sadrže međutim u sebi problem međusobnog odnosa i veze tih dvaju samostalnih principa. Ta se veza može objašnjavati bilo kao uzajamno uzročno djelovanje (Descartes), bilo kao funkcionalna ovisnost obaju principa u međusobnom dinamičkom prepletanju, bilo kao paralelizam (v.) duha i materije uopće, odnosno duševnih i tjelesnih pojava u čovječjem biću (psiho-fizički paralelizam). Pri takvom dualističkom paralelizmu ponekad se osjeća tendencija da se provede monistička redukcija i težište pstojanja stavi na jedan princip (ili materija, ili duh, ili nešto sveobuhvatno treće), a sva preostala pojavna raznolikost shvati kao paralelni popratni odraz jedne osnovne zbilje (v. monizam). Od ontološkog dualizma treba razlikovati fenomenalni dualizam koji dvojaku raznolikost iskustvenih pojava uzima kao metodološki oslonac pri usporednom proučavanju činjenica tjelesnog i duševnog života. Dualizam u spoznajnoj teoriji izražen je u shvaćanjima o principijelnom razlikovanju osjetilnosti i razuma, osjetne i razumske spoznaje, subjekta i objekta, svijesti i bitka, stvari o sebi i pojave, intuicije i intelekta. U ostaloj filozofskoj problematici susreću se još dualističke postavke kao što su bitak i bivanje, živo i neživo, priroda i duh, bog i svijet, osjetnost i um, dužnost i sklonost, prirodna nužda i sloboda, vjerovanje i znanje, znanje i mnijenje. Pet

Duh (grč. pneuma, nous, lat. spiritus, animus), kao psihološki pojam označuje onaj dio psihičkog života koji se očituje kao mišljenje odnosno razum ili um, na ekspresiji kojega mogu u cjelini sudjelovati i druge duševnosti, što se ne događa kod osjetnog, a pogotovo kod čuvstvenoga i voljnog dijela psihičkog doživljavanja. Duhom se, dakle, naziva objektivno razumljivi sloj duševnosti, sloj koji, iako je nastao u imanentnoj individualnoj sferi, ima oznaku nadindividualnosti. Duhom se naziva i sam misaoni sadržaj. Upravo po tome prelazi taj pojam i u ontologiju, gdje na primjer Hegel razlikuje subjektivni, objektivni i apsolutni duh. F

Duhovne znanosti nazivaju se u sistematizaciji odnosno klasifikaciji znanosti još i povijesnim ili kulturnim znanostima; obuhvaćaju područja znanstvenih istraživanja, kojih su pojave odnosno predmeti pojedini dijelovi ljudskog duhovnog stvaralaštva kao što su umjetnost, moral, odgoj, pravo, državno uređenje, religija i sl. Dilthey označava duhovne znanosti kao znanosti koje imaju za svoj predmet povijesno-društvenu zbilju. One se razlikuju ne samo po osebujnoj predmetnosti (umjetnost, jezik, znanost

i dr.) koje su nastale, za razliku od prirodnog zbivanja, kao tvorevine ljudske svijesti, ljudskoga duha, nego i po svojoj znanstvenoj metodologiji od područja prirodnih (v.) znanosti. Drugačijim se kategorijalnim (v.) sistemom, drugačijim heurističkim (v.) metodama služe prirodne znanosti, a drugačijim duhovne. U kategorijalni sistem duhovnih znanosti svakako ulaze kategorije smislenosti, svrhovitosti, vrijednosti i sl., za koje su uz metode objašnjavanja potrebne i metode razumijevanja, a u cilju njihova spoznavanja ne leži samo pronalaženje općih zakonitosti u vječnom ponavljanju prirodnoga toka, nego i razumijevanje pojedinačnosti u njihovoj osebujnosti (svako povijesno djelo). Ima znanstvenih sistematičara koji tu osnovnu podjelu znanosti negiraju, smatrajući da se sve zbivanje na području ljudskoga stvaralaštva — jer je čovjek prvenstveno prirodno biće — može protumačiti ili po zakonima mehanike (mhanicisti) ili po zakonima biologije (biologisti, v.). No valja naglasiti da zakoni povijesti ne mogu biti svedeni na zakone animalnosti, a još manje na zakone mehanike, i da upravo ta raznolikost i osebujnost metodičkog znanstvenog postupka traži nužnu podjelu i razlikovanje u općoj sistematizaciji znanosti. Ta je podjela značajna i sustavno obrađivanje diferencijacije i sve suptilnije obradbe osebujnosti znanstvenoga postupka, što ujedno znači i unapređivanje znanstvenoga rada samoga. Iako se posve strogo lučenje tih predmetnih i metodoloških razlikovanja ne može provesti, ipak se upravo ta metodološkom monizmu. Podjela na duhovne i prirodne znanosti jedan je od mogućih principa divizije znanosti. Ima i drugih principa, po kojima se onda znanosti dijele na: teorijske i praktičke (primijenjene), na apriorne i empirijske, na nomotetske (v.) i idiografske (v.), na one koje generaliziraju i one koje individualiziraju i sl. F

Duplicirati (lat. duplico = podvostručujem), učiniti što dvaput, učiniti dvostrukim, dvojakim (v. duplicitet).

Duplicitet (lat. duplicitas = dvostrukost), podvostručenost, dvosmislenost. Pod duplicitetom događaja razumijeva se zbivanje dvaju jednakih događaja u isto vrijeme ili u kratkom vremenskom razmaku na različitim mjestima ili stranama. Ovamo se ubraja i zakon serije, tj. sukcesivno gomilanje jednakih događaja u kratkim vremenskim razmacima (v. duplicirati). S

Duša — pojam kojim predznanstveno mišljenje supstancijalizira, odnosno svodi na zasebno, od tijela različito biće, sveukupnost životnih, posebno psihičkih pojava (sama riječ duša etimološki je povezana s »disanjem«, jednim od najuočljivijih znakova života kod čovjeka). Shvaćanje duše kao vitalnog principa (»entelehije tijela«) stvoreno u antici (Aristotel) podstiče još i danas različite vitalističke pretpostavke u biologiji, a mnoge religiozne primisli vezane uz dušu (njen od tijela nezavisan materijalni bitak, njeno božansko porijeklo, besmrtnost itd.) bitno su utjecale na formiranje različitih idealističkih shvaćanja u filozofiji. Kr

Duša svijeta (lat. anima mundi, anima orbis). Pojam se prvo pojavio kod pitagorejaca i Platona (Timej) i označava cjelokupni život svijeta ukoliko se svijet shvaća kao organizam. Stoici su dušu svijeta izjednačili s božanstvom, a kasnije se pojavljuje u mnogim sistemima kao opći život svijeta (kod Plotina, G. Bruna, Schellinga, Fechnera). Gr

Duševne bolesti. Trajnija i jača poremećenja u doživljavanju i ponašanju čovjeka, izazvana psihičkim (psihogenim) ili organskim (organogenim) putem. Očituju se u dubljim promjenama ličnosti i u težoj neprilagođenosti čovjeka njegovoj okolini. Ne postoje čvrste granice između zdravog (normalnog) i bolesnog (patološkog) načina doživljavanja i ponašanja. Tek izrazite promjene funkcioniranja u smislu hper-, hipo- ili para-. tj. pretjeranog, smanjenog ili krivog funkcioniranja, simptomi su odnosno sindromi iz kojih zaključujemo na patološke procese. Su

Duševnost (prema duša); 1) sinonim za dušu (v.); sveukupnost ili karakteristika onoga što je — nasuprot tjelesnome — duševno, psihičko, duhovno; 2) plemenitost, savjesnost,

čovječnost. U ovom drugom značenju taj se pojam danas sve manje upotrebljava. Kr

Dužnost (njem. die Pflicht): iz unutrašnjosti ljudskog bića proizišao zahtjev (postulat) ili zapovijed da se nešto učini u skladu s etičkim ili moralnim vrijednostima, normama ili principima, i da se vlastiti opstanak (život ili djelovanje) oblikuje prema njima. — U Kanta je dužnost osnovna kategorija etike (= nužnost nekog djelovanja iz poštovanja prema moralnom zakonu = moralitet, za razliku od legaliteta kao čina koji samo po efektu može da se podudara s moralitetom, ali svoj izvor ima u empirijsko-nagonskoj sferi). — Za Fichtea je čak čitav svijet samo materijal za ispunjenje ili izvršavanje dužnosti, pa je dužnost jedina konačna svrha. K

Dvojstvo ličnosti, v. dvostruko Ja.

Dvostruka istina (lat. duplex veritas). Shvaćanje, nastalo u srednjem vijeku, po kome jedna te ista teza može biti i istinita i neistinita prema tome sa kojeg se stajališta polazi. Nešto može biti — govorili su srednjovjekovni mislioci (kao npr. Averoës, Duns Scotus, William Occam itd.) — filozofski istinito, a teološki neistinito. Teoriju o mogućnosti dvostruke istine bili su iznosili da bi obranili slobodu filozofiranja. Filozofija je već u to doba često dolazila u sukob s religijskim shvaćanjima, a krivovjerje se okrutno kažnjavalo. S tezom o mogućnosti dvostruke istine filozofi su se spašavali od progona crkve. F

Dvostruko ja — patološko stanje karakterizirano gubitkom normalnog doživljaja jedinstvenosti vlastitog Ja. Pojedinac osjeća neke svoje doživljaje kao njemu strane, nametnute, automatske, irealne, kao da su neposredno izazvani jednim drugim Ja, jednom drugom ličnosti koja živi u njegovoj ličnosti. Su

Džabariya (islam), predstavnici fatalističkog determinizma koji smatraju da su ljudska djela kao i zbivanje u ostaloj prirodi podložna prinudi (džabr) božjoj. Osnivač ovog učenja bio je u 8. st. Džahm ben Safwân. U 11. st. njegovi su se sljedbenici priključili ortodoksnom nauku aš' arîta (v. kalâm). Džahm ben Safwân odbijao je sa svog stajališta antropomorfizam božjih atributa kao i nauk o vječnom, raju ili paklu. — Stav suprotan ovom determinizmu zastupa kadarîya. (v.). Ve

E

Edukcija (lat. eductio = izvođenje), izdvajanje iz neke tvari sastojka, koji je već gotov sadržan u njoj, dok se ono što se dobiva tek obradom, zove produkt (v.). Edukt je npr. škrob, koji je već gotov sadržan u pšenici, pa ga treba samo izdvojiti iz nje. — Kod skolastika: proizlaženje forma iz potencije (v.) tvari, u kojoj one prema svojoj dispoziciji već opstoje. S

Efektor — reaktivni organ koji je već prema svojoj građi i smještaju sposoban za aktivnost određene vrste. Glavni su efektori u organizmu mišići i žlijezde. Efektore aktiviraju živčani impulsi koji u njih dolaze iz živčanih centara preko eferentnih (v.) živčanih vlakana, ili neurohumoralnim putem. Bu

Eferentan (lat. effero = iznosim, proizvodim), »iznoseći«; takvim se naziva impuls koji podražaj nosi od centra prema perifernim organima. Eferentni živci nazivaju se i centrifugalni živci. Suprotno: aferentan (v.).

Efulguracija (lat. effulgere = zasjati). Nenadani nastanak neke nove pojave, za razliku od postojanog istovrsnog pojavljivanja koji se naziva emanacijom (v.). Pojam koji nalazimo kod Plotina i Schellinga.

Egocentričan (lat. ego = ja i centrum = središte): čovjek koji svoj vlastiti »ja« stavlja u središte svega te od njega polazi u svom prosuđivanju, ocjenjivanju, vrednovanju, odnošenju i djelovanju. Sve što jest (svijet) sagledava se svjesno ili nesvjesno s uskog stajališta onoga što je neposredni okolni svijet oko »ja«. Suprotno: alocentričan (v.). K

Egocentrizam (lat. ego = ja i centrum = središte): životni nazor po kome se subjektivno (osjetno, misaono i vrijednosno) doživljeni svijet smatra jedinim svijetom uopće. »Ja« je središte svega. Vlastiti svijet je svijet uopće. F

Egoizam (lat. ego = ja), samoljublje, sebičnost, pretpostavljanje isključivo svojih vlastitih interesa svim ostalim (pojedinačnim, posebnim i općim) interesima (v. egocentrizam). Psihologijski: određenje za sva ona stremljenja i težnje koji su bez ikakvog obzira na drugog čovjeka ili čitavu ljudsku zajednicu (društva) usmjereni samo na održanje, očuvanje, potvrđenje, osiguranje ili prosperitet vlastitog individualnog opstanka. U etici — suprotno altruizmu (v.) — ono moralno djelovanje koje je zasnovano na samoljublju i nošeno njime, te njegovo teorijsko ili filozofijsko (etičko) opravdanje u kojem »ja« igra ulogu vrhovnog principa ili najvišeg dobra. K

Egzaktan, točan, savršen, dovršen. Neki stav je egzaktan kad je adekvatan onome što treba da izriče. Egzaktnost se sastoji u posjedovanju takvog kriterija pomoću kojega možemo nedvosmisleno spoznati ono što jest ili nije s obzirom na intencije koje imamo u određenom spoznavanju. U matematici je neka mjera egzaktna ili apsolutno egzaktna kad nije ni veća ni manja od veličine koja se mjeri. U tom smislu postoji i termin egzaktne nauke čiji su stavovi točno mjerljivi ili se mogu bilo kojim sličnim sredstvima verificirati (v.), pa im matematika služi kao osnovica (npr. mehanika, astronomija) ili princip kauzaliteta (v.) kao sredstvo sistematskog strogo pojmovnog dokazivanja. V

Egzaltacija (lat. exaltare = uzvisivati). Abnormalni porast psihičkog uzbuđenja ili razine psihičnog funkcioniranja. Npr. egzaltacija pamćenja. Češće se upotrebljava kao oznaka za pretjerano, uglavnom ugodno čuvstveno stanje u vezi sa ekspanzivnošću ili proširenjem ličnog osjećanja. To prošire-

nje može ići do identifikacije s jednim »višim«, »irealnim« ili »kolektivnim« Ja. Egzaltacija je pojava koja ulazi i u oblast kolektivne psihologije, gdje uz »egzaltirane pojedince« postoje i »egzaltirane gomile«. Su

Egzaltiran — oznaka za osobu koja se nalazi, ili koja lako dolazi, u stanje egzaltacije (v.).

Egzemplaran (lat. exemplum = primjer), primjeran; prema Kantu, ono što u estetici može služiti kao uzor. Sud ukusa ima po njemu egzemplarnu nužnost, a zajednički estetički osjećaj egzemplarnu vrijednost.

Egzistencija (lat. existentia) opstanak neke stvari za razliku od njezine biti (v.) ili esencije (v.). U skolastičkoj filozofiji egzistencija je ozbiljenje ili aktuliziranje bilo koje biti, koja iz puke mogućnosti prelazi u zbiljnost. U filozofiji egzistencije (v.) egzistencija je osebujni način ljudskoga opstanka ili tu-bitak (njem. Da-sein, franc.-être-là, v. eksistencija), nasuprot ostalom biću čiji način bitka odlikuje puka predručnost. Pe

Egzistencijalan, koji se odnosi na egzistenciju nečega, a ne na njegovu esenciju. U filozofiji egzistencije (v.), oznaka koja se tiče egzistencijala (Heidegger), tj. fundamentalno-ontoloških struktura bitka opstanka, npr. nahođenja, razumijevanja, bitka-u-svijetu, brige, propadanja, za razliku od kategorija (v.) kao ontoloških odlika svega predručnoga. Dok se sve egzistencijalno eksplicira iz ustrojstva čovjeka kao takvoga i dobiva egzistencijalnom analitikom opstanka, ono egzistencijelno se odnosi na ontičku strukturu ili neposredno iskustvo pojedinačnoga opstanka. Pe

Egzistencijalizam, v. filozofija egzistencije.

Egzistencijalni sud. Bez obzira na oblik njegove konkretne jezično-gramatičke formulacije (npr. A jest, A postoji, A egzistira), izriče, predicira egzistenciju nečega (zapravo »A jest egzistirajući«.) Prema tome, riječ »jest« može u jezičnoj formulaciji sudova poprimiti dvojaku ulogu: 1) afirmiranja misaonog odnosa nekog subjekta i predikata (S jest P) bez obzira na eventualnu stvarnu egzistenciju, 2) prediciranja egzistencije (S jest) (v. sud.). Pet

Egzogen (grč. exo = izvana i genos = rod), što se nalazi ili što djeluje izvana. Npr. egzogeni uvjeti za razvoj sposobnosti su utjecaji društvene i prirodne okoline na čovjeka.

Egzoteričan, v. eksoteričan.

Eholalija — patološko ponavljanje riječi koje je pojedinac čuo izgovorene. Jedna vrsta perseverancije (v.) ili prisilne imitacije, točnije mimetizma (v.), što se odigrava u stanjima psihičke ukočenosti ili u katatoničkim stanjima. Su

Eidetičar: osoba koja može neobično živo i određeno predočivati prije percipirane sadržaje. Predodžbe eidetičara (tzv. eidetske slike) doživljajno se gotovo ne razlikuju od percepcija. Eidetske slike najčešće se ponavljaju kod djece između 10 i 14 godina.

Eidetika (grč. eidétiké epistéme) je znanost koja se odnosi na oblike zrenja, znanost čistih formi, bitnosti, ideja. Pojam je uveden od E. R. Jaenescha (1883-1940) na osnovu njegovih psihologijskih istraživanja. Pojmom eidetika označavaju se »eidetičke sposobnosti« i ono što je u tom pojmovnom krugu, a to je sposobnost pojedinca da proizvodi subjektivne slike zrenja (eidetičke fenomene) i njihove različite manifestacije. Također: oznaka za znanstveni smjer istraživanja eidetičkih fenomena; predstavnici su Jaenesch, O. Krah i dr. Gr

Eidologija (grč. eidos = slika i logos = nauka): znanost o pojavama (slikama) u svijesti. Po Herbartu čini to izučavanje dio metafizike koja obrađuje i problem odraza predmeta u svijesti. Kod Husserla bi eidologija bila znanost o eidosu, koji osvjetljuju eidetske znanosti, a to su, za razliku od znanosti o činjenicama, neke o biti (eidos) stvari. S

Eklekticizam (grč. eklegein = izabrati): filozofski nazor koji iz različitih filozofijskih sistema u naročitoj složenosti izabire ono što smatra najopravdanijim. — Ponajčešće je takav nazor bez potrebne doze sistematičnosti i stvaralačke originalnosti. Ali stanovito obilježje eklekticizma svojstveno je zapravo u tisućljetnom razvoju filozofije svakom filozofskom sistemu i naučavanju.

Eklekticizam se javlja već kod antiknih grčkih i rimskih (Ciceron) mislilaca, u skolastici, kod nekih mislilaca 18. stoljeća (prosvjetiteljstvo) kod V. Cousina i dr. (v. sinkretizam). Pet

Ekologija (grč. oikos = nastamba i logos = nauka). Dio biologije koji se bavi proučavanjem načina života pojedinih životinja, njihovom nastambom i odnosom prema živoj i neživoj okolini, njihovom raširenošću na Zemlji kao i svim ostalim životnim pojavama koje su u bilo kakvoj vezi s njima. S

Ekonomija (grč. oíkos = kuća, dom, kućanstvo i nómos = zakon), 1. gospodarstvo, njegovo vođenje, organiziranje i racionalno upravljanje njime; znanost o gospodarstvu u tom smislu; 2. za razliku od pojma ekonomije ekonomika označava određenu ekonomsku strukturu društva; 3. politička ekonomija je adekvatan znanstveni izraz i odraz (građanskog) političko-ekonomskog stanja i (kapitalističkog) sistema u kojem postvareni društveni odnosi, kojih je ćelija — kako kaže Marx — roba (novac, kapital, vrijednost), vladaju ljudima u obliku prirodne nužnosti i vanjske prisile (tzv. »objektivne zakonitosti« društva nad čovjekom). Glavni su joj predstavnici A. Smith i D. Ricardo; 4. kritika političke ekonomije Marxovo je povijesno-kritično stanovište radikalne i revolucionarne destrukcije političko-ekonomskog stanja i njenog ideologijskog znanstvenog izraza u (klasičnoj građanskoj) političko-ekonomskoj misli, čime se razotkriva »fetiški karakter robe i njezina tajna« (K. Marx, Kapital) i ukazuje na mogućnost ozbiljenja besklasnog društva, socijalizma (v.), zajednice slobodih ljudi. K

Ekonomizam. U teoriji: preuveličavanje, precjenjivanje tzv. ekonomskog faktora u tumačenju društvenih, političkih i idejnih pojava povijesnog procesa; u praksi: podređivanje čitavog društvenog života neposrednim potrebama određene ekonomike i svođenje svih sfera života na aktualne zahtjeve ubrzanja procesa materijalne proizvodnje, što je karakteristična pojava ponajčešće u ekonomski nerazvijenim zemljama. U vezi je s tim tehnokratizam (v.) kao suvremeni oblik vjerovanja u svemoć tehničko-znanstvenog upravljanja društvom i manipuliranja ljudstvom (v. ekonomski materijalizam). K

Ekonomska baza: osnovna kategorija marksističke sociologije. Obuhvaća u sebi proizvodne snage i proizvodne odnose. Proizvodne snage, tj. oruđa za proizvodnju i ljudi koji djeluju i upravljaju, ujedno su i najosnovniji elementi društva, ono na čemu počiva i sam društveni razvitak. Na osnovu određenog razvitka proizvodnih snaga formiraju se odnosi među ljudima u procesu proizvodnje, razmjene i raspodjele proizvoda. Ekonomsku bazu razlikujemo od društvene nadgradnje (v.). Marxova koncepcija o ekonomskoj bazi i odnosu prema društvenoj nadgradnji, koja je već u »Njemačkoj ideologiji« (1845/46) bila postavljena, zajedno s pojmom društveno-ekonomske formacije (v.), dala je znanstvenu osnovu nauci o društvu i označava ujedno jedan od Marxovih najvećih teorijskih doprinosa (v. marksizam i v. materijalističko shvaćanje povijesti). V

Ekonomski materijalizam. Filozofski pravac koji neposredovano, bez prijelaza, mehanički, vulgarno sve pojave društvenog života, ljudskih odnosa, čovjekove djelatnosti, stvaralaštva i mišljenja svodi na ekonomiku kao njihov direktni uzrok i porijeklo, kao njihov bitak. Uslijed ove apstraktne izoliranosti ekonomije — koja je međutim već sama oblik društvenog odnosa, a ne neka od povijesnog čovjeka posve odvojena, njemu izvanjska »materijalna baza« — cjelokupnost se ljudskih odnosa svodi na njezin puki refleks i irealnost, čime se poriče ili potcjenjuje uloga i smisao ideja, mogućnost izmjene društva i čovjekova povijesnog svijeta u cjelini, budući da je na toj pretpostavci sve što jest apsolutno determinirano tzv. ekonomskom bazom (v. fatalizam). Odatle i apstraktna shema mehanički svaćenog odnosa tzv. baze i nadgradnje, koju često pripisuju samome Marxu i njegovi (građanski) kritičari i poneki marksisti (dogmatičari), dok je čitavo njegovo djelo usmjereno

upravo na kritiku i negaciju takvog stajališta, koje po svojoj biti ostaje u građanskome misaonom horizontu. K

Ekscentrično (lat ex = iz i centrum = središte). U geometriji: kružnice ili kugle koje nemaju zajedničkog središta. U psihologiji: mišljenje ili djelovanje koje je po svom karakteru nastrano, jer obično proizlazi iz fantastičnih ideja. S

Eksistencija (njem. Ek-sistenz), iz-stajanje opstanka u Otvoreno bitka, stajanje u rasvjeti, ekstatično u-stajanje u istini bitka. Tom oznakom kasniji Heidegger produbljeno označava egzistenciju tubitka kao ono Tu bitka samog, kako bi je još oštrije razlikovao od metafizički pomišljene existentiae (usp. »Pismo o humanizmu«, 1946). Pe

Ekskluzivan (lat. exclusivus), isključiv; takav je sud koji nekom subjektu pridaje samo jedan predikat, isključujući sve druge (samo S je P).

Eksoteričan (grč.), izvanjski, prema vani, za one koji nisu upućeni, za laike, popularno, za javnost. Aristotelovi »eksoterički spisi« bili su napisani u obliku dijaloga, a namijenjeni čitačima koji nisu pohađali njegovu školu. Suprotno: ezoteričan (v.). B

Eksperiment (pokus): namjerno stvaranje uvjeta za nastajanje stanovite pojave radi jasnijeg opažanja i proučavanja, često uz upotrebu prikladnih aparata. Naročito značenje i odlika eksperimenta u usporedbi s običnim neeksperimentalnim opažanjem jest u tome što se eksperimentom mogu proizvoditi pojave toliko puta koliko je potrebno, te u različitim, promjenljivim uvjetima; pa i takve pojave koje su u prirodi uopće ne bi same od sebe pojavile. Eksperiment je najvažnije metodičko pomagalo u kvalitativnom i egzaktno – kvantitativnom analiziranju stvarnosti i ustanovljivanju uzročnih (kauzalnih) veza u njoj. U tome je i važnost eksperimenta u sastavu pojedinih metoda indukcije (v.). Eksperiment često služi i kao djelotvorno sredstvo da se nesumljivo riješe odnosno verificiraju neka naslućivanja i predmnijevanja o stanovitim nužnim vezama i odnosima u stvarnost. Takav eksperiment koji tako reći na ukrštavalištu određenih pojava razotkriva njihovu uzročnu povezanost, dobio je po Baconu naziv »experimentum crucis« (eksperiment križa). U naučno istraživanje ulazi eksperiment razmjerno kasno — tek u 17. stoljeću (F. Bacon, G. Galilei). Razumije se da se eksperiment ne može primijeniti u svim naukama (npr. u historiji, astronomiji) i da svaka pojedina nauka, u kojoj se eksperiment primjenjuje, ima u tome svoje specifične mogućnosti i granice. Nauke u kojima se zbog naravi njihova predmeta eksperiment može uspješno primijeniti (eksperimentalne nauke), pokazale su zamašan napredak, kakav se bez eksperimenta ne bi mogao zamisliti. Za razliku od stvarnih eksperimenata, posebnu vrstu predstavljaju tzv. misaoni eksperimenti, tj. zamisli, pretpostavke, fikcije, na osnovu kojih se mogu jasnije razabrati neki odnosi, veze ili značenje nečega za nešto (npr. fikcija Zemlje bez željeza, zamisao navodnjene pustinje, pretpostavka o ljekovitosti neke nove kemikalije). Misaoni eksperiment često je osnova za izvođenje stvarnog, verifikacionog eksperimenta, odnosno poticaj za praktički vrijedne akcije. Pet

Eksperiment u psihologiji je metodski postupak koji se sastoji u namjernom izazivanju neke pojave, u kontroliranim uvjetima, radi proučavanja. U eksperimentu se redovito mijenja samo jedan uvjet (tzv. nezavisna varijabla), da bi se proučilo djeluje li, i kako, taj uvjet na pojavu koja je predmet ispitivanja (tzv. zavisna varijabla). Eksperiment polazi od neke hipoteze, koju treba provjeriti, a uključuje pribor potreban za izvođenje, postupak izvođenja i kontrolu dobivenih rezultata. Bu

Eksplicirati: rastavljajući objašnjavati, kauzalno – genetički izlagati. (v. eksplikacija.)

Eksplicitno ili eksplicite (lat. explicitus = razmršen, razvijen): razloženo, u dijelove iscrpno rastavljeno, nešto jasno razlučeno (v. eksplikacija). Suprotno: implicitno (v.).

Eksplikacija (lat. explicatio = razlaganje) je misaoni postupak u kome se neki pojam, neka pojmovna cjelina kao misaona jedin-

stvenost objašnjava tako da se rastavi u dijelove.

Eksplikativan, razlučujući, kauzalno-genetički izlažući.

Eksponibilan (lat. exponere = izložiti prikazati), izvediv, protumačiv, pojmom dohvatljiv, koji se može pojmovno objasniti.

Ekspozicija (lat. expositio), izlaganje, razglabanje, određivanje mjesta nekog pojma u sistemu jedne znanosti. Točnije razjašnjavanje pojmova u pojedinim dijelovima govora ili rasprave. Za ekspoziciju su potrebne prije svega ispravne definicije predmeta koje treba razjasniti, ali i razglabanje koje ističe njihove različne odnose, veze i primjene. Prema Kantu je ekspozicija jasna (ako i ne iscrpna) predodžba o onome što pripada nekom pojmu. Pod transcendentalnom (v.) ekspozicijom razumijeva on razjašnjenje nekog principa kao takvoga, na osnovu kojega se može uvidjeti mogućnost drugih sintetičnih spoznaja a priori. Ekspozicija je metafizička ako sadrži ono što neki pojam prikazuje kao a priori dano. S

Ekspresija (lat. exprimere = prikazati, jasno izraziti, prisiliti). Općenito: izraz (riječima, držanjem, pokretima tijela, mimikom itd.), izražajnost; *ekspresivan* znači dojmljiv, izražajan, snažan. Ekspresija se općenito smatra za proces kojim se subjektivno stanje umjetnika »pretvara« odnosno »prevodi« u određena umjetnička djela. Po Croceu je, međutim, ekspresija identična s umjetničkom intuicijom, pa je stoga opća lingvistika, kao nauka o ekspresiji onosno izrazu, ujedno i estetika. *Ekspresionizam* je pravac u likovnim umjetnostima, književnosti i muzici koji se javlja na početku 20. st., a očituje se u individualnom izrazu subjektivnih doživljaja te krši konvencionalne forme izražavanja naglašavanjem individualnog, osobnog faktora koji treba da dade pečat čitavom djelu. G

Ekstatičan, koji je u ekstazi (v.), u uzvišenu duševnom raspoloženju.

Ekstaza (grč. ekstasis = biti izvan sebe), izlaženje izvan sebe, zanos. U indijskoj filozofiji: ulaženje u nirvanu (v.), spajanje s Brahmanom (v.). U Plotinovoj filozofiji: stanje koje se postiže povlačenjem u samoga sebe, tj. odvajanjem duševnog doživljaja od svega osjetilnog i tjelesnoga uopće. U filozofiji misticizma: maksimalni stupanj ostvarenja vlastite ličnosti. Ekstaza je izvan preciznog pojmovnog određenja. B

Ekstenzija (lat. extensio = protežnost). Prema realističkom shvaćanju: svojstvo koje pripada tjelesima. Prema Lockeu: jedna od primarnih kvaliteta tjelesnih stvari, dok je ona za Berkeleya kao i za moderne pozitiviste nešto idelano. Za Kanta: jedna od dviju apriornih forma zrenja i pripada samo pojavama, tj. predmetima našeg iskustva. — O ekstenziji pojma govori se kad se misli njegova primjenljivost na različne predmete. S

Ekstenzivno (lat. extensivus = protegnut): što ima neku protežnost, bez obzira na to je li riječ o tijelu ili prostoru; protežno.

Eksternalizacija (lat. externus = izvanjski), smještanje, lokalizacija uzroka nekog doživljaja na neko vansubjektivno izvanjsko mjesto.

Ekstramentalno (lat. extra = izvan i mens = duh): što je izvan svijesti, izvansvjesno, neduševno. Pojam koji se upotrebljava kao suprotnost pojmu intramentalno (v.), a njime se označava sve što je izvan svijesti zbiljsko i ako se u svijesti kao intencionalni (v.) predmet doživljava. F

Ekstramundan (lat. extra = izvan i mundus = svijet): koji je izvan svijeta, izvansvjetski.

Ekstrapolacija (lat. extra = izvan i polire = gladiti, kititi). Postupak zaključivanja kojim se iz poznatog reda vrednota zaključuje na neku graničnu, idealnu vrijednost, na završnu točku nekog sve savršenijeg događanja.

Ekstrasubjektivno (od lat. extra = izvan), izvansubjektivno. U filozofiji: sve ono što neovisno od subjekta postoji u izvanjskoj zbilji. Suprotno: intrasubjektivno (v.).

Ekstraverzija, v. introverzija.

Ekvilibrizam (lat. aequilibrium = ravnoteža), jednakovažnost, ravnoteža dvaju suprotnih voljnih motiva, mogućnost volje da između dva jednako vrijedna motiva bira slobodno koji hoće.

Ekvipolencija (novolat. aequipollentia = jednaka moć, sila): jednakovrijednost, odnos između ekvipolentnih pojmova ili sudova. — Ekvipolentni pojmovi: zamjenični ili jednakovrijedni pojmovi, pojmovi koji imaju različit sadržaj a isti opseg. — Ekvipolentni sudovi: zamjenični, jednakovrijedni sudovi koji u različitoj formi izražavaju isti sadržaj, a napose sudovi koji imaju isti subjekt i istu kvantitetu, ali se razlikuju po kvaliteti, a predikati su im kontradiktorni pojmovi (dakle: »Svi S su P« i »Nijedan S nije Ne—P«; »Neki S su P« i »Neki S nisu Ne—P«; »Nijedan S nije P« i »Svi S su Ne—P«; »Neki S nisu P« i »Neki S su Ne—P«); u širem smislu: sudovi s istom istinosnom vrijednošću. — Neposredan zaključak ili izvod po ekvipolenciji: postupak kojim iz jednog suda izvodimo njemu ekvipolentni sud (npr. »Svi S su P. Dakle, nijedan S nije Ne—P«). Mnogi logičari smatraju da je tu umjesnije govoriti o promjeni oblika suda nego o »zaključku«. P

Ekvipolentan (lat. aequus = jednak i polleo = mogu), istoznačan. Ekvipolentni su pojmovi istoga opsega a različitog sadržaja i izraza. Npr. istokutni i istokračni trokut. Ekvipolentni su i pojmovi od kojih je jedan dvostruke negacije. Npr. sretan i »ne nesretan«. I sudovi mogu biti ekvipolentni. Ekvipolentni pojmovi i sudovi svagda su zamjenični (v.). F

Ekvivalentan (lat. aequus = jednak i valens = djelotvoran, silan), istovrijedan. Zapravo fizikalni pojam, kojim se označava mogućnost promjene jednoga oblika energije u drugi u istoj vrijednosti. Pojam dviju veličina različite vrste, koje imadu jednaku djelotvornost, pa može jedna drugu zamijeniti (ekvivalencija). Pojam se prenosi i u logiku i matematiku u područje skupova i funkcije sudova. F

Ekvivok (lat.), istozvučan; oznaka za riječi odnosno izraze koji uza svu svoju jezično—gramatičku identičnost mogu imati različita značenja i prema tome različitu logičko—spoznajnu ulogu (različite mogućnosti osnovnog kao i prenesenog značenja). (v. ekvivokacija.) Pet

Ekvivokacija (lat.), istozvučnost, homonim; upotreba istih, ali višeznačnih riječi odnosno izraza u različitim značenjima, što unutar jednog zaokruženog logičkog procesa dovodi do pogrešnih zaključaka (v. ekvivok, amfibolija, quaternio terminorum).

Elan vital (franc.), životni poriv, životni polet, životni zamah. Izraz se javlja u Bergsonovoj filozofiji »stvaralačke evolucije«, a označava stvaralački poriv u razvoju živih organizama.

Eleatizam (po grčkom gradu Eleji u južnoj Italiji): učenje elejske ili eleatske filozofske škole. Osnivač te škole bio je Ksenofan. On je postavio tezu o cjelini svijeta kao jedinstvu (Sve—Jedno). Istaknuti su filozofi te škole: Parmenid i Zenon. Parmenidova teza o jedinstvu bitka i mišljenja, o istinitosti mišljenja a varljivosti osjetilnosti i o bitku i nebitku, utjecala je na filozofski razvoj mišljenja. Zenonove aporije bile su argumenti za Parmenidovu filozofiju. Elejskoj školi pripada i Melisos. On je prvi u evropskoj filozofiji raspravljao o problemu Ništa. Eleatizmom se naziva u širem smislu svako filozofsko učenje koje osjetilnost odbacuje kao privid. B

Elektra (grč.): ime sofizma (v.) koji znači nešto skriveno, a pripisuje se Megaraninu Eubulidu. Kod Lukijana je taj sofizam ovako zabilježen: »Elektra, Agamemnonova kćerka, isto zna i ne zna. Ona nije prepoznala svoga brata koji je bio pokriven, iako ga je prije znala jer joj je brat.« B

Element (lat. elementum = počelo): osnovna tvar, koja se kemijskim putem ne da više rastaviti na jednostavnije tvari. Moderna kemija poznaje gotovo već stotinu elemenata. Tvorac pojma element u smislu današnje kemije jest engleski fizičar Boyle (1627-1691), ali se smatra da je pravi osnivač nauke o elementima Empedoklo (5. st. pr. n. e.). On je učio da se sve sastavljene tvari sastoje od četiri elementa: vatre, vode, zraka i zemlje. Pitagorovci i Aristotel dodali su tim četirima još peti element (quinta essentia), tj. eter, koji po njima sačinjava bit (kvintesenciju) onih četiriju. Prije njih jonski su filozofi prihvaćali samo jednu osnov-

nu ili iskonsku tvar. Tako je za Talesa bila voda, a za Anaksimena zrak ona pratvar od koje su se razvile sve druge stvari. Ta težnja da se sve stvari svedu na jednu jedinu pratvar javlja se i u novije doba s hipotezom engleskog liječnika Prouta (1785—1850), prema kojoj su svi elementi nastali od vodika kao zajedničkog praelementa. U naše dane fizičari prihvaćaju da je elektricitet ona pratvar od koje su stvorene sve osjetilno zamjetljive stvari (A. Haas). — O elementima se govori i kod onih složenih predmeta ili pojava koje nisu materijalne prirode, jer sve što je složeno dade se rastaviti na elementarne ili osnovne sastavne dijelove koji sačinjavaju posljednju granicu nekog predmeta ili pojave. Prema tome »razjasniti« znači neku stvar ili pojavu svesti na njene elemente kao posljednje njene granice. S

Eliminacija je pojam koji se upotrebljava i u filozofiji prirode u takozvanom holizmu utemeljenom od J. C. Smuts i J. S. Holdane gdje se jednostavnija područja i cjeline izvode iz kompliciranijih; na primjer fizikalno iz biologijskog, a biologijsko iz psihičkog i to postupkom eliminacije i simplifikacije. Pojam se još primijenjuje u matematici, psihologiji, medicini, darvinizmu i genetici. Gr

Emanacija (lat. emanatio = izviranje): proizlaženje svih stvari iz nekog najvišeg izvora, prabitka. Nauka o emanaciji, koja se najprije razvila kod Indijaca i Perzijanaca, a usvojili su je kasnije i kršćanski gnostici (v.) i neoplatonici (v.), uči da svijet nije stvorio bog nego da je nastao nekim prirodnim procesom. Kao što svjetlo postaje slabije što se više udaljuje od izvora, tako i bića postaju nesavršenija što se više udaljuju od prabitka. Otuda postupnost opadanja u prirodi, a i postanak zla. Materija je ono najniže u produktima emanacije. Dok se u evoluciji (v.) proces kreće od nesavršenoga sve savršenijem, u emanaciji ide od savršenoga sve manje savršenom. S

Emanatizam (lat. emanatio = istjek, issjaj, provor). Filozofsko shvaćanje da svijet bića isijava, proistječe, izvire, proizlazi iz Jednoga kao pratemelja, prarazloga i prabitka u silaznim stupnjevima poput zraka svjetlosti: što su dalje od izvora, to su slabije. Na isti se način bića udaljuju od bitka kao svog iskona i bivaju sve nesavršenija sve do čiste materije kao nebitka (me on). Tragovi emanatističkih nazora mogu se susresti u starim istočnim religijama, možda ponajviše u hinduizmu, dok se pravi emanatizam javlja tek u gnostika i novoplatonizmu. Tako Plotin razlikuje četiri stupnja bitka: Iskon je svega neosobno božansko Jedno (Hen) kao izvor bitka, čemu kao prva emanacija slijedi svjetski um (noûs) ili duh što sadržava ideje kao uzore bića, druga je emanacija svjetska duša (psychê), i napokon dolazi puka tvar (hyle) kao tmina, zlo i rugoba — nebitak. Čovjek djelomično pripada carstvu duha i duše, djelomično pukoj tvari, i kao što udaljujući se od Jednoga kao izvora svjetlosti sve biva tamnije, tako je i čovjek na međi carstva duha i tvari, svjetla i tmine. Ideje u sferi svjetskoga uma neki su shvatili kao bogove, no neosobno Jedno stoji iznad njih, tako te se emanatizam može shvatiti kao politeizam, panteizam i monoteizam. Obratan put od tmine do svjetlosti i njegovu izvoru prolazi napor čovjeka da se uzdigne do Jednoga kao iskona i istine, dobrote i ljepote, te se napokon u *ek-stazi*, stanju izvan sebe, višem no svaka umska spoznaja, identificira i stapa s Jednim. Emanatizam je zahvaljujući Plotinu i njegovim sljedbenicima utjecao na mnoge. Porfirije, Jamblih i Proklo djelovali su na Pseudo-Dionizija Areopagita i kršćanstvo u doba Augustina, zatim na srednjovjekovnu arapsku (Averoes) i židovsku filozofiju, navlastito mistiku Skota Eriugene, Meistera Eckharta, Nikole Kuzanskoga, Giordana Bruna, Jacoba Boehmea kao i na našega Franju Petrića, te idealizam Schellinga i Hegela. Kao nazor o kontinuiranu istjecanju i vraćanju, emanatizam se ne može pomiriti s kršćanskom dogmom o stvaranju svijeta od ništa. Pe

Emergencija (lat. emergens = onaj koji se pomalja). U botanici: izraslina na biljnim organima (emergencije). Teorija emergenci-

je je podvrsta evolucionizma koja, oslanjajući se na C. Ll. Morgana (Emergent evolution, London 1923) i S. Alexandera (Space, Time and Deity; London 1920) u antitezi prema mehanicizmu tvrdi da stvari nisu zbroj njihovih elemenata na koje bi se mogle svesti nego su nešto kvalitativno novo što izranja iz sveopćeg stvaralačkog počela. Z

Emocija, v. čuvstvo.

Emocionalizam (prema emocija, v.) — u psihologiji i filozofiji: mišljenje da čuvstveni doživljaji (emocije) tvore osnovu svega psihičkog života. U novije vrijeme emocionalizmu se više ili manje priklanjaju različite škole i pravci psihoanalize i individualne psihologije (S. Freud, A. Adler, C. G. Jung, F. Alexander, O. Rank, E. Fromm, K. Horney, H. S. Sullivan i dr.). U filozofiji emocionalističke pretpostavke često tvore osnovu nekih oblika iracionalizma (v.). Kr

Emocionalno: 1) ono što je obilježeno ili se odnosi na emociju odnosno čuvstvo; 2) oznaka za biće koje je sklono da na vanjske podražaje reagira pretežno emotivno ili pretjerano emotivno. Su

Emotivnost, 1) skup emotivnih procesa koji obuhvaćaju čuvstvene doživljaje, organske promjene i emotivne izražaje među kojima posebno mjesto zauzima emotivna mimika; 2) oznaka za stupanj spremnosti ili sklonosti da se na podražaje reagira emotivno. Su

Empatija (grč. en = u i pathos = osjećanje, trpljenje), 1) uživljavanje ili projekcija pojedinca u neko umjetničko djelo ili u neki prirodni događaj; 2) u psihoanalizi empatija znači podsvjesni proces identifikacije vlastitih čuvstava, želja i težnji sa čuvstvima, željama i težnjama neke druge osobe, odnosno neke grupe ljudi. Bu

Empirijski znači iskustven, iskustvenog porijekla, u skladu s iskustvom, u granicama iskustva, na iskustvu zasnovan. Opreke: racionalan, spekulativan, aprioran, transcendentan, inteligibilan.

Empiriokriticizam — spoznajnoteorijsko učenje R. Avenariusa i njemu bliskog filozofa E. Macha. Empiriokriticizam je pozitivističko (v.) — empiristička (v.) teorija »čistoga iskustva« koja želi kritički očistiti naše iskustvo od svih nepotrebnih primjesa i dobiti ga kao čisto iskustvo. Ne valja lučiti subjekt od objekta, vanjski od unutrašnjeg svijeta, budući da postoje samo individuumi sa svojim iskustvom koje nam je dano u osjetima — tvrdi empiriokriticizam. Čisto iskustvo sadrži samo komplekse »elemenata«, tj. kvaliteta danih u osjetima od kojih se sastoje stvari, tijela kao komplekse »karaktera«, tj. različitih doživljajnih oblika. Po Machu fizika otkriva samo zakonite veze između predodžaba. Teza da su stvari, tijela kompleksi osjeta, vodi u krajnjoj liniji u subjektivni idealizam (v.). Glavni zastupnici uz navedene: J. Petzold, R. Willy, F. Carstanjen. Filozofsko djelo V. I. Lenjina »Materijalizam i empiriokriticizam« uglavnom je oštra kritika tog pravca i njegovih ruskih sljedbenika Bogdanova, Bazarova, Juškevića i dr. V

Empiriomonizam — radikalni spoznajnoteorijski pozitivistički pravac (zapravo ogranak empiriokriticizma, v.) koji isključivo iskustvu pridaje značenje izvora i granica spoznaje. Najizrazitiji predstavnik je ruski filozof i sociolog Bogdanov (1873-1928).

Empirioracionalizam — filozofski pravac koji pokušava sjediniti empirističko i racionalističko tumačenje spoznaje i stvarnosti uopće. Glavni je zastupnik ovog pravca B. Petronijević, koji definira ovo gledište ovako: Po empirioracionalizmu naša spoznaja, iako ima svoje porijeklo u iskustvu, ipak sadrži u sebi logički nužne istine. Porijeklo je spoznaje u iskustvu. U neposrednom iskustvu postoje dvije vrste činjenica: proste i složene, i to kvantitativno-numerički i logički proste i složene činjenice. Numerički proste činjenice iskustva predstavljaju logički proste odnosno aksiomatičke istine, dok među složenim činjenicima iskustva ima i logički nužnih i logički slučajnih istina. Nadalje je moguće utvrditi kvantitativnu i kvalitativnu strukturu izvanjskoga svijeta, a granice spoznaje granice su logičke analize iskustvenih činjenica. (Vidi: B. Petronijević, »Osnovi teorije saznanja«.) V

Empirizam — filozofski pravac koji sveukupnost teorijske i praktičke izgrađenosti čovjeka izvodi iz iskustva (empirije), smatrajući da je novorođeno ljudsko biće kao još neispisani list papira (»tabula rasa«), bez ikakvih urođenih spoznaja, odnosno bez naročitih predodređenih mogućnosti za stjecanje stanovitih znanja i navika. Empirizam je osobito izražen kao spoznajnoteorijski pravac koji nastoji ne samo izvor nego i logičku vrijednost naučne spoznaje objasniti iz iskustva zasnovanog na osjetnim sadržajima, priznajući više manje ili nikako misaono sudjelovanje u razrađivanju iskustvene građe. Ideal je dosljedno provedenog empirizma čisto iskustvo koje se na kraju svodi na nesuvisle osjetne podatke, po čemu empirizam često poprima obilježje senzualizma (v.). Ekstremni empirizam svodi na iskustvo ne samo naučnu spoznaju o stvarnim činjenicama, nego i logičke i matematičke principe i pojmove, pridajući im samo faktičnu (ne nužnu i općenitu), jedino psihološki uvjerljivu vrijednost. Umjereni empirizam međutim pridaje logičkim i matematičkim principima i zaključcima apriorni značaj. Kao načine stjecanja znanja empirizam naročito cijeni opažanje po mogućnosti uz primjenu eksperimenta (v.), a s time u vezi indukciju (v.), zanemarujući ulogu dedukcije.

S obzirom, na različite moguće nijanse, empirizam se može ukrštavati s drugim spoznajno-teorijskim pravcima. Osim približavanja senzualizmu empirizam se može približiti i svojoj opreci racionalizmu (v.) pa poprimiti kompromisni oblik racionalnog empirizma. Shvati li se iskustvo isključivo kao racionalna manifestacija na nižem nivou, tada se i empirizam može shvatiti kao »racionalizam odozdo«. Stavljajući težište na pozitivne podatke unutar mogućeg iskustva, empirizam se može ispoljiti kao pozitivizam (v.). Polazeći od dane stvarnosti i stečenih iskustava o njoj empirizam je orijentiran realistički, ali se može prometnuti u spoznajnoteorijski idealizam shvativši iskustvene podatke kao pojavne doživljaje koji predstavljaju neprekoračivi sadržaj svijesti (v. fenomenalizam). S obzirom na svojstveni mu psihologizam (v.) i poteškoće pri iskustvenom objašnjavanju logičke nužnosti i općenitosti, empirizam se često približuje skepticizmu. — Empirizam je historijski uglavnom kasnija pojava s težištem u novovjekovnoj engleskoj filozofiji (F. Bacon, J. Locke, G. Berkeley, D. Hume, J. St. Mill i dr.). Empirizam ima naročito značenje u metodološkom pogledu kao princip da se stvarnost u njenim pojedinim očitovanjima spozna empirijskim metodama na njoj samoj, bez obzira na zasebnu problematiku o logičkim odnosno metalogičkim pretpostavkama koje tek omogućavaju iskustvo i nauku o njemu. Pet

Enciklopedisti, 1) solidni poznavaoci raznovrsnih enciklopedijskih znanja; 2) izdavači i suradnici velike francuske »Enciklopedije« (1751-1777), koji su svojom naprednom prosvjetiteljskom aktivnošću utirali put francuskoj revoluciji (D'Alembert, Diderot, Rousseau, Voltaire, Grim, Holbach i dr.). Pet

Endogen (grč. endo = iznutra i genos = rod) — koji se nalazi ili koji djeluje iznutra. Npr. endogeni su uvjeti za razvoj sposobnosti dispozicije.

Energetika (grč. energeia = sila) — znanost o energiji (v.), naročito o pretvaranju jedne forme energije u drugu, u čemu se isključivo sastoji svako zbivanje ovog svijeta. Ni sama materija nije ništa drugo nego prostorno grupiranje različitih energija. Prema tome energija je zapravo zbiljska supstancija, koja je osnov svemu. Osnivač je energetike njemački liječnik J. R. Meyer (1814—1878), ali je glavni njen predstavnik W. Ostwald (1853—1932) koji ju je dalje izgradio, proširivši je i na kulturna zbivanja. Po njemu je dakle energija ne samo materija, nego i duh. (V. energija.) S

Energija (grč. energeia = sila): sposobnost koju ima neko tijelo da izvrši neku radnju. Energija može biti aktualna, što će reći da se već nalazi u stanju djelovanja (kinetička energija), ili potencijalna, kad se nalazi u stanju iz kojega nastoji da iziđe (statička energija). Gibanje, što ga uzrokuje energija

nekog tijela, može biti trovrsno: 1) gibanje cijele mase, npr. pad kamena (mehanička energija); 2) gibanje molekula, npr. kad neko tijelo predaje toplinu drugome (fizikalna energija) i 3) gibanje atoma, npr. kod tijela, koje gori, spajanje njegovih atoma s atomima kisika (kemijska energija). Energija je konstantna, tj. one se ne može ni smanjiti ni povećati, nego može samo prijeći iz jedne forme u drugu. Toplina je jedina forma energije koja ne može prijeći u drugu. Hladnije tijelo naime ne može predavati toplinu toplijemu, a posljedica je toga da je izvjesna količina energije, koja je razdijeljena u svemiru, zbog svoje nedjelatnosti izgubljena za druge radnje (disipacija, v.). Ta količina energije, koja se ne da pretvoriti u drugu formu, zove se entropija (v.). S

Energizam (grč. energeia = sila): Paulsenov etički nazor, po kojemu se najviše dobro ne sastoji u subjektivnom osjećanju nego u objektivnom životnom djelovanju. Prema tome treba u prvom redu težiti za tim da se razviju ćudoredne snage u čovjeku, što zapravo treba da sačinjava glavni cilj čovječje volje. S

Ens (lat.), postojeće, ono što jest, biće, tj. svaka pojedinačnost u svojoj realnosti i zbiljnosti.

Ensof (grč énsofos = jednostavan). Prema Kabbali (v.), beskonačno, apsolutno, prajedinstvo, božje svjetlo iz kojega kontrakcijom nastaje svijet.

Enteizam (grč. en = u i theos = bog): u bogu. Učenje u filozofiji misticizma (Plotin, D. Areopagita, S. Eriugena, Eckhardt) da izvan boga ništa ne postoji: sve je u bogu.

Entelehija (grč. entelécheia), biti u svrsi oblikovan, imati svrhu. Kod Aristotela: potpuno svrhovito ostvarenje nečega što je prije bilo samo potencijalno. Entelehija je ono što je postiglo cilj. U daljnjem razvoju filozofskog mišljenja pojam entelehija postao je istovetan s teleološkim principom tumačenja svijeta. U noviju biologiju uveo je ponovo taj pojam H. Driesch. B

Entimema (lat. syllogismus imperfectus = nepotpuni silogizam). U stvari logički normalni silogizam, tek u jezičnom pogledu krnj, tj. bez formulirane jedne premise, koja se međutim ima na umu. Npr. iz premise M a P (S a M) zaglavak S a P, ili iz premise (M a P) S a M zaglavak S a P. Pet

Entitet (novolat. entitas, izvedeno od ens = biće, postojeće), postojanje nečega. Pojam entitet označuje da nešto jest, za razliku od pojma kviditeta (v.) koji označuje što nešto jest.

Entuzijazam (grč. entheos, enthusiasmos = pun boga). Prvobitno je ta riječ označivala stanje čovjeka koji je pun boga. Danas se ona upotrebljava u značenju »oduševljenje«, »zanos«, »ushićenje«, »strastvena zagrijanost« za neku stvar ili ideju.

Epagogé (grč.): dovođenje; misaoni induktivni (v.) postupak kojim se tok misli dovodi od pojedinačnog i posebnog do općenitosti.

Epagogički (grč. epagogé = dovođenje, uzdizanje), logički postupak u kome se mišljenje odnosno dokazni postupak kreće od pojedinačnoga na općeno, induktivan postupak (v. indukcija). Suprotno: apagogički (v.).

Epifanija (grč. epifaneia) znači: pojava, spoljašnost, a u Novom Zavjetu: pojavljivanje boga, bogojavljenje, svečanost pojavljivanja Krista, Tri kralja. U filozofiji misticizma zastupa se shvaćanje da bog, stvarajući svijet stvara samog sebe, što znači da bez svijeta nema ni boga. Sam svijet je pojavljivanje boga (teofanija). Na primjer Scotus Eriugena (810-877) u svom djelu *O podjeli prirode* (De divisione naturae) piše: »...ne smijemo smatrati da su Bog i stvorenje dvije stvari, različite jedna od druge, nego da su jedno isto. Jer i stvorenje postoji u Bogu, a Bog se na neobičan i neizreciv način stvara u stvorenju, otkrivajući sama sebe, nevidljiv čineći sebe vidljivim, neshvatljiv čineći sebe shvatljivim, sakriven otkrivenim,... jer je sve iz njega, preko njega, u njemu i za njega«. B

Epifenomen (grč. epifáinesthai = uz nešto se pojavljivati): pojava koju susrećemo uz neku drugu osnovnu pojavu; popratna pojava.

Epifenomenizam (v. epifenomen): teorija koja tumači pojave svijesti kao popratne (sporedne) pojave uz fiziološke procese.

Epigeneza (grč. epi = k tome i génesis = nastajanje). U razvoju živih bića, nastajanje novih oblika i formiranje novih organa koji nisu postojali u klici nego tek kao mogućnosti. Razvijanje organskih novotvorina.

Epiherema — u novoj logici znači naročito obrazloženi silogizam koji se može shvatiti bilo kao prošireni jednostavni silogizam (uz posebno obrazloženje jedne ili obiju premisa), bilo kao (jezično) sažeti polisilogizam (v.). Oblik epihereme: premise M a P jer je X, S a M jer je Y, zaglavak S a P. Pet

Epikureizam: životni nazor grčkog filozofa Epikura i njegovih učenika, koji smatraju da je najviša vrijednost i smisao ljudskoga života u ostvarivanju ugode i sreće. U toku evropske kulturne povijesti taj je pojam često iskrivljivan u smislu ekstremnog hedonizma (v.).

Epistemologija (grč. epistéme = znanost i logos = nauka): teorija o znanostima, njihovim metodama i sistematici. U francuskoj i engleskoj filozofiji epistemološki znači isto što i spoznajnoteorijski. (V. spoznajna teorija.)

Epohé (grč.): uzdržavanje od izricanja suda, suprotno od dogme (v.). Epohé je rezultat skeptičke filozofije koja svakoj tezi suprotstavlja antitezu. U toj ravnoteži mišljenja epohé, tj. indiferentnost, omogućava postizanje duševnog mira. Kod Descartesa: metodska sumnja. Husserl uvodi taj termin u fenomenološku analizu predmeta, u smislu da taj predmet treba osloboditi svih mnijenja i opterećenja nastalih u kulturnoj povijesti. B

Epsilogizam, za razliku od prosilogizma (v.), završni odnosno naredni silogizam u polisilogizmu (v.).

Eristici, učenici Euklida iz Megare (treba ga razlikovati od matematičara Euklida), koji su se služili eristikom (v.).

Eristika (grč. eristiké téhne). Vještina raspravljanja, često i prepiranja, koja se sastojala u vještoj, a ponajviše u dvosmislenoj upotrebi riječi, da bi se dokazala točnost vlastite teze.

Eros (grč.), ljubav, personificirani Eros (Amor) bog ljubavi, prikazivan s lukom i strijelom. Kod Hesioda i u orfičkim teogonijama stvaralačko božanstvo, svjetski princip stvaralačkog života (»kozmogonički eros«). U Platonovoj filozofiji eros je filozofski nagon za spoznajom ideja. B

Erotematičan (grč. erotematikós), u obliku pitanja, pitajući. Obrađivati neki sadržaj u obliku pitanja i odgovora; posebno: vješta pitanja odvjetnika na sudu. Erotematika je umijeće pitanja. Suprotno: akroamatičan (v.).

Esencija (lat. esse = biti), bit, bivstvo (v.) za razliku od nebitnog, slučajnog, akcidentalnog (v.). Pojam obrađen u skolastici kao suprotnost egzistenciji (v.); esencijalan = bitan.

Esencijalizam (lat. essentia = bit). Shvaćanje koje najoštrije odvaja bit (v.) ili esenciju (v.) od opstanka ili egzistancije (v.) i suprotstavlja osjetno i nadosjetno, naravno i vrhunaravno, idealno i realno, jednostrano ističući nepomirljivost postojanoga i promjenjivog i pridajući sav bitak, zbiljnost i istinu poretku čistih bitnosti, dok u isti mah sve faktično kao podložno bivanju (v.) i prolaženju obezvređuje kao nešto što zapravo ne pripada bitku. Najekstremniji je predstavnik toga shvaćanja zacijelo Parmenid, a zatim Platon, premda već i on ponekad pokušava premostiti jaz između biti i pojave, što u potpunosti polazi za rukom tek Aristotelu koji svojim naukom o kategorijama i načinima bitka mogućnosti (v.) i zbiljnosti uspostavlja konačnu ravnotežu među njima. Pe

Eshatologija (grč. éshata = posljednje i logos = učenje): učenje o krajnjem cilju svijeta i života, o posljednjim stvarima svijeta. U grčkoj mitologiji: vjerovanje u način života duše poslije smrti tijela. U kršćanstvu: učenje da će doći dan zadnjeg suda, kad će uskrsnuti svi ljudi. B

Estetičan. U širem smislu, svaki pojam o estetici, dakle osim pojma lijepog i pojam komičnog, dražesnog, tragičnog, ružnog, uzvišenog i dr. U užem smislu pojam se estetičnog uglavnom poklapa s pojmom li-

jepog, ukusnog, s onim što je u skladu s određenim estetskim principima; estetičan tako može biti ne samo predmet ili pojava, već je estetično i ponašanje, reagiranje prema kvalitetama svoje okoline i sam odnos prema cjelokupnom životu. G

Esteticizam — filozofski životni nazor koji u estetici i umjetnosti nalazi najviše oblike ljudskog stvaralaštva, najvrednije kulturne tvorbe i svrhu čitavog života, kojoj treba da se podrede sve etičke, religiozne i druge svrhe. Tako je npr. umjetnost za Nietzschea »vrednija od istine«, a život se može »opravdati samo kao estetski fenomen«. Izraz esteticizam ponekad se upotrebljava i pogrdno, da bi se ukazalo na suviše jednostrano i isključivo pridavanje vrijednosti ljepoti, na »estetiziranje« cjelokupne spoznajne, aksiološke i antropološke problematike. G

Estetika (grč. aisthetos = osjetni, opažajni). Filozofijska disciplina koja ispituje lijepo, odnosno vrijedno u umjetnosti (po nekim estetičarima i lijepo u prirodi), istražuje esencijalne preduvjete i kriterije umjetničkog doživljavanja, stvaranja i prosuđivanja, kao i uopće smisao, značenje i bit umjetničkog.

Ime estetika neko se vrijeme upotrebljavalo isključivo za učenje o osjetilnoj spoznaji. Tako je transcendentalna estetika još i za Kanta znanost o svim apriornim principima osjetilnosti. Kod Baumgartena (1714—1762), koji je prvi upotrijebio taj termin, pod estetikom kao osjetilnom spoznajom (cognitio sensitiva) razumijevala se znanost o lijepom u umjetnosti i u prirodi. Većina kasnijih estetičara (Schelling, Hegel i dr.) slaže se u tome da filozofija umjetnosti ne želi propisivati nikakva pravila i norme za stvaranje ili doživljavanje umjetnosti, već »uopće razjasniti što je lijepo«.

Za osnivače estetike (premda ne pod tim imenom) smatraju se u antici Platon i Aristotel. I dok će Platonova metafizika lijepog preko Plotina, srednjeg vijeka, Kanta, Schellinga, Hegela i novijih zastupnika tzv. »estetike odozgo« i danas predstavljati bitnu osnovu spekulativno koncipirane filozofije umjetnosti, Aristotelovo će djelo »Peri poetikos« ostati uzor onim teoretičarima koji će — polazeći s drugih pozicija i tražeći u samoj umjetnosti izvore estetskih normi — predstavljati suprotni smjer, osnovan na nekim empirijskim zakonomjernostima umjetničkog stvaralaštva. Iz antike preuzete kategorije »razmjera«, »sklada«, »savršenstva«, »cjelovitosti«, »jasnoće«, »sviđanja po sebi« dominiraju srednjovjekovnim nazorima o lijepom. Kantovi u biti formalno i subjektivistički zasnovani estetski pogledi, unutar analiza o moći suđenja (Urteilkraft), snažno su utjecali na razvoj estetike (osobito kod Schillera), a neke su njegove definicije (»Lijepo je ono što se sviđa samo po sebi, bez interesa za realnu egzistenciju i za posjedovanje predmeta«) ostale klasičnim obrascima za sve kasnije spekulativno zasnovane estetike. I dok Schelling, nastavljajući na neke premise Kanta, pokušava zasnovati umjetnost kao »apsolutnu sintezu međusobnog prožimanja« slobode i nužnosti, svjesne i nesvjesne djelatnosti, konačnog i beskonačnog, uzdižući je tako na pijedestal najviših vrijednosti, G. W. F. Hegel unutar svoje opće konstrukcije razvoja duha u povijesti shvaća umjetnost kao zorno (dakle i najniže) predočivanje Apsoluta. Glavni predstavnik formalističke estetike Herbart definira estetiku kao nauk o ocjenjivanju, tako da ona obuhvaća i etiku. Preko Herbartova učenika R. Zimmermanna ostavile su neke Herbartove ideje svoj pečat i u za nas značajnom djelu »Sustav obćenite estetike« (1903) F. Markovića, koji je prvi u nas iznašao estetičku terminologiju i u svom djelu dao preglednu shemu estetskih teorija u toku povijesti. Novi pravac dao je estetici T. Fechner, zahtijevajući eksperimentalno empirijski i induktivni postupak u estetici i negirajući vrijednost cjelokupne »estetike odozgo« kao intelektualistički zasnovane, pojmovne, filozofijske discipline. Njegovi učenici i nastavljači (Müller-Freienfels, Meumann, Lips i dr.) izvršili su brojna ispitivanja da bi eksperimentalno utvrdili neke pravilnosti estetskog sviđanja. Vrijednost te estetike kao i drugih socijalno-empirijskih i pozitivističko-historijskih po-

kušaja (među kojima je najznačajnija estetika H. Tainea) radikalno je zanijekao B. Croce, definirajući estetiku kao »nauku o izrazu« odnosno »opću lingvistiku« i identificirajući intuitivnu spoznaju s umjetnošću. Unutar antiteza subjektivističke (npr. Dietrich Kerler) i objektivističke (npr. Maximilian Beck) estetike javljaju se u nešto modificiranoj formi stari problemi antičke misli o umjetnosti. Tako se ljepota pokušava iznaći bilo izvan suda, osjeta ili osjećaja što su sve samo »reaktivna stanja u subjektu, stanja izazvana objektima koji imaju posebičnu estetsku vrijednost« (tzv. objektivistička estetika), bilo da se lijepo definira kao »izvedeno, derivirano svojstvo, vrijednost suprotna biću, zasnovana u subjektu« (tzv. subjektivističke estetike). Marksistički orijentirani teoretičari (među kojima su najznačajniji Plehanov i kasnije Lukács) ukazuju posebno na socijalne korelate umjetničkih djela. Novija filozofija egzistencije (osobito M. Heidegger) stavlja u pitanje mogućnost i održivost svih metafizičkih disciplina, pa tako i estetike, jer epohe povijesti estetike »bilo kao teorije umjetnosti ili metafizike lijepog« samo na svojevrstan način odgovaraju glavnim etapama povijesti bitka. Kao metafizičko pitanje o biti umjetnosti estetika — po tim teoretičarima kao i nekim novijim marksističkim misliocima — ne seže do njena pravog izvora. G

Etatizam (franc. état = država), teorija o sve većem sudjelovanju i angažiranju države u svojini, ekonomskim odnosima i dirigiranju privredom, a isto tako i u drugim područjima društvenog života (političkom, kulturnom, prosvjetnom itd.). V

Etičan, v. etika.

Etički (grč. ethikós). Dvoznačan pojam kojim se označava: 1) ono što se tiče etike (v.) kao znanosti; 2) ono što je samo po sebi etički vrijedno, moralno, ćudoredno.

Etika (grč. ethos = običaj, ethikos = moralan, ćudoredan). Filozofijska disciplina koja ispituje ciljeve i smisao moralnih htijenja, temeljne kriterije za vrednovanje moralnih čina kao i uopće zasnovanost i izvor morala. U pogledu izvora moralog i njegove osnovne orijentacije etika može zastupati heteromno (izvor morala izvan čovjeka) ili autonomno (izvor morala u samom čovjeku) stajalište, ona može biti orijentirana aprioristički (v.) ili empiristički (v.), intelektualistički (v.), aksiološki (v.), naturalistički (v.) ili voluntaristički (v.). U pogledu svrhe i cilja moralnog htijenja i djelovanja unutar različitih etičkih koncepcija tzv. etikâ dobarâ može se zastupati eudaimonizam (v.), hedonizam (v.), perfekcionizam (v.) itd., a s obzirom na predmet svojih preokupacija može biti orijentirana individualistički (egoizam [v.], altruizam [v.] i sl.) ili imati kao objekt svojih ispitivanja socijalno-moralne probleme.

Povijest etike. Individualističkoj i relativističkoj etici sofistâ suprotstavlja se Sokrat svojim optimistički (v.) zasnovanim etičkim racionalizmom. Po njemu je vrlina identična znanju, jer spoznaja dobra upućuje ujedno na to da dobro postupamo, a spoznaja zla da ga se klonemo. Grijeh je, dakle, zabluda i nitko ne griješi svojevoljno. Platonovom idealističnom rigorizmu — po kojem je među idejama, tim vječnim uzorima svih pojava, najviša ideja, »kruna carstva ideja«, ideja dobra — suprotstavlja se Aristotel, koji vrlinu definira kao sredinu između dviju krajnosti. Uz etičke vrline (koji imaju voljni karakter) on je u svojoj čuvenoj »Nikomahovoj etici« opisao i tzv. dijanoetičke (intelektualne) vrline. U Plotina se vrhovni cilj života postiže oslobađanjem od tijela pomoću askeze i ekstatičkog sjedinjavanja s božanstvom. Stoici smatraju da moralno živjeti znači »živjeti u skladu s prirodom«, tj. umom, logosom. U svijetu potpunog duševnog mira, u apatiji koju ne može pomutiti nikakvo izvanjsko dobro ili zlo, sadržan je osnovni smisao života stoičkog mudraca. Epikur i Epikurejci, nasuprot takvom idealu, smatraju da osnovni kriterij u opredjeljivanju za određene čine može biti u osnovi samo ugoda ili neugoda. No izbjegavajući zlo valja se klonuti i prolaznog dobra, koje ne osigurava trajnu sreću. Srednjovjekovne kršćanske etičke koncepcije orijentirane su u osnovi na preziranje tjele-

snih ugoda, na askezu, odricanje od užitaka i ovozemaljskih dobara. Namjesto mudrosti i smionosti osnovne etičke vrline postaju poniznost, čednost, bogobojažljivost, a namjesto autonomnosti grčkog morala dolazi kršćanska heteronomnost. Većina renesansnih mislilaca ustaje protiv tih srednjovjekovnih nazora — unutar kojih je moral postao sredstvom za ispunjavanje izvanljudskih i transmundanih svrha — i traži da se etika, nezavisno od religioznih dogmi, zasnuje i razvija na »prirodnom razumu«. Kod Thomasa Hobbesa se prvobitno stanje, stanje u kojem je čovjek sebičan, osamljeni vuk (homo homini lupus), mora u interesu svih prevladati, kako bi se osigurao mir čiji čuvar i jamac postaje država. U Spinozinoj »Etici« (koja se etičkom problematikom u užem smislu bavi tek u posljednjim poglavljima) došli su ponovo do izražaja i neki stoički principi. U najvišoj, intuitivnoj spoznaji, u »amor dei intellectualis«, kad je prevladao afekte, čovjek nalazi u sebi mir, sigurnost i etičku ravnotežu. Potkraj 17. i na početku 18. st. engleski filozofi morala kao što su Shaftesbury, Hutcheson, Smith i dr. suprotstavljaju se Hobbesovim nazorima i ističu u prvi plan ili opću dobrobit, »dobrobit vrste« (Shaftesbury), ili savjest kao prirođeni kriterij moralnosti (Hutcheson), ili simpatiju kao bit morala (Smith). Nasuprot tome, B. de Mandeville tvrdi kako svaki moral škodi progresu kulture. Dok francuski enciklopedisti i materijalisti istražuju prvenstveno evolucionističke i povijesne elemente morala, engleski i francuski socijalni utopisti smatraju da se etika zasniva na odnosima interesa koji mogu biti međusobno usklađeni samo potpunom preobrazbom društva na razumnim načelima. I. Kant prvi puta radikalno kritizira svekoliku dotadašnju etiku dobara, i za nj kriterij moralne vrijednosti i izvor morala može biti samo čista volja, nezavisna od konkretnih empirijskih uvjeta i motivacija. Moralitet je za razliku od legaliteta (kojim se označava djelovanje samo radi posljedica), etičko djelovanje iz čistog samocilja morala, zbog samog poštovanja dužnosti. Etički karakter vladanja pretpostavlja autonomiju volje jer jedino uz autonomnu slobodnu volju etička obaveza (imperativ) može imati bezuvjetan (kategorički) karakter. Fichte, kao i Kant, pretpostavlja praktički um teoretskom, a Hegelova filozofija morala izložena je u njegovoj »Filozofiji prava« u kojoj je država (tj. ustavotvorna monarhija) realnost moralne ideje, a ova je u sebi uključila, prevladala i ukinula sve ranije stupnjeve razvitka (apstraktno pravo, moralitet i ćudorednost). Engleska utilitaristička škola (npr. J. Bentham) smatra da je osnovni etički imperativ »najveća sreća najvećeg broja ljudi«. Po Schopenhaueru je najviše etičko djelovanje dijeliti bol s drugim, identificirati se s njim, pa je zato samilost najviša etička vrlina. U okviru svog »imoralizma« Fr. Nietzsche preokreće »rang svih vrijednosti« i postavlja nove tablice koje znače pokušaj destrukcije svekolikog dotadašnjeg morala, morala mirnih prosječnosti, samilosti, kršćanskog morala »stada«. Među mnogobrojnim novijim, fenomenološki orijentiranim etikama najzanimljivija je, uz etiku Nicolaija Hartmanna, etika M. Schelera, koja se suprotstavlja Kantovom formalizmu i rigorizmu i pokušava razviti apriornu »materijalnu vrijednosnu etiku«. Kao negacija građanske etike, čitave spekulativne etičke pozicije uopće i osnovnih moralnih postulata koji su na njima izgrađeni, marksizam ukazuje na društvenu i povijesnu uvjetovanost moralnih normi, težeći istovremeno izgradnji novog humanističkog društva, lišenog ograničenosti i protivrječnosti klasnog građanskog morala. Marksizam stoga nije nikakva etička koncepcija koja postoji uz druge etičke doktrine, već je zahtjev za zbiljsko dokinuće čitavoga jednog svijeta kao prve pretpostavke opće dezalijenacije (v.) čovjeka.

G

Etikoteologija (grč.), moralna teologija. Nasuprot fizikoteologiji, pokušaj izvođenja dokaza za opstanak boga iz moralnog područja. Po Kantu: teologijski nauk u kojem se iz moralnog zakona u nama zaključuje na boga kao njegova tvorca i začetnika; ovaj moralni dokaz za Kanta je postulat prakti-

čkog uma, jer se teorijski nije mogao zasnovati i izvesti u *Kritici čistoga uma.* Slično Descartesovu zaključivanju o egzistenciji boga iz naše ideje o njemu. K

Etiologija (grč. aitia = uzrok i logos = nauka): izučavanje uzroka koji leže u osnovi određenih pojava. Termin se najčešće upotrebljava u medicini, gdje se odnosi na izučavanje uzroka različitih oboljenja.

Etografija (grč. éthos = običaj, moral i gráfo = pišem): opisivanje moralnih običaja, navika i ocjena.

Etologija (grč. éthos = običaj i lógos = nauka) ima dvostruko značenje. J. S. Mill označavao je tom riječju deduktivnu karakterologiju (v.), a Wundt povijesnu znanost koja se bavi istraživanjem različitih ćudorednih oblika života.

Etonomija (grč.). U teorijskom razmatranju: povezivanje i sjedinjenje (kao srodnih ili istovjetnih) područja etike i filozofije prava (npr. u Hegela).

Etos (grč. ethos): mjesto stanovanja i boravka. U filozofiji odnosno etici etos postaje oznaka ljudskih osobina i vrlina, tj. ljudskog karaktera, ljudsko moralno raspoloženje. Heraklit je spoznao da svaki čovjek ima svoju sudbinu u prirodi svoga etosa (fr. 119). U novijoj etici riječ etos označuje sadržaj cjelokupnog moralnog ocjenjivanja i djelovanja. B

Eudaimonistički (prema grč. eudaimonía), što se tiče sreće kao etičkog problema. Eudaimonija je cilj ljudskog djelovanja.

Epikurovo učenje u etici može se označiti kao eudaimonizam. Pod to se određenje mogu uvrstiti i mnogi drugi filozofi (Sokrat, Aristotel, Descartes, Spinoza, prosvjetitelji). Eudaimonizam kao cilj društva ima na umu etičku i socijalnu sreću. B

Eudaimonizam (grč. eudaimonía = blaženstvo, blagota, sreća, dobro), učenje o sreći ili blaženstvu. Etički nazor i pravac po kojemu je motiv i svrha, cilj ljudskog (etičkog) djelovanja u postizanju ili unapređivanju vlastite ili tuđe sreće, odnosno objektivne dobrobiti. Također učenje da je zadatak ćudorednog teženja i djelovanja u darivanju i uvećavanju sreće i zadovoljstva. Prema tome u čemu vidi pravu sreću kao najviše dobro vrijedno težnje (da bi se najbolje, dakle moralno ispravno živjelo), eudaimonizam može biti hedonizam (v.), perfekcionizam (v.), utilitarizam (v.), altruizam (v.), egoizam (v.) a moguća su i njihova međusobna prožimanja. K

Euforija (grč. eu = dobro i pherein = naći se), 1) intenzivno čuvstvo ugode i zadovoljstva; 2) patološko stanje neopravdanog zadovoljstva u vezi s vlastitim zdravljem ili djelovanjem.

Eukolija (grč. eukolia = zadovoljstvo), vedrina, veselost, životna radost. Suprotnost se označava pojmom diskolije (v.). Na eukoliji počivaju optimistička (v.), a na diskoliji pesimistička naziranja o životu.

Eukrazija (grč. eukrasia): što je dobro pomiješano. Liječnik Galen tumačio je da dobrim miješanjem sokova u organizmu nastaju dobre dispozicije (v.) za stvaranje temperamenta i karaktera. Suprotno: diskrazija (v.).

Eurokomunizam — najnovija struja u radničkom i komunističkom pokretu razvijenih zemalja kapitalizma, naročito u Evropi i Japanu koja nastoji prilagoditi taktiku svoje revolucionarne borbe promijenjenim uvjetima u tim zemljama i u svijetu. Široka politička demokracija razvijenih zemalja kapitalizma omogućava daleko veće korištenje demokratskih institucija (parlamenta, komunalne vlasti, štampe, sindikata itd.), šire saveze sa ostalim masama stanovništva koje se nalaze o sličnoj ekonomskoj i društvenoj situaciji kao i proletarijat. Kritičari staljinskog birokratizma i nedemokratskih metoda upravljanja, eurokomunisti se zalažu za demokratski socijalizam, koji bi u tim razvijenim zemljama bio zasnovan i na političkom pluralizmu i na ekonomskoj demokraciji, tj. na razvoju samoupravnih oblika i struktura socijalizma. Napuštaju koncept diktature proletarijata i zamjenjuju koncepcijom socijalističke demokracije. Glavni ideolozi eurokomunizma su u Italiji E. Berlinguer, u Španjolskoj S. Carillo a u

Francuskoj, s izvjesnim kompromisima prema »realnom socijalizmu«, G. Marchais.
V

Eusebija (grč. eusébeia), pobožnost, vjersko osjećanje. Eusebija proizlazi iz ljudske vjere u postojanje boga.

Eutanazija (grč.): laka, bezbolna smrt. U mnogim filozofskim sistemima smrt nije uzrok straha za čovjeka, jer on spoznajom prirode i njenih zakona dolazi do nužnog zaključka o neprekidnom mijenjanju svega.

Eutimija (grč. euthimía), dobra volja, radost, veselje. To je prema Demokritu cilj ljudskog djelovanja.

Eutonija (grč.), čvrstoća, snaga; kod stoika: svojstvo duše.

Evidencija (lat. evidentia), očitost, očevidnost. Neposredni istinosni zorni ili logički uvid. Duševno stanje u kome se neki sud, neka misao doživljava kao intuitivno jasno dana nesumnjiva istina. Doživljaj same po sebi neposredno jasne, sigurne i uvjerljive istine.
F

Evidentno (lat. evidens), očito, očevidno, jasno. Ono što je u mišljenju neposredno jasno bez svakog daljnjeg izvođenja ili dokazivanja. Što se neposredno razumije i uviđa kao sigurno istinito spoznato.

Evolucija (lat. evolutio = razvitak): razvijanje iz nižega u više ili iz jednostavnoga u složeno. Teorija evolucije obuhvaća cijelu prirodu, i organsku i anorgansku. Ona koja se bavi razvojem živih bića zove se teorija descendencije. Takvih teorija ima više, ali je najznačajnija od njih Darwinova po kojoj su pojedine individue bolje prilagođene životnim uvjetima. Stoga takve individue u borbi za opstanak iznose pobjedu, a nasljeđivanjem prenose se njihova pozitivna svojstva u sve većoj mjeri na nove generacije, tako da se u toku dugih vremenskih perioda mogu razviti čak i nove životinjske vrste. Lamarck, koji je prije Darwina postavio donekle sličnu teoriju evolucije, uči da prije svega upotrebljavanje ili neupotrebljavanje pojedinih organa uvjetuje njihov sve veći razvoj ili zakržljavanje, što se onda nasljeđivanjem prenosi na daljnje generacije, koje na taj način mijenjaju svoj oblik, a prema tome i način života. Teorije evolucije javljaju se već kod starih Grka (Anaksimandar, Empedoklo), ali prema Engelsu započinje misao o razvoju zapravo s Kantom, posebno s njegovom teorijom o postanku našeg sunčanog sustava. Evoluciji je suprotna involucija (v.).
S

Evolucionizam (lat. evolutio = razvitak): nauka o razvoju. Pravac koji prihvaća da je sve nastalo razvojem, odbacujući svaku misao o stvorenosti svijeta, odnosno o tome da je on djelo božje (v. evolucija).

Exclusi tertii sive medii (lat. znači [načelo] »isključenje trećeg odnosno posredovanja«). Logičko načelo (princip odnosno aksiom) koje na osnovu načela kontradikcije (v.) tvrdi da je između dva u istom smislu kontradiktorno oprečna suda (S jest P, S nije P) jedan svakako istinit, a drugi neistinit (»ili-ili«), te je isključena neistinitost obaju, koju bi nadomjestio neki treći posredni sud (lat. »tertium non datur« — trećega nema).
Pet

Ex mere negativis et particularibus nihil sequitur (lat. »iz naprosto niječnih i djelomičnih ništa ne slijedi«). Opće silogističko pravilo koje uči da iz dviju negativnih kao ni iz dviju partikularnih premisa ne može slijediti ništa sigurno ni nužno. Pet

Ezoteričan (grč. esoterikós = unutarnji): samo za one koji pripadaju grupi, školi, sekti.

F

Fabijanski socijalizam. Jedna od struja socijalizma, oformljena 1883. u Engleskoj na čelu sa Sidneyjem i Beatricom Webb. Ime su uzeli po rimskom vojskovođi Fabiusu Maximusu Cunctatoru, što bi trebalo da izrazi njihovo odbacivanje revolucionarne borbe radničke klase za socijalizam i stav mirnog prijelaza iz kapitalizma u socijalizam. U osnovi sitnoburžujska i oportunistička koncepcija socijalizma, ali je imala utjecaja na neke socijalističke pokrete u Engleskoj. V

Fakticitet (lat. factum = činjenica): faktičnost, činjeničnost, datost ustanovljiva u svom postojanju kakva stvarno jest, bez obzira na to kakva ona može, mora, odnosno treba da bude. Opreke: mogućnost, nužnost, pomišljivost, logicitet.

Faktičan (lat. factum = činjenica): činjeničan, zbiljski, stvaran, na konkretnom iskustvenom nalazu ustanovljen, prostorno-vremenski odrediv (»ovdje i sada«), za razliku od onoga što se naprosto pomišlja (idealno), odnosno onoga što se u teoriji ukazuje tek mogućim ili štaviše nužnim i općenitim (»uvijek i svuda«). (V. empirijski, pozitivan.) Pet

Faktum (lat. factum od facere = činiti): činjenica; k tome: faktično (činjenično) i faktičnost ili fakticitet (činjeničnost). Od iste osnove potječe i faktor (činilac). Faktum je ono što je tako dano da se ne može osporiti njegovo opstojanje. Faktum se može različito interpretirati i opisati u njegovoj genezi, ali se ne može logički deducirati. O faktičnosti se govori prvenstveno s obzirom na čovjekovo djelovanje u povijesti. U *Bitku i vremenu* Heidegger je prvi put postavio zahtjev za »hermeneutikom faktičnosti«. Faktičnost je prema Heideggeru utemeljena u faktumu opstanka. »Pojam faktičnosti uključuje u sebi: bitak u svijetu (das Inderweltsein) 'unutarsvjetovnog' bića, doduše tako, da to biće može sebe razumjeti kao u svojem 'udesu' (»Geschick«) povezano s bitkom bića što ga ono susreće unutar svojega vlastitoga svijeta«. Ta »bačenost u svijet« sastoji se u tome, da čovjek zatiče sebe rođenog u nekoj konkretnoj situaciji koju on sam nije oblikovao, ali je njegova zadaća da je dalje oblikuje. Kao »onaj koji je bačen« u svijet čovjek »nabacuje« svoje mogućnosti na osnovi izlaganja (hermeneutike) svoje faktične situacije. U tom smislu »opstanak egzistira faktički«. I Kant faktum uzima prvenstveno u značenju koje on ima za praktično djelovanje i slobodu našega uma. Faktum čistoga uma je moralni zakon koji omogućuje čovjekovu slobodu. Naravno, osim značenja faktuma u području slobodnog djelovanja, faktičnost se često uzima kao slučajnost u suprotnosti prema logičnosti (logicitetu). O faktumu kao onome što je učinjeno i postavljeno često se govori u smislu pozitivizma puke empirijske činjenice bez obzira na njezinu bit. Kada se činjenice odvajaju od biti onda se faktum shvaća kao slučajnost, koja prema svojoj biti može biti i drugačija nego što jest, a bit sama kao ono što ne može biti drugačije nego što jest, dakle kao nužnost. Još je i rani Husserl u tom smislu odvajao bit i činjenicu, da bi u svojoj kasnoj fazi napustio ne samo tradicionalni esencijalizam biti i pozitivizam činjenice nego i dugo zastupani tzv. »transcendentalni pozitivizam« i formalnu ontologiju, a zagovarao tezu, da svijeta života zbiljski ne može biti bez posebno svjesnih bića i objekata u kojima se svijet pokazuje u perspektivi horizonta te da svijet nije za svagda određen nikakvom ontologijom ili nekom mathesis universalis. To na drugoj strani znači da ni faktum nije općenito pozitivan ni za svagda dan nego

za-visi od svijeta kao horizonta horizonata. U skladu s tim, horizont horizonata Husserl naziva »apsolutnim faktumom« ili »prafaktumom« svijeta života. Taj »apsolutni faktum« Landgrebe tematizira ne samo kao činjenicu reflektiranja naše svijesti nego i kao način obistinjavanja mogućnosti samokretanja tijela (Leib). Štoviše, apsolutni faktum kao način bitka prafungirajuće subjektivnosti centriran je u tijelu, u »ovdje« i »sada«, pa nije svijest nego je tijelo ona »apsolutna nulta točka« na kojoj je orijentirana sva povijesna faktičnost. Tijelo je »apsolutna nulta točka« zbog toga jer iza njega se ne može ići dalje. U tijelu je centriran apsolutni faktum, to znači da od njega kao apsolutno određenog položaja i kretanja tijela u prostoru i vremenu polazi svaki posredovani faktum. Pa

Falacije (lat. fallaciae) — logičke pogreške koje se očituju u upotrebi neistinitog mišljenja pri izvođenju, induktivnom i deduktivnom zaključivanju i dokazivanju. Falacije mogu nastati nehotično (tzv. paralogizmi, v.) ili hotimično (tzv. sofizmi, v.). Ponajvažnije f.: quaternio terminorum, f. consequentis, f. disjunctionis (u silogizmima); f. fictae universalitatis, post hoc ergo propter hoc (u indukciji); circulus vitiosus, metabaza, heterozetesis (pri dokazivanju). Pet

Falâsifa ili falsafa (islam) — naziv za helensku filozofiju i pogled na svijet osnovan na naučnoj spoznaji za razliku od mudrosti osnovane na vjerskoj objavi (v hikma, išrâk, ma'rifa). Islam je iz perzijskih tradicija preuzeo i sačuvao do renesanse baštinu helenske kulture pošto je ona zamrla u zapadnom svijetu. Pod pojam falâsifa potpadaju i drugi strani utjecaji koji pridonose naučnom razjašnjenju svijeta i života, a potječu redovno iz perzijskih i indijskih izvora. Takvim su utjecajima otvoreni najprije liberalni teolozi škole mu'tazila (v.), a zatim skolastici aristotelovskog smjera. — Dva činioca određuju položaj i vrijednost falâsife u islamskom svijetu: 1) »Da se pravilno ocijeni važnost islamske filozofije, potrebno je poći od nedostataka aristotelovskog sistema« (Horten). 2) U svladavanju tih nedostataka važan prinos predstavljaju neposredni utjecaji indijske skeptičke filozofije (sumanîja, v.) i prirodoznanstveno-logičke škole nyâya-vaišešika (v.). Odatle bi se mogla dijelom tumačiti i pojava nearistotelovskih helenskih utjecaja (Demokritov atomizam, Epikur) u predaristotelovskoj misli ranog islama, gdje su uhvatili dubok korijen kod prvih teologa. Islamski su filozofi upoznali aristotelizam u neoplatonskoj preradi. Općim pretpostavkama indo-iranske metafizike odgovara shvaćanje da je svijet kao cjelina tok bitka koji proistječe (faid, v.) ili očituje svoju skrivenu prirodu (ghâ'ib, v.) iz jednog vječnog izvora. Bivstvo tako proisteklih stvari razlikuje se od njihova pojavnog, kontingentnog (v.) bića. Kontingentnost bića potencira se indijskom pretpostavkom (budističkog porijekla) o trenutačnoj, promjenljivoj i složenoj prirodi pojavnosti ili »stvorenih stvari«. — Svijet je u potpunosti obuhvaćen uzročnom zakonitošću. I tu je indijski determinizam bliži izvornim islamskim stavovima nego problematika slobode u iranskom dualizmu. — Težnja za prevladavanjem aristotelovskog dualizma i za istovremenim održavanjem pretpostavke o kontingentnosti svijeta ili o razlici bivstva i bića osjeća se u formulaciji problema univerzalija kod Ibn Sîne (Avicenna): Božanski izvor svjetlosti je *universale ante rem*, kontingentne stvari osjetnog svijeta sadrže skrovito *universale in re*, a naše intelektualno zahvaćanje doseže istinu kao *universale post rem*. Tako se problem zbiljnosti svijeta (hakîka) nastoji riješiti pomoću aristotelovskog pojma kontingencije. Ibn Rušd (Averroes), koji se najviše udaljuje od istočnjačkih pretpostavki (išrâkîyûn) islamske misli, tumači pojavnost svijeta kao njegovo izvođenje iz nebitka ('adam) čiste potencije u stanje opstanka. Taj proces derivacije zbiljnosti izvodi Allah, čiju prirodu shvaća kao cjelinu stvari *eminentiori modo*. U takvim aristotelovskim formulacijama problematike osjeća se tendencija koja lako vodi do panteizma islamskih mistika, do napuštanja ili nadilaženja spoznajnih sredstava helenske filozofije, koju priznaju samo kao pro-

pedeutski stepen (Suhrawardî). S druge strane iransko-helenska ideja slobode uvijek se ponovo vraća s ortodoksnom reakcijom na latentnu opasnost da Allah po fizičkoj nuždi svoga bića u mehanizmu svijeta ne ostane lišen slobode uopće. Tako Ghazâlî brani slobodu sa stajališta pedagoškog ideala oplemenjenja ličnosti. Ve

Fana' (islam), uništenje, prestanak; osnovni termin sûfîčke (v.) mistike, izražava stanje savršenstva koje se uspoređuje s »utrnućem« (nirvâna, v.) u budizmu. — I islamski i evropski prikazi koji polaze sa stajališta stranih sûfizmu nastoje da istaknu pretežno moralni smisao termina i da potcijene njegove metafizičke implikacije, kao i u slučaju budizma. Hudžwîrî (11. st.) u jednom od prvih djela napisanih s takvog stajališta (»Kašf al-Mahdžub«) kaže da ne može biti riječ ni o gubitku supstancije ni ličnosti u stanju fanâ', »kako vjeruju neki sûfîčki neznalice«. Isti autor piše o svojim raspravama s islamskim teolozima u Indiji, koji su svojim metafizičkim interpretacijama ovog stanja »dokazali da nemaju pojma o tome šta je fanâ'«. Prema tome bi se moglo raditi jedino o uništenju ljudske volje u božjoj. — Polazeći od ove ortodoksne pretpostavke neki evropski autori zaključuju da izvor islamskog pojma fanâ' treba tražiti u kršćanskoj mistici radije nego u indijskoj (B. Carra de Vaux). — Bitna razlika između islamskog i indijskog pojma sastoji se nesumnjivo u metafizičkoj pretpostavci prema kojoj je »utrnuće« ili »uništenje« ličnosti za budiste principijelno nezavisno od apsolutnog bitka božjeg, dok se u islamu (još izrazitije nego kod vedântinskog brahmanirvâne) ontološke pretpostavke te vrste ne daju do kraja fenomenološki reducirati. Imajući u vidu spomenuta ograničenja heterodoksnih (v.) stavova, vrijedno je citirati nekoliko bitnih obilježja ovog pojma prema istom Hudžwîrîjevu djelu: Siromaštvo sûfîja sastoji se »u odvraćenosti pogleda od svakog stvorenog opstojanja; u onom općem uništenju, gdje se nazire još samo sveobuhvatno«. Ono znači »uništenje ljudskih atributa svojstvenih našem Ja«. — »Sûfî je onaj koji niti posjeduje niti je posjedovan — to je bivstvo fanâ'a.« — Autentični predstavnik ove teorije u sûfîzmu, Bistâmî (9. st.), dolazi do ove krajnje formulacije pojma fanâ': »Nestajanjem nestanka nestao sam iz nestanka kroz ništa u ničemu.« Ve

Fanatičan — zanesen, zaslijepljen, koji je obuzet fanatizmom, a time i netrpeljiv prema drugima.

Fanatik — zanesenjak koji se slijepo i gorljivo predaje nekoj stvari, ideji ili vjeri (vjerski fanatizam) s potpunom netrpeljivošću spram svega drugoga, čime se posve negira i uništava humanitet. Fanatik je u odnosu na druge nacionalnosti (u politici) ekstremni nacionalist ili šovinist. K

Fanatizam (lat.), zanesenost, zaslijepljenost, slijepa predanost i revnost, strastvena vezanost uz jednu stvar, vjeru, ideju, uvjerenje, koja u svojoj posvemašnjoj nekritičnosti ide do ekstremne netrpeljivosti i mržnje spram drugih shvaćanja, stavova, mišljenja, uvjerenja i načina života (fanatizam srodan šovinizmu). K

Fantazija (mašta). U širem smislu: sposobnost predočivanja, reprodukcije upamćenih — naročito osjetnih — sadržaja. U užem smislu: predodžbeno-misaona kombinatorika, sposobnost stvaranja novih cjelina (sinteza) od različitih elemenata reproduktivne i apstrahirajuće svijesti. S obzirom na udio koji u novostvorenim cjelinama imaju određene vrste predodžaba, i na sheme po kojima se one ujedinjuju, u fantaziranju pojedinaca postoje znatne tipološke razlike; one su značajne ne samo za opći psihički profil ličnosti nego i za razvitak specifičnog stvaralačkog interesa (tehničkog, muzičkog, pjesničkog, likovnog). U psihičkom životu čovjeka fantazija ima veliku i mnogostranu ulogu. U spontanom maštanju »iživljavaju« se i razrješuju različita stanja emocionalne napetosti, fantazijsko »ispunjenje želja«, »katarza« eidetizacijom čuvstava i raspoloženja), što se redovito odigrava u bizarnom svijetu sna, ali i u budnom »sanjarenju« i u procesu umjetničkog stvaranja. Fantazijsko kombiniranje detalja iz zornog i misaonog fonda pamćenja omogućuje ne samo

uspješna rješenja svakidašnjih životnih zadataka nego i stvaranje novih kulturnih tekovina tehničkim pronalascima, izgradnjom naučnih sistema, teorija i hipoteza. Svojevrsno značenje ima fantazija u psihičkom životu djece, koja često zamjenjuju realno doživljeno s fantazijski dočaranim, i pripadnika primitivnih zajednica kod kojih je nedostatak kritičkih empiričkih spoznaja nadomješten fantazijskim sintezama, objektivacijama elementarnih afekata. Patološka prebujalost fantazije karakteristična je za različite oblike maničkih i depresivnih stanja, a osobito za histeriju (»fantazijska lažljivost« — pseudologia phantastica). Ali i kod normalnih pojedinaca aktivnost mašte može dovesti do negativnih posljedica, npr. tako što se uslijed nehotičnog stapanja predodžbi sjećanja s fantazijskim motivima iskrivljuju uspomene na realne događaje (pogrešni podaci svjedoka na sudu, unakaženost vijesti koje idu od usta do usta, »romantizirana« obavještenja). Eksperimentalno se fantazija ispitivala često posredno, u okviru istraživanja »vjernosti pamćenja« i utjecaja čuvstava na organiziranje predodžbenih sadržaja. Neposrednom ispitivanju fantazije kao sposobnosti predodžbene kombinatorike služe različiti testovi kojima se od ispitanika traži dopuna fragmentarnih podataka, sastavljanje nepovezanih ili ispremiješanih elemenata u suvisle oblike (testovi dopunjanja, sređivanja, kombiniranja) ili interpretacije mnogoznačnih (smisleno neorganiziranih, »apstraktnih«) podataka (Rorschachove mrlje, »projektivni testovi«). Kr

Fantazma (grč.), predodžba, predstava; ponajčešće u smislu fantazijske predodžbe, varke izazvane unutrašnjim uzbuđenjem; halucinacija (v.).

Fašizam — najreakcionarniji politički oblik diktature buržoazije u epohi imperijalizma. Najprije nastaje u Italiji (1922), a zatim u Njemačkoj (1933) pod nazivom »nacionalsocijalizma«. Politička ideologija fašizma je antiparlamentarizam, diktatura jedinstvene fašističke partije, zastupanje u osnovi interesa krupnog financijskog kapitala, glorifikacija vođa. U Njemačkoj je jedna od ideoloških osnova fašizma bila i teorija rasizma, koja je proklamirala nenaučnu i historijski reakcionarnu tezu o superiornosti nordijske rase. Fašizam je pokušao da dobije i filozofsku zasnovanost u idealističkim filozofijama aktiviteta subjekta (Gentile), glorifikaciji vođa i države kao neke natklasne organizacije i sveopćeg arbitra (nacionalsocijalistički ideolozi). U svojim imperijalističkim pretenzijama fašizam je doživio, zajedno sa svojim vođama, temeljit poraz u Drugom svjetskom ratu. V

Fatalizam (lat. fatum = udes): vjerovanje da je svako zbivanje u svijetu i svako ljudsko djelovanje unaprijed određeno i prema tome neizbježivo. To je vjerovanje naročito rašireno kod orijentalnih i primitivnih naroda. Po fatalizmu bi čovjek bio automat; jer ako je sve unaprijed određeno, onda nema mjesta ni relativno slobodnoj volji (v. fatum). S

Fatum (lat. fatum = udes): viša sila koja upravlja svim zbivanjem i ljudskim djelovanjem, unaprijed točno određenim. Po vjerovanju starih ni bogovi nisu imali nikakve moći nad fatumom (v. fatalizam).

Faza (grč phasis = pojava); razvojni stupanj u nekom zbivanju ili procesu; pojavna forma (npr. četiri faze Mjeseca).

Fenomen (grč. fainómenon), pojava; izraz koji je u razvoju filozofijske misli poprimio različita značenja, kao: zbivanje za razliku od stvari; očitovanje u svijesti nečega izvan svijesti, a što je »o sebi« nepoznato; sadržaj svijesti; po Platonu: osjetni stvarni svijet kao refleks idejnog (inteligibilnog) svijeta; po Kantu: pojave, ukoliko se pomišljaju ne kao puki pričin već kao predmeti na osnovu jedinstva kategorija, a za razliku od »stvari o sebi« (»noumenon«). Pet

Fenomenalan, pojavan; koji pripada području pojavnog iskustva; fenomenalni dualizam, stajalište da se u iskustvu javljaju dva različna principa postojanja: fizično i psihično (materija i duh).

Fenomenalnost (grč. fainomenon = pojavljujuće, pokazujuće). Sam izraz fenomen ima više filozofskih značenja. Prvo on znači

neposrednu pojavu ili pokazivanje nečega u osjetilnom iskustvu. Drugo fenomen znači i ono što se nije potpuno pokazalo u neposrednoj pojavi nego se tek najavilo i naznačilo. Kada se to naznačeno samo pokaže tako da je prezentno na sebi samome, tada govorimo o pravom fenomenu u izvornom smislu onoga što se pojavljuje ili pokazuje. Fenomenologija nastoji oko dohvaćanja toga posljednjeg značenja fenomena, dok fenomenalizam shvaća fenomenalnost (pojavnost) kao sferu predmeta iskustva i označava pojave stvari u suprotnosti prema samim stvarima. Fenomenalizam je u tom smislu gnoseološki pravac koji predmete iskustva promatra kao pojave nespoznatljivih stvari o sebi (Kant, Schopenhauer, Herbart, Lotze, E. v. Hartmann). Kada fenomenalizam predmete iskustva svodi na puke činjenice svijesti odnosno na subjektivne osjete, kako su to naučavali Mach i Vaihinger, tada on potpuno poriče postojanje stvari o sebi, a time i sama pojava gubi svoj pravi smisao, jer tada više nema onog što se pojavljuje.
Pa

Fenomenalizam (fenomenizam). Opći izraz za spoznajnoteorijsko stajalište, koje je izgradio prvenstveno Kant, da predmet spoznaje sačinjavaju fenomeni (v.), pojave. Shvati li se fenomen kao spoznatljiva pojava neke u sebi dublje, ali nespoznatljive realnosti, tada je riječ o objektivnom fenomenalizmu koji je po svom agnostičkom obilježju svojstven ne samo Kantovom transcendentalnom idealizmu nego i oblicima realistički orijentiranog pozitivizma (A. Comte, H. Taine, Renan, H. Spencer, Ardigò, Dühring, Laas, Avenarius, Masaryk). Ali, ako se pod fenomenom zamišljaju isključivo pojave u svijesti, tj. svjesni sadržaji (osjeti, doživljaji) izvan kojih ništa drugo osnovnije ne bi postojalo, tada je posrijedi radikalni, subjektivni fenomenalizam, karakterističan za idealistički pozitivizam (Berkeley, Hume, J. St. Mill, E. Mach, Vaihinger).
Pet

Fenomenologija (grč. fainomenon = pojava i logos = znanost). U prvotnom i najširem značenju: znanost o fenomenima, o pojavama. Prvotni joj je zadatak bio da otkrije razliku između privida i istine. A kako se pojave javljaju u svijesti, to ona znači i znanost koja opisuje i objašnjava upravo te svjestite pojave. Ona označava i teoriju o empirijskim pojavama uopće za razliku od znanosti o stvarima o sebi. Kod Hegela (»Fenomenologija duha«) dobiva taj pojam već specifično, zapravo metafizičko značenje, jer se u njemu analiziraju oblici i načini pojave duha, koji su ujedno nužni razvojni stupnjevi individualne i povijesne svijesti u kojima se očituje apsolutni duh. Međutim, danas se fenomenologijom naziva i posebni pravac u filozofiji, kojega je začetnik E. Husserl a koji je svojom tezom »natrag k stvarima« otklanjao subjektivističko-apstraktne spoznajnoteorijske rasprave i svojom »fenomenološkom metodom« stvarao kritičke temelje znanstvenom mišljenju uopće. Husserl zapravo polazi od Brentanove »deskriptivne psihologije« koja se temelji na opisu i analizi pojava svijesti. Husserl je antipsihologist, ali prihvaća od Brentana tezu o nužnoj predmetnoj intencionalnosti svjesnih doživljaja. Fenomenološkom metodom kao osnovnom općeznanstvenom, a prvenstveno filozofskom, analizom dolazi se do biti, do suštine datih najrazličitijih pojava (fenomena) svijesti od kojih svaka ima svoj intencionalni predmet s vansvjesnim korelatom. Dvostrukom redukcijom (eidetskom i fenomenološkom) ispunjava se taj kritički zadatak. Eidetskom redukcijom kao specifičnom analitičkom deskripcijom isključuje se egzistencija subjekta i oblik njegovih spoznajnih akata, a traži se neovisno od bujne opstojnosti danih činjenica sama bit (eidos) predmeta o kome je riječ. Tako se dolazi do »eidetske ontologije« koja otkriva regione predmeta pojedinih znanstvenih disciplina (»regionalna eidetska znanost«). Fenomenološka pak redukcija, promatrajući predmete kao korelate svijesti, ispituje tu čistu (ali ne praznu!) svijest samu. Ona otkriva imanentna oblikovanja svijesti u kojoj se dohvaćaju predmeti. Razlikujući »noezis« i »noemu« razlikuje Husserl sam akt (svjestitost) od sadržaja svijesti (ono

svjesno). Konstitutivni akt i svjestiti sadržaj (ideacija) međusobno se uvjetuju. Po tome onda Husserl i određuje da se zadatak filozofije sastoji u čisto deskriptivnoj znanosti o biti imanentnih oblikovanja svijesti, a to će reći o istinskom i apsolutnom bitku uopće. M. Scheler je proširio tematiku Husserlovu na područje aksiologije (napose etike) i tu polemizira s Kantovim formalizmom u etici, pokazujući da se uz teoretsku ideaciju (koju obrađuje Husserl) u ljudskoj svijesti očituje i »vrijednosno osjećanje« koje ne predstavlja razumsko otkrivanje vrednota, ali se doživljava istom sigurnošću (evidencijom) kao misaonim aktom otkrivena istina. Schelerova »materijalna vrijednosna etika« predstavlja novi pogled u tematici etike i kulturne filozofije uopće. Heidegger je konačno doveo do ontološke konzekvencije ove fenomenološke analize: da bit bitka nije nadvremenska svijest, nego povijesnost i vrijeme.

Fenomenologija je kao univerzalna filozofska i općeznanstvena temeljna disciplina odigrala veliko filozofsko-povijesno značenje u borbi s naivnim realizmom, pozitivizmom (v.), psihologizmom (v.), a i konstruktivizmom, spekulacijom i formalizmom (v.) i, kao metoda koja nastoji da oslobodi naivnu poziciju svijesti koja je puna predrasuda i učvrsti je na kritičkom putu, postala je temeljna za mnoge poglede suvremene filozofske misli. F

Fenotip (grč. phainesthai = pojaviti se i typos = obilježje) — skup manifestnih osobina nekog individuuma, uvjetovanih ujedno njegovim nasljeđem i utjecajima sredine u kojoj se razvija i u kojoj živi.

Fetiš (lat. facticius, franc. fétiche, portug. fetiço): umjetan, kriv, čaroban. Prvotno portugalska oznaka za manje vrijednu zapadnoafričku umjetnost. Ch. de Brosses uveo je termin u znanost i njime označio vjerovanje primitivnih naroda u neku osobitu moć sakralnih predmeta. U prvotnom ali i u prenesenom značenju termin se javlja u filozofiji. U prvotnom smislu kod Schellinga, Hegela, A. Comtea, J. S. Milla; Schelling govori o »stupidnom klanjanju« koje se izražava spram »sirovih ili neorganskih ili unajmanje neorganskih tijela«. U prenesenom smislu govori se o fetišu kao o oznaci za objekte koji se izmiču kritičkom umu, koji su samovoljno postavljeni i posjeduju iracionalnu moć. U tom smislu su termin upotrebljavali Kant, Marx, Freud; primjerice Kant je govorio o »popovstvu« koje određuje ustrojstvo crkve gdje »vlada fetiška služba«, a ne »principi ćudorednosti već statutarne zapovijedi, pravila vjerovanja i opažanja. . .«. Gr

Fetišizam (portug. feitiço = čarobna moć): vjerovanje u čarobnu moć različitih predmeta u kojima tobože stoluju dusi, demoni ili magične sile koje čovjek može pridobiti za sebe. Fetišizam je forma najprimitivnije religije. — Marx govori o fetišizmu robe, jer ovdje jedan društveni odnos ljudi poprima formu predmetnog odnosa. S

Fiat (lat.): neka bude! U kršćanskom vjerovanju: stvaralačka riječ boga.

Fideizam (lat. fides = vjerovanje), vjersko učenje da »više istine«, koje se odnose na božanstvo, ne može shvatiti ljudski razum, nego samo vjera u »otkrivenje«. Prema fideizmu vjera je osnov cjelokupnoga ljudskog mišljenja i rada.

Figure zaključivanja (lat. figura = oblik) ili silogističke (v.) figure određeni su oblici, određeni načini po kojima se provodi logičko zaključivanje (v.). U tradicionalnoj logici nalazimo četiri takva osnovna oblika, a razlikuju se međusobno po tome koje mjesto u premisama, u kojima se subjekt zaglavka označava sa S a predikat sa P, zauzima srednji ili središnji (v.) pojam M. Figure imaju ove oblike:

I.	M P	II.	P M
	S M		S M
	S P		S P
III.	M P	IV.	P M
	M S		M S
	S P		S P

Prve tri figure potječu još od Aristotela, a četvrta od Galena. F

Fikcija — izmišljotina, svjesno zamišljanje neke situacije uz pretpostavku da doista postoji, iako je očita njena nestvarnost, a po-

nekad čak nemogućnost i protuslovnost. Po tome se fikcija razlikuje od srodne joj hipoteze (v.) koja predstavlja zamisao sa stvarno više-manje vjerojatnim sadržajem. Fikcija dolazi do vidnog izražaja i u ljudskom životu uopće i u pojedinim znanostima kao što su matematika, geometrija, fizika, pravo, filozofija i dr. Ona je, ako se pravilno shvati, prikladno metodološko sredstvo da se u kontrastu s nestvarnim zamislima sama stvarnost znanstveno potpunije ispita, osvijetli i shvati, te tako bolje svlada ne samo teorijski nego i praktički. Fikcija je kao svojevrsni fantazijsko-misaoni eksperiment dobila u filozofiji specifičan jezični izraz u vezniku »kao da« (»als ob«), što će reći: zamišlja se neki nestvarni, odnosno nemogući slučaj kao da postoji i na njegovim konzekvencijama razmatra se i prosuđuje određena situacija odnosno problem, bilo u znanosti bilo u životnoj praksi. Opravdano pridavanje važnosti fikciji za znanstveni napredak može međutim dovesti do njena precjenjivanja, pa čak i do svođenja čitave znanstvene i filozofijske svijesti i njenih kategorija na skup fikcija. Taj se filozofijski smjer naziva fikcionalizam (v.). Pet

Fikcionalizam. Filozofijski smjer koji opravdanu ulogu fikcija (v.) u znanstvenom istraživanju i životnoj orijentaciji preuveličava do te mjere da sveukupnost teorijske i praktičke svijesti svodi na skup fikcija. Najpoznatiji predstavik fikcionalizma je H. Vaihinger (»Die Philosophie des Als ob«, 1911). Pet

Fiksna ideja — neka ideja ili skup misli koje se često ponavljaju i nameću u doživljavanju. To je jedan od simptoma opsesivne neuroze (v.) Su

Fiktivan, izmišljen, nestvaran, zasnovan na fikciji (v.)

Filantrop (grč. philos = prijatelj i anthropos = čovjek): tko u ljubavi prema čovjeku vidi najviši smisao djelovanja. Filantropizam kao poseban pravac u pedagogiji osnovao je na Rousseauovim idejama Basedow. Taj pravac teži za tim da djetetu pruži takva znanja koja će u životu moći korisno upotrijebiti i za svoju sreću i za sreću čovječanstva, ali ćudorednom odgoju pridaje ipak veću važnost nego intelektualnom. S

Filantropija, v. čovjekoljublje.

Filogenetično (grč. fyle = rod i genesis = porijeklo): ono što se odnosi na razvitak (evoluciju) organizma ili pojedinih organa ili funkcija organizma kroz mnogo generacija (za razliku od ontogenetičnog, što se odnosi na razvitak jedne biološke jedinke od časa zametka).

Filogeneza (grč. phylé = pleme, koljeno i genesis = nastanak): morfološki i funkcionalni razvoj neke vrste ili grupe živih bića. Vidi: ontogeneza. Kr

Filozofem (grč. filosófema), određena filozofijska teza (mišljenje, naučavanje), određen stav prema nekom filozofskom problemu; također: neka filozofska izreka. Kod Aristotela: znanstveni, demonstrativni dokazni postupak u opreci s retoričkim, dijalektičkim, erističkim, sofističkim (epiheremom (v.), aporemom (v.). Kr

Filozofija (grč. philosophia, dolazi od philos = prijatelj i sophía = mudrost). Filozof je prijatelj mudrosti, ali sam nije sophós — mudrac. Kao sophistes — znalac — on može biti i poznavalac praktičnih umijeća zgotovljavanja i djelovanja, pa i učitelj takvih vještina. Platon je prvi razlikovao sofista od filozofa tako što je smatrao da prvi mnogo toga može poznavati, ali takvo poznavanje zastaje pri stvarima kakvima se one čine i zato je samo dóxa — mnijenje, a filozof pita o razlogu stvari uopće i, shvaćajući ga, postiže spoznaju ili znanje — episteme. No i to znanje nije mudrost sâma nego ostaje stalna težnja k njoj, uz istodobno oštro razgraničenje istine od točnosti, filozofskoga uma od svagdašnjeg razuma i njegovih opsjena.

Najstariji filozofi bijahu Grci, te već Heraklit i Parmenid, a još više Platon i Aristotel, ističu da filozofsko mišljenje započinje divljenjem onome što se drugima čini razumljivim samo po sebi i beznačajnim, divljenjem da stvari uopće jesu, a ne da nisu. Stvari »jesu«, a u isti se mah mijenjaju, nastaju i nestaju, odakle izvire pitanje: što je u toj mijeni postojano? Djelovanje čovjeka

također ne može biti bez takva čvrstog oslonca, mjerila za sve čine i radnje koje odlučuje što je ispravno a što neispravno, što pravedno a što nepravedno. Obuzetost tim divljenjem stalni je zanos filozofije i pitanje o porijeklu svih stvari obavezno vodi razlikovanju cjeline i dijelova u svemu. Otkriva se da se cjelina ne da izvesti iz pojedinačnog, da se istina ne uspostavlja naprosto u spoznavanju, pravednost ne nastaje pukim djelovanjem, nego svemu u temelju leži Jedno što sve utemeljuje. Temeljno je iskustvo filozofije obuzetost tim temeljem svega, izvorom i porijeklom riječi i čina. Pokazuje se, nadalje, kako to Jedno jedino u svemu, općenito, bitno i temeljno stoji u dodiru s biti čovjeka: bitak (v.) sam, biće (v.) i bit čovjeka neraskidivo su povezani. Svako izricanje da nešto »jest« ili pitanje »što« je nešto, ukazuje na to predrazumijevanje bitka kao temelja. Osnovno pitanje filozofije tako započinje i završava kao upit: što »je« to »biti«? Bez razumijevanja toga »biti« nema istinitog mišljenja ni pravednog djelovanja.

No bitak se čovjeku ne nadaje samo »u vremenu« nego je sam tu kao povijest, i zato svako povijesno iskustvo bića pokazuje drugi lik i drugačije se artikulira. Za predsokratske Grke bitak je *phýsis* (v.) — priroda kao iskon — *arhê* odakle sve niče, raste i na kraju se tamo vraća. Heraklit shvaća u *logosu* — slogu, sam raz-log svih stvari, a Parmenid u Jednome istinu svega. Platonu je bitak kao *idêa* — vid ono stalno iza vidljivog svijeta, *agathón* — dobro čemu teži svaki čin. Aristotel je cjelinu bića razumijevao iz najviših počela i uzroka, artikulirao ga kategorijama — najvišim rodovima, i poimao ga u stalnom kretanju, prijelazu iz mogućega u zbiljsko, čime se bavi *fizika* i »prva filozofija« — *metafizika*. Dok srednjovjekovna misao služi teologiji kao oruđe za objašnjenje bića kao stvorenog iz ničega svemogućim bogom, novovjekovna filozofija započinje shvaćati sve što jest kao mogući objekt misaonog subjekta: *mislim, dakle jesam,* kaže Descartes. Kant hoće da predmete shvati kao proizvode apriorne spoznaje, a Hegelov je bitak apsolutno mišljenje. Marx razumije bitak kao proizvodnju, spoznaje rad novovjekovne industrije kao otuđenje bitka, a čovjeka-radnika kao mogućeg oslobodioca čovječanstva. Filozofija kao promatranje svijeta zahtijeva njegovo mijenjanje u skladu s uvidom da je istina moguća samo kao slobodna povijest.

U skladu s različitim pojmovima filozofije ona se s vremenom grana u različite »discipline«, od kojih svaka temeljno filozofsko pitanje postavlja u odnosu na naročiti oblik susreta čovjeka sa svijetom. Pitanje o biću kao takvom razmatra *ontologija,* o najvišem biću — *racionalna teologija,* o biću u cjelini — *racionalna kozmologija,* a o duši kao mjestu gdje se ta cjelina zrcali — *racionalna psihologija,* kako je te discipline ispostavila srednjovjekovna metafizika. Iz njih su se kasnije razvile novovjekovne znanosti u skladu s temeljnom premisom novoga vijeka da je biće predmet misaonog subjekta. S vremenom se ispostavlja nova filozofska disciplina, spoznajna teorija ili gnoseologija, a razvitak posebnih znanosti nameće potrebu epistemologije, filozofske refleksije o znanostima kao takvim. Na koji način mišljenje može izgovoriti biće razmatra logika, norme pravednoga i ćudorednog djelovanja etika, a pravila obrtničkog i umjetničkog proizvođenja — estetika.

Postavi li se pitanje koji je pojam filozofije »istinit« ili koja je filozofska disciplina zapravo »glavna«, nema jednoznačnog odgovora, zato što se filozofija povijesno mijenja, a s njom i filozofska pitanja i odgovori. Dok posebne znanosti pokazuju neprekidni napredak s obzirom na nova područja istraživanja i razvitak strojne tehnike, što uvjetuje stalno širenje fonda znanja, s filozofijom to nije slučaj. Kao misao iskona nijedna izvorna filozofija s vremenom ne zastaruje, niti se može kasnije prevladati, zato što se uvijek vraća istim problemima koje čovjeku nameće njegov opstanak u svijetu. Najstarija je filozofija tako jednako »suvremena« kao i današnja, a pitanje o smislu, istini, razlogu i počelu svega ostaje

jednako pitanje za različite generacije. Upravo u tome i leži sva »pouka« cijele povijesti filozofije kao uspomene na misaono raspravljanje čovjeka sa svijetom i sa samim sobom. Pe

Filozofija egzistencije — skupna oznaka onih suvremenih filozofskih struja koje se izvanjski-formalno podudaraju u tome što pod egzistencijom (v.) ne razumiju naprosto opstanak uopće, nego način bitka i osebujno izvršenje ljudskoga opstanka u njegovoj jednokratnosti, konačnosti i povijesnosti. S obzirom na središnje filozofsko pitanje o bitku ta se filozofska nastojanja dijele u tri skupine: 1. **filozofiju egzistencije u pravom smislu te riječi** (K. Jaspers, G. Marcel), 2. egzistencijalnu filozofiju (M. Heidegger i sljedbenici) i 3. egzistencijalizam (J. P. Sartre, djelomično A. Camus, M. Merleau-Ponty). Dok su Jaspers i Marcel teisti i zastupaju filozofsku vjeru ili obnovu religioznog čovjeka, Heidegger je u tom pogledu manje određen, a Sartre propovijeda postulatorni ateizam. Bliski su filozofiji egzistencije religiozni mislioci kao M. Buber i F. Rosenzweig, egzistencijalni teolozi R. Bultmann i K. Barth, a posebice takvi pisci i pjesnici kao E. Jünger, R. M. Rilke, F. Kafka, A. Malraux i S. de Beauvoir. Kriza građanskog svijeta i potres prvoga svjetskog rata tvore svjetovno ishodište filozofije egzistencije koja od tridesetih godina ovoga stoljeća izbija na čelo svih filozofskih strujanja u Njemačkoj, a teško iskustvo izgubljenog rata, okupacije i otpora (»Résistance«) pruža realno tlo za njezin nagli uspon u Francuskoj poslije 1945. Ona ima svoje predstavnike u Italiji (N. Abbagnano, E. Grassi) i Španjolskoj (M. de Unamuno), Južnoj Americi i Japanu, ali na manji odjek nailazi u anglosaskim zemljama.

Misaoni korijeni filozofije egzistencije sežu u 19. stoljeće i izrastaju iz reakcije na spekulativnu preuzetnost hegelovskog idealizma. Kierkegaardov »protest« protiv svođenja pojedinca na razvojni moment apsolutne ideje ističe u prvi plan individualnu slobodu i općenito se suprotstavlja esencijalizmu tradicionalne metafizike, što ukazuje i na dodirne točke s romantikom, »pozitivnom filozofijom« kasnoga Schellinga, te Nietzscheovom kritikom dekadencije i apoteozom dionizijskog. Tome se u 20. stoljeću priključuju motivi Bergsonove filozofije života, Diltheyeve hermeneutike povijesti, Husserlove fenomenologije s njenim obratom stvarima, Schelerove antropologije i obnove ontologije N. Hartmanna, dok u Francuskoj jače djeluje nacionalna tradicija i utjecaj Freudove psihoanalize.

Najznačajniji predstavnik filozofije egzistencije u užem smislu K. Jaspers polazi od iskustva »sustajanja« pojedinačnog opstanka u njegovu naporu da postane vlastit i samosvojan.

Filozofsko orijentiranje u svijetu vodi rasvjetljenju srži egzistencije koja se otkriva kao transcendencija u ono nadegzistencijalno. »Granične situacije« (borba, trpljenje, smrt, krivnja, savjest) ukazuju na ono »obuhvatno« iznad subjekt-objekt rascjepa što se može doseći samo metafizikom »čitanja šifara«, nečega što se ne da do kraja racionalno-znanstveno iskusiti. Posljednja je poruka metafizike »filozofska vjera« egzistencije u transcendenciju.

Egzistencijalna filozofija M. Heideggera započinje kao »fundamentalna ontologija«, tj. analizom onoga bića gdje pitanje o bitku započinje i završava, a to je čovjek. Egzistencijalna analitika ispituje opstanak u predontološkom iskustvu rukovanja stvarima kao oruđima, i kao hermeneutika ispostavlja ontološke značajke tubitka kao egzistencijale: bitak-u-svijetu, razumijevanje, nahođenje, itd., koji se sastaju u brizi. Pravi smisao brige kao »priskrbe«, »skrbi« i »zabrinutosti« otkriva se kao konačnost tubitka u »bitku k smrti«. »Savjest kao zov brige« poziva opstanak na »odlučnost« da se ne izgubi u bezličnosti »onoga«, nego da bude vlastit i izabere autentičnu egzistenciju kako bi njegova vlastita vremenost postala prava povijesnost. Analize o bitku tubitka (Sein und Zeit, I, 1927) Heidegger smatra samo pripremom za novo mišljenje bitka, a »destrukciju povijesti ontologije« prvim korakom u temelj same metafizike kao epohe

povijesti bitka. Čini mu se da je to jedini način prevladavanja metafizike kao novovjekovnog subjektivizma volje za voljom, put da se čovjek vrati iskonu koji svijetli na početku grčke povijesti, gdje se bitak raskrivajući prikriva. Svoj »obrat« Heidegger tumači kao nužnu posljedicu prve faze svojega mišljenja i u svrhu toga neprekidno poduzima nove autointerpretacije. On odbija svaku vezu svojih misaonih nastojanja s filozofskom antropologijom ili filozofijom egzistencije, a još više s egzistencijalizmom.

Egzistencijalizam J. P. Sartrea polazi od Heideggera prve faze, ali sam pojam egzistencije određuje obrtanjem tradicionalnog odnosa esencija-egzistencija i davanjem primata egzistenciji kao bezrazložnoj bačenosti u svijet. Boravak u njemu izaziva mučninu, ali apsolutna sloboda kao osuđenost na ništenje bitka nužno proizlazi iz fundamentalnog besmisla svijeta što čovjeka-kopilana nagoni da stalno iznova pokušava biti jedinim kreatorom smisla, bogom (»L'être et le néant«, 1943). Tu glavnu temu Sartre-pisac na različite načine varira u svojim novelama, romanima i dramama. Težnja da prevlada nihilizam privela ga je Marxu i u svojoj drugoj fazi (»Critique de la raison dialectique«, 1960) on smatra da je egzistencijalizam sastavni dio marksizma koji se brine oko pojedinačne egzistencije čovjeka. Pretjerani politički angažman Sartreov udaljio je od njega A. Camusa koji svijet doživljuje kao apsurd i čovjeka kao Sizifa, i M. Merleau-Pontya koji je svojim interesom za percepciju i kritikom dijalektičke ideologije bliži fenomenologiji (v.).

Zajednička je težnja svih filozofija egzistencije nastojanje da se pojmom egzistencije pomire tradicionalne opreke duha i poriva, racionalnog i iracionalnog, znanstveno-objektivnog i umjetnički-subjektivnog, da se na taj način prodre s onu stranu besmislena trajanja osamljenog pojedinca kao jedinog poprišta zbivanja novovjekovne povijesti, da se postigne takav iskonski obzor mišljenja koji bi mogao pružiti izlazište punoga življenja. Svojim tematiziranjem posljednjih pretpostavki novovjekovnog mišljenja filozofije egzistencije makar i na negativan način donose neke elemente za prevladavanje jednog dotrajalog zbivanja.

Pe

Filozofija povijesti: filozofska disciplina koja sebi stavlja u zadaću da spozna bit i smisao povijesti u cjelini. Teškoća je toga pitanja u tome što su početak i kraj povijesti neizvjesni i nedostupni ljudskoj spoznaji. Pitajući se o iskonu povijesti i njezinu krajnjem cilju čovjek je uvijek već prethodno u povijesti i kao povijesno biće ne može iz nje iskočiti, tj. stupiti pred njezin početak i stati iza njezina kraja. Svaki misaoni pristup povijesti, razmišljanje o njoj, pa čak i historiografski pokušaj, ma kako bio empirijski orijentiran, prešutno pretpostavlja već neko filozofsko razumijevanje biti povijesti, makar toga i nije svjestan ili se od toga brani. Tradicionalno filozofsko shvaćanje povijesti obično je neka metafizika povijesti, i ona teži pronalaženju razlike između povijesti i prirode, istražuje pokretne snage povijesnog zbivanja, i na kraju se pita o njegovu cilju. U antičkoj filozofiji, međutim, nema posebne filozofije povijesti ni eksplicitnog pitanja o njezinu smislu. Grci smatrahu da se povijest događa analogno prirodi kao kružno kretanje, uspon, procvat i pad (Hesiod, Herodot, Tukidid, Polibije). Kršćanstvo prvi put unosi ideju svrhe u razmatranje povijesti na temelju biblijske vjere u stvaranje svijeta, objavu božju u liku Krista, njegovu žrtvu, otkupljenje i ponovni dolazak. Augustinova teologija povijesti (De civitate Dei) poima povijest ne kao kružno, nego kao usmjereno svršno pravolinijsko i jednosmjerno zbivanje, kao povijest spasa i izbavljenja. Samo ime filozofija povijesti potječe od Voltairea (Philosophie de l'histoire, 1756), i ona započinje kao sekularizacija kršćanske ideje spasa na mjesto koje dolazi ideal neograničenog napretka. Prosvjetiteljstvo s Vicoom (Scienza nuova, 1725), Montesquieuom i Rousseauom uzima kao ciljnu točku povijesti napredovanje čovječnosti. Lessing, Herder, W. von Humboldt, Schiller, Kant i Fichte određuju smisao povijesnoga zbivanja kao ostvarenje ide-

je humaniteta u ćudorednoj državi. Dok romantika stavlja naglasak na »pravo individuuma«, Hegel vidi svrhu svjetske povijesti u napredovanju svijesti duha o svojoj slobodi. Polazeći od Condorcetove vjere u linearno-beskonačno napredovanje ljudskoga roda, pozitivistička filozofija povijesti A. Comtea shvaća cilj povijesti kao uvećano gospodstvo nad prirodom koje prolazi tri stadija (v.). Protiv prosvjetiteljskog optimizma i njemačkog idealizma nastupa već Schopenhauer, a Nietzsche obrće prosvjetiteljsku tezu o napretku i razumije povijest kao cikličko i uzaludno, u svojoj biti dekadentno kretanje sveopćeg nazatka. Spenglerova »kulturna morfologija« proriče »propast Zapada«, dok Toynbee svojom teorijom ciklusa završava kao konvertit s vjerom u spasonosnu i sintetičku snagu kršćanstva.

Za razliku od »metafizike povijesti«, u 19. st. gubi se kontakt s pitanjem o biti i smislu povijesti, i javlja se tzv. »logika povijesti« koja se ograničava na spoznajnoteorijsku zadaću da ispita vrijednost, granice i doseg historijske spoznaje tj. historiografije, a ne više same povijesti. Posljednji je njezin izdanak i univerzalni historizam Diltheyev koji se zadovoljava »razumijevanjem povijesnoga svijeta u duhovnim znanostima«. Nasuprot svoj filozofiji povijesti stoji Marxov historijski materijalizam (v.) koji shvaća povijest kao ekonomsko otuđenje čovjeka i njegovo progresivno razotuđenje s krajnjom svrhom izgradnje besklasnog društva. Pe

Filozofija života; 1) dio filozofije koji se odnosi na vrijednost, ciljeve, smisao ljudskog života; u svakidašnjem govoru često isto što i »životna mudrost«, realistična, razborita, uspješna orijentacija u životnim situacijama i zadacima. Tako shvaćenu filozofiju života nastoje izraziti, najčešće u obliku aforizama, sentenca, maksima tzv. »moralisti« (Montaigne, La Rochefoucauld, Vauvenargues, La Bruyère itd.); 2) (njem. Lebensphilosophie) pravac u novijoj filozofiji, oprečan metafizicizmu i racionalizmu (»filozofiji svijesti«), koji za ishodište filozofiranja uzima fenomen doživljaja (Erlebnis) odnosno »život« kao cjelovitu manifestaciju (čime se razlikuje od biologizma koji nastoji razviti do filozofskog značenja zakonitosti biologije). Tipičnim predstavnikom takve filozofije života smatra se W. Dilthey, koji život smatra najneposrednijom stvarnošću (»iza života ne može se ići«). H. Bergson, polazeći od »neposrednih podataka svijesti« kao jedinog izlazišta istinske filozofske misli, dolazi do »životnog poleta« (élan vital) kao sveobuhvatnog kozmičkog i ontološkog principa. Klages suprotstavlja emocionalno-intuitivnu sferu života racionalnoj sferi »duha«. Među predstavnike filozofije života mogu se ubrojiti i neki predstavnici iracionalizma (R. Müller-Freienfels), metalogične filozofije (A. Bazala), dubinske psihologije (A. Adler, C. Jung itd.). Kr

Finalan (lat.), svrhovit (v.), svršni, prema cilju upravljen, svrhovitošću prožet; svrhom određeno zbivanje. Suprotno: kauzalan (v.).

Finalitet (lat.), finalnost, svrhovitost (v.), svršno djelovanje; shvaćanje da su stanja i zbivanja svrhovito udešena. Suprotno: (mehanički) kauzalitet. (V. teleologija, svrha, svrhovitost.)

Finalizam, stajalište po kojem je stvarnost i sva kauzalnost u njoj svršno udešena. (V. teleologija, svrhovitost, svrha.)

Finitizam (lat. finis = završetak). Naučanje o konačnosti, o ograničenosti svijesti ili konačnosti i ograničenosti veličina kao što su prostor, vrijeme, masa, sila itd. Suprotno: infinitizam (v.).

Fizički (gr. fysis = priroda) ili tjelesni nasuprot psihičkom i duševnom jest pojam kojim se u filozofiji označuju svi spoznajni predmeti čija se egzistencija ne iscrpljuje u doživljajnoj duševnoj datosti, nego joj odgovara nešto u objektnom, stvarnom svijetu. F

Fizičko-teološki dokaz za egzistenciju boga svodi se na pretpostavku opće svrhovitosti u cjelokupnom djelovanju, iz koje se zaključuje na nužnost nekoga umnog bića (kao općeg stvoritelja). Kritiku toga dokaza dao je Kant u svom djelu »Kritika čistog uma«. Prema Kantu fizičko-teološki dokaz može biti samo subjektivne prirode u raz-

mišljanju o svrhovitosti, ali nema nikakvu mogućnost da postane objektivna teza. To je u skladu s Kantovom mišlju da se postojanje boga uopće ne može teorijski dokazivati B

Fizikalizam. Znanstveni ili općeživotni nazor koji se pojavljuje pod utjecajem novovjekog razvoja fizike, a nastaje iz težnje da se filozofijska pa i ostala naučna problematika rješava na osnovu metoda i rezultata fizike i njoj svojstvene slike svijeta. Takav »fizikalni racionalizam« npr. u psihologiji, spoznajnoj teoriji, logici, etici, sociologiji poznat je još iz vremena klasične mehanike. Stanovita jednostranost takvog stajališta, koje u ograničenoj perspektivi određenih (fizikalnih) znanstvenih kategorija zanemaruje specifičnosti drugih znanstvenih područja i metoda, osjeća se i u nekim novijim nastojanjima (neopozitivizam, neorealizam) da se kao »besmisleno« odbaci sve ono što se ne može ustanoviti i verificirati objektivnim fizikalnim metodama, kao i u nastojanju da se sve znanosti pod tim fizikalnim vidom povežu u tzv. »jedinstvenu znanost«. Pet

Fizikoteologija (grč.): teologija iz prirodnih osnova. Mišljenje da se sve u prirodi događa svrhovito, iz čega se zaključuje na postojanje boga. Fizikoteologija je nerazložna pretpostavka.

Fiziognomika (grč. phýsis = priroda i gignosko = poznajem). Neznanstveni pokušaj da se odrede psihičke osobine i sposobnosti ljudi na osnovu oblika i strukture njihova lica.

Fiziokrat (grč. phýsis = priroda, krateo = vladam): pristalica fiziokratizma (v.).

Fiziokratizam: učenje francuskih ekonomista druge polovice 18. st. (takozvani politički filozofi). Osnivač i glavni teoretičar F. Quesnay. Razvija se u antitezi prema merkantilizmu (v.). Polazi od dva načela: 1) priroda je jedini izvor bogatstva i 2) postoji proizvodni i sterilni rad. Poljoprivredni rad je jedini proizvodan rad, zato što se odvija neposredno u prirodi i priroda s njim zajedno djeluje na stvaranje viška proizvoda. Višak proizvoda je dar prirode. — Na ekonomskoj teoriji izrađena je fiziokratska podjela društva na klase. Klase su funkcionalno podijeljene prema svom položaju u procesu proizvodnje na proizvodnu, sterilnu i klasu zemljovlasnika. C

Fiziologija je prirodna znanost koja se bavi proučavanjem funkcije različitih organa i njihove međusobne povezanosti u cjelini organizma.

Fiziomonizam (grč. phýsis = priroda i mónos = jedini). Ontološki (v.) monistički (v.) pravac koji uzima prirodu kao sveobuhvatni i jedini princip svega zbiljski postojećeg.

Fizioplastičan (grč. phýsis = priroda i plastikós = oblikovan), oblikovan prema prirodnim oblicima, imitacija prirodnih likova. Javlja se najčešće u načinu primitivne umjetnosti.

Fizis (grč. phýsis, od phyein = rasti) priroda, narav, bitak, izvor i porijeklo svega što jest. U našoj starijoj terminologiji prevodi se kao »jestastvo« te odatle i prirodopis nosi naziv »jestastvenica« (u ruskome i danas »jestestvoznanie«). — Za grčko predsokratsko mišljenje »kozmološkog perioda« fizis je ključna riječ i označuje bitak bića, koji se prvenstveno nadaje kao nicanje, rast i život, dospijevanje u neskriveno prisustvo, izvođenje na svijetlo skrivenoga (Heraklit: phýsis kryptesthai philei — priroda voli da se prikriva), proizvodnja u bitnom smislu ili poiesis. — Aristotel dijeli bića u dva temeljna područja: samonikla bića, koja imaju svoje porijeklo u sebi, pripadaju fizisu, a ona koja dobivaju svoje porijeklo po drugome pripadaju u téchnê (v.), i to su umjetna bića. — Uspomena na grčko shvaćanje bitka kao fizisa sačuvale se i u latinskom »natura« od »nasci« — nastati, roditi se kao i u slavenskom »priroda« — ono što rađa i rodi, odakle sve potječe, ili »narav« — od koje su sve naravi ili narodi: biljke, životinje, čovjek i narodi. Platon prvi puta degradira fizis na odsjaj ideje, u kršćanstvu osobni Bog stvara prirodu iz ničega, a novovjekovna tehnička znanost vidi u fizisu samo rezervoar mrtve tvari i energija za mašinsku industriju. Pa ipak još i danas »priroda« znači isto što i »bit stvari«. Pe

Flegma, prema Hipokratu jedan od tjelesnih sokova (sluz). Ako prevladava u organizmu, dovodi do flegmatičnog temperamenta (v.)

Flegmatičan čovjek: koji se teško čuvstveno uzbuđuje i koji sporo i mlako reagira (v. temperament flegmatični).

Fobija (grč. fobos = strah). Bolesna duševna pojava koja se očituje u doživljajima neobrazloženog straha od izvjesnih predmeta ili situacija. Već prema predmetu ili situaciji, koja izaziva strah, postoje različite vrste fobija, npr.: agorafobija = strah od praznog prostora (trgovi, ulice); klaustrofobija = strah od skučenog prostora; niktofobija = strah od mraka; zoofobija = strah od životinja; tanatofobija = strah od smrti; kancerofobija = strah od karcinoma itd. Fobija je često jedan od simptoma neuroze. Pt.

Fonacija (grč. foné = glas), izgovaranje, govor, tvorba govornoga glasa govornih organa u čovjeka, čin predavanja i primanja glasova slušnim organima (u fiziološkom i akustičkom smislu).

Fonizam (grč. foné = glas), osjet zvuka izazvan neadekvatnim (v.) podražajem svjetla i boja. Vrsta sinestezije (v.).

Forenzična psihologija. Psihologijska disciplina (grana primijenjene psihologije) vezana uz kaznenopravnu, istražiteljsku i sudsku praksu. Proučava psihologijske aspekte svjedočenja, vođenja istrage, odmjerivanja kazne i njenog izdržavanja (kaznenopravne institucije). Kr

Forma (lat. forma, grč. eidos, morfé), oblik, način na koji su dani različiti zorni predmeti. Kod pomišljenih predmeta forma predstavlja pojmom stvoreno cjelovito jedinstvo oznaka. I kod zornih i kod pojmovnih predmetnosti forma je svagda redni jedinstveni princip koji povezuje. Odgovara na pitanje »kako« za razliku od pitanja »što«. Tako razlikujemo vanjski oblik predmeta i njegov unutrašnji oblik, strukturu. Za razliku od amorfne (v.) građe nalazimo u stvarnosti i mišljenju oblikovane, oformljene predmete. Govorimo i o formama, oblicima mišljenja, osjećanja, o estetskoj, socijalnoj itd. formi. U antici nasuprot Platonu, koji ideje kao suštinu stvari shvaća kao »čiste forme« koje postoje izvan promjenljive zbilje, Aristotel ih prenosi u same stvari te postaju principi, suštine stvari. Forma je kod Aristotela dakle aktivni princip, materija pasivni princip stvari. Kant razlikuje materiju spoznaje i forme (koje su apriorne) osjetilnosti i razuma kojima se oblikuje materija spoznaje. Hegel nije dijelio materiju i forme, nego ih je shvatio kao jedinstvo dano u samorazvoju duha. I u mišljenju razlikujemo sadržaj i forme mišljenja (sudovi, zaključci itd.) Logika koja se ograničava samo na ispitivanje formi jest formalna logika (v.) Materijalistički gledano forma je nedjeljiva od sadržaja, i obratno. Isto tako forma nije u principu nešto suštinski heterogeno od samog sadržaja. Veoma je pogrešno također formu svoditi samo na nešto vanjsko. Tako je forma umjetničkog djela jedan od bitnih elemenata umjetničkog djela, tj. svojevrsni način eksponiranja jednog sadržaja, koji taj sadržaj i čini posebnim, umjetničkim. V

Formalan (lat. formalis): koji pripada samoj formi, koji se tiče same forme apstrahirane od nekog sadržaja. U starom i skolastičkom smislu ono što egzistira formalno jest ono što egzistira aktuelno, u suprotnosti virtuelnoj ili idealnoj egzistenciji. U tom se smislu kaže formalna izjava, tj. ono što je izrečeno izričito, a ne implicitno. U kolokvijalnom govoru označuje sve ono što je apstraktno i životu strano. U odnosu na forme mišljenja, v. formalna logika. V

Formalističan: koji zastupa formalizam (v.) u interpretiranju znanosti i kulturno-filozofskih fenomena uopće; koji drži samo do formi umjetničkog djela, ponašanja itd. ne uzimajući u obzir sadržaj, smisao i vrijednost. V

Formalizam: svaki stav koji isključuje sadržaj iz promatranja ili interpretacije, a naglašava samo formu (oblik). Jednostrano naglašavanje forme kao jedino bitnoga u postojećem i spoznavanju. Formalizam niječe materijalnu istinu u znanostima i smatra da se ona zasniva samo na konvencijama (v.). Formalizam nalazimo u logici, etici, estetici, sociologiji. Formalistička logika ne samo

da negira važnost sadržaja mišljenja, nego smatra same forme, mišljenja za apriorne i nezavisno dane. U estetici formalizam pridaje važnost samo formi umjetničkog djela i naglašava samo forme simetrije, harmonije itd. U etici razmatra problem morala samo s obzirom na formu čiste volje, bez obzira na svrhu i cilj djelovanja. V

Foronomija (grč. forá = kretanje i nómos = zakon), zakonitost kretanja, a i nauka o kretanju koja sačinjava dio mehanike. Prema Kantu je to dio prirodnih znanosti, koji promatra kretanje kao čistu količinu bez obzira na kakvoću onoga što se kreće.

Frenologija (grč. phren = um, pamet i logos = nauka). Neznanstveno naučanje po kome se razvoj duševnih moći čovjeka može odrediti na osnovu izbočina i udubina njegovih lubanjskih kostiju. Prema frenologiji pojedine su duševne moći čovjeka oštro lokalizirane u specifičnim dijelovima mozga i njihova razvijenost ovisi o stupnju razvijenosti tih mozgovnih područja, što se može odrediti iz građe lubanje. Začetnik frenologije je F. J. Gall (sinonim: kranioskopija). Bu

Fundament (lat. fundamentum = temelj). Općenito: osnov na kojemu se što temelji, na kojemu se može dalje graditi. Tako i mišljenje mora imati svoj fundament; taj se kod njega sastoji u zorovima i predodžbama pomoću kojih razum apstrakcijom stvara pojmove, a oni sačinjavaju elemente mišljenja. Stoga je važno, kako to Schopenhauer neumorno ponavlja, da svoje pojmove neprestano kontroliramo, uspoređujući ih sa zorovima i predodžbama od kojih su apstrahirani. U protivnom slučaju, mišljenje mora zastraniti, jer pojmovi nemaju više nikakvog fundamenta, pa su samo još prazne ljuske bez sadržaja. S

Fundamentalna ontologija — općenito: temeljna ontologija. Termin sugerira da ontologija nije nedjeljiva filozofska disciplina (kako se to tradicionalno u pravilu pretpostavljalo), nego se dijeli na više ontologija (kao npr. u Husserlovoj fenomenologiji, gdje se provodi razlika između formalne i regionalnih ontologija), pri čemu je jedna određena ontologija temelj svih ostalih. — U suvremenoj filozofiji termin »fundamentalna ontologija« najčešće se upotrebljava u onom smislu što ga je dobio u misli M. Heideggera, odnosno u njegovom glavnom djelu »Sein und Zeit«. Fundamentalna ontologija u ovom smislu dio je »univerzalne fenomenološke ontologije«, što nije naziv za neku posebnu filozofsku disciplinu, nego za bit i cjelinu filozofskog pothvata. Osnovno je pitanje filozofije po ovom shvaćanju pitanje o smislu bivstvovanja bivstvujućeg (die Frage nach dem Sinn von Sein des Seienden), a metoda, način tretiranja (die Behandlungsart) ovog pitanja je fenomenologija (čija je bit izražena maksimom: »k samim stvarima!«). Ontologija i fenomenologija ne mogu se odvojiti, jer je ontologija moguća samo kao fenomenologija, a fenomenologija je po svom sadržaju ontologija. Izrazi »ontologija« i »fenomenologija« tako karakteriziraju jedinstvenu filozofiju po »predmetu« i »načinu tretiranja«. Fundamentalna ontologija kao dio »univerzalne fenomenološke ontologije« nije jedina ontologija, ali je po rangu iznad svih ostalih. Ona je ontologija »iz koje tek mogu proizići sve ostale« koje zajedno s njom čine »univerzalnu fenomenološku ontologiju«. »Fundamentalna ontologija« fundamentalna je prije svega zato što se bavi pitanjem o smislu bivstvovanja uopće, no pogrešno bi je bilo shvatiti kao neku »opću ontologiju« koja se bavi *samo* pitanjem o smislu bivstvovanja uopće dok bi se posebne ontologije bavile smislom bivstvovanja svih posebnih oblika ili regija bivstvujućeg. Po Heideggerovoj koncepciji (kako je izložena u »Sein und Zeit«-u) put ka razumijevanju smisla bivstvovanja uopće vodi preko razumijevanja smisla bivstvovanja onog izuzetnog bivstvujućeg koje smo mi sami, a Heidegger ga naziva izrazom »tubivstvovanje« (»Dasein«. Fundamentalnu ontologiju treba stoga potražiti u »egzistencijalnoj analitici tubivstvovanja«, koju međutim ne treba shvatiti kao »filozofsku antropologiju« ni kao »ontologiju čovjeka«, nego kao takvo pitanje

o smislu ljudskog bivstvovanja koje je otpočetka usmjereno na pitanje o smislu bivstvovanja uopće i vodi ka razumijevanju tog pitanja. Mišljenju koje se kreće u tradicionalnim distinkcijama moglo bi se učiniti da je »fundamentalna ontologija« svojevrsna sinteza dviju tradicionalnih filozofskih »disciplina«, tradicionalne ontologije i filozofske antropologije. Međutim kako fundamentalna ontologija odbacuje i osnovnu pretpostavku tradicionalne ontologije (da je moguće zasebno raspravljanje o smislu bivstvovanja uopće) i osnovnu pretpostavku tradicionalne filozofske antropologije (da se pitanje o smislu čovjekovog bivstvovanja može raspraviti u okviru neke »posebne« filozofske discipline) može se reći da fundamentalna ontologija nije sinteza tih tradicionalnih filozofskih disciplina, nego jedno bitno novo, jedinstveno istraživanje, koje ima za temu ontološki-ontički izraženo bivstvujuće (tubivstvovanje), ali ujedno dopire do kardinalnog problema, do pitanja o smislu bivstvovanja uopće. Osnovna je ideja sadržana u Heideggerovoj koncepciji fundamentalne ontologije: probiti se preko analitike tubivstvovanja do smisla bivstvovanja uopće. Budući da je egzistencijalna analitika tubivstvovanja po ovoj koncepciji otpočetka usmjerena na pitanje o smislu bivstvovanja uopće (i nužno vodi njemu), to pitanje o čovjeku kako se tu shvaća nije antropološko. Isto tako pitanje o smislu bivstvovanja uopće koje je ovdje otpočetka neodvojivo od pitanja o smislu bivstvovanja tubivstvovanja bitno je različito od tradicionalnog ontološkog pitanja. Otvoreno je pitanje, naravno, koliko je ovo intendirano nadilaženje tradicionalne ontologije i filozofske antropologije nečim principijelno drukčijim u potpunosti uspjelo. Ostajući pri tezi o jedinstvu pitanja o čovjeku i pitanja o smislu bivstvovanja uopće, sam je Heidegger kasnije pokušao da jedinstvo ta dva pitanja odredi još dublje i neposrednije, a u uvjerenju da se njegov misaoni pothvat razlikuje od tradicionalne ontologije radikalnije nego što to iskazuje naziv »fundamentalna ontologija«, kasnije je napustio taj naziv. Ali termin je ostao kao naziv za koncepciju, koju Heidegger nije naprosto odbacio i koja je do danas ostala ishodište mnogih značajnih filozofskih rasprava. P

Fundiran (lat. fundo = osnivam), osnovan, koji ima dobar temelj. Taj se izraz javlja već kod Meistera Eckharda (1260 – 1327). Prema Meinongu (1853 – 1920) fundiraju se predmeti višeg reda (»superiora«) pomoću predmeta nižeg reda (»inferiora«). Ziehen (1862 – 1950) razlikuje fundirane i fundirajuće predodžbe. Ono što fundira zove se »fundalno«, a ono fundirano edukt (v.). S

Funkcija, 1) (biol., psihol.) proces ili aktivnost nekog organa ili organizma. Npr. funkcija mišića, funkcija mozga; 2) općenito aktivnost; 3) (mat.) ovisnost vrijednosti neke varijabilne veličine od vrijednosti jedne ili više drugih varijabilnih veličina. Bu

Funkcionalizam, od funkcija i fungirati (lat. fungi = vršiti, obavljati), ima više značenja. Tako se govori o biološkom, fiziološkom, psihološkom, sociološkom funkcionalizmu pri čemu se misli na specifičnu djelatnost ili funkciju pojedinog organa ili čina (akta) koji je u službi nekog organizma ili cjeline općenito. U matematici funkcija označava odnos zavisnosti dviju promjenjivih veličina (varijabla) za koje je karakteristično da promjena jedne veličine ima za posljedicu promjenu druge veličine. Općenito se pod funkcionalizmom misli naučavanje prema kojemu stanovita bića nisu supstancialnosti jer svoj bitak nemaju u sebi nego u drugome. Ona su samo funkcije drugih bića. Takvo shvaćanje pojavilo se tek na prijelazu iz 19. u 20. stoljeće naročito u pragmatizmu W. Jemesa i instrumentalizmu J. Deweya prema kojima je svijest samo instrument za obradu zbiljnosti. Funkcionalizam danas ima svojih predstavnika posebno u teorijama socijalnog djelovanja, u teoriji uzajamnog djelovanja institucija i teoriji sistema (T. Parsons, N. Luhmann). Funkcionalno biće unutar nekog sistema je određeno relaciono (v. relacija). Pa

G

Ganglije (grč. ganglion = izraslina, izbočina): nakupine živčanih stanica koje se nalaze izvan centralnog živčanog sustava (mozga i leđne moždine). Neki autori nazivaju bazalnim ganglijama i nakupine živčanih stanica koje se nalaze u srednjem mozgu.

Geneonomija (grč. genea = rod i nomos = zakon): znanost koja se bavi skupom svih pojava civilizacije i kulture u vezi s održanjem i razvojem ljudske vrste.

Generacija (lat. generatio = rađanje): rod jedne epohe koju u izvjesnom pogledu karakteriziraju približno jednake potrebe i težnje. Po nekima epoha od 30 godina predstavlja jednu generaciju.

Generalizacija, uopćavanje, logički postupak zaključivanja indukcijom (v.) od pojedinačnih slučajeva na općenitu spoznaju, pravilo, zakon. Generalizacija je naročito svojstvena metodologiji prirodnih znanosti.

Generalno (lat. generalis): što se odnosi na rod, nešto općenito; opreka: specijalno odnosno individualno; generalni je sud, za razliku od univerzalnog suda, općenit sud s obilježjem nužne veze subjekta s određenim predikatom (npr. »čovjek je smrtan« prema univerzalnom sudu »svi ljudi su smrtni«). Pet

Generatio aequivoca ili spontanea (lat.): nastajanje živih bića, organizama, svega organskoga po anorganskim zakonima, po prirodnim (fizikalno-kemijskim) silama bez nekih zasebnih životnih klica. Već Empedokle uči o nastajanju iz zemlje ponajprije biljaka, a onda životinja. Tu teoriju zastupaju i stoici i Lukrecije, a u novije vrijeme i Schopenhauer i Haeckel. Suprotno od toga kolacionizam, koji uzima da je za nastanak organskoga života nuždan svojevrstan vlastiti stvaralački akt. F

Generički (franc. générique): što pripada rodu; opreka: specifično.

Genetički: što se odnosi i obazire na postanak i razvitak; genetička metoda istražuje, prikazuje i tumači neku pojavu s obzirom na uvjete i faktore njenog razvoja ne zadovoljavajući se tek opisivanjem i izlaganjem same datosti. Genetički aspekt očituje se u naučnoj svijesti uopće (primjerice u biologiji, psihologiji, povijesti). Za razliku od transcendentalne metode u spoznajnoj teoriji smatra se genetička metoda psihološkom. Pod genetičkim znanostima Baldwin razumijeva znanosti o životu i duhu, koje se služe genetičkim kategorijama, za razliku od agenetičkih ili mehaničkih znanosti. Genetička definicija prikazuje postanak sadržaja definiranog pojma. Pet

Genetika (grč. genetikós), znanost o postanku i razvitku.

Geneza (grč. génesis), postanak, razvitak, npr. života (biogeneza), duševnog života (psihogeneza).

Genij (lat. genius): osoba izvanrednih duševnih sposobnosti, kod koje je naročito istaknuta inteligencija i natprosječna sposobnost za veći broj različitih aktivnosti (umjetničkih, znanstvenih). Termin nema specijalnog tehničkog značenja, ali se katkada, i to ne sasvim opravdano, definira kao ekvivalent kvocijenta inteligencije (v.) iznad 150. Fr

Genijalnost — oznaka za izvanredne duševne sposobnosti koje omogućuju neobično visok ljudski stvaralački uspjeh, prvenstveno na polju nauke i umjetnosti.

Genotip: skup naslijeđenih osobina nekog individuuma.

Genus (lat.), rod, rodni pojam; ima relativnu ulogu: isti pojam može biti rod u odnosu na niže (podređene) pojmove, a vrsta (species) u odnosu na više (nadređene) pojmove; genus proximum: najbliži nadređeni rodni pojam (v. definicija).

Geocentričan (grč. gê = Zemlja i lat. centrum = središte) jest sustav Ptolomejev po kojemu je naša Zemlja središte svemira. Taj je nazor vladao u starom i srednjem vijeku. Odbacio ga je tek Nikola Kopernik, jer se po njemu neke nebeske pojave nikako nisu dale razjasniti, pa je postavio svoj heliocentrički (v.) sustav po kojemu je Sunce središte svemira, tj. ne okreće se Sunce oko Zemlje nego Zemlja oko Sunca. S

Geopsihologija (grč. gê = Zemlja): grana psihologije koja proučava kako različite klimatske i meteorološke prilike i promjene djeluju na doživljavanje i ponašanje ljudi i životinja.

Gerontologija (grč. geron, gen. gerontos = starac i logos = nauka): nauka o različitim tjelesnim i duševnim pojavama koje su u vezi sa starosti i starenjem. Danas se razvija zbog sve većeg broja starih ljudi u populaciji. Bolestima, karakterističnim za stare ljude, bavi se gerijatrija. Pt

Gimnosofisti, »goli mudraci«. Grčki naziv za indijske filozofe, a i za neke druge istočne mudrace-askete među kojima se spominju osobito etiopski. Gimnosofisti i njihov nauk postaju popularni u helenističkom i aleksandrijskom razdoblju grčko-rimske filozofije, kad se počinju pojavljivati u Evropi (v. sarmanes). Ve

Gha'ib (islam). U kuranu: ono što osjetila ne zapažaju, ili što um neposredno ne spoznaje; u teološkom smislu predmet nadnaravne objave, ili ono što ostaje skriveno u bogu (usp. nespoznatljive atribute Spinozina »boga ili prirode«). Kod Averroesa u kritici Avicenne, termin se javlja u smislu *noumenon* (v.) ili transcendentni (v.) bitak stvari za razliku od fenomena (šahid). Ve

Gibanje (grč. kinesis, lat. motus) je filozofijski prvi put tematizirano kod Parmenida i Heraklita kao razmišljanje o biću i nebiću, jednom i mnoštvu, i time je dat okvir problema gibanja kao prijelaza od bića k nebiću i od nebića k biću, a s druge strane kao održanje, istrajanje nekog gibanja kroz mnoga stanja njegovog gibanja. Razrađen pojam gibanja dao je Platon razradivši suprotnost tjelesnih pojava kao takvih naspram njihovog bitka, »ideja« tako da je ono pojavno u području nastajanja i gibanja, dok je bitak nepromjenjiv i identičan sa samim sobom. Bit tijela je njihovo vremenito biće, i time podložnost promjenama i gibanju, a kasnije smatra da je samo gibanje ideja koja u sebe uključuje i neidentičnost. Nastavljajući Platonova razmišljanja Aristotel ustvrđuje da je gibanje oznaka trajnog u promjenjivom i promjene u trajnom, kao i odnosa bitka spram nebitka i obratno. Pod pretpostavkom temeljnih principa mogućnosti (dinamis) i ozbiljenja (energea) gibanje je određeno kao izvršenje ozbiljenja mogućnosti nekog bića u pravcu zbiljnosti. U tom određenju gibanje je izvršenje postojanja cjeline ukoliko se doseže budućnost onog sadašnjeg kao mogućnost, odnosno ukoliko je budućnost zbiljska sadašnjost a sadašnjost je ozbiljenje. Primjereno poznatom objašnjenju da se bitak iskazuje u mnogim značenjima Aristotel u skladu sa svojim kategorijama označava slijedeće načine kretanja: kvaliteta, kvantiteta i promjena mjesta. Savršeno gibanje je kružno gibanje koje pretpostavlja ideju nepokretnog pokretača (v. prvi pokretač) koji pokreće samo težnjom bića k njemu samom.

Ova Aristotelova određenja gibanja ostala su određujuća, dakako u različitim modifikacijama, za cijelu povijest filozofije uključujući Hegela (v. kretanje). Tek je M. Heidegger pokušao destrukciju Aristotelovog, tj. tradicionalnog pojma gibanja. Gr

Gild — socijalizam. Socijalistički pokret u Engleskoj početkom ovog stoljeća. Iniciran radovima S. G. Hobsona i G. D. H. Colea. U osnovi ovog socijalističkog koncepta je samoupravljanje radničke klase organizirane u gildama, koje su velika udruženja za upravljanje i rukovođenje raznim industrijskim granama, a oslanjaju se na tradeunione. Gild-socijalisti su antietatistički nastrojeni, ali ne odbacuju niti državu niti politiku. Organizacija gildi proizvođača i potrošača ide od baze (tvornice) do kongresa gildi. Gilde surađuju i međusobno, kao i tvornice sa tvornicama; izbor rukovodilaca vrše sami radnici, a s obzirom na financi-

ranje poslovanja industrijsko bankarstvo mora biti integralni dio organizacije gildi i pod kontrolom gildi. Ovaj pokret završava početkom dvadesetih godina. V

Gjainizam, u indijskoj filozofiji učenja gjine ili »pobjednika«, nazvano po nadimku Nâtaputre Varddhamâne, Mahâvîre ili »velikog junaka« među Tîrthankarama ili »utemeljiteljima« puta koji vodi k asketskom oslobođenju iz svijeta pojavnosti. Živio je u 6 st. stare ere, a propovijedao je u isto vrijeme i u istom kraju kao i Gautama Buddha. Od Buddhine nauke gjainizam se razlikuje na moralnom području po ekstremnim oblicima asketizma. Mahâvîrino učenje dobilo je svoj kanonski oblik tek u prvim stoljećima naše ere u jeziku nazvanom gjainski prâkrit. U međuvremenu je nastalo više sekti, a učenje se mijenjalo, osobito u teoretskim stavovima. Dvije su glavne sekte, švetâmbara (obučeni u bijelu odjeću) i digambara (obučeni u nebesku odjeću, tj. goli asketi). — Gjaini kao i budisti negiraju autoritet Veda, pa se ubrajaju u skupinu nâstika(v.). Najkarakterističnije gjainsko filozofsko učenje je syâd-vâda ili »učenje o može-biti«, teorija o relativnosti spoznaje, koja se osniva na ovih sedam principa logičkog prediciranja: »možda jest«, »možda nije«, »možda i jest i nije«, »možda se ne može predicirati«, »možda jest, a ne može se predicirati«, »možda nije i ne može se predicirati«, »možda i jest i nije i ne može se predicirati«.

U novoplatonizmu kasnije aleksandrijske škole, pod utjecajem orijentalnih ideja, među čijim su se nosiocima isticali, osobito budistički i gjainistički gimnosofisti (v.) na iranskom području, isto je stanovište zastupao Damascije (6. st. n. e.), polazeći od metafizičkih pretpostavki identičnih s indijskim advaita-monizmom (v.). Mjesto da tvrdimo da postoji mišljenje, istina, bitak itd., prema Damasciju možemo tvrditi jedino da postoji »nešto kao« mišljenje, istina, bitak itd. — U novijoj komparativnoj filozofiji zapažena je idealna srodnost syâd-vâde s Vaihingerovim stavom »Als-ob«. — Gjainizam se inače ističe svojom atomističkom teorijom (v. anu), koja se proširuje u metafizički monadizam. Teorija karmana ili moralnog kauzaliteta tumači se hipotezom o karmičkim atomima koji »obljepljuju« duhovnu monadu. Psihičke monade kao i fizički atomi mogu postojati u stanju infinitezimalnih komprimiranih energija goleme potencije. Psihički atomi te vrste zovu se nigoda. Oni postoje svuda, pa je zato ortodoksnom gjainu zabranjeno ne samo ubijati živa bića svjesno, nego treba da bude snabdjeven cjediljkom za vodu, koju pije samo kuhanu, velom kroz koji diše i sličnim rekvizitima. Gjainska etika odlikuje se prema tome ekstremnom asketskom primjenom principa ahimse ili nenasilnosti, pa se i relativizam syâd-vâde može tumačiti kao oblik duhovnog nenasilja i tolerancije.

Ve

Gjhâna (pâli; v. sansk. dhyâna), metoda budističke meditacije, a sastoji se u postepenoj redukciji stanja i sadržaja svijesti na točku ništice. Reduktivni niz stanja ili »oblika« (rûpa) subjektivne svijesti naziva se rûpa-gjhâna, a reduktivni niz sadržajnih ili kategorijalnih područja arûpa-gjhâna. Samim izrazom gjhâna označava se redovno prvi od ovih reduktivnih nizova, koji se smatra osnovnim. Njega Buddha na mnogim mjestima formulira ovako: »Učenik, koji se odvojio od strasti, odvojio od onoga što je nevaljano, dostiže i zadržava prvi stupanj meditacije koji nastaje iz odvojenosti, a uključuje razmišljanje i prozrijevanje, zadovoljstvo i sreću. — Zatim, odvrativši se od razmišljanja i prozrijevanja, učenik doživljava radost u sebi, usredotočenost duha u jednoj točki, pa tako dostiže i zadržava drugi stupanj meditacije, gdje nema razmišljanja ni prozrijevanja, a nastaje iz sabranosti, popraćen zadovoljstvom i srećom. — Zatim napušta zadovoljstvo, te ostaje ravnodušan, pažljiv i sabran. Tu tjelesno doživljava onu sreću koju su oplemenjeni označili riječima: 'Tko je ravnodušan i pažljiv, taj živi sretno'. Tako dostiže i zadržava treći stupanj meditacije. — Zatim, odbacivši sreću i patnju, pošto su iščezla prijašnja veselja i žalosti, učenik dostiže i zadržava četvrti stu-

panj meditacije, bez sreće i patnje, potpuno pročišćen svjesnom ravnodušnošću.« — Pošto je tako reducirao misaone i čuvstvene stavove i postigao usredotočenost duha i ravnodušnost, učenik prozrijeva i reducira čista kategorijalna područja prostora, spoznajne svijesti i ništavila, koja predstavljaju stupnjeve arûpa-gjhâna, od kojih je posljednji, četvrti stupanj »ni zamjećivanja ni nezamjećivanja«. — Nakon toga slijedi zahvaćanje u subliminalni tok svijesti (bhavanga-gjhâna), ili zadržavanje na pragu svijesti »radi uvida u zadubljenost«. — Krajnja je svrha meditativne zadubljenosti »utrnuće« fenomenalne svijesti, koje se kao trajno stanje naziva nibbâna (sansk. nirvâna). — Reduktivno i intuitivno prodiranje do subliminalnog »toka svijesti« ili »doživljajnog toka« opisali su u evropskoj filozofiji Husserl i Bergson. Jungova teorija podsvijesti traži u indijskim i kineskim metodama meditacije sistematski svoje uzore. Ve

Gjiva (sansk.), život, živo biće, individualna duša kao nosilac života. — Osobito u gjainizmu (v.) gjîva je duševna monada kojoj se pripisuje besmrtnost. — Materijalisti nasuprot tome formuliraju svoj stav u izreci: »Tam gjîvam tam šariram« (»duša je isto što i tijelo«). Ve

Gnomici (gnomičari, prema grč. gnóme = umna spoznaja, uviđanje, mudra izreka), opći naziv za najstarije predstavnike grčke etičke filozofije (»sedam mudraca«) koji su svoje misli izricali u obliku sentencija. Među gnomike ubrajaju se obično: *Solon* iz Atene (»Ni u čemu ne pretjeruj!« — »Ako si naučio slušati, znat ćeš i zapovijedati«), *Tales* iz Mileta (»Upoznaj sam sebe!« — »Radije nek ti zavide nego da te sažaljevaju!«), *Hilon* iz Sparte (»Pokoravaj se zakonima!« — »Mrtvoga smatraj sretnim!«), *Pitak* s Lesbosa (»Uoči pravi čas!« — »Ni bogovi se ne bore protiv onoga što mora biti«), *Bias* iz Priene (»Ljudi su većinom zli« — »Početak otkriva čovjeka«), *Kleobul* iz Linda (»Najbolje je držati mjeru« — »Rado slušaj i ne govori mnogo!«), *Periander* iz Korinta (»Zanos može sve« — »Užici su prolazni, časno ime je besmrtno«). Kr

Gnomički (grč. gnóme = umna spoznaja, uviđanje, mudra izreka): izrečen u obliku sentencije (poslovice). Gnomičko izražavanje karakteristično je za čitavu kinesku filozofiju i za stariji period grčke filozofije (v. gnomici).

Gnoseologija (grč. gnosis = spoznaja i logos = riječ, nauka), isto što i spoznajna teorija (v.).

Gnosis (grč.), spoznaja, znanje, težnja da se sve dokaže napose u pogledu duhovnog, božanskog svijeta. U problemima teologije gnosis se odnosi na spoznaju dogmi i »objavljene istine«. Prema tome predstavlja suprotnost vjerovanju u crkvene autoritete i dogme. B

Gnostici (grč. gnosis = znanje), pripadnici kršćanske sekte koja je htjela teološke dogme misaono istraživati. Gnostici su u kršćanstvo unijeli mnogo sadržaja iz orijentalnih religija i mitova. Velik utjecaj imali su u Siriji i Mezopotamiji. Poznatiji su gnostiti: Simon Magus, Basilid, Kerint, Kerdon, Marcion, Appelles, Karpokrat i drugi. B

Gnosticizam (grč. gnosis = znanje): učenje gnostika (v.) da se čovjek može spasiti samo ako boga spozna. Protiv gnostika istupili su crkveni apologeti (branioci) koji su zahtijevali vjerovanje bez ikakvog znanja. Najistaknutiji apologet bio je Justin pogubljen u Rimu oko god. 166. B

Govor (grč. logos, glossa; lat. lingua, sermo), sposobnost čovjeka da osjetno zamjetljivim likovima — gestama, znacima, slikama, riječima, izrazi smisao i značenja koja se samo razumom i duhom mogu razumjeti kao govor gesta, znakova, slika, riječi. Tako već sam fenomen govora na svim razinama otkriva cjelovitost koja jednako pokazuje svoju duhovnost i tjelesnost kao nerazdvojivo lice i naličje istoga. Počevši od nagonske i porivne sfere u čovjeku govor obilježava sva tjelesna očitovanja i nalazi svoje središte u duši i duhu kao moći *razumijevanja* (v.) smisla i značenja, pa je stoga prvenstveno *hermeneutički fenomen* — iskon same hermeneutike (v.) i njezina prva tema. Kao jedinstveni sklop govor izvorno povezuje svi-

jest, stvari i druge s nama u jednu cjelinu, i u njemu duh tek biva svjestan sebe i svojih odnosa prema stvarima i drugim ljudima. U svom iskonskom obliku govor nije neka predodžba ili reprezentacija nečega već otkritoga i poznatog, nego izvorna *prezentacija* prisutnog. Između govora i svijeta nema ničega »trećeg« poput nekog psihološkog međusloja predodžaba koje bi duhu po sebi tobože predstavljale neki svijet stvari za sebe, nego je govor sam *artikulirani bitak* bića u povijesnom svijetu. Tek u govornom izrazu misaoni duh raščlanjuje osjetne stvari i sabire ih u cjelinu svjetskoga sklopa, pamti i utvrđuje njihov poredak u vremenu i prostoru, i tako slažući i razlažući ih razumije njihovu bit u cjelini bića. Zato i pri svakom susretu sa stvarima oslovljavajući ih govor svaku stvar može uklopiti na svoje bitno mjesto ili odatle izdvojiti, pa govor pokazujući uvijek i ukazuje. Imajući u vidu taj bitan položaj govora u životu i njegovu istovjetnost s biti čovjeka nastala je i znamenita Aristotelova odredba čovjeka kao *bića koje ima um i govor* u jednom potezu (zoon logon ehon). Kao što se čovjek u govoru susreće sa stvarima i drugima, tako se u govoru sjedinjuje priroda i duh u jednome svijetu kao smislenoj cjelini što je duh otvara, a ovaj mu za uzvrat pruža biće u svojoj biti i istini.

Staro pitanje o odnosu govora i mišljenja i prvenstvu među njima također nalazi svoje rješenje: oni se izvorno zbivaju ujedno, i kao što nema govora bez mišljenja, tako nema ni mišljenja bez govora. U odnosu pak prema zbiljnosti govor nije tek njezina predodžba, odraz ili paslika, nego se uspostavlja zajedno s njom unutar jednoga svijeta — riječ je o jednoj *zajedničkoj konstituciji* njihova bitka. Svijet naime nije »predmet« govora, nego je govor mogući odgovor na njegov iskonski smisao i nagovor. Zahvaljujući tom ontološkom temelju govor je u svom poretku suvislost kao izraz i rijek, kao sabor ili zbor on je slaganje i razlaganje, način bitka zajednice i njezin uvjet i rezultat. On nije ništa gotovo niti mirujuće, nije završeno djelo (ergon), nego *djelatnost* (energeia), kako ističe W. von Humboldt, nipošto samo proizvod, nego *proizvođenje* (Erzeugung) smisla povijesnoga svijeta i na taj način samo jedan bitan vid ili aspekt čovječje *slobode i povijesnosti.* Javljajući se na fonološkoj razini kao artikulacija glasova i na leksičkoj razini kao artikulacija riječi govor *tek na razini rijeka ili rečenice* nešto govori i u njemu progovara smisao. Ako je on izraz trenutnog čuvstvenog raspoloženja, on je isto tako spoznajna intencija od zamjedbe do pojma kadar da bitne sklopove izluči od nebitnih, pa prema tome svagda i *pojmovni govor.* Utoliko on nije samo više ili manje točno predočivanje bića nego istinski *dodir sa samim bitkom,* i u tome leži mogućnost njegova prostornog i vremenskog, horizontalnog i vertikalnog *diferenciranja* koje se opet zbiva na nekoliko razina.

Naime svaki je govor (franc. langage) uvijek već i konkretan *poseban jezik* (langue) ovoga ili onog naroda, tako da je empirijsko mnoštvo raznovrsnih jezikâ za Humboldta prirodan izraz *različitih svjetogleda* (Weltansichten). Jedinstveno pojmovno značenje pak pruža mogućnost da se isti pojam na različitim jezicima izreče drugačijim riječima (house, maison, casa, kuća) i ista misao izrazi na različite načine. Premda u načelu svaki jezik može izreći sve, pojedinom jeziku ipak nešto bolje polazi za rukom no drugom, a s više ili manje uspjeha može se i prevoditi s jednoga jezika na drugi. Svaki je poseban jezik nikad dovršen i otvoren način očitovanja smisla jednoga povijesnog svijeta, njegovih mogućnosti i nemogućnosti, i time što nešto otkriva drugo prikriva, pa se nikad potpuno ne može prevesti ili nadomjestiti drugim jezikom, što možda najbolje ilustrira primjer klasičnoga grčkoga i latinskog.

No govor nije samo opća sposobnost razumijevanja i poseban jezik, nego susret s drugim, *raz-govor i spo-razumijevanje* u granicama zajedničkog obzora razumijevanja. Nezamjenjivu i nenadomjestivu ulogu pri tom igra *materinski jezik* prenoseći predaju kulture naroda i velikih pojedinaca koji su

ga za svagda obogatili svojim izrazom i obilježili svojom neponovljivom riječju. U sporazumijevanju zacijelo je pak od presudne važnosti da istim značenjima odgovaraju i iste riječi, no budući da je govor kao razgovor svagda konkretan, pojedine riječi s vremenom često gube svoje izvorno značenje pa se ne može izbjeći dvoznačnost ni višeznačnost. Svakako da se ona smanjuje time što svako značenje u konkretnoj situaciji *kontekstom* faktički ukazuje na smjer i domašaj sporazumijevanja. Nema idealnog sporazumijevanja, i zato je moguć i nesporazumak među sugovornicima u svakoj komunikacionoj zajednici.

Kao što se govor svagda zbiva kao jezik, tako se u isti mah ostvaruje i kao pojedinačna zgoda, *rijek ili govorna riječ* (parole) što faktički odgovara konkretnoj situaciji. I taj se rijek opet ne javlja samo kao apstraktna individuacija govora uopće i posebna jezika, nego je rijek uvijek određen i vertikalnom diferencijacijom pa se događa kao visoki, književni i pučki govor ili dijalekt, govorenje pokoljenja, društvenih klasa, zanimanja, diskurs znanosti i filozofije. Najveću izvornost i vlastitost svaki govor, jezik i rijek postiže onda kada više ne služi nikakvu korisnu obavještenju nego se vraća samome sebi te najčišće iskonski progovori kao *pjesništvo.*

Na svakoj razini svoga očitovanja kao zbor, jezik i rijek, govor nikada nije samo govor o nečemu što se i o čemu se govori, nego je i govor o samome sebi, on se javlja kao *refleksija* o sebi, ili kako bi se to modernije reklo, on je i svoj vlastiti *meta-jezik.* Samo zahvaljujući tome mogla je nastati i filozofija kao meta-fizika, filozofija govora i govorna znanost ili lingvistika. Dok se u naše doba pitanje o biti i bitnom podrijetlu govora često zamjenjuje empirijskim pitanjem o njegovu vremenskom postanku kako to zamišljaju razne psihološke teorije imitacije, ekspresije, komunikacije itd., filozofsko pitanje o govoru udara drugim putom. Ponajprije postavlja se problem *bitnog* podrijetla govora, a zatim *pluraliteta jezikâ,* i to prvi put već u grčkom mišljenju i iskustvu svijeta: taj svijet naime okružuju oni koji ne govore grčki ili *barbari!* Ako pak jedna od temeljnih grčkih riječi glasi *logos,* ona u isti mah znači (raz)um i govor, pa već Heraklit smatra da je on svima zajednički (xynós logos), pri čemu se dakle otkriva da su mišljenje i govor kao razumijevanje jednako prisutni uspostavljajući ljudsku zajednicu. No ako je um prisutan kao jedan te isti a govor se javlja kao različiti jezik, onda se čini da je u pitanju samo različitost *imena* (onomata) kao znakova (semeia), govor se svodi na znak i označavanje i pita se samo kako su ta imena nastala: prirodno (physei) ili dogovorom (thesei), pri čemu stanovitu ulogu igra i jezik barbara, kako to Platon izvodi u *Kratilu,* da bi svoje rješenje opreke našao u *idejama* kao vječnim uzorima značenja. U *Sofistu* pak produbljuje se jaz između mišljenja i govora tezom da je mišljenje moguće i odvojeno kao »bezglasan razgovor duše sa samom sobom« (263 d), čime govor spada na *oruđe misli,* a pitanje o ispravnosti imena sada se premašuje pitanjem o istini *izrijeka* ili iskaza što se sastoji u ispravnu povezivanju imenice (onoma) i glagola (rhema). U Aristotela to se povezivanje subjekta i predikata zove suđenje i prerasta u odvajanje *logike* kao oruđa (organona) ispravna mišljenja i uvjeta postizanja istine u govoru koji nešto tvrdi kao *izrijek i nijek,* i zahvaljujući takvu meta-jeziku nastala je i meta-fizika kao temelj i počelo znanstvenog dokazivanja. Kao što se iz logike kasnije razvila gramatika, tako drugi načini govorenja omogućuju poetiku i retoriku. Redukcija govora na oruđe mišljenja omogućila je i srednjovjekovni nominalizam i novovjekovni instrumentalizam koji posve moderno kulminira već u Leibnizovoj ideji jednoga umjetnoga apsolutno preciznog govora znakova poznatog pod imenom *characteristica universalis.* Svakovrsni pozitivizam slijedi tu tendenciju kako to pokazuje primjer Wittgensteina, Carnapa i Ch. Morrisa te završava semiotikom kao općom teorijom znakova koja ujedinjuje sintaktiku, semantiku i pragmatiku, ili na drugi način u tzv. filozofiji običnoga

jezika (philosophy of ordinary language). U skladu s time postupa i *strukturalna lingvistika* od Saussurea do Chomskog gubeći iz vida da govor nije samo jezik kao znakovni sustav, dio opće semiologije, a još manje proračunljivi broj iskaza, kao što smatra generativna gramatika. Naprotiv, kao određena intencija i rijek govor se i jezik svagda odvija i kao *dijalog*, jednokratna *zgoda proizvođenja*, a ne samo re-produciranja gotovih shema, pa je stoga i sam sistem moguć samo kao *zgoda* a struktura kao *akt* istoga zbivanja.

Polazeći od tih premisa razvila se i filozofija govora kao samostalna disciplina u sklopu poredbene govorne znanosti Humboldta crpeći svoju inspiraciju i iz filozofije njemačkoga klasičnog idealizma što se sažima u tezi da je govor *energeia*, a različitost jezikâ izraz *specifičnih svjetogledâ (Über die Verschiedenheit des menschlichen Sprachbaues, 1836)*. Tome se u dvadesetom stoljeću priključuje fenomenologija Husserla i Merleau-Pontyja i novija hermeneutika (v.) od Diltheya do Heideggera, Gadamera i Ricoeura. Ona više nije samo nauka o tumačenju povijesnih spomenika i tekstova, a još manje tek puka metodika duhovnih znanosti, nego filozofski pristup govoru kao »kući bitka« i prafenomenu čovječjeg opstanka — razumijevanju bitka i svojih mogućnosti u povijesnom svijetu. Ukoliko pak u doba planetarne tehnike govoru sve više prijeti opasnost da izgubi svoju bit kao proračun i informacija, da spadne na puko sredstvo manipulacije, ideologizacije i podjarmljivanja, on postaje i značajnom temom marksističke *kritike ideologije*. Pe

Grafologija, 1) disciplina koja se bavi proučavanjem rukopisa bilo kao grafičkog procesa bilo kao grafičkog produkta. Sudska grafologija sastoji se u proučavanju karakteristika rukopisa radi utvrđivanja tko je autor potpisa ili pisma; 2) neznanstveni pokušaj upoznavanja ličnosti na osnovu karakteristika rukopisa.

Granični pojam. U spoznajnoj teoriji (napose kod Kanta): pojam kojim se određuju granice nekog područja ljudske spoznaje, a sam taj pojam nije sadržajno, nije pozitivno nikako određen, nego tek intendira na nešto neodredivo, što leži s onu stranu granice naše spoznajne moći (v. transcendentan). Takav je kod Kanta na primjer pojam »stvari o sebi« ili pojam »noumenona« (v.). F

Granična situacija (njem. Grenzsituation), pojam koji je u filozofiju uveo K. Jaspers, a njime označava životni položaj u kome se čovjek sudbinski našao pred nekom neotklonivom teškom situacijom svoje opstojnosti, svoga žića. Tu situaciju on doživljava kao antinomiju (v.), kao neuspjeh koji neočekivano izaziva posebni, preinačeni oblik njegove opstojnosti. Takve su granične situacije na primjer: trpnja, krivnja, borba, smrt i sl., koje se kao neminovne u nekom odlučnom času javljaju i ljudsku akciju, koja je nečim neugodnim zatečena, svagda pojedinačno, neplanski i na osebujan način usmjeravaju. F

Guṇa (sansk.), »struna« ili »potka«; kategorija kvalitete u indijskoj filozofiji prirode. — Škola vaišešika polazi od tablice 24 kvalitete fizičke i psihičke prirode (prakriti). — U školi sâmkhya, a kasnije i vedânta, guna se nazivaju tri osnovna modaliteta pojavnosti: najniži je tamas, »tama« ili inercija, za njim je ragjas, maglovito stanje vitalnih pobuda, a najviši sattva, stanje potpune čistoće i dobrote bića. U moralno-filozofskom smislu razvoj duha u srodnim yoga metodama treba da teži od savladavanja stanja tamas do konačnog postizanja stanja sattva. Ve

H

Habitus (lat.), kakvoća, stanje tijela ili duše, držanje tijela, spoljašnost. Kod Aristotela habitus (grč. héksis) označuje stalno stanje, držanje, djelovanje. U srednjovjekovnoj filozofiji, kod Tome Akvinskog: podloga (sposobnost) nečega, svojstvo.

Općenito: ukupnost tjelesnih i psihičkih osobina. B

Haecceitas (novolat. haec = ova), individualna oznaka po kojoj se razlikuju pojedina bića. Termin u fiozofiji Dunsa Scota, kojim se označuje princip i osnov individualiteta, princip individuacije.

Halucinacija: doživljaj s obilježjima osjetne percepcije, koji nije izazvan odgovarajućim objektivnim vanjskim podražajima. Halucinacija se može javiti u svim osjetnim modalitetima, najčešće kao popratna pojava psihotičnih stanja.

Haos (grč.), bezdan, prazan prostor. Staro kozmogonijsko učenje tražilo je u haosu početak svega kasnijeg sadržaja, a taj je početak shvaćen kao nesklad i neoblikovanost. (Suprotnost: kozmos, v.) U kolokvijalnom govoru danas riječ haos znači nered. B

Haptički, dodirni, taktilni (haptički prostor = područje dohvaćanja).

Harmonija (grč. harmonia = sklad), sklad dijelova, koji pobuđuje osjećaj ugode, dok disharmonija (v.) pobuđuje osjećaj neugode. Za pitagorovce (v.), za koje je princip filozofije broj, svijet je brojčana harmonija. Za Heraklita se harmonija svijeta sastoji u nekoj napetosti različitih suprotnosti i sila. Prema Leibnizu opstoji prestabilirana (v.) harmonija između duše i tijela, koji ne stoje u kauzalnoj vezi nego se njihova djelovanja odvijaju samo paralelno, kao što je to bog unaprijed odredio. S

Heautognozija (grč. heautu i gnosis): samospoznaja. Teorijski i etički problem grčkog nazora na svijet i život.

Heautologija (grč. heautu = sebe i logos = učenje), učenje da sebe možemo sami spoznati.

Heautonomija (grč. heautu = sebe i nomos = zakon), samostalno davanje zakona. Sofist Protagora postavio je tezu da su svi zakoni (nomoi) ljudsko djelo, te da je čovjek mjera svega.

Hedonist, zastupnik hedonizma (v.).

Hedonistički: što se odnosi na hedonizam (v.).

Hedonizam (grč. hedoné = naslada, ugoda, užitak), etičko stajalište po kojemu je momentani pozitivni tjelesni užitak najviša životna vrijednost , te predstavlja motiv, cilj i mjerilo etičkog djelovanja. To je u stvari ekstremni senzualistički oblik eudaimonizma (v.). Osnivač hedonizma je grčki filozof Aristip Kirenjanin. Različite modifikacije hedonizma usmjeravaju ga u obliku eudaimonizma, priznajući udio razuma u postizanju prave ugode, koja neće biti samo tjelesna i momentana nego duševna i trajna. Ta krepost predstavlja sposobnost uživanja, a to može postići samo mudrac. Tzv. negativni hedonizam smatra da se životna ugoda sastoji u samoj odsutnosti neugode. Do krajnje pesimističke konzekvencije doveo je hedonizam Hegezija koji pravu i potpunu bezbolnost nalazi u smrti. Hedonistička naziranja javljaju se i u novom vijeku naročito kod francuskih materijalista 18. stoljeća (Helvetius, Lamettrie). Pet

Hegelizam: filozofski pravac koji polazi od osnovnih principa Hegelove filozofije. Ima mnogo škola i pravaca, u Njemačkoj i van nje, koji se tako nazivaju. Prema vremenu, kad su se te škole javljale dijele se njihovi predstavnici u »starohegelovce« i »novohegelovce«. No najpoznatiji su predstavnici hegelizma »hegelova desnica« (»konzervativ-

ci«) i radikalna »hegelova ljevica« (»naprednjaci«). Najznačajniji predstavnici ljevice su Feuerbach, Marx i Engels. F

Hegemonija (grč.), prevlast jednoga nad drugim, prevladavanje, rukovodstvo nad čime; hegemonija jedne klase, grupe, staleža itd. nad drugim (npr. hegemonija proletarijata nakon izvršene političke revolucije jest diktatura proletarijata, v.). K

Heimarméne (grč.), usud, od bogova suđeno (moira). U stoičkoj filozofiji: zakonomjerna prirodna nužnost. Hrizip je objašnjavao da je heimarmene logos kozmosa, a stoičar Zenon je pod tim pojmom pomišljao moć kretanja materije. U rimskom stoicizmu: fatum kome je sve podređeno. Karakteristična je Senekina izreka: »Ducunt volentem fata, nolentem trahunt« (»Sudbina vodi one koji to hoće, a vuče one koji to neće). B

Heliocentričan (grč. helios = sunce i lat. centrum = središte), Kopernikov sustav po kojemu je danas izvan svake sumnje da je Sunce središte našeg planetarnog sustava. (V. geocentričan.)

Hen kai pan (grč.): jedno i sve. Taj pojam u grčkoj filozofiji označuje jedinstvo i totalitet svijeta, kozmosa. Cjelina (hen = jedno) je beskonačno mnoštvo pojedinačnog. Jedno i sve označuju sintezu predmetnih sadržaja, koji postoje u svojim vlastitim razlikama. Ta je misao najprije oblikovana kod Heraklita, koji kaže da jedno nastaje iz svega, i sve iz jednoga (fr. 10). U novijoj filozofiji hen kai pan je istovjetan s panteizmom (v.). B

Henoteizam (grč. hen = jedan i theos = bog), obožavanje jednog vrhovnog boga, pored kojeg postoji i mnoštvo drugih, nižih božanstava. Henoteizam je suprotnost monoteizmu (v.).

Heraklitizam, pojam izveden od imena grčkog filozofa Heraklita. Označuje mišljenje da se u svijetu sve kreće (panta rei) na osnovu postojanja stalnih, objektivnih suprotnosti. Pojam za dijalektičko shvaćanje svijeta i života. Glagol »heraklitizirati« (herakleitizein) upotrijebio je Aristotel (Met. 1010 a 12) kao sinonim za učenje o stalnoj promjenljivosti svega što postoji. B

Hereditarno (lat. hereditas = nasljedstvo): što je determinirano genotipom organizma, tj. skupom svih naslijeđenih osnova organizma.

Hereditet, biološko nasljeđe pojedinca. Skup tjelesnih i psihičkih osobina koje potomci nasljeđuju od svojih roditelja i svojih predaka. Naslijeđene osobine određene su faktorima koji se nalaze u zametnim stanicama.

Heretički (grč. hairesis = izbor): što se odnosi na herezu (v.), krivovjerski. Heretik: krivovjernik.

Hereza (grč. hairesis = izbor), krivovjerstvo, odstupanje od nekog učenja, naročito u katoličkoj crkvi odstupanje od neke dogme. Nadalje hereza znači slobodno izabrano učenje uz koje tko pristaje, a označuje i filozofijsku školu ili sektu.

Hermeneutika (grč. hermeneutiké téhne), vještina tumačenja, interpretiranja, dokazivanja, način na koji interpretator iznosi svoje misli u vezi s određenim problemom. U novijoj filozofiji metoda izlaganja i objašnjenja smisla bitka. Za Heideggera je fenomenologija postojanja (Dasein) hermeneutika u prvotnom značenju riječi kojom se označuje tumačenje (Sein und Zeit). B

Heterodoksan (grč. héteros = drugi i doksa = mnijenje, mišljenje), drugačijeg mišljenja, drugačijeg vjerovanja, drugovjeran, heretičan. Suprotno: ortodoksan (v.).

Heterofinalno (grč. héteros = drugi i lat. finis = završetak), kad se nešto završi drugačije nego što je predviđeno ciljem postavljenim na početku djelovanja.

Heterogen (grč. héteros = drugi, gene = podrijetlo), koji pripada drugom rodu, raznorodan, od raznolikih (nejednakih) elemenata složen. Opreka: homogen (v). Heterogeni pojmovi pripadaju različitim rodovima, te su međusobno različni, disparatni (v.). Pet

Heterogonija (gr. héteros = drugi i gonía = nastajanje), nastajanje iz nečega što nije istovrsno. »Heterogonija svrhâ« je pojam koji je izložio W Wundt, a označava proces u

kome krajnja svrha nije identična s onom koja je bila zamišljena na početku. B

Heterologija, heterologijski princip: shvaćanje da se unutar spoznajnog procesa zajedno pojavljuju dva različita elementa međusobno stranog porijekla: mišljenje i nešto mišljenju strano (logično i alogično), tj. mišljenje i njegov predmet, koji nije strukturiran po principima logičkog mišljenja (osobito u spoznajnoj teoriji Rickerta). Pet

Heteronoman, koji se odnosi na heteronomiju.

Heteronomija (grč. héteros = drugi i nómos = zakon), zakonodavstvo koje proizlazi iz nekog ili nečeg drugog, a ne iz sebe sama; suprotno: samozakonodavstvo (autonomija, v.). Heteronomija predstavlja pokoravanje volje nekom zakonu koji potječe iz jedne druge volje, npr. heteronomna etika (najvišeg dobra) za razliku od (Kantove) autonomne etike dužnosti, gdje je sam um zakonodavan, a ne nešto izvan njega, ili dobra je volja, a ne nešto što se njome ima postići. K

Heterotelija (grč. héteros = drugi i télos = svrha), druga svrha, podređivanje tuđim svrhama (npr. prilagođivanje u prirodi). Suprotno: autotelija (v.).

Heteroteleologija ili heterotelija (grč. héteron = drugo i télos = svrha), suprotno od autotelije (v.) znači podvrgavanje neke akcije tuđim ciljevima, stranim svrhama. Kad smisao nekoga djelovanja leži izvan toga djelovanja samog. Hegel je u tom smislu govorio o »lukavstvu uma« u svjetskoj povijesti. F

Heteroteza, za razliku od »antiteze« (v.), koju prema Hegelovoj dijalektici mišljenje proizvodi i pred-meće (»predmet«) kao svoju opreku, izraz je nekih novokantovaca za nešto što se ne izvodi iz mišljenja, već se u nj upleće kao misaono netaknuti strani princip. »Jedno i drugo« uvijek pripadaju zajedno, ali se ne mogu reducirati na isti princip. Narav spoznaje ne svodi se prema tome na monističko porijeklo, već na dualistički »heterologijski princip«. (V. heterologija.) Pet

Heterozetesis, 1) višeznačno pitanje s mogućnošću različitih odgovora (sofističke upitne zamke); 2) pogreška u dokazivanju, koja se sastoji u skretanju od osnovne teme i obilasku prijeporne točke, tj. u dokazivanju nečega drugog mjesto onoga što treba dokazati (v. metabaza, mutatio elenchi, ignoratio elenchi). Pet

Hetu (sansk.): uzrok u teoriji kauzaliteta i razlog u teoriji zaključka (v. anumâna). U pojmu uzroka pojedine škole i razdoblja indijske filozofije razlikuju različite specifičnosti. — Vaišešika (v.) razlikuje materijalni uzrok, odn. uzročnika ili činioca (kârana) od uzročne osnove ili povoda (nimitta). Ta se razlika ističe osobito u vezi s problemom inherencije (v.). Uzrok je inherentan (samvâyi-kârana) kad je dio prouzročene cjeline. — U budističkoj logici definira se pojam hetu kao najvažnija vrsta rodnog pojma paććaya (sansk. pratyaya) ili dovoljnog razloga. Među 24 vrste razložnosti hetu postaje bitni kauzalni antecedens, dok su 23 oblika prema njemu u odnosu medolnosti. (V. paććaya.) — Budistička realistička škola sarvâsti-vâda (v.) naziva se i hetu-vâda zbog stava prema problemu kauzalne inherencije. — Indijski sofisti nazivaju se haituka, tj. pronalazači (fiktivnih) uzroka i opravdanja za proizvoljne teze. Ve

Heuristički, što se odnosi na pronalaženje i otkrivanje novih činjenica i spoznaja; heuristički principi su smjernice koje služe pronalaženju novih vidika pri istraživanju i objašnjavanju (v. hipoteze, fikcije); heuristički postupak, za razliku od sistematskog izlaganja, prikazuje putove i načine postizanja rezultata neke znanosti. Pet

Heuristika (grč. heurisko = nalazim, lat. ars inveniendi = vještina iznalaženja), znanost o metodičkom pronalaženju i otkriću novoga.

Hic et nunc (lat.), ovdje i sada. Sušta prostorno-vremenska određenost nekog konkretnog, faktičnog stanja stvari, određenje neke individualne opstojnosti za razliku od nužnih i općenitih određenja (npr. prirodni zakoni, matematičke istine) koja vrijede »uvijek i svuda« (»semper et ubique«). Pet

Hijerarhija (grč. hierarhia), vlast svećenstva, gospodstvo svećenstva (zapravo svetaca) ili Crkve; crkveno uređenje. Otuda se u proširenom značenju govori i o političkoj hijerarhiji itd. Hijerarhija znači na kraju poredak bića ili vrednota. — Hijerarhiju vrednota postavio je Scheler suprotstavljajući Kantovoj formalnoj etici svoj nauk o materijalnim vrednotama koje imaju i svoj vrijednosni poredak. S

Hikma (islam), mudrost; u kuranu se odnosi na objavljen nauk. Kasnije se proširuje na pojam unutrašnje duševne kulture uopće. Spoznaja u smislu neoplatonske, gnostičke i istočne mistike naziva se *hikmat al-išrâk* (v. išrâk) za razliku od svjetovne, helenske filozofije — falâsifa (v.), ali s vremenom termini hikma i falâsifa postaju istoznačni. Ve

Hilemorfizam (neoskolas. od hýle = tvar, i morphe = oblik) je oznaka za učenje koje se zasniva na principima Aristotelove filozofije, po kojem se supstancije tjelesnih, materijalnih stvari zasnivaju na »prvoj materiji« kao principu prostorno-vremenskog određenja tijela, i principa »bitnih formi« koje podaruju tjelesnim supstancijama logos vrste. Hilemorfizam je novoskolastička kovanica s konca 19. stoljeća kao oznaka su-djelovanja oba Aristotelova principa u cilju stvaranja jednog zatvorenog nazora na svijet. Gr

Hilijazam (grč. hilias = tisuća), židovsko-helenistička vjera u ostvarenje mira i blagostanja na zemlji u vremenu od tisuću godina. Od završetka svjetske povijesti do ostvarenja božanskoga carstva trajat će to razdoblje sreće čovječanstva tisuću godina. Taj izraz upotrijebio je Kant označujući njime konstantni napredak ljudskog roda. Njime se označuje i ideja vječnoga mira i sreće ljudi. F

Hilizam (grč. hýle = građa, tvar), nazor po kome je bit odnosno supstancija svijeta sama tvar, sama materija (npr. materijalizam, v.).

Hilogen (grč. hýle = tvar i génos = rođen), tvaran, iz tvari nastao. Hilogeneza: nastanak materije.

Hilozoizam (grč. hýle = tvar i zoé = život), učenje da je materija oživljena, pa se zbog toga može i kretati. Grčki filozofi prirode (hilozoisti) uzimali su kao praprincip svega u svijetu oživljenu materiju. Npr., Tales je mislio da magnet ima dušu jer privlači željezo. Hilozoizam je naivan oblik tumačenja kretanja. B

Hinduizam, opći naziv za indijsku religiju i mitologiju u kasnijem, osobito srednjovjekovnom stadiju razvitka višnuitskih i šivaitskih kultova na osnovu eposa i purâna. »Hinduizam je kao vjera neodređen, amorfan, mnogostran, sveobuhvatan. Njega je gotovo nemoguće definirati i uopće reći je li religija ili ne, u običnom smislu riječi. U svom sadašnjem obliku, pa i u prošlosti, on obuhvaća mnoga vjerovanja i običaje, od najviših do najnižih, često međusobno suprotne ili čak proturječne.« (Dž. Nehru, »Otkriće Indije«). — *Neohinduizam* je pokret indijskih intelektualaca, koji u doba kolonijalizma i pod utjecajem zapadne civilizacije polazi od pretpostavke o univerzalnoj misiji indijske kulture za duhovnu obnovu suvremenog svijeta. Smatra da može dati bolju filozofsku podlogu nego što se danas nalazi bilo u kršćanskim bilo u pozitivističkim tradicijama evropske kulture. I neohinduizam se razvija u raznim vjerskim, filozofskim i političkim smjerovima, kojima je svima do danas ostala zajednička vjera u indijsku univerzalnu misiju. Ve

Hiperalgezija (grč. hyper = iznad i algesis = bol), značajno povećana osjetljivost za bol (sinonim: hiperalgija).

Hiperestezija, značajno povećana osjetljivost u bilo kojem osjetnom području.

Hiperfizično, što fizika ne može protumačiti, nadnaravno, natprirodno.

Hipnotizam, disciplina koja se bavi proučavanjem hipnoze i različitih pojava s njom u vezi.

Hipnoza (grč. hypnos = san), stanje slično snu, koje je izazvano sugestijom. U hipnozi je povećana sugestibilnost ispitanika odnosno pacijenata tako da se na njih može lakše sugestivno utjecati. Prema mišljenju Charcota, hipnoza bi bila patološko (v.) sta-

nje slično histeriji, naprotiv, prema mišljenju Bernheima, koje je danas općenito usvojeno, hipnoza je učinak sugestije (v. sugestija). Bu

Hipokeímenon (grč.), ono što ostaje ispod, u osnovi, podmet (subjekt) supstancija; u starijoj hrvatskoj terminologiji: zasebak, samostojnica (samostojnik), biće samostojno.

Hipokrizija (grč. hypokrisis = pretvaranje), licemjerstvo, karakterna osobina ljudi koji se pretvaraju.

Hipologično (grč. hypó = ispod), podlogično ili predlogično, a to je ono što nije ušlo ili nije sposobno da uđe u logičku sferu.

Hipostaza (grč. hypóstasis, lat. suppositum = podloga, osnova), bit, pojedinačna supstancija. Hipostazirati znači pretvoriti u samostalnost, u supstancijalnost, tj. u nešto što ne postoji materijalno, na primjer pojmove o predmetima; Platonove ideje su hipostazirani rodovski pojmovi. B

Hipotetičan (v. hipoteza), uvjetovan, pretpostavljen, koji vrijedi samo uz neki uvjet, uz neku pretpostavku. U logici se hipotetičnim naziva sud u kome se predikat pridaje subjektu uz neki određeni uvjet (Ako je A onda je i B), a silogizam (v.) se naziva hipotetičnim ako je bar gornja premisa hipotetičan sud.

Hipoteza (grč. hypóthesis), pretpostavka, zamisao stanovitih znanstvenih postavki i rješenja koja, iako su još neprovjerena i nesigurna, imaju svrhu da premoste praznine u iskustvu i da ukažu na vjerojatno zajedničke osnove, uzroke i zakone određenih skupina pojava i tako zadovolje opravdanu težnju za suvislošću i jedinstvom znanstvene spoznaje. Svaka hipoteza je neke vrste misaoni eksperiment, stvaralački pokušaj koji se ne može bez ostatka svesti na logičke operacije. Ponekad se hipoteza ispoljava u smislu postulata (v.). Kao manje-više tek vjerojatna zamisao, hipoteza nosi u sebi tendenciju za sve intenzivnijim provjeravanjem (verifikacijom) i po tome se razlikuje od fikcije (v.). U dinamici ljudske svijesti hipoteza međutim, može poprimiti karakter bilo fikcije bilo dogme, kao što je uostalom moguće i obratno. Za napredak znanstvene spoznaje hipoteze imaju u principu veliku važnost; one su poticaji i provodiči za plodonosno znanstveno istraživanje, i po tome je njihova uloga izrazito heuristička. Bez stvaranja hipoteza nezamisliv je i bio bi nemoguć znanstveni napredak uopće. Bilo bi međutim neumjesno težiti za suviše brojnim i bespotrebnim hipotezama, za proizvoljnim i zamršenim konstrukcijama koje bi znanstveni pogled više zasjenjivale nego osvjetljavale. U tome je smisao Newtonovih riječi: hypotheses non fingo (hipoteze ne izmišljam). Ponekad se o istom problemu može pojaviti više različitih hipoteza, pa od njihove prikladnosti uz ostale rezultate znanstvenog nastojanja ovisi koja će se u danoj situaciji smatrati za vjerojatniju i prihvatljiviju. Pravo shvaćena naučna hipoteza ima svoje opravdanje ako je zamišljena u skladu sa svima iskustvenim činjenicama i ostalim spoznajama, ako je sama u sebi što jednostavnija ne iziskujući neke pomoćne hipoteze i ako je plodonosna, tj. ako može dati objašnjenja za što šire područje činjenica. Takva hipoteza, koja se u daljnjem istraživanju na osnovu novih opažanja i eksperimentiranja dovoljno utvrdila (verificirala), postaje teorija (v.). Iako je svakoj hipotezi svojstvena heuristička uloga pri znanstvenoistraživačkom radu, pa je prema tome svaka ujedno radna hipoteza, ipak se izrazom »radna« hipoteza posebno označava hipoteza koja se ograničuje samo za reguliranje i olakšavanje znanstvenog rada, a bez namjere da uz to posluži kao tumačenje stvarnosti.

Hipoteza u korelaciji hipoteza-teza znači pogodbeni dio hipotetičkog suda. Pet

Hipotipoza (grč. hypotýposis = odslikavanje), zorno prikazivanje nekog pojma, predočivanje neke misli.

Histerija (grč. hystera = maternica), 1) duševno oboljenje koje se osniva na živčanom poremećaju, a očituje se u čuvstvenoj razdražljivosti i velikom broju drugih simptoma, kao npr. u anesteziji (v.), paralizi, halucinacijama (v.), sklonosti autosugestiji (v.), gubitku pamćenja, gubitku apetita, mučnini, lokalnim bolovima i ostalim simptomi-

ma koji su nalik na simptome organskih oboljenja. Prema jednom shvaćanju kod histerije su se motivativni konflikti preobrazili u tjelesne simptome. Histerični napadi mogu poprimiti dramatične oblike: bolesnik se valja po podu, viče, postaje agresivan i sl. Do napada dolazi redovito u prisustvu publike, a sam bolesnik pri tom uglavnom nije opasan za okolinu; 2) u običnom govoru histerija znači također i svako masovno izbijanje simptoma intenzivnih čuvstava: ratna, vjerska, pokladna histerija i sl. Pt

Historicizam, v. historizam 2.

Historijski materijalizam — v. materijalističko shvaćanje historije.

Historizam, 1) smjer filozofskoga mišljenja koji u povijesnosti nalazi odlučujuće obilježje bitka i ljudskoga opstanka, shvaća svijet kao povijest i zahtijeva temeljno historiziranje svega znanja i djelovanja na taj način da se historijsko mišljenje i njegovi rezultati uvedu u nazor o svijetu i filozofiju (Dilthey, Nohl, Spranger, Troeltsch); 2) promatranje prirode i duha kao povijesnih proizvoda i isključivih rezultata historijskoga procesa, tako da se povijesne zgode, čini i vrijednosti života uopće ne tumače samo s obzirom na osebujni položaj njihova nastanka, nego se njihov smisao i stvarni sadržaj bez ostatka svode na funkciju određene situacije. — Nasuprot ovome shvaćanju historizma valja istaći da povijesnost duhovnih tvorbi npr. još nipošto ne dokazuje njihovu potpunu relativnost spram nekoga vremena, nego upravo obratno: samo zato što su nadživjele svoje vrijeme nastanka one mogu djelovati i na kasnija razdoblja, i tako uopće biti nešto »povijesno«, jer bi u protivnom slučaju bila izgubljena mogućnost svake tradicije, a time i povijesti, koja se ne sastoji od diskontinuiranog mnoštva fakata nego predstavlja kontinuirani niz smislenoga zbivanja. Pe

Holizam (grč. to hólon = cjelina, »biologija cjeline«), smjer u biologiji, zasnovan na načelu da svako biološko istraživanje treba da ima u vidu organsko jedinstvo živoga bića, koje kao »cjelina« predstavlja više nego njegovi dijelovi (organi, tkiva i sl.). Prema holizmu upravo »cjelina« vrši funkciju usmjerivanja onih fizikalno-kemijskih procesa na kojima se osnivaju životne pojave. Tim svojim stavom holisti nastoje da se odvoje od vitalizma (jer ne priznaju posebne »vitalne sile«), a suprotstavljaju se i mehanicizmu, jer drže da determinističko tumačenje fizikalnih znanosti ne pristaje biološkom istraživanju. Začetnik je holizma J. C. Smuts; zastupaju ga J. S. Haldane, A. Meyer-Abich, B. Dürken; na područje medicine primjenjuje ga V. Weizsäcker. U širem smislu naziva se danas holizmom svaka tendencija da se znanstveno istraživanje usmjeruje na »cjelinu« (strukturalizam, gestaltizam, psihologija lika). Kr

Homeomerije (grč.), jednako djeljive čestice materije, istodjelnice, kvalitativno potpuno određene. Grčki filozof Anaksagora postavio je svoju ideju kozmosa, po kojoj se sve sastoji od najmanjih dijelova koji u sebi sadrže dio svega. Naziv hemeomerije potječe od Aristotela. B

Hominacija, očovječenje, razvoj ljudskog bića iz životinjskih stanja (filogenetička antropogenija, v.).

Hominizam (lat. homo = čovjek), izvedeno od humanizam, engl. humanism; pragmatizmu srodan filozofijski pravac po kojemu je sva spoznaja i istina samo ljudska, tj. zasnovana na ljudskim iskustvima, motivima, potrebama, interesima i ciljevima, te nema nikakva osnova ni valjanosti izvan čovjekova života i aktivnosti. Glavni predstavnik hominizma je F. C. S. Schiller. Pet

Homofinalan (grč. homos = isti, jednak i lat. finis = cilj), svrha istim ciljevima podređen, koji ima istu svrhu, jednosmislen, istosvršan.

Homogen (grč. homogenês), istorodan, istovrstan, u sebi jednak, istoga porijekla. Suprotno: heterogen (v.). Po Kantu je princip homogeniteta princip istovrsnosti pod višim vrstama. Sve su vrste podređene jednoj najvišoj prema regulativnom principu sistematičnog jedinstva upotrebe razuma. Kod svakog filozofiranja treba prema Kantu jed-

nako zadovoljiti princip homogeniteta (istovrsnosti) kao i princip specifikacije (v.). S

Homo homini lupus (lat.): čovjek je čovjeku vuk; teza koju je postavio engleski filozof Th. Hobbes (1588 – 1679) na temelju svoga prirodoznanstveno orijentiranog empirizma, da je izvorno odnosno osnovno društveno stanje čovjeka: »rat svih protiv sviju« (»bellum omnium contra omnes«), a on se prevladava samo razumskim uviđanjem da takvo stanje dovodi do uništenja sviju. Čovjek je po prirodi nemilosrdni egoist, ali egoist koji razumski uviđajući mogućnost svoje propasti traži upravo iz egoističkih motiva pomirenje sviju. Prirodno nepodnošljivo i opasno stanje prevladava se razumskim, dakle prosvjetiteljskim (v.) putem. F

Homologan (grč.), istosmislen, istoimen, podudaran, odgovarajući, s istim odnosima. (V. homologija.)

Homologija (grč.), podudaranje, skladnost, suglasje; 1) u stoičkoj filozofiji: podudaranje čovjekova djelovanja s njegovom umnom prirodom (lat. convenientia po Ciceronu odnosno aequalitas po Seneki); 2) u biologiji: podudaranje različitih organizama s obzirom na homologne organe, tj. organe koji imaju jednake morfološke osobine (porijeklo i građa), bez obzira na to vrše li istu funkciju ili su se razvojem prilagodili na različite funkcije (npr. krila kod ptica i ruke kod čovjeka). Za razliku od homologije analogija je podudaranje organizama s obzirom na jednake funkcionalne (fiziološke) osobine morfološki različitih organa (analogni organi npr. krila kod ptica i kukaca, škrge kod riba i pluća kod viših kralježnjaka. Pet

Homo-mensura (lat.), kratica za relativističku tezu sofista Protagore: »čovjek je mjerilo svih stvari«. Teza dobiva različit smisao prema tome shvati li se čovjek individualno ili generički.

Homo sapiens (lat.), razuman čovjek, razumom obdaren čovjek. Naziv je uveo Linne, koji je u stupnjevanju organskoga života upravo ovom diferencijalnom razlikom od životinja odredio ljudsku vrstu. Danas se značenje toga pojma proširilo u smislu tradicionalne evropske antropološke teze koja tvrdi da je čovjek u svojoj biti razumno odnosno umno biće; ta se teza suprotstavlja određenju po kome bi čovjek bio u biti radni, tehnički čovjek (homo faber) ili što drugo. (V. antropologija.) F

Htijenje (prema htjeti), naziv za one psihičke procese koje karakterizira svjesna usmjerenost prema akciji. Ti procesi, koji imaju više oblika (pristajanje, odbijanje, izbor, odluka), svode se predodžbeno i misaono na odnos — pozitivan ili negativan — između zamisli o nekoj mogućoj akciji i zamisli o njenom ostvarenju vlastitom aktivnošću. Budući da je zamisao o vlastitoj aktivnosti redovito prožeta specifičnim doživljajima emocionalnog karaktera (čuvstvima »spremnosti«, »lične angažiranosti«)i preplavljena evokacijama psihičkih stanja doživljenih uz bivše akcije, dok je s druge strane zamisao o mogućoj (budućoj) akciji dopunjena uzročnim svršnim primislima, tradicionalna je psihologija smatrala htijenje zasebnom kategorijom doživljaja (uz spoznavanje i čuvstvo). Htijenje se definiralo kao čovjeku svojstvena sposobnost da se na osnovu motiva uz svjesno zauzimanje stava opredjeljuje za akciju. Kr

Humanitet ili **humanost** (lat. humanitas), čovječnost, čovještvo, ljudskost, bit čovjekova, ono što čovjeka čini čovjekom za razliku od njegova posve prirodnog (animalnog) određenja. Svojstva i sposobnosti što sačinjavaju čovjekovu bit nisu njemu prirodno dana, nisu karakteristike njegove apriorne prirode, nego ih on sam (povijesno, slobodno, smisleno) mora kao smisao i vrednote uvidjeti, izboriti, proizvesti, »stvoriti«, praktički potvrditi na djelu. Pojam humanitet često je shvaćen u etičkom smislu kao ideal ili apstraktni postulat (moralizam, v.), po kojemu čovjek tek treba da bude humano biće, biće harmonički ispunjeno vrijednim ciljevima po kojima pojedinac, individuum, postaje ličnost i vrijedan član društvene zajednice (v. još humanizam). K

Humanizam, 1. kalturnohistorijska epoha (14-16. st.) koja dijelom prethodi renesansi, a dijelom s njom koincidira. Za tu je epohu karakteristično buđenje živog interesa za klasičnu grčko-rimsku starinu, slijevanje antičkih (»poganskih«) filozofskih, pravnih i etičkih shvaćanja s kršćanskima, pozitivan stav prema vrednotama ovozemnog života, prirodi i umjetnosti, borba za slobodu mišljenja (nasuprot autoritetu crkvene dogme), težnja za svestranim razvijanjem »ljudskog« elementa na svim kulturnim područjima (nasuprot srednjovjekovnoj opsesiji »božanskim« motivima). Prvi počeci humanizma javljaju se u Italiji (Dante, Petrarca), ali se on doskora proširuje na sve evropske zemlje. I u našim krajevima humanizam je imao niz značajnih predstavnika (Nikola Modruški, Ivan Česmički, Marko Marulić, Juraj Dragišić, Ilija i Ludovik Crijević, Fran Trankvil Andreis, Juraj Šišgorić, Antun i Faust Vrančić, Jakov Bunić, Damjan Benešić itd.); 2. u filozofiji: a) etički stav prema kojemu svi društveni odnosi moraju počivati na uvažavanju ljudske prirode kao specifične vrijednosti u svakom čovjeku pojedincu. »Humanizam je svjesno razrađeni antropocentrizam koji, polazeći od poznavanja čovjeka ide za vrijednosnom afirmacijom čovjeka – isključujući pri tom ono što čovjek samom sebi otuđuje, bilo time što ga podređuje nekim nadljudskim načelima i silama, bilo time što ga izobličuje nekim pod-ljudskim postupcima iskorištavanja« (Entretiens d'été de Pontigny); b) spoznajnoteorijski stav prema kojemu svaka spoznaja može vrijediti isključivo za čovjeka i za čovječji svijet. Takav stav formulirao je već Protagora poznatom izrekom da je »čovjek mjera svih stvari«. Prema Le Dantecu »ono što čovjek spoznaje, to su samo odnosi stvari i čovjeka, a ono što mi zovemo stvarima, to su samo elementi čovječjeg opisivanja svijeta«. Po F. C. S. Schilleru »sav je mentalni život orijentiran prema nekim ciljevima. A kako naši ciljevi mogu biti samo ciljevi onakvog bića kakvo mi jesmo, očito je da je svaka spoznaja podređena ljudskoj prirodi i njenim osnovnim potrebama.« Kr

Hybris (grč.), zla upotreba snage, oholost, obijest, prkos naročito prema bogovima. Bogovi na to odgovaraju osvetom (grč. nemesis).

Hysteron – proteron (grč.): »kasnije« – »ranije«; logička pogreška koja nastaje kad se još nedokazanom tvrdnjom (tezom) dokazuju odnosno potkrepljuju razlozi za nju umjesto obratno. Budući da na taj način dokazni razlozi nisu još dovoljno očiti, riječ je o nedostatku dokaznog uporišta (v. petitio principii). Pet

I

I u sastavu S i P označuje djelomično-jesni (partikularno-afirmativni) kategorički sud (Neki S jesu P) (v. A.).

Ideacija (grč. idéa), gledanje bîti. To je osnovni pojam fenomenologije (v.). Ideacijom se neovisno o indukciji dohvaća esencija (v.) zbiljskih likova i tvorevina duhovnog i materijalnog svijeta; dohvaća se štastvo (v.) kao ideja. Naziva se i »ideirajuća apstrakcija«. F

Ideal (grč. eidos, novolat. idealis), uzor, cilj, svrha, smisao, misao vodilja, regulativ života, opstanka, htijenja, djelovanja. Ideja ili predodžba maksimalnog savršenstva ili potpunosti nekog predmeta u svojoj vrsti (ličnosti, svojstva, stanja, stvari i dr.) kao najvišeg cilja (ili dobra) kojemu treba težiti da bi se dostigao, dokučio, ozbiljio (»progres u beskonačnost«, Kant). Ako je takav ideal samo apstraktni postulat, čije se dokučivanje odgađa u vječnost, tada je to samo (nedjelatna i nezbiljska) »loša ili tamna beskonačnost« (Hegel). Istinski su i zbiljski ideali oni koji se neposredno ostvaruju i potvrđuju u sadašnjosti i kojima je nošeno svako konkretno djelovanje. K

Idealan (lat. idealis), 1) primjeren ideji ili idealu, uzoran, savršen, potpun; 2) nasuprot realnome, nezbiljski u smislu nestvarnoga, duhovnoga ili imaterijalnog, samo predočen ili zamišljen, bez opstanka izvan svijesti; i 3) koji ne opstoji empirijski — realno, nego samo iznad iskustva kao platonska ideja — uzor, norma, koja pokazuje ne kako jest, nego kako bi trebalo biti. Pe

Idealist, pristalica idealizma: 1) u ontološko-gnoseološkom smislu, pristalica subjektivnoga, objektivnoga ili apsolutnog idealizma (v.); 2) u etičko-praktičkom smislu, onaj koji nasuprot realistu ne uzima zbiljnost kakva jest nego teži njenom uzdizanju na stupanj ideala. Pe

Idealističko shvaćanje historije: svako tumačenje historije i historijskog kretanja koje osnovu toga kretanja nalazi u različitim idejnim, spiritualnim ili psihološkim faktorima. Suprotno: materijalističko shvaćanje historije (v.). Idealisti u shvaćanju historije bili su u krajnjoj konsekvenciji i francuski materijalisti 18. st., koji su taj razvoj svodili na razvoj ideja. Idealistička koncepcija dobila je kod Hegela najsistematskiji oblik, pri čemu je i historija samo moment razvoja apsolutne ideje u obliku objektivnog duha. U 19. i 20. st. razvijale su se nasuprot marksizmu različite idealističke koncepcije, i u sociologiji i u filozofiji historije. Tako su nastale koncepcije o ulozi velikih ličnosti, elite (Carlyle, Pareto), što je dobilo svoj radikalni oblik u teoriji viših rasa (Gobineau, Lapouge, Chamberlain i poslije njemački fašizam). Teorije o djelovanju prominentnih ličnosti, pa prema tome o kontingentnosti historijskog kretanja, zastupali su i mnogi neokantovci (Windelband, Rickert), suprotstavljajući time zakonito prirodno kretanje historijskom. U idealističke interpretacije historije možemo ubrojiti i različite psihologističke sociologije (v), formalističke i, naravno, teološke koje još egzistiraju u neotomizmu i drugim crkvenim filozofijama.

Iako su mnoge idealističke koncepcije historije spoznale neke od faktora koji djeluju u historijskom kretanju, nijedna od njih nije uspjela otkriti bitne osnove toga kretanja, pa su im zato ostale neobjašnjive ne samo neke od bitnih kategorija historije nego i kretanje suvremenog svijeta. Upravo zato nijedna od njih nije mogla postati i teoretska osnova za praktičku promjenu suvremene otuđene građanske civilizacije, tj. kapitalizma, državnog kapitalizma i birokratskog etatizma. V

Idealitet: 1) idealni bitak predmeta samo u svijesti spoznajnoga subjekta. Tako Kant naučava »transcendentalni idealitet« prostora i vremena kao proizvoda i nerazdvojnih dijelova transcendentalnoga subjekta ili nadindividualne svijesti uopće, na čemu se temelji nužnost i općenito važenje iskustvenoga sklopa. Ova nezavisnost prostora i vremena od empirijsko-psihološkoga subjekta pruža jamstvo za njihov »empirijski realitet« u individualnom spoznajnom aktu; 2) idealni bitak idealnih predmeta (v. fenomenologija, teorija predmeta) kao što su matematičke i logičke tvorbe i vrijednosti, koji imaju predmetni opstanak za mišljenje i važe vanvremenski; 3) bitak u svom totalitetu i savršenstvu, ideja kao ideal u apsolutnom idealizmu (Hegel). Pe

Idealizacija (od novolat. idealis), čin kojim se neka stvar, stanje ili osoba prikazuje kao savršenstvo i samim tim postavlja kao uzor ili ideal (v.) sebi ili drugima. U ćudorednom životu kao i u pedagogiji idealizacija ima veliko značenje pri aktiviranju volje za moralno samoizgrađivanje. U filozofiji ima specifično značenje. Tako se taj pojam u Hegela javlja u problematici odnosa zbilje i ideje ne kao 'negativni odnos' u suprotstavljenosti zbilje i ideje nego se sam proces bivanja poima kao 'idealiziranje'. Jasnije je to izraženo u Hegelovom tumačenju individualnog ljudskog organizma koji je »u sebi stalni proces idealizacije, u kojem se upravo objavljuje živa duša«. U Husserla pak znači proizvođenje idealnih pratvorbi kroz koje zapadno-evropsko znanstveno mišljenje vidi svijet našeg iskustva kao ukupnost o sebi određenih i postojećih bića. Znanstvene idealizacijske tvorbe nisu iskonske, prvobitne (primordijalne) jer polaze od predznanstvenih očitosti samorazumljivog zadanog nam svijeta. Idealne tvorbe objektivne znanosti omogućene su, utemeljene i motivirane izvornijom idealizacijom neposrednog životnog svijeta (Lebenwelt) koja se sekundarnom znanstvenom idealizacijom usavršava, organizira i raščlanjuje u kompleksne i naročito specifične (npr. logičke, matematske, matematsko-prirodoznanstvene) idealne tvorbe. Z

Idealizam. Filozofski nazor prema kojemu je cjelokupna zbiljnost samo izraz ideje kao jedinoga pravog bitka, što sobom omogućuje opstanak svijeta bića i njegovu spoznaju. Za Engelsa je to »drugi veliki tabor« u filozofiji (»Ludwig Feuerbach i kraj klasične njemačke filozofije«), koji nasuprot materijalizmu, duh smatra prvobitnim, a materiju sekundarnom. — Izraz idealizam dolazi od pojma »ideje«, koji je u toku povijesti postao sudbonosan za evropsko mišljenje, i u njegovu se razumijevanju svagda očituje bit i domet neke idealističke pozicije. Pojam »ideje« vuče svoje porijeklo od indoevropskoga korijena »vid«, od kojega potječe i staroindijsko shvaćanje Veda, latinsko »videre« i slavensko »vidjeti«, (po)vijedati, znati. »Ideja« izvorno znači lik ili izgled viđenoga, ono vidljivo u viđenome, njegov oblik, dok Platon tome pojmu prvi puta daje značenje metafizičkoga tvornog počela (idéa, eîdos), i shvaća ga kao »bitkujuće biće« (ontōs on), ono što zapravo jest i nije više priroda (physis), nego je iza nje i nad njom (metàphysis). Ideje su nepromjenljivi pralikovi bića, vječne bitnosti, a vidljiva bića u svijetu jesu po tome što njih »nasljeduju« i »sudjeluju« u njima, pa se samo zrenjem ideja i »sjećanjem« na njih pojedina bića mogu i prepoznati. — Platonizam je tako prototip svakoga idealizma, i dok Aristotel ovaj jaz između pravoga i prividnoga svijeta pokušava smanjiti premještanjem ovih počela u sama bića, Plotin ga povećava određujući ideje kao misli što zrače iz »Jednoga«, onostranog duha. Kad namjesto »Jednoga« stupa kršćanski osobni Bog, onda ideje kao »arhetipovi« (Augustin) bivaju misli božje i slike u božjem duhu na čiju je priliku stvoren svijet (Toma Akvinski), — causae exemplares, jedino zbiljsko za spoznaju (idea = res), kako to zastupa srednjovjekovni realizam. — Ovo »subjektiviranje« pojma ideje, što već u Platona lebdi između lika samoga bića, ali u odnosu spram viđenja, doživljava u novom vijeku daljnje »humaniziranje«: za Descartesa ideje su misli čovje-

ka koje on neposredno zna, za Lockea oznake svakoga sadržaja svijesti, osjeta, predodžaba i pojmova. Na taj način iskrsava pitanje odakle one potječu — jesu li prirođene (racionalizam) ili stečene iskustvom (empirizam), što Kant rješava »sintetički« kompromisno: one su ograničene na ljudsko iskustvo, ali apriorne. U njemačkom idealizmu opet dolazi do jedne metafizike ideja: za Schellinga one su »duše stvari«, za Hegela je ideja »živi pojam« i »apsolutno jedinstvo pojma i objektivnosti«. — Pokazuje se, dakle, da trojako značenje pojma ideje kao objektivne zbiljnosti, subjektivne danosti i uzora u smislu ideala pruža mogućnost za tri tipa idealizma: 1) ontološki ili objektivni (odn. apsolutni) kakav zastupaju Platon, platonizam i njemački idealizam; 2) spoznajnoteorijski ili subjektivni, koji može biti čisti empirizam ako se zbiljnost odredi kao »idejni agregat« osjetilnih danosti, odn. »kompleks osjeta« (Mach) kako tvrdi pozitivizam, ili racionalizam ako se zbiljnost shvati kao »idejna tvorba« koju konstituira razum ili mišljenje svojom apriornom sintezom, kako su to zamišljali Kant i novokantizam; i naposljetku 3) etičko-praktički idealizam naučava da svi ljudski čini treba da su usmjereni prema jednom idealu, a ne prema materijalnoj koristi. — Nasuprot »kontemplativnom« materijalizmu, koji zbiljnost poznaje samo u obliku materijalnog objekta i njegova odraza u svijesti, što je imalo za posljedicu da je njezinu subjektivno-djelatnu stranu razvio idealizam, Marx (usp. Teze o Feuerbachu) prevladava oba tipa »teorije« svojim shvaćanjem zbiljnosti kao prevratne »prakse« povijesnoga svijeta. Kao teorija otuđenog svijeta, oličenog u idealu, filozofija ne nalazi svoje pomirenje sa zbiljnošću u ideji (Hegel), nego se u revolucionarnoj izmjeni svijeta istinski ozbiljuje. Pe

Idealrealizam, filozofski nazor koji smatra: 1) da je idealno u isti mah i realno; 2) da idealni principi, oblici i norme mišljenja i spoznavanja imaju svoj temelj u zbiljnosti i u njoj su ukorijenjeni, i 3) realno zasnovani idealizam ili takav realizam koji uzima u obzir i idealne tvorbe. — Fichte svoju nauku naziva ideal-realizmom i realidealizmom, dok Schelling u identitetu idealnoga i realnoga u apsolutnome kao jedinstvu duha i prirode nalazi istinu idealizma i realizma i naziva taj nazor idealrealizmom. Pe

Idealtip, temeljni pojam poredbene sociologije (M. Weber), kojim se označuju idealno pojačana i do ideala uzdignuta zajednička obilježja tipično srodnih društvenih tvorbi, djelatnosti i misli (npr. idealno tipični radnik, grad, itd.). Idealtipovi služe kao modeli kojima se mjere i opisuju konkretne društvene pojave, već prema tome koliko se individualno približuju ili odstupaju od pretpostavljenih idealnotipičnih struktura. Pe

Ideelan, koji nije reelan ili realan (v. idealan 2).

Ideja [grč. idein = vidjeti, odnosno: idea i eidos = lik, izgled, lice, spoljašnjost, forma. Npr. Demokrit govori o ideji atoma, što znači: oblik ili forma atoma. Korijenski riječ ideja izvodi se iz: vid (isto u lat. vid-e-o, u hrv. ili srp.: vid-je-ti)]. Prenijeto s osjetilnog na misaono područje, ideja označuje misaoni uzor ili paradigmu. U Platonovoj filozofiji ideje su nepromjenljivi uzori stvari, i važe kao jedini bitak. Samo su duhovno vidljive, a ne osjetno. Sve što jest samo je sjena ideje. Platon nigdje nije dao definiciju ideje. Po Aristotelu ideje su identične s pojmovima koji izražavaju općenitost. U Augustinovoj filozofiji Platonove ideje tumačene su kao stvaralački uzori u božjem mišljenju. U Kantovoj filozofiji ideje su nužni pojmovi čistog uma. Sadržaj ideja ne može nikada biti dan u iskustvu (npr. ideja duše, svijeta, boga), ali ipak služi kao regulativni princip u praktičnom stvaralaštvu. U Hegelovom sistemu ideja je apsolut koji se dijalektički razvija. Nasuprot Hegelu, kod kojega je ideja demijurg stvarnosti, Marx kaže da je za njega idejni svijet samo materijalni svijet prenijet i prerađen u ljudskoj glavi, ali svijet u kome su izraženi ciljevi ljudskih djelatnosti. B

Identičan (v. identitet), istovjetan, potpuno jednak, jednoznačan, istoznačan. Identično je ono što se ni u kojem pogledu ne razlikuje od nečeg drugog ili se u najmanju ruku ne razlikuje u relevantnom pogledu.

Identičnost, v. identitet.

Identificirati (lat. idem = isti i facere = činiti), poistovjetiti, ustanoviti identičnost (v.), u prenesenom smislu prepoznati; pojmove ili predmete promatrati kao jedne te iste, identične (v.).

Identifikacija (lat. idem = isti i facere = činiti), poistovjećivanje, utvrđivanje identičnosti. Kao znanstveni pojam učvrstio se u psihologiji ličnosti i znači proces sazrijevanja, pronalaženja samoga sebe. U psihoanalizi označava proces preuzimanja načina ponašanja, motiva, stavova, karakternih osobina druge osobe s kojom se želi identificirati. Z

Identitet ili identičnost (lat. identitas od idem = isto), istovjetnost; odnos po kojem je neko biće, pojava, svojstvo jednako samom sebi. Fenomenološki i logički: jedinstvenost značenja, istovjetnost pomišljenog, potpuna suglasnost, nasuprot mnogolikosti misaonih i predodžbenih akata i procesa koji se odnose na isti (realni ili idealni) predmet. Identični su oni pojmovi koji imaju isti sadržaj i opseg. Stav identiteta — v. načelo logičkog mišljenja. Psihologijski: kad svijest ostaje u sebi ista kao jedinstvena cjelina u raznolikosti psihičkih uvjeta i situacija. Realno: istovjetnost stvari ili bića u mijenjanju njihovih stanja i u toku njihova razvoja. Dvije stvari, međutim, mogu biti međusobno manje ili više slične ali se nikad ne mogu bez ostatka poklapati, pa stoga i ne mogu biti apsolutno identične. Pa čak ni jedna te ista stvar ne može ostati trajno sa sobom identična (v. dijalektika). Postulat identiteta može tako vrijediti u potpunosti samo u području misaonosti.

Po *filozofiji identiteta,* kako ju je zastupao i razradio F. W. Schelling, mišljenje i bitak, subjekt i objekt, duh i priroda, idealno i realno, dva su pola, dvije strane, dvije pojavnosti (dva atributa, »indiferencije«) jedne te iste u sebi istovjetne zbilje. Taj se termin upotrebljava i za mnoge monističke filozofije (od Spinoze do Hegela) koje materiju i duh, objektivno i subjektivno, nužnost i slobodu smatraju samo prividnim suprotnostima jedinstvenog, identičnog bitka, a u novije se vrijeme pripisuje i nekim filozofima engleskog i američkog neorealizma (Alesander, Moore, Wodbridge, Fullerton i dr.). G

Identitetna filozofija (identitetna teorija) predstavlja oblik filozofskog monizma (v.) po kome su sve moguće pojavne suprotnosti u biti identične, te ih svodi na jedan sveobuhvatni, apsolutni osnov svijeta. Na taj se način prevladava dualistička opreka između bitka i mišljenja, objekta i subjekta, prirode i duha, realnog i idealnog, fizičkog i psihičkog. Identitetna filozofija može se javljati ne samo u tzv. realističkom obliku (obje opreke kao podjednako realne pojave jedne neutralne apsolutne zbilje), nego i u idealističkoj odnosno materijalističkoj modifikaciji — ukoliko se jednoj od pojavnih opreka prida bar donekle apsolutno značenje. S obzirom na svojstveni joj paralelizam (v.) identitetna filozofija kadšto ima izrazito panteističko, panpsihičko odnosno (pan)logističko obilježje. Javlja se već kod Parmenida, zatim u renesansi, a u novom vijeku naročito kod Spinoze i Schellinga od kojega i potječe naziv identitetna filozofija. Pet

Ideologija (grč. idéa = ideja i lógos = nauka), nauka o idejama. Tako su je nazvali Destutt de Tracy *(Les éléments d'idéologie)* i grupa filozofa potkraj 18. st., koji su svoju filozofiju nazvali ideologijom, a sebe ideolozima. Ideologija ima ovdje značenje nauke o osjetima, senzacijama, predodžbama (franc. idées), na čijim se odnosima i spajanjima zasniva čitava naša spoznaja. Ona treba služiti iznalaženju praktičkih pravila za odgoj, moral, pravo, državu, političko djelovanje i dr. — Pejorativni smisao dobiva pojam ideologija po Napoleonu, koji je ideologe (svoje kritičare) nazvao »zanesenjačkim političkim idealistima«, životu stranim teoretičarima.

U marksizmu se javlja nekoliko značenja riječi ideologija: 1) cjelokupni misaoni, duhovni život jedne epohe; 2) tzv. duhovna nadgradnja nad društveno-ekonomskom osnovom jednog sistema; 3) politička doktrina (u smislu »ideološko-politički«; 4) svjesno ili nesvjesno idealiziranje ili prikrivanje vlastitih interesa (klase, grupe, sloja, političke partije, pokreta i dr.); 5) tzv. lažna, kriva, izopačena, fetišizirana svijest i spoznaja (»kao u krivom ogledalu« ili cameri obscuri) koja proizlazi iz društveno-historijske, klasne određenosti i ograničenosti njihovih realnih nosilaca; 6) smatranje ideja pokretačima historijskog razvitka.

Pravi smisao dobiva ideologija u Marxa u vezi s pojmom otuđenja (alijenacija, v.). Ideologija je zapravo otuđenje čovjeka (njegove istinske stvaralačke biti) na području njegove svijesti i spoznaje, koje se javlja podvajanjem svjesnog bitka na osamostaljeno, izolirano (i tako obesmisleno, dezorijentirano) materijalno biće s jedne strane i na isto tako od tog bića izoliranu (i upravo zato posve zavisnu) ideologijsku svijest u obliku teorije ili kontemplacije. U tom smislu nije ideologijska (kriva, lažna, neistinita, fetišizirana) samo svijest i spoznaja nego i čovjekov opstanak, njegov život, njegovi društveni i ljudski odnosi, njegov svijet. Ideologijski je konstituiran njegov (svjesni) bitak koji je njegovo djelo. Tako se čovjek nalazi pod vlašću svojih vlastitih (od njega odvojenih, otuđenih) sila, snaga, koje njime vladaju, a on se javlja u ideologijskim oblicima (koji označuju otuđenje njegove društveno-povijesne, dijalektičko-praktičke, svjesno-stvaralačke biti, proizvođenja kao samodjelatnosti i samosvrhe): on je tada pravno lice, političar, religiozno biće, moralna osoba, državljanin, filozof, teoretičar, čisti praktičar (tehničar) itd., a u biti radnik. Ideologijski oblici života razrješavaju se samo ukidanjem otuđenja i ozbiljenjem istinskog, realnog humanizma (v.). K

Ideomotorična (grč. idéa = misao i lat. motum = kretanje) radnja koja izvjesne predodžbe izaziva besvjesno, bez učešća naše volje. Po Jamesu radnja koja je postala automatska.

Ideoplastičan (grč. idéa = misao i plasso = oblikujem). Prema Verwornu (1863–1921) ideoplastična je umjetnost koja prikazuje ideje ili koja stoji pod utjecajem ideja. Suprotno: fizioplastičan, v.

Ideotelija (grč. idéa = ideja i télos = cilj, svrha), upravljanje prema idealnom cilju, određenje nekoga toka događaja prema svrhovitosti.

Idiografija (v. idiografski), metodološki pojam koji označava način opisivanja povijesnog događanja.

Idiografski (novogrč. idiós = svojevrstan i grafeín = pisati), pojam koji su u metodologiju znanosti uveli novokantovci (W. Windelband); označava postupak kojim se opisuje svojevrsni, jednom dani povijesni događaj, za razliku od nomotetskog (v.) postupka kojim se služe prirodne znanosti. Dok prirodne znanosti nemaju interesa da uoče pojedine događaje, nego opće (generalne) zakonitosti toga zbivanja, povijesne znanosti imaju kao predmet svoga opisivanja upravo ono pojedinačno i osebujno. F

Idiosinkrazija, 1. stanje pojačane osjetljivosti organizma (alergije) na neke predražaje i agense; različita jela, lijekove, supstance biljnog i životinjskog porijekla i sl. Očituje se u bolesnim promjenama kože i sluznice, u kihavici, bronhijalnoj astmi itd.; 2. u prenesenom smislu: trajno ili prolazno stanje specifične psihičke osjetljivosti, u kojem pojedinac — bez uočljivog razloga — ne podnosi određene motive, situacije, zanimanja, osobe, sredine itd., te na njih reagira snažnim uzbuđenjima: bijesom, strahom, gubitkom orijentacije i sl. Kr

Idiot, osoba koja je u najvećoj mjeri mentalno defektna. Idioti su redovno nesposobni za bilo kakav organizirani posao, a često nisu sposobni ni da nauče govoriti. Odrasli idiot može postići mentalnu dob do 3 godine, odnosno posjeduje kvocijent inteligencije do 25.

Idiotizam, najteži stupanj intelektualne defektnosti, uzrokovan naslijeđenim ili stečenim malformacijama mozga.

Idol (grč. eídolon, lat. idolum), slika, sjena, utvara. Kod Demokrita su idoli sličice koje izlaze iz predmeta i ulaze u ljudska osjetila. F. Bacon u svom djelu »Novum Organon« razlikuje četiri vrste idola, tj. lažnih, obmanjujućih predodžbi koje ometaju spoznaju. To su: idola tribus (idoli plemena), idola specus (idoli pećine), idola fori (idoli trga) i idola theatri (idoli teatra).

Idoli plemena leže u samoj ljudskoj prirodi (npr. zaključivanje po neosnovanoj analogiji, zamjena pojmova i sl.). Idoli pećine (jer nema dovoljno svjetlosti) su individualne ograničenosti koje čovjek u sebi podržava. Idoli trga su predrasude koje se oblikuju iz zajedničkih nekritičkih shvaćanja. Idoli teatra su zablude iz različitih teorija i učenja koja su lažna a pojavljuju se kao autoritativna.

Razum se oslobađa idola ako se drži iskustva. B

Ignorabimus (lat.), nećemo znati; tom uzrečicom označuje se agnostičko-skeptička teza po kojoj bi postojeće ograničenosti u spoznaji prirode ostale nepromijenjene i u budućnosti. Izraz potječe od Du Bois-Reymonda (1872).

Ignoratio elenchi (lat.), pogreška u dokazivanju (v. heterozetesis) koja se pojavljuje nehotice, za razliku od mutatio elenchi (v.).

Igra, slobodna djelatnost duha i tijela bez koristi, cilja i svrhe, za razliku od činidbe (v.) i tvorbe (v.) ili rada (v.) kao svrsishodnih djelatnosti; rasterećenje od svih svrhâ i razbibriga. Imajući u vidu upravo odsutnost svake svrhe, često se taj pojam prenosi i na ponašanje životinja pa i neživu prirodu (npr. »igra valova«). Stoga, čim se igra započinje radi bilo kakve određene svrhe, npr. sportsko natjecanje samo radi postizanja rekorda ili prihoda, ona gubi bitni značaj igre i poprima strukturu svrsishodne djelatnosti, spada na rad ili tehniku, od kojih se upravo ima razlikovati. No to zacijelo ne znači da je igra isto što i puka igrarija, samovolja i iluzija. Kao igra ona ima vlastita *pravila* koja je određuju u njezinu odvijanju i time omeđuju od svake ne-igre. Igra, nadalje, nije ni čisti privid, ona ima vlastitu zbiljnost koja zahtijeva i igračku ozbiljnost te poštivanje pravila igre, te premda se odvija u realnom prostoru ona svojim načinom bitka seže i u imaginarni prostor mašte. Dok smišljeni niz svrsishodnih radnih postupaka radi zadovoljenja neke potrebe mora biti ponovljen radi zadovoljenja nove potrebe itd. u beskraj, pa se sredstvo i svrha samo trenutno poklapaju da bi se opet razdvojili poput svake loše beskonačnosti, igra je kao takva već s onu stranu odnosa sredstva i svrhe u sebi samodostatna i utoliko istinski beskonačna kao pomirenje nužnosti i slobode. Iz te perspektive ona otvara pravu zbiljnost i vlastitost čovječjeg opstanka s onu stranu rada. Odatle se čini da je igra najprisutnija u blagdanu, slavi i svečanosti gdje poprima simboličko značenje, ili u takvim djelatnostima i područjima koje su tome najbliže, kao što je primjerice umjetnost. To je Schillera navelo da jedinstvo tvarnog i oblikovnog nagona čovjeka razumije kao nagon igre (Spieltrieb) koji teži ljepoti kao najvišem očitovanju ideje *čovječnosti* u njezinu totalitetu *(Briefe über die ästhetische Erziehung des Menschen).* Pe

Ilegalan (lat.), nezakonit, suprotno od legalan (v.), koji nije u skladu s postojećim (pozitivnim zakonskim, društvenim i političkim) poretkom ili je protiv njega. U etici: suprotno pukom legalitetu (v.). Ilegalno stoga može biti moralno. K

Iluzije, pogrešne interpretacije objektivno danih ili prethodno doživljenih podataka. Na perceptivnom planu to je subjektivno iskrivljavanje neposredno danih objektivnih podataka, do kojeg dolazi zbog određene konfiguracije podražaja ili stava očekivanja. Kod pamćenja, iluzije nastaju ispuštanjem, dodavanjem ili zamjenjivanjem nekih elemenata u originalnom sadržaju. (V. osjetne varke.) F

Iluzionizam (lat. illusio = varka, tlapnja, pričin), nazor koji u mnogolikim filozofskim varijantama i često na različitim osnovama svu istinu, ljepotu i ćudorednost proglašava

pukim iluzijama, prividom, obmanom. Teorijski iluzionizam smatra osjetni svijet pričinom, a praktički iluzionizam vrednote subjektivnim iluzijama. Jedna varijanta iluzionizma je i fikcionalizam (v.) i solipsizam (v.). G

Imaginacija (lat. imaginatio = mašta, zamišljanje), moć zamišljanja; predodžba; izmišljanje; slikovito predočivanje. Za Leibniza je prazni prostor imaginacija. Spinoza naziva imaginacijom najniži stupanj spoznaje koja se osniva na osjetilnim utiscima i koja stoga nije adekvatna, jer do adekvatne, tj. apstraktno-pojmovne spoznaje možemo doći samo pomoću uma. (V. imaginaran, fikcija.) S

Imaginaran (lat. imago = slika), koji se osniva samo na uobrazilji, koji nema zbiljskog osnova, koji je samo izmišljen. — U matematici: veličine koje zapravo ne opstoje, npr. korijeni iz negativnih brojeva. (V. imaginacija.)

Imanencija (novolat.), biti imanentan, biti sadržan u nečemu (v. imanentan, panteizam, sud).

Imanentan (lat. immanens) koji ostaje unutar stanovitog područja, koji je u nečemu sadržan. Opreka: transientan (lat. transiens) odnosno transcendentan (v.). Po panteističkom shvaćanju (Giordano Bruno, Spinoza) bog je imanentan svijetu (causa immanens), tj. ne postoji izvan njega. Po Kantu je spoznaja imanentna iskustvu, tj. ne prekoračuje granice mogućeg iskustva (v. imanentna filozofija). Imanentna kritika prosuđuje neki misaoni sistem s obzirom na njegove vlastite pretpostavke i unutrašnju dosljednost. Pet

Imanentna filozofija (filozofija imanencije), naziv za ontološko i spoznajnoteorijsko naučavanje po kojem je svaki bitak imanentan (v.) svijesti, tj. dan kao sadržaj spoznajne svijesti. Prema tome nema objekta bez subjekta. Stvari o sebi bez spoznajnog subjekta su nezamislive (monizam svijesti). Imanentna filozofija kao spoznajnoteorijsko stajalište prepliće se sa stanovitim idealističkim i pozitivističkim shvaćanjima, a lako dovodi do solipsizma (v.). Izraziti predstavnici filozofije imanencije su Schuppe, Ziehen i drugi. Pet

Imaterijalan, netjelesan, netvaran; kao suprotnost materijalnom znači duhovan.

Imaterijalizam, metafizička koncepcija koja se suprotstavlja materijalizmu (v.) i negira opstojnost materije kao samostalne zbiljske supstancije. Materija je tek jedan način pojavljivanja u duhovnoj zbilji. Imaterijalizam zastupaju i neki prirodonaučenjaci, koji tvrde da je materija tek pojavna forma nevidljivih prirodnih sila. F

Imbecil, osoba čija se intelektualna defektnost nalazi između debila i idiota. Odrasli imbecili posjeduju mentalnu dob između 3 i 7 godina, odnosno kvocijent inteligencije između 26 i 50.

Imoralizam (lat.), etički smjer ili moralno stajalište koje odbacuje vladajući, postojeći moral ili mu se suprotstavlja, a može biti i ravnodušan spram njega i svakog morala (v. amoralizam). Odbacivanje može imati smisao amoralnosti ili zasnivanja novog moralnog nazora (etike) i etičkih principa, normi, kategorija, »novih tablica vrijednosti«, nove etičke pozicije uopće. Klasični oblik imoralizma jest npr. Nietzscheovo etičko stajalište (»Umwertung aller Werte«). Imoralizam ostaje svagda u okviru etike, pa nije njezina negacija nego reforma, a u osnovu je kritika vladajućeg stanja i morala. Imoralizam je svojevrsni moralizam (v.). K

Imperativ (lat.), izraz zapovijedi, nalaganja, norme trebanja (»treba da«), zapovjedna forma. Po Kantu: 1) *hipotetički* (imp. spretnosti, snalažljivosti, umješnosti, propisi razboritosti) i 2) *kategorički* (moralni, ćudoredni) imperativ. Prvi nalaže pod nekim uvjetom: ako želiš ovo, onda moraš učiniti ono; jedno se čini radi nečega drugoga. Drugi je neposredno zakonodavni, bezuvjetni i svojom se formom postavlja kao ćudoredna zapovijed (zakon): »Radi uvijek tako da možeš htjeti da maksima tvoga djelovanja postane opći zakon« (Kant). K

Imperijalizam, monopolistički stadij kapitalizma. Svestranu analizu i ocjenu imperija-

lizma dao je Hilferding u djelu »Financijski kapital«, a Lenjin u djelu »Imperijalizam kao najviši stadij kapitalizma«. Prema Lenjinu definicija imperijalizma trebalo bi da sadrži ovih pet obilježja: »1) koncentracija proizvodnje i kapitala koja je došla do tako visokog stupnja razvitka da je stvorila monopole koji igraju odlučujuću ulogu u privrednom životu; 2) stapanje bankovnog kapitala s industrijskim i stvaranje, na bazi toga »financijskog kapitala«, financijske oligarhije; 3) izvoz kapitala, za razliku od izvoza robe, dobiva naročito važno značenje; 4) stvaraju se međunarodni monopolistički savezi kapitalista, koji dijele svijet i 5) završena je teritorijalna podjela zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih država. Imperijalizam je kapitalizam na onom stadiju razvitka kad je gospodstvo monopola i financijskog kapitala dobilo istaknuto značenje, a izvozom kapitala počela je podjela svijeta od strane međunarodnih trustova i završena podjela čitavog teritorija zemlje od strane najkrupnijih kapitalističkih zemalja«. Suvremenu etapu imperijalizma karakteriziraju jačanje buržujske države (v. etatizam), pojačana militarizacija i stvaranje multinacionalnih kompanija. Imperijalizam u jednostrano-političkom smislu označava svaku agresivnu i osvajačku politiku i praksu. V

Impersonalni sud, gramatički tzv. besubjektna rečenica (npr. »grmi«, »sijeva«, »sniježi«), a zapravo sud normalne logičke strukture kao misaono reagiranje na doživljenu situaciju koja poprima obilježje logičkog subjekta. Bilo je pokušaja u logici da se impersonalni sud protumači kao egzistencijalni sud (npr. »grmi« — »grmljavina jest«). Pet

Implicite (lat.), nerazloženo, isprepleteno, uključeno u poimanje nečega bez izričitog ukazivanja na dotična svojstva. Opreka: explicite.

Implikacija (lat.), takva »isprepletenost« dvaju sudova da istinitost jednoga uključuje u sebi odnosno uvjetuje istinitost drugoga. Ako sud p implicira sud q, tj. $p \rightarrow q$, onda je, ukoliko je istinit sud p, istinit i sud q. Naročito obrađen problem u matematičkoj odnosno algebarskoj logici (v. logistika). Pet

Imponderabilije (lat. imponderabilia = neizmjerljive stvari), što nema težine, što se ne da izmjeriti, kao što je to po starom shvaćanju bila materijalna baza topline, elektriciteta, magnetizma, svjetla. U prenesenom smislu: nevažne, beznačajne stvari, malenkosti, sitnice. S

Impresija, neposredno doživljeni utisak, osjet, primarni svjesni sadržaj, zamjedba koja djeluje na čuvstvo.

Impresionizam. U filozofiji: idealističko-pozitivistički spoznajno-teorijski pravac koji smatra da su samo osjetni utisci realni i ne suponira nikakve druge za spoznaju odlučne transcendentne (v.) predmete. — U umjetnosti se impresionizmom naziva pravac koji zadatak umjetničkog stvaranja vidi u realizaciji neposrednih objektnih utisaka. F

Impuls, 1) nagli, intenzivan i redovito kratkotrajan poticaj na neku aktivnost. Do impulzivne akcije dolazi bez prethodnog razmišljanja i odlučivanja; 2) impuls živčani (v. uzbuđenje).

In abstracto (lat.), mišljenjem izolirano, odijeljeno od stvarnih činjenica i bez obzira na njih, samo za sebe, u općenitosti. Opreka: in concreto (v.).

Inadekvatan (lat.), neizjednačen, neodgovarajući, neprimjeren. Suprotno: adekvatan (v.).

In concreto (lat.), u stvarnosti, stvarno, u vezi s pojedinačnim činjenicama. Opreka: in abstracto (v.).

Indefinitan (lat.), neodređen, neizvjestan, nejasan. To se kaže za neki niz, za koji se ne zna je li konačan (finit) ili beskonačan (infinit). U logici: sudovi neodređene kvantitete.

Indemonstrabilan (lat.), nedokazljiv, koji se ne da demonstrirati, tj. potkrijepiti dokazom, 1) jer se ne može prikazati zorno, 2) toliko je zorno očigledan te mu nije potreban nikakav dokaz, ili se 3) apsolutno ne da diskurzivno izvesti, tj. obrazložiti, jer je razlog sam. To se može reći za bitak (v.), kategorije, rodne pojmove, aksiome svake

vrste i principe logičkoga mišljenja uopće: stavak istovjetnosti, protivrječja, isključenja trećega i dostatna razloga, koji služe kao temelj svake demonstracije. Pe

Indeterminizam (lat. indeterminatus = neodređen), 1) teorija o apsolutnoj slobodi volje, prema kojoj čovjek (ili bog) u svojim odlukama nije determiniran (v. determinizam) nikakvim motivima ni uzrocima, nego potpuno spontano odlučuje nezavisno od bilo kakvih unutrašnjih ili izvanjskih faktora; 2) shvaćanje moderne kvantne fizike, da interatomni procesi nisu kauzalno određeni, nego podliježu Heisenbergovoj relaciji neodređenosti, prema kojoj se u isti mah ne može odrediti brzina i veličina odnosno položaj neke elementarne čestice. Pe

Indiferencija (lat.), nerazlikovanost, nerazličnost, lišenost razlike, »svejednost«; ravnodušnost, nedostatak sklonosti, nagnuća, interesa, pretpostavljanja jednoga na račun drugoga u odnosu na nešto određeno, ili čuvstveno nevezivanje i neangažiranje za bilo što, nezainteresiranost za neke određene stvari, događaje, vrijednosti ili čak za znanosti. K

Indiferentan (lat.), nerazlikovan, nerazličit, koji ne sačinjava i ne sadrži u sebi razlike; ravnodušan, nezainteresiran.

Indiferentizam (lat.), stajalište ravnodušnosti (ili potpune neutralnosti) u odnosu na etičke vrednote, religioznu čuvstvenu vezanost, političku i socijalnu angažiranost i uopće spram određenih stvari, znanosti, stavova, stanja, događaja; stanje lišenosti bilo kakvog stava u vrednovanju tuđih djelovanja, predmeta, nazora itd. (V. skepsa, epohê.) K

Indirektan, neupravan, posredan indirektan dokaz (v. dokaz) indirektna metoda u psihologiji (v. psihologija).

Individuacija (lat.), uposebničenje, prelaženje u posebno, iz općega (bitka, biti) u individuume ili pojedinačna bića i stvari (npr. supstancije svijeta u pojedinačne stvari, kod Spinoze u moduse, ili čovječanstva u pojedine narode i ljude i dr.). Princip individuacije (principium individuationis) jest osnov, razlog egzistencije pojedinačnih bića (pojedinaca, stvari) ili posebnosti, koji uvjetuje, omogućuje, čini individuume i objašnjava mnoštvo i različnost (u Aristotela je princip individuacije materija). K

Individualan (lat. individualis), 1) pojedinačan, koji postoji samosvojno kao zasebna nedjeljiva jedinica, različit od svih ostalih (npr. individualno biće); 2) koji pripada pojedincu (individualne karakteristike, individualan rad), 3) osebujan, naročit, neobičan (individualno ponašanje).

Individualizam (lat.; izraz potječe iz 18. st., a javlja se s počecima novovjekovne evropske filozofije [Descartes], znanosti i umjetnosti [humanizam i renesansa, prosvjetiteljstvo]), stajalište koje primarno ili isključivo naglašava značenje, ulogu, vrijednost i važnost individualnoga, važnost pojedinca, a naročito pojedinačne osebujnosti spram općega, generalnoga, u kojem se gubi pojedinačno. Pojedinac je zajednici, društvu i državi nadređen. On je ono primarno i izvorno. Općenost je sastavljena odnosno konstruirana od pojedinačnoga. Stoga se interesima, pravima, zahtjevima, potrebama, razvitku pojedinca uopće, ili razvijene individualnosti, imaju podrediti država, zajednica, društvo i tzv. opće potrebe i interesi. Razlikujemo 1) ontologijski individualizam (koji zastupa realnost mnoštva individuuma = pluralizam, v.); 2) logički individualizam (u zbilji postoji samo individualno, pojedinačna bića, a ne univerzalno, opće); 3) etički individualizam (vlastito ja pojedinca kao samosvrha, unapređenje i razvitak individualnosti kao najviši cilj, naglašavanje vrijednosti individuuma); 4) historijski individualizam (naučava stvaralačku, originalnu, odlučnu ulogu tzv. velikih ličnosti u historiji, čije je djelovanje jedini pokretač historijskih zbivanja, razvitka i progresa); 5) sociologijski individualizam (koji tretira individuuma kao svrhu, a društvo i državu kao sredstvo koje mu ima služiti). U svom ekstremu individualizam se pretvara u egoizam (v.), u anarhizam (v.) i nihilizam (v.). Suprotnost, antitezu predstavlja u politici kolektivizam (v.) koji pojedinca i njegovu ličnost apsolutno podvrgava kolektivu, nje-

govim interesima i neposrednim potrebama; općeniti suprotni pogled predstavlja univerzalizam koji naglašava prvenstvo cjeline odnosno općenitosti pred posebnim i pojedinačnim. K

Individualiziranje (novolat. individualis = nedjeljiv), prelaženje ili pretvaranje u pojedinačno i njegovo naglašavanje u suprotnosti spram generalizacije (v.); oblikovanje i stvaranje sve raznovrsnijih, bogatijih, svjesnijih i brojnijih posebnosti, osebujnosti, individualnosti (v.) u prirodnom, društvenom, stvaralačkom i duhovnom razvitku živog bića, čovjeka i njegovih djela. Suprotno tome: kočenje individualnosti u razvitku i njezino gubljenje u »jedinstvenom« (amorfnom, apstraktnom, nediferenciranom, životinjskom) kolektivu. K

Individualna etika, etika pojedinca; učenje o moralnom djelovanju kojega su principi izvedeni iz autonomne svijesti pojedinca; učenje o dužnostima svakog individuuma u odnosu na njega samoga; suprotno: socijalna etika (v.).

Individualna psihologija (njem. Individualpsychologie), varijanta introspektivističke (»analitičke«) psihologije kojoj je začetnik austrijski liječnik Alfred Adler (1870–1937), disident psihoanalitičke škole S. Freuda. Opća je koncepcija psihičkog života u individualnoj psihologiji organičko-teleološka: život je svrhovit proces koji, polazeći od prirođene psihičke strukture (Anlage), prilagodbom pojedinih funkcija-sposobnosti ostvaruje jedan individualni životni plan težeći k zadovoljenju čovjeku svojstvene težnje za moći i socijalnoj važnosti (Machtstreben, Geltungsstreben). Zapreke na koje ta težnja nailazi (realni i zamišljeni organsko-funkcionalni nedostaci, podređen položaj u društvu, sukobi s okolinom itd.) razvijaju u pojedincu čuvstva i komplekse »manje vrijednosti« (Minderwertigkeitsgefühle), a ujedno i uporno nastojanje da se defektne strane i nepovoljni odnosi ličnosti, osobito u očima društvene okoline, »kompenziraju«. Težnja za kompenzacijom razvija pojedinčevu »životnu strategiju« (Leitlinie) koja se može odraziti pozitivno (intenzivno odavanje znanstvenom, umjetničkom, socijalnom radu), ali i negativno (neuroze, manija veličine, prkos, povlačenje u sebe, hipohondrija itd.). Zadatak je individualnog psihologa da liječi psihičke anomalije nastale iz čuvstva manje vrijednosti, podižući u pojedincu čuvstva samosvijesti i prilagođujući ga njegovoj socijalnoj okolini. Unatoč pojedinim ispravnim opažanjima, individualna psihologija predstavlja jednostrano gledanje na cjelokupnost ljudske psihe, a dijagnoze i terapeutske metode individualpsihologa često su smjesa fantastike i neznanstvenosti. U toku posljednjih nekoliko decenija individualna psihologija je bila prilično proširen pomodni, salonski surogat znanstvene psihologije; u isto vrijeme ona se razvila u pokret s vlastitim institutima, štampom, udruženjima itd., koji često rade na lukrativnoj osnovi. Kr

Individualno, oznaka kojom se karakterizira neko biće kao pojedinac, a može značiti i ono što pripada nekom pojedincu (npr. predodžba je individualni doživljaj, iako ne karakterizira pojedinca, jer predodžbe imaju svi ljudi). Pt

Individualnost (lat. individualis = pojedinačan), 1) »svojstvo« po kojemu je nešto ili netko pojedinačno biće (individuum); zapravo apstrakcija izvedena iz činjenice da postoje pojedina (međusobno neidentična) bića. Prema skolastici individualnost počiva na »principu individuacije«; za taj princip uzima se, katkad materija obilježena osjetnim svojstvima (materia signata, Toma Akvinski), a katkad »naročiti oblik ovo« (forma haecceitatis, Duns Scot). Schopenhauer identificira individualnost s prostorno-vremenskom određenošću bića; 2) osebujnost; zaseban, naročit oblik (sklop svojstava, karakter) kojim se netko ili nešto odvaja od općega, prosječnog, običnoga. U tom se smislu katkada originalne i istaknute ličnosti nazivaju individualnostima. Kr

Individuum (lat. in = protiv, ne i dividere = dijeliti), nedjeljiv, nerazdruživ, nedjeljivo, pojedinačno biće. Dijeljenjem ono gubi ne

samo svoju osebujnost i jedinstvenost, u čemu je njegova bit, nego i svoju opstojnost. Od renesanse naovamo primjenjuje se taj pojam specijalno na čovjeka kao samostalno i samosvojno biće, koje upravo u svojoj pojedinačnoj, nedjeljivoj datosti, u osebujnoj složenosti duševnih dispozicija i iskustvenih doživljaja ostvaruje svoju zasebno strukturiranu pojedinačnost koja se razlikuje od svih ostalih. Pojmom individuuma nije određena i kvaliteta čovjeka koji, tek kad je nosilac vrijednih osobina, dobiva određenje kao »ličnost« (v.). F

Indolencija (lat. indolentia = neosjetljivost za boli), tupost, nemarnost, ravnodušnost, nehatnost. *Indolentan,* koji ima svojstva indolencije.

Indriya (sansk.), sposobnost, moć; naziv za osjetne sposobnosti, koje se dijele na: pet osjetnih organa, pet djelatnih sposobnosti, kojima se dodaje jedna ili više spoznajnih sposobnosti ili »unutrašnjih«, psihičkih organa. Svaka od tih sposobnosti u vezi je s nekim božanstvom, planetom i fizičkim elementom. (V. o tome pobliže kod sâmkhya i vaišešika.) — Terminom indriya nazivaju se i moralne moći i sposobnosti koje se stiču asketskom vježbom duha, odn. meditacijom. Ve

Indukcija. Logički postupak zaključivanja od pojedinačnih iskustava na općenite spoznaje. Očituje se kao induktivni zaključak i kao naučno-empirijski postupak koji, služeći se induktivnim zaključcima, dovodi do ustanovljavanja općih zakonitosti. Oblik induktivnog zaključka jest: M_1 i M_2 i M_3... je P, M_1 i M_2 i M_3... je S, zaključak: Svi S jesu P. Ideal indukcije jest doći ne samo do općih nego ujedno do nesumnjivo sigurnih spoznaja. Međutim, jednostavnim nabrajanjem (lat.: per enumerationem simplicem), makar i vrlo velikog ali ipak ograničenog broja pojedinačnih slučajeva (nepotpuna indukcija), indukcija može pružiti samo manje-više vjerojatan, a ne siguran zaključak za sve slučajeve, jer nije isključeno protuslovno iskustvo (lat.: instantia negativa). Siguran zaključak mogao bi se postići bilo iscrpnim navođenjem doista svih pojedinačnih slučajeva (potpuna indukcija), što je često u iskustvu nemoguće, bilo uspješnim ustanovljavanjem nužne veze između S i P, makar na osnovu razmjerno malobrojnih iskustava, a ponekad možda samo jednog jedinog iskustva, dakle na osnovu nepotpune indukcije. I dok bi zaključak potpune indukcije imao značaj registriranja zbroja svih činjenica i uvjerljivost konstatacije faktičnog stanja stvari, zaključak nepotpune indukcije imao bi značaj nužne i općenite spoznaje. Stoga upravo takva nepotpuna indukcija ima pravu logičku i spoznajnu vrijednost, jer proširuje znanje o stvarnosti od partikularnih do generalnih (v.) sudova. Po tome je indukcija jedan od osnovnih postupaka u znanstvenom istraživanju, a napose u prirodnim znanostima. Ta uloga indukcije priznata je naročito u novovjekom engleskom empirizmu (F. Bacon, J. S. Mill i dr.). Nužna je pretpostavka indukcije da stvarnost kao predmet spoznavanja nije nesređena, kaotična, već da, naprotiv, u njoj postoji stanovita pravilnost, jednoobraznost, uzročno-posljedična zakonitost (kauzalitet), i da su prema tome pojedinačni, u iskustvu upoznati slučajevi zapravo izraz općenito valjane zakonitosti. Pri analiziranju stvarnosti i njenom induktivnom istraživanju treba međutim paziti da se slučajna povezanost nekih činjenica ne shvati kao nužna uzajamnost, i iz toga pogrešno izvedu preuranjene generalizacije (lat.: »fallaciae fictae universalitatis«) odnosno, da se makar i česta vremenska sukcesija među određenim pojavama ne shvati pogrešno kao uzročno-posljedična veza (lat.: post hoc, ergo propter hoc). Zbog toga se induktivno istraživanje provodi na osnovu kritičkog opažanja uz primjenu eksperimenta, ako je to moguće a po stanovitim metodama (po J. S. Millu metoda suglasja, razlike, popratnih promjena i ostataka). Induktivno dobiveni zaključci dalje se utvrđuju deduktivnom primjenom na nove još nepoznate slučajeve i njihovom naknadnom iskustvenom verifikacijom. Pet

Induktivan, koji se zasniva na indukciji, u obliku indukcije.

Inegzistencija (lat. inexistentia = opstojnost u nečemu), pojam kojim se označava da je nešto samo u svijesti, a da mu ne odgovara ništa u realnoj zbilji. To je nešto pomišljeno, a istovremeno nestvarno.

Inercija (lat. inertia = tromost), nedjelatnost, nepokretnost. Tendencija svakog tijela da ostane u stanju mirovanja ili gibanja, u kojemu se nalazi, dok ga neki vanjski uzrok ne izbaci iz tog stanja.

Inervacija, veza između živčanih vlakana i osjetnog, mišićnog ili žljezdanog tkiva. Suprotno: denervacija, prekidanje takvih veza.

Infantilan (lat. infans = koji ne može govoriti, malo dijete), nedorastao, djetinjast. (V. infantilizam.)

Infantilizam, oblik zaostalosti u razvoju odrasle osobe, koji se očituje u načinu doživljavanja, ponašanja ili tjelesnog ustrojstva koje je karakteristično za dijete.

Infinitezimalan (prema franc. calcul infinitesimal = infinitezimalni račun), beskonačno malen, onaj koji mijenjajući se teži nuli kao granici; također onaj koji se bavi beskonačno malim i beskonačno velikim veličinama. Npr.: infinitezimalni, diferencijalni i integralni račun. P

Infinitizam (lat. infinitus = beskonačan), naučanje o beskonačnosti, o neograničenosti svijeta odnosno veličina kao što su prostor, vrijeme, sila i dr. Suprotno: finitizam (v.).

Influxus physicus (lat.), »prirodni utjecaj«, termin iz srednjovjekovne skolastike (T. Akvinski) za označivanje uzajamnog djelovanja tijela na dušu i duše na tijelo, zatim isto u 17. i 18. st. (Descartes). Protivnici tog shvaćanja: Spinoza (paralelizam, v.), Leibniz (samo idealan utjecaj) i okazionalisti (božja intervencija pri svakom aktu, v.). K

Informacija (lat. informatio = oblikovanje, predodžba). U običnom govoru: obavijest, izvještaj, podatak o nečemu. Problemi nastali uslijed sve kompliciranijih naprava tehničkog prenošenja obavijesti obrađuju se u teoriji informacije kao zasebnoj znanstvenoj disciplini. U toj se disciplini pojam informacije određuje već prema aspektu s kojeg se fenomen informacije proučava (tehničkom, logičko-semantičkom i drugim aspektima). U filozofiji ima specifična značenja. Tako u skolastici ima etimologijsko, po sadržaju ontologijsko značenje: oblikovanje materije formom, pri čemu se misli kako na sam proces tako i na rezultat. Javlja se i u značenju oblikovanja uma od strane sunaravog, konaturalnog mu predmeta spoznaje. Kasnije, kod Descartesa npr., informatio znači oblikovanje svijesti od strane fizičke strukture mozga, što se očituje u percepciji. Z

Inherencija (lat. inhaerere = visjeti o nečem, držati se nečega), nesamostalno, u nešto uključeno postojanje. Biti u nečem ili na nečem drugom. Odnos svojstava i njihova nosioca. Inherencija je odnos akcidencije (v.) prema supstanciji (v.). Suprotno: subzistencija (v.). F

Inherentan (lat. inhaereo = visim na ili u čemu), nerazdvojno povezan s čime, nerazdvojivo od čega, povezanost svojstva s nekom stvari, akcidencija (v.) sa supstancijom.

Inhibicija (lat. inhibitio = zabrana, zapreka; njem. Hemmung). U psihologiji: djelomično ili potpuno ometanje (potiskivanje, kočenje) jednog psihičkog procesa drugim. Tako npr. snažne emocije (strah, bijes, strast) sprečavaju ili usporavaju normalni tok asocijacija, dovode do amnezija, netočnih orijentacija i sl.; perseveracija određenih sadržaja u svijesti ili živo pobuđene asocijacije narušavaju redovito odvijanje mentalnih operacija, situacijama primjereno reagiranje i sl. Pozitivno je inhibitorno djelovanje stečenih dobrih navika i aktivnovoljnih stavova koji, potiskujući surove nagone i neumjerene želje, omogućuju etičke, socijalne i kulturne odnose u društvu. Kr

Inicijacija (lat. initiare = posvetiti, uputiti), uvođenje u misterije, tajne kultove. Taj termin antiknog kultnog jezika (grč. mýesis od gl. mýeo = posvetiti, uvesti u misterije) preuzele su znanost o religiji i etnologiji i proširile mu značenje tako da se njime obuhvaćaju svi rituali uvođenja i ceremonije prilikom uvođenja omladine, obično u pubertetnoj dobi, u običaje, zakone i tajne

života plemenskih zajednica. U prenesenom značenju »posvećivanje« u smislu upućivanja u tajne nauke, okultne znanosti kako bi se postigla ezoterička mudrost. Pri tome se uz racionalne postupke komuniciranja vezuje ideja »nadnaravnog prosvijećenja« kao i primanje u tajne saveze ili društva. Sociologija i psihologija proširuju mu značenje te danas označava rituale vezane uz promjenu društvenog statusa i uloge pojedinca u njegovu psihosocijalnom razvoju. Z

In infinitum (lat.), u beskonačnost; u logici: misaoni proces pri zaključivanju odnosno dokazivanju produžen u beskonačnost, bilo u smislu napredovanja od razloga na posljedak, od uzroka na učinak itd. (progressus in infinitum), bilo u smislu nazadovanja od posljetka na razlog, od učinka na uzrok itd. (regressus in infinitum). Pet

Inkluzija (lat. inclusio = uključenje), uključenost čega u nečemu drugome, npr. posljedice u razlogu.

Inkoherencija (lat. incohaerentia = nepovezanost). U psihologiji: slabljenje ili razrješavanje asocijacije ideja koje pripadaju zajedno. Općenito: nesklad, nepovezanost, pobrkanost.

Inkoherentan (lat.), nesustavan, oprečni pojam koherenciji (v.), besustavnost.

Inkomenzurabilno, što se ne može s nečim drugim mjeriti zajedničkim mjerilom; neusporedivo.

Inkompatibilan, nespojiv s nečim drugim, nepodnošljiv, nesjedinjiv.

Inkompatibilnost, nespojivost, nesjedinjivost.

Inkongruentan, nesukladan, nepodudaran. Opreka: kongruentan.

Inkongruencija, nesukladnost, nepodudarnost. Opreka: kongruencija.

Inkonzekvencija, nedosljednost, nepostojanost. Opreka: konzekvencija.

Inkonzekventan, nedosljedan, nepostojan. Opreka: konzekventan.

Inovacija (lat. innovare = obnoviti), u široj i češćoj upotrebi od II svjetskog rata a znači prvenstveno novotarije na tehničkom i tehnologijsko-privrednom području. U filozofiji se prema pojmu inovacije kao svijesnom proizvođenju i uvođenju novotarija na bilo kom području, posebno na političkom, kritički reagiralo (F. Bacon, enciklopedisti). Suzdržanost filozofije prema tom pojmu kao eventualnom regulativnom principu djelovanja neki tumače činjenicom da je teško izraditi filozofijske kriterije inovacije. Z

Inspiracija (lat. inspiratio = udisanje) u teologiji prosvjetljenje duha milošću božjom, koje čovjeka čini sposobnim za više spoznaje i porive volje (grč. teopnestija). Već u vjerovanju starih Grka igrala je inspiracija značajnu ulogu, naročito u mantici (v.) i misterijama (v.). — Nadahnuće koje iznenada zasvijetli, prosvjetljujući um umjetnikov ili misliočev. Suvremena naučna psihologija tumači da je zabluda mišljenje da inspiracija dolazi bez svake pripreme, nego nju dovode različita podsvjesna zbivanja. S

Instinkt (lat. instingare = podsticati), složeni slijed reakcija, kojim se udovoljava nekoj nagonskoj potrebi. Instinkt nije stečen, nego je specifičan za vrstu. Instinktivno ponašanje je npr. gradnja gnijezda kod ptica, gradnja paukove mreže ili pčelinjeg saća, seoba nekih ptica i riba, način kako pčela signalizira drugim pčelama smjer u kojem se nalazi pelud, itd. (v. nagon). Pt

Institucija (lat. instituere = staviti, utemeljiti), u širem smislu znači sve oblike u kojima se ljudski zajednički život ustanovljuje, konkretizira, regulira i stabilizira na dugu stazu (npr. brak, obitelj, poduzeće, politička zajednica, svečanosti), dok u užem smislu znači ustanove pomoću kojih se organizira i održava neko društvo (sudstvo, školstvo, uprava, vlasništvo i novac ali i crkva i njezini sakramenti). Institucije imaju svoj funkcionalni (v. funkcionalizam) i svoj reprezentativni smisao. Time što pružaju trajne oblike ponašanja institucije funkcionalno oslobađaju snage pojedinca za savladavanje zajedničkih zadataka, a time što reprezentiraju zbiljski zajednički život one su oblici života i djelovanja svagda konkretnog povijesnog ljudstva. Institucije u užem smi-

slu su pravno konstituirane; svrha im je uredan i slobodan zajednički život. Kada se precjeni njihov utjecaj na ponašanje pojedinaca i njihova valjanost za razvitak društva, institucije prelaze u institucionalizam, koji onemogućuje samostalno djelovanje i očitovanje slobode ljudi. Nasuprot tome deinstitucionalizacija vodi u anarhiju i kaos. Pravi smisao je omogućavanje slobodnog zajedničkog života ljudi. Taj se smisao ispunjava ako se izbjegne kako konzervativni institucionalizam, koji institucije čini vječnim i od čovjeka nezavisnim formama, tako i radikalno-revolucionarni deinstitucionalizam; jer, da bi institucije omogućavale slobodu one moraju biti slobodne, a to znači primjerene povijesnim mogućnostima svijeta i čovjeka. Hegel je u tom smislu pisao: »Ako se nastajanje neke institucije pod njenim stanovitim okolnostima pokaže potpuno svrsishodnim i nužnim, i ako se time ispunilo ono što je zahtijevalo historijsko stajalište, onda naprotiv, ako to treba da vrijedi kao općenito opravdanje same stvari, slijedi protivno, naime da je institucija, budući da takve okolnosti više ne postoje, time, štoviše, izgubila svoj smisao i svoje pravo«. Institucije su konstitutivne za ozbiljenje slobode i ljudskog života općenito. Oko institucija »kristaliziraju se proizvodni odnosi«. Štoviše, u njima se utvrđuju »stanoviti oblik socijalne integracije« kao, kaže Habermas, »osiguranja jedinstva socijalnog svijeta života pomoću vrednota i norma«. Pa

Instrumentalizam, stajalište srodno pragmatizmu (v.) po kome se tumači da je ljudsko mišljenje i njegov cjelokupni naučno-pojmovni inventar zapravo samo alat, sredstvo, instrument za uspješno sređivanje osjetnih podataka kao i za cjelokupno teorijsko i praktičko svladavanje životne stvarnosti uz prilagođivanje njenim uvjetima. Instrumentalizam se pojavljuje uz nominalizam (v.), empirizam (v.) i pozitivizam (v.). Pet

Integracija (lat. integratio), sjedinjenje, povezivanje različitih elemenata u jedinstveni sistem. Spencer je posebno upotrebljavao pojam integracije u smislu prijelaza nekog difuznog i homogenog (v.) stanja u koncentrirano i heterogeno (v.) stanje, pri čemu nastaje disipacija (v.) kretanja. Integracija znači također i ostvarivanje neke određene (društvene, ekonomske, političke, narodne) zajednice. Suprotno: dezintegracija (v.). U matematici se integracijom naziva operacija izračunavanja integrala. V

Integralan (lat. integralis), sveobuhvatan, potpun, cjelovit. U tom smislu može se filozofija nazvati »integralnom« za razliku od posebnih znanosti koje istražuju pojedine aspekte ili pojedine odlomke iz cjelokupne zbilje. Integralni račun u matematici je dio više analize. V

Integrirati (lat. integrare = obnoviti), sjediniti, povezati različite elemente, stvoriti jednu cjelinu. U matematici: operacija koja se sastoji u određivanju konačne promjenljive veličine iz njenih beskonačno malih dijelova.

Integritet (lat. integritas), cjelovitost, cjelokupnost, sveobuhvatnost, potpunost. Neokrnjeno, nedirnuto, jedinstveno stanje.

Intelekt (lat. intellectus = um), prvotno (u lat. jeziku) glagolska imenica sa značenjem »razabiranje«, »razumijevanje«; kasnije postaje psihološko-filozofski termin kojim antičko-skolastička tradicija označuje najvišu ljudsku spoznajnu moć (»um«), stavljajući je iznad osjetne percepcije (sensatio), a ponekad i iznad »razuma« (ratio) kao sposobnosti stvaranja pojmova na neposrednoj osnovi perceptivnih podataka. To razlikovanje »razuma« i »uma« rezultat je jedne stare dualističke teorije o toku intelektualne aktivnosti. Aristotel, a nakon njega skolastički peripatetici razlikuju u čovjeku dva intelekta: 1) pasivni nus pathetikós, intellectus passibilis ili possibilis) koji — slično praznoj, neispisanoj ploči — prima (odnosno u logičkoj transpoziciji registrira) »oblike« bića koje mu donose (»utiskuju«) osjetno-iskustveni dojmovi, i 2) aktivni nus poietikós, intellectus agens) koji operira s pasivno stečenim pojmovnim elementima (»razumskim likovima«, species intelligibiles) u živim aktivnostima misaone analize i sinte-

ze. Nedovoljno precizni Aristotelovi tekstovi, koji govore o aktivnom intelektu kao »općem« i »vječnom«, izazvali su među predstavnicima renesansne filozofije (aleksandristima, averoistima itd.) znamenitu polemiku »o besmrtnosti aktivnog intelekta«. Dualistička teorija intelekta, koju je u engleskoj empirističkoj filozofiji zamijenio dualizam iskustvenog podatka i refleksije, našla je svoj odraz kod Kanta (razlikovanje »Verstanda« i »Vernunfta«), a javlja se i kasnije, osobito u njemačkim idealističkim sistemima. Suvremeni jezični osjećaj redovito suprotstavlja intelekt kao racionalnu (logičku) funkciju tzv. iracionalnim komponentama doživljavanja: instinktu, čuvstvu, volji itd. Kr

Intelektualan (lat. intellectualis), koji pripada intelektu (umu, razumu), koji ima razumski karakter. U neoplatonizmu je intelektualni svijet (grč. kósmos noetós, lat. mundus intellectualis) svijet nadosjetnih, duhovnih bića i sila. Kod Spinoze je intelektualna ljubav prema bogu (lat. amor dei intellectualis), osjećaj predanosti i smirenja, koji se u čovjeku rađa iz filozofske spoznaje o dubokoj identičnosti vlastitog i svakog pojedinačnog bića s vječnim i beskonačnim prabitkom (»prirodom roditeljicom«, »božanskom supstancijom«. Kod Kanta i u postkantovskim idealističkim sistemima (kod Fichtea, Schellinga, Hegela) javlja se pojam intelektualnog zrenja (intellektualle Anschauung) kao naročite sposobnosti integralnog sagledavanja bitka-apsoluta. Kr

Intelektualitet: pripadnost intelektu, primjerenost razumu; kod Schopenhauera je npr. intelektualitet zora »zor određen razumom u njegovoj biti«.

Intelektualizam (prema lat. intellectus = razum), smjer filozofiranja koji preferira misaone, teoretske, diskurzivne (v.) aktivnosti; često se upotrebljava i u negativnom smislu prevelikog, jednostranog pridavanja važnosti intelektu, a zapostavljanju drugih (čuvstvenih, osjetilnih, nagonskih, intuitivnih, praktičnih) djelatnosti. U spoznajnoj teoriji intelektualizam je pravac koji razumskom faktoru pridaje temeljno značenje, negirajući vrijednost osjetilnosti (v. senzualizam), a u etici smjer koji smatra da sve moralne vrijednosti određuje razum, da razum isključivo upravlja svim moralnim činima pa je tako krepost stvar znanja (npr. kod Sokrata, stoika, Spinoze, Hegela). Estetski intelektualizam tumači da se umjetničko stvaralaštvo i doživljavanje temelji na idejnim, općim, apstraktnim, misaonim elementima. Intelektualizmom u psihologiji nazivamo tumačenje da su predodžbe temeljni, a čuvstvo i volja samo sekundarni derivati svijesti. G

Inteligencija (lat. intellegere = razumjeti, razabrati): sposobnost pronalaženje novih prilagođenih reakcija u novim prilikama bilo koje vrste. Za razliku od nagonskih reakcija inteligentne reakcije su plastične, a ne stereotipne. Od stečenih oblika prilagodbe (navika, vještina i znanje) razlikuju se inteligentne reakcije po tome što one nisu naučene i što dolaze do izražaja u novim situacijama. Inteligencija je je sposobnost koja se osniva na misaonom zahvaćanju bitnih odnosa među podacima problemne situacije i u reorganiziranju tih podataka u obliku zadatka koji nameće problemna situacija. Kao opća intelektualna sposobnost, inteligencija značajno određuje razinu uspjeha čovjeka u čitavom nizu djelatnosti, osobito onih koje zahtijevaju razumijevanje, inventivnost i kritičnost. Inteligencija sudjeluje i u procesu učenja i stjecanja iskustva, a osobito u upotrebi stečenog znanja. Inteligencija je sposobnost koja se razvija u prvom razdoblju života, od rođenja do približno 18. godine života, kad doseže svoju maksimalnu, relativno stabilnu razinu na kojoj se održava do u starost. Okolne prilike, u kojima se pojedinac razvija i živi, mogu djelovati na razvoj inteligence osobito u razdoblju između njegove treće i sedme godine. Kod izvjesnog broja ljudi, zbog različitih uzroka, inteligencija se ne razvija normalno. Takve osobe, koje posjeduju inteligenciju značajno ispod normale, zovu se intelektualno defektne, a već prema stupnju defektnosti kategoriziraju se među: tupe, debile, imbecile, idiote. Bu

Inteligibilan (lat. intelligibilis), nadosjetilan, pomišljen, dohvatljiv samo razumom. Suprotno: senzibilan (v.). Inteligibilan svijet — npr. Platonove ideje. Pojam inteligibilan odnosi se općenito na ideelne predmete.

Intellectus agens/possibilis (lat.) su od vremena srednjovjekovne recepcije Aristotela uobičajeni termini, srodni sa stručnim terminima intellectus acquisitus, materialis i posivus. To su teško prevodivi termini za Aristotelove pojmove nus poetikos i nus dinamai, odnosno nus pathetikos razrađeni u Aristotelovom spisu »O duši«. Mogući prijevodi su »zbiljski i mogući um« i »djelatni i određujući razum«. Da bi učinio shvatljivim postupak umne spoznaje koja ide spram onog općeg, Aristotel je uspoređuje s opažanjem koje zahvaća ono pojedinačno. Primjerice ruka koja osjeća toplinu, osjećajući vodu, ne konstruira se kao opažaj preko osjetilno datih objekata već je samodeterminirana i konstituirana u svom stalno datom, apriornom opažanju. Bit osjeta je u njegovom proizvođenju opažanja, analogno znanju u kojem onaj koji zna, zna bez da se to njegovo znanje aktualno odvija u »promatranju«. I kao što je kod osjetila, na primjer ruka što osjeća, uvijek već organ opažanja bez da i aktualno opaža nešto pojedinačno osjetilno tako je i umu svojstveno prema njegovoj biti isto savršenstvo, odnosno po svojoj biti um misli uvijek. Um ne spoznaje neprestance svoje objekte, opće bitnosti stvari ali, dakako, um je neprestance djelatni um ali i istovremeno u mogućnosti spram umno spoznajnih bitnih formi koje on u aktualnoj spoznaji u sebe recepira spoznajući ih, i time je um sam postao »na određeni način bitna forma«. Međutim, aktualizacija i konkretizacija uma ne događa se isto kao kod opažanja preko predmeta koje treba shvatiti, jer ono osjetilno samo od sebe pada u osjetila i time determinira i konkretizira opažanje. Ono opće koje se zahvaća umom, bitne forme, sadržano je u materijalnim stvarima samo kao »potencijalno inteligibilno«, a to znači samo je po mogućnosti ono što se zahvaća umom, odnosno to ne dolazi do uma kao ono osjetilno do osjetila. Što više, um mora biti aktivan u tom umnom zahvaćanju onog općeg, što on i jeste. Kao što svjetlo omogućuje opažanje boja tako se u svjetlu uma pojavljuju opće bitnosti sadržane u osjetilnim predodžbama kao aktualno inteligibilne pa ih um može recepirati i spoznati. Sva ta pitanja izazvala su čitav niz kontraverzi u tumačenju Aristotelovog učenja o nusu koje ima izvanredno složenu i kompliciranu pojmovnu povijest. Gr

Intellectus archetypus (lat.): »uzorni um«, um koji izvorno bez izvođenja razumije i shvaća sve. Oslanjajući se na skolastičku tradiciju (i. a., intuitivus, originarius) Kant ovim pojmom označuje moć božanskoga intelektualnog zrenja, što opažajući misli i misleći opaža, za razliku od ljudskoga diskurzivnoga mišljenja, upućenog na sintezu dva izvorno razdvojena stabla spoznaje, osjetilnosti i razuma. Pe

Intencionalan (lat. intendere = na nešto se usmjeriti), na nešto usmjeren, upućujući na nešto. V. intenacionalnost

Intencija (lat. intentio). Može se općenito prevesti kao »namjera«. Toma Akvinski definira intenciju: 1. kao oznaku nekog duhovnog akta, 2. kao oznaku pojma bića kojim se daje definicija, a sam pojam je dvoznačan. Huserl u »Logičkim istraživanjima« definira intenciju sa subjektivističkog stajališta kao ono što se u mnogostrukim aktima usmjerava, bez prisile i opće razumljivo, spram teoretskog i praktičkog.

U skolastici se razlikovala intencija *prima* i *secunda;* »intentio prima« je direktna, a »intentio secunda« refleksivna spoznaja, odnosno »intentio secunda« je misaona stvar što čini predmet logike. Gr

Intencionalnost (lat. intentio = namjera), svojstvo doživljaja da svojim sadržajem smjera, upućuje (»intendira«) na neku izvan-doživljajnu odnosno od doživljaja kao akta različitu predmetnost (»intencionalni predmet«). Pojam intendiranja (intentio) javlja se već kod skolastika; oni ga definiraju (Goclenius) kao »akt kojim svijest smjera k objektu« (actus mentis quo tendit in obiectum) razlikuju »primarnu intenciju« (intentio pri-

ma), pri kojoj razum svoj predmet zahvaća izravno, od »sekundarne« (intentio secunda), kojom spoznajna moć refleksno zahvaća objekt primarne intencije kao misaoni bitak (ens rationis). U novijoj filozofiji obnovio je i razvio taj pojam F. Brentano, koji ističe da je karakteristika psihičkih akata upravo to da imaju svoj intencionalni predmet. E. Huserl, osnivač fenomenologije, koji je dalje razvio Brentanovo učenje o intencionalnosti, određuje intencionalni predmet kao »identičan smisleni sadržaj nasuprot mnogolikosti doživljaja«. Kr

Intendirati (lat. intendere), smjerati prema čemu, upućivati na nešto, mniti nešto. Izraz ima specifično značenje kad je riječ o smjeranju doživljaja prema svom intencionalnom predmetu (v. intencionalnost). Taj je pojam razradila fenomenološka filozofska škola, ukazujući na to da ne samo misaoni nego i čuvstveni akti (ljubavi i mržnje) imadu svoje specifične doživljajne predmete (Brentano). Kr

Intenzitet: veličina ili stupanj kvantitete nekog fenomena, bez obzira na njegovu kvalitetu.

Intenzivan (lat. intendere = smjerati), napet, s upetim, sabranim unutarnjim snagama. Suprotno: ekstenzivan (v.).

Interakcija (od lat. inter + actio), djelovanje ljudi među sobom. Interakcija je moguća tek pomoću govornog razumijevanja i pretpostavlja intersubjektivno priznate norme kao pravila komunikativnog djelovanja. Ta se pravila kao trajno priznate norme djelovanja ljudi među sobom razlikuju kako od pravila instrumentalne djelatnosti pri obradi materijala rada tako od pravila strategijske djelatnosti pri tehničko-racionalnom koordiniranju i korištenju sredstava proizvodnje. Dok instrumentalna i strategijska djelatnost počivaju na tehničkom znanju ili »spoznaji« i predstavljaju uvjete ekonomske reprodukcije života, u komunikativnom djelovanju ili interakciji riječ je o »sustavnom povezivanju recipročnih očekivanja ili interesa«. Interakcija ili »interes« (inter-esse = međubitak kao inter — actio = međudjelovanje) kao i svi »socijalni sistemi uloga« počiva na intersubjektivnom priznavanju normiranih očekivanja u ponašanju« i djelovanju. U vezi s tim Habermas ističe, da »socijalne uloge mogu kondicionalno povezati dva različita očekivanja u ponašanju tako da se stvara sistem uzajamne motivacije. Drugi smije računati s time da ja ispunjavam njegova očekivanja ponašanja, jer ja računam s time da i drugi ispunjava moja očekivanja ponašanja«. Na osnovi »uzajamne motivacije« interakcija se odvija u »idealnoj govornoj situaciji«, tj. pomoću »umnog konsensa« u praktičnom diskursu. Otuda rad i interakcija skupa čine »specifično ljudski oblik reprodukcije života«, pa se, da bi bila moguća reprodukcija ljudskog roda, mora ispuniti oba ta uvjeta. Jer, »rod ne uči samo u dimenziji tehnički upotrebljivog znanja koja je odlučujuća za razvoj proizvodnih snaga, nego i u dimenziji moralno-praktične svijesti koja je presudna za strukture interakcije. Pravila komunikativnog djelovanja, dakako, razvijaju se u reakciji na promjene u području instrumentalnog i strategijskog djelovanja, ali ona pritom slijede jednu vlastitu logiku«. Pojmom interakcije pokušava se razviti »vlastitu logiku« ljudske prakse i time rekonstruirati kako historijski materijalizam tako i klasičnu praktičnu filozofiju. Pa

Interes (lat. inter esse = biti između, biti kod), određeni stav koji zauzimamo prema nekom predmetu, osobi ili događaju. Taj je stav obično praćen čuvstvima, te se izražava u upravljenosti prema predmetu kojemu pridajemo vrijednost, a očituje se u detaljnijem zamjećivanju nekih karakteristika tog objekta ili događaja. Prema sadržaju na koji je interes upravljen razlikujemo duhovni, materijalni, znanstveni, umjetnički, praktični itd. interes. Pojam interes ima u praktičnom životu nekoliko sinonima: težnja, sklonost, simpatija, pažnja itd. Pt

Interferencija, 1) (fiz.) pojava neutralizacije, slabljenja ili pojačavanja amplitude fizikalnih valnih procesa uslijed simultanog djelovanja dviju ili više ondulatornih serija iste ili različite frekvencije ili faznog pomaka (svjetlo, zvuk); 2) (psih.) pojave kočenja u

području učenja do kojih dolazi zbog ranije stečenih navika odnosno zbog novih učenja. Npr. ako smo stekli naviku da neki posao obavljamo na određeni način, stjecanje nove tehnike za vršenje istog posla može biti usporeno (tzv. proaktivna inhibicija). Slično mogu nova učenja ubrzati zaboravljanje prethodno usvojenih vještina, navika i znanja (tzv. retroaktivna inhibicija). Bu

Intermundija (lat.), međusvjetovi, prostori među svjetovima u kojima, prema Epikurovu mišljenju, žive bogovi blaženim životom bez ikakvog utjecaja na svijet i ljudski život.

Internacionala — međunarodna organizacija radničke klase, osnovana 28. IX 1864. u Londonu pod nazivom »Internacionalno radničko udruženje«. Internacionala je osnovana da bi omogućila suradnju rascjepkanih pokreta radničke klase, njihovo sporazumijevanje u taktici borbe i razradi osnovnih principa i ciljeva njezina historijskog angažmana. Prva internacionala bila je djelo same radničke klase. Marxov utjecaj u Prvoj int. bio je jak, ali isto tako i drugih socijalističkih struja (blankisti, prudonisti, anarhisti). God. 1876. prestaje rad Prve int. Druga int. je osnovana 1889. god. i bila je pod snažnim utjecajem njemačke socijaldemokracije, koja je preko tadašnjeg rukovodstva — A. Bebela, W. Liebknechta, K. Kautskog, F. Mehringa i dr. — ojačala utjecaj marksizma. Međutim, sve jači oportunizam vodstva njem. socijaldemokracije dovodi do kraha i cijele Druge internacionale 1914. god. kada uglavnom svi socijaldemokrati glasuju za ratne kredite i svrstavaju se na stranu svojih buržujskih vlada. Lenjin sa boljševicima i lijevim grupacijama tadašnjeg evropskog radničkog pokreta daje inicijativu za osnivanje Treća intern. (osnovana u ožujku 1919) čime nastaje definitivni rascjep u radničkom pokretu na komuniste i socijaldemokrate (ili socijaliste). Nakon Lenjinove smrti, pobjedom Staljinove struje, Treće int. postaje sve više oruđe ruskog birokratskog rukovodstva. U ratu dolazi do njena raspuštanja (1943. god.). Pod utjecajem L. Trockog, koji je početkom tridesetih godina bio već u izgnanstvu, jedna marksistička struja nastoji nasuprot staljiniziranoj Trećoj int. osnovati novu, četvrtu, do čega dolazi 1939. god. No ova je ostala bez jačeg utjecaja na međunarodni radnički pokret. Procesi u radničkom pokretu, sukob Informbiroa s jugoslavenskom KP (1948), revolucionarni procesi u Kini, Aziji i mnogim nerazvijenim zemljama pokazali su da je centralizirano rukovođenje revolucionarnim procesima historijski prevladana stvar i da bi priznavanje jednog rukovodećeg centra i bilo koje partije kao rukovodeće bio veliki korak nazad i prepreka slobodnom i samosvojnom, specifičnom razvoju rad. pokreta i socijalizma u pojedinim zemljama. Vrijeme takve Internacionale je radnički pokret prevladao. V

Internacionalizam, socijalno-politička koncepcija o međunarodnoj solidarnosti i međunarodni pokret proletarijata radi obaranja kapitalizma i izgradnje besklasnog društva. Nastao je i razvija se otkad i moderni proletarijat. Proleterski internacionalizam je uvijek konkretan. Danas u sebe uključuje dva elementa: a) upornost radničkog pokreta da u svojoj zemlji razvija dosljednu borbu za socijalizam, da iskoristi sve oblike rada i borbe u zauzimanju vlasti i pristupanju izgradnji socijalizma, b) pružanje podrške (moralne i materijalne) istoj borbi u svim zemljama. — Internacionalizam je borba protiv svake imperijalističke akcije, poštivanje slobode i ravnopravnosti svih naroda, međusobno upoznavanje, suradnja i dobrovoljno ujedinjavanje naroda; borba protiv nacionalnih i rasnih predrasuda, svih oblika neravnopravnosti i hegemonizma; borba za mir u svijetu i pomoć malim i nerazvijenim narodima i državama. C

Internacionalno, međunarodno.

Interpolirati (franc. interpoler = umetnuti), naknadno uklapanje, umetanje; iznalaženje međuvrijednosti u nizu određenih vrijednosti. U prenesenom smislu interpolirati znači i falsificirati određeni tekst umetanjem novih odjeljaka, rečenica ili riječi u originalni rukopis. G

Interpretacija (lat. interpretatio), postupak tumačenja, objašnjavanja, shvaćanja smisla i

značenja neke misli, izjave, događaja, podatka i sl. Po Baconu interpretacija je »objašnjavanje pomoću metodičke generalizacije i indukcije«. U umjetnosti (kazalište, muzika) interpretacijom se naziva način izvođenje, posebni oblik kojim glumac ostvaruje neku ulogu, ili reproduktivni umjetnik svoje muziciranje. U povijesti filozofije postoje dvije temeljne orijentacije u interpretaciji filozofske tradicije: tzv subjektivna, koja veću važnost pridaje vlastitoj kreativnoj komponenti u interpretiranju, koja želi iz određenog teksta samostalno filozofirati i tzv. objektivna koja traži striktno držanje uz određeni original i što vjernije interpretiranje teksta koji se tumači (v. hermeneutika). G

Intersubjektivno, što je između pojedinih subjekata, što im je zajedničko. U užem značenju ono što je zajedničko za sve subjekte. Suprotno: intrasubjektivno (što se nalazi samo unutar jednog subjekta) i transsubjektivno (što je s onu stranu, izvan subjekta ili svih subjekata).

Intolerancija (lat.), netrpeljivost, mržnja (vjerska, staleška, klasna, rasna, kastinska, među narodima itd.); suprotno: tolerancija (v.).

Intramentalno (lat. intra = unutra i mens = duša), sve ono što se doživljava kao sadržaj svijesti; sve duševno doživljavanje za razliku od tjelesnog koje je vanduševno, ekstramentalno (v.).

Intramundan (lat. intra = unutar i mundus = svijet), unutar-svjetski. Suprotno: ekstramundan (v.).

Intranzigentan (lat. in = ne i transigo = pogađam se), nepomirljiv, nepopustljiv, uporan.

Intranzitivan (lat. intrasitivus = neprelazan), u gramatici oni glagoli koji ne mogu imati objekt (npr. ležati, stajati), a u logici odnos pojmova kod kojih je tranzitni (prelazni) odnos nemoguć. Npr. otac stvara sina, sin unuka, a ne otac unuka. Odnos između oca i sina, i sina i unuka postoji, ali se on ne može prenijeti na odnos otac-unuk. S

Intrasubjektivan (lat. intra = unutra) ili usubjektan, koji se nalazi u samom pojedinačnom subjektu, koji je o njemu ovisan ili samo za njega vrijedi, koji se samo u njemu nalazi i u njemu zbiva. Suprotno: intersubjektivan (v.) i ekstrasubjektivan (v.).

Introjekcija, 1) (psih.) pripisivanje obilježja živih organizama neživim predmetima; 2) (psihoanal.) tendencija identificiranja vlastite ličnosti s drugim osobama ili stvarima; 3) (filoz.) teorija o odnosu između spoznaje i vanjskog svijeta, koja pretpostavlja da su vanjski objekti reprezentirani u svijesti preko unutarnjih kopija ili slika tih objekata. Kr

Introspekcija (lat. introspicere = gledati u, gledati unutra), samoopažanje; psihološka metoda koja se sastoji u opažanju vlastitih doživljaja bilo za vrijeme dok ih imamo bilo naknadno, na osnovu pamćenja. Cilj je introspekcije upoznavanje i opisivanje unutrašnjeg ili psihičkog života. U staroj filozofskoj psihologiji introspekcija je bila glavna psihološka metoda. Danas su zastupnici isključivo introspektivne psihologije vrlo rijetki. Ali i potpuno odbacivanje metode introspekcije, što su predlagali ekstremni behavioristi (J. B. Watson), također je pogrešno, jer je introspekcija u kombinaciji s metodom objektivnog promatranja i metodom eksperimenta nužna pri upoznavanju činjenica i zakonitosti psihičkog života. Glavni behavioristički prigovor introspektivnoj metodi — da je subjektivni život svakog pojedinca nepristupačan objektivnom promatranju ljudi, te da prema tome ne može biti predmet znanstvenog proučavanja — može se odbaciti, jer svi ljudi imaju sličnu anatomsko-fiziološku nervnu strukturu pa je prema tome opravdano zaključivati da je i njihovo doživljavanje kvalitativno slično. Na osnovu vlastitog doživljavanja možemo dakle dobiti uvid i u doživljavanje drugih ljudi. Fr

Introvertiran, tip ličnosti koja je okrenuta prema sebi, prema »unutra«, koja se pretežno bavi vlastitim problemima, a nema mnogo interesa za praktični život i zbivanja. Izraz potječe od Junga, koji ljude dijeli u »introvertirane« i »ekstrovertirane« tipove ličnosti. Pt

Introverzija (lat. intro = unutra, vertere = okrenuti), 1) *(psihol.)* zainteresiranost za vlastiti unutrašnji život, za vlastita unutrašnja iskustva, za razliku od ekstraverzije koja znači zainteresiranost usmjerenu prema vanjskoj prirodi i socijalnim zbivanjima; 2) *(psihoanal.)* usmjeravanje libida prema samom sebi i gubljenje interesa za vanjski svijet. Fr

Intuicija (lat. intuor = gledam u), neposredno gledanje, sagledavanje, viđenje, opažanje. Javlja se u više nijansi značenja: neposredno sagledavanje cjeline jedne složene situacije čiji se elementi ili aspekti mogu opaziti osjetilima; neposredno sagledavanje biti nekog predmeta ili zbivanja u jednom doživljajnom aktu; neposredno sagledavanje takvih biti koje su principijelno nepristupačne (nedohvatne, nedokučive) i osjetnom opažanju i racionalnom mišljenju. Pojam intuicije igrao je važnu ulogu kod mnogih značajnih filozofa. Već kod Platona on znači »duhovno gledanje ideja«. Za Descartesa je intuicija (uz dedukciju) jedna od dviju radnji razuma pomoću kojih možemo postići jasnu, razgovijetnu i izvjesnu spoznaju, i to je ujedno osnovna takva radnja, jer se ona druga (dedukcija) zapravo svodi na niz sukcesivnih intuitivnih akata. Kod Spinoze je intuicija, uz mnijenje i razum, jedan od tri stupnja spoznaje, i ujedno najviši takav stupanj, jer ona ide »od adekvatne ideje o formalnoj biti nekih božjih atributa, adekvatnoj spoznaji biti stvari«. Za Lockea je intuitivna spoznaja također najviši od tri stupnja spoznaje (preostala dva su demonstrativna i senzitivna spoznaja), a sastoji se u tome da duh neposredno bez pomoći neke treće ideje opaža slaganje ili neslaganje dviju ideja. Kant identificira intuiciju s neposrednim opažanjem (zorom), a suprotstavlja je razumskom diskurzivnom mišljenju; u njegovoj koncepciji intuicija nije najviši oblik spoznaje ali je nužna pretpostavka i element svake spoznaje. Kod Fichtea i Schellinga intuicija se identificira s »intelektualnim opažanjem« i dobiva veliko značenje kao sposobnost kojom duh neposredno opaža svoju stvaralačku samodjelatnost. U 20 st. pojam intuicije igra važnu ulogu u filozofiji Bergsona. Kod njega je intuicija instinkt koji je postao nezainteresiran i svjestan samog sebe, i koji s »intelektualnom simpatijom« prodire dublje u bit stvarnosti nego inteligencija koja svojom diskurzivnom djelatnošću ne dopire dalje od spoznaje općenitoga; za razliku od inteligencije intuicija je napose sposobna da shvati život. Intuicija igra značajnu ulogu u suvremenoj filozofiji života, kao i u Husserlovoj fenomenologiji; pored empirijske intuicije kojom spoznajemo pojedinačne predmete, po Husserlu, postoji i eidetska intuicija kojom sagledavamo čiste biti. P

Intuicionizam. Općenito: svaka teorija koja ističe značenje intuicije (v.) i daje joj prednost pred posrednim, diskurzivnim mišljenjem. — U spoznajnoj teoriji: shvaćanje da je intuicija osnovna spoznajna moć ili izvor spoznaje, shvaćanje da intuicijom možemo spoznati i one bitne aspekte, slojeve ili strane zbilje koje ne možemo doseći ni osjetilima, ni razumom, ni njihovom suradnjom. — U etici: shvaćanje da se razlika između dobra i zla djelovanja ne može otkriti umovanjem, nego samo neposredno sagledati intuicijom; također shvaćanje da ocjenjujući neki postupak kao dobar ili loš uopće ne primjenjujemo nikakve opće principe, nego neposredno osjećamo koji je postupak dobar a koji nije. — U suvremenoj matematici: shvaćanje (Brouwera, Heytinga i dr.) da matematika nije zasnovana na filozofiji ili logici, nego na intuiciji. Po ovom shvaćanju matematika je duhovna djelatnost koja se sastoji u intuicijom kontroliranoj konstrukciji matematičkih sistema, pa je jedino opravdanje njenih teza intuitivna izvjesnost da je konstrukcija ispravno izvršena. Intuicionistička matematika rekonstruira mnoge dijelove tradicionalne matematike, a odbacuje one dijelove koji se ne mogu izvesti intuitivno izvjesnim konstrukcijama. — U logici: s intuicionizmom u matematici povezano shvaćanje logičkih teorema kao krajnje općenitih matematičkih teorema koji, kao i svi drugi matematički teoremi, počivaju na intuiciji. Jedna je od karakteri-

stika intuicionističke logike odbacivanje principa isključenja trećeg, odnosno njegovo ograničenje na samo one sudove čija se istinitost ili neistinitost može utvrditi. P

Intuitivan, onaj koji nešto neposredno evidentno sagledava ili ono što je neposredno evidentno sagledano; onaj koji posjeduje prirodu intuicije ili ono što predstavlja rezultat intuicije (v.). Suprotno: diskurzivan (v.).

Intuitivizam, isto što i intuicionizam (v.).

Invarijabilan (lat. invariabilis), nepromjenljiv. Invarijabilna je konstanta u matematičkim, fizikalnim i logičkim operacijama. Konstanta je prema tome nepromjenljivi ili invarijabilni strukturni moment unutar neke promjenljive raznolikosti.

Invarijanta (lat. in = ne i varius = različan), sve što ima apsolutnu trajnost, npr. materija, koja može poprimiti različne forme ali je neuništiva. Konstanta u promjeni operacije, relacije ili procesa.

Invencija (lat. inventio), 1) otkriće, iznašašće, izum; 2) sposobnost otkrivanja i stvaranja novog. Psihološki se ta sposobnost redovito objašnjava kao postupak fantazijsko-misaone sintetičke djelatnosti koja na temelju poznatih elemenata, sredstava i modela konstruira novu — prije neostvarenu — cjelinu. Međutim, iako se svaka konkretna invencija dade bar djelomično svesti na prethodno poznate podatke, sam čin invencijske sinteze krije u sebi često zasebnu ireducibilnu kvalitetu »stvaralaštva«, te se ponekad u filozofiji smatra odrazom jedne ontološke dimenzije u cjelokupnom razvoju svijeta (Bergson, različite teorije »emergencije«). Kr

Involucija (lat. involutio = umatanje u sebe), proces oprečan »evoluciji«, tj. proces vraćanja razvijenijih, diferenciranih struktura na jednostavnije, primitivnije; nazadovanje (regresija), opadanje, izrođivanje (degeneracija); u biologiji: posebno »retrogradne promjene koje se javljaju u tijelu i nekim organima u doba starosti, kad je njihova trajna ili privremena namjena već ispunjena« (Murray). Pojave involucije poznate su i u historiji kulture, osobito u razdobljima gubitka nacionalne samostalnosti (kineska kultura nakon provale Mongola, arapska kultura nakon pobjede Seldžuka). U intelektualnom životu pojedinca i zajednice involucija često koincidira s pojavama pasivne adaptacije na okolinu, uznapredovalim procesima generalizacije, shematizacije, dogmatskog ujednačavanja mišljenja i sl. Kr

Involvirati (lat. involvere = zaviti što u), obuhvatiti, sadržavati u sebi.

Ipse dixit (lat): sam je rekao. Latinski prijevod grčke izreke: autos epha, a to bijaše formula kojom se označavao Pitagorin autoritet u njegovoj školi.

Iracionalan (lat.), nerazumski (kadšto u smislu nadrazumski odnosno proturazumski), koji je izvan dosega razuma, razumom nedostiživ, mišljenju tuđ, logički neodrediv, koji se ne može iscrpsti razumskim (racionalnim) pojmovima ni misaonim razglabanjem. Termin iracionalan dolazi do izražaja ne samo u filozofiji, nego u specifičnom smislu i u matematici (iracionalni brojevi). (V. supraracionalan, metalogički, iracionalizam.) Pet

Iracionalizam, filozofijsko stajalište koje, kao više ili manje izrazita opreka pojedinim oblicima racionalizma, logizma, logicizma, intelektualizma, pri rješavanju filozofijskih problema ukazuje na odsudnu ulogu stanovitih iracionalnih (v.) elemenata. Iracionalizam može poprimiti različite modifikacije, i s obzirom na stanovita problematska područja i s obzirom na mjeru u kojoj priznaje iracionalni princip u odnosu na racionalno-logički. Tako se spoznajnoteorijski iracionalizam može ispoljiti u shvaćanju, 1) da pored racionalne spoznaje, pa i unutar nje, postoje kao jednakopravni neizbježivi faktori stanovite iracionalne spoznajne mogućnosti (ućućivanje, emocionalno mišljenje, instinkt, intuicija, metalogički stav), ili 2) da uz racionalnu spoznaju iracionalna predstavlja spoznaju višeg reda (supraracionalnu) s dubljim, realnijim dosegom, ili, napokon, kao najekstremnije stajalište, 3) koje potpuno odbacuje vrijednost racionalne

spoznaje te priznaje iracionalnu kao jedinu spoznajnu mogućnost (antiracionalizam). Ontološki iracionalizam shvaća zbilju kao nešto što je razumski, logički neodređeno i neodredivo, često upravo kao stanovitu modifikaciju volje (voluntarizam, aktualizam), te se stavlja u izrazitu opreku prema shvaćanju o primarnosti logosa, odnosno prema različitim varijacijama elejske formule o identičnosti mišljenja i bitka. Pet

Iradijacija, 1) *(neurol.)* proširenje živčanog uzbuđenja s manjeg na veći broj neurona (živčanih stanica). Iradijacija može biti uvjetovana divergentnom neuronskom artikulacijom ili velikom frekvencijom živčanih impulsa, kako je to kod intenzivnih podražaja; 2) *(psihol.)* u vidnom području iradijacija označuje pojavu da nam se svijetli predmeti čine veći od tamnih. Npr. svijetli kvadrat na tamnoj pozadini učinit će nam se veći od tamnog kvadrata jednake veličine na bijeloj pozadini. Bu

Irealan, nerealan, nezbiljski. Irealnim se označava kod nekih filozofa područje idealnog važenja i značenja. Rickert tako govori o carstvu irealnog smisla. Po njegovu tumačenju pojmom svijeta obuhvaćeno je ne samo sve zbiljsko (realno) nego i ono irealno. Husserl također transcendentalnom redukcijom dolazi do doživljaja koji su zapravo irealni. F

Ireducibilan (lat. irreducibilis = nesvodljiv), koji se ne da svesti na drugo, na manje ili jednostavnije dijelove.

Irefleksivan (lat. irreflexivus = nepromišljen). Irefleksivan je svaki akt koji je izvršen bez razmišljanja ili razmatranja.

Iregularan (lat. irregularis = nepravilan), bez pravila, koji se ne drži pravila, neredovan.

Irelevantan (lat. irrelevans = neznatan), beznačajan, nevažan, sićušan, sporedan.

Ireverzibilan (novolat), koji se ne može okrenuti, nepreokretljiv kao npr. razvojni tok života ili tok ljudske povijesti, kojih se razvojni smjer ne može izmijeniti; njihove se razvojne faze ne mogu obratnim putem razvijati. Suprotno: reverzibilan.

Iritabilnost, odnosno podražljivost predstavlja, 1) mogućnost reagiranja živog tkiva na podražaj. Iritabilnost je jedna od osnovnih karakteristika žive tvari, a osobito je izrazita kod živčanih i mišićnih stanica; 2) *(popularno)* laka i jaka čuvstvena razdražljivost nekog individuuma, koja dolazi do izražaja u srdžbi i lošem raspoloženju. Bu

Ironija (grč. eironeía, lat. ironia), pretvaranje, kazivanje suprotno od onog što se misli, učiniti smiješnim pod vidom odobravanja). Ironija je Sokratova metoda filozofiranja. U dijalogu nastaje obrat u kome se vidi da ono što je u početku shvaćeno kao pravo postaje neodrživo. Time se prividna istina kritizira imanentnom analizom i suprotnim sadržajem. U novijoj filozofiji ironiju kao problem i metodu filozofije obnovio je S. Kierkegaard (nasuprot romantici). Romantičari (naročito Solger, Tieck, Schlegel) smatrali su da je ironija potrebna umjetniku da bi se mogao slobodno odnositi prema svome djelu. Umjetnik je time iznad svega, te ga ne obavezuje nijedna norma. On postaje sam sebi dovoljan. B

Iskustven, onaj koji potječe iz iskustva ili se zasniva na iskustvu (npr. iskustven pojam, iskustven sud, iskustvena spoznaja, iskustvena znanost).

Iskustvo (grč. empeiria, lat. experientia, njem. Erfahrung, engl. experience), neposredno doživljavanje, ono što je neposredno doživljeno. Također: skup svih na neposrednom doživljavanju zasnovanih spoznaja. Najčešće se suprotstavlja tradiciji, autoritetu, nekritičkom prihvaćanju nedoživljenog, s jedne strane, a razumu (v.) i umu (v.) s druge strane. Neki shvaćaju taj pojam vrlo usko, identificirajući iskustvo gotovo potpuno s osjetima ili s osjetnim opažanjem. Drugi ga shvaćaju šire, tako da uz »vanjsko iskustvo« (osjetnost ili senzaciju), kojim stječemo ideje o vanjskim stvarima, stavljaju i »unutrašnje iskustvo« (samoopažanje ili refleksija) kojim stječemo ideje o radnjama našeg duha. Neki ga shvaćaju još šire, tako da identificiraju pojmove iskustvo i praksa. Postoje razilaženja i u tome je li iskustvo nešto posve subjektivno ili je ono nužno odnos pre-

ma nečemu što postoji nezavisno od iskustva. O ulozi iskustva u spoznaji spore se pristalice empirizma (v.), racionalizma (v.), kriticizma (v.) i drugih pravaca spoznajne teorije (v.). P

Ispravan (lat. correctus; odatle »korektan«), u širem smislu oznaka za svaki čin, postupak, proces ili njihov rezultat koji je u skladu s nekim propisanim oblikom djelovanja, ponašanja, proizvodnje i sl. (ispravno tumačenje, ispravno pisanje, ispravan automat). U etici se katkada razlikuje ispravan čin, kao formalno sukladan s nekom djelovnom — naročito pravnom — normom, od moralnog (ćudorednog) čina kao izraza svjesne moralne volje. Kr

Istina (grč. aletheia, lat. veritas, njem. die Wahrheit, engl. the truth, franc. la verité), jedan od temeljnih pojmova filozofije. U povijesti filozofije vodili su se veliki sporovi oko pitanja šta je istina. Najproširenija je dosad bila teorija adekvacije ili teorija korespondencije (nazivaju je i »klasičnom« teorijom istine). Prema toj teoriji istina je svojstvo suda, a sastoji se u »slaganju misli i stvari« (»adaequatio intellectus et rei«), u slaganju suda s onim o čemu sudimo, a što je onakvo kakvo jest bez obzira na to kako mi o tome sudimo. Ovako shvaćena istina nije neko interno svojstvo suda, nego svojstvo koje on posjeduje u odnosu prema realnosti (stvarima, predmetima, objektivnom stanju, onome što jest). Teorija korespondencije potječe od Aristotela, prihvatila ju je većina srednjovjekovnih i novovjekih filozofa sve do druge polovine 19. st., a ima svoje pristalice i danas. Među marksistima su teoriju korespondencije u modificiranom obliku (pod nazivom teorija odraza) zastupali F. Engels, G. V. Plehanov, V. I. Lenjin, T. Pavlov, A. Schaff i drugi. U nemarksističkoj filozofiji 20. st. teoriju korespondencije zastupaju B. Russel, G. E. Moore, logički pozitivisti i drugi realistički i empiristički orijentirani filozofi. U najnovije vrijeme proširila se semantička teorija istine, čiji je autor A. Tarski, a predstavlja novu varijantu teorije korespondencije. Po toj teoriji, u jeziku sa specificiranom strukturom »rečenica je istinita ako je zadovoljavaju svi objekti, a neistinita inače«.

Kod nekih predstavnika teorije korespondencije nalazimo već i začetke drugih teorija istine. To vrijedi npr. za Aristotela, Descartesa, Spinozu, a naročito za Kanta i Hegela, koji od klasične teorije korespondencije kreću u suprotnim smjerovima. Za Kanta istina ne može biti slaganje s nespoznatljivim »stvarima o sebi«, već samo s predmetima mogućeg iskustva, a ti nisu drugo nego fenomeni ljudske svijesti, i slaganje s njima svodi se u krajnjoj liniji na slaganje misli jednih s drugima i sa zakonima mišljenja. Istinit je sud koji je općevažeći. Iz drugih razloga teorija korespondencije ne zadovoljava Hegela. Slaganje predodžbe s predmetom po Hegelu je moguće, ali to je samo »točnost« (die Richtigkeit) ili »istina u subjektivnom smislu«. Istina u pravom, objektivnom značenju nije slaganje predodžbe s predmetom, nego slaganje predmeta sa samim sobom. Istinit je predmet koji je zbiljski, čije se realno postojanje slaže s njegovim pojmom.

Među suvremenim teorijama istine ima mnogo takvih koje potpuno odbacuju teoriju korespondencije. Slažući se u kritici teorije korespondencije, ti se kritičari razlikuju po pozitivnim doktrinama koje joj suprotstavljaju. Teorija evidencije (F. Brentano i njegovi učenici) usvaja tradicionalno mišljenje da je istina u sudu, ali smatra da ona nije u slaganju suda sa stvarnošću, već u jednom internom svojstvu suda, u neposrednom uviđanju, očevidnosti, »evidenciji«. Teorija koherencije (F. H. Bradley, H. H. Joachim i drugi) slaže se da je istina interno svojstvo misli, ali smatra da to svojstvo ne može pripadati pojedinim sudovima uzetim izolirano, već samo jednoj smisaonoj cjelini. Istina je »sistematska koherentnost« koja je karakteristična za takvu cjelinu, a pojedini sud može biti relativno istinit samo kao dio koherentnog sustava. Treće karakteristično shvaćanje istine nalazimo kod pragmatista (W. James, J. Dewey itd.) i njima srodnih filozofa. Prema njihovom shvaćanju istina nije ni u međusobnom slaganju

ideja ni u njihovu slaganju sa stvarnošću, nego u njihovu slaganju s čovjekovim potrebama, u njihovoj praktičnoj korisnosti. Je li ideja istinita ili neistinita, to se vidi po njenim posljedicama. Istinita je ideja koja »radi«, koja nam u praksi donosi plodove. Pri tom neki pragmatisti shvaćaju te plodove vrlo široko, kao sve što koristi ljudskom rodu i proširuje njegovu spoznaju, a neki vrlo usko, čak i kao ono što materijalno koristi pojedincu. Takvom uskom pragmatističkom shvaćanju srodno je shvaćanje koje ponekad nalazimo kod F. Nietzschea, i prema kojem je istinito u novom i pravom smislu te riječi samo ono što je biološki korisno, što služi životnim ciljevima, što održava i unapređuje život pojedinca i vrste.

Nasuprot »subjektivističkim« teorijama, koje nastoje definirati istinu bez pomoći pojma o stvarnosti nezavisnoj od čovjeka, nalaze se različite »objektivističke« teorije koje pokušavaju odrediti istinu kao nešto što je potpuno neovisno o čovjeku i o njegovu mišljenju. U ovu grupu ulazi npr. eidetska ili logicistička teorija istine, teorija »istine po sebi« karakteristična za B. Bolzana i za rane radove E. Husserla. »Istina o sebi« (»die Wahrheit an sich«), koja je to da nešto jest i da je tako određeno, predstavlja nužan korelat bitka o sebi, i postoji vječno, točnije: izvan vremena, bez obzira na to spoznaje li je tko ili ne. Srodno je ovom shvaćanju i ono aksiološko neokantovaca aksiologa Badenske škole (W. Windelband, H. Rickert, B. Bauch), prema kojem je istina vrijednost, pa kao takva ne postoji ni u stvarnosti ni u mišljenju, već zajedno s ostalim vrijednostima čini posebno treće carstvo idealnog važenja. Najnoviju ontološku varijantu »objektivističke« teorije istine nalazimo kod filozofa egzistencije (M. Heidegger, K. Jaspers). Istina je za njih samo bivstvovanje u svojoj nesakrivenosti. Grčka riječ »aletheia« prvobitno znači »nesakrivenost« (»die Unverborgenheit«) i mi je, po Heideggeru, pogrešno tumačimo prevodeći je sa »die Wahrheit«. Bivstvujuće je za Grke baš kao bivstvujuće istinito, i Heidegger se slaže s tim. »Istina kao nesakrivenost nije dodatak bivstvovanju. — Istina pripada biti bivstvovanja«. Ovim objektivističkim shvaćanjima srodno je i jedno shvaćanje koje je prošireno među suvremenim marksistima. Prema tom shvaćanju teoriju korespondencije ne može spasiti ni usavršavanje pojma korespondencije ni uvođenje prakse kao kriterija istine. Praksa nije kriterij istine, već istina sama. Istina je dakle praksa ili, što je isto, čovjek.

Premda se kritičari teorije korespondencije mnogo razlikuju u svojim pozitivnim definicijama istine, oni se u velikoj mjeri slažu u načinu na koji kritiziraju tradicionalnu definiciju istine kao slaganja suda i stvarnosti. Pogrešnost ove definicije dokazuje se uglavnom na dva načina. S jedne strane dokazuje se da je određenje istine kao »korespondencije suda i stvarnosti« neodrživo, jer je ili unutrašnje protivrječno ili praktično neupotrebljivo. S druge strane priznaje se da to određenje može biti prikladno za neke vrste sudova, ali ne za sve, jer je kod nekih vrsta (npr. kod istinitih negativnih egzistencijalnih sudova) ne samo praktično već i logički nemoguće zamisliti stvar s kojom bi se slagao istinit sud te vrste. Treba dodati da neki filozofi nastoje pomiriti različite teorije istine tako da razlikuju metafizičku ili ontološku, gnoseološku, formalno-logičku, aksiološku, antropološku, psihološku i druge vrste istine, i nastoje da odrede međusobni odnos tih različitih »istina«.

Pored pitanja što je istina, od početka evropske filozofije sporna su i pitanja je li istina jedna ili mnoštvena, objektivna ili subjektivna, apsolutna ili relativna, apstraktna ili konkretna, vječna ili prolazna itd., kao i pitanja je li, u kojoj mjeri i kako moguća spoznaja istine, postoji li i u čemu je kriterij istine itd.

Pod *subjektivnom istinom* obično se misli istina kojoj ne odgovara ništa objektivno i koja vrijedi samo za jednog ili za neke *subjekte,* dok se pod *objektivnom istinom* misli istina koja odgovara nekim objektivnim odnosima i koja jednako vrijedi za sve ljude.

Neki filozofi misle da je svaka istina »subjektivna«, tj. da svaki čovjek ima svoju istinu, i da su te različite istine međusobno ravnopravne i jednako vrijedne. Drugi smatraju da samo objektivna, za sve jednaka, općevažeća istina zaslužuje da se zove istinom. Treći traže »srednje« ili »sintetičko« rješenje tvrdeći da je svaka istina »subjektivna po formi«, a »objektivna po sadržaju«.

Apsolutna ili bezuvjetna *istina* bila bi potpuna, sveobuhvatna i iscrpna istina, kojoj se ne može ništa dodati i koja je zato nepromjenljiva i vječna. *Relativna* ili uvjetna *istina* bila bi naprotiv nepotpuna, djelomična istina, koja sadrži i elemente neistine, pa može biti korigirana, dopunjena i usavršena. Neki filozofi smatraju da je samo apsolutna istina »prava«, a da relativna istina nije nikakva istina; drugi misle da je moguća samo relativna istina, a da je »apsolutna istina« idealističko-metafizička iluzija. Treći smatraju da se apsolutna i relativna istina ne isključuju, nego da svaka relativna istina sadrži djelić apsolutne istine ili predstavlja put k apsolutnoj istini, kojoj se u beskonačnom progresu ljudske spoznaje asimptotski sve više približavamo da je nikad ne dostignemo. P

Istinitost, svojstvo onoga što je istinito. Dok izraz »istina« primarno znači ono što je istinito (npr. »ta je misao velika istina«), ali može značiti i svojstvo onoga što je istinito (npr. »ta se misao odlikuje dubokom istinom«), izraz »istinitost«, ne može značiti ono što je istinito (ne možemo reći, npr.: »ta je misao duboka istinitost«) nego samo svojstvo ili odliku istinitoga (npr. »ta misao odlikuje se dubokom istinitošću«). P

Istinoljubivost, ljubav prema istini (v.), odanost istini, nastojanje ili težnja da se spozna istina, odbojnost prema neistini.

Istovetan, v. identičan.

Istovetnost, v. identičnost ili identitet.

Istozvučan, v. ekvivok.

Išrâk (islam), prosvjetljenje, svjetlosna emanacija apsolutnog bitka, po kojoj metafizička spoznaja (ma'rifa = grč. gnosis) postaje sredstvo identificiranja s tim bitkom. Spoznaja o kojoj je ovdje riječ intuitivna je i ekstatička »mudrost srca« (usp. Pascalovu »logique du coeur«) i postiže se postepenim pročišćenjem duše na mističkom putu (tarîka). Išrâk se u najširem smislu može identificirati s pojmom emanacije (faid, v.). U užem smislu išrâkî je naziv za nauk o prosvjetljenju čiji je najistaknutiji predstavnik Suhrawardî (12. st.). Ta se »prosvjetiteljska mudrost« (hikmat ališrâk) naziva i mašrakîya ili »istočna mudrost«. O stupnjevima gnostičkog pročišćenja i »vezivanja« (ittisâl = yoga) s apsolutnim bitkom, v. ma'rifa. Ve

Izlaganje (lat. expositio; njem. Auslegung), u kolokvijalnoj upotrebi znači predavanje, referat odnosno sam čin predavanja, držanja referata. Kao stručni termin sa specifičnim značenjem ušao u naš suvremeni filozofijski jezik prijevodom njemačke riječi Auslegung uz koju su se vezala značenja riječi lat. podrijetla kao što su eksplikacija, interpretacija i egzegeza, dakle objašnjenja, tumačenja i razlaganja u prvom redu nekog teksta. Aktualizacijom problema hermeneutike (v.) i interpretacije (v.) termin je u nas u češćoj upotrebi u novije vrijeme. Z

Izogen (grč. isos = jednak i genos = rođenje), jednak po rođenju, jednak po postanku, istoga podrijetla.

Izomorfan (grč. isos = jednak i morfe = oblik), jednak po obliku.

Izreka (grč. apófansis, lat. enuntiatio, praedicatio). U logici: govorno izrečen sud, izraz suda u rečenici; tvrdnja — za razliku od pitanja, želje ili zapovijedi — iako u lingvistici ima i šire značenje po kome se i izrečena pitanja, želje i zapovijedi mogu nazvati izrekama. Ulazi u logiku, a pogotovo u suvremenu logistiku, kao značajan problem o načinu odnosno mogućnostima izražavanja smisla i logičke razložnosti. F

Izvanjski svijet, skupna oznaka za, 1) sve stvari izvan vlastitoga tijela i njihove odnose; 2) u psihološkom smislu, skup svih predmeta, uključujući vlastito tijelo, što se prostorno-vremenski pružaju osjetilnom opažanju, za razliku od unutrašnjeg svijeta, sadržaja svijesti vlastitoga ja ili empirijskoga

subjekta. — Na razlikovanju unutrašnjega i izvanjskog svijeta počiva pojam samosvijesti, osobe i ličnosti s jedne, i svijesti o predmetnosti s druge strane. — Naivni realizam pripisuje stvarima izvanjskog svijeta kvalitete sadržaja subjektivnoga osjetilnog opažanja; prihvaćajući tu osjetilnu predmetnost, kritički realizam od nje ipak razlikuje neki pojmovno određeni bitak; subjektivni idealizam vidi u izvanjskom svijetu samo skup predodžaba empirijske svijesti ili »kompleks osjeta«; transcendentalni idealizam promatra empirijsku zbiljnost kao proizvod transcendentalno-logičkoga subjekta ili svijesti uopće, dok objektivni idealizam određuje izvanjski svijet kao »drugačije-bitak« (Anderssein) ideje. — »Problem« izvanjskog svijeta tipičan je produkt subjektivističkog filozofiranja novovjekovnog racionalizma i empirizma, koji čovjeka podjednako najprije izoliraju kao promatračko biće izvan svijeta, da bi ga zatim tek naknadno stavili u svijet predmeta, čudeći se pri tom kako to svijest iznutra dolazi do svijeta vani?! Izrastajući tako iz faktičke otuđenosti čovjeka i svijeta, »subjekt-objekt-problem« pokazuje se kao nerješiv, što s ove pozicije doista i jest. Naprotiv, odredi li se bit čovjeka kao »praksa« njegova bitka u svijetu, svako suprotstavljanje unutrašnjega i izvanjskog svijeta otkriva se kao puka apstrakcija. Pe

Izvjesnost ili sigurnost (lat. certitudo), karakteristika stanja svijesti, odnosno doživljaja koji neki sud prihvaća kao posve istinit, nesumnjiv, neprijeporan. Izvjesnost redovito prati sudove koji su očiti (evidentni) sami po sebi ili sazdani na neposrednom iskustvu (neposredna, intuitivna izvjesnost), ali može postojati i za sudove koji su dokazani ili se smatraju dokazanima (posredna, diskurzivna izvjesnost). Iako je doživljaj izvjesnosti psihološki jedinstven, ponekad se »subjektivna« izvjesnost vjerovanja razlikuje od »objektivne« sigurnosti znanja; ali i psihološki i metodički treba razlikovati izvjesnost od različitih stanja vjerojatnosti. Descartes smatra kriterijima izvjesnosti »jasnoću« i »razgovijetnost«; prema Kantu izvjesnost imamo onda kad »uviđamo da je nemoguće da bi spoznaja bila lažna«; Avenarius ubraja izvjesnost među »karaktere« spoznaje. Kr

Izvod, u tradicionalnoj logici neposredan zaključak (v.), izveden samo iz jednoga suda (v.), pri čemu se nije bitno izmijenio sadržaj, već samo oblik suda. Vrijednost takvog izvođenja može biti značajna ne samo sa gramatičkog, psihologijskog odnosno retoričkog gledišta, već je u stanovitoj mjeri neosporna i za svestranije uočavanje misaonih veza kojima se potpunije i intenzivnije osvjetljuje smisao sudova s obzirom na njihovu logičko-spoznaju ulogu. Zapravo je pri tzv. izvodima riječ o odnosima među sudovima, koji se mogu promatrati u različitim vidovima: 1) Istoznačnost ili ekvipolencija postoji među dva istoznačna istinita suda, koji se po obliku razlikuju protivnom kvalitetom i kontradiktornim predikatom (npr. S a P — S e non P). 2) Podređenosti ili subalternacija postoji između sudova iste kvalitete, a različite kvantitete (S a P, S i P, te S e P — S o P) pri čemu istina općenitih sudova nužno uključuje u sebi istinu djelomičnih (izvođenje *a maiori ad minus*), ali ne obrnuto, a neistina djelomičnih neistinu općenitih (izvođenje *a minori ad maius*), ali ne obrnuto. 3) Opreka ili opozicija postoji među sudovima kvalitativno različitim u tri mogućnosti, koje se prikazuju u tzv. logičkom kvadratu (v. shemu na kojoj se razabire i subalternacija).

Kontradiktorna (dijagonalna, dijametralna) opreka je logički najizrazitija, te nužno sadrži istinitost jednog suda uz istodobnu neistinu kontradiktorne opreke (»ili-ili« — trećega nema). Kontrarna opreka sadrži mogućnost istine jednog suda uz neistinu oprečnog, ali postoji mogućnost i neistine obaju kontrarnih sudova. Supkontrarna opreka nužno sadrži istinitost bar jednog suda uz moguću neistinitost drugoga, ali postoji mogućnost da oba suda budu istinita. 4) Obrat ili konverzija postoji među sudovima gdje je drugi sud nastao zamjenom subjekta i predikata prvog suda. Istinitost obaju sudova moguća je bilo uz potpun

obrat (conversio simplex) bez izmjene kvantitete (S i P — P i S, S e P — P e S), bilo samo uz nepotpun obrat (conversio per accidens) uz izmjenu kvantitete S a P — P i S, a tek izuzetno je moguće S a P — P a S). 5) Izmjena li kontrapozicija postoji među sudovima gdje je drugi sud nastao pored zamjene subjekta i predikata još i izmjenom predikata u kontradiktornu mu opreku i davanjem protivne kvalitete čitavom sudu. Istinitost obaju sudova moguća je kadšto u potpunoj izmjeni (S a P — Non P e S, S o P — Non P i S), kadšto samo u nepotpunoj izmjeni (S e P — Non P i S). 6) Valjanost ili modalitet zasniva se na snazi važenja među sudovima problematičnim (S može biti P), asertornim (S jest P) i apodiktičnim (S mora biti P). Istina snažnijeg suda uključuje istinu slabijeg, ali ne obratno, a neistina slabijeg uključuje neistinu snažnijeg suda, ali ne obratno. Pet

Izvođenje, logički postupak u kome se iz jednog suda izvodi drugi, ponajčešće sam oblikom novi, sud. (V. izvod.)

J

Jasnoća (lat. claritas), prezentnost, evidentnost. U filozofiji, evidentna spoznaja na koju bi se mogao osloniti siguran i nesumnjiv sud. Prema R. Descartesu, »jasna spoznaja jest ona koja je živa i otvorena pozornom duhu. Jasno vidimo ono što je pred našim okom koje promatra i što dosta snažno i otvoreno na nj djeluje« *(Osnovi filozofije).* Za G. W. Leibniza, svojstvo koje neki pojam razlikuje od drugog, za razliku od razgovijetnosti. Šp

Jastvo, kovanica načinjena prema njem. Ichheit; u našoj filozofskoj literaturi upotrebljava se uglavnom u dvojakom značenju: 1) kao supstantivacija zamjenice »ja«, odnosno »ja« mišljeno kao supstancijalno biće (njem. *das Ich,* franc. *le moi),* 2) kao apstrahirano svojstvo (karakteristika) onoga što je »ja« (Ichheit, Charakter des Ich-Seins). Kr

Jedinstvo, 1) općenito: karakteristika onoga što je jedno ili ujedinjeno (jedinstvo prirode, jedinstvo teorije i prakse, narodno jedinstvo); 2) kategorija suprotna kategoriji mnoštva (pluraliteta). Iako fundirano u objektivnim odnosima (jednostavnosti, prostorne i vremenske sudatosti, doživljajne, funkcionalne ili logičke supripadnosti), jedinstvo realnih ili misaonih predmeta ne može se odvojiti od ujedinjujuće (unifikatorne, sintetične) funkcije svijesti koja, po potrebama teoretskih i praktičkih situacija i zadataka, predočuje misli i tretira iste podatke sad kao razlučene u »mnogo«, a sad opet okupljene u »jedno«. Zbog presudne uloge ujedinjavajuće svijesti u našem lučenju znanog svijeta u jedinstva, već je Descartes zamišljao jedinstvo isključivo kao »način mišljenja«, a Kant ga ubrojio u temeljne apriorne funkcije (kategorije) razumske spoznaje. U filozofiji je često izneseno mišljenje da jedinstvo kao kategorija objektivnog svijeta ima svoj izvor i uzor u jedinstvu svijesti (grupiranju doživljaja oko jednog »ja«). Kr

Jednakost, 1) apstraktna imenica načinjena prema pridjevu »jednak«; odnos između dvaju međusobno uspoređenih relata koji su međusobno »jednaki«; termin može značiti posvemašnje podudaranje u svim karakteristikama uspoređenih relata — »kvalitativnu identičnost« (kakva npr. postoji između dva geometrijski jednaka kvadrata) ili samo u pojedinima od njih (kakva postoji među predmetima jednake dužine, jednake boje i sl.). Katkada je termin jednakost istoznačan s terminom »ekvipolencija«; 2) društveni ideal izjednačenosti svih ljudi u dužnostima i pravima; taj ideal posebno se često ističe kao negacija klasnih i staleških privilegija te je sadržan u lozinci francuske revolucije: »Liberté, égalité, fraternité!« (Sloboda, jednakost, bratstvo!) Kr

Jednostavnost (lat. simplicitas), 1) svojstvo nečega što je »jednostavno«, tj. što nije sastavljeno od dijelova ili se ne da rastaviti na dijelove; također ono na čemu se ne mogu razlikovati različita, apstrakcijom izlučiva svojstva. U metafizičkim razmatranjima, počevši od najstarije grčke filozofije, pripisivala se jednostavnost ljudskoj duši, iz čega se izvodilo da je ona — nasuprot tijelu, — neraspadljiva, odnosno besmrtna. Jednostavnost se također pripisivala atomima (Demokrit), monadama (Leibniz) i drugim »zadnjim« elementima bitka (npr. »realima«, Herbart); 2) lakoća; svojstvo onoga što nije »zamršeno«, »teško izvedivo«, »komplicirano« (jednostavan zadatak, jednostavan postupak); 3) priprostost; karakteristika čovjeka koji je u svom vladanju, držanju, odijevanju i sl. prirodan i skroman; slobodan od složenih zahtjeva mode, društvenih konvencionalnosti, težnje za isticanjem, psihičkih kompleksa i sl. Kr

Jednota, 1) isto što i jedinstvo (v.); 2) svojstvo po kojem je nešto »jedno«. Sinonim: unicitet.

Jednoznačnost, 1) u logici: sistematsko svojstvo nekog termina da u nizu logičkih operacija u kojima je upotrijebljen, održi isto (nepromijenjeno) značenje (isti pojmovni sadržaj i opseg). Postulat jednoznačnosti izražen je u logičkom principu identiteta; 2) u logici i matematici: (njem. Eindeutigkeit, franc. uniformité), pojam koji izražava poseban odnos (odnos »preslikavanja« među relatima-skupovima; npr., a) da svakome elementu prvoga skupa odgovara samo jedan element drugoga skupa (A je otac B-a, C-a i D-a), b) da svakom elementu drugog skupa odgovara samo jedan element prvog skupa (B, C i D su sinovi A-a), c) da svakom elementu prvog skupa odgovara jedan elemenat drugog, i obratno, svakom elementu drugog skupa jedan element prvog (A je bračni drug B-a, a B je bračni drug A-a); 3) u lingvistici: isto što i istoznačnost (sinonimnost), tj. jednako značenje dviju riječi ili izraza (vatra — oganj; hladno mi je — zima mi je). Kr

Jezik, v. **govor.**

K

Kabala (hebr. kabbala = primanje, usmena predaja, sadržaj preuzet tradicijom), židovska srednjovjekovna mistika koja u sebi sadrži novoplatonske (v.), gnostičke i novopitagorejske predodžbe o čovjeku, svijetu i životu. Djelovanje u svijetu tumačeno je mistikom brojeva i slova. Prema kabali svijet je nastao spajanjem 10 božanskih emanacija. Kabala je oblikovana i sistematizirana od 9. do 13. st. Neki elementi tajnog učenja kabale nalaze se već kod Filona. Utjecaj kabale osjeća se u renesansnoj filozofiji i u romantičkoj filozofiji prirode. Kabala je preuzeta u prvi dio talmuda (v.). B

Kabalisti, srednjovjekovni židovski vrači koji su uz kabalu (v.), na način novopitagorovaca, tumačili magiju brojeva i slova, a brojevi i slova bili su za njih bit i osnov svih stvari i pojava.

Kabalistika, istraživanje i tumačenje značenja i smisla kabale (v.), ali znači i izvođenje magijskih čina kojim su se bavili kabalisti (v.).

Kadarîya (islam), indeterministi, koji čovjeka smatraju »tvorcem njegovih djela« (*kadar* je moć, ili moralna autonomija subjekta). Već ih je Muhamed obilježio kao mazdaističke dualiste (madžûs) u svojoj zajednici. Suprotni nauk u ekstremnom fatalističkom obliku zastupa džabarîya (v.), dok se druge ortodoksne škole (mu'tazila i aš'ariti) brane od napadaja da usvajaju fatalistički nauk. Ve

Kâla (sansk.), vrijeme u empirijskom i matematskom smislu; termin izveden iz korijena *kal* koji se nalazi u riječi — kalkulirati (= računati). — Za odnos prema kategoriji prostora usp. âkâša.

Kalâm (islam), govor, logos, argumentacija; naziv za spekulativnu teologiju koja se služi metodama dijalektičke filozofije, osobito helenske. U užem smislu kalâm označuje učenje škole mutakallimun (v.), koja je nastala odvajanjem ortodoksnih teologa, najprije Aš'arija u 9. st., od teološkog »liberalizma« škole mu'tazila (v.). — Racionalna teologija ovih dijalektičkih smjerova razlikuje se od teoloških stavova iracionalističkih škola koje polaze od intuitivnog iskustva (ma'rifa, v.), i među kojima se osobito ističe misticizam sûfija (v.). Ve

Kalkil (franc. calcul), račun, metoda zaključivanja i dokazivanja koja se sastoji u operiranju simbolima prema formalnim pravilima. Upotrebljavaju ga znanosti, a proučavaju ga simbolička logika i matematika.

Kalokagatia (grč. kalós = lijep i agathós = dobar), »lijepa dobrota«, kategorija u kojoj se sjedinjuju i najuže povezuju ljepota i dobrota. Nerazlučivost obaju pojmova u antičkih Grka, kao specifični ideal njihova načina života, obrazovanja i odgoja, ukazuje na izvornu (sadržajnu) nediferenciranost i neodvojivost etičkog i estetskog područja (koja se često jezično zadržala do danas: lijep za dobar i obratno!). K

Kalpa (sansk.), kozmička mjera vremena od nastanka jednog svemirskog sistema svjetova do njegove propasti; dijeli se na noć i dan stvaralačkog božanstva Brahme ili na četiri razdoblja yuga, koja se kao cjelina nazivaju i mahâ-yuga ili manvantara. Kalpa iznosi 8 milijardi 640,000.000 godina, a trajanje pojedinih yuga nije jednako nego postepeno opada, jer njihov tok predstavlja involuciju svijeta. — Prvo razdoblje, krita-yuga, zlatni vijek, traje četiri desetine kalpe; to je doba apsolutne pravednosti, gdje postoji samo jedna kasta, brâhmanska, i jedna Veda. Drugo razdoblje tretâ-yuga, traje tri desetine kalpe; to je doba zainteresirane djelatnosti, gdje pravednost opada za jednu

četvrtinu, a ostale tri održavaju se prinošenjem žrtava bogovima. Uz brahmansku javlja se i druga, ratnička kasta kšatrija. Treće razdoblje, dvâpara-yuga, traje dvije desetine kalpe; pravednost u svijetu smanjena je na polovicu; postoje četiri Vede, četiri kaste i različiti kultovi; javlja se bijeda i bolest, dužina ljudskog života je postepeno opala. Četvrto razdoblje, kali-yuga, traje jednu desetinu kalpe; to je povijesno razdoblje čovječanstva u kojem živimo. — Ovaj sistem kozmičke evolucije ne postoji u doba Rig-vede, ali je u doba eposa i starijih filozofskih sistema, tj. nešto prije 5. st. pr. n. e., potpuno razvijen i općenito usvojen u Indiji. Ve

Kanon (grč.), pravilo, propis ili skup propisa (zakona, pravila) koji — pravno normirani ili tradicijom nametnuti — općenito vrijede za određeno područje (kanon crkvenog prava, kanon arhitekture); kod Kanta: učenje o metodici, odnosno sistem principa koji reguliraju pravilnu upotrebu razuma. Kr

Kaos, v. haos.

Kapital — za razliku od vulgarne buržujske ekonomije koja pod kapitalom shvaća sumu materijalnih novčanih sredstava za proizvodnju, Marx je pod kapitalom shvaćao bitni društveno-ekonomski odnos u kapitalizmu. A to je odnos između jedne strane koja je vlasnik sredstava za proizvodnju (kapitalist, država) i radnika koji prodaje svoju radnu snagu. Kapital je u biti taj društveni najamni odnos koji je ujedno otuđenje radnika od svoga rada, od sama sebe i drugih. Osnovni historijski zadatak socijalizma je da prevlada taj najamni, otuđeni kapital-odnos u kojem se nalazi radnička klasa i svi ostali slojevi koji ne raspolažu sredstvima za proizvodnju. Kapital nastaje na onom stupnju razvoja društva koje je karakterizirano robnom proizvodnjom, kada i čovjekova radna snaga postaje roba. Kapital je u tom procesu robne proizvodnje ujedno i vrijednost koja svom vlasniku, koji eksploatira radnu snagu, donosi višak vrijednosti (v.). *Kapital* je i životno djelo Karla Marxa. Prvi tom je objavljen 1867. god., a drugi i treći tom je objavio F. Engels nakon Marxove smrti (1885. i 1894). V

Kapitalizam. Društveno-ekonomska formacija za koju je karakterističan odnos slobodnog radnika i kapitaliste. Radnik je slobodan utoliko što nije vlasništvo nikoga, ali je ujedno, radi održanja života, prinuđen da na tržištu prodaje svoju radnu snagu. Vlasnik proizvodnih sredstava — kapitalist — kupuje radnu snagu za određeno radno vrijeme. Budući da radnik radi više nego što je plaćena njegova radna snaga, stvara on kapitalistu višak vrijednosti i time omogućava akumulaciju kapitala i proširenu reprodukciju. Karakteristika liberalnog kapitalizma bila je konkurencija kapitala, koja je imala za posljedicu da su veliki kapitalisti uništavali male, a zatim i hiperprodukciju robe, a ona je dovodila do periodičkih ekonomskih kriza i konačno ratova. Potkraj 19. st. dolazi do stvaranja velikih monopola i do sraštavanja industrijskog i financijskog kapitala. Za ovaj period, (v. imperijalizam) naročito su karakteristični vlast financijskog kapitala i eksport kapitala. Najnoviju fazu razvoja kapitalizma karakterizira razvoj državnog kapitalizma, tj. sve veće upletanje države u život nacije, i to ne samo u politički nego i ekonomski i kulturni život. Privatni kapital je nesposoban za proširenu reprodukciju u nizu grana proizvodnje, koje zahtijevaju goleme investicije, a isto tako ne može riješiti konzekvencije kapitalističkog načina proizvodnje. Uzimajući na sebe »znatne ekonomske funkcije, država i državni aparat dobivaju i svoju samostalnu ekonomsku bazu, te na toj osnovi jača društvena uloga državnog aparata. Buržujska država i državni aparat, u težnji da stiču svoju samostalne funkcije i da se postave iznad društva, nastoje ne samo da još više suzbiju samostalnu društvenu ulogu radničke klase, već i da, ne dirajući u samu osnovu kapitalističkog sistema, ograniče ulogu privatnog kaptala«... Državni kapitalizam »izrasta u razvijenim zemljama iz monopolističkog kapitalizma, koji je postao ekonomski i politički neodrživ i koji spontano traži izlaz iz krize putem podržavljenja

određenih ekonomskih funkcija, zadržavajući bitne karakteristike kapitalističkih odnosa. U tom smislu specifični oblici državnokapitalističkih odnosa mogu biti kako posljednji napor kapitalizma da se održi, tako i prvi korak k socijalizmu. Da li će biti jedno ili drugo — to zavisi u prvom redu od snage i svjesne političke akcije radničke klase, to jest od rezultata njene borbe za vlast« (Program SKJ). V

Karakter (grč. haraso = urezujem), 1) (psihol.) struktura onih osobina ličnosti koje su u vezi s osnovnim stavovima, sentimentima (v.) i usvojenim vrednotama, a dolaze do izražaja u djelovanju čovjeka prvenstveno na društvenom i etičkom planu; 2) (etik.) moralna strana čovjeka; 3) (biol.) svaka izrazita osobina nekog organizma po kojoj se on može uspoređivati ili razlikovati od nekog drugog organizma. Bu

Karakteristika (grč. harakter = obilježje, osebujnost), opis oznaka ili osobina kojima se stvar ili osoba odlikuje.

Karakterologija. Grana psihologije, koja se bavi proučavanjem karaktera ljudi. Glavni su zadaci karakterologije da utvrdi osnovna karakterna obilježja čovjeka i njihove međusobne veze pa da pronađe prikladne metode za proučavanje i mjerenje tih karakternih obilježja. U proširenom smislu uključuje i proučavanje ličnosti čovjeka. Potrebno je razlikovati karakterologiju sa znanstvenim pretenzijama od pučke karakterologije, koja ulazi u parapsihologiju (v.). Bu

Kardinalan (lat. cardinalis = stožerni), temeljan, osnovan. Kardinalnim krepostima (vrlinama) nazivaju se one koje tvore osnovu etičke ličnosti; prema Platonu te su kreposti: mudrost, hrabrost, umjerenost i pravednost. Kršćanstvo je tim »naravnim« kardinalnim krepostima pridružilo tri »nadnaravne« (teološke): vjeru, nadu i ljubav. Kr

Karma (ind. karma = djelo), budistički nauk prema kojem su naš sadašnji život i osnovni karakter, a prema tome i naš udes, određeni djelima što smo ih izvršili u svom predašnjem životu (v. metempsihoza, palingeneza).

Karman (sansk.), »djelo«; u filozofskom smislu djelatnost kao pokretna snaga moralnog determinizma u individualnom životu, a također i općeg kauzalnog zbivanja u svemiru. Zakon, retribucije moralnih posljedica ili »dozrijevanje plodova« (vipâka) djelatnosti ne ograničuje se na jedan život, nego je osnov vjere u kontinuitet duše (gjîva) ili samosvojstva (âtman) kroz niz života ili »preporađanja« (punar-bhava). Preporađanje je uvjetovano moralnom obvezanošću djelima iz prijašnjih života. »Bića su nasljednici vlastitih djela« prema nauku gotovo svih indijskih vjerskih i filozofskih učenja. Kao takva ona su u biti »kontinuumi« (santâna), a ne individuumi. Zato je moguća vjera u preporađanje ili kontinuitet stanja svijesti i bez vjere u vječni identitet ili individualnost duše. To je shvaćanje karakteristično za Buddhino učenje, gdje se istodobno djelatnost identificira s voljom. — Po specifičnoj zavisnosti od principa karmana učenje o preporađanju nije identično s učenjem o metempsihozi ili reinkarnaciji uopće, koja se javlja i izvan indijskoga kulturnog kruga. Još je jasnija razlika karmičkog determinizma od fatalističkih vjerskih i filozofskih nauka. Sve teorije o karmanu smatraju vezanost za vječni tok zbivanja (samsâra) izvorom patnje iz koje se traži put oslobođenja (mukti). Oslobođenje se postiže odricanjem od plodova djelatnosti koja treba da postane nezainteresirana. Ideal slobode tu odgovara idealu apatije u grčkoj filozofiji, ali mu je karakteristična pretpostavka da se njegov cilj određuje izričito kao stanje »onkraj dobra i zla«. Uvrzenost bića u krug moralne obvezatnosti djela posljedica je metafizičkog neznanja (avidya) ili vjere u individualnost samosvojstva (âtman). — Karman je ujedno kauzalni zakon kozmičkog zbivanja, jer su ne samo pojedinci nego i svjetovi kao cjelina, uključivši tu i božanske panteone, podređeni kružnom zakonu beskrajnog nastajanja i propadanja. Snaga djela je iznad moći bogova. Ovo se uvjerenje razvilo kao dogma iz uvida u kozmičku zakonitost (rita, v.) u ranim vedskim himnama. Brahmanski svećenici proglasili su zatim obvezanost bo-

gova da se pokore ritualnim djelima koja propisno vrše žrtveni svećenici. Ve

Kartezijanizam (od lat. transkripcije imena Descartes: Cartesius), smjer novovjekovnog racionalizma koji polazi od njegova osnivača, francuskoga filozofa i matematičara Renéa Descartesa (1596–1650), i doživljava mnoge izmjene i dopune od njegovih sljedbenika. Kao novator i »otac novovjekovne filozofije« Descartes počinje sasvim ispočetka i polazi u potragu za sigurnim temeljem spoznaje. Taj se temelj sastoji u novoj metodi radikalne sumnje u sve osim izvjesnosti vlastita opstanka u aktu mišljenja: cogito, ergo sum. Ovaj stavak nije silogizam, nego neposredno znanje ili samoizvjesnost. Odatle proizlaze i novi kriteriji istine kao izvjesnosti: jasnoća i razgovijetnost. Iz samoizvjesnosti Descartes neposredno izvodi izvjesnost prirođenih ideja: pojma Božjega opstanka, matematičkih i geometrijskih aksioma, i ove su nužno istinite. Matematička je egzaktnost uzor istinitosti i mjerilo svakog bitka: što se ne da točno izmjeriti, nije izvjesno i ne može biti, budući da se ne može jasno i razgovijetno predočiti. Mehaničko-racionalistički pristup zbiljnosti prisiljava Descartesa da sve što jest mora sagledati samo kvantitativno kao stvar (res): unutrašnji neprotežni svijet duše javlja se kao »res cogitans«, a izvanjski tjelesni svijet kao »res extensa«, te obje supstancije bivaju funkcijom apstraktnoga geometrijskog prostora. Njihov dualizam Descartes pokušava premostiti intervencijom treće supstancije: Boga. Polazeći od ovih principa on je izgradio i nove znanosti: analitičku geometriju koja svijet promatra kao sistem čvrstih točaka u prostoru, i shodno tome klasičnu mehaniku. Novovjekovna filozofija i egzaktna znanost duguju svoje porijeklo kartezijanizmu, a ne manje i novovjekovna tehnika u težnji da ovlada prirodom kao pukim objektom. Među nastavljače kartezijanizma valja ubrojiti Spinozu i spinocizam (v.) kao i okazionalizam (v.) Geulinxa i Malebranchea, a ne manje i francuske prosvjetitelje. Pe

Kasta, nasljedna staleška organizacija indijskog društva. Indijski je termin varna ili »boja« puti po kojoj su se arijski osvajači po dolasku u Indiju razlikovali od dravidskih starosjedilaca. Četiri glavne kaste određene su u Manuovu zakoniku, tradicionalnom osnovu indijskog društvenog poretka: 1) brāhmana, kasta svećenika; 2) kšatriya, kasta plemića i ratnika; 3) vaišya, kasta seljaka i trgovaca; 4) šūdra, kasta slugu. Izvan kasta nalaze se parije. Kastinski sistem postao je u povijesnom razvoju vrlo kompleksan, tako da se razlikuje više od 3000 kasta. Mitološka slika o nastanku kasta iz božanskog praoca Puruše nalazi se u himni Rig-vede 10, 90: »Iz njegovih usta postaše brāhmani, rāgjanya (kšatriya) iz ruku, iz bokova vaišya, a iz nogu mu nastade šūdra.« Ve

Katalepsija (grč. katalepsis = hvatanje), patološko stanje koje se očituje u nehotičnom zadržavanju tijela ili udova u položaju u koji smo ih postavili.

Katarza (grč. katharsis = očišćenje), u prvotnom najopćenitijem moralnom značenju čišćenje duše od osjetnosti, što djeluje na cjelokupnu čovjekovu ličnost. U estetskom značenju prema Aristotelovoj »Poetici« umjetničko djelo (npr. drama) izaziva kod gledalaca osjećaje (afekte) sažaljenja i straha te ih oslobađa od tog stanja. Time se čovjek uzdiže iznad egoizma, jer spoznaje da se životne promjene događaju i bez naše volje. U misticizmu katarza znači čišćenje duše od grijeha. B

Katasilogizam (grč. káta = protiv), protusilogizam, protudokaz, silogizam (v.) koji se suprotstavlja nekom drugom silogizmu.

Kategorematično (grč. kategorema = ono što je od nekog iskazano), ono što nešto određeno znači, ono što i zasebno uzeto ima značenje, za razliku od sintegorematičnog (v.) što nema samostalno značenje, nego ga ima samo u vezi s drugim značenjima. P

Kategoričan (grč. kategorikós), koji izjavljuje, tvrdi; u opreci prema hipotetičkom (v.) znači bezuvjetan. Kategoričan sud postavlja bezuvjetnu tvrdnju te ima oblik S jest P (S a P), odnosno S nije P (S e P). Kategoričan

silogizam (v.) ima kao premise samo kategoričke sudove. Kategorični imperativ znači bezuvjetan zahtjev za stanovito postupanje, a kao izraz naročito je poznat u vezi s Kantovim formulacijama moralnih normi (v. imperativ). Pet

Kategorija (grč. kategoreín = izreći, kategoriai = načini izraza). Pojam kategorija uveo je u filozofiju već Aristotel kao najopćenitiju oznaku bića. U logičko-rečeničkom iskazu to su najopćenitiji predikati. Pomoću kategorija sve je određeno prostorno i vremenski u svojim stanjima. Aristotel je postavio ovih 10 kategorija: 1) podmet, supstancija (npr. čovjek); 2) kvantiteta (dva lakta dugo); 3) kvaliteta (bijelo); 4) odnos, relacija (dvostruko, pola); 5) mjesto (u Likeju); 6) vrijeme (jučer); 7) položaj (on leži); 8) imanje (naoružan); 9) djelovanje, činjenje (siječe); 10) trpljenje (biva siječen). Od svih kategorija najvažnija je supstancija, koja je uvijek nosilac (subjekt) svojstava, a ostalih devet kategorija su oznake (predikati) supstancije i zovu se akcidencije (grč. symbebekóta). Stoici su već sveli Aristotelovih deset kategorija na svega četiri i to: supstancija, svojstvo, stanje i odnos.

Descartes i Spinoza razlikovali su samo supstanciju i njena svojstva (atributi, modusi). Kant je dao drugačije tumačenje kategorija. On smatra da su kategorije forme mišljenja pomoću kojih shvaćamo predmete. One su čisti pojmovi razuma. Sve se kategorije osnivaju na logičkim funkcijama u sudovima. Na osnovu svoje teze, da vrste kategorija odgovaraju vrstama logičkog suda, Kant je dao ovu sistematizaciju kategorija: 1) kvantiteta: jedinstvo, mnoštvo, sveukupnost; 2) kvaliteta: realitet, negacija, limitacija; 3) relacija: inherencija i supstancija, kauzalitet i dependencija (uzrok i posljedica), zajednica (uzajamnost između onoga što radi i onoga što trpi); 4) modalitet: mogućnost-nemogućnost, egzistencija-neegzistencija, nužnost-slučajnost. Kantove kategorije ostaju samo u subjektivitetu mišljenja. Kod Hegela kategorije nisu samo forme mišljenja nego i forme bitka. Ta teza prihvatljiva je i za filozofiju marksizma kad pod bitkom shvatimo tvar, materiju. B

Kategorijalan, koji se tiče kategorija (v.), s kategorijama u vezi.

Kauzalan (lat.) uzročan, koji biva po uzrocima, bez obzira na eventualnu svrhovitost (finalnost). Suprotno: finalan.

Kauzalitet (lat. causalitas), kauzalnost, uzročnost, uzročna veza, odnos uzroka i učinka (posljedice), uzročno-posljedična nužda. Kauzalitet u mnogostranim oblicima prožima sve pojave u prirodnoj i društvenoj stvarnosti: prije svega u direktnoj, neposrednoj uzročno-posljedičnoj vezi među pojedinim pojavama, koja nije naprosto linearna i jednosmjerna, jer se stanovita posljedica može odražavati ne samo na daljnjim posljedicama, nego i na samom svom uzroku odnosno suuzrocima pa i na ostalim prethodnim uzrocima. U stvarnosti postoji bezbroj »kauzalnih lanaca«, često međusobno isprepletenih, pri čemu su uzrok i posljedica jedan nedjeljiv fenomen, jer svaka pojava predstavlja ujedno posljedicu (nekog uzroka odnosno nekih uzroka), kao i uzrok (neke posljedice odnosno nekih posljedica). Međutim, nije svaka pojava sa svakom pojavnom izrazito kauzalno povezana, nego se mnoge pojave s različitih kauzalnih lanaca često »slučajno« nađu zajedno, te se bez ikakve veze osim prostorno-vremenske, odnosno samo u prividnoj nestvarnoj suvislosti, nižu jedna iza druge kao npr. uzimanje beznačajnog lijeka i ozdravljenje bolesnika, zapažena crna mačka i nezgoda. Prema tome, iako se kauzalitet ostvaruje u vremenu, ipak nije svaki »post hoc« (»poslije toga«, vremenska uzastopnost) ujedno i »propter hoc« (»poradi toga«). Osim toga, ima pojava koje se bez međusobne neposredne uzročne veze ipak redovito, stalno pojavljuju zajedno, bilo u vremenskom slijedu tj. sukcesivno, dijahrono (npr. dan i noć), bilo istodobno, simultano, sinhrono, »paralelno«, i to zato što se mogu shvatiti kao svojstva stanovitih složenijih pojava, odnosno nekih bića i predmeta, te na taj način svoditi na zajednički uzrok. Zadatak je pojedine znanosti da na pretpostavci kauzaliteta istražuje i

ustanovljuje konkretne uzročne veze u bogatom i raznolikom iskustvenom materijalu (v. uzrok, uvjet, kauzalni zakon, kauzalni neksus, determinizam). Pet

Kauzalizam, filozofijsko stajalište prema kome je sve određeno uzročno-posljedičnim vezama bez svršnog, finalnog, teleologijskog usmjerenja.

Kauzalni neksus (lat.), uzročna povezanost dviju pojava, događaja, djelatnosti i sl., koji se međusobno odnose kao uzrok i posljedica (v. kauzalitet).

Kauzalni zakon (princip kauzaliteta) kazuje da svaka pojava, promjena, događaj, ima svoj uzrok, da se promjene u stvarnosti odvijaju u obliku kauzaliteta (v.). Bez kauzalnog zakona, takoreći zakona nad zakonima, svijet i život ostali bi za čovjeka kaotični i neshvatljivi, a znanstvena spoznaja stvarnosti nemoguća. Stoga se kauzalni zakon shvaća kao jedna od spoznajnih kategorija (v.), kao neophodna pretpostavka odnosno postulat (v.) znanstvenog mišljenja, kao princip znanstvenog istraživanja i tumačenja stvarnosti. Kauzalni zakon predstavlja osnovu za proširenje i obogaćivanje znanja induktivnim zaključivanjem (v. indukcija). Na osnovu kauzalnog zakona moguće je razumjeti s jedne strane pravilnost, postojanost, jednoobraznost, uniformnost prirodne stvarnosti (prirodni zakoni), a s druge strane povijesno kretanje i svjesne akcije u društvenoj stvarnosti. Kauzalni zakon formuliran je već i antiknoj filozofiji (Demokrit, Aristotel, stoici, Epikur), a naročito istaknut u filozofiji novoga vijeka kao neophodna pretpostavka znanstvene (napose prirodoznanstvene) spoznaje. Međutim, načini njegova filozofijskog opravdanja s obzirom na izvor, valjanost i granice razlikuju se kod pojedinih filozofijskih pravaca u skladu sa spoznajnoteorijskim stavovima (v. empirizam, senzualizam, skepticizam, racionalizam, kriticizam, apriorizam, pragmatizam, instrumentalizam, fikcionalizam, kondicionalizam). Pet

Kazuistika (lat.), tradicionalni naziv za razmatranje pojedinačnih mogućih slučajeva stanja savjesti, napose pri sukobu među različitim dužnostima (borba motiva), s uputama kako bi u dotičnom slučaju trebalo postupiti u skladu s moralnim propisima. Pet

Khandha (pâli), skupina, odsjek ili odlomak; u Buddhinoj nauci naziv za pet osnovnih skupina ili dijelova (pańća-khandha) psiho-fizičkih pojava, osobito u učenju o ljudskoj ličnosti koja se smatra složenom pojavom bez posebnog metafizičkog nosioca individualnosti. U tom smislu budistička teorija o pańća-khandha zamjenjuje vedântinsku teoriju o âtmanu (v.), »kao što se određeni sklop dijelova naziva kolima, tako se u upotrebljava uobičajeno ime Čovjek kad se pojave ove skupine«. Tih pet skupina, koje se definiraju i kao »elementi prianjanja« (uz egzistenciju), jesu: 1) tjelesni lik (rûpa), tj. četiri materijalna elementa i od njih zavisna tjelesnost«; 2) osjeti (vedanâ), tj. vid, sluh, miris, okus, opip i predodžba; 3) zamjedbe (sańńâ) na istih šest osjetnih područja; 4) ostvarenja (sankhâra), tj. šest vrsta ispoljenja volje; i 5) svijest (vińńâna) na istim područjima. — Pojedini od tih elemenata ne posjeduju nezavisnu zbiljnost, nego se pojavljuju samo u momentanim skupovima: »Ono što postoji kao osjet, zamjedba i svijest, to je povezana pojavnost, a ne nezavisna, pa se te pojave ne mogu pojedinačno odvajati da bi se pokazala njihova različitost. Jer, ono što osjećamo, to i zamjećujemo, a što zamjećujemo, toga smo i svjesni« (Magjgjhima 43). — Među ovim skupinama najkarakterističnija je za budističku filozofiju sankhâra (v.). — Osim ove glavne podjele psiho-fizičkih elemenata na pet skupina, postoji i dihotomijska podjela na »ime i lik« (nâma-rûpa — prevodi se kao »subjekt i objekt« ili »forma i materija«), koja ima više logički nego psihološki smisao. — Odgovarajući sanskrtski izraz skandha upotrebljava se kao filozofski termin samo u ovom budističkom smislu. Ve

Kibernetika (grč. kybernetikê tehne = kormilarska vještina), znanstvena disciplina koja istražuje »dinamičke samoregulirajuće i samoorganizirajuće sisteme« (G. Klaus, Kybernetik in philosophischer Sicht). Sastavna

ili granična području su joj teorija sistema, teorija upravljanja, teorija informacije i teorija igre. Već je Platon toj riječi, polazeći od njena osnovna značenja kao vještina upravljanja brodovima, dao opće značenje u smislu umijeća upravljanja naprosto i često primijenjivao na upravljanje državom. Osnivačem kibernetike u navedenom današnjem smislu smatra se Norberta Wienera koji je, shvativši žive organizme i strojeve kao sisteme, istraživao njihove analogne karakteristike u njihovu ponašanju i funkcioniranju (Cybernetics or Control and Communication in the Animal and the Machin, 1948). Z

Kinematika (grč. kinema = gibanje), učenje o gibanjima bez obzira na sile koje pri tom djeluju.

Kinestetičko, ono što je u vezi s kinestezijom (v.).

Kinestezija (grč. kinein = pokretati i aisthesis = osjećanje), skup osjeta pomoću kojih individuum dobiva podatke o pokretima i položaju različitih dijelova svoga tijela. Osjeti toga područja uvjetovani su funkcijom proprioreceptora, koji se nalazi u zglobovima, mišićima i tetivama. Bu

Kinici (ime od gimnazije posvećene Heraklu u Kinosargu — sjeverno od Atene). Pripadaju Sokratovoj školi. Oni su učili da svaki čovjek može postići blaženstvo ako živi tako da ima što manje potreba. Osnivač škole je Antisten. Majka mu je bila tračka robinja, pa stoga nije imao puno građansko pravo. Antisten je učio da je traženje zadovoljstva neprirodno i da je to bolest. Platon u Fedonu (59 B) kaže da je Antisten bio prisutan u času Sokratovog umiranja. Na području etike Antisten je učio da je vrlina dovoljna za blaženstvo (eudaimonia), može se naučiti (didakté) i ne može se izgubiti (anapóbletos). Tko to nije postigao, bolje da ne živi. To je smisao kinizma. Antisten je bio poznat i po alegorijskom tumačenju Homera. Antistenov nastavljač bio je Diogen iz Sinope (sjev. obala Male Azije). Na pitanje što ja najbolje odgovorio je: parresia (sloboda govora). Diogenu je sačuvano više anegdota (npr. da je stanovao u bačvi). Zvali su ga mahnitim Sokratom. B

Kinizam: učenje kinika. Osnovni je problem etike da se ostvari najviše dobro. Prema kinicima to čovjek može postići ako u životu bude imao što manje potreba. Samo će tada imati vremena za svoj duh i sve što je trajno. Kinizam je bio reakcija na neumjeren i nerazuman život. Ističući vrijednost duha nasuprot hedonističkom egzistiranju kinici su postali nosioci prirodnih vrednota pomoću kojih čovjek može ostvariti smislen život. B

Klasa (grč. i lat.), razred (školski), vrsta (bilja-ka, životinja, pojava itd. s određenim podudarnim, zajedničkim oznakama). U logici: grupa pojedinačnih predmeta koji se unutar jednog mnoštva podudaraju u određenim obilježjima i karakteristikama i kao takvi se mogu pojmovno svrstati u sređenu ili raspoređenu cjelinu (klasifikacija, v.). U prirodnim znanostima sistematičko jedinstvo između rodova, vrsta, podvrsta i grupa po nekom planu ili zajedničkom (unutrašnjem ili izvanjskom) principu. Društvene su klase (prema klasicima marksizma) one ljudske grupe koje se konstituiraju, određuju i u povijesti djeluju na osnovu svoga ekonomskog položaja u zbiljskoj jednakoj objektivnoj ulozi u društveno-ekonomskoj i političkoj organizaciji rada (eksploatatorska i eksploatirana klasa); u suvremenom građanskom društvu postoje po učenju marksizma dvije velike i glavne klase: buržoazija (vlasnici sredstava za proizvodnju koji su i vladajuća klasa) i proletarijat (koji »posjeduje« i prodaje samo svoju radnu snagu, što dolazi na tržište kao i svaka druga roba). Čitava je povijest borba klasa (već u Hegela »gospodar i sluga« — »Fenomenologija duha«). Svojom pobjedom nad buržoazijom proletarijat treba ostvariti besklasno društvo, jer on svojim povijesnim položajem i okrenutošću u budućnost ne zastupa i ne realizira u svojoj borbi nikakve posebne (klasne) interese, nego ukida sebe kao klasu i svoju suprotnost u interesu čitavog čovječanstva. K

Klasifikacija (lat). U logičkom smislu: postupno provedena divizija nekog višeg pojma kroz sve ljestvice nižih pojmova do potpunog sistematskog pregleda pojmovnog materijala kao što je to naročito svojstveno nekim prirodnim znanostima (zoologija, botanika, mineralogija). Klasifikacija zapravo predstavlja čitav složaj divizija s glavnom divizijom na vrhu u smislu piramide pojmova (v. pojam, divizija, subdivizija). Pet

Klasna borba — v. borba klasa.

Klaustrofobija, duševna smetnja koja se sastoji u bolnom strahu i zebnji kod osobe koja se nalazi u zatvorenom prostoru, pa čak i u slučaju da je sama izvan svake opasnosti.

Koadaptacija (lat. co = sa, zajedno i adaptare = prilagoditi), istovremeno međusobno određeno prilagođivanje organa i njihovih funkcija na izvanjske uvjete života. Korelativno prilagođivanje. Suprotno tezi darvinizma da izvanjski uvjeti jednosmjerno determiniraju organske promjene. F

Kôan (japanski; kineski: kungan), »javno svjedočanstvo« koje »služi kao mjerilo sposobnosti rasuđivanja« učenika u školama zen (v.). Sastoji se redovno od izjava ili odgovora slavnih učitelja zena, a svrha mu je »da na umjetni način, ili sistematski, izazove u svijesti učenika ono (kritično stanje) koje su stari učitelji spontano stvarali u sebi« (D. T. Suzuki). Stanje svijesti o kojem se ovdje govori odnosi se na satori (v.) — doživljaj intuitivnog »prosvjetljenja«. Pomoću kôana učitelji zena žele da izgrade sistem analogan racionalnom (v.) izvodu na području koje je po definiciji krajnje iracionalno (v.), jer kôan treba da »usmrti proračunatost duha«, da »potpuno istrgne iz korijena duh koji je od pamtivijeka djelatan« u konstruktivnom svjetovnom smislu. Prema skolastičkoj teoriji postoji niz od 1700 kôana ili zadataka koje učenik postepeno treba da riješi da postane kvalificirani učitelj zena. Doživljaj satori vezan je međutim za potpunu koncentraciju na jedan jedini kôan. — Suvremeni japanski filozof K. Tsuđimura, iz Suzukijeve škole, nastoji ovako razjasniti dvostruki smisao termina kôan u duhu današnje evropske filozofije: 1) »Kôan je didaktičko sredstvo kojim se želi dovesti učenika u bivstvo ishodišnog samosvojstva, tj. ništavila. — 2) Kôan nije samo didaktičko sredstvo, nego i eksplikacija skrovitog bivstva svakidašnjeg opstanka. Njegova paradoksna aporetičnost (v.) nije ništa drugo nego bivstvena bezizlaznost ljudske svagdašnjice.« — Primjeri kôana: Na pitanje: »Što je *tao?*« Nan-ts'uan je odgovorio: »Tvoj svakidašnji duh, to je tao.« — Na pitanje: »Koji je smisao dolaska prvog patrijarha u Kinu?« Čao-čeu je odgovorio: »Čempres u dvorištu.« — Na pitanje: »Što kažete nekome tko nema što nositi? »isti je mudrac odgovorio: »Nosi to i dalje!« — Na pitanje: »Kako to da onaj tko ne razumije nikada ne sumnja?« Feng-hsi je odgovorio: »Kad kornjača hoda po zemlji, ne može izbjeći da joj tragovi ostanu u blatu.« — Na pitanje: »Što da se radi kad se nigdje ne vidi granica, ma koliko raširili oči?« Jun-men je odgovorio: »Gledajte!« — Neki je učenik upitao Hsing-hua: »Nisam sposoban da razlikujem crno od bijeloga. Molim vas, razjasnite mi to bilo kako!« Tek što je to izrekao, učitelj je počeo da ga mlati svom snagom. Ve

Koegzistencija (lat. coexistentia), istovremeno postojanje, postojanje više stvari u isto vrijeme. Na socijalnom planu istovremeno postojanje dviju ili više država s istim ili različitim društvenim uređenjima. Koegzistiranje može biti aktivno i miroljubivo kao i u obliku sukoba. Današnja je koncepcija velikog broja zemalja da je aktivna i miroljubiva koegzistencija jedini put rješenja suvremenih problema i očuvanja čovječanstva od nuklearne katastrofe. V

Kognitivan (lat. cognitus = poznat, dokazan), spoznajni, koji se tiče spoznaje, odnosno primjeren spoznaji, spoznatljiv. Po H. Maieru taj je pojam suprotan emocionalnom (v.).

Koherentnost (lat. cohaerentia = povezanost) označava općenito povezanost, međupripadnost pojedinih elemenata i faktora. Pojam zadobija filozofijsko značenje kod N. Hartmanna koji, ukazujući na Platonovu

misao o »zajedništvu ideja«, pojmom koherencije označava jedinstvo nekog kategorijalnog sloja. Pojam se također upotrebljava i u psihologiji.

Koincidencija (lat. coincidentia = podudaranje), vremensko poklapanje različnih pojava, istodobnost. U psihologiji: jedan od četiri načina asocijacije (v.) predodžbi ili ideja koje su istodobno stupile u svijest, tako da se i kod njihova reproduciranja (v.), kad jedna od njih stupi u svijest, istovremeno pojave i sve druge skopčane s njom. U filozofiji kod N. Kuzanskoga osnovni problem filozofije je »coincidentia opositorum« (v.), tj. prevladavanje ograničenih suprotnosti u apsolutu, u apsolutnom jedinstvu. U Hegelovoj dijalektici nalazimo dijalektičku koincidenciju protivrječnosti, koja se prevladava u višim pojmovima i konačno u jedinstvu ideje. S

Kolektivan (lat. collectivus), zajednički, zbirni, skupni. U filozofiji: pojam koji obuhvaća više predmeta u jednu cjelinu (narod, svemir). Kolektivno vlasništvo — zajedničko, suprotno od privatno. Kolektivno vlasništvo u socijalizmu jedni shvaćaju pretežno kao državno vlasništvo (staljinizam kao krajnji oblik), drugi kao društveno vlasništvo pod neposrednom upravom proizvođača i radnih ljudi pomoću različitih oblika samoupravljanja (jugoslavenska koncepcija socijalizma). Prvi oblik se povijesno pokazao samo kao jedna nerazvijenija faza koja može dovesti do mnogih birokratskih deformacija i negiranja početnih socijalističkih impulsa i odnosa (v. staljinizam). Dok ova počiva na koncepciji jačanja uloge države u socijalizmu (etatistički socijalizam), ona druga počiva na dosljedno shvaćenoj Marxovoj, Engelsovoj i Lenjinovoj koncepciji odumiranja države, prevladavanja političke alijencije, prema tome daljnjeg ekonomskog i političkog oslobađanja čovjeka. V

Kolektivizam (lat. colligere = sabrati, sastaviti), socijalno-politička koncepcija po kojoj proizvodna sredstva, i u industriji i u poljoprivredi, treba da budu zajednička, kolektivna svojina. Svaki konzekventni socijalizam je kolektivizam. Razlike postoje samo u shvaćanju putova i brzine pretvaranja privatnog vlasništva u zajedničko, kolektivno. V

Koleričan, v. kolerik.

Kolerik, čovjek nagla i razdražljiva temperamenta, koji lako zapada u srdžbu. Izraz potječe od Hipokrata i njegove podjele temperamenata (v.). Pt

Koligacija (lat. colligatio = sabiranje), ujedinjavanje svojevrsnih objekata pod jednim te istim rodnim pojmom.

Kolizija (lat. collisio), sudar, sraz dvaju tvrdih tijela kod udarca. U prenesenom značenju, sukob oprečnih stvari ili interesa. U etici, sukob nespojivih, međusobno isključivih dužnosti, prava ili interesa

Kombinacija (lat. combinatio = sastavljanje), redanje i povezivanje različnih okolnosti ili činjenica da bi se dobila neka suvisla cjelina. Fantazijom se tako kombiniraju predodžbe u nove predodžbene komplekse, a mišljenjem, pojmovi u sudove i sudovi u zaključke. S

Kombinatorika (lat. ars combinatoria), udruživanje predmeta koji na taj način poprimaju posebna obilježja (predmet matematičke znanosti). G. W. Leibniz je kombinatoriku primijenio na studij pojmova (jedan dio logike), a svojim nastojanjem oko matematičkog znakovnog jezika i metode filozofskog računa, anticipirao modernu simboličku logiku K. je često elemenat umjetnosti i obilježje izuma. U psihologiji, k. je misaoni proces udruživanja različitih dijelova iskustva odnosno kreativne mašte u jedinstvenu cjelinu. Šp

Komično (grč. komikos = veseo, šaljiv), označava određeno stanje ili zbivanje koje pobuđuje smijeh ili veselost. Prema Aristotelu komična može biti samo ona pogreška ili zabluda koja je bezbolna i neškodljiva. Različite estetske teorije komičnog zasnivaju taj pojam često na pokušaju povezivanja nečeg protivrječnog i nespojivog. Tako Kant drži da se komično temelji na osjećaju besmisla (Widersinniges), a Schopenhauer na iznenada uočenoj nepodudarnosti (Inkongruenz) između pojma i realnog

predmeta. Lips smatra da se komične situacije stvaraju kad nešto malo i beznačajno zahtijeva da bude veliko i značajno, pa komično definira kao »iznenađujuće malo«. Osjećaj ugode kod komičnog objašnjava on time što postoji, u očekivanju nečega teškog i značajnog, određena psihička prenapetost koja se pretvara u osjećaj lagodnog veselja i preobilja zbog toga što se zbilo nešto mnogo lakše i beznačajnije od očekivanog. Pojmu komičnog posvetili su posebnu pažnju i mnogi drugi estetičari i psiholozi (S. Freud, H. Bergson, M. Dessoir, N. Hartmann, Ch. Lalo i dr.). G

Komparacija (lat. comparatio), uspoređivanje, usporedba; istodobno, odnosno naizmjenično promatranje dvaju ili više predmeta, podataka, smislenih sadržaja i sl. da bi se uočile njihove podudarnosti i razlike. Kao elementarna psihička aktivnost, koja se javlja još na razini osjetne percepcije, komparacija je bitno važna za nastanak duševnih oblika općenosnog karaktera (tipskih, shematskih predodžaba, pojmova itd.) koji, smisleno sređujući neposredne podatke objektivnog i subjektivnog porijekla, omogućuju životnu orijentaciju i stvaranje slike o svijetu. Kr

Kompenzacija (lat. compensatio = izjednačenje, izravnanje), u vrlo raširenoj upotrebi u pravu, ekonomiji, socijalnoj etici, individualnoj psihologiji, biologiji itd. U kršćanskoj teologiji, doktrini o božanskoj ekonomiji spasenja, k. znači adekvatnu naknadu što ju je Krist kao čovjekom postali Bog dao svojom smrću za istočni grijeh kojim je narušen prvotni red uspostavljen stvaranjem. U teodicejskim diskusijama u 18. st. oko pitanja dobra i zla u svijetu, javlja se optimistička teza o unutarsvjetskoj kompenzaciji putem božje umne dobrote (Kant: »Jer upravo ta kompenzacija zala jest zapravo onaj cilj koji je božanski umjetnik imao pred očima«). Suvremene filozofijske antropologije koje smatraju čovjeka nagonski osiromašenim, »nespecificiranim« bićem koje nije vezano ni za koju jednoznačno određenu okolinu vide u čovjekovoj civilizaciji i kulturi kompenzaciju te njegove nagonske lišenosti. U raznim značenjima pojam kompenzacije prisutan je i u suvremenim filozofijama povijesti i to, prema nekima, čak kao »fundamentalna filozofijsko-povijesna kategorija« (Lübbe). Tako se prema nekim filozofima povijesti u modernim društvima progresivnog i zaoštravajućeg otuđenja i postvarivanja što dovode do bezpovijesnosti nastoji razvojem duhovnih, društvenih i posebno povijesnih znanosti kompenzirati bezpovijesnost (J. Ritter). U političkoj i socijalnoj filozofiji pod pojam kompenzacija svode se fenomeni i procesi u kojima funkcije što ih bazične socijalne institucije usljed komplesnog društvenog razvoja ne mogu više obavljati, preuzima viša socijalna institucija, u krajnjoj liniji država. Tako se državnim reguliranjem npr. privrednog života, odgoja i obrazovanja kompenzira deficitarnost samoreguliranja neposrednih nosilaca privrede, odgoja i obrazovanja (poduzeća, roditelja, škole). Z

Kompetentnost ili **kompetencija** (lat. competere = težiti; biti prikladan za što) u običnom govoru nadležnost rješavati ili raditi nešto, znanje koje nekoga osposobljuje da mjerodavno sudi o nečemu. Od 13. st. u kanonskom pravu: prihod koji pripada npr. kleriku, njegovo uzdržavanje u nuždi. Danas općenito u pravu: određena nadležnost pojedine pravosudne instancije. Vrlo je raširena upotreba te riječi u raznim suvremenim znanstvenim područjima (biologiji, imunologiji, psihologiji, lingvistici i njezinim granama kao što su psiholingvistika, etnolingvistika, sociolingvistika). U svim tim specijalnim pojmovnosadržajnim određenjima dominira osnovno značenje »moći nešto« ili »biti sposoban« za nešto. Z

Kompleks (lat. complexus = obuhvat), povezanost raznolikih zbiljskih dijelova u jednu osebujnu cjelinu, strukturirani cjeloviti skup različitih psihičkih ili fizičkih elemenata. Organska povezanost neke cjeline koja predstavlja više nego zbroj elemenata od kojih je sastavljena. Npr. u psihoanalizi se otkrivaju kompleksi različito povezanih

predodžbenih grupa, koji su stvoreni podsvjesnim afektivnim uzrokom. F

Kompleksan (v. kompleks), sazdan iz raznolikih dijelova, strukturiran od različitih elemenata.

Komplementarne boje. Svaki par boja koje, kad se pomiješaju u prikladnom odnosu, daju neku neutralnu, akromatsku (v.) kvalitetu. Npr. komplementarne su boje: modro i žuto, crveno i zeleno-modro, zeleno i purpurno itd.

Komponenta (lat. componens), sastavni dio, sastojak, sastojina; ono što ulazi u sastav nečega, što sačinjava jednu stranu (aspekt, faktor, parcijalni uzrok) nekog predmeta, pojave ili čina (npr. »subjektivna komponenta« nekog suda o činjenicama; »lirska komponenta« nekog književnog djela). Kr

Komposibilitet (lat. compossibilitas, compossibilis, grč. sindinatos), mogućnost istovremenog realiziranja dva fakta, dvije stvarnosti, prvi je taj naziv upotrijebio G. W. Leibniz, smatrajući međutim kako sve što je »moguće« nije i »komposibilno«, tj. ostvarljivo u isto vrijeme i u istome svijetu. Šp

Komprehenzija (lat. comprehensio = obuhvaćanje) shvaćanje, mnoštva i mnogolikosti kao jednote i cjelovitosti.

Kompromis (lat. compromissum = uzajamno obećanje), u izvornom rimsko-pravnom smislu dogovor dviju ili više stranaka koje su u sporu da će poštivati presudu suca kojega same izaberu. Danas općenito znači rezultat nagodbe u kojoj stranke u sporu čine ustupke da bi se sporazumijele. Iako je konotacija u popularno moralnoj ocjeni kompromisa često negativna, kompromis se ipak u društvenim znanostima smatra važnim racionalnim sredstvom rješavanja međuindividualnih, međugrupnih i međunarodnih konflikata. Z

Komunikacija (od lat. communicare = učiniti zajedničkim, saopćiti; communicatio = zajednica, saobraćanje), općenito saobraćanje ljudi među sobom, a u filozofiji egzistencije, aktivna otvorenost čovjeka za drugog čovjeka. U toj otvorenosti pojedinac postiže svoju vlastitost time što se on očituje drugome. Tako je samoočitovanje kod Jaspersa istodobno borba, ljubav i solidarnost sudionika u komunikaciji. Kod Sartrea komunikacija kao upućenost na ophođenje s drugima je pranesreća za samobitak. Nasuprot tome u kibernetici se pod komunikacijom razumije plansko i egzaktno prenošenje vijesti među ljudima. Socijalna komunikacija se vrši posredstvom masovnih medija (tisak, radio, televizija, film itd.). Njom se posreduju informacije općenito a vijesti posebno. Socijalna komunikacija sigurno raznoliko obogaćuje pojedinca, ali stvara i mogućnosti manipuliranja ljudima. U svojoj »transformaciji filozofije« K. O. Apel nastavlja na Habermasov pojam interakcije (v.) te zagovara »realiziranje idealne komunikativne zajednice« i komunikativnog djelovanja kao »povijesnog napretka u sporazumijevanju« pomoću umnog konsensa i praktičnog diskursa u zajednici slobodnih ljudi. Pa

Komunizam (lat. communis = zajednički), socijalno-politička koncepcija o društvu koje je dokinulo privatno vlasništvo, podjelu rada na fizički i duhovni rad i uspostavilo ekonomsku i društvenu jednakost ljudi. Ideja komunizma je stara gotovo koliko i klasno društvo, društvo ekonomske i političke nejednakosti. Teški život narodnih masa uvjetovao je traženje nekog društvenog rješenja koje bi omogućilo humaniji i bolji život. Dok god se nisu povijesno razvile određene društvene i ekonomske pretpostavke za takve procese, te su ideje imale izraziti karakter utopijskog. Ali i kao takve bile su značajne pokretačke sile u borbi čovjeka za dokidanje mnogo toga neljudskog i reakcionarnog i ukazivale na veličinu čovjekova samoprijegora i ideala. Komunizam je dobio svoju filozofsku i znanstvenu zasnovanost u Marxovom i Engelsovom učenju (v. historijski materijalizam, socijalizam). Marxova koncepcija čovjeka kao bića prakse, historije kao čovjekove historije i praktičkog mijenjanja svijeta, uloga proizvodnih snaga i odnosa (v.) u tom procesu kao i značajna teorija alijenacije (v.) — os-

nove su te nove koncepcije komunizma. Shvativši, za razliku od anarhista (v.), da socijalna revolucija radničke klase ne može odjednom dokinuti razne ekonomske i političke oblike društva koji su u biti alijenantni oblici (država, roba, novac, tržište), Marx i Engels, a nakon njih i svi veliki marksisti, pretpostavljali su da je nakon revolucije, osim učvršćenja vlasti radničke klase, najvažnije započinjanje procesa prevladavanja ekonomske i političke alijenacije. Teza o asocijaciji slobodnih proizvođača (Marx u »Građanskom ratu u Francuskoj«) i odumiranju države (Engles u »Anti-Dühringu«, Lenjin u »Državi i revoluciji« i drugim spisima itd.) temeljne su ideje o razvoju prve faze komunizma nakon revolucije. Najpregnantnije je to izrazio Marx u »Kritici Gotskog programa« kad govori o prvoj, nižoj fazi komunizma koja slijedi neposredno nakon revolucije, iz starog društva a ne iz svojih vlastitih osnova, te je opterećena još nizom klasnih ostataka. Drug faza, viša, karakterizirana je time što je proces odumiranja države i realiziranja asocijacije slobodnih proizvođača u potpunosti pobijedio, što je dokinuta velika podjela rada i podjela društva na klase. Ali, za tu više fazu pretpostavka je upravo razvoj komunističkih samoupravnih elemenata u nižoj fazi. U najnovijoj povijesti odsudni sukob je nastao između staljinističke koncepcije te prve faze (socijalizma), koja je po toj koncepciji i praksi trebala da bude zasnovana na jačanju države i političke birokracije, i jugoslavenske koncepcije koja prvu fazu zasniva na razvoju samoupravnih organa društva kao jedine garancije da se socijalistički proces ne deformira u političkom birokratizmu ili tehnokratizmu. Inače, komunizam nije nikakvo završavanje povijesnog procesa te će i on imati svoje različite faze koje se danas ne mogu predvidjeti. V

Komunizam savjeta (Rätekommunismus) — struja u marksizmu krajem prvog svjetskog rata kojoj pripada lijeva struja njemačkog komunizma (R. Luxemburg i ostali spartakovci), lijevi dio Nezavisne socijaldemokratske partije Njemačke (USPD) (E. Däuming, R. Müller i dr.) i nizozemski komunisti A. Pannekoek i H. Gorter koji sudjeluju u osnivanju KAPD; nadalje K. Korsch, O. Rühlo, a u Italiji glavni protagonisti »Ordine Nuovo« (A. Gramsci i P. Togliatti). Pod utjecajem ruske revolucije i ideje sovjetske vlasti, svi oni zamišljaju socijalizam i diktaturu proleterijata kao sistem radničkih savjeta izgrađen od industrijske baze (tvornice) po funkcionalno-proizvodnom principu: od radničkih savjeta u tvornicama, preko radničkih savjeta okruga (svaka grana proizvodnje ima svoj savjet) do radničkih savjeta republike koji biraju vrhovni izvršni savjet koji upravlja svim poslovima zemlje. Jedna varijanta (autori Brass, Geyer, Rossenfeld) je predlagala dvojni sistem savjeta: jedna linija savjeta od tvornice do republike, izgrađena također na funkcionalno-proizvodnom principu upravlja ekonomskim pitanjima (Betriebsräte); druga linija ide također u svojoj organizaciji od tvornice do vrha, a upravlja političkim i ostalim pitanjima (Arbeiterräte). V

Komutativan (lat. commutare = promijeniti), koji se odnosi na promjenu, izmjenu, zamjenu.

Konačnost je ograničenost bića s obzirom na prostor, veličinu, vrijeme, snagu itd. U grčkoj filozofiji konačnost pripada svima oblikovanim bićima koja se time razlikuju od bezgraničnog apeirona. I dok prema grčkom shvaćanju konačnost izražava savršenost bića, ukoliko su ona ozbiljila svoju bitnu mogućnost i svrhu, u srednjem vijeku ona je izraz slučajnosti i nesavršenosti bića koje svoj posljednji temelj nema u samom sebi nego u beskonačnom i savršenom Bogu. U suvremenoj filozofiji, naročito u filozofiji egzistencije, konačnost se shvaća kao bitno određenje čovjeka. Štoviše, čovjek je najkonačnije od svih bića, jer zna za svoju konačnost. Nasuprot nastojanju još i njemačkog klasičnog idealizma da čovjek odbaci odnosno ukine svoju konačnost, Heideggeru je stalo do toga »da upravo postane izvjestan konačnosti, kako bi se u njoj držao«. S tim u vezi »pokonačenje« (Veren-

dlichung) je »briga« (Sorge) da se može biti konačan. Štoviše, konačnost kod Heideggera gubi kako svoju tradicionalnu upućenost na beskonačnost tako i puku antropološku određenost, jer je pokušava misliti na sebi samoj kao konačnost povijesnog bitka. Pa

Koncentracija (lat. con + centrum = usmjeriti ili postaviti prema središtu), akt ili proces skupljanja ili usmjeravanja prema nečemu: 1) *(psihol.)* usredotočenje, usmjerenje psihične aktivnosti (pažnje) na, a) neke vanjske pojave ili b) dijelove subjektivnog iskustva; 2) *(kem.)* relativna gustoća rastvora (otopine). Fr

Koncepcija (lat. conceptio = primanje), shvaćanje, poimanje pojma; postavljanje neke osnovne teze koja predstavlja začetak znanstvenog ili umjetničkog djela; nacrt za neko umjetničko ili znanstveno djelo; u širem smislu, svaki pismeni sastavak. U fiziologiji koncepcija znači začeće, početak graviditeta. S

Koncept (lat. conceptus) se kao termin pojavljuje u 4. stoljeću i označava, u prenesenom smislu, imanentne proizvode duhovne djelatnosti. U čitavoj skolastičkoj filozofiji sve do Wolfa i Leibniza termin ima široku ali i nejedinstvenu primjenu s obzirom na različit broj elemenata spoznaje i načina njihovog povezivanja. Od Boetija teorija koncepta bavi se pitanjem da li su *voces* »signa conceptuum« ili se na različit način od pojmova kojima su subordinirani, posebno odnose spram predmeta koje označuju. Termin ima upotrebu u psihologiji za označavanje pojmova koji su naučeni u eksperimentalnim uvjetima. Također se upotrebljava kao sinonim za »pojam« općenito ili »teoretsku konstrukciju«. Gr

Konceptualizam (lat. conceptus = pojam), jedno od osnovnih stajališta u srednjovjekovnom sporu o prirodi univerzalija (v.) (općenitih pojmova). Osnovna je teza konceptualizma da opće, općenitost ne postoji u samim stvarima, kako to tvrde realisti (v.), ali nije ni puka riječ kako to tvrde ekstremni nominalisti (v.), nego postoji u duhu kao pojam (conceptus). Neki smatraju da je konceptualizam umjerena varijanta nominalizma, a neki ga klasificiraju kao poseban treći pravac koji posreduje između logičkog realizma i logičkog nominalizma. P

Kondicionalan, uvjetan, hipotetičan.

Kondicionalizam (kondicionizam, od lat. conditio = uvjet), naučavanje koje tradicionalni pojam uzroka (pripisujući mu natruhe antropomorfizma) zamjenjuje skupom uvjeta, ukazujući na to da nijedna pojava ne ovisi samo o jednom uzroku. Objašnjenje neke pojave sastoji se prema tome u navođenju svih uvjeta o kojima ona ovisi i pod kojima se javlja. Kondicionalizam zastupa fiziolog Verworn, empiriokriticist (v.) Mach i dr. Pet

Konflikt (lat. conflictus), sukob, spor, borba suprotnih ideja ili moralnih načela (v. kolizija).

Konforman (lat.), »s jednakom formom«, koji se oblikovno podudara s drugim i njemu odgovara; *konformitet* je npr. svojstvo mišljenja ili spoznaja (pojmova i predodžaba) da odgovaraju onome na što se odnose (v. gnoseologija. *Konformist* je onaj koji se nekritički odnosi prema vladajućem mišljenju svoje sredine. *Konformizam* je stav konformista. K

Konjunktivan (lat.), koji povezuje; konjunktivnim sudom naziva se sud koji ima uz jedan subjekt više predikata (npr. S je P_1 i P_2 i P_3 ...).

Konkluzija (lat. conclusio), izvođenje, zaključak; u silogizmu, zaglavak.

Konkordancija. U logici: jedna od metoda eksperimentalnog istraživanja koja omogućuje otkrivanje uzročno-posljedične povezanosti pojava. Kod F. Bacona, jedna od tri tablice kojima se proučavaju forme, tablica stupnjeva ili uporeðenja (declinatione sive comparativae). Osnovni princip metode konkordancije definira J. S. Mill: »Ako dva ili više slučajeva pojave koju istražujemo imaju samo jednu zajedničku okolnost, ta jedna okolnost u kojoj se svi slučajevi slažu jest uzrok (ili posljedica) date pojave«. Tu metodu dopunjuju druge: m. razlike, kombinarana m. slaganja i razlike te m. poprat-

nih promjena koje, prema Millu, omogućavaju spoznaju prirodnih zakonitosti. Šp

Konkretan (u opreci prema apstraktnom), stvaran, sa stvarnošću srašten, u stvarnosti sadržan s točnim prostorno-vremenskim određenjem (hic et nunc, v.), pristupačan osjetnom doživljavanju. Tzv. konkretni pojmovi odnose se na pojedinačne zorne predmete. Pet

Konkupiscencija (lat.), vruća želja, žudnja, pohota, požuda. No ima i šire značenje, pa su već srednjovjekovni psiholozi razlikovali kod čovjeka tri vrste konkupiscencije ili libida, i to: libido sciendi, libido sentiendi et libido dominandi, što je označavalo težnju za znanjem, osjećanjem i vladanjem.

Konscijencijalizam (lat. conscientia = svijest), spoznajno-teorijsko idealističko stajalište koje smatra zbiljskom samo svijest i njene sadržaje izvan kojih nema druge zbilje [imanentna (v.) filozofija, solipsizam (v.), fenomenalizam (v.)]. Pet

Konsekutivan, izveden; u logici je konsekutivna oznaka nekog pojma ona bitna oznaka koja slijedi iz druge bitne oznake (npr. iz istostraničnosti nekoga trokuta slijedi i njegova istokutnost) (v. konstitutivan).

Konstanta (lat. constans = postojan), stalna, nepromjenljiva veličina.

Konstantan (lat. constans = postojan), stalan, nepromjenljiv, čvrst.

Konstelacija (lat. constellatio), položaj zvijezda. Po astrologiji (v.) sudbina je svakog čovjeka točno unaprijed određena konstelacijom na dan njegova rođenja. U prenesenom smislu konstelacija znači svako grupiranje političkih, socijalnih, psihičkih i svih mogućih drugih faktora, koji onda imaju određen utjecaj na neko zbivanje. S

Konstitucija, struktura svih faktora i elemenata koji sačinjavaju karakterističnu građu nekog bića ili stvari; najčešće se upotrebljava u odnosu na građu tijela. Pt

Konstitutivan, koji u osnovi određuje bivstvo nečega. Po Kantu je kategorijalni sustav konstitutivan za iskustvo, tj. tek on omogućuje iskustvo. Opreka kod Kanta: regulativan (v.). U logici konstitutivna oznaka nekog pojam znači osnovnu bitnu oznaku za razliku od manje bitnih (konsekutivnih, v.) i slučajnih (akcidentalnih, v.) oznaka. Pet

Konstrukcija (lat. constructio = sklop), u najširem, naročito tehničkom, smislu svaka svrsishodna cjelina koja je prema određenim principima složena od različnih pojedinosti. — U matematici: prikaz nekog pojma pomoću zora koji mu odgovara. Taj je zor, veli Kant, pojedinačan objekt, ali kao konstrukcija pojma on je ipak općevrijedan za sve moguće zorove koji potpadaju pod taj pojam. Konstruirati se dadu samo matematički pojmovi, tj. veličine. — Filozofijska konstrukcija pojma je postupak da se logičkim razvijanjem pojmova odredi, odnosno konstruira, zbilja. Tom se metodom služi spekulativna filozofija. S

Konstruktivizam (constructio = gradnja, sklop), likovni pravac. Smjer u umjetnosti koji se javlja prije I svjetskog rata (1913. u Rusiji) i dominira između dva rata. Afirmirajući funkcionalnost, praktičnost i utilitarnost, konstruktivisti posebnu pažnju poklanjaju materijalu i njegovim vrijednostima (željezo, beton, žica, staklo, bronza). Glavni nosioci k. u arhitekturi, kiparstvu i slikarstvu stoje pod utjecajem kubizma i futurizma. Osnivač k. je V. Tatljin. Poslije II svjetskog rata napušteno je shvaćanje o tipskoj mehaničkoj proizvodnji. Autori kao N. Gabo, A. Pevsner, L. Moholy—Nagy, traže ljepotu u matematičkoj preciznosti apstraktnih konstrukcija, što je izraz mehanizirane civilizacije vremena (1920. Pevsnerov Realistički manifest u kojem su iskazani teorijski temelji konstruktivizma). K. se javlja i u književnosti (1922—30) te je za njegove nosioce (A. N. Čičerin, K. L. Zelinski, I. L. Seljvinski) književno djelo kompozicijska konstrukcija koja slavi »estetiku stroja«. Pjesništvo je obogaćeno elementima proze koja slijedi svojom građom revolucionarni čin i tehnički napredak. Šp

Kontekst (lat. contextus = povezanost, sklad), tekst koji se nalazi prije i iza nekog izrečenog ili napisanog odlomka te daje tome odlomku potpuni smisao i značenje. Pitanje konteksta je veoma važno kod psiho-

logije prevođenja, jer se tek po njemu i prema njemu može uspješno izvršiti zadatak prevođenja. F

Kontemplacija (lat. contemplatio = razmatranje), u prvom redu religiozno promatranje, zrenje upravljeno na unutrašnjost; misaono udubljivanje u sebe, koje u sebi kao u nekom zrcalu promatra boga i njegova djela. Prema misticima kontemplativan je život (vita contemplativa) onaj koji je posve upravljen na kontemplaciju, pa znači isto što i mistika (v.). Kao takvi, mistici su opreka svjetovno nastrojenim ljudima čiji je život upravljen više na vanjski svijet i aktivno djelovanje. Taj se pojam međutim upotrebljava i u filozofiji. Prema Schopenhaueru drži se čovjek čisto kontemplativno u zrenju lijepoga, koje je slobodno od svake žudnje i interesa. U starom i srednjem vijeku bila je riječ kontemplacija latinska zamjena za grčki izraz »teorija«, a kontemplativni učenjaci bili su oni koji su se bavili samo teorijom, ne mareći za praksu. S

Kontemplativan (lat. contemplatio = gledanje, promatranje), misaono-promatralački, onaj koji razmišlja bez posebnih aktivnih poriva i bez svakog vanjskog utjecaja, koji ponire do najdubljih spoznaja bez potrebe za praktičnom djelatnošću. U estetici kontemplativno je ono promatranje objekta koje je oslobođeno interesa (Kant) odnosno bilo kakvog htijenja ili želje (Schopenhauer). G

Kontigvitet (lat. contiguus = susjedni, bliz), granična dodirnost, prostorni ili vremenski kontakt.

Kontingencija (lat. contingentia), slučajnost, kao suprotnost nužnosti. Kontingentno je sve ono što može biti ovako ali i drugačije, tj. ne postoji unutrašnja nužnost da nešto jest ili nije. Može biti i ne biti. Može se događati i ne događati. Filozofija kontingencije (E. Boutroux) smatra da prirodni zakoni ne djeluju nužno, te postoje procesi koji nisu determinirani prethodnima, nego su slučajni. Izviru iz široke mogućnosti iz koje se tek nešto ostvaruje. Ovakva shvaćanja su netočno izjednačavala kontingentno i nedeterminirano. Isto se tako na osnovu stava o kontingenciji svijeta zasnivao i kozmološki dokaz o postojanju boga (ako je svijet kontingentan, pretpostavlja jedno nužno i apsolutno biće kao praosnovu i posljednji uzrok). V

Kontingentan (lat. contingere = doticati se; dogoditi se, slučiti se), onaj koji se dodiruje, susjedan (u tom su smislu kontingentni koordinirani pojmovi koji nisu kontrarni, npr. žuto i zeleno); također: slučajno, ono što nije nužno, ono što može, a ne mora biti, odnosno ono što se može ali se ne mora dogoditi. Nešto što je kontingentno u ovom drugom smislu, može biti kontingentno logički (kad ne protivrječi logičkim principima niti iz njih nužno proistječe) ili fizički (kad niti protivrječi prirodnim zakonima niti iz njih s nužnošću proistječe). P

Kontinuiran (od lat. continuere = nastavljati), neprekidan, postojan, suvisli, onaj čega se dijelovi tako nastavljaju jedan na drugi da među njima ne ostaje nikakva praznina. Suprotno: diskretan (v.).

Kontinuitet (lat. continuitas), svojstvo onoga što je kontinuirano, što tvori kontinuum (v.), povezanost; nastavljanje, produživanje, rast, odvijanje bez prekida u prostoru, vremenu, nizanju po veličini (matematski kontinuitet), događanju, životu, doživljavanju, logičnom mišljenju, pripovijedanju itd. Leibniz tako smatra da je u prirodi sve redom povezano, te da ona ne pravi skokova (»Natura non facit saltus«). Suprotno: diskretnost (djelovitost). Kr

Kontinuum (lat. continuum), dimenzijska veličina, tok, ili cjelina u kojoj nema praznine, prekida ili intervala; čiji su dijelovi virtuelno odjeljivi, a ne realno odijeljeni; takvi da je kraj jednog dijela ujedno i početak drugog. Cjeline i tokovi koji tvore kontinuum mogu biti različitog reda (biološki, historijski, logički, narativni kontinuum). Razlikujemo statički kontinuum, koji sav postoji istodobno (npr. crta ili površina u geometriji), i sukcesivni kontinuum kao što je samo vrijeme i svaki neprekinut proces koji se odvija u vremenu (kretanje). Prema Aristotelu koji je pojam

kontinuiteta prvi fiksirao u izrazu sinekés (»što se zajedno drži«), kontinuum ima jedinstvenu granicu i može se neograničeno dijeliti (»ne može se podijeliti na nedjeljive dijelove«). Leibniz drži da su svi prirodni procesi kontinuirani (»priroda ne čini skokova«); stvarnost je podređena univerzalnom »zakonu kontinuiteta« (lex continui) po kojemu je svako aktuelno stanje neke jednostavne supstancije (monade) prirodni posljedak njena prethodnog stanja. Novija fizika smatra naprotiv da se atomski procesi zbivaju u skokovima (kvantna mehanika) i da načelo kontinuiteta vrijedi samo za prosjek zbivanja u prirodi. Kr

Kontradikcija, v. protivrječje.

Kontradiktoran, protuslovan; kontraditkorni pojmovi; jedan je negacija drugoga (A, ne-A); kontradiktorni sudovi sadrže uz iste subjekte međusobno kontradiktorne predikate (S je P, S je ne-P); u tzv. logičkom kvadratu (v.) postoji kontradiktorna (dijagonalna) opreka između sudova a-o te e-i (v. a, o, i, e). Pet

Kontrapozicija, suprotstavljanje; izvođenje novog suda tako da subjekt i predikat zamijene mjesta, predikat se prometne u kontradiktornu opreku, a čitav sud promijeni kvalitetu (npr. S a P → ne-P e S).

Kontraran, oprečan, ali ne u kontradiktornom smislu već u smislu manje ili veće opreke međusobno koordiniranih (v.) pojmova unutar nekoga višeg pojmovnog područja. Tako su međusobno kontrarni pojmovi npr. crveno i zeleno unutar pojma boje. U ligičkom kvadratu (v.) kontrarna opreka postoji između sudova a-e (v. a, e). Pet

Kontraselekcija (lat. contra = protiv i selectio = izbor), u posebnim prilikama proces održanja slabih i manjevrijednih, protivno prirodnom zakonu selekcije po kome se — prema teoriji darvinizma — nužno održavaju samo jači u prirodi.

Kontrast, fenomen pojačanja ili isticanja kvalitativnih odnosno kvantitativnih razlika među psihičkim podacima koji su pobuđeni događajima u prostornoj ili vremenskoj blizini. U osjetnom području osobito je izrazit tzv. vidni simultani (istovremeni) i sukcesivni (naknadni) kontrast. Bu

Kontroverza, sporno ili prijeporno pitanje u kome se jedna teza polemički suprotstavlja drugoj.

Kontroverzan (lat. controversus), polemički suprotstavljen, prijeporan, sporan.

Konvencija (lat. conventio = sastanak, dogovor, sporazum), dogovor po kojemu se prihvaćaju izvjesni pojmovi ili principi samo kao podloga za znanstveno istraživanje, a da sami po sebi ne predstavljaju apsolutnu vrijednost, npr. sustav mjera. S

Konvencionalan (lat. conventionalis = dogovoran), koji je u skladu s nekim prešutnim dogovorom, sporazumom ili običajem.

Konvergencija (lat. convergere = zajedno se naginjati), zajedničko približavanje, sakupljanje oko jedne točke, ujedinjavanje. Težnja k istom cilju. Konvergentan = usmjeren na istu točku. Suprotno: divergencija (v.).

Konvergirati (v. konvergencija), primicati se zajedno jednom te istom cilju. Suprotno: divergirati (v.).

Konvertit (lat. converto = okrećem), čovjek koji je prešao na drugu religiju ili koji se priklonio drugom mišljenju ili pravcu.

Konverzija (lat. conversio = okretanje), obrtanje. U sudu: zamjenjivanje subjekta i predikata. Prema tome mijenja li se kod tog zamjenjivanja kvantiteta suda, razlikujemo nečistu (conversio per accidens) i čistu konverziju (conversio pura). Sud: *svi su kvadrati četverokuti* dade se samo nečisto obrnuti: *svi su istokutni trokuti istostranični.* Sudovi koji se dadu čisto obrnuti zovu se recipročni (v. kontrapozicija). S

Konzekvencija (lat.), ono što slijedi, a u ovisnosti je o nečemu prethodnom; 1) posljedak, učinak. Opreka: antecedencija, ono što prethodi u smislu razloga, uzroka, uvjeta; 2) dosljednost u provođenju teorijskih odnosno praktičkih normi (npr. logičkih i moralnih principa). Pet

Konzekventan (lat.), dosljedan, postojan. Opreka: inkonzekventan.

Konzervativan (lat. conservare = sačuvati), koji čuva stare vrednote, koji gaji tradicionalnost i pruža otpor novim tekovinama. Slično: mizoneizam (v.).

Koordinacija (lat. coordinatio = sređivanje), usklađenost, skladan odnos između dviju ili više stvari; međusobni odnos između dvaju pojmova koji su sadržani pod zajedničkim, višim.

Koordiniran (lat. coordinare = zajedno redati), naziva se u logici pojam koji je zajedno s nekim drugim istorodnim pojmom usporedno podređen (v.) neposredno nadređenom višem rodnom pojmu. Npr. pojmovi vrste »golub« i »vrabac« koordinirani su pojmovi, zajedno podređeni (subordinirani) višem (superordiniranom) pojmu ptice. F

Kopernikanski obrat, slikovita karakteristika kojom je Kant sam označio svoj spoznajnoteorijski stav, suprotan empirističkom stavu po kome se sve ljudsko spoznavanje kreće oko objekta spoznaje. Kant smatra da je u spoznavanju odlučniji subjekt sa svojim spoznajnim mogućnostima, i da se u procesu spoznavanja zapravo objekt kreće oko subjekta. Ta Kantova teza znači totalnu preorijentaciju u razmatranju spoznajnoteorijskog problema, poput one Kopernikove kojom je geocentrički sustav bio zamijenjen heliocentričkim. F

Kopula, spona subjekta i predikata u rečenici, obično izražena riječju »jest«. U logičkom sudu, bez obzira na njegovu jezičnu formulaciju, kopula svagda predstavlja misaoni odnos subjekta i predikata. Kopula je u sudu objekt moguće afirmacije ili negacije. Pet

Kopulativan je kategorički sud koji ima mnoštvo subjekata i jedan jedini predikat tako da ni S_1 ni S_2 ni S_3 nisu P. Negativno-kopulativni sudovi nazivaju se remotivni sudovi.

Korelacija (lat.), međusobni odnos, uzajamna zavisnost koja može postojati među stanovitim pojavama na različnim područjima, npr. u logici među pojmovima (v. korelat, korelativan), u psihologiji među određenim psihičkim funkcijama, u biologiji među pojedinim organima u organizmu, u sociologiji među društvenim okolnostima i dr. Pet

Korelat (lat.), u logici: pojam koji ima smisla samo u uzajamnom odnosu, tj. u korelaciji s odgovarajućim drugim pojmom, tako da se smisao jednog pojma nužno povezuje se smislom drugog pojma (korelativni pojmovi npr. toplo-hladno, učitelj-učenik, uzrok-posljedica, kultura-odgoj i dr.). Pet

Korelativan, suodnosan, koji stoji u korelaciji (v.); korelativan pojam — v. korelat.

Korelativizam, spoznajnoteorijsko stajalište prema kojemu subjekt i objekt predstavljaju korelate u nerazdvojnoj povezanosti, što znači: nema subjekta bez objekta, ali ni objekta bez subjekta.

Korespondentan, (lat. correspondere = suodgovarati), princip logike koji se odnosi na sadržaj i opseg pojma. Ako se sadržaj pojma povećava novim određenjima smanjuje se opseg pojma, a kod povećanja opsega smanjuje se sadržaj. Ako se pretpostavke ne mijenjaju moguće je da se pri povećanju jednog drugo ne mijenja. Princip korespondencije bio je polazna točka za Leibnizovo razvijanje dviju metoda kojima je on htio izvesti zakone logike, posebice Aristotelove silogistike. Gr

Korisnost (korist, lat. utilitas), jedna od osnovnih kategorija novovjekovnog, modernog kapitalističkog (znanstveno, tehnički, operativno orijentiranog) svijeta u kojem građanski čovjek spram svoga svijeta, društva, prirode, predmeta, drugog čovjeka i sebe sama stoji u isključivom odnosu puke korisnosti, iskoristivosti i neposredne upotrebljivosti svega što jest. Neka stvar *jest* (dobiva dignitet bitka) samo ukoliko ima (političko-ekonomsku) vrijednost, ukoliko se može *iskoristiti* i imati, potrošiti i nečemu služiti. Svaki predmetno-smisleni, povijesno-praktički, stvaralački i slobodan odnos pretvara se u koristonosno posjedovanje (biti = imati), a svi ljudski predmeti u korisne i upotrebljive stvari, potrošne artikle, sredstva za nešto drugo, u sirovinu ili polusirovinu. Time posve iščezava ljudska i smislena bit čovjekova predmeta, njegova

odnosa i svijeta, pa i on sâm jest ukoliko je koristan (za drugoga). Jedini odnos jest odnos uzajamnog iskorištavanja. To je potpuna prevlast stvari nad čovjekom (v. utilitarizam, pragmatizam). K

Koristan, v. korisnost.

Korolarij (lat. corollarium = vjenčanica; dar, nagrada), daljnje, dodatno izvođenje iz nekog dokazivanja. U skolastičkim traktatima i udžbenicima npr. slijedi obično iza argumentacije glavne teze kao razvijanje šire problematike na koju upućuje dokazana teza. U suvremenoj logici funkcija korolarija jest da posreduje između teorema i problema. Z

Korpuskula (lat. corpusculum), čestica, tjelešce. U filozofiji kao i u fizici nevidljive čestice molekule, atomi, elektroni, a i sitne vidljive, nazivaju se korpuskulama. Tako se atomističke teorije Demokrita, koncepcije Anaksagore, Epikura, kasnije materijalističke filozofije 17. i 18. st. mogu nazvati korpuskularnim filozofijama, jer drže da je materija kao supstancija sastavljena od sitnih nevidljivih, ali ipak protežnih čestica, korpuskula. V

Korpuskularna teorija, pokušaj u filozofiji i fizici da se priroda, a posebno svjetlost, protumači kao gibanje najmanjih tjelešaca ili korpuskula (v.). Korpuskularnu teoriju postavio je prvi u vezi s objašnjenjem svjetla Descartes, tumačeći Snelliusov zakon loma svjetlosti. Nakon njega prihvatio je i podupro tu teoriju svojim velikim autoritetom Newton. Time je teorija dobila konačan oblik tumačeći svjetlo kao gibanje sitnih svjetlosnih čestica, korpuskula. Ova teorija, nazvana još i emisiona, bila je dugi niz godina uz Huygensovu valnu, glavna teorija o prirodi svjetlosti. Tek u našem stoljeću kvantna teorija (v.) tumači svjetlost kao jedinstvo čestice i vala. V

Korteks (lat. cortex = kora), naziv za koru velikog mozga, koja čini površinski dio mozgovnih hemisfera. Debljina korteksa iznosi između 1 i 5 mm, a izgrađena je od nekoliko milijardi živčanih stanica. Kora mozga je filogenetski (v.) najmlađi dio mozga. Živčane stanice u korteksu slojevito su raspoređene. Prema razvoju tih slojeva i građi živčanih stanica postoje neke razlike između različitih područja mozgovne kore (tzv. citoarhitektonika). Različitoj strukturi pojedinih areala kore odgovara donekle i različita funkcija. Kod čovjeka je gotovo sva psihonervna aktivnost vezana uz funkciju korteksa. S obzirom na funkciju razlikuju se u korteksu: projektivna područja (primarna motorna i senzorna područja), područja djelomične integracije (sekundarna motorna i senzorna područja) i područja opće integracije (tzv. asocijativna područja). Bu

Kortijev organ, periferni dio slušnog osjetnog organa koji se nalazi u nutarnjem uhu u tzv. pužnici. Kortijev organ čine osjetne slušne stanice s dlačicama. Te su stanice raspoređene poput tepiha na bazilarnoj membrani, a od njih vode živčana vlakna slušnog živca put mozga. Bu

Kortikalan (-no), koji se odnosi na koru mozga ili koji je u vezi njom.

Koša (sansk.), »omotač« ili »ljuštura«, naziv za oblike fizičkog, psihičkog i natpsihičkog organizma ili »tijela« (šarîra), kojima je omotana duša (gîva) ili samosvojstvo (âtman, v.) kao transcendentna osnova ličnosti. O pet vrsta koša v. sûkšma-šarîra.

Kozmički (grč. kosmikós), koji se tiče kozmosa, koji pripada kozmosu (v.), tj. uređenom i harmoničnom svijetu. Suprotno: kaotično (v.).

Kozmocentrizam, shvaćanje da je kozmos osnova i centar svega, a ne božanstvo bilo kakvog oblika i djelovanja.

Kozmogonija (grč. kosmogonía = nastanak svijeta), mit o nastanku svega. Neracionalno, tj. pseudoznanstveno pričanje o postanku i razvoju svijeta. Kad se ta pitanja znanstveno postavljaju, razvija se kozmologija (v.).

Kozmologija (grč. znanost o svijetu), filozofsko-znanstveno učenje o postanku i razvoju svijeta, koji se oblikovao iz kaosa (v.) u sređenu cjelinu (kozmos, v.).

Kozmološki dokaz, dokazuje egzistenciju boga iz samog pojma *bog.* Dokaz je oblikovao osnivač skolastike Anselmus. Teza gla-

si: bog je najviše biće iznad kojega ništa veće ne može biti mišljeno. Ako bi biće s takvim atributom postojalo samo u mišljenju a ne i stvarno, zbiljski, onda bi se dogodio nedopustivi paradoks, jer bi tada ono, iznad kojeg se može nešto veće misliti, bilo (time što i zbiljski postoji, a ne samo u umu) veće od onog iznad čega se nešto veće ne može misliti. Da se to ne bi dogodilo, bog treba da postoji i zbiljski.

Protiv te argumentacije pisao je već monah Gaunilo. Kant je odbacio kozmološki dokaz s objašnjenjem da se ne može uspoređivati kao veće ili manje: esse in re i esse in intellectu.

U kasnijoj skolastici napuštena je Anselmova argumentacija. Toma Akvinski dokazivao je (oslanjajući se metodološki na Aristotela) egzistenciju boga samo a posteriori, iz samoga svijeta. B

Kozmopolit (grč. kosmos = svijet i polítes = građanin), »građanin kozmosa«, tj. prirodnog svijeta (s naglaskom na »prirodnosti« pripadnosti prirodi, jednostavnosti, nekonvencionalnosti, zakonima svijeta) u suprotnosti spram uskog i ograničenog statusa građanina grada ili određene države (i naroda). Građanin svih zemalja, cijeloga svijeta. K

Kozmopolitizam (grč.), učenje ili shvaćanje o čovjeku kao »građaninu svijeta«; stanovište po kojem svi ljudi vrijede kao sudionici jednog jedinstvenog, univerzalnog svijeta ili zajednice, protiv usko shvaćenog nacionalizma. Kozmopolitizam prvi zastupaju kinici, zatim naročito stoici. Kasnije, imperijalizmom i univerzalizmom Rimskog Carstva (i izjednačenjem svih naroda u pokoravanju Rimu) kozmopolitizam dobiva svoje realno tlo, potpomognuto rimokatoličkom crkvom (širenjem kršćanstva). S idejom humaniteta i tolerancije (17. i 18. st.) razvija se prosvjetiteljski shvaćeni kozmopolitizam, koji se nastavlja u francuskoj revoluciji (uz ideje slobode, bratstva, jednakosti), a u 19. st. dobiva oblik internacionalizma (v.) čiji je nosilac proletarijat (v.); ideju proletarijata zastupa marksizam. K

Kozmos (grč.), red, uređenje, svemir, svijet kao sređena i zakonska cjelina. Pojam kozmos javlja se kao filozofski problem već kod Anaksimandra i Anaksimena.

Kreatijanizam (lat. creare = stvarati), teološko učenje prema kojemu bog iz ništa stvara dušu za svako biće koje se rađa. To je suprotno shvaćanju da duše imaju preegzistenciju, tj. postojanje prije tijela. Kreatijanizam negira i traducijanizam (lat. traducere = prenijeti) koji je učio da se duše nasljeđuju od roditelja (na primjer Tertullian). On se suprotstavlja i vjerovanju u seljenje duše. B

Krepost (grč. areté, lat. virtus), jakost, valjanost ili vrlina, sposobnost valjana djelovanja ili činjenja, slobodan izbor »prema srednosti« (mesótes) između ekstrema kao poroka prema načelu »kako bi ga odredio razborit čovjek« (*Eth. Nic.* II. 6, 1106 b 36). Određujući tako krepost Aristotel naglašava da je ona prema svojoj ontološkoj biti doduše srednost, ali u etičkom pogledu prema najboljem i najpravednijem ona je vrhunac ili krajnost. Držati se kreposti i pogoditi u svakom postupku ili činidbi što je za nas srednost stvar je pak opće etičke sposobnosti promišljanja i djelovanja koja se zove razboritost (v.). Klasične kreposti prvi put opisuje Platon u svojoj *Državi* i određuje kao umjerenost (sophrosýne, lat. temperantia), hrabrost (andréia, lat. fortitudo) i mudrost (sophía, lat. sapientia), te njihov sklad poima kao najvišu krepost — pravednost (dikaiosýne, lat. iustitia). Aristotel pak razlikuje etičke ili ćudoredne kreposti kao što su umjerenost, pravednost, prijateljstvo itd., od dianoetičkih ili razumskih: umijeće, znanost, razboritost, umnost i mudrost, što zapravo čine stupnjeve spoznaje. Taj je katalog, uz stanovite manje dopune što ih je izvršilo kršćanstvo uvođenjem teoloških kreposti — vjera (fides), ljubav (caritas) i nada (spes), ostao uzorom etičkoga mišljenja sve do danas, pa nije čudno što je fenomenološka aksiologija (v.) i vrijednosna etika M. Schelera i N. Hartmanna u našem stoljeću poduzela stanovitu obnovu nauke

o krepostima, s tom »preinakom« što ih poima kao »vrijednosti«! Pe

Kretanje (grč. kinesis, lat. motus), u najširem smislu svaka promjena, u prvom redu promjena mjesta, tako da je i najjednostavnije kretanje, mehaničko, jedinstvo vremena i prostora. Budući da nikakva promjena nije moguća bez jednog od oblika kretanja, Engels je, kao i mnogi drugi materijalisti, ontološki odredio kretanje kao način postojanja materije. Ova koncepcija jedinstva materije i kretanja, iako je implicitno bila sadržana u nekim materijalističkim shvaćanjima antike, postaje dominantna tek od 18. i 19. stoljeća u materijalističkoj filozofiji. Protivrječni karakter i običnog kretanja kao promjene mjesta već je bio uočen u antici (Parmenid i Zenon sa svojim poznatim aporijama). Tek je Hegel shvatio kretanje kao jedinstvo protivrječja (kontinuuma i diskontinuuma, kao postojanje i nepostojanje na jednom mjestu itd.) Kako je svaki oblik promjene ujedno i kretanje, svaki oblik života jedna forma kretanja, postojale su oduvijek tendencije svođenja svake forme kretanja na najjednostavnije — mehaničko (v. mehanicizam). Treba istaknuti da dijalektička koncepcija kretanja ne svodi niže forme na više ni više forme na niže. Svako posebno područje stvarnosti ima i svoje specifične oblike kretanja. To znači da taj stav pretpostavlja kvalitativno različite oblike kretanja, ali da svaka promjena svojim vlastitim karakterom uključuje u sebi i najjednostavniji oblik kretanja, tj. promjenu mjesta. Ako se dosljedno shvati bit kretanja kao promjena uopće, onda je krajnji zaključak neuništivost kretanja pa prema tome i sposobnost materije da se pretvara iz jednog oblika u drugi. Kretanje je apsolutno, statičnost je relativna. V

Kriterij (grč. krinein = lučiti, razlikovati, suditi), oznaka, obilježje, mjerilo; sredstvo za lučenje, razlikovanje, provjeravanje; ono pomoću čega utvrđujemo je li nešto doista to što se pričinja da jest; sredstvo pomoću kojeg razlikujemo nešto od onoga što mu je samo prividno slično. Tako je npr. kriterij istine — sredstvo pomoću kojeg možemo lučiti istinu od neistine; kriterij dobra — ono pomoću čega možemo razaznavati dobro od onoga što nije dobro, itd. P

Kriteriologija (grč. kriterion = odlučni biljeg + logos = riječ, govor), naziv za samostalnu filozofijsku disciplinu što ju je koncem 19. st. razvila neoskolastička louvainska škola. Predmet joj je »analiza naših sigurnih spoznaja i filozofijsko istraživanje temelja na kojima počiva njihova sigurnost« (Mercier: *Criteriologie générale ou theorie générale de la certitude*). Disciplina je sinonimna s epistemologijom. Z

Kriticizam, filozofsko nastojanje, nazvano prema Kantovu postupku u »Kritici čistoga uma«, da se prije izgradnje filozofskoga sistema istraže priroda i granice uma i spoznaje kako bi se izbjegao nekritički dogmatizam (Chr. Volffa) i skepticizam (D. Humea). Time je vrijednost metafizičkih spoznaja učinjena ovisnom o prethodnom kritičkom ispitivanju uma i utvrđivanju njegova dosega. Pe

Kritika (od grč. kritike tehne), umijeće prosuđivanja. U znanosti, filozofiji i kulturi uopće potrebno je stručno znanje, a uz to i osobna sposobnost, da se mogu izricati valjani vrijednosni sudovi o nekom predmetu ili teoriji. U filozofiji se kritika odnosi napose na ispitivanje valjanosti osnovnih filozofskih teza. Spoznajna je tako kritika istovjetna s teorijom o uvjetima i granicama moći ljudske spoznaje. Kritika u širem smislu označava sposobnost čovjeka, koja ga kao moć razumnosti čuva od varke i zabludâ. F

Krivi zaključak, pogrešni zaključak, načinjen nehotično (paralogizam). (V. pogrešni zaključak.)

Kriza (grč. krisis = raspra, svađa, prosuđivanje, kušnja), 1) *prijelom*, prolazno teško stanje u svakom prirodnom, društvenom i misaonom procesu; 2) *ekonomska kriza hiperprodukcije* — periodička pojava u kapitalističkoj ekonomici, a ispoljava se u »suvišku« proizvedene robe na jednoj strani i besposlici radnih ljudi na drugoj strani, zbog slabe potražnje robâ na nacionalnom i svjetskom tržištu; 3) *opća kriza kapitalizma*

označava njegovu posljednju fazu kao sistema. Počela je epohom imperijalističkih ratova (1914—1918) i proleterskih revolucija (1917). Nastavlja se pobjedom i razvojem socijalizma kao svjetskog sistema; 4) *politička kriza* je sveopće nezadovoljstvo i negodovanje u jednoj zemlji zbog vladajućeg društveno-političkog sistema. C

Kult (lat. cultus, colere = poštovati, brinuti se, zemlju obrađivati itd), svako posebno štovanje, divljenje, obožavanje. Od religioznih kultova božanstava, mrtvih, predaka itd. do kulta rada, slobode, ličnosti — postoji veoma široka skala različitih oblika divinacije (v.) i posebnog štovanja. Kult ima pretežno religiozni karakter, pa i tamo gdje je riječ o kultu profanih predmeta. Tako je i kult ličnosti, koji perzistira od antičkog društva do socijalizma (npr. staljinizam), obožavanje jedne ličnosti, pripisivanje svojstava toj ličnosti kojih ona nema. U socijalizmu je to izrazito negativna pojava koja dovodi do niza deformacije u svakodnevnom životu, sputava razvoj demokratičnosti i ulogu čovjeka kao pojedinca u upravljanju društvenim životom. V

Kultura (lat. cultura = ratarstvo, colere = gajiti, oplemenjivati), u najširem smislu: preradba i usavršavanje nečega, neke građe, nekog materijala za određenu svrhu. U tom se smislu i govori npr. o kulturi tla, kulturi bilja (agrikulturi) i sl. I u tom smislu već ta riječ znači zapravo oplemenjivanje. U užem smislu kultura znači ostvarivanje humanih vrednota u čovjeku i njegovim djelima koja, za razliku od djela civilizacije (koju nazivaju i materijalnom kulturom!), nose svoje vrednote same u sebi. Ona znači u isti mah i akt, stvaralački proces i ono što je tim procesom stvoreno. To bi bili npr. moralni čini, umjetničko stvaralaštvo, ali i ostvarena djela, za razliku od tvorevina tehnike koja služe svrhama izvan sebe. No i kulturne tvorevine (kulturna dobra!) mogu se nasljedovati i prenositi samo svojom izvanjštinom, bez unutrašnjih vrednota koje su temeljne za ostvarivanje kulturnih dobara. Ova izvanjština kulture tvori zajedno s tehnikom ono što nazivamo civilizacijom. Kultura pojedinaca i čitavih zajednica teži svagda jedinstvu, pa se različita kulturna (vrijednosna) područja povezuju u raznolika jedinstva, jer kultura ne podnosi protivrječnosti. No kultura je pojam koji se ne uzima samo kao antiteza civilizaciji, nego i kao antiteza pojmu prirode. Pod prirodom se kod čovjeka razumijevaju sve njegove urođene osobine, a pod kulturom njegova ličnim zalaganjem i stvaralaštvom ostvarena ličnost. To doduše nisu odijeljena područja njegove osobnosti, ali se ipak mogu i moraju diferencirati iako su u zbilji neodvojivo spojena i međusobno prožeta. Kulturom se uzbiljuje, postaje zbiljom ideja čovječnosti, ideja humaniteta (v.). F

Kulturna morfologija (od grč. morfé = lik, oblik), povijesna teorija o zakonitosti nastanka i razvitka pojedinih kulturnih likova. Ta teorija kadgod analogijom prema organskom životu nalazi i u samom kulturnom razvoju unutrašnje djelotvorne snage po kojima se poslije rađanja nekog određenog pojedinačnog, osebujnog kulturnog kruga javlja njegova mladost (procvat), zrelo doba, starost i smrt. Takav tip kulturne morfologije proriče onda i budućnost nekih kulturnih cjelina (na primjer Spengler, »Propast Zapada«). Kulturna morfologija može međutim i da samo opisuje pojedine cjelovite likove zatvorenih i osebujnih kultura, kulturnih stilova u njihovoj unutrašnjoj dinamičkoj povezanosti. F

Kulturni krug, naziva se napose u etnologiji prostorno proširenje nekih običaja, pojava odnosno kulturnih dobara (v.). Etnolog i kulturni filozof Frobenius iznio je učenje o zatvorenim djelotvornim životnim prostorima (krugovima) u kojima se organički pravilno razvijaju određeni oblici kulture. Kao filozofski pojam označuje svaku konkretnu vrijednosno-životnu, dakle kulturnu, povezanost: organičku kulturnu cjelinu. F

Kvalitativan, koji se odnosi na kvalitetu (v.), na svojstva nekog predmeta. Suprotno: kvantitativan (v.).

Kvaliteta (lat. qualitas), svojstvo, osobina. Jedan je od temeljnih filozofskih pojmova,

kategorija. Označava određenost nekog predmeta ili pojave po kojoj se razlikuju od drugih predmeta ili pojava, po kojoj se specifično odnosi i reagira u odnosima prema drugim predmetima ili pojavama. Od Demokrita i kasnije Lockea potječe teza o primarnim, tj. objektivnim, fizikalnim kvalitetama (protežnost, gustoća, težina) i sekundarnim, tj. subjektivnim ili psihičkim kvalitetama (boja, zvuk, toplina itd.). Ova teza, koja kod nekih modernih zastupnika prirodnih znanosti završava u koncepciji da je stvarnost samo kvantitativno određena, netočna je, jer bi u tom slučaju ostali neobjašnjeni naše subjektivno različite percepcije kao i specifično postojanje različitih tijela ili pojava u prirodi. Predmeti i procesi su dakle specifično određeni svojim raznolikim svojstvima (kvalitetama) od kojih jedni određuju predmete bitnije, a drugi manje bitno. Same kvalitete tijela ovise o specifičnim strukturama tijela, tako da se promjenom strukture mijenjaju i kvalitete tijela. Kvaliteta logičkog suda — v. sud. V

Kvantifikacija (lat.), određenje s obzirom na količinu; u logici kvantifikacija predikata u sudu: usklađivanje odnosno ograničavanje opsega pojma predikata (»svi P«, »neki P«) na istu mjeru s opsegom subjekta, npr.: svi sisavci jesu neki kralježnjaci. Tako sudovi postaju logičke jednadžbe, prikladne za izgrađivanje tzv. matematičke odnosno simboličke logike (v.). Pet

Kvantitativan, koji se odnosi na kvantitetu. Ono što je mjerljivo, što ima određenu veličinu, množinu. Suprotno: kvalitativan (v.).

Kvantiteta (lat. quantitas), jedna od osnovnih filozofskih kategorija, koja označava količinu, množinu, veličinu jednog predmeta ili pojave. Svi predmeti i pojave imaju osim kvalitativne i kvantitativnu određenost te ostajanje samo na njoj ne iscrpljuje određenosti (oznake) predmeta. Kvantitativne određenosti predmeta i pojava u uskoj su vezi s kvalitativnim, tako da izvjestan stupanj promjene kvantitete uvjetuju i kvalitativne promjene, što je izraženo u dijalektičkom zakonu prijelaza kvantitete u kvalitetu (v.). Kvantiteta logičkog suda jest karakteristika suda prema opsegu subjekta, pa razlikujemo opće ili univerzalne, djelomične ili partikularne i pojedinačne ili singularne sudove.

Kvantificiranje predikata jest nastojanje da se opseg predikata u sudu shvati identičnim opsegu subjekta (Hamiltonov pokušaj objašnjenja problematike suda). V

Kvantna mehanika. Početkom dvadesetih godina 20. st. otkrivena mehanika elektrona u atomu (Born, Heisenberg, Dirac) pomoću koje se nastoji proračunati putanja i kretanje elektrona. Budući da to nije moguće na temelju obične mehanike, bilo je potrebno iznaći adekvatne matematske metode (račun matrica). Druga metoda je valna mehanika Schrödingera, koja dolazi do istih zaključaka. V

Kvantna teorija. Fizikalna teorija o strukturi atoma i o apsorpciji i emitiranju svjetla atoma. Jedna je od osnovnih polaznih točaka kvantne teorije Planckova hipoteza o diskontinuiranosti atomnih procesa, koju je postavio 1900, a prema kojoj atomi emitiraju ili apsorbiraju određene »kvante energije«. Tu kvantnu hipotezu proširio je Einstein predočivši svjetlost korpuskulama energije. Naročito je plodna bila ova teorija u aplikaciji na strukturu atoma, te je neposredno djelovala na daljnji razvoj atomistike, kvantne mehanike (v.) i valne mehanike. Kvantna teorija je ujedno potvrdila neke od osnovnih dijalektičko-materijalističkih teza o apsolutnoj dinamičnosti materije, o jedinstvu suprotnih tendencija u svakom postojanju i kretanju itd. Uvidom u strukturu atoma učinjen je kraj svakoj statičkoj slici svijeta i njegovih osnovnih elemenata. V

Kvantum (lat. quantum = koliko), veličina, množina, određena mjera.

Kviditet (lat. quidditas), prevodi se kod nas u »štastvo«. To je skolastički pojam kojim se određuje ono što se inače naziva bit stvari (lat. forma substantialis), a odgovara Aristotelovom pojmu koji se grčki izražava »to ti én einai« (to što nešto jest). (V. esencija.) F

Kvijetiv (lat. quies = mir), sredstvo za duševno umirenje. Za Schopenhauera je spoznaja o ništavilu ovoga svijeta kvijetiv, svakog htijenja (v. kvijetizam).

Kvijetizam (lat. quies = mir), mističnoreligiozan pravac kojemu je začetnik španjolski svjetovni svećenik Molinos. On u svom djelu »Guida spirituale« zahtijeva zadubljivanje duha u tihu molitvu, potpuno pasivno mirovanje duše, koja se u tom mirovanju posve prepušta bogu. Tako se po njemu može postići odvraćanje od osjetilnog svijeta, koji je samo izvor grijeha. Francuski dvor isposlovao je kod pape da se Molinos odrekne svojih zabluda i da ga zatvore u samostan. No time kvijetizmu nije bio učinjen kraj, nego se on i dalje širio. Nov poticaj dao mu je Fénelon svojim spisom »Explication des maximes des Saints sur la vie interieure«, ali je Bossuet isposlovao da papa 23 postavke iz te knjige proglasi zabludama. Kvijetističko shvaćanje života zastupa i budizam (v.) i misticizam (v.), a od novijih filozofa Schopenhauer u svojoj nauci o odricanju volje za životom (v. kvijetiv). S

Kvintesencija (lat. quinta = peta i essentia = bitnost), jezgra, srž, bit; kod pitagorovaca eter (v.); fikcija kod Teofrasta Paracelsusa koji je četirima esencijama starih kemičara (četiri elementa) dodao petu, i ta bi imala biti duh ili snaga prirodnih tjelesa. Danas kvintesencija znači bit neke stvari ili najdjelotvorniji dio neke supstancije. S

Kvocijent inteligencije, QI, pokazatelj razvijenosti inteligencije, izražen omjerom mentalne dobi (razine inteligencije koja odgovara prosjeku određene dobi kod čovjeka) i stvarne kronološke dobi osobe. Srednja vrijednost iznosi 1,00, dakle 100, te će k. i. u normalno inteligentne osobe biti između 90 i 110. Šp

L

Labilan, pojam koji se u psihologiji upotrebljava obično kao oznaka za čovjeka nestabilnih čuvstava i raspoloženja koja se naglo mijenjaju.

Laksizam (lat. laxere = popustiti, ublažiti), suprotno od rigorizma (v.), naučanje po kome kod svake sumnje u nužnosti neke obaveze ta sama obaveza otpada. Po tome obaveza obvezuje ili nužno odnosno bezuvjetno ili nikako. Dakako da time i najmanja sumnja može otkloniti dužnost koja se čovjeku po savjesti nameće. Zato se laksizam ne smije zamijeniti s etičkim probabilizmom, koji traži za povlačenje od neke obaveze razložite, dovoljno uočljive protivargumente, a ne samo sumnju u nužnost zadane obaveze. (V. probabilizam.) F

Lamarkizam, teorija koja objašnjava evoluciju živih bića prijenosom na potomstvo osobina stečenih u toku individualnog prilagođenja jedinke okolini. Osnivač je te teorije J. B. Lamarck.

Latentan (lat. latens = skriven), koji ostaje skriven dok ne nastupe uvjeti pod kojima se tek može manifestirati. Latentno je dakle sve ono što opstoji samo potencijalno (v.), kao stalna mogućnost da se pojavi.

Latudijanci (lat. latitudo = širina), umjerena stranka anglikanske crkve, koja je u sporovima između nje i prezbiterijanaca zastupala sredinu, propovijedajući vjersku teleranciju. — Pristalice slobodna izlaganja i tumačenja vjerskih dogmi. — Širokogrudni moralisti koji ne zahtijevaju strogo pridržavanje moralnih načela. Suprotno: rigorizam (v.). Kant naziva latudijancima ljude široke i laksne savjesti. S

Laž je tvrdnja suprotna istini a iznosi se s namjerom da se drugoga dovede u zabludu. Teoriju tog moralnog prijestupa prvi je u navedenom smislu, čini se, dao Augustin koji kaže: »Prema njegovom unutrašnjem uvjerenju a ne prema točnosti ili netočnosti same stvari mora se suditi da li netko laže ili ne... Krivnja lašca sastoji se u namjeri da svojim iskazom obmanjuje.« Z

Legalan (lat.), zakonit, po zakonu. Neka je radnja, neko djelovanje legalno ako odgovara zakonu, s njim se podudara, ne krši zakon. Ono u tom slučaju ne mora međutim da proizlazi iz uvjerenja koje odgovara ćudorednom, moralnom zakonu. S etičkog stajališta legalna je radnja minimum ljudskog (moralnog), jer se naprosto pokorava postojećem zakonu (pozitivnom pravu, običaju, tradiciji, općeusvojenim navikama i uhodanim oblicima života, postojećim društvenim odnosima, zatim prirodnim zakonima, nagnućima, instinktima itd.) i ostaje u njegovim granicama. Time se ono, što već nekako unaprijed jest, prihvaća i priznaje kao istinito (moralno, punovrijedno, dobro, smisleno, poželjno, jedino moguće itd.), te je tako dana i bitna distinkcija između društvenog (zakonskog, legalnog, pravnog) i ljudskog (moralnog, etičkog). K

Legalitet (lat.), zakonitost, podudaranje neke radnje sa zakonom, za razliku od moraliteta (v.). Ovu razliku čini Kant određujući legalitet kao puko podudaranje ili nepodudaranje neke radnje sa zakonom, bez obzira na njezin motiv, dok je moralna radnja ona, u kojoj je ideja dužnosti istovremeno jedini njezin pokretač (motiv, odredbeni razlog volje). Legalni je čin onaj koji se vrši iz nagnuća, naklonosti, čuvstva, instinkta, podvrgnut prirodnom zakonu (npr. kad majka iz ljubavi spašava svoje dijete). Po svom efektu on se može i podudarati s moralitetom, a da ipak ostane samo legalan, tj. heteronoman (v.), a ne autonoman (v.), ako nije učinjen iz dužnosti. K

Lema (grč. lémma = preuzeto), teza koja je preuzeta iz nekoga drugog znanstvenog po-

dručja, pa se uzima kao da je tamo dokazana; znači i premisu (v.) ili izbor između više sudova.

Leptosoman, oznaka osobe mršave, »izdužene«, krhke i »asteničke« tjelesne građe. Izraz potječe od Kretschmera, koji je pokušao tip ličnosti dovesti u vezu s tjelesnom konstitucijom, te je npr. leptosomnu tjelesnu građu smatrao karakterističnom za tzv. shizotimni temperament. Pt

Letargija, stanje nenormalne pospanosti i neaktivnosti. Katkada se upotrebljava i kao oznaka za prvi stadij u toku hipnoze, koji je karakteriziran slabljenjem osjetljivosti i popuštanjem mišićnog tonusa (Charcot). Bu

Li (kin.), ceremonijal, ritual i dobri običaji kodificirani u »Li-kingu«, jednoj od pet klasičnih knjiga na kojima se osniva Konfucijevo učenje. — Konfucije definira *li* kao »dovođenje u red ljudi i stvari«, a pod tim misli prvenstveno na politički poredak. Po tome se za Konfucija razlikuje *li* od *tao*. U zlatno doba, »kad je vladao veliki tao, svijet je bio jedinstveno biće, gdje su vladari izabirani po mudrosti i sposobnosti, vladalo je uzajamno povjerenje i mir, a ljudi nisu samo vlastite roditelje smatrali roditeljima, ni samo vlastitu djecu djecom«. Kasnije, kad utopističko idealano društvo više nije moguće, potrebno je da pravila dobrih društvenih odnosa (li) »održavaju opće povjerenje« i zajamče »stanje malog mira«. Dužnost je mudraca »da pokazuje narodu osnov razumnog društvenog poretka, po kojem se svodi na pravu mjeru sve u obitelji, u državi i na svijetu«. — Pored ovog racionalnog i normativnog smisla, *li* obuhvaća i šire područje narodnih običaja u njihovom povijesnom razvitku. Konfucije nalazi početak dobrih običaja u pripremanju jela i pića, u građenju kuća, upotrebi vatre i odijela i u svemu po čemu se civilizirani čovjek razlikuje od primitivnog. *Li* se s jedne strane temelji na prirodnom nagonu i urođenoj vrlini pravednosti, a s druge je proizvod proučavanja povijesti i izvođenja općih pravila. U posljednjem smislu je *li* formalan i relativan. To se najbolje odražava u njegovoj srodnosti s muzikom: »Različite vrste muzike u različitim zemljama odraz su različitih običaja ljudi... Muzika predstavlja nebo ili apstraktnost, dok *li* predstavlja zemlju i konkretnost.« — »Iskon je *lia* u prajedinstvu, koje se rascijepilo na nebo i zemlju i pretvorilo u *yin* i *yang*« (v.). Od te kozmičke pretpostavke polazi razrada pojma *li* u kasnijoj konfucijevskoj filozofiji, osobito kod Ču-hsia (12. st. n. e.). Tu je *li* regulativni zakon svijeta, relativniji od *taoa* po tome što se pojavljuje i vrijedi samo u odnosu prema drugom principu *č'i*, a taj je prvi »fluidni« oblik materije iz koje se razvija konkretni svijet. Ve

Liberalan (lat. liberalis), slobodouman, bez predrasuda u vjerskim, etičkim i općekulturnim odnosima; preneseno: koncilijantan, odnosno tolerantan.

Liberalizam (lat liberalis = slobodouman), politička i općekulturna doktrina i pokret mlade građanske klase, nastao u borbi protiv ograničenja (prvenstveno ekonomsko-trgovačkih, a zatim i religiozno-moralnih) feudalnog društvenog uređenja. Nastao je kao antiteza apsolutizmu, a izražen u ideji slobodoumlja, koja traži individualnu slobodu izražavanja, mišljenja po savjesti, protiv svake konzervativne tradicije. Prosvjetiteljstvo, racionalizam i individualizam mislilaca 17. i 18. st. (osobito Spinoze, Grotiusa, Montesquieua i francuskih enciklopedista) idejna su i filozofska osnova kasnijih liberalnih stremljenja koja su se očitovala u različitim revolucionarnim pokretima. Kao politička doktrina i praksa historijski je liberalizam vezan i ograničen jednom fazom u razvitku buržoaskog društva, u kojoj je jedno vrijeme predstavljao progresivni duhovni borbeni pokret, a kasnije poprimio (u obliku pojedinih liberalnih partija) i konzervativne karakteristike. G

Liberum arbitrium (lat.), slobodna odluka. Taj se pojam upotrebljava u vezi s rješavanjem problema slobodne volje kao izraz indeterminizma (v.). No on nije samo antitetičan pojmu neslobode [koji zastupa determinizam (v.)], nego označava i ekstremni oblik slobodne odluke koja nije ni za što

vezana, kao apsolutna sloboda, pa se tako približava pojmu samovolje. F

Liberum arbitrium (indifferentiae) (lat.), pojam kojim se označava mogućnost slobodnog voljnog odlučivanja. Čovjek je sposoban da se pod istim uvjetima odlučuje za ovaj ili onaj motiv (v.). (V. indeterminizam.) Suprotno: determinizam (v.). F

Libido (lat.), požuda, žudnja, seksualni nagon. Taj je pojam u noviju psihologiju uvela psihoanaliza. Njime se označava osnovni poriv cjelokupnog svjesnog i nesvjesnog duševnog života. Po tom pojmu psihoanaliza i dobiva karakteristiku panseksualizma. F

Ličnost (lat. personalitas) ili osobnost, osobitost, naročitost, vlastitost pojedinca (individuuma) što ga odlikuje i razlikuje od svih ostalih pojedinaca jedinstvenošću i neponovljivošću. Ličnost je bitna karakteristika čovjeka kao ljudskog bića po tome što ona pojedincu nije nešto naprosto dano (samim tim što je rođen kao čovjek) nego je izborena, oblikovana, proizašla iz smisleno-svrhovitog htijenja te stvaralačke djelatnosti koja je dosljedna samoj sebi. Stoga pojedinac tek treba da postane ličnost time što svoju naturalno-socijalnu određenost djelatno-smisleno ukida, prevladava i humanizira. — Od Kanta pojam ličnosti dobiva u građanskoj filozofiji (i etici) izrazito vrijednosni ili etički karakter, čime se smisleno-sadržajno sužava, pa biti ličnost znači izvršavati isključivo moralne zadatke ili ostvarivati vrijednosti, tj. samoostvarenje ličnosti postaje jedna od kreposti (vrlina). Pojam ličnosti javlja se kao problem u tzv. pitanju o ulozi velikih ličnosti u povijesti, pri objašnjavanju društveno-povijesnih zbivanja naročito u revolucionarnim razdobljima. K

Lik (njem. Gestalt), kategorija koja je tek u novijoj filozofiji kulture i u psihologiji, a onda i u filozofiji prirode, dobila određeno i važno značenje. Njome se označava cjelovitost i struktura jedne datosti koja je nešto više i nešto drugo nego zbroj dijelova sadržanih u njoj, ali je taj složaj baš po toj i takvoj cjelovitosti strukturiran. Lik je svojevrsni način veze, on od mnoštva čini jedinstvenu na određen način povezanu cjelinu dijelova. Uz kulturnopovijesne likove (npr. klasika) i političkopovijesne (npr. feudalizam) pojam lika je naročito primijenjen u novijoj psihologiji, u kojoj se pokazuje da složeni psihički doživljaji nisu samo zbroj elemenata nego da tvore fundamentalne jedinstvene cjeline, likove, koji svagda na osebujan način povezuju u sebi sadržane dijelove. F

Lîlâ (sansk.), »igra« bogova kao uzrok nastanka prividnog svijeta; jedna od teorija o nerealnosti pojavnog zbivanja u vezi s učenjem o mâyi (v.). Javlja se osobito u višnuizmu, gdje Krišna postaje utjelovljenje nestašnog božanstva, ljubitelj svirale i plesa u pastoralnim motivima indijske književnosti. U doba Aleksandra Velikog Heleni ga identificiraju s Dionizom. Motiv lîle i božanske nestašnosti kao estetskog simbola umjetničke ljepote čest je i u poeziji Rabindranatha Tagorea. Ve

Limen (lat. limen = prag), 1) *(psihol.)* prag osjeta. *Apsolutni limen* je najslabiji intenzitet nekog fizikalnog procesa, upravo dovoljan da izazove osjet. *Difencijalni limen* je najmanja objektivna razlika između dva podražaja iste vrste, koju ispitanik može subjektivno zamijetiti. Apsolutni limen je mjera osjetljivosti u nekom osjetnom području, a diferencijalni limen je mjera osjetljivosti za razliku. Što je limen viši, to je osjetljivost manja, i obrnuto; 2) *(fiziol.)* najslabiji intenzitet podražaja koji je potreban da bi došlo do živčanog uzbuđenja, mišićne kontrakcije ili žljezdane reakcije. Bu

Liminalno, što je tek zamjetljivo, ili što tek izaziva neku reakciju.

Limitacija (lat. limitatio = ograničavanje), pojam kojim se određuje osobina negativnih pojmova, kod kojih se određeno ograničenje postiže pomoću negativnih određenja. Npr. beskonačan, besmrtan i sl.

Limitativan (lat. limes = granica), u logici takav sud koji ima oblik afirmativnog (v.) suda, a doista je negativan (v.), jer mu je predikat po značenju negativan. Oblik mu je: S je ne-P. Limitativan se naziva i beskonačan.

Linga-šarīra (sansk.), sinonim za sûkšma-šarîra (v.), psihički organizam.

Logicizam, u širem smislu: shvaćanje da je svijet logičan i da je logika osnovna filozofska disciplina. U užem smislu: logički pravac 19—20. st. čiji su glavni predstavnici B. Bolzano (1781—1848) i E. Husserl (1859—1938). Logicisti smatraju da je logika potpuno nezavisna i od ontologije i od psihologije i od bilo koje druge filozofske i znanstvene discipline, jer njen predmet nije ni objektivna realnost, ni ljudsko mišljenje, nego jedno posebno treće carstvo, carstvo izvanvremenskih, idealnih logičkih tvorevina, koje su potpuno nezavisne od obojeg. Kako se javio u vrijeme vladavine psihologizma (v.) u logici i u filozofiji uopće, logicizam je bio polemički usmjeren prvenstveno protiv psihologizma. P

Logičan (grč. logikós), onaj koji je u skladu s principima ili načelima logike.

Logički (grč. logikós), onaj koji pripada logici ili se odnosi na logiku.

Logički kvadrat, v. izvod.

Logički pozitivizam, filozofski pravac koji nastaje u dvadesetim godinama 20. st., razvija se u tridesetim, a postepeno razlaže u četrdesetim i pedesetim. Preteče su mu D. Hume, E. Mach i B. Russell, a neposredni inspirator L. Wittgenstein. Jezgru pravca činili su filozofi bečkog kruga na čelu s M. Schlickom i R. Carnapom, a pridružili su im se filozofi berlinske grupe H. Reichenbacha, poljski filozofi lavovsko-varšavske logičke škole, filozofi švedske upsalske škole, filozofi njemačke münsterske logističke grupe, neki američki filozofi pragmatističko-operacionalističke škole, te pojedini filozofi iz drugih zemalja. U toku tridesetih i četrdesetih godina logički pozitivisti organizirali su »internacionalne kongrese naučne filozofije« i izdavali brojne publikacije (časopis »Erkenntnis«, kasnije »Journal of the Unified Science«, enciklopedija »International Encyclopedia of Unified Science« itd.). Glavna je teza logičkog pozitivizma da postoje samo dvije vrste smisaonih iskaza (stavova, sudova): empirijski provjerljivi, aposteriorni sudovi empirijskih nauka i analitički, apiorni sudovi matematike i logike. To znači da neanalitički sudovi, da bi bili smisaoni, moraju biti empirijski provjerljivi. Ovaj osnovni princip logičkog pozitivizma naziva se principom verifikacije (v.). Polazeći od ovog principa logički pozitivisti su oštro kritizirali svu dosadašnju filozofiju, a napose metafiziku, tvrdeći da su svi metafizički stavovi, budući da se ne mogu verificirati, samo besmisleni pseudostavovi, koji nisu ni istiniti ni neistiniti. Tradicionalnu filozofiju, koja je bila smjesa metafizike i znanosti, treba po logičkim pozitivistima zamijeniti znanstvenom filozofijom koja će biti samo logika znanosti, odnosno logička sintaksa znanstvenog jezika. Analizirajući strukturu i metode znanosti ona treba da pomogne stvaranje »ujedinjene znanosti« koja bi obuhvatila sva naša znanstvena saznanja o svijetu. Različiti autori različito su tumačili princip verifikacije, pa se o tome među logičkim pozitivistima živo raspravljalo. Međutim, bez obzira na to kako ga interpretiramo, princip verifikacije nailazi na velike teškoće. Najveća je možda u tome što nije jasno kakav bi trebao biti njegov status. Po svemu sudeći on ne može biti ni empirijski provjerljiv ni analitički, a to bi značilo da je i sam metafizički, besmislen iskaz. P

Logificirati (lat. logicus = logičan i facere = činiti), učiniti nešto logičnim, izraziti nešto na logičan način, pridati nečemu logičku formu.

Logika (grč. lógos = govor, riječ, um, misao), filozofijska disciplina koja proučava oblike valjane (pravilne, ispravne) misli i metode znanstvene spoznaje. Tvorac evropske logike je grčki filozof Aristotel, a njegovi nastavljači filozofi megarsko-stoičke škole. Deduktivna logika koju su oni stvorili u srednjem se vijeku komentirala, dopunjavala i sistematizirala. U razdoblju renesanse nju su oštro kritizirali, ali kako nisu umjeli da je zamijene boljom, ona je te kritike nadživjela. Početkom 17. st. engleski filozof F. Bacon iznio je ideju nove, induktivne logike, a tu su ideju razvili J. St. Mill i drugi engleski logičari 19. st. U drugoj polovini

19. st i u 20. st. razvila se simbolička (v.) logika koja je u početku predstavljala samo razvijeniji oblik deduktivne logike, ali je kasnije obuhvatila i područje induktivne logike. Preteča je simboličke logike Leibniz, a njeni najznačajniji predstavnici G. Boole, G. Frege, B. Russell, R. Carnap, A. Tarski itd. — U toku 19. i 20. st. vođeni su i još se vode sporovi o svim osnovnim problemima logike. Velika razilaženja postojala su i postoje o pitanju zanima li logiku samo valjano izvođenje jednih misli iz drugih (»formalna istina«, »pravilnost«, »valjanost«, »ispravnost«) ili i slaganje misli s onim o čemu mislimo (»materijalna istina«, »istinitost«). One koji zastupaju prvo stajalište nazivamo pristalicama »formalizma«, u logici, a one koji zastupaju drugo — pristalicama »sadržajne logike«. Posredno je stanovište onih koji smatraju da logika proučava prvenstveno oblike valjane misli, ali također i primjenu oblika valjane misli u procesu spoznaje. Mnoge rasprave vode se i o odnosu logike prema drugim granama filozofije i znanosti. Dok neki smatraju logiku dijelom filozofije, drugi je smatraju zasebnom znanošću. Pristalice »ontološke logike« tvrde da su svi filozofski problemi u biti ontološki, pa da ni logika kao zasebna filozofska disciplina nije moguća. Pristalice »gnoseološke logike« tvrde da je logika kao disciplina koja proučava samo formalne uvjete spoznaje sastavni i podređeni dio spoznajne teorije koja proučava problem spoznaje u cjelini. Pristalice »antropologizma« u logici tvrde da je logika kao proučavanje jedne od čovjekovih djelatnosti (mišljenja) sastavni dio antropologije kao opće filozofske discipline o čovjeku. Pristalice »psihologizma« smatraju da logika kao disciplina o valjanom mišljenju može biti samo dio ili praktična primjena psihologije kao znanosti koja proučava sve psihičke procese, pa i mišljenje. Pristalice »lingvističkog« pravca u logici podsjećaju da nema misli bez jezika, pa tvrde da je logika dio ili praktična primjena lingvistike. Pristalice simboličke logike, a napose pristalice algebre logike, tvrde da je logika samo grana matematike. Nasuprot svim ovim shvaćanjima stoji shvaćanje pristalica »čiste logike«, koji ističu da logika ne proučava realna zbivanja, kakva su psihički procesi, nego idealne tvorevine — misli, a te tvorevine ne proučava i ne može objasniti nijedna druga grana filozofije ni znanosti — Ni u pitanju o podjeli logike nisu svi logičari suglasni. Najčešće se susreće podjela na »elementarnu« ili »formalnu« logiku, koja proučava oblike (forme) i principe valjane (pravilne, ispravne) veze misli, i na »metodologiju« koja proučava različite metode (načine, postupke) spoznaje. U sklopu elementarne logike proučavaju se: pojam (v.), sud (v.), zaključak (v.) i »osnovni principi misli«, (v.), a u okviru metodologije: definicija (v.), divizija (v.), indukcija (v.), dedukcija (v.), analiza (v.), sinteza (v.), dokaz (v.), hipoteza (v.), teorija (v.) itd. P

Logistika (grč. logistikē téhne = računska vještina), u starom i u srednjem vijeku: općenito — vještina računanja brojevima. Kasnije: vještina računanja pomoću algebarske simbolike. Danas se upotrebljava u dva glavna značenja. U širem smislu logistika je isto što i simbolička (v.) logika. U užem smislu logistika je jedna faza u razvoju simboličke logike karakteristična za kraj 19. i početak 20. st. Glavni su joj predstavnici G. Frege, A. N. Whitehead i B. Russell. Glavna je teza logistike da se sva matematika može izvesti iz logike. Osnovni pojmovi matematike, za koje se obično smatra da se ne mogu definirati, po mišljenju logističara mogu se definirati pomoću pojmova logike, a prema uobičajenom shvaćanju nedokažljivi aksiomi matematike mogu se izvesti iz aksioma logike. To drugim riječima znači da se između logike i matematike ne može povući stroga granica. Logički pojmovi i principi razlikuju se od matematičkih samo većom općenitošću. P

Logizam, zaključak; upotrebljava se također u istom smislu kao »logicizam« (v.), a u širem smislu označava i naučanje da je čitav svijet logički strukturiran, pa je blizu ontološkom pojmu panlogizma (v.).

Logocentričan (grč. lógos = um i lat. centrum = središte), životni nazor po kome je logos (um) središnji odnosno osnovni princip svega svjetskog događanja.

Logokracija (grč. logos = um i krateo = vladam), zamišljeni društveni oblik u kome bi vladao isključivo umni princip kao osnovni zakon poretka.

Logomahija (grč. logomahía), prepiranje, borba riječima.

Logos (grč.). U tekstovima od Homera pa do kršćanskog evanđelja termin je imao ova glavna značenja: riječ, govor, gramatički iskaz, svojstvo, istina, slava (kvaliteta), red, volja, razum, ljudski pojam, um, učenje, istinito učenje, zakon (mjera), postupak, dokaz, matematski aksiom, božji um, klica postajanja, i božja riječ (posrednik).

S Heraklitom logos postaje filozofski problem. Opću zakonomjernost (zakon i red) dijalektičkog događanja u svemiru Heraklit je označio terminom logos. Na osnovu djelovanja logosa priroda je u sebi harmonija.

To kozmičko značenje logosa obnovili su stoici u svojoj filozofiji. Tu je logos osim nužnosti i zakonitosti dobio i značenje svjetske umnosti. I Hegelov panlogizam proizlazi iz opće nužnosti slijeda koji je istodobno i uman i stvaran (zbiljski). B

Lokalizacija (lat. localisatio), smještaj, ograničavanje nečega na određeno područje. U psihologiji: određivanje mjesta pojedinih centara psihičkih funkcija na kori velikog mozga.

Lokâyata (sansk.), »svjetovni« nauk, naziv za materijalizam u indijskoj filozofiji. Izvorni tekstovi nisu sačuvani, jer škola nije imala povijesnog kontinuiteta. Mitskim osnivačem smatra se riši Brihaspati. Naziv lokâyata ne upotrebljava se jednoznačno. Pristaše ovog učenja kao senzualisti nazivaju se često ćarvâka (iz osnove ćarvjesti), a protivnici ih dijele u dvije skupine: dhûrta, »zlonamjerni« sofisti, koji priznaju samo postojanje četiriju materijalnih elemenata (zemlja, voda, vatra i zrak), a negiraju univerzalno važenje bilo kojeg logičkog ili prirodnog zakona (osobito kauzaliteta); sušikšita, »kultivirani«, koji priznaju i psihičku materiju (v. sûkšam šariram), a u logici razlikuju induktivnu metodu, koju priznaju, od deduktivne čije zaključke odbacuju. — U pozitivnom smislu lokâyatom se naziva i politički nauk čiji je najizrazitiji predstavnik »indijski Machiavelli« — Ćânakya Kautilya na dvoru Ćandragupte (4. st. n. e.). Od povijesnih predstavnika sušikšita materijalizma spominje se osobito Purandra (7. st. n. e.). — Skolastički indijski pisac Krišna Mišra u djelu »Prabodhaćandrodaya« definira teze lokâyate ovako: »Lokâyata je jedini nauk. Njegov je autoritet samo osjetna očitost. Elementi su zemlja, voda, vatra i zrak. Bogatstvo i užitak, su svrha ljudskog života. Materija može misliti. Nema drugog svijeta, sve svršava smrću.« — Kao političku doktrinu isti autor definira lokâyatu kao stav prema kojem su pravo i učenje o državi jedine prave znanosti, a pod njih potpadaju i praktične vještine kao što su poljoprivreda i trgovina. Ve

Ludilo, pučki i neodređeni naziv za svaku vrstu duševne poremećenosti koja pojedincu onemogućava da djeluje u skladu sa uobičajenim i zakonskim propisima sredine u kojoj živi. U običnom govoru »ludilom« se označuju naročito one psihičke poremetnje koje su povezane s delirijem (gubitkom osjećaja za realnost i pojavom halucinacija). Su

Luličko umijeće, po Rajmundusu Lullusu koji ju je stvorio nazvana kombinatorika najviših, najopćenitijih evidentnih pojmova, iz kojih se sve istine mogu izvesti i zorno predočiti. Radi se o shematskom poretku pojmova u 6 koncentričnih pokretnih krugova, koji predstavljaju neku vrstu stroja za mišljenje. To umijeće prikazao je Lullus u svojoj knjizi pod naslovom »Ars magna« (»Veliko umijeće«). Danas ga smatraju pretečom logistike (v.). F

Lumen naturale (lat.), prirodno svjetlo; u grčkoj i rimskoj (Cicero) filozofiji znači duhovno svjetlo, duhovnu jasnoću, spoznajnu moć ljudsku, koja je zapravo vanljudskog porijekla. Npr. ideja je tako uzeta kao izvor prirodnoga svjetla koje uvjetuje našu spo-

znaju javljajući se kao djelotvorno unutrašnje svjetlo, i koje omogućava ograničenoj ljudskoj svijesti da dođe do empirijske ali objektivne i evidentne istine. Suprotan je pojam »lumen supranaturale«. Njime skolastici imenuju nadnaravno svjetlo spoznaje koje prelazi elementarna znanja (Plotin, Augustin). F

LJ

Ljepota, u običnom govoru, svojstvo što pri gledanju izaziva ugodu i divljenje. U filozofiji jedna od temeljnih kategorija kojima se poimaju bitna svojstva bića i bitka. Od 18. st. specifični predmet estetike (v.) kao posebne filozofijske discipline. U povijesti filozofije fenomen ljepote pokušavao se protumačiti na razne načine. Platon ljepotu shvaća kao manifestaciju dobrote. Budući da je od svih savršenstava »najočitija i najmilija« ljepota je čovjeku polazište u njegovom sjećanju i promatranju idejâ. Tu teoriju neoplatonizam razvija u teologijsko-mističkom smjeru određujući Jedno i Boga kao Dobro koje »podaruje ljepotu svim stvarima« (Plotin). Ta teorija ljepote u pozadini je svih estetikâ koje vide svrhu i zadaću umjetnosti u moralnom usavršavanju. Prema Aristotelu bit ljepote je u poretku i simetriji dijelova cjeline što je veličinom podobna da je zahvatimo jednim pogledom. Tu su teoriju prihvatili i dalje razvili stoici i Ciceron i kasnije skolastici i renesansni teoretičari. Drugi su bit ljepote opet tražili u »savršenoj osjetilnoj predodžbi« (Baumgarten) ili pak u sviđanju što prati osjetilnu aktivnost (Hume, Burke). Oko sinteze tih shvaćanja nastoji Kant s određenjem ljepote kao sviđanja bez pojmovne spoznaje. Prema teoriji romantikâ ljepota je manifestacija istine te je u tom smislu važilo geslo »što je poetičnije, to je istinitije«. Svoju osnovnu misao da je ljepota sjajenje ideje u osjetilnome Hegel varira u raznim formulama. Croce pak misli da je ljepota u »uspjelom izrazu«. Svi ti i drugi nespomenuti brojni pokušaji pojmovnog određenja ljepote više svjedoče o njezinoj zagonetnosti nego o uspješnosti racionalnog poimanja njezine biti. Z

M

M, u logici: 1) simbol za posredni pojam (lat. terminus medius) u silogizmu; 2) simbol za međusobnu zamjenu premisa u silogizmu (metathesis praemissarum).

Maddiya (islam), naziv za nauku materijalista. Kao sinonim sa specifičnijim značenjem upotrebljava se dahrîja (v.).

Mâdhyamika (sansk.), učenje o »srednjem putu«, naziv za dijalektičko učenje (Nâgârgjune (2. st. n. e.) u mahâyâna budizmu (v.), koji dokazuje nemogućnost da se spozna istina o bitku izvan racionalnih aporija uma; zastupa ekstremni relativizam svih pojava, bitka i nebitka, afirmacije i negacije, pa prema tome i egzistencijalne zavisnosti i slobode (samsâre i nirvâne). Protivrječnosti svih ekstremnih teka upućuju na ništavilo kao krajnji osnov egzistencije (v. šûnyatâ). — Polazeći od Buddhine formule o uvjetovanom nastanku bića (v. patićća-samuppâda), Nâgârgjuna zaključuje: »Ne postoji ni postanak ni prestanak, ni trajnost ni prolaznost, ni jedinstvo ni mnoštvo, ni ispoljavanje ni iščezavanje po zakonu o uvjetovanom nastanku«. — Moralni smisao ovog učenja izražen je u riječima osnivača kineskog mahâyânizma (v. zen) Bodhidharme (5. st. n. e.): »Sve su stvari isprazne, nema ništa za čim bi bilo vrijedno težiti.« — Da šûnyatâ u mâdhyamiki ne znači apsolutni nebitak nego »relativnost bitka« (Radhakrishnan), pokazuje Nâgârgjunino razlikovanje dviju vrsta istine: 1) konvencionalne-empirijske (samvriti) i 2) transcendentne (v.) (paramârtha). Prva je sredstvo spoznaje, a druga cilj. Tako Nâgârgjuna metodom »srednjeg puta« nastoji iz dokaza o ništetnosti bića izvesti zaključak o neizrazivoj irelacionalnosti nirvâne, a ujedno i o njenoj neposrednoj prisutnosti onkraj konvencionalnih oblika spoznaje. Ve

Mahâyâna (sansk.), »velika kola«, opći naziv za idealističke škole u budizmu, nastale u doba prijelaza iz stare u novu eru pod uzajamnim utjecajima budizma i vedântizma. Dvije su glavne mahâyâna škole: mâdhyamika, dijalektika »srednjeg puta«, i yogâćâra ili vigjnâna-vâda, metafizika svijesti. U kasnijem kineskom i japanskom budizmu posebno mjesto zauzimaju škole meditacije (dhyâna, kin, ćan, jap. zen). — Među vjerske sisteme mahâyâne ubrajamo i tibetanski lamaizam. — Za najstariju školu ovog smjera smatra se mahâsangika, gdje se javljaju glavni elementi po kojima se svi ovi pravci razlikuju od Buddhinog učenja kodificiranog u pâli kanonu (ti-pitaka). Odbacuje se najprije posljednja, abhidhamma-pitaka (v.), na kojoj se osniva filozofsko učenje thera-vâda škole (v.) koju mahâyânisti nazivaju hînayâna ili »mala kola«. Mjesto toga dodaju niz novih, apokrifnih sûtra napisanih tzv. »hibridnim sanskrtom«, među kojima središnji položaj zauzimaju Pragjnâ-pâramitâ-sûtre, ili nauka o »vrhovnoj mudrosti«. — Glavne zajedničke teze svih mahâyâna škola koncetrirane su oko idealiziranja Buddhine ličnosti, koja se smatra transcendentom (lokuttara), tj. vezanom za pojavni svijet samo slučajnom prividnom vezom, a ne utjelovljenom po nuždi vlastitog karmičkog razvoja. Najpopularnija crta mahâyâna budizma je nauka o bodhisattvama ili spasiteljima, usavršenim ljudskim bićima koja svoje konačno oslobođenje iz svijeta, ili nirvânu, odgađaju iz samilosti prema ostalim živim bićima, utjelovljujući se uvijek ponovno bez karmičke neophodnosti. Otuda u mahâyâni dolazi ne samo do deifikacije buddhâ nego i bodhisattvâ, koji odgovaraju kršćanskim svecima. — Oslobodilačka snaga iz iluzornosti svijeta (samsâra) potječe jedino iz metafizičke spoznaje (pragjnâ) koja se postiže mističkim napo-

rom i vježbom (yoga). — Mahâyâna škole nisu se nikad odrekle bitnih elemenata Buddhinog učenja (o trenutačnosti svih pojava, o bolu i o nepostojanju trajnog samosvojstva). Prvi od ovih elemenata zaoštren je u njihovu idealizmu u učenju o ništetnosti svega što postoji (v. šûnyatâ). Ve

Mahīya (islam), takvost, lat. quidditas, skolastički termin za čisto bivstvo, prvenstveno u smislu božanske prirode. Za razliku od helenske metafizike islamski mislioci smatraju zazornom ili bar problematičnom identifikaciju tog bivstva sa supstancijalnošću (džavhar), pa i s egzistencijom (wudžûd). Obilježje bivstva uopće jest jedinstvenost (ahadîya) i transcendentnost (ghâ'ib, v.). Osobito sûfički mistici (v. sûfî) izvode iz obilježja jedinstva postulat sjedinjenja s prabivstvom (tawhîd), a iz transcendentnosti (v.) predodžbu skrovitosti istinskog bivstva iza stvari. — Individualno svojstvo (annîya, grč. tóde ti), kao nosilac egzistencije dobiva svoju posebnost (huwîya, ipseitas, grč. tautón) i zbiljnost (hakîka) od vrhovne, jedinstvene i transcendentne bivstvenosti, ukoliko se ona u njima očituje (tadžallî, grč. epifáneia), ili u njih utječe (faid, emanacija). Ve

Mahizam, idealistička filozofija austrijskog fizičara i filozofa Ernsta Macha (1838—1916). Osnovna je teza mahizma da postoji principijelna koordinacija između subjekta i objekta, tj. objektivna stvarnost ne postoji po sebi, nego je dana kao kompleks naših osjeta. Mahizam je djelovao u početku 20. st. na jedan dio teoretičara ruske socijaldemokracije koji su htjeli marksističku filozofiju poistovjetiti s mahizmom. Protiv tih nastojanja pisao je Plehanov, a naročito Lenjin u svom djelu »Materijalizam i empiriokriticizam« (1909). V

Maior, u logici: 1) viši pojam (lat. terminus maior) u silogizmu, koji u zaglavku dolazi kao predikat; 2) viša premisa (lat. propositio maior) u silogizmu.

Majeutika (grč. maieutiké = primaljska vještina), naziv za metodu koju je, u prenesenom smislu, upotrijebio Sokrat kao heurističko-didaktički postupak, pri kojemu se prikladnim postavljanjem pitanja i razgovorom pomaže učeniku da vlastitim razmišljanjem i zaključivanjem dođe do spoznaje koju potencijalno nosi u sebi. Pet

Makijavelizam: učenje talijanskog filozofa, historičara i državnika Niccoloa Machiavellija (1469—1527) koje je izložio u poznatoj knjizi »Il Principe« (Vladar). U internim borbama u Italiji između onih koji su zastupali princip jedinstvene i centralne vlasti i onih koji su zastupali staro stanje rascjepkanosti, i protiv stranih zavojevača, Machiavelli je savjetovao vladara da se u borbi za ujedinjenje ne drži nikakvih zakona i da ne preže ni pred kakvim sredstvima da bi došao do cilja. Otada se pod makijavelizmom smatra svaki postupak kome je deviza: cilj opravdava sredstvo, što dovodi do nehumanih i bezobzirnih postupaka. Nehumana sredstva uvijek dovode u pitanje i najhumaniji cilj. V

Makrobiotika (grč. makrós = dug i bios = život), umijeće kako da se produlji život.

Makrokozam (grč. makrós = velik i kósmos = svijet), »veliki svijet«, svijet u cjelini, svemir. Izraz makrokozam nastao je u 18. st. u odnosu na izraz mikrokozam (v.).

Maksima (lat. maxima ili regula), osnovni stav, načelo koje rezimira određena pravila ponašanja, najviši princip koga se čovjek pridržava u životu. Prvobitno značenje dobiva praktičko i etičko značenje. Maksime, kao kratke, sažete misli o problemima svijeta i života naročito su bile njegovane u Francuskoj (La Rochefoucauld, Vauvenargue i dr.). V

Manas (sansk.), razum (korijen man-, usp. naše »mniti«; lat. mens, engl. mind), klasificira se redovno kao šesti organ osjetnosti (indriya), kojemu odgovara područje (âyatana) racionalnog zamjećivanja, predmet misaonog zahvaćanja (dhâtu) i odgovarajuća svijest (vigjnâna). U odnosu prema ostalim osjetnim sposobnostima ili organima, manas kao najviši ima ujedno kontrolnu i sintetsko-koordinativnu funkciju. — U logičkoj školi nyâya nadređenost ove funkcije izražena je i u metafizičkom pogledu, pa je manas jednako kao i âtman besmrtan, dok

u drugim sistemima to nije. — Kao organ pojedinačne svijesti, čija spoznaja predmetnosti nije sveobuhvatna nego djelomična i individualna, manas je sredstvo »funkcije ja« (ahamkara). Po toj se vezanosti za osjetnost razlikuje od uma (buddhi) kao više intelektivne sposobnosti. Ve

Maničan, oznaka za osobu koja boluje od manije (v.).

Manično-depresivna psihoza: duševno poremećenje krakterizirano naizmjeničnim razdobljima intenzivne uzbuđenosti i teške potištenosti. U maničnom stanju bolesnik je izvanredno aktivan, poduzetan i obično dobro raspoložen, dok je u stanju depresije njegova aktivnost zakočena, a raspoloženje sumorno i potišteno. Bu

Manifestacija (lat. manifestare = otkriti, iznijeti na vidjelo, objaviti), ispoljavanje, pojavljivanje, postupak ili proces kojim se nešto unutrašnje, nevidljivo, skriveno izražava i postaje vanjsko, primjetljivo, vidljivo (npr. manifestacija stvari po sebi u pojavi, čovjekovog karaktera i temperamenta u njegovim postupcima). P

Maniheizam, učenje Manija, iransko-babilonskog mudraca i vjerskog reformatora iz helenističke ere (216-276), koji teži da učenje »triju otaca ispravnosti« — Zarathuštre, Buddhe i Krista — upotpuni u jedinstveni gnostički sistem. — Iz iranskog mazdaizma svoga vremena preuzima dualistički princip dobra i zla, svjetla i tame, i zrvan (v.), hipostazu vremena, kao vrhovno božanstvo, »Oca veličine«, čija su tri epiteta: svjetlost, moć i mudrost. S iranskom metafizikom svjetlosti u neposrednoj je vezi i ideja spasenja znanjem (gnósis) koje je fós nooeron, iako se tu svjesno upleću i neoplatonski elementi helenističkog gnosticizma (Mani se poziva na Platona, a suvremenik je Plotinov). Vrhovno božanstvo je ujedno demijurg, a nije kao u starijem mazdaizmu odvojeno od stvaranja. Dualizam Mani ograničava na stanje unutar svijeta, gdje je materija proizvod tame i zloduha, ali je njena arhitektura djelo božje. Tako je svijet sastavljen od 5 čistih i 5 tamnih elemenata. Bog je pred svijetom zastrt velom, da ne gleda patnju svojih stvorenja, ali je mehanizam svijeta izrađen tako da služi kao sredstvo za spasavanje duša. Mani posvećuje veliku pažnju problemu nastanka i razvoja svijeta, primjenjujući kaldejsko-babilonske astrološke tradicije. Tako je ublažen apsolutni dualizam starijeg gnosticizma, a s Manijem se »duh vraća u svijet« i ponovo oživljuje materiju od čovjeka pa do biljke i minerala. — S budizmom je zajednički kult buđenja, a po strogom asketizmu, vegetarizmu i posebnom kultu nježnosti prema biljkama maniheizam je još bliži indijskom gjainizmu s kojim jednako predstavlja »herojski napor života bez materije«. — U kršćanstvu Mani priznaje uz Krista samo svetog Pavla i istočne gnostičke učitelje Markiona i Bardesana, koji najizrazitije odbacuju okrutnost Starog zavjeta i traže povratak u čista iranska vrela srodnih vjerskih tradicija. — Utjecaj ovoga posljednjeg i najvećeg gnostičkog sistema dobio je goleme razmjere u prostornom i vremenskom smislu. U Evropi su pod snažnim iransko-manihejskim utjecajem bili pokreti bogumila kod nas i katara u Francuskoj. — Još prosvjetitelj Bayle u svom »Rječniku« identificira termin »dualizam« s maniheizmom. — Na Istoku se njegov utjecaj manje osjetio u Indiji nego u Tibetu, a s tim je putem prodro i u Kinu kao i nestorjansko kršćanstvo u ranom srednjem vijeku. Mani je i sam iz istočnog Irana pred progonom prešao u Tibet, gdje se u animističkoj religiji *bon* iz predbudističkog vremena nalaze elementi svjetlosnog dualizma u nauci o dva demijurga i o pet čistih i pet nečistih elemenata, koji se smatraju specifično manihejskim uz neke opće mazdaističke pretpostavke. Ve

Manija, duševno poremećenje koje se sastoji u intenzivnom i nekontroliranom uzbuđenju i pretjeranoj aktivnosti. Kod manije prevladava ugodno čuvstveno raspoloženje. Bu

Mantika (grč. mantis = vidovnjak, prorok), vještina proricanja, vračanja, gatanja (iz prinošenih žrtava, leta ptica i sl.). Kritičnost prema mantici nalazimo već kod Homera.

U Ilijadi (12, 243), Hektor neće da povuče vojsku na osnovu nepovoljnog znamenja leta ptica, nego savjetuje: »Jedna je najbolja ptica: za otadžbinu se boriti!«. No to ne znači da je mantika već tada i prevladana. Ona se javlja kasnije kao astrologija, hiromantija, nekromantika (v.). B

Marburška škola nazvana je tako po njemačkom gradu Marburgu u kome je nastala, a njeni su predstavnici H. Cohen, P. Natorp i E. Cassirer. Zastupa novokantovski smjer koji se naziva i smjer logičkog idealizma. Usvajajući tezu panlogizma (v.) ona smatra da ni zamjedbe nisu samostalni spoznajni faktori, nego da tek po mišljenju dobivaju određeno značenje i važenje. »Samo mišljenje može stvoriti ono što može važiti kao bitak.« Bitak tvori strukturu logičkoga važenja. Kategorije svijesti uvjeti su spoznaje, a istina se ostvaruje u suglasju logičkih izvođenja. To je prvenstveno spoznajnoteorijski i znanstvenoteorijski (metodološki) opredijeljena škola s izrazitom antinaturalističkom i antimaterijalističkom antičkom orijentacijom. Uz spoznajnu teoriju obrađuje i duhovne oblike etičke, estetske, religiozne i mitske spoznaje. F

Marginalija (lat. margo = rub), kratka primjedba na rubu rukopisa ili štampanog teksta za razjašnjenje pojedinih mjesta. Na glasu su Mellinove marginalije Kantovim *Kritikama*, koje ukratko i suvislo prikazuju cijeli njegov sistem.

Ma'rifa (islam), iracionalna mistička ili gnostička spoznaja svijeta i božanskog bivstva u njemu ili apsolutne istine prosvjetljenjem (v. išrâk). Učenik ('arif) postiže tu spoznaju vježbama koncentracije duha, slično kao kod indijske »spoznajne realizacije« (sâdhanâ, v.) u sistemima yoga ili gjhâna (v.). Stupnjevi ma'rife razlikuju se u različitim školama po broju i definiciji. Ghâzâlî govori o putu pročišćenja kroz dvanaest »vrlina i milosti«. Suhrawardî opisuje četiri glavna stupnja koji u biti odgovaraju budističkim gjhâna. Prva dva vode k subjektivnom smirenju (kao rûpa-gjhâna), a druga dva su »zaborav sebe« i »zaborav zaboravi« (analogno arûpa-gjhâna). — Po ovim se obilježjima ma'rifa naziva islamskom gnostikom, a s gnostičkom filozofijom i njenim staroiranskim pretpostavkama (v. mazdaizam) srodna je i po emanacionističkoj teoriji o svjetlosnim hipostazama kao stvaralačkoj snazi (v. išrâk, faid). Ve

Marksizam. Sistem Marxovih shvaćanja i učenja koja u osnovi obuhvaćaju filozofiju (v. dijalektički materijalizam), političku ekonomiju i sociologiju (v. materijalističko shvaćanje historije), i koja su na tim područjima ljudske misaone djelatnosti izazvala duboki prijelom. Osim toga, marksizam je svojim naučnim objašnjenjem historijskog kretanja i posebno kapitalizma dao socijalističkim snagama, u prvom redu radničkoj klasi, moćno teoretsko oružje u borbi za praktičku, konkretnu preobrazbu kapitalizma u socijalizam. Marksizam je prema tome i idejno oružje revolucionarnih socijalističkih snaga modernog vremena.

Marxovo izgrađivanje filozofskih, socioloških i političkoekonomskih koncepcija pada uglavnom u razdoblje njegova misaonog razvoja od god. 1843, kad prevladava svoje ranije mladohegelovsko i revolucionarno demokratsko stajalište, pa do 1846/47, kad su njegova shvaćanja u osnovi izgrađena. U tom vremenskom razdoblju osnovne etape označavaju djela: »Kritika Hegelove filozofije državnog prava« (1843), »Kritika Hegelove filozofije prava. Uvod« (1844), »Ekonomsko-filozofski manuskripti« (1844), »Sveta porodica« (1845, u zajednici s Engelsom), »Teze o Feuerbachu« (1845), »Njemačka ideologija« (1845/46, u zajednici s Engelsom), »Bijeda filozofije« (1847) i »Manifest komunističke partije« (1848, s Engelsom). Od kasnijih djela za političkoekonomsku problematiku najvažnija su: »Prilog kritici političke ekonomije« (1859, sa znamenitim predgovorom i uvodom) i »Kapital I« (1867). Filozofske koncepcije u kasnijim djelima sadržane su prvenstveno kod Engelsa (v. dijalektički materijalizam).

Nastavljajući na tradicije evropske misli, napose na francusku materijalističku filozofiju, njemački klasični idealizam, englesku političku ekonomiju i socijalističku misao

svoga vremena, Marx je u svojim učenjima, odbacivši svaku mistiku i idealizam, stao na stajalište materijalističko i dijalektičko. Svojim dijalektičkomaterijalističkim monizmom (v.), koji je u suglasnosti s cjelokupnim misaonim i znanstvenim razvojem čovjeka, marksizam shvaća svijet kao jedinstveni materijalni proces za koji nije karakteristično samo da je u neprestanoj mijeni, nego da se stalno stvaraju nove strukture, nove kvalitete, nova kvalitativno različita područja stvarnosti kojima odgovaraju i novi, specifični zakoni kretanja i razvoja. Upravo zbog toga je neznanstveno pokušavati da se više strukture objasne zakonima nižih struktura i obratno. Svaki mehanicizam (v.), dakle, biologizam (v.), psihologizam (v.) itd. stran je marksizmu. Zato marksizam unosi i u shvaćanje čovjeka i njegove historije nove revolucionarne misli, revolucionarne po konzekvencijama koje proizlaze iz tih shvaćanja. Iako se historija također shvaća kao determinirana određenim materijalnim zakonima (osnova je razvoj proizvodnih snaga i odnosa), ipak je ona proizvod i svjesne čovjekove djelatnosti. Čovjek, koji nije samo teoretsko nego u biti praktičko-teoretsko biće, stvara svoju historiju na temelju zatečenih proizvodnih snaga i odnosa. O njegovoj svijesti, spoznaji zakonitosti kretanja i tendencija ovisi u velikoj mjeri brzina, karakter i radikalnost proizvedenih promjena. Njegova se sloboda sastoji u što dubljoj spoznaji nužnosti prirodnog i historijskog procesa. Objasnivši osnovne probleme, kategorije i zakone kretanja kapitalizma (robu, vrijednost, višak vrijednosti, akumulaciju kapitala, profit, prosječnu profitnu stopu, rentu itd.) marksizam je dao revolucionarnim snagama današnjice znanstveni uvid u strukturu, protivrječnost i tendencije kretanja suvremenog kapitalizma, a time i najvažniju polugu u njihovoj praktičnoj borbi za socijalizam (v.). Marksizam je svojom teorijom otuđenja (v.) pokazao i objasnio protivrječan položaj čovjeka u građanskom društvu, njegovu dehumanizaciju (v.), potčinjenost. Rješenje tog pitanja u pravcu jednog novog humanizma nije moguće ni apstraktno, ni utopijski ni reformistički — nego socijalnom, praktičko-historijskom, revolucionarnom akcijom radničke klase i njenih saveznika. Socijalizam, kao prva faza komunizma, ima prvenstveni zadatak da započinje ostvarivanje svih onih organizacijskih i političkih uvjeta, takovog mehanizma demokracije, koji će osigurati što veću mogućnost samoupravljanja radnog čovjeka svojim vlastitim životom i društvenim procesom, i na ekonomskom i na svim ostalim područjima društvenog života. Zato je marksizam postavio radikalnu tezu o odumiranju države radničke klase, koja je u prvim počecima nakon revolucije neophodna i radi borbe protiv neprijatelja socijalizma i radi organiziranja ekonomskog i političkog života u zemlji. Ali, zbog opasnosti birokratiziranja i stvaranja novih nehumanih odnosa, potrebno je simultano raditi na njenom odumiranju, da bi kompetencije upravljanja sve više prelazile na samoga radnog čovjeka. To je jedina stvarna osnova inauguriranja novih, humanijih odnosa, koji se bitno razlikuju od svih dosadašnjih društvenih odnosa eksploatacije i potčinjenosti. V

Marksizam — lenjinizam — pojam koji ima veoma različito značenje i upotrebu. Od nekih revolucionarnih snaga se upotrebljava u smislu ukupnosti revolucionarnog učenja Marxa, Engelsa i Lenjina o filozofskim, društveno-ekonomskim i političkim problemima suvremenog svijeta. Međutim, termin je skovan u periodu staljinizma čime je trebalo dati teorijsku osnovu političke taktike SKP(b) i Treće internacionale u staljinskom periodu. Lenjinizam je dan u staljinskoj interpretaciji i kao takav je trebalo da bude »marksizam suvremene epohe«. Sa dogmatiziranim i deformiranim interpretacijama Marxovih i Engelsovih pogleda i staljinskom interpretacijom Lenjinovih pogleda takav marksizam-lenjinizam je trebalo da posluži kao teorijska osnova i taktika cjelokupnog komunističkog pokreta. Potpuno strano Marxovoj i Lenjinovoj dubokoj dijalektičnosti, staljinistički teoretičari nedijalektički su nastojali apsolutizirati cjelo-

kupnu rusku a kasnije naročito staljinističku praksu. Prema takvim koncepcijama najdublja varijanta marksističke filozofije trebalo je da bude Staljinovo osiromašeno, vulgarno-materijalističko i dogmatsko shvaćanje dijalektičkog i historijskog materijalizma; organizacijski principi i taktika boljševičke partije su trebali da budu obavezni za sve ostale komunističke partije, ruska revolucija je trebala da bude uzor svim ostalim. Zato je važila teza samo o jednom putu u socijalizam, odbacivala se svaka mogućnost drugačije izgradnje socijalizma osim staljinskog sa apsolutnom dominacijom političke sfere — države i partije, odbacivala se bilo koja mogućnost pluralizma partija u socijalizmu, a samoupravljanje su odbacivali kao anarhosindikalizam i nacionalni komunizam. Iako su danas glavni protagonisti marksizma-lenjinizma u istočnom taboru odstupili od nekih najdrastičnijih dogmatskih stavova, još uvijek je shvaćanje socijalizma kao »realnog socijalizma«, tj. s potpunom dominacijom države i partijske birokracije nad svim procesima u zemlji, s vrlo skučenom demokracijom i utjecajem radničke klase na bitne procese, paradigma za svaki drugi socijalizam. Ovaj koncept je doživio svoju negaciju s jugoslavenskim otporom nakon 1948, kao i jugoslavenskim konceptom samoupravnog socijalizma, a u današnjem razvijenom revolucionarnom radničkom pokretu podvrgnut je također oštroj kritici. Inače je sintagma marksizam-lenjinizam, naročito zbog navedenih intencija, nepotrebna kovanica i nadomjestak za izvorni termin marksizam (v.) za koji je i sam Lenjin smatrao da označava najviši izraz revolucionarne teorije i prakse suvremene epohe. V

Masa (lat. massa), 1. fizička: količina materije od koje se sastoji neko tijelo; odnos između sile i ubrzanja što se očituje u otporu prema promjeni brzine. Koncepcija o konstantnosti mase prevladana je u teoriji relativnosti (v.) koja je pokazala da se kod velikih ubrzanja masa povećava; 2. socijalna: narod, puk, gomila. U tom smislu, suprotno manjim zatvorenim grupama, pojedincima. Nasuprot koncepcije o herojima koji čine povijest (Carlyle), marksizam je naročito ukazao na ulogu mase u povijesti, kao nosioca proizvodnje i njena razvoja i ujedno svih važnijih povijesnih preobražaja. Time nije negirana i značajna uloga velikih ličnosti u povijesti. V

Mašta, v. fantazija.

Materija (lat. materia), osnovna kategorija filozofije, posebno materijalizma. Materija kao ono što prostorno-vremenski egzistira i što može da djeluje na naša osjetila izazivajući osjete, opća je osnova cjelokupnog prirodno-historijskog postojanja i događanja. Jedno od osnovnih pitanja dosadašnje filozofije bilo je pitanje osnove i suštine stvarnosti, i ono u toku njena razvoja dobiva najrazličitija rješenja. Tales nalazi materijalnu praosnovu i prapočetak stvari u vodi, Heraklit uzima vatru, Empedoklo četiri elementa (vatru, vodu, zrak i zemlju) kao materijalnu osnovu svijeta i taj se nazor održava sve do 18. stoljeća. Demokrit shvaća materiju kao atome koji se razlikuju samo po obliku, veličini i položaju. Aristotel gleda u materiji pasivni princip stvari (grč. hile), nasuprot formi kao aktivnom principu, i to je gledište uglavnom prihvaćeno u skolastici. S renesansnom filozofijom i G. Brunom prodire ponovo dijalektičko shvaćanje materije kao aktivnog principa. Iako su veliki filozofi 17. st. Descartes, Spinoza, Hobbes dijelili materiju od kretanja, materijalisti 18. st. (Diderot, Holbach, Helvetius i dr.) shvaćaju materiju kao samu sebi dovoljnu, tj. u jedinstvu s kretanjem, što čini suvišnom svaku koncepciju prvog pokretača. U tom je smislu pojam materije shvaćen i u dijalektičkom materijalizmu, s tom razlikom što su prevladani i posljednji mehanicistički ostaci. Naime, sve do Marxa i Engelsa još je vladalo mišljenje da postoje posljednji, nepromjenljivi dijelovi materije. Tek je dijalektički materijalizam prevladao ostatke te statičke koncepcije, ne ostavljajući mogućnost apsolutne statičnosti nikakvim materijalnim dijelovima, koje također treba shvatiti dijalektički, tj. u vječnom kretanju i promjeni. U skladu s cjelokupnim

iskustvom, i historijskim i znanstvenim, dijalektički materijalizam postulira beskonačnost materije. Materija prema tome ne može biti apsolutno identična ni s kakvim svojim konkretnim oblikom, jer je svaki njezin oblik postojanja samo prolazni oblik, jedna faza njena ostvarivanja.

Od filozofskog pojma materije treba razlikovati prirodnoznanstveni , koji govori o tome od čega i kako je materija sastavljena, kakvi su njeni najmanji dijelovi itd., govori o atomima, elektronima, protonima itd., tj. bavi se kvalitativnim i kvantitativnim određenjima materije. V

Materijalan (lat. materialis), tjelesan, koji je prostorno-vremenski određen, koji pripada materiji. Suprotno: duhovno. Materijalna istinitost, nasuprot formalnoj istinitosti, kad jedan sud ili zaključak točno zahvaća odnose o kojima govori. V

Materijalist, onaj koji zastupa materijalistički filozofski pogled na svijet. U vulgarnom, nefilozofskom smislu upotrebljava se ovaj termin za nekoga koji je sebičan i teži samo za materijalnim koristima.

Materijalistički, svaki stav koji je u skladu s materijalističkom koncepcijom svijeta. Materijalističko tumačenje historije i čovjeka — Marxovo i Engelsovo shvaćanje historije i svako ono koje je u skladu s njihovim shvaćanjem (v. materijalističko shvaćanje historije). V

Materijalističko shvaćanje historije: Marxova i Engelsova koncepcija historije i historijskog razvitka, koja je učenje o društvu postavila na znanstvene osnove. Nastala četrdesetih godina 19. st. i u osnovi već formulirana u »Njemačkoj ideologiji« (1845/46). Najsažetije je osnovne misli izrazio Marx u znamenitom predgovoru »Kritici političke ekonomije« (1859): »U društvenoj proizvodnji svoga života ljudi stupaju u određene, nužne odnose, nezavisne od njihove volje, odnose proizvodnje, koji odgovaraju određenom stupnju razvitka njihovih materijalnih proizvodnih snaga. Cjelokupnost tih odnosa proizvodnje sačinjava ekonomsku strukturu društva, realnu osnovu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svijesti. Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopće. Ne određuje svijest ljudi njihov bitak, već obrnuto, njihov društveni bitak određuje njihovu svijest. Na izvjesnom stupnju svoga razvitka dolaze materijalne proizvodne snage društva u protivrječje s postojećim odnosima proizvodnje, ili, što je samo pravni izraz za to, s odnosima vlasništva, u čijem su se okviru dotada kretale. Iz oblika razvijanja proizvodnih snaga ti se odnosi pretvaraju u njihove okove. Tada nastupa epoha socijalne revolucije. . .« Iako je društvo kompleksan organizam, iako u njegovu razvoju sudjeluje mnogo faktora, od materijalnih do individualno-subjektivnih, ipak se u osnovi društvo određuje stupnjem razvoja materijalnih proizvodnih snaga i mijenja njihovim razvitkom.

Drugi je bitan moment da taj razvoj proizvodnih snaga ne djeluje slijepo mehanički na promjenu društvenih odnosa. Historiju stvaraju ljudi — bića obdarena sviješću — te je moguće usporavati ili ubrzavati sam proces usklađivanja proizvodnih odnosa sa određenim nivoom razvitka proizvodnih snaga. No bez obzira na devijacije, modifikacije itd. jednog historijskog procesa, pojedine se etape ne mogu potpuno mimoići ili preskočiti.

Daljnja je važna kategorija materijalističkog shvaćanja historije kategorija društveno-ekonomske formacije (v.) koja označava određeni tip proizvodnih i društvenih odnosa uopće, koji imaju niz svojih specifičnosti i posebne zakone kretanja i razvoja. Na cjelokupnoj toj društveno-ekonomskoj osnovi (bazi) uzdiže se cijeli jedan kompleks društvene nadgradnje u koju ulazi pravnopolitička nadgradnja (država, partije) i idejna nadgradnja (filozofija, umjetnost, religija itd.). Cjelokupna ideologija uvjetovana je društveno-ekonomskom osnovom, ali i dotadašnjim razvitkom ideologije uopće. Zato je isto tako jednostrano svoditi ideologiju jedne epohe samo na njenu društveno-ekonomsku osnovu, kao i promatra-

ti je izolirano kao nastavljanje na prošle ideološke misli. I tu je Marxova koncepcija unijela novo svjetlo i dala čvrste znanstvene osnove za razumijevanje tih sfera društvene stvarnosti.

Marxova sociološka misao objasnila je također problem klasa (v.) i klasnih odnosa, problematiku borbe klasa (v.), problem države (v.), njena postanka i razvitka, problem kapitalizma i borbe proletarijata (v.) za nove, socijalističke društvene odnose.

Marx je svojim materijalističkim shvaćanjem historije dao duboki uvid u historijsko kretanje i ujedno progresivnim snagama moderne historije moćno teorijsko oružje u njihovoj borbi za nove, humanije društvene odnose. Problem socijalizma dobio je time realnu teorijsku osnovu te su se revolucionarne snage mogle oslobađati utopističkih i voluntarističkih koncepata i aktivnosti. Cjelokupna historija posljednjih nekoliko desetljeća, koju karakteriziraju slabljene kapitalističkih odnosa i pojava nekoliko socijalističkih revolucija, najbolji je praktički dokaz ispravnosti Marxovih misli.
V

Materijalizacija (prema lat. materialis = materijalan, tvarni), 1) metaforičan izraz za (vidljivo) ostvarenje neke zamisli, nastojanja, plana (sinonim: utjelovljenje); 2) u okultizmu (spiritizmu) tobožnje utjelovljenje »duha«: pojavljivanje čitavog tijela ili pojedinih njegovih dijelova, koje »medij« stvara iz »teleplazme«. Radi se o obmanama koje su okultisti postizali mađioničarskim trikovima ili upotrebom različitih foto-efekata. Kr

Materijalizam, filozofski pogled na svijet prema kojem je materija primarna, a svijest, mišljenje sekundarni (suprotno: idealizam). Materijalistički pogled na svijet i čovjeka star je koliko i sama filozofija, koja se na evropskom tlu i pojavljuje kao materijalizam (u 7. i 6. st. pr. n. e. na grčkim obalama Male Azije — Tales, Anaksimandar, Anaksimen, Heraklit, Demokrit i dr.). Prvi izraz materijalističke misli bio je velik revolucionarni događaj u razvitku ljudske misli, jer je radikalno prekidao s mitološkim, neznanstvenim načinom mišljenja.

Materijalizam je prošao niz faza u skladu s razvitkom posebnih nauka, filozofije i spoznaje uopće. Materijalistički pogled starogrčkih filozofa imao je, uza sve svoje neophodne historijske ograničenosti, i niz dijalektičkih elemenata. Oni su ispravno shvatili razvojni karakter stvarnosti pa i samog čovjeka kao rezultat evolucije materije. Iako je većina njih polazila od ograničene predodžbe nekog prapočela, cjelokupnu stvarnost shvatili su u vječnom kretanju i mijeni, a kod Demokrita se već javlja i atomistička koncepcija materije prema kojoj postoje samo atomi i prazan prostor. Čovjekov duh odražava vanjski svijet, pa je isto tako materijalan kao svaka druga stvar, samo je sastavljen od finih gibljivih atoma. Sve je podložno zakonu uzročnosti, sve je determinirano. Ta se misao nastavlja u stoičkoj i epikurejskoj filozofiji, a svoj najljepši literarni izraz dobiva u Lukrecijevoj poemi »O prirodi stvari«. U srednjem vijeku materijalizam se nije mogao razvijati zbog dominacije crkve. Materijalizam se ponovo javlja u renesansi (Telesio, G. Bruno), a naročiti procvat doživljava u predrevolucionarnoj Engleskoj u učenjima Bacona, Hobbesa i Lockea. Iako je tada imao više mahanički karakter, on je značajan kao radikalni raskid sa srednjovjekovnom mitologijom i zato što je sistematizirao osnovna filozofska područja i dao prvu razrađeniju teoriju spoznaje. U Nizozemskoj se u 17. st. ističe materijalitička filozofija Spinoze, da bi svoj procvat doživjela u 18. st. u Francuskoj (Helvetius, Lamettri, Diderot, Holbach). Francuski materijalisti povukli su trajne ateističke konzekvencije, dali oštru kritiku religije i njene socijalne funkcije i zaokruženu materijalističku filozofiju prirode. U Njemačkoj je nakon velikih sistema idealizma nastao radikalan preokret u materijalizmu Feuerbacha koji razrađuje naročito antropološku problematiku i kritiku religije sa stajališta teorije alijenacije pa time čini važnu kariku u razvoju Marxova i Engelsova materijalizma. U Rusiji se u 19. st. pod utjecajem

Hegela i Feuerbacha razvio materijalizam s izrazito dijalektičkim momentima (Bjelinski, Hercen, Dobroljubov, Černiševski), te je odigrao značajnu progresivnu ulogu u razvoju ruske revolucionarne misli. U isto vrijeme, naročito u Njemačkoj, razvijao se tzv. vulgarni materijalizam (Vogt, Büchner, Moleschott) koji je u mnogim svojim karakteristikama zaostajao za dotadašnjim rezultatima filozofske misli. Treba naglasiti da su i mnogi veliki sistemi idealizma sadržavali više ili manje materijalističkih elemenata (npr. kod Aristotela, Descartesa). Međutim, tek Marx i Engels uspjeli su dati sveobuhvatnu materijalističku interpretaciju prirode i historije.

Oblici materijalizma: Mehanički materijalizam (v.), vulgarni materijalizam (v.), dijalektički materijalizam (v.) V

Mathema (grč.), naučeno, predmet učenja i proučavanja, znanost. Kod Kanta »direktno sintetička rečenica koja je nastala konstrukcijom pojmova«, za razliku od dogme (v.) koja nastaje iz pojmova.

Mathesis universalis (grč. mathesis = učenje, znanje, znanost) je Leibnizov termin za jedinstveno i cjelokupno područje formalnih znanosti koje se obično dijeli na logiku, aritmetiku, geometriju i mehaniku.

Matheza (grč. mathesis), spoznaja, učenje, znanost. Mathesis universalis kod Descartesa i Leibniza je naziv za matematsku formalnu logiku, kao osnovicu sviju znanosti i svega znanja.

Mâyâ (sansk.), prvobitno značenje u Vedama: natprirodna moć bogova (šakti) da izazivaju iluziju. U vedânti: prividni osnov pojavnog svijeta, čiji je zbiljski osnov apsolutni nedjeljivi duh (v. Šankarino razjašnjenje mâye kao upâdhi). Zbog mâye nam se jedno čini mnogostrukim, a apsolutno relativnim. Ona je povod subjektivno-objektivnog rascjepa svijesti. Usporedbe, kojima se redovno razjašnjava nauk o mâyi, jesu fatamorgana i konop koji nam se čini da je zmija. — U sâmkhyi se često prakriti identificira s mâyom, a u smislu učenja o modalnosti (v. guna) mâyâ se tumači kao moć zamagljivanja. — Po mitološkom porijeklu mâyi je srodan termin lîlâ, igra bogova kao uzrok prividnog svijeta. Ve

Mazdaizam, iransko učenje o mazda-yasna, tj. o »poštivanju Mudrosti« ili Mudrog Gospoda (Ahura Mazda). Osnovni tekstovi (Avesta) su gâtha ili stihovi himni (yasna), jezično i sadržajno srodni s ranim indijskim izvorima Rig-vede. Većina se tih himni pripisuje Zaratuštri (vjerojatno između 12. i 8. st. pr. n. e.), reformatoru vjerskog i socijalnog učenja Iranaca. Zaratuštrin nauk odlikuje se težnjom za apstraktnošću u shvaćanju božanskog bića (ahura) kao mudrosti (mazda), čije se »besmrtne vrline« (amaša-spanta) hipostaziraju u kozmičkoj zakonitosti svijeta. Sam Ahura Mazda je akozmičan, a svemir je djelo njegova »mudrog« ili »svetog« duha (spanta-manyu), koji je prva svjetlosna emanacija njegove dobrote. Iz tog duha proistječe šest vrlina koje s njim kao sedmim tvore najvišu kozmičku harmoniju ideja. Te su vrline: vohu-mano, dobra misao, aša ili arta (usp. sansk. rita), zakonitost istine ili kozmička zakonitost; khšathra, vlast ili »carstvo«; aramati, prilagodljivost ili devocija; harvatât (ili harvat), dobrobit ili integritet; amurtat, besmrtnost. Vrline ove hijerarhije stalna su tema Zaratuštrinih himni, a često se uspoređuju s Platonovim idejama i s neoplatonskim emanacionizmom. Smatraju se i prototipom biblijskog nauka o anđeoskim korovima. — Stvaralačkoj ekspanziji Ahura Mazdinog duha suprotstavlja se prijevara (drug) sa svojim protustvaranjem, koje se manifestira kao tama. To je osnov etičkog dualizma koji se u kasnijoj Avesti razvija u ontološku personifikaciju dvaju suprotnih prabožanstava Ohrmazda i Ahrimana, poznatih iz popularne religije. Ve

Mazohizam (prema piscu Sacher-Masoch [1836-1895] koji je tu pojavu prvi opisao), oblik seksualne perverzije koja se očituje u tome da se seksualno zadovoljenje nalazi u podnošenju mučenja od druge osobe, većinom suprotnog spola. Suprotno: sadizam (v.). Pt

Medij (medium = sredina, sredstvo), 1. sredina, okolina, kulturna i društvena u kojoj se

odvijaju pojave; sredstvo sporazumijevanja i izražavanja doživljaja i kulturnih sadržaja, širenja informacija (pismo, jezik, tisak, sredstva masovna ophođenja), 2. gramatička analiza: medijalni oblici, 3. okultizam: praznovjerje po kome je osoba sposobna komunicirati s mrtvima i preko koje se ljudima javljaju nadnaravna bića, pokojnici. Medij kao »duh« daje odgovore, stvara »materijalizacije« (nadnaravni fenomeni prate ovo komuniciranje). Šp

Meditacija (lat. meditatio), razmišljanje nad nekim već postojećim mišljenjem. Udubljivanje u neke skrivene misli i izvođenje nekih općih sentencija. Duhovno razmatranje.

Meditativan (lat. meditatio = razmišljanje), duboko misaon, zadubljen u misli. Specijalan pojam u skolastici (v.): označava drugi (viši) stupanj misaone spoznaje kojim se prodire u sakrivene sfere. U indijskog Yoga-filozofiji nalazimo adekvatan pojam koji označava uronjavanje u sebe a time i način pravog spoznavanja istine. F

Medius (terminus) (lat.), v. središnji pojam.

Megalomanija, stav upadljivog precjenjivanja vlastite ličnosti, vlastitih sposobnosti. Megalomanja se javlja i kao jedan od simptoma nekih duševnih bolesti. Pt

Mehanicistički, svaki postupak koji nastoji da različite pojave u prirodi, društvu ili psihičkom životu čovjeka svede na zakone mehanike, te smatra da se tumačenje pojava iscrpljuje u njihovu svođenju na kvantitativne odnose sila i tendencija. V

Mehanicizam, svođenje svih prirodnih i društvenih pojava na mehaničke zakone. Antidijalektičko shvaćanje da se strukture višega reda mogu protumačiti i svesti na zakonitosti nižih struktura, čak i na najjednostavnije zakone mahanike. Karakteristično je za materijalističke koncepcije prije Marxa (v. mehanički materijalizam), a pojavljuje se i kao jedan smjer u sociologiji (v. mehanicistička sociologija), pa i u drugim znanostima. V

Mehaničke kretnje, v. automatske kretnje.

Mehanički materijalizam, filozofski pogled na svijet, koji uzima materiju kao primarnu, ali nastoji da sve promjene prirode i društva svede na mehaničke zakone. U osnovi mu nedostaje uvid u dijalektiku stvarnosti, tako da poznaje samo najniže forme materije i njenih zakona. Kretanje je rezultat djelovanja jednog tijela na drugo, materija se sastoji od nepromjenljivih dijelova, tako da nastajanje predstavlja samosastavljanje ili rastavljanje tih praelemenata materije (naročito kod Demokrita, Empedokla, Anaksagore, a ta se koncepcija nastavlja sve do 20. st.). Dijalektika stvarnosti još im je u mnogim njenim stranama nejasna, a naročito s obzirom na ljudsku spoznaju. Osnovni je nedostatak teorije spoznaje mehaničkog materijalizma što nije obuhvatila aktivni odnos subjekta i objekta. V

Mehanika (grč. mekanikê), teorijska znanost o kretanjima svedenim na promatranje mase i sile. Dijeli se na statiku i dinamiku. Isto tako vještina konstrukcije i upotrebe mašina (industrijska mehanika).

Mehanistički (mehanicistički), što nalikuje ili se zamišlja nalik na mehanizam; što se tumači po načelima (u okviru zakonitosti) mehanike. Mehanistička slika svijeta svodi konačno sva zbivanja na prostorno gibanje materijalnih čestica po strogom kauzalitetu. Takva slika svijeta, isključuje iz ontoloških razmatranja svaku svrhovitost, smislenost i dijalektičke odnose. (V. mehanistički materijalizam.) Kr

Mehanizam (grč. mehanê = oruđe), filozofijski pravac koji sve pojave u prirodi svodi na kretanje atoma. Osnivači su tog pravca Leukip i Demokrit. Taj je pravac kasnije obnovio Galilej, koji se smatra osnivačem novovjekog mehanizma. Mehanizam kako ga je u novije vrijeme razvio Laplace, sačinjava opreku teleologiji (v.) i vitalizmu (v.), jer nastoji da životne pojave također razjasni na osnovu fizikalnih i kemijskih procesa. Leibniz je pokušao mehaničko shvaćanje prirode sjediniti s teleologijskim nazorom o svijetu, podredivši cjelokupno mehaničko zbivanje ideji svrhe, tako da je mehanizam zapravo samo sredstvo za ostvarenje

svrhe. Prema Kantu, koji je inače zadao najjači udarac teleologiji, nemoguće je istraživanje prirode a da se osnovom toga istraživanja ne učini mehanizam prirode. Oprečan je nadalje još i dinamizmu (v.) i energetici (v.) koji sve svode na djelovanje sile ili energije. S

Melankolija, tip duševnog poremećenja koje je karakterizirano dubokom čuvstvenom potištenošću, tjeskobom i teškim neraspoloženjem. U motornom pogledu melankoličari su redovito inhibirani, a rjeđe uzbuđeni. Bu

Meliorizam (lat. melior = bolji), naučanje o neprestanom usavršavanju općih svjetskih i životnih prilika. Vjerovanje da je aktivnošću i zalaganjem ljudi osiguran razvoj u smislu poboljšanja socijalnog i kulturnog života.

Memoriranje: proces zapamćivanja. Među faktorima koji djeluju na proces memoriranja najvažniji su opetovanje ili obnavljanje određenih sadržaja i motivacija. (V. pamćenje.) Su

Menotaksija (grč. menon = ostajući i taksis = red), red koji ostaje, odnos i veza dijelova u cjelini koja ostaje funkcionalna i predmetna dok postoji red (taksis) dijelova, na kojima je zasnovana neka cjelina.

Menotelija (grč. menon = ostajući i telos = svrha), svrha koja ostaje kao bit djelovanja i razvoja neke cjeline.

Mentalitet (lat. mentalis = misaoni), opće psihičko ustrojstvo, globalni duhovni lik nekog pojedinca ili zajednice: njihov tipični način doživljavanja, mišljenja, vrednovanja, ponašanja, reagiranja (»ograničen«, »opskuran«, »provincijski«, »azijatski«, »anglosaski« mentalitet). Razlike u mentalitetu nastale iz različitih nasljednih dispozicija, različitih utjecaja prirodne, etničke i kulturne okoline, različitih tradicija, različitog odgoja itd., izvanredno su značajan faktor u oblikovanju odnosa među pojedincima, a još više među zajednicama (suprotnosti koje se interpretiraju kao sukobi interesa ili oprečnosti ciljeva često su samo nesporazumci među različitim mentalitetima). Primitivni mentalitet je termin kojim L. Lévy-Bruhl označuje duhovnu razinu nerazvijenih (primitivnih) društava, tj. onih koja nisu bila obuhvaćena nijednom od velikih svjetskih civilizacija. Za taj mentalitet bio bi karakterističan prelogički oblik mišljenja (identifikacije suprotne načelu protuslovnosti, zamjena kauzalnog odnosa participacijom na mističnim silama ili magičnim djelovanjem osjećaja, namjera i želja realnih ili fiktivnih bića itd.). Kr

Mentalna higijena (nazivaju je i psihohigijena), medicinska disciplina koja proučava ljudsko duševno (mentalno) zdravlje i načine njegova čuvanja odnosno poboljšanja. Mentalna higijena bavi se osobito pitanjem prilagođavanja čovjeka njegovoj okolini, te su zbog toga njena glavna područja upravo ona gdje ljudi mogu naići na poteškoće u prilagođivanju, kao npr. brak, profesija, odnos roditelji — dijete, itd. — Mentalna higijena nije samostalna znanost, nego disciplina koja se služi rezultatima ispitivanja iz drugih područja (psihijatrija, psihologija, pedagogija, preventivna medicina i dr.). Ona proučava najuspješnije načine ponašanja u pojedinim konfliktnim situacijama i savjetuje kako u tim situacijama treba postupati; zato je neki shvaćaju kao praktičnu pedagogiju na području duševnog zdravlja. U velikom broju zemalja organizirana su i društva za mentalnu higijenu, koja su 1948. stvorila i svjetsku federaciju (WFMH) sa osnovnim zadatkom da se brine za održanje duševnog zdravlja i za čuvanje od duševnih oboljenja. Pt

Mentalno, ono što se odnosi na psihu. U užem smislu upotrebljava se kao obilježje intelektualnih procesa.

Merkantilist, pristalica merkantilizma (v.).

Merkantilizam, ekonomsko učenje i ekonomska politika u nizu evropskih zemalja od 15. do 18. stoljeća. Merkantilizam je izraz rane faze kapitalizma, u kojoj je industrijski kapital još povezan s trgovačkim kapitalom i trgovački kapital ima dominantnu ulogu. Merkantilizam uči da profit nastaje samo u oblasti prometa, a bogatstvo izjednačuje s novcem (zlatom i srebrom). Zato treba što manje novca izvoziti, a što više uoziti, radi porasta državnog bogatstva. Ka-

sni merkantilisti nisu bili protivnici izvoza novca iz zemlje. C

Meta (grč.), iza, iznad, izvan; dolazi u novijoj filozofiji u novokovanicama, kojima se označuje da je nešto izvan dosega dotične sfere (npr. metafizika, metakritika i dr.).

Metabasis eis allo genos (grč.), prijelaz u drugi rod. Tako se već kod Aristotela naziva logička pogreška koja nastaje kad se ne ostaje kod istog pojma ili stvari, nego se skače na drugo područje s kojim započeta misao nema veze.

Metabaza (grč. metabasis), prijelaz, promjena.

Metafizički: što se odnosi na metafiziku (v.) i metafizičku problematiku. Postoje različita shvaćanja pojma metafizički: u običnoj filozofskoj upotrebi znači ono što prelazi iskustvo, što je u osnovi transcendentno. Svi problemi principa bitka, biti bitka, smisla stvarnosti i postojanja itd., metafizička su pitanja u tom smislu. U pozitivizmu se termin metafizički uzima doslovno također u tom smislu, ali, budući da je za pozitivizam realno i smisleno samo ono što je u iskustvu, metafizičko je ili besmisleno ili ne ulazi u filozofiju. I napokon, u Hegelovoj interpretaciji, a zatim i kod većine marksista, metafizičko je suprotno dijalektičkom. I tu je veza s klasičnim shvaćanjem metafizičkog najuža: budući da su metafizički principi uvijek tretirani kao jedinstveni, vječni, nepromjenljivi (supstancija, bog, elementi itd.), Hegel je upotrebljavao pojam metafizičko kao sinonim za statično, nerazvojno, neprotivrječno, jednom riječi kao sinonim za nedijalektičko. U tom smislu upotrebljava ovaj pojam i većina marksista. Prema tome, pojam metafizički može osim pozitivističke interpretacije imati bar smisao sinonima za ontološko kao i nedijalektičko. V

Metafizika (grč. metá tá fiziká), prvobitno: Aristotelovo djelo koje je slijedilo za njegovom Fizikom. Budući da je ono raspravljalo o principima bitka, metafizika je postala onaj dio filozofije koji istražuje principe bitka i zbivanja, a proteže se i na pitanja duše, kozmosa i boga. Zato je u racionalizmu Wolff dijelio metafiziku na ove osnovne discipline: racionalnu ontologiju (v.), racionalnu psiholgiju, kozmologiju i racionalnu teologiju. U daljnjem razvoju filozofije, naročito materijalističke, ostaje od cjelokupne tadašnje metafizike samo ontološka problematika, koja se u dijalektičkoj filozofiji poklapa uglavnom s problemom dijalektike (v.). Tako se i osnovni metafizički pravci, s obzirom na temeljna pitanja bitka i mišljenja, dijele na monističke pravce [materijalizam (v.), idealizam (v.) i različite oblike pluralizma (v.)]. U toku povijesti filozofije mogu se navesti kao glavni metafizički problemi, uz spomenuti problem bitka i njegove biti, pitanje vrste bitka, pitanje događanja i njihove međusobne zavisnosti (determinizam, indeterminizam, teleologija itd.), pitanje boga i svijeta (teizam, deizam, panteizam i dr.), problem slobode (sloboda volje, problem čovjeka i dr.). V

Metafora (grč. mataphora = prenesen izraz), u retorici slikovit izraz, riječ u prenesenom značenju koje inače nije njezin obični ili pravi smisao. Metafora se obično upotrebljava za življe prikazivanje neke stvari, a najčešće se njome apstraktne stvari zamjenjuju konkretnima, npr. »rana« mjesto »bol«. Prema tome je metafora uvijek neka skraćena poredba. Ako se proteže na više predodžbi, onda se to zove alegorija. S

Metalogički (grč.), izvan sfere logike i logičkog mišljenja; što se ne da bez ostatka svesti na logičke izraze; nedohvativo diskurzivnim mišljenjem; što predstavlja osnov, pretpostavku, faktor usmjerenja, konstitutivan za logičko-spoznajne operacije. Po Schopenhaueru metalogično pripada osnovama logike, a same po sebi nedokazive logičke principe on naziva »metalogičke istine«. Izraz metalogički uveo je kod nas A. Bazala za funkcije koje surađuju u spoznavanju, ali stoje izvan logičke sfere, ne dirajući time u vrijednost logičke funkcije u određenoj ograničenoj sferi (Metalogički korijen filozofije, Rad Jugosl. akad. 229, Zagreb, 1924). Pet

Metalogika: teorija metalogičkih uvjeta logičko-spoznajne funkcije.

Metapsihički (grč. metá = preko, onkraj i psihikós = duševni), karakteristika pojava koje navodno prelaze razinu običnog (normalnog) psihičkog života, kao što su: telepatija, vidovitost, predviđanje budućnosti i sl. Kr

Metapsihika, neznanstvena disciplina koja se bavi proučavanjem »nadnaravnih« pojava kao što su spiritistički fenomeni, vidovitost, telepatija itd. (sinonim: parapsihologija).

Metapsihologija (grč. metá = preko, onkraj i psihologija), zajedničko ime za niz pseudoznanstvenih disciplina o pojavama koje navodno »prelaze« okvire normalnog (običnog) psihičkog života. Među te pojave ubraja se neposredno (na simboličke funkcije nevezano) saznavanje događaja ili prenošenje misli (telepatija), gledanje, čitanje i sl. bez posredovanja osjetnih receptora (vidovitost), pokretanje materijalnih predmeta samim subjektivnim htijenjem (telekineza), uspostavljanje veza s duhovima umrlih preko osoba s »medijalnim« sposobnostima (spiritizam), odgonetanje karaktera i »sudbine« iz linija na rukama (hiromantija), iz rukopisa (grafologija). Metapsihologijski karakter imaju i nebulozna naučavanja različitih teozofija i antropozofija, a dobrim dijelom i neke spekulativne teze tzv. »dubinskih psihologija« (npr. u psihoanalizi učenje o transcendentnom subjektu — »ono« — o »cenzuri« o »kompleksima«, o simbolici snova i sl.). Kr

Metempirički (grč. metá = poslije, preko i empeiría = iskustvo), što prelazi granice mogućeg iskustva, što ne može postati predmet iskustva.

Metempsihoza (grč. metempsyhôsis): seljenje duše. Po vjerovanju starih Egipćana i Indijaca duša se poslije smrti seli u druga ljudska ili životinjska tjelesa, da se očisti od grijeha što ih je počinila u prеđašnjem životu. To seljenje traje tako dugo dok se duša potpuno ne očisti. U seljenje duše poslije smrti vjerovali su i pitagorovci i Platon, a u spiritizmu sačinjava jedno od bitnih učenja. Metempsihozu treba međutim razlikovati od palingeneze, koja također znači seljenje duše poslije smrti, ali samo u ljudska, a ne i u životinjska tjelesa. S

Metoda (grč. methodos), općenito: način, put, postupak koji upotrebljavamo da bismo postigli neki cilj. Napose: način, put, postupak koji upotrebljavamo da bismo došli do spoznaje, da bismo otkrili ili izložili istinu. Ima vrlo mnogo različitih metoda, i različiti autori razvrstavaju ih na različite načine. Tako se mogu susresti ove distinkcije: opće metode — one koje se primjenjuju na svim područjima; specijalne metode — one koje se mogu primijeniti samo na nekim područjima; filozofske metode — one koje se primjenjuju samo u filozofiji (dijalektička, transcendentalna, fenomenološka itd.); znanstvene metode — one koje se primjenjuju u nauci (prirodoznanstvene, sociološke, psihološke, biološke itd.); metode znanstvenog istraživanja (v. heurističke) — one koje se upotrebljavaju u procesu znanstvenog istraživanja (analiza, sinteza; indukcija, dedukcija; promatranje, eksperiment; brojenje, mjerenje; analogija, hipoteza itd.); metode znanstvenog izlaganja (v. eksplikativne) ili metode gotove spoznaje — one koje služe za izlaganje i obrazlaganje već stečene spoznaje (definicija, divizija, klasifikacija, dokaz itd.); pedagoške metode — one koje služe za prilagođeno izlaganje naučnih spoznaja u nastavnom procesu (akroamatska, erotematska, deiktička itd.). — Metode se često shvaćaju kao nešto posve vanjsko i strano onome što se pomoću njih proučava ili izlaže. Nasuprot takvom shvaćanju neki su filozofi (npr. Hegel) s pravom isticali da metoda mora odgovarati predmetu na koji se primjenjuje, štoviše da je metoda samo unutrašnja organizacija ili struktura svog sadržaja. P

Metodičan, onaj koji postupa u skladu s načelima ili zahtjevima neke metode ili metodâ, onaj koji nešto planski izvodi.

Metodička skepsa ili metodička sumnja suprotstavlja se pojmu radikalne skepse (v.) kojom umovanje završava u skepticizmu (v.). Dok se radikalnom skepsom sumnja u mogućnost spoznaje, metodička hoće upra-

vo da tu mogućnost osigura. Metodička skepsa je tek polazni i kritički stav kojim se ne prima nijedna dogmatska, nedokazana, neevidentna teza kao osnovica spoznavanja. Ona traži da se spoznajni put na početku oslobodi svega tradicionalnog, prividno utvrđenog znanja kao tereta. Metodička skepsa treba da posluži kao osnov za kritičko-misaoni i samo evidentnim argumentima opravdani spoznajni put. Klasični je začetnik ove metode filozof Descartes. F

Metodički, ono što pripada metodi ili se odnosi na metodu.

Metodologija, učenje o metodama, dio logike koji se bavi proučavanjem spoznajnih metoda. Uz opću metodologiju, koja proučava spoznajne metode primjenljive na svim područjima, moguće su i posebne metodologije koje proučavaju metode određene znanosti ili skupa znanosti (npr. metodologija prirodnih znanosti, metodologija društvenih znanosti itd.). Termin »metodologija« upotrebljava se ponekad i nešto drukčije, ne kao naziv za kritičko proučavanje metoda, nego kao skupni naziv za metode koje se upotrebljavaju u nekoj znanosti. Međutim, u ovom smislu bolje je upotrijebiti naziv metodika (v.) koji se također upotrebljava i kao naziv za učenje o pedagoškim metodama. P

Mikrokozam (grč. mikrós = malen i kósmos = svijet), »mali svijet«, tj. čovjek kao svijet u malom. Ta analogija svijeta i čovjeka, poznata još u antici kod stoika, dolazi naročito do izražaja u renesansnom i kasnijem naziranju o jedinstvenoj vrijednosti mikrokozma (odn. mikrokozama) i makrokozma (v.). Mikrokozam, tj. čovjek, samosvojni je izraz i odraz bivstva svijeta, pa stoga spoznati ljudsku prirodu znači spoznati svijet u cjelini, i obratno. Izraz mikrokozam upotrebljava se kadšto za sveukupnost čovjekovih doživljaja (psihično) kao lično obilježen isječak svijeta, pri čemu se makrokozam shvaća kao izvandoživljajna zbilja (fizično). Mikrokozam se također upotrebljava u modernoj fizici za oznaku atoma (v. atom, monada). Pet

Mîmâmsâ (sansk.), jedan od šest daršana (v.) ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji. Naziv znači »raspravljanje« ili interpretaciju Veda, najprije u formalne i ritualne svrhe. Te je komentare kodificirao u obliku sûtra Gjaimini, vjerojatno potkraj stare ere. Gjaiminijeve se sûtre nazivaju »prvobitne« (pûrva-mîmâmsâ), jer se odnose na prve, ritualne dijelove Vede. Na njih se nadovezuju kao »daljnje« (uttara-mîmâmsâ) Brahma-sûtre, čijim se autorom smatra Bâdarâyana ili Vyâsa, a koje su prvenstveno poslužile za osnov škole vedânta (v.), jer se odnose na filozofsku analizu »zaključnih« vedskih tekstova, upanišada. (Pûrva-) mîmâmsâ je izgradila uzornu komentatorsku metodu koja sadrži pet faza: 1) formulacija predmeta o kojem se izriče neka tvrdnja; 2) iznošenje sumnje o tom predmetu; 3) izricanje suprotne tvrdnje; 4) formulacija konačnog stava s obzirom na prethodne tvrdnje; 5) primjena rezultata na analogne slučajeve. — Metafizički stav ove škole polazi od pretpostavke o apsolutnom autoritetu riječi u Vedama. Pretpostavlja se da je zvuk riječi vječna supstanca, uvijek i svuda prisutna u latentnom obliku. Isto je tako vječna i veza riječi i značenja. Autoritet istine u riječima ne potječe ni od ljudi ni od bogova. One se u prvobitnom smislu ne odnose na pojedince nego na vrste koje su po tome transcendentna bivstva, sposobna da se manifestiraju u pojedinačnome. Ispravno shvaćena i izgovorena riječ u ritualu stvara snagu protiv čijeg su djelovanja nemoćni i ljudi i bogovi. Djelatnost te kozmičke snage (apûrva) nužna je i automatska. Tako se znanjem Veda svećenik oslobađa nadmoći bogova i može ih prisiliti na određene čine. U tom su smislu protivnici mîmâmsu gdjekada nazivali ateističnom. — Supstancijalistička ontologija riječi dovodi mîmâmsu u daljnjem razvoju do realističkih stajališta u spoznajnoj teoriji i logici. U borbi protiv vedântinskog i budističkog idealizma približava se znatno nyâyi-vaišešiki (v.). Predstavnici dviju glavnih filozofskih struja mîmâmse, Prabhâkara (7. st. n. e.) i Kumârila (8. st. n. e.) dali su velik doprinos razvoju

formalnologičke problematike skolastičkog doba. Od panteizma riječi i supstancijalnosti njenog zvuka polazi i filozofija gramatičke škole oca sanskrtske gramatike Pâninija (polovina prvog tisućljeća pr. n. e.), smatrajući da je latentni smisao riječi zatvoren u čahuri iz koje se oslobađa »rasprskavanjem« (sphota, v.) u spoznajnom aktu. Ve

Mimetičan (grč. mímesis = oponašanje), koji oponaša. Oznaka koja se upotrebljava u estetici i teoriji jezika. U teoriji jezika razlikuju se dva jezična karaktera: mimetičan i konvencionalan. Mimetičan je onaj u kome riječi na neki način odražavaju karakteristične oznake stvari, a konvencionalna je ona riječ, koja je po volji stvorena kao znak za određenu stvar. Mimetičan je način bliži zbilji, pa ga zovu i prirodnim, dok je konvencionalan naprotiv svagda proizvoljan, samovoljan. U estetici se mimetičnim naziva onaj smjer koji smatra da je umjetničko stvaranje oponašanje prirode. F

Mimezis (grč.), oponašanje, podražavanje, imitiranje, kopiranje, oponašanje nekog tuđeg čina, misli, osjećaja ili same prirode sredstvom vlastitog izražavanja, doživljavanja ili uopće ponašanja; prikazivanje u kojem vlastiti proizvod treba da je što sličniji i adekvatniji određenom materijalnom ili (rjeđe) duhovnom predmetu. Mimezis je jedan od osnovnih pojmova antičke estetike i teorije umjetnosti. Tako je ideal umjetničkog ostvario na primjer slikar Zauksis kad je na svojoj čuvenoj slici nacrtao grožđe tako vjerno originalu da su ga, po predaji, i ptice pokušale zobati. Platon upravo zbog te mimetičke funkcije smatra umjetnost manje vrijednom, jer oponaša realni svijet koji je sam oponašanje svijeta ideja, pa je umjetnost stoga preslikavanje nečega što je samo preslikano, sjena sjene. No već kod Aristotela, koji misli da je uopće ljudskoj prirodi svojstvena imitacija, termin mimezis ne označava više slijepo, doslovno oponašanje same vanjske zbilje, već u neku ruku oponašanje umjetniku imanentnih svojstava, nečega što on doživljava, shvaća i vidi u sebi. Ipak je i kod njega osnov umjetnosti mimezis, pa umjetnost oponaša ili različita sredstva (razne metrike i dr.), ili različite predmete (ljude bolje od nas, jednake nama ili gore od nas) ili različite načine (pjesnik pripovijeda radnju ili sama lica djeluju kao aktivni sudionici fabule).

Estetičke i umjetničke tendencije o vjernom preslikavanju stvarnosti, vidljive su u čitavom nizu ostvarenja i kasnijih estetičara, teoretičara umjetnosti i umjetnika samih. Bateux (Les beaux arts, 1746), kao i kasnije Volkelt (System der Ästhetik, 1905), smatraju oponašanje prirode prvim i temeljnim estetičkim principom, a Sulzer misli da je zadatak umjetnosti, oponašanje samo izabrane, to jest lijepe prirode. Po Mac Dugalu, kod svakog čovjeka postoji latentna težnja za oponašanjem, a G. Pistolezzi osnovom umjetničkog stvaranja smatra instinkt imitiranja. I poslije Hegela, koji je negirao mimetičku funkciju umjetničkog postoje (premda znatno modificirane) teorije koje u raznim oblicima brane tezu o mimezisu kao osnovi umjetnosti.

Unutarnje oponašanje je, po Lippsu, a zatim i Eduardu von Hartmannu i drugima, estetski proces pri kojem se mi sami unosimo u promatrani objekt i time dospijevamo u stanje unutrašnjeg sudoživljavanja, tzv. estetskog uživljavanja (Einfühlung) (v.). Posebno, međutim, čitava empiristička i tzv. eksperimentalna estetika (Fechner, Meumann, Müller-Freienfels i dr.) smatra da je po sebi razumljivo kako je oponašanje prirode proces imanentan svakom umjetnikom djelu. I Hypolit Taine misli da svaka velika umjetnost mora otpočeti oponašanjem, te se poziva na iskustvo Michelangela tvrdeći da su svi umjetnici ostali samo tako dugo veliki i svježi dok su zadržali taj neposredni kontakt s prirodom i samo iz nje crpli inspiraciju za svoja jela. Istovremeno, međutim, Taine uviđa da umjetnost ne može ostati na ropskom izvanjskom oponašanju predmeta, na pukom fotografiranju stvarnosti (tako npr. obojene voštane figure, koje najvjernije oponašaju žive ljude, izazivaju gađenje i ne pružaju nikakvo estetsko uživanje), već mora prikazati tipični karakter predmeta (npr. proždrljivost kod lava).

Mnogi noviji estetičari (npr. B. Croce i dr.) odbacuju mimezis uopće kao estetičku kategoriju i smatraju da je svako oponašanje fizičkog svijeta neadakvatno estetskom fenomenu koji se očituje kao neponovljiva, duhovna, kreativna »unutrašnja ekspresija«. G

Minor, u logici: 1) niži pojam (lat. terminus minor) u silogizmu, koji u zaglavku dolazi kao subjekt; 2) niža premisa u silogizmu (lat. propositio minor).

Misao, doživljaj kojim utvrđujemo postojanje različitih pojava, određujemo svojstva pojava i otkrivamo odnose među njima, drugim riječima, ustanovljujemo neko »stanje stvari«. Misao se redovito očituje u nekom sudu ili tvrdnji. Karakteristično je za misao da je prati određeni stupanj uvjerenja o ispravnosti ustanovljenih odnosa. Misao može uključivati perceptivne ili predodžbene podatke, ali ona u biti ima simboličko obilježje.

Na osnovi nekih karakteristika bilo je pokušaja da se misli svrstaju u nekoliko kategorija. Na primjer: misao konstatacije, misao konkluzije, misao znanja, misao vjerovanja, zamisao, misao mnijenja. Pet

Misaoni zakoni: 1) opći principi logičkog mišljenja, 2) principi koji se nalaze u osnovi rješavanja problema. Na primjer, Spearmanovi neogenetični zakoni: aprehenzija vlastitog iskustva, edukcija odnosa, edukcija korelata. Bu

Misterije (grč. mysterion = tajna), kod starih Grka, a kasnije i kod Rimljana, religijske tajne koje su se na posebnim sastancima priopćivale samo ezotericima. Misterij (sing.) znači tajna, ali misterije (pl. ž. r.) znači tajni kult, tajanstveni vjerski obredi koji su širokim masama bili potpuno nerazumljivi i kod kojih je glavno bilo pokajanje i očišćenje. No misterije bi se gdjekada izrodile i u obična orgijanja. — U srednjem vijeku nazivale su se misterijama dramatizacije iz biblijske povijesti ili života svetaca i Isusa (pasionske igre). B

Misticizam, svako učenje koje smatra da je osnova stvarnosti nešto naptprirodno, nematerijalno i da se do »spoznaje« tog božanskog i prvobitnog dolazi ne pojmovno, racionalno, nego neposrednim osjećanjem, intuicijom, neposrednim doživljajem toga natprirodnog. V

Mistički, što pripada mistici; neracionalno, nepojmovno, nadnaravno, ekstatično. Uvjerenje mnogih religioznih sekta i pravaca da na tajanstven, neposredan i nepojmovan način doživljavaju prisutnost božanstva u sebi i u svijetu. Sinonim za antiracionalno, neznanstveno, nefilozofsko. V

Mistika (grč. mistikós = skriven, tajan), prvobitno učenje da se božansko, natprirodno, beskrajno zahvaća ne racionalno, misaono, nego jednom posebnom vrstom intuicije, osjećaja, neposrednog odnosa s natprirodnim. U stanju takvog akta, ekstaze, mističar se osjeća sjedinjen s apsolutnim, božanskim, praprincipom stvari itd. Mistika se javlja u različitim oblicima (poganska, kršćanska), a u većini slučajeva mistici naginju panteizmu (v.). Mistika je rasprostranjena od antičke mistike u Evropi i Aziji, preko srednjovjekovne do moderne filozofije. Uz mističke teozofske pravce i u filozofiji mnogih novovjekih filozofa postoje mistički elementi (Schelling, Schleiermacher, Solovjov, Loskij i dr.). V

Mišljenje, slijed misli koji je upravljen prema određenom cilju (rješenju nekog problema) i kojim taj cilj dirigira (v. misao).

Mit (grč. mythos), riječ, legenda, bajka. Mit predstavlja primitivno, fantastično, slikovito pričanje o postanku svijeta, bogova i ljudi. Izrasta iz fantaziranja koje proizlazi iz čuvstava i želja. Mit prethodi religiji, a i filozofiji, pa se nalazi u svim kulturama u prvim fazama njihova još nekritičkog razvoja. Mit kao metoda objašnjavanja u filozofiji nalazi se u nekim Platonovim tekstovima. Time je Platon htio pokazati da se ne može sve racionalno objasniti. B

Mitologija (grč.), učenje o mitu, sistematiziranje i obrazlaganje smisla i sadržaja mita. Znanost o postanku i značenju mita.

Mizantrop (grč. miseo = mrzim i anthropos = čovjek), čovjekomrzac, neprijatelj ljudi (v. mizantropija).

Mizantropija (grč. miseo = mrzim i anthropos = čovjek), mržnja prema ljudima, koja je postala habituelnim načinom životnog naziranja. Ona ima svoj korijen većinom u neispravnom prosuđivanju ljudi, odnosno u prenošenju nepovoljna suda o jednom čovjeku ili više njih na cijelo čovječanstvo. Mizantropija može prouzrokovati i psihičko poremećenje, naročito ako joj se pridruži kakva tjelesna bolest koja mizantropa čini još nezadovoljnijim, oduzimajući mu zauvijek svako normalno prosuđivanje ljudi. Javlja se često u vezi s melankolijom (v.), ali se to dvoje ne smije zamijeniti. S

Mizologija (grč. miseo = mrzim i logos = um), mržnja prema umu, nesklonost da se rješenje nekih problema prepusti umnom istraživanju. Nesklonost prema umnom govoru i raspravljanju uopće.

Mizoneizam (grč. miséo = mrzim i néon = novo): otpor i mržnja prema svemu što je novo i što nije u skladu sa već uvriježenim nazorima. (V. konzervativan.) F

Mjera, filozofska kategorija kojom se ukazuje na izvjestan odnos kvantitete i kvalitete, pri kojem određeni predmet zadržava svoje osnovne kvalitete. »Mjera je kvalitativna količina, prije svega kao neposredna količina za koju je vezano izvjesno postojanje ili izvjesna kvaliteta« (Hegel). Kad promjena kvantitete dovodi do prevladavanja stare mjere, nastaje i nova kvaliteta, pa prema tome i nova mjera. Gubljenje mjere znači dakle prijelaz u novu kvantitetu, a po tom i kvalitetu. V

Mjesto (grč. tópos; lat. locus), u običnom govoru određeni položaj neke stvari u prostoru. U filozofiji jedan od Aristotelovih najopćenitijih pojmova (kategorija) i jedna od osnovnih kozmologijskih kategorija. Prvu razrađenu teoriju mjesta pružio je Aristotel. Polazeći od neposrednog iskustva da su sve stvari »smještene«, tj. da zauzimaju svoje mjesto, Aristotel je najopćenitije odredio mjesto kao ono što sadrži ili obuhvaća nešto »smješteno«. Shvativši ga dakle kao nešto objektivno i plastično Aristotel zamišlja mjesto kao neke vrst ovoja stvari, ili kako on kaže, mjesto je sama i neposredna »granica tijela« koje sadrži smještenu stvar. U antitezi prema Aristotelu Galilej i Descartes postavljaju novovjekovnu prirodoznanstvenu teoriju prema kojoj mjesto nije ništa drugo nego položaj tijela u odnosu prema drugim tijelima. Na to, u biti već relativističko shvaćanje, nadovezuje se i današnja relativistička teorija prema kojoj je mjesto odnos jednoga tijela prema nekom drugom tijelu, shvaćen kao »sistem referencije«. Z

Mladohegelovci, filozofi u Njemačkoj, koji su nasuprot hegelovcima ortodoksima nastojali da razviju kritički dio Hegelove filozofije. Glavni literarni organ mladohegelovaca bio je »Hallische Jahrbücher für deutsche Wissenschaft und Kunst« (1828—1841) osnovan od A. Rugea i Th. Echtermeyera. God. 1841. mijenjaju ime časopisa u »Deutsche Jahrbücher« koji biva zabranjen 1843. Naročito su radikalne konzekvencije povukli na području filozofije religije, tako da su došli i do ateizma (Feuerbach, Bauer, Marx). Toj tendenciji posthegelovske filozofije pripadali su D. F. Strauss, L. Feuerbach u ranijem periodu, B. Bauer sa svojom filozofijom samosvijesti, M. Stirner i dr., a također Marx i Engels u mladenačkoj fazi svoga razvoja (do 1843). Svojim teoretskim i političkim radikalizmom bili su izraz sve jačeg razvitka građanske klase i liberalnih i demokratskih ideja koje su taj razvitak pratile. V

Mnemizam (grč. mnéme = sjećanje, pamćenje), naučanje koje je zasnovao fiziolog Ewald Hering, i po kome je pamćenje (ne samo sjećanje kao svjesno pamćenje) osnovna biološka funkcija svakog organskog života; očituje se kao posljedica djelovanja svega predašnjega iskustva u promjenama organske supstance koje se onda nasljeđuju. Posljedice podražajnih djelovanja okoline očituju se već kod osnovne žive stanice i prate sve oblike života u sve kompliciranijim formama. Pamćenje je prema tome osnovna funkcija i bitna osobina svake žive materije. F

Mnemotehnika, postupak koji ima svrhu da olakša pamćenje sadržaja manje unutarnje

smislene povezanosti. Sastoji se u asocijativnom povezivanju elemenata sadržaja manje smislenosti sa smislenim ili već poznatim elementima.

Mnijenje (grč. doxa, lat. opinio), nesigurno i nedovoljno zasnovano mišljenje, prihvaćanje nekog mišljenja bez dovoljnog razloga i bez čvrstog uvjerenja. Već u grčkoj filozofiji (npr. kod Parmenida) mnijenje se suprotstavlja znanju. Neki kasniji filozofi (npr. Kant) razlikuju kao tri spoznajna stupnja mnijenje, vjerovanje i znanje, pri čemu se mnijenje shvaća kao mišljenje u koje nismo subjektivno potpuno uvjereni i koje nije dovoljno objektivno zasnovano, za razliku od vjerovanja koje se odlikuje subjektivnom uvjerenošću, ali nije objektivno zasnovano, i od znanja koje karakterizira puna subjektivna uvjerenost a i objektivno je dovoljno zasnovano. P

Modalan (lat.), načinski; okolnostima uvjetovan; u logici postoji tzv. modalna konzekvencija u mogućnosti zaključivanja od jednog modaliteta suda (v.) na drugi, i to od zbilje na mogućnost (ab esse ad posse), od nužnosti na zbilju (ab oportere ad esse), odnosno na mogućnost (ab oportere ad posse). (V. modalitet.) Pet

Modalitet (lat.), način očitovanja bitka, zbivanja,odnosno pomišljanja; uvjetovanost; 1) u logici, modalitet suda: stupanj sigurnosti nekog suda s obzirom na mogućnost (problematični sud: S može biti P), postojanje (asertorni sud: S jest P) i nužnost (apodiktički sud: S mora biti P). Po Kantu su kategorije modaliteta mogućnost-nemogućnost, postojanje-nepostojanje i nužnost-slučajnost; 2) u psihologiji: zajedničko područje kvalitativno srodnih osjeta, uvjetovanih funkcijom stanovitog organa kao što su osjeti vida, sluha i dr. Pet

Modernizam (franc. modernisme, od moderne = novi, suvremeni), općenito: tendencija osuvremenjivanja, pravac koji (u književnosti, likovnoj umjetnosti i dr.) teži za tim da se određeni fenomeni usklade s duhom vremena, ali i (u negativnom značenju te riječi) hirovima mode. Termin je stvoren u katoličkoj teologiji i filozofiji, a označavao je pravac koji je kritizirao određene dogme crkvenog učenja i koji je imao najviše pristalica potkraj 19. i u početku 20. st. u Njemačkoj, Italiji i Francuskoj (A. Fogazzaro, A. Loisy, G. Tyrrell, J. Gibbons, L. Laberthonnière i dr.). Modernisti su sa relativističkih, evolucionističkih, a ponekad i agnostičkih spoznajnih pozicija odricali papi pravo na vrhovnu vlast, odbacivali crkvene relikvije i obrede i oštro napadali krutost i hipostaziranost crkvenih kanona i moralnih propisa. G

Modifikacija (lat. modificatio = preinačenje), promjena, preinaka, mijena oblika, varijacija nastale pod utjecajem različitih faktora koji bitno ne mijenjaju određeni fenomen. U biologiji naziv za tjelesne promjene koje su nastale djelovanjem okoline, ali nisu nasljedne. Te se modifikacije gube kad prestane djelovati onaj vanjski uzročnik koji ih je izazvao, što ne biva kod mutacije (v.). G

Modus (lat.), način. U ontološkom (v.) smislu konkretni način očitovanja bitka, bivanja i stanja; nestalno svojstvo supstancije za razliku od atributa kao stalnog svojstva. Po Descartesu je modus modifikacija atributa supstancije (npr. različiti duševni procesi su modi svijesti). Za Spinozu su modi promjenljiva stanja jedne prasupstancije, a sređeni su u dva odijeljena atributna niza (fizički i psihički) (v. supstancija, atribut). U logici: 1) načini zaključivanja u pojedinim figurama kategoričkog silogizma (v.), 2) modus (ponendo) ponens i modus (tollendo) tollens — načini zaključivanja u mješovitom hipotetičkom silogizmu (tvrdeći uvjet tvrdimo posljedak, niječući posljedak niječemo uvjet, 3) modus (ponendo) tollens i modus (tollendo) ponens — načini zaključivanja u disjunktivnom silogizmu (tvrdeći jednu mogućnost isključuju se ostale i obratno); modus rectus — direktna upravljenost (v. intencija) na neku doživljajnu predmetnost, a modus obliquus — zaobilazna upravljenost koja se javlja s direktnom zajedno; modus vivendi — način življenja, ponekad u smislu tolerantne koegzi-

stencije; modus procedendi — način postupanja da se postigne neki cilj. Pet

Moguće: 1) u logičkom smislu, sve što ne sadrži u sebi ništa protivrječno, 2) u kolokvijalnom govoru, sve ono što je vjerojatno, može se, ali ne mora dogoditi, jer nije sigurno, 3) ontološki je moguće što bivstvuje prema mogućnosti (v.), čega još nema, ali bi moglo biti i sposobno je da se dogodi. Pe

Mogućnost, modalno određenje, suprotstavljeno zbiljnosti (stvarnosti) i nužnosti (v. modalitet). 1) U formalno-logičkom smislu mogućnost označuje da se nešto može naprosto zamisliti kao neprotivrječno, tj. da njegova opreka ne mora biti lažna (problematični sudovi). 2) Spoznajnoteorijski ili materijalno-objektivno mogućnost znači da se nešto podudara sa sadržajem iskustva i ne protivrječi mu. 3) Ontološka (ili metafizička) mogućnost određuje se kao realna moć da nešto bude, može biti, ali još nije zbiljski prisutno, jer za to prethodno treba da budu ispunjeni neki uvjeti. Ona leži između nebitka i bitka kao zbiljnosti, te odgovara Aristotelovoj »dýnamis« (lat. potentia) kao predstupnju »enérgeia« (actus). Tako je npr. kip mogućnost u kamenu ili drvu dok još nije isklesan, čovjek u sjemenu itd. (usp. Aristotel Met. IX); sve ima u sebi moć da bude ostvareno i teži tome da postane zbiljsko (entelecheia), ali se to može dogoditi samo na temelju nečega zbiljskog, koje mu prethodi prema biti, pojmu i vremenu. — Po uzoru na Aristotelovo shvaćanje prirode kao kretanja (kinesis), tj. prijelaza iz mogućnosti u zbiljnost, i Hegel određuje ideju kao proces samokretanja ili proizvodnju gdje mogućnost biva zbiljnost, pa stoga i pojam dijalektike (v.) najčešće objašnjava primjereom rasta biljke: pupoljak — cvijet — plod (usp. predgovor »Fenomenologiji duha«). — Pored razlikovanja biti i opstanka i nauke o kategorijama, modalna određenja ulaze među ključne distinkcije metafizike i održala su se u povijesti ontologije od Aristotela do danas. No nasuprot Aristotelovoj i skolastičkoj nauci o potenciji i aktu, koja ističe primat zbiljnosti kao punoga prisustva, tj. sadašnjosti bića, nad mogućnošću kao modalitetom budućega koje još nije, novovjekovna filozofija obrće ovaj odnos i daje prvenstvo mogućnosti nad zbiljnošću. Tako Leibniz smatra da je zbiljski svijet »najbolji od svih mogućih svjetova« kao što božja zbiljnost proizlazi iz njegove beskrajne mogućnosti (moći). Slično tvrdi i suvremena filozofija egzistencije (v.), koja čovjeka određuje kao mogućnost (Sein-können), pa i moderna fizika kad ističe »akauzalnost« kvantnih procesa i tumači ih Heisenbergovom relacijom neodređenosti. Pe

Mokša (sansk.), »oslobođenje« iz vječnog toka zbivanja (v. samsâra), krajnji cilj svake mudrosti u indijskoj filozofiji. Mokša je pojam antitetičan karmanu (v.) ili moralnoj determiniranosti djelatnošću. Oslobođenje je etički uvjetovano asketskom disciplinom koja ima dvostruku svrhu: 1) metafizička realizacija (sâdhanâ, v.); prema riječima Šankare: »Posljednje su po redu stepenice na koje se treba uspeti: razlikovanje sebe (âtman) i nesebe, zatim realizacija sebe, koja na kraju dovodi do stanja trajne istovjetnosti sa sveobuhvatnim (brahman). Ta se vrsta oslobođenja može postići jedino kao posljedica moralnih zasluga nagomilanih u toku bezbrojnih život.« — 2) Specifična etička svrha jest ublaženje i prestanak patnje u nesebičnoj djelatnosti (niškâma-karma) i odricanju od »plodova« djela. — Mokša je akt oslobođenja (usp. satori u zenu), čija je mogućnost bitno vezana za razvoj ljudske svijesti i problematiku njenog samosvojstva (âtman, v.). »Odricanje i razumijevanje su za čovjeka što i dva krila za pticu. Kome nedostaje jedna od tih vrlina, nikada se neće pomoću jedne same uzdići do slobode, koja je biljka puzavica što cvjeta samo na vrhu najviših zdanja« (Šankara). — Stanje oslobođenja ima različita metafizička obilježja u različitim filozofskim sistemima. Ta su obilježja bitno iracionalne (v.) prirode. U vedânti stanje oslobođenja (mukti, v.) pretpostavlja apsolutizaciju âtmana, a u budizmu njegovu krajnju negaciju. Stanje oslobođenosti nazvao je Buddha nibbâna (sansk. nirvâna, v.).

Taj je naziv kasnije preuzela i vedântinska filozofija (brahmanirvâna). Ve

Monistički, što proizlazi iz filozofije monizma (v.). Monističko je ono tumačenje koje zbilju svodi na jedan jedinstveni, bilo materijalni bilo idealni, princip.

Monizam (grč. mónos = jedini), filozofski ontološki pravac koji raznolikost zbilje svodi na jedan jedinstveni princip (v.). Osnovne su vrste monizma materijalizam (v.) i idealizam (v.). Prvi svodi svu zbilju na materijalni princip, materiju, drugi na idealni princip (ideju, duh, volju, boga itd). Suprotno: dualizam (v.) i pluralizam (v.) kao posrednički i kadgod eklektički sistemi. Teškoće dualizma koji postulira apsolutno različite supstancije: materiju i duh, tijelo i dušu, prirodu i duh, ne mogavši naći njihovu vezu i podudarnost, mnogi su filozofi pokušali riješiti svođenjem tih principa na jedan jedini. Jedan od najvećih monističkih idealističkih sistema je Hegelov, kome je apsolutna ideja (v.) osnova cjelokupne stvarnosti, te vlada identitet duhovnog i materijalnog svijeta i njihovih oblika. Materijalistički monizam je kod Marxa i Engelsa dosegao svoj najviši oblik, te je po prvi put i sama povijest materijalistički interpretirana. Prirodoznanstveni filozofski monizam, u velikoj mjeri opterećen mehaničkim materijalizmom, zastupao je Häckel koji osniva i Savez monista (1906). Pojam monist upotrebljava prvi put Chr. Wolff. V

Monofiletično (grč. mónos = jedini i filé = porijeklo, rod), ono što se razvilo, što potječe samo iz jedne žive grane, što je jednovrsnog porijekla, iz jednog izvora. Suprotno: polifiletično (v.).

Monofiletizam (v. monofiletično), učenje o porijeklu živih vrsta organizama iz jedne jedine vrste.

Monogeneza (grč. mónos = jedan i génesis = postanak, porijeklo), označava ono što je jedinstvenog, zajedničkog porijekla. Može se odnositi jednako na živa bića kao i na jezike, kulture i druge stvaralačke tvorevine. Suprotno: poligeneza.

Monoideizam je vladanje jedne jedine predodžbe u vrijeme trajanja stanja pažljivosti (Braid, Ribot).

Monomanija (grč. monós = jedan i manía = ludilo), patološka sklonost za određenu vrstu čina i preokupacija: asocijalnih, agresivnih i štetnih, ili praktično bezvrijednih ili neobičnih. Tako je piromanija bolestan nagon podmetanja požara, poriomanija nagon trajnog putovanja i skitnje, kleptomanija nagon okradanja, aritmomanija nagon beskorisnog prebrojavanja stvari (koraka, zalogaja, prozora). Monomanije se često javljaju kao simptomi nekih živčanih i duševnih oboljenja (epilepsije, različitih neuroza i sl.). Ponekad se monomanijom zove i normalna ali naročito snažna usmjerenost psihične aktivnosti prema nekim užim ili neobičnim područjem ljudskog zanimanja. Kr

Monomorfan (grč. mónos = jedini i morfé = lik), jednolik, jedne te iste forme. Suprotno: polimorfan (v.).

Monoteizam (grč. mónos theós = jedan bog), filozofsko-teološko shvaćanje prema kojemu postoji samo jedan bog (suprotno: politeizam, v.), koji je stvorio svijet i upravlja svime što se događa. Kršćanski monoteizam proizašao je iz starozavjetnog židovstva, koje je u početku bilo politeističko kao i druge religije. B

Moral (od lat. mos = običaj, mores = vladanje, moralis = ćudoredan), jedan od oblika društveno-povijesnog čovjekova opstanka (pored religije, prava, politike, države itd.) i kao takav se u toku vremena mijenja i svojim smislenim opsegom i sadržajem, te je različit u različitim povijesnim razdobljima, u različitih plemena, naroda, klasa, grupa, slojeva itd., a često i pojedine profesije imaju svoj osebujan moral (ili »etiku«), kao što je unutar određene skupine ili zvanja npr. tzv. »liječnička etika« itd. U tom smislu moral sadrži u sebi određene običaje, propise, pravila, smjernice, norme, kategorije, ideale itd. kao nepisane regulative koji se nameću pojedincima ili čitavima grupama svojom obaveznošću za djelovanje, odnošenje, postupanje, prosuđivanje, jednom riječ-

ju za određeni oblik života u postojećoj zajednici ili društvu. Kao i svi ostali oblici društvenog života, tako je i moral prije svega uvjetovan ekonomskom strukturom društva, njegovom razvijenošću i diferenciranošću, interesima klasa i grupa, zatim tradicijom, običajima, navikama, religijom koja često sankcionira njegove norme i postulate. Iz ovoga karaktera morala proizlazi princip tzv. mnoštva morala i jedinstva etike, čime se utvrđuje da etika (kao filozofijska disciplina ili teorija, znanost, nauka, sistem morala) i pored sve različitosti moralnih oblika ide na, 1) određenje njegove biti, 2) njegovu sistematizaciju i 3) na misaono transcendiranje gotovih opstojećih oblika morala. Po svojoj biti moral označuje određeno ljudsko ili društveno opredjeljenje u odnosu na drugog čovjeka, na zajednički život pojedinaca ili grupa i na sebe sama, što rezultira specifičnim svjesnim htijenjem, djelovanjem, odnošenjem, postupcima, stavovima, vrednovanjem i prosuđivanjem. Moralno opredjeljenje sadrži u sebi, pored svojih pozitivnih propisa i pravila kojima se jedan moral oblikuje, utvrđuje i izgrađuje, prije svega ono »da bi i kako bi nešto trebalo da bude« čime se na svojevrstan način suprotstavlja onome »što i kako već jest«. Stoga se u svakom moralnom obliku in nuce nalazi već jedna određena etika (etička koncepcija) koja se temelji na suprotnosti, oprečnosti ili rasponu između bitka i trebanja.

No, dok se smisao moralnog oblika čovjekova opstanka u statusu postojećeg morala uglavnom iscrpljuje u reguliranju međusobnih odnosa određene društvene zajednice, kako bi zajednički život prije svega uopće bio moguć i podnošljiv, a onda i bar donekle »normaliziran«, čime se ide na učvršćenje ili sređivanje postojećih odnosa pojedinaca i grupa, ono etičko s druge strane usmjereno je na (faktičko ili misaono, idealno) transcendiranje ili prekoračivanje postojećeg stanja u jednom općem (općečovječanskom) smislu. Time etika one pozitivne momente svakog moralnog oblika dovodi misaono do konzekvencije. S druge je strane ograničenost, apstraktnost i neodrživost morala (a u tom smislu i etike) u pretenziji da se proširi i važi za sve oblike čovjekova ljudskog opstanka (apsolutno i opće moraliziranje svijeta, prirode, čovjekova smisla i njegova djelovanja). Ovu razliku između morala i etike uvidio je i na nju na svoj način ukazao već Aristotel podjelom kreposti (vrlina) na etičke i dijanoetičke (v.), od kojih se prve nalaze i realiziraju u socijalnom medijumu (njihov je kriterij »sredina« ili »prava mjera«), a odnose se na moral, dok su druge »teorijskog« karaktera i odnose se na »um«, pa se realiziraju na »višem stupnju«, dakle u etičko-teorijskoj sferi ili filozofiji, a njihov je nosilac čovjek kao filozof. K

Moralist, moralni filozof, općenito naučavatelj morala, onaj koji na život i svijet oko sebe gleda sa stajališta morala, koji je sklon moraliziranju (v.) ili tzv. »moralnim prodikama«. U užem smislu označuju se ovim imenom filozofi i pjesnici čija su djela prožeta moralnim smislom i uzvišenošću. Osjetljivi su na probleme svoga društva i vremena, kojima su obuzeti i na koja isključivo moralno (dakle: moralistički) reagiraju. Poznati francuski moralisti: Montaigne, La Rochefoucauld, Vauvenargues, La Bruyère i dr. K

Moralitet (lat. moralitas), moralnost, ćudorednost, moralno shvaćanje. U Kantovoj etici neka se radnja vrši u smislu moraliteta samo onda ako nije naprosto podudarna s moralnim zakonom, nego ako proizlazi iz ideje čiste dužnosti (v.). Ako je tek formalno u skladu sa zahtjevom dužnosti, naziva se legalitetom (v.). Moralitet je po Kantu bit čovjeka (čovjek = moralno biće). U Hegelovu »objektivnom duhu« moralitet je — pored apstraktnog prava — samo jedan od predstupnjeva običajnosti (v.), zapravo izraz subjektivne moralne svijesti, kome nedostaje objektivna društveno-povijesna ukorijenjenost u zbilju (bitku). Bit moraliteta jest u onom apstraktnom »treba da« (Sollen) koje u postulatu (v.) praktičkog uma zastaje u čistoj subjektivnosti trebanja, čija se realizacija pomiče u »tamnu ili lošu beskonačnost«

(Hegel) kao »progres u beskonačnost« (Kant). K

Moralizam (lat.), nužna konzekvencija apstraktnosti moralnog stanovišta koje bitnu ljudsku, povijesnu i društvenu problematiku čovjeka nastoji sagledati i razriješiti isključivo u moralnom (etičkom) području i smatra to mogućim. Bit čovjeka određena je ovdje kao moralna bit (moralnost), i to je ona opća pretpostavka s koje moralizam polazi apelirajući na čovjeka pošto ga je prethodno već pretvorio u moralno biće. Unutrašnja i bitna protivrječnost moralizma sastoji se u tome što on apelira na čovjeka kao formiranu moralnu osobu, dok on to tek treba da bude ili postane. Odatle sva njegova apstraktnost i idealističnost (v. moralisti). K

Moralnost, v. moralitet.

Moral sense (engl.), moralno osjetilo (osjećaj, čuvstvo) za dobro i zlo, pravedno i nepravedno, pravo i nepravo, koje je (po engleskim filozofima Shaftesburyju, Hutchesonu, Homeu [moral sentiment], Millu i dr.) prirođeno čovjeku kao neki prirodni organ, sposobnost, dar pomoću kojega se spontano ćudoredno reagira na moralne vrednote; temelj tzv. čuvstvenog, osjećajnog morala. K

Morfé (grč.), oblik, lik. U Aristotelovoj metafizici morfé je aktivnost koja djeluje u neoblikovanoj i pasivnoj materiji. To je obrnuti platonizam. Kod Platona je svijet u ideji, a kod Aristotela ideja u svijetu. Morfé je nepromjenljiva. Pojam se javlja u suvremenoj filozofiji kod fenomenologa, gdje ima približno jednako značenje kao kod Aristotela. B

Morfologija (grč. morfé = oblik i logos = nauka), znanost kojoj su udarili temelj Goethe, od kojega potječe i njen naziv, Cuvier, Baer, Roux, a bavi se istraživanjem oblika organizama, razvojem njihovih pojedinih dijelova i zakonima po kojima se taj razvoj zbiva. Stoga morfologija sačinjava osnov za sistematiku, a kako u oblicima najjasnije dolazi do izražaja srodnost pojedinih organizama, pruža nam ujedno, po Haeckleu, najbolji temelj za proučavanje filogenije (v.). Morfologija se ograničava na razmatranje vanjskih oblika i kakvoće organa, dok se istraživanjem njihove unutrašnje građe bavi anatomija (v.). Iz područja biologije prenosi se danas taj pojam i na druga područja, pa tako govorimo i o morfologiji kulture, morfologiji povijesnoga promatranja i sl. S

Morfologija kulture, promatranje razvoja pojedinih kultura analogno oblicima organskog života. Ti se kulturni likovi shvaćaju kao ispoljavanje određene unutrašnje samostalne zakonitosti koja određuje nuždu pojedinih razvojnih stupnjeva i oblika kulture. Spengler tako u razvoju pojedinih kulturnih likova, analogno razvoju organizma, nalazi faze rastenja, mladenaštva, cvata, starosti i smrti. Drugi neki morfolozi kulture vide u čitavoj povijesti kulture linearni razvojni uspon. G

Mortifikacija (lat. mortificatio = usmrćivanje), ubijanje, učiniti mrtvim; usmrćivanje strasti; ponižavanje.

Motiv (lat. movere = pokretati), pokretalo, poticaj, povod za voljno djelovanje. Pojam motiv kao specifično etička tema javlja se pri određenju problema slobodne volje, gdje se pita je li i, ako jest, čime je volja motivirana za djelovanje ili odlučivanje (v. determinizam, indeterminizam). U estetici se motivom označava ili ono što pobuđuje umjetničko stvaralaštvo, ili sama tema koju umjetnik ozbiljuje i obrađuje. K

Motivacija (lat.), iznošenje ili utvrđivanje pokretala ili odredbenog razloga volje, upravljanje volje po određenim motivima (v.).

Motiviranje, objašnjavanje i opravdavanje nekog čina, neke radnje iznošenjem motiva (v.) odnosno razloga iz kojih su ta djelovanja proizašla.

Motorični tip, predstavlja tip ljudi kod kojih prevladava iskustvo osnovano na kinestetičnim osjetima. Ljudi će toga tipa npr. učiti neki simbolički materijal brže, ako pri tom čitanju naglas ili prave bilješke. Motorični tip lako stječe različite psihomotorne vještine, a kod reagiranja na različite signale udešen je više na motornu reakciju nego na zamjedbu signala. Bu

Motorika je skupni naziv za različite oblike tjelesnih aktivnosti koje se sastoje od više ili manje koordiniranih i složenih pokreta, ali se ti pokreti izvode bez znatnije psihične kontrole.

Motorni živci, v. centrifugalni živci.

Mukti (sansk.), stanje oslobođenosti duha od uvjetnosti pojavnog svijeta, ili apsolutizacija duha (âtman, v.). Termin se često upotrebljava kao identičan s mokša (v.), aktom oslobođenja. Mudrac, koji je postigao oslobođenje, naziva se gjîvan-mukta, »oslobođen za života«, ili muni, »utihnuli mudrac«. Oslobodivši se potpuno determinizma moralnog zbivanja u svijetu i relativnosti dobra i zla, takav se mudrac povlači u stanje pasivne samoće, a smatra se da sama njegova prisutnost djeluje blagotvorno. U budizmu se takav mudrac naziva paććeka-buddha, ali kasniji mahâyâna budizam negira moralnu vrijednost ovog stava. Ve

Multiverzum, pojam kojim se, za razliku od izraza univerzum, označuje svijet shvaćen kao mnoštvo koje se ne da svesti na jedinstvo (v. univerzum, pluralizam).

Mundus, svijet. To je latinska riječ, a upotrebljava se nepromijenjena i u novijoj filozofiji s različitim atributima koji označuju određene svojevrsne filozofske pojmove, kao: mundus sensibilis — osjetni, zamjedbeni svijet, mundus intelligibilis — duhovni svijet, samo intelektom shvatljivi svijet, mundus arhetypus — nadosjetni svijet ideja, praslika idealnog svijeta. F

Mutacija (lat. mutatio = promjena), 1) spontana i iznenadna kvalitativna ili kvantitativna promjena u svojstvima nekog organizma, koja se prenosi na potomke. Javlja se vrlo rijetko, a nastaje zbog promjena u genetskoj konstituciji organizma; 2) glasovne promjene kod dječaka u vrijeme puberteta.

Mutakallimun (islam): predstavnik učenja kalâm (v.) — teolog. Teolozi ove škole služe se u dogmatskim raspravama racionalnim dokazima i dijalektičkom metodom, koje preuzimaju pretežno iz helenske filozofije. Zbog takve obrane kuranske nauke od stranih utjecaja, kršćanski skolastičari nazivaju mutakallimune »loquentes«. Oštrica njihove rječitosti uperena je najprije protiv mu'tazilita (v.). Abu'lHasan 'Alî al-Aš'arî iz Basre (9. st.) otcijepio se od mu'tazile iz tih razloga, a svojom je kritikom mu'tazilitskog »liberalizma« predobio povjerenje konzervativnih teoloških krugova za dijalektičke i filozofske rasprave u teologiji. Kasniji su skolastički mislioci, koji su potjecali iz ove škole (osobito Ghâzâlî i Râzî u 11. st.), potpuno razdvojili logičku metodu od pozitivnih teza antičke filozofije, koje su dotada neprestano prodirale u islam i s apologetskim argumentima mutakallimuna. Među tim pozitivnim stavovima ističe se osobito atomizam ove škole, koji vuče korijen od Demokrita i Epikura, a po mnogim teorijskim implikacijama nesumnjivo i od indijskih sumana (v. sumanîya). Tako npr. Aš'arî uči da Allâh stvara atome, odn. supstancijalnu »akcidentalnost« (v.) svijeta u svakom trenutku nanovo, jer ne mogu postojati po vlastitoj prirodi (usp. dharma u budizmu). Kao u gjainskom i vaišešika (v.) atomizmu i ovdje je duša monada. — Razvoj islamskog atomizma teško je proučavati ne samo zbog ovakvih ukrštavanja ideja, nego i zbog toga što je kasnija skolastika pod utjecajem aristotelizma snažno potisnula atomističke pretpostavke. Već Nazzâm (9. st.) pobija atomizam Abu'l Hudhaila al-'Allâfa, kojega neki smatraju začetnikom islamskog atomizma. Ovakve teorije mutakallimunskih teologa nazivaju se »bezbožnim«, dok se s druge strane njihov smisao za dijalektičke rasprave sve više zapleće u interpretacijama mutnih i sumnjivih mjesta u kuranu. Veliki skolastički filozofi, koji su ujedno smatrani i velikim aristotelovcima, Ibn Sînâ (Avicenna) i Ibn Rušd (Averroes) napadaju mutakallimune kao nedosljedne sofiste. U međuvremenu ojačala je u islamu mistička struja, koja je izrazitiji nosilac istočnih, najprije staroiranskih tradicija (v. sûfî). Ve

Mutatio elenchi (grč.), pogreška u dokazivanju, koja se sastoji u obilaženju prijeporne točke, tj. heterozetesis (v.) ako je počinjena hotimično (v. sofizam). Suprotno: ignoratio elenchi (v.).

Mu'tazila (islam), teološka škola koja se prva počela baviti spekulativnom (v.) problematikom i povezala područja islamske dogmatike s filozofskim temama i dijalektičkom metodom helenske filozofije. Naziv škole potječe od onih koji su se »odvojili«, ili zauzeli neopredijeljen stav u borbi oko svjetovne, kalifatske vlasti polovinom 7. st. između pristaša Abu Bekra (Omajadska dinastija) i Alîja (šî'iti, v.). Škola je nastala u Basri, a razvijala se osobito u 8. i 9. st. za dinastije Abasida. Odvajanjem Aš'arija (v. kalâm) počinje gubiti važnost i ugled. — Iz stava prvobitne političke neopredijeljenosti razvija se teorija teološkog i filozofskog indeterminizma. Snaga Omajadske dinastije osnivala se na vjeri u predestinaciju. Mu'tazilitski »secesionisti« su dokazivali da su u borbi Muhamedovih nasljednika za vlast jedni sigurno pravedni, a drugi grešni, ali je vjernicima nemoguće pouzdano razaznati na kojoj je strani pravda, pa konačni sud treba prepustiti Allâhu. Filozofsku stranu učenja o slobodi volje izveo je odatle Wâsil ibn 'Atâ'. Ekstremni indeterminizam u islamu zastupa kasnije učenje kadarîya (v.). Usprkos svom neutralizmu mu'tazila ostaje bliže šî'itskom stavu, odakle preuzima i niz neislamskih elemenata koji tada prodiru kroz istočne, osobito manihejske utjecaje. Wâsil i drugi mu'taziliti u Basri raspravljaju i s manihejcima i s indijskim sumanîma (v.). Kasnije bagdadska mu'tazila počinje sa stajališta svoje racionalne kritike napadati i metafizičke teze kurana, a to dovodi do kobnih posljedica za njen opstanak. Među predstavnicima mu'tazile u Basri osobito se ističe Ibrâhim ibn Saiyâr al-Nazzâm (polovina 9. st.), u čijem se učenju nalazi niz karakterističnih shvaćanja srodnih indijskim. — Mu'tazila uvodi metodu gramatičke analize u tumačenje kurana. Među »korijenima« ili dogmama, na koje svodi Muhamedov nauk, ističe se: 1) apstraktni monoteizam (negacija antropomorfne sličnosti Allaha i stvorenja; apsurdnost mističkog učenja o božjoj ljubavi po kojoj se sjedinjuje sa stvorenim bićima). Božji »atributi« nemaju stvarne egzistencije. Među njima se ipak ističe jedan: spoznaja koja se smatra bivstvom božanskog bića (Nazzâm). Time se potvrđuje personalno postojanje Allâha kao svjesnog stvaraoca (za razliku od panteističkog učenja dahrîya, v.). Izraženo u duhu islamskog aristotelizma: egzistencija božja identična je s njegovim bivstvom, a nije mu pridodana (kao u Fârâbîjevoj interpretaciji platonskih ideja). — 2) Božanska objava istine posredstvom proroka u neposrednoj je vezi s metafizičkom teorijom manifestacije. Prolazne ili slučajne pojave iskustvenog svijeta proizvod su atomskog kretanja, u kojem se očituje trajna istina skrovitog bivstva (mâhîya, v.). Prema Nazzâmovoj teoriji prožimanja stvari su skrivene jedna u drugoj, a fizičko zbivanje sastoji se u tome da skriveno postaje vidljivim, kao npr. vatrena iskra u kamenu. — 3) Pravednost božja pretpostavlja slobodu ljudske djelatnosti. U praktičnoj teologiji vjera se temelji na djelima poslušnosti više nego na kontemplativnom uvidu. U empirijskom svijetu spoznaja je ograničena logičkim sposobnostima razuma. Šira intuitivna spoznaja postiže se tek pročišćenjem duše poslije smrti. — Tako mu'tazilitska teologija dobiva prvenstveno apologetsku i polemičku svrhu, koju želi ostvariti intelektualitičkim putem. Filozofija se pri tom i u islamskoj skolastici cijeni kao »ancilla theologiae« (v.). Ve

Mutualizam (lat. mutuus = uzajaman), takav način simbioze (v.), međusobne zavisnosti, kod koje dvije individue različnih vrsta ili i iste vrste (suprotno parazitizmu) imaju uzajamnu korist od svog zajedničkog života.

N

Nacija, specifična narodna zajednica, nastala na kompaktnom teritoriju sa zajedničkim jezikom, istim povijesnim tradicijama te bliske etničke i kulturne srodnosti uopće.

Nacionalizam, 1) politički i kulturni pokret mlade građanske klase u borbi protiv feudalizma, za osamostaljenje, prevladavanje feudalnog partikularizma i stvaranje jedinstvene (nacionalne) države; 2) u zreloj fazi kapitalizma obilježava imperijalističke namjere kapitalističkih država i monopola u porobljavanju drugih naroda, osobito malih i zaostalih. Buržujski nacionalizam uperen je protiv međunarodne klasne solidarnosti proletarijata u njegovoj borbi za socijalizam; 3) u suvremenom svijetu kod kolonijalnih zemalja označava društveno-politički pokret tih naroda za nacionalnu nezavisnost i ravnopravnu suradnju među narodima. C

Nacionalnost, pripadnost naciji ili narodu.

Načelo, v. princip.

Način proizvodnje — ukupnost i jedinstvo proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa. Način proizvodnje bitno određuje karakter društvene zajednice, njene političke, pravne, ideološke i druge oblike društvenih ustanova i svijesti. »Način proizvodnje materijalnog života uvjetuje socijalni, politički i duhovni život uopće« (Marx). V

Nadarenost, posjedovanje neke prirođene specifične sposobnosti u natprosječnoj mjeri; obično govorimo o nadarenosti (talentu) za glazbu, slikanje, učenje stranih jezika itd. Ako se nadarenosti pridruži vježba i trening, sposobnost se može razviti do iznimno visoke razine. Pt

Nadosjetno, što prelazi područje osjetnosti; što ne potječe neposredno iz osjetne spoznaje ili nije u njoj sadržano; što se može misliti, ali ne opažati: razumsko, pojmovno, apstraktno, logično. Katkada termin dobiva i ontološko značenje te se govori o nadosjetnim bićima, o nadosjetnom svijetu, koji onda koincidira s duhovnim (spiritualnim) (v.). Kr

Nadražaj, v. podražaj.

Nadređen ili superordiniran (lat. super = nad i ordino = ređam), naziva se u logici viši rodni pojam koji svojim opsegom obuhvaća niže vrsne podređene (v.) pojmove. Pojam roda, na primjer »čovjek«, nadređen je pojmovima vrste, podređenim pojmovima, na primjer »Evropejac« i »Amerikanac«.

Nafs (islam), duša u psihološkom smislu (v. rûh i nafs).

Nagnuće, v. sklonost.

Nagon, prema nekima isto što i instinkt (v.). Drugi nagonom nazivaju neke fiziološke potrebe (npr. glad, žeđ) koje podstiču živo biće na aktivnost određene vrste, no ta je aktivnost manje složena i manje karakteristična za vrstu nego aktivnosti koje su podstaknute instinktom (v.). Pt

Naivan (lat. nativus = prirođen), prirodan, nenamješten, neizvještačen. Prema Schilleru naivitet je neka djetinjasta pojava ondje gdje se ona više ne očekuje. On dijeli pjesništvo na naivno i sentimentalno kao dvije forme estetičkog prikazivanja. Prema Kantu izvještačenost je postala drugom ljudskom prirodom, tako da naivitet kao prvobitna osobina ljudska samo još kadikad dolazi do izražaja. S

Narav (praslav.), u običnom govoru, unutrašnje ustrojstvo i bitno svojstvo stvari, živih bića i osoba. Sinonim je »priroda«. U starohrvatskoj književnoj tradiciji zastupljena su dva značenja, tj. općenito, kao unutrašnje bitno svojstvo (priroda) stvari i, specijalizirano, kao unutrašnje bitno svojstvo čovjeka, njegova ćud. U tom smislu se i znanost koja proučava čovjekovu »ćud« iz koje izvire sve njegovo djelovanje nazivala i »naravo-

slovlje« (moralka, »ćudoredni nauk«). U današnjoj hrvatskoj filozofskoj terminilogiji prevladava ispravna tendencija da se ova stara slavensko-hrvatska riječ upotrebljava u navedenom tradicionalnom značenju a ne »priroda« što tradicionalno i danas prvenstveno znači sveukupnost bića. Z

Nasljeđe, v. hereditet.

Nâstika (sansk.), negator; onaj tko ne priznaje autoritet objavljenog učenja Veda. (V. pobliže pod âstika.)

Nativizam (lat. nativus), naučavanje da postoji nešto urođeno, od prirode dato i usađeno u ljudsko biće, bilo u smislu stanovitih gotovih doživljaja (ideje, predodžbe, pojmovi, sudovi), bilo u smislu konkretnih dispozicija za njihov razvitak. Nativizam se može očitovati u problematici spoznajne teorije, etike, kulturne filozofije, pedagogije, kao neke vrste »aprioristička« opreka empirizmu (v.), a može se u evolucionističkoj interpretaciji kompromisno povezati s empirizmom u koncepciji organiziranog iskustva koje je, s obzirom na čitavu ljudsku vrstu u njenu razvitku, empirijskog porijekla, a za čovjeka pojedinca ima apriorni značaj. Nativizam u psihologiji označava teoriju o urođenosti prostornog i vremenskog zora. Pet

Naturalizam (lat. natura = priroda), filozofska koncepcija prema kojoj je priroda osnova i bit svega. Ništa ne postoji van prirode, pravi realitet je samo priroda u svojim uzročno-posljedičnim vezama i odnosima. Duhovno je samo produkt prirode, a ne nešto vanprirodno. U etici, stajalište prema kojem je moralni život samo produžetak biološkog, te je cjelokupni povijesni i kulturni život podvrgnut samo prirodnim zakonima. U estetici, ona doktrina koja odbacuje svaku idealizaciju stvarnosti i zahtijeva prezentaciju života kakav jest, sa svim njegovim negativnostima i onim što proizlazi iz prirode čovjekove (animalne, instinkta, nagona). Može se govoriti i o religioznom naturalizmu kad se božanstvo identificira s prirodom (naturalistički panteizam) ili se ne priznaje nikakvo božanstvo izvan prirode (ateizam). Naturalizam kao filozofska doktrina, iako pravilno povezuje čovjeka s prirodom, jednostrano ga svodi na prirodno ne uviđajući povijesnost kao nešto specifično ljudsko. Ta jednostranost je očita isto tako u interpretaciji etičkog i estetskog. Povijesno gledano dobar dio predstavnika domarksovskog materijalizma bio je naturalistički orijentiran i vršio pozitivnu ulogu u procesu osvještavanja čovjeka. V

Natura naturans (lat.), stvaralačka priroda, stvaralački princip svijeta, koji se u teologiji, a katkad i u filozofiji, izjednačuje s pojmom boga, dok *natura naturata* (lat.) znači stvorenu prirodu, pojedinačne stvari svijeta. U srednjovjekovnoj filozofiji, pojmovi kojima se označavao odnos i razlika između boga i svijeta, između stvaralačkog subjekta i stvorenih objekata. B

Natura naturata, v. natura naturans.

Natura non facit saltus (lat.): priroda ne čini skokove. Taj je princip u 17. st. postavio Fournier, a označuje stalnost prirode. Leibniz ga je razradio u filozofiji, a botaničar Linné u prirodnim znanostima. U osnovi ta koncepcija protivrječi dijalaktičkom mišljenju. B

Naturfilozofija (lat. philosophia naturalis = filozofija prirode), filozofska interpretacija prirode, filozofska analiza prirodoznanstvenih osnovnih pojmova (materija, sila, energija, život itd.), filozofsko zasnivanje prirodnih znanosti, kao i pokušaj sinteze općih rezultata prirodnih znanosti. U antici, kad su prirodne znanosti bile u začecima, jedan dio filozofske analize imao je uvijek karakter filozofije prirode (predsokratska kozmologija, Aristotelova fizika, stoicizam i epikureizam) isto tako kao i veliki dio filozofskih nastojanja perioda renesansne filozofije (Paracelsus, Petrić, Telesius, Bruno, nešto kasnije Bošković i dr.). Karakteristika jednog dijela filozofskih preokupacija naročito dolazi do izražaja u spekulativnoj idealističkoj filozofiji (posebno njemačkog idealizma — Schelling, Hegel) gdje se bit prirode i njenih fenomena kao i osnovni pojmovi prirodne znanosti nastoje izvesti konstruktivno-spekulativno. Tim svojim apriorizmom i konstruktivizmom naturfilozofija je u 19.

stoljeću došla na zao glas, iako se naturfilozofske preokupacije u filozofiji nastavljaju sve do najnovijeg vremena (Lotze, Wundt, E. Haeckel, W. Ostwald, Driesch, R. Francé).

Kao kritiku i spoznajnu teoriju prirodne znanosti koncipiraju naturfilozofiju naročito neokantovci (Cohen, Natorp). Neke kategorije i jedan dio problematike naturfilozofije (priroda, kauzalitet mogućnost, razvitak i dr.) sadržani su i u dijalektici. V

Naturizam (lat. natura = priroda), kulturnopovijesno tumačenje da su primitivni mitosi i prvotne religije nastale iz naivnog obožavanja prirodnih pojava. Naturizmom se naziva i samo obožavanje pojava i stvari, objekata prirode.

Naturteologija je dio kršćanske teologije, tj. učenja o bogu koje ima dva sastavna dijela: prirodna teologija (naturteologija) koja proizlazi iz uma kao izvora spoznaje, i objavljena teologija.

Naučavanje u današnjoj upotrebi znači širenje, propovijedanje nekog nauka, doktrine kao i sam sadržaj nauka (v.), odnosno sadržaj doktrine.

Naučni komunizam — termin nastao u periodu staljinizma, kao zamjena za termin naučni socijalizam. Po tom shvaćanju naučni komunizam je jedan od sastavnih dijelova marksizma — lenjinizma (v.) te u prvom redu treba da obrazloži historijsku ulogu proletarijata, problem socijalističke revolucije i diktature proletarijata (v.) te zakonitosti razvoja socijalizma. S obzirom na historijske uvjete u kojima se ovaj koncept izgrađuje (staljinizam, v.) teorija naučnog komunizma je uglavnom bila dogmatsko nametanje sovjetskog iskustva ostalim komunističkim pokretima, uzdizanje njihove revolucije i postrevolucionarnog razvoja na princip. Pod oštrom kritikom drugih komunističkih i socijalističkih pokreta, a u prvom redu jugoslavenskim praktičkim i teorijskim otporom staljinističkoj praksi i interpretaciji marksizma, u sadašnjoj varijanti naučnog komunizma su ublaženi i promijenjeni neki stavovi (priznati su različiti putevi u socijalizam, odustalo se od jednog rukovodećeg centra socijalizma itd.). Međutim i danas ovaj tip marksističkog dogmatizma shvaća sovjetsku praksu, »realni socijalizam« kao najviši stupanj razvoja socijalizma. V

Naučni socijalizam — termin koji nastaje u 19. st. kao kritika i protuteža utopijskom socijalizmu. U razdoblju već snažnijeg formiranja radničke klase i potrebe što objektivnijeg sagledavanja i spoznaje društvenih protivrječja, zakonitosti i tendencija razvoja Marx i Engels su oštro nastupali protiv raznih oblika utopijskog socijalizma koji je nasuprot buržujskom društvu postavljao samo idealnu sliku budućeg socijalističkog. Karakter tih kontroverza najbolje je došao do izraza u *Manifestu komunističke partije* i Engelsovom spisu *Razvoj socijalizma od utopije do nauke*. Taj se termin kasnije upotrebljava za oznaku marksističkog shvaćanja socijalističke revolucije i socijalizma za razliku od raznih utopijskih, anarhističkih i sindikalističkih koncepcija. V

Nauka (njem. Wissenschaft, engl. science), nije isto što i znanost (v.) iako mnogi upotrebljavaju pojam u tom smislu. Naukom nazivamo — za razliku od pojedinačnih znanosti — zajedničkim ciljem ili svrhom povezane rezultate pojedinih znanosti, koji služe istoj praktičnoj primjeni. Tako nazivamo naukom npr. medicinu, jer ona povezuje rezultate i fizike i kemije i fiziologije i psihologije itd., a sve sa svrhom da pomaže održanju i poboljšanju ljudskog zdravlja. Tehničke nauke povezuju rezultate matematike, kemije, fizike i drugih znanosti. Također: naziv za skup međusobno povezanih teza koje netko zastupa, dakle u istom smislu kao učenje, nauk ili doktrina (njem. Lehre, franc. doctrine). F

Navika, 1) oblik psihomotornog djelovanja, stečen u toku obnavljanja neke motorne aktivnosti. Složeni pokreti koji se češće izvode postaju sve točniji i brži. Osim toga tako uvježbane aktivnosti imaju tendenciju da se lakše obnavljaju i da prijeđu u automatske kretnje (v.); 2) u proširenom značenju pod navikom se razumijevaju vježbom odnosno ponavljanjem usvojeni oblici mi-

šljenja i djelovanja. Na navikama se osnivaju i neke stečene potrebe. Bu

Nazor o svijetu (i životu), svojevrsni univerzalni i jedinstveni filozofski pogled, u kome se u isti mah daje i cjelovita slika svijeta i jedinstvena ocjena vrijednosti ljudskoga života. On služi kao osnovica ljudskoga djelovanja uopće, koje — osobito stvaralačko djelovanje na području civilizacije (v.) i kulture (v.) — ne izlazi samo iz njegova znanja, nego još više iz njegova vrednovanja. Svaka ličnost, a i pojedina kulturna sredina, okarakterizirana je specifičnim i sebi svojstvenim nazorom o svijetu i životu. F

Neadekvatan ili inadekvatan (lat. inadaequatus), neprimjeren, neodgovarajući, nepodudaran. Pojam koji se napose upotrebljava u novijoj kritičkoj spoznajnoj teoriji u fenomenološkim analizama, gdje se pokazuje kako je slika stvari nužno neadekvatna kad nastaje sa jednog, a time i jednostranog, stajališta. U psihologiji se tim terminom označava podržaj koji ne odgovara osjetnom organu koji podražuje. Suprotno: adekvatan (v.). F

Nebitak, v. ništa.

Negacija (lat. negatio), niječnost, nijekanje, ima u filozofiji više problematskih aspekata. U logičkom negativnom sudu znači otklanjanje neke misaone pretpostavke, nekog zamišljenog odnosa subjekta i predikata, što u razvijanju spoznaje služi izbjegavanju mogućih zabluda. U razmatranju odnosa logičke negacije prema realnosti ostaje otvoreno pitanje o predmetnom korelatu logičke negacije: je li to apsolutno »ništa«, ili su to neki djelomični nedostaci u odnosu na pretpostavljeni misaoni sadržaj koji je zanijekan u sudu. Dijalektički odnos negacije i pozicije dolazi do izražaja u različitim filozofijskim naziranjima. Po Spinozi je svako određenje ujedno negacija (lat. omnis determinatio est negatio); po Böhmeu u Da i Ne postoji sve; po Hegelu i, kasnije, kod Marxa i u marksističkoj filozofiji negacija pokreće dijalektički razvitak mišljenja i bitka (v. privacija). Pet

Negativan, niječan; u logici negativni sud (S nije P); negativni pojam (ne-A).

Negativitet, ontološki pojam koji označava *ništa* (v.) kao integralni moment samoga bitka (v.), kako su to prvi filozofski artikulirali Platon, Aristotel i novoplatonski emanatizam (v.). Odatle izrasta i postupak *negativne teologije* javljajući se prvi put u spisu *De Mystica theologia* Pseudodionizija Areopagita i sastoji se u tome da se u transcendenciji konačnoga bića spram beskonačnoga bitka ovome mogu pripisati samo negativni predikati i tako Boga može spoznati samo *nijekom.* U Hegelovoj dijalektici apsolutnoga, negativitet je kao apsolutna refleksija sastavni dio svega logički-zbiljskog kao negacija pozicije (afirmacije) ili antiteza teze, »najunutarnjiji izvor svekolike djelatnosti, živoga i duhovnog samokretanja, dijalektička duša« na čemu počiva »ukidanje opreke između pojma i realnosti i jedinstvo koje je istina«. Druga pak negacija, negativno onoga negativnog »najunutarnjiji je, najobjektivniji moment života i duha, po čemu je neki *subjekt, osoba, slobodan« (W. d. L* II, *Die absolute Idee). Negativnom filozofijom* naziva kasni Schelling svoj raniji i Hegelov spekulativni idealizam kao sistem racionalističkog mišljenja »jer je njoj stalo samo do mogućnosti (onoga *što*), jer ne spoznaje kako je ono nezavisno od svake egzistencije u čistoj misli«. Tome on suprotstavlja »pozitivnu filozofiju koja polazi od egzistencije, od čistoga 'da', i tome 'da' pokušava pridodati ono 'što', ali to 'da' ne može opet biti pojam, nego *volja (Einleitung in die Philosophie der Mythologie).* Time on anticipira Schopenhauerov voluntaristički iracionalizam, Kierkegaardovu egzistencijalnu dijalektiku i Nietzscheovu kritiku evropske tradicije kao nihilizma, pa čak i Adornovu »negativnu dijalektiku«. Pe

Negiranje, nijekanje.

Nemesis (grč. nemesis = gnjev, srdžba, osveta, kazna), kao vlastito ime boginje osvete za obijest. U grčkoj mitologiji (v.) pojam koji označava vladanje pravednosti u svijetu, jer se svaka obijest ljudi kažnjava.

Neo- (grč. néos = nov), prefiks koji se meće pred naziv nekog filozofskog smjera kad se taj smjer ponovo javlja u povijesnom razvo-

ju filozofske misli: neoplatonizam, neospinocizam, neohegelizam i sl.

Neohegelizam, jedan od najznačajnijih neoizama u filozofiji druge polovine prošloga stoljeća, koji u prvim desetljećima 20. st. poprima oblik organiziranog pokreta sa svojim posebnim Hegel-kongresima (1931, 1933, 1934). Unutar neoidealizma neohegelizam predstavlja onaj filozofski smjer koji polazi od Hegela i teži obnovi njegove filozofije interpretirajući je u duhu subjektivističkog aktivizma, ali se pri tom često koristi i elementima njegove nauke o objektivnom duhu. U Velikoj Britaniji njegovi su predstavnici: J. H. Stirling, John i Edward Caird, T. H. Green (pod Kantovim utjecajem), R. B. Haldane, F. H. Bradley, B. Bosanquet, J. E. McTaggart; u Americi: W. T. Harris i Josiah Royce; u Holandiji: J. B. Wigersma i G. J. Bolland. Talijanski se neohegelizam često označuje naprosto kao neoidealizam i nastupa u dvije varijante: kao historizam B. Crocea i kao aktualizam G. Gentilea. U Njemačkoj su njegovi predstavnici najbrojniji, a ističu se: O. Spann, R. Kroner i izdavači cjelokupnog i kritičkog izdanja Hegelovih djela: H. Glockner i G. Lasson. Pe

Neoplatonizam ili *novoplatonizam*, obnavljanje Platonove filozofije u nekim njenim osnovnim dijelovima, ali povezano i s naukom Aristotela, stoika i pitagorejaca, te orijentalnom mistikom. Ta je škola djelovala od 3. do 6. st. n. e. Njen začetnik bio je Amonije Sakas. Najutjecajniji filozof te škole bio je Plotin (204-270). Osim Plotina istakli su se: Porfirije, Jamblih i Prokle. Osnovna je karakteristika neoplatonizma filozofski misticizam. B

Neopozitivizam: pozitivizam 20. st. za razliku od klasičnog pozitivizma (v.) 19. st. Češći je naziv logički pozitivizam (v.).

Neoskolastika: obnavljanje skolastičke filozofije. Na osnovu učenja Tome Akvinskog pokušava se dokazati da je i kasniji razvoj kulture i mišljenja nosio u sebi bitne elemente skolastičkog filozofskog duha. Neki stavljaju početke neoskolastike u 16. st. kao nastavak intenzivnijeg skolastičkog mišljenja poslije reformacije, dok drugi povjesničari filozofije neoskolastikom označavaju skolastičku filozofiju 19. i 20. st., kad se ona nastoji kritički povezati s problemima moderne prirodne znanosti i suvremenih filozofskih struja. B

Neovitalizam, noviji idealistički smjer u filozofiji i biologiji koji se oštro suprotstavlja mehanističko-materijalističkoj interpretaciji organizma i njegova razvoja. Svaki vitalizam pretpostavlja neki »životni princip«, »životnu silu« koja upravlja životnim pojavama. Neovitalističke koncepcije nastale su potkraj 19. st. kao reakcija na materijalističke i mehaničko-materijalističke intencije objašnjenja organskog svijeta. Smatrajući da se život u svojoj samostalnosti i svojevrsnosti ne može do kraja protumačiti fizičko-kemijskim procesima i zakonima, nepravilno su zaključivali na neku idealnu silu koja njime upravlja. Toj sili je Driesch dao prema Aristotelu ime »entelehija«. Predstavnici su neovitalizma još: J. v. Uexküll, E. v. Hartmann, Reinke. V

Nervus probandi (lat.), nerv dokazivanja; tako se u dokazivanju naziva onaj najvažniji, temeljni, najuvjerljiviji razlog na kome počiva određeni dokazni postupak.

Neuron, v. živčana stanica.

Neuropsihičan, termin koji se odnosi na živčane procese povezane s doživljavanjem. (Sinonim: psihonervan.)

Neuroza, oznaka za psihopatološke promjene ličnosti, koje se očituju u psihičnim i psihofiziološkim smetnjama različitog oblika i u poteškoćama prilagodbe društvenoj okolini. Neuroze predstavljaju funkcionalna živčana poremećenja, tj. one se ne osnivaju na organskim patološkim promjenama. Kod neuroze nije u značajnijoj mjeri pogođena ličnost čovjeka. Među neuroze ulaze: histerija (v.), različite fobije (v.), prisilne neuroze, profesionalne neuroze, seksualne neuroze, itd. Bu

Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu (lat.), ništa nije u razumu, što nije prije bilo u osjetilu — prema Lockeovoj formulaciji — načelo empirističko-senzualističke spoznajne teorije. Po Leibni-

zu bi to načelo vrijedilo samo uz racionalističku dopunu »nisi intellectus ipse« (osim samoga razuma). (V. empirizam, senzualizam, racionalizam.) Pet

Nihilizam (lat. nihil = ništa), filozofsko učenje da ništa zbiljski ne postoji (metafizički nihilizam) ili da se ništa ne može pouzdano spoznati (spoznajnoteorijski nihilizam ili agnosticizam [v.]); češće: tvrdnja da nema objektivnog kriterija morala (etički nihilizam) ili da nijedno društveno-političko uređenje nije bolje od drugoga te da nema takvih društvenih odnosno političkih ideala za koje bi se valjalo založiti i žrtvovati (socijalno-politički nihilizam). P

Nirvâna (sansk., izvoran je pâli termin nibbâna), u Buddhinom nauku »utrnuće« životne žeđi trišna, pâli tanhâ) ili volje za opstanak, stanje oslobođenja (mokša) od patnje vječnog toka zbivanja (samsâra) i preporađanja (pûnar-bhava). Za razliku od oslobođenja kao akta, nirvâna je transcendentno stanje koje se ne da odrediti iz odnosa realne uvjetovanosti bića. Buddha definira nirvânu kao stanje »ni bitka, ni nebitka, ni bitka-i-nebitka, ni ni-bitka-ni-ne-bitka«. Nirvâna je prema tome iracionalna transcendencija. Postizanje nirvâne pretpostavlja potpuno gašenje životne žeđi kao pokretne snage djelatnosti (karman), a s tim u vezi svođenje svijesti na čistu funkcionalnost (kiriya-ćitta). Ta svijest nije više vezana za moralne posljedice, nego je »onkraj dobra i zla«, kaže Buddha. I ta je posljednja funkcionalnost, dakako, samo privremena pojava. Funkcionalna svijest kao ni bilo koja druga svjesnost ne prenosi se kao trajno svojstvo (âtman) u nirvânu (usp. anattâ). — Ideja nirvane postoji i u gjainizmu, iako tu ovo vrhovno stanje nije transindividualno (ne uključuje negaciju âtmana), nego ga postiže individualna duševna monada (gjîva) potpunim pročišćenjem od »ljuštura« (koša) karmičke materije. — I vedântinska filozofija preuzima ovaj budistički termin, specificirajući ga kao brahma-nirvâna ili stanje identificiranja relativnog duha s apsolutnim âtmanom i brahmanom kao sveobuhvatnom transcendentnom osnovom svakog prividnog zbivanja (v. mâyâ). U svim nebudističkim primjenama ovog termina gubi se njegovo bitno obilježje nepostojanja uvjetne veze s fenomenalnom egzistencijom svijeta. Ve

Ništa (lat. nihil), pojmovni nijek bitka kojim se u ontološkom smislu izriče protupojam »nečega«, »svega«, bića i bitka (v.) uopće. Pobliže pak zanijekati se može kako mogući tako i zbiljski bitak — *apsolutno ništa* ili ništavilo, ili samo zbiljski bitak — *relativno ništa,* — distinkcija koju je prvi uveo Duns Skot kako bi pomirio stavak »od ništa ne biva ništa« (ex nihilo nihil fit) s teološkim shvaćanjem da je Bog stvorio svijet od ništa (creatio ex nihilo). Logični nijek »ni-je« ili negativna kopula u sudu temelji se na ontološkom pojmu ništa, a ne obratno kako to drže pozitivisti. Na stanovit način pojam ništa javlja se prvi put u Parmenidovu stavku: »Bitak jest a nebitak nije«, zatim u Platonovu nauku o najvišim rodovima (megista gene) bića gdje se dokazuje nužnost bitka nebića (me on) kao drugosti ili različnosti obuhvaćene samim pojmom bitka (*Sofist* 258 a — 259 d), te u Aristotelovu stavku protuslovlja: bitak nije nebitak *(Met.* IV. 3, 1105 b). Kao puka mogućnost i prvotna se materija u Platona i Plotina također javlja kao relativno ništa. U odnosu na zbiljski bitak ništa se tako označava kao ono »najdonje« što još nije prisutno, ali i kao ono najviše i »najgornje« što premašuje cjelokupno konačno biće, kako su to shvaćali srednjovjekovni mistici označavajući kao Ništa mistički iskušenu božju beskonačnost. U Hegelovoj dijalektičkoj logici čisti je bitak uslijed svoje neposrednosti i neodređenosti identičan s čistim ništa, kako bi se u tom naponu teze i antiteze uspostavila sinteza pojmom bivanja (v.) kao pokretača dijalektičkog razvitka. Značajnu ulogu pojam ništa igra u suvremenoj filozofiji egzistencije (v.). Tako se u Heideggera u tjeskobi prisutan bezdan ništa javlja kao »ništa bića«, polazeći od bića iskušeni bitak i »veo bitka«, dok je u Sartrea ništa istovjetno s bitkom-za-sebe čovjeka koji u pukoj egzistenciji svoje bačenosti u svijet sebe tek

nabacuje i time čini svoju esenciju, u čemu se sastoji njegova sloboda (v.). Pe

Noema (grč.), ono što se duhovno poima, pomišljeno. U fenomenologiji (Husserl) noema je sadržaj neke misli, na koji se odnosi intencionalna analiza.

Noesis (grč.), mišljenje; kod Husserla duhovni akt u kome se doživljava smisao i značenje neke misli, nekog predmeta.

Noetika (grč. noetiké = nauk o pojmu, mišljenju i spoznaji), termin koji se najviše upotrebljava u neoskolastici, a znači isto što i spoznajna teorija (v.).

Nominalizam (lat. nomen = ime), logičko učenje (u srednjem vijeku) da je pojam samo zajedničko ime za pojedinačne stvari, koje odijeljeno postoje. Jedan od najznačajnijih začetnika nominalizma bio je Roscelin (1050—1123), a kasniji nastavljač W. Occam. Nominalizam kao suprotnost srednjovjekovnom realizmu (koji je zapravo bio oblik idealizma, jer je pretpostavljao realno postojanje ideja!) bio je jedna od najznačajnijih filozofskih struja toga vremena, a ujedno preteča novovjekog empirizma (v.). B

Nominalno (lat. nomen = ime), što se odnosi samo na ime, na riječ, na naziv, a ne na intendirani predmet. Nominalna je, na primjer, definicija koja ne iznosi sadržaj, dakle bit nekoga pojma, niti označava mjesto tog pojma u sistemu pojmova, nego tek objašnjava značenje same riječi kao imena, da se izbjegnu nesporazumi. Suprotno: realno (v.). F

Nomos (grč), ono što je dodijeljeno, pridijeljeno, naređeno, zatim: običaj, red, zakon, moralni zakon, dužnosti, pravni propis (zakon) koji važi za sve. Nomos se pojavljuje kao razlika prema *prirodnom zakonu* koji sebe ne reducira na propise pojedinih društvenih sredina. Prirodni zakon je općenit, a nomos je oblik dogovora, ugovora, običaja. O razlici između prirodnog prava i nomosa (običajnog prava) pisao je sofist *Antifont:* »Razmatra se o tome uopće, jer je većina (društvenih) zakona ustanovljena u protivnosti s prirodom. Zakonom je naime određeno za oči, što one smiju gledati i što ne; za uši što one smiju slušati i što ne i za jezik što on smije govoriti i što ne; i za ruke što one smiju raditi i što ne; i za noge, kamo one smiju ići a kamo ne; i za um što on smije željeti i što ne.« B

Nomotetika (v. nomotetski), metodološki pojam koji označava način otkrivanja zakonitosti prirodnih događanja.

Nomotetski (grč. nómos = zakon i thésis = postavljanje), pojam obrađen već kod Kanta, ali specijalno razrađen kod novokantovaca (W. Windelband) a označava znanstveni postupak prirodnih znanosti čiji je zadatak da pronalaze generalne zakonitosti nepromjenljivih prirodnih zbivanja. Razlikuje se tako od idiografskog (v.) postupka povijesnih znanosti. F

Nonsens (lat. non = ne i sensus = smisao), besmisleno, besmislica.

Noologično (grč. noos, nous = um), sve što se odnosi na um, odnosno na noologiju (v.). Termin je primijenio R. Euken u svojim spisima.

Noologija (grč. nous = duh), učenje o duhu, koje pokušava izmiriti protivrječja što nastaju udruživanjem aspekata logike i psihologije, odnosno objektivnog duha i subjektivnih psihičkih doživljaja.

Norma (lat.), pravac, mjerilo, propis, pravilo. U etici je norma kriterij ili mjerilo u sferi slobodnog moralnog djelovanja, prosuđivanja ili vrednovanja. Za razliku od prirodnog zakona, koji označava nuždu nekog zbivanja, odnosno faktično događanje, norma određuje ono što treba da bude ili ono što treba da se dogodi, ako se želi ozbiljiti određeni cilj. Razlikuju se: etičke, estetičke i logičke norme, pa se u tom smislu etika, estetika i logika označuju normativnim disciplinama. K

Normalan, 1) koji se po nekom svom obilježju nalazi u granicama normalnosti; 2) *(popularno)* oznaka za onoga koji je duševno uravnotežen.

Normalnost, 1) oznaka za ono što je u skladu s nekim standardom ili normom ili što značajno ne odstupa od nje. Npr. neki individuum je normalnog rasta, normalne inteligencije, normalno društveno prilagođen

itd, ako se po tim svojim obilježjima značajno ne razlikuje od prosječnih vrijednosti ili tipičnog ponašanja drugih individuuma, kojima on pripada po svojim općim karakteristikama (dobi, spolu, naobrazbi itd.); 2) statistički se može definirati normalnost kao područje koje obuhvaća vrijednosti što ne odstupaju od aritmetičke sredine za više od dvije standardne devijacije; 3) (med.) takvo stanje organizma ili funkcije nekog organa koje ne zahtijeva liječničku intervenciju. Bu

Normativan (lat.), koji daje norme (v.), postavlja pravila i propise, koji se odnosi na normu, koji vrijedi kao norma.

Nota notae est nota rei ipsius (lat.), aksiom silogizma, po mišljenju nekih logičara (napose onih koji smatraju da je u sudu i u zaključku riječ o sadržajnoj strani pojma) osnovni princip silogističkog zaključivanja. U punom obliku glasi: »Nota notae est nota rei ipsius; repugnans notae repugnat rei ipsi« (»Oznaka oznake je oznaka i same stvari; ono što protivrječi oznaci, protivrječi i samoj stvari«). (V. također »Dictum de omni et nullo«.) P

Notiones communes ili notitiae communes (lat. = zajednički pojmovi, opći pojmovi), one predodžbe i pojmovi koji su svim ljudima od prirode dani, pa su ih već stoici uzimali — nazivajući ih koinaí énnoiai — kao osnovne kriterije istine.

Noumenalno, ono što je samo zamišljeno poput noumenona (v.) i pripada oblasti čistih misli, nasuprot svijetu osjetilnih fenomena.

Noumenon (grč.), ono pomišljeno, što se može spoznati samo duhom ili čistom mišlju. Za Platona su noumenoni svi inteligibilni predmeti, posebice ideje (v.), za razliku od svega što se može zamijetiti osjetilima i predstavlja samo puke pojave — fenomena (v.). Kant određuje noumenon kao stvar o sebi, predmet koji transcendira iskustvo i teorijski je problematičan, budući da je prema svojemu pojmu tek predmet neosjetilnoga zora. Naspram nužnosti carstva fenomena čiste eficijentne uzročnosti, praktični um mora postulirati svijet noumenona kako bi se osiguralo carstvo ljudske slobode. Pe

Novokantizam, filozofski pokret u Njemačkoj, nastao u drugoj polovini 19. st. protiv materijalizma i naturalizma, koji u svom razvitku ni sam nije prerastao okvire jednoga »metafizičkog« pozitivizma. Shvaćajući njemački idealizam (Fichte, Schelling, Hegel) kao pad u pretkantovsku dogmatsku metafiziku, ova filozofija nalazi svoj uzor u strogosti egzaktnih znanosti. Budući da su znanosti među sobom podijelile cjelinu bića, filozofiji više ne preostaje drugo nego da bude spoznaja znanosti, teorija spoznaje, koja ima zadaću da tumači pozitivne znanstvene rezultate. — Zastupnici su ovoga smjera prije svega sveučilišni profesori, i tako se oblikuju dva njegova središta: prvo je »Marburška škola«, koju predstavljaju F. A. Lange, H. Cohen, P. Natorp, a kasnije im se priključuju E. Cassirer, K. Vorländer, A. Liebert i u svojoj početnoj fazi N. Hartmann; na jugozapadu Njemačke u Freiburgu, Heidelbergu i (tada njemačkom) Strass-bourgu stvara se »Jugozapadna ili Badenska škola«, čiji su osnivači W. Windelband i H. Rickert. Dok su Marburžani kriticistički tumačili rezultate istraživanja matematičke prirodne znanosti, pripadnici Badenske škole prenose tu kritičku metodu na duhovne znanosti i tako nastaje novokantovska filozofija vrijednosti (aksiologija) i kulture, koju kasnije dalje razvijaju H. Münsterberg, G. Simmel, J. Cohn, R. Kroner i B. Bauch. Obje su škole, a naročito Marburška, pokušale Kantovu etiku primijeniti i na suvremene društvene i pedagoške probleme, i tim su putem Cohen i Natorp dospjeli do svojevrsnog, pomalo religiozno obojenog, akademskog socijalizma. — Pokret novokantizma započeo je spisom O. Liebmanna: Kant i epigoni, 1865. God. 1896. pokreće se časopis »Kantstudien« (koji izlazi i danas), 1904. osniva se »Kantgesellschaft«, a prestaje 1933. dolaskom Hitlera na vlast, kada većina njegovih sudionika emigrira. Danas se pretežno ocjenjuje kao kulturnohistorijski važna, ali filozofski ma-

nje značajna epizoda novije evropske duhovne povijesti. Pe

Nus (grč.), um, duh. Pojam koji je u filozofiju uveo Anaksagora. Za njega je nus začetnik kretanja i oblikovanja materije. Po tom tumačenju Anaksagora je začetnik dualizma (v.) u filozofiji. Kod Platona i Aristotela nus je najviši i najaktivniji od tri dijela duše. B

Nužda (lat. necessitas, grč. anánke), nužnost nekog zbivanja. Realno (ili fizički) nužno jest ono zbivanje koje bezuvjetno mora nastupiti, ako su i kad su svi uvjeti za to dani (npr. tzv. prirodne pojave i zakoni, v. kauzalitet). Pojam nužnosti u oblasti društvenog i povijesnog zbivanja nema nikad karakter fizikalne bezuvjetnosti ili neophodnosti, jer ovdje svagda može biti drugačije nego što jest (v. mogućnost). Pored mogućnosti i zbilje nužda je (po Kantu) jedna od kategorija po modalitetu. Pojam slobode kao »spoznate nužnosti« (Spinoza, francusko prosvjetiteljstvo i materijalizam) prevladan je u Marxovoj filozofiji iz koje proizlazi da su upravo i spoznaja i nužnost (kao i njihov uzajamni odnos) mogući po slobodi kao povijesnoj praksi. Stoga se i nužda za čovjeka javlja kao takva tek u njegovu djelatno-smisleno-svrhovitom odnosu spram onoga što jest (apstraktnog bitka koji je sam po sebi za čovjeka još ništa). Logička nužda odnosi se na misao koja se ne može drugačije misliti a da ne protivrječi samoj sebi, odnosno određenim pretpostavkama na kojima se zasniva i od kojih polazi (principi [v.] ili pravila [v.] logičkog mišljenja). K

Nuždan (lat. necessarius), koji se zbiva ili događa po nužnosti (v.), a to znači da iz mogućnosti ostvarenjem nekih razloga ili uzroka neminovno prelazi u faktičnost. U logici se nužnim naziva slijed misli koji iz danog razloga bezuvjetno proizlazi, a kontradiktorno (v.) je izvođenje nemoguće. Taj logički nuždan slijed naziva se i »idealno nužnim« ili »nadvremensko nužnim«, jer ima karakter načela koje treba da se ostvari iako svagda i ne ostvaruje, v. apodiktičan. Takvu nužnost imaju i etički principi. Za razliku od takvoga »idealno nužnog« postoji i »realno nuždan« uzročni slijed koji se ostvaruje na području prirodnoga zbivanja. Njime se označava proces koji se neotklonivo, upravo tako i nikako drugačije, mora odvijati. Nužna je, na primjer, smrt svakog živog bića. F

Nužnost — način ispoljavanja i djelovanja općeg, tj. zakona različitih redova u stvarnosti. Postoje takve deterministička koncepcije koje sve što jest, sve što je postalo shvaćaju da se i nužno dogodilo i da će se isto tako u budućnosti sve nužno odvijati (v. fatalizam). Ovi koncepti odbacuju slučajnost pa čak i mogućnost kao objektivne kategorije. Dijalektička misao nužnost tretira i u odnosu na slučajnost (v.) i na mogućnost (v.) što je od posebnog značenja za ljudsku historijsku praksu, u kojoj čovjek djeluje svjesno, pa može procjenjivati različite mogućnosti i opredjeljivati se. V

Nyâya (sansk.), jedan od šest daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji, učenje o »principima« formalne logike. Osnovno djelo su »Nyâya-sûtre«, čiji je autor Gautama. Pretpostavlja se da je djelo bilo nadopunjano u toku razvoja škole u posljednjim stoljećima stare ere i u početku naše ere. »Nyâya-sûtre« razrađuju 16 kategorija (padârtha) logičkog mišljenja: sredstvo spoznaje, predmet spoznaje, sumnja, svrha, primjer, teza, članovi, rasuđivanje, odlučivanje, raspravljanje, rasprava, polemika, prividni razlozi, iskrivljivanje, neispravni prigovori, redoslijed. Prvi je zadatak logike da utvrdi i provjeri sredstva spoznaje (pramâna). Od tih sredstava nyâya priznaje: opažanje, zaključivanje, usporedbu i svjedočanstvo. Indijska je logika bitno silogistička. Pojam i sud izvode se iz teorije zaključka. Polazni oblik silogizma ima pet članova (v. anumâna). Po svojim ontološkim pretpostavkama nyâya je vezana za školu vaišešika (v.), s kojom se nadopunjuje. Zbog toga se u kasnijem razvoju logičke problematike u stavovima nyâye ispoljavaju slabosti naivnog realizma. Ve

O

Objašnjenje ili eksplikacija je znanstvena metoda kojom se neka pojava tumači na taj način da se navode uzroci, uvjeti ili svrhe njenog nastanka. Objašnjenje izlaže zašto je nešto upravo takvo kakvo jest i razlikuje se od metode opisivanja koja samo utvrđuje svojstva neke pojave (da tako jest). Objasniti znači i podrediti novu pojavu pod neki već poznati i priznati zakon. Izvesti je iz nekog principa. Navesti dovoljan razlog zašto je nešto takvo kakvo jest. Dilthey nasuprot metodi objašnjenja na području prirodnih znanosti navodi »razumijevanje« kao metodu povijesnih znanosti. F

Objekcija (lat. objecto = bacam što pred), primjedba, prigovor.

Objekt (lat. objectum grč. antikeímenon = što je nasuprot postavljeno, suprotstavljeno), u najopćenitijem smislu, isto što i predmet odnosno stvar. U teorijskom, a napose filozofskom smislu, označava korelat (v.) subjektivnoj djelatnosti, sadržaj na koji se određena voljna ili misaona djelatnost upućuje. Svagda je objekt refleksivni pojam, nastao rastavljanjem jedinstvenog doživljaja u njegovu subjektivnu i objektivnu stranu. Prema tome, nema objekta bez subjekta odnosno bez subjektivne voljno-misaone — a to će reći intencionalno-objektotvorne — djelatnosti. On može biti ili realan ili idealan, postojeći ili samo pomišljen. U nekim spoznajnoteorijskim koncepcijama, naročito u različitim varijantama teorije odraza, objektom se naziva o subjektu neovisna realna stvar, koja po svojim svojstvima determinira sva određenja spoznajnog subjekta. Tako je problem objekta jedan od osnovnih problema spoznajnoteorijskog raspravljanja, pa se osnova izlažišta spoznajne teorije i dijeli na: objektnu i subjektnu. F

Objektitet (lat. objectum = predmet), opredmećenost, što je postalo predmetom (v. objektivacija i objektivirati).

Objektiv, spoznajnoteorijski pojam (uveo ga je Meinong): njime se određuje sadržajem suda (mišljenjem) intendirana objektna predmetnost koja predstavlja činjenicu. Ponajčešće su te predmetnosti izricane u obliku sudova opstojnosti ili takvosti (A jest B). Karakteristika istinitosti ne odnosi se na sud nego na objektiv. Meinong u svojoj teoriji predmetnosti klasificira predmete prema psihičkim doživljajima u objekte, objektive, dignitative i deziderative, što odgovara predočivanju, mišljenju, čuvstvovanju i željenju. F

Objektivacija (lat. objectivatio = postajanje objektom), činjenje nečega objektom, opredmećivanje, ostvarivanje. Prema Schopenhaueru sve su pojave ovog svijeta, počevši od najelementarnijih prirodnih sila pa do čovjeka, postupna objektivacija posvudne volje koja je za njega stvar po sebi. S

Objektivan (lat. objectum = predmet), koji se odnosi na objekt, predmet; nezavisan od subjektivnoga (v.); zbiljski, stvaran, predmetan, izvan granica subjekta (transsubjektivan). Objektivna spoznaja, koja odgovara karakteru i kakvoći same stvari, dakle koja je slobodna od svake subjektivne varke i zablude. Prema tome ona pretendira na opću vrijednost, koja sačinjava centralni problem kriticizma (v.), ali ovaj se više ne bavi problemom »same stvari o sebi« nego samo subjektivnim faktorima po kojima spoznaja ima opću vrijednost. Za kriticizam znači objektivan prema tome isto što i općenovažan. Za čovjeka se kaže da je objektivan ako je u prosuđivanju stvari nepristran, ne upravljajući se pri tom svojim interesima, ako njegovo raspoloženje ne dolazi do izražaja. S

Objektivirati (lat. objecto = bacam što pred), učiniti objektivnim, predmetnim, opredmetiti (v. objektivacija).

Objektivitet (lat. objectum = predmet), svojstvo objektivnoga, što ima karakter objektivnoga, što je zbiljski, stvarno, bez subjektivnih primjesa, što ima opću vrijednost.

Objektivizam (lat. objectum = predmet), spoznajno-teorijski pravac po kojemu ima objektivnih istina i vrednota, nezavisnih od subjekta. Objektivisti su i oni spoznajni teoretici koji smatraju da su iskustveni sadržaji objektivno dani i kao takvi determiniraju svu spoznaju. U etici, pravac koji zahtijeva i nastoji da odredi objektivna mjerila ćudorednog djelovanja. S

Obmana (lat. illusio), privid, pričin, iluzija, netočno tumačenje. U *psih.*, zamjedbena varka, pogrešno tumačenje stvarnih osjetnih podataka a nastaje zbog brojnih i jakih osjetnih podražaja. Njima pogoduju određena fiziološka i psihička stanja (umor, emocije i sl.). *Optičke varke* (perceptivne iluzije). Varke na području pamćenja. Obmane su svako lažno uvjerenje odnosno pogrešno tumačenje objektivnih činjenica (obmana filozofskog, religioznog, političkog sadržaja). U *estetici*, efekt koji izaziva umjetničko djelo kao privid stvarnosti, princip umjetničkog prikazivanja koji poprima različita značenja (vezan uz uživanje ili igru) i različite funkcije (moralnopedagoška u 18. st., biološka, 19. i 20. st.) u teorijama umjetnosti.

Obmanu valja razlikovati od halucinacija (v.). Šp

Obrazovanje, preobražavanje ljudskog individuuma u pravcu razvijanja njegovih psihofizičkih snaga i usvajanja iskustvenih sadržaja u neprekidnom kontaktu s prirodnom, društvenom i kulturnom stvarnošću; pored toga znači i stanje postignuto u nekom momentu na osnovu tog procesa (obrazovanost). Obrazovanje je međutim i pojmovno i stvarno u uskoj uzajamnoj povezanosti s odgojem koji u smislu pedagogijskog (v.) i andragogijskog (v.) utjecanja prati i izgrađuje čovjeka u toku života. Izvjesna specifičnost obrazovanja jest u donekle jače naglašenoj intelektualnoj strani, u stjecanju znanja i razvijanju spoznajnih funkcija i sposobnosti, dakako u vezi sa svim ostalim komponentama po kojima se tek ostvaruje odgojni zadatak: svestrano razvijena aktivna osoba, skladno uvrštena u danu društvenu i kulturnu stvarnost. Iako se obrazovanje može stjecati u različitim slučajnim kontaktima sa stvarnošću, zatim u samoobrazovanju (v. autodidakt), ipak je ono najjače izraženo u sistematski provođenoj školskoj nastavi koja u sebi povezuje obrazovni proces s odgojnim smislom. Ideal obrazovanja kao i odgoja uopće uvjetovan je društveno-povijesnim razvitkom, dostignućima znanosti, kulture, tehničke civilizacije i ekonomike. Pojam općeg obrazovanja može imati tri značenja: 1) objektivno, tj. tradicionalno enciklopedijsko obrazovanje (sveznadarstvo), koje bi zahvaćalo sve objektivne znanstvene i kulturne tekovine (što je postalo neostvarljivo); 2) subjektivno, tj. svestrano razvijanje vrijednih subjektivnih snaga, sklonosti i sposobnosti u pojedinom individuumu; 3) sociologijsko, tj. u stanovitim vidovima i sadržajima jedinstveno obrazovanje za sve pripadnike određene socijalne zajednice, odnosno naroda. — Razlika između općeg i stručnog obrazovanja nije zapravo oštra opreka, već uzajamna dopuna, jer konkretna uloga čovjeka u svestrano razvijenoj društvenoj zajednici iziskuje podjednako solidnu općeobrazovnu osnovu kao i određenu stručnu osposobljenost s manjim ili većim proširenjem općeobrazovnog vidokruga. Pet

Očekivanje, stav ili udešenost prema nečemu što će se dogoditi ili što se može dogoditi. Očekivanje je obično praćeno napetošću. U perceptivno-osjetnom području očekivanje, zbog usmjerenosti psihičke aktivnosti prema sadržajima koji se očekuju, olakšava brzinu zamjećivanja. Ali očekivanje može i negativno utjecati na točnost naših opažanja i zaključivanja u smislu nehotične selekcije, izbora podataka koji su u skladu s očekivanjem. Tako npr. očekivanje može dovesti do pogrešnih percepcija (v. iluzije),

može uzrokovati nehotično probiranje činjenica u skladu s nekom hipotezom itd. Bu

Oćut, v. osjet.

Odgoj, specifična međuljudska društvena pojava koja omogućuje povijesni kontinuitet društvenog života kao i prenošenje i unapređivanje kulturnih tekovina kroz niz generacija. Budući da se odgoj ostvaruje na osnovu i uz pomoć kulturnih tekovina, odgoj i kultura često se označuju kao međusobno ovisni, korelativni pojmovi. U svom užem, osnovnom značenju odgoj je namjerno, plansko, svrhovito djelovanje prvenstveno na neodraslog čovjeka (dijete) radi svjesnog i aktivnog razvijanja njegovih vrijednih dispozicija i uvođenja u kulturnu stvarnost. Konkretni ciljevi i oblici odgoja uvjetovani su društveno-historijskim okolnostima. Odgoj je više ili manje moguć u stanovitim granicama, pa nije ni nemoćan ni svemoćan. S odgojem je srodno obrazovanje (v.) i nastava (v. pedagogija, andragogija). Pet

Odluka, svjesni akt volje koji prethodi djelovanju i doživljava se kao njegov oblikovalac i pokretač. Odlukom se, kao činom izbora, završava stadij »odlučivanja« (deliberacije, osvještavanja, ocjene i borbe motiva) te se smišljen i izabran oblik aktivnosti objektivizira — prometne u stvarnost. U egzistencijalnoj filozofiji (Kierkegaard, Jaspers, Heidegger) odluka dobiva zasebno značenje kao sudbonosni korak na koji se čovjek mora osmjeliti kad se nađe pred iskonskim pitanjima vlastite egzistencije, pitanjima u kojima zakazuje racionalna orijentacija. (V. htijenje.) Kr

Odraz (grč. eidolon, mimema), paslika predmeta ili stvari za razliku od praslike. Platon je smatrao da su stvari i osjetilni predmeti samo odrazi netjelesnih ideja, te se u stvarima, poput slika u ogledalu, zrcale njihovi iskoni, budući da su prava bića samo ideje. U gnoseologiji naivni realizam smatra da je spoznaja pasivna paslika zbiljnosti, a predodžbe, ideje i pojmovi neposredno reflektiraju zbiljnost. Teorija odraza T. Pavlova polazi od naivne ontološke pretpostavke da je »odraz svojstvo svake materije srodno osjetu«, pa stoga i ljudska spoznaja predstavlja poseban slučaj općeg odražavanja. Pe

Odražavanje, proces odslikavanja, ogledavanja, zrcaljenja stvari u nekom fizikalnom mediju, vodi ili zrcalu, a prema teoriji odraza i u ljudskom mozgu gdje slike točno reprezentiraju realne stvari poput kopija ili fotografija. Pe

Oduhovljen, prožet duhom, svjesni duševni život u kome su naročito razvijene više misaone, etičke, estetske i dr. funkcije. Preneseno: uman, profinjen. Suprotan primitivnom, ali i realno-praktičnom, vulgarnomaterijalnom, svakodnevnom, ispraznom duševnom životu.

Oduševljenje, afektivno stanje doživljeno u vezi s nekom idejom, pojavom ili osobom. Kod novoplatoničara i G. Bruna oduševljenje (entuzijazam) ima filozofsko značenje (strastveno uzbuđenje za božanski univerzum), a Shaftesbury ga definira kao »strast za dobrim i lijepim«. Po Platneru je oduševljenje »afektivni žar prema ličnostima koje naročito volimo i kojima se divimo, ili prema stvarima koje smatramo nadasve važnim«. G

Okazionalizam (lat. occasio = prigoda, slučaj), teorija prigodnih uzroka, naučavanje da se odnos tijela i duše ne sastoji ni u uzajamnom uzrokovanju ni u stalno postavljenom paralelizmu (v.), već u tome da odgovarajući sklad tjelesnih i duševnih promjena proizvodi nadnaravna sila (božansko biće) svaki puta od prigode do prigode. Okazionalizam zastupahu u 17. st. neki sljedbenici Descartesa, naročito A. Geulincx i Malebranche. Pet

Okultan (lat. occultus = skriven), koji se odnosi na tajanstvene pojave koje se ne mogu razjasniti pomoću prirodnih zakona (v. okultizam); tajanstven.

Okultizam (lat. occultus = skriven), naučanje i vjerovanje koje se bavi tajanstvenim pojavama, kao što su npr. različne manifestacije tobožnjih duhova pokojnika. Oni se prema tvrdnji spiritista s pomoću posebno nadarenih osoba, tzv. medija, mogu dozvati

s drugoga svijeta, a katkada se i materijaliziraju (v.), tako da postaju čak i vidljivi. Okultističkim fenomenima pripada i telepatija (v.), tj. suosjećanje ili prenošenje misli na daljinu. Prema vjerovanju okultista može se i djelovanje sile prenijeti na daljinu, što oni nazivaju telekinezom. Slična je pojava levitacija, tj. lebdenje ili dizanje tijela uvis bez fizičkog dodira. Takve i slične pojave okultisti nastoje razjasniti pomoću astralnog tijela ili perispirita koji se može i odvojiti od tijela zemaljskoga i veoma se udaljiti od njega, ostajući ipak u vezi s njim. Tako tumače oni i prikaze prostorno udaljenih rastavljenih osoba (halucinacije) kao i materijalizaciju duha. Okultnim pojavama pripada i hipnotizam, ukoliko se on smatra supranormalnim fenomenom. Sve te teze predstavljaju naivne zablude čovjeka. S

Oligofrenija (grč. oligos = malen i fren = duh, duša), opći pojam za sve stupnjeve duševne defektnosti ili nerazvijenosti, koja se očituje veoma rano. Obično se oligofrenija dijeli na tri stupnja (poredana od lakšega prema težemu): debilnost, imbecilnost i idiotija. Za sve oligofrene osobe karakteristično je da se kao djeca ne mogu koristiti običnim vrstama školskog i porodičnog odgoja, a kao odrasli ne mogu se potpuno osamostaliti, već im je potrebna, prema stupnju njihove zaostalosti, veća ili manja posebna društvena pomoć i poseban nadzor. Fr

Ontički (grč. to on = biće), u odnosu na biće ili bitkujuće i sve što se njega tiče. Za razliku od ontološkoga kao onoga što pripada bitku i biti kao temelju bića u njegovoj bićevnosti, ontičko je zbiljsko biće (v.) u svojoj faktičnosti i pojedinačnosti, ponajvećma određeno u prostoru i vremenu. Što je sve ontičko i kao takvo pripada biću u svijetu svagda zavisi od pojma bitka (v.) i razumijevanja njegova smisla, čime pada i odluka što se uopće može pojaviti kao biće. Razlika između ontološkoga i ontičkoga poima se kao ontološka diferencija (v.). Pe

Ontogeneza (grč. ontos = koji postoji i genesis = postanak), morfološki i funkcionalni razvoj individualnog bića; oznaka za sve promjene koje se zbivaju u toku individualne životne povijesti.

Ontologija (grč. ta onta = bivstvujuće i logos = nauka), filozofska disciplina koja obrađuje problem »bivstvujućeg kao bivstvujućeg« (Aristotel), tj. problem bitka, bivstvovanja. Kod Platona kao dijalektika, kod Aristotela kao »prva filozofija« ili metafizika; kasnije u razdiobi metafizike na pojedine discipline pojam ontologije nastaje zapravo tek kod Clauberga, a preuzima ga u svojoj klasifikaciji Chr. Wolff. Time ontologija postaje sastavni i prvi dio metafizike (uz racionalnu psihologiju, teologiju i kozmologiju). Kad se govori o filozofskim disciplinama, za razliku od gnoseologije (v.) ili logike (v.), ontologija se bavi problemom bivstvujućeg uopće, bitka i suštine bivstvujućeg, kategorijama, zakonima i strukturom bivstvujućeg uopće. Zato je i osnovna problematika Hegelove logike (naročito prvog i drugog dijela) ontološka, kao i spekulativne i materijalističke dijalektike uopće. Kad Engels definira dijalektiku kao učenje o općim zakonima prirode, društva i mišljenja, onda time intendira na ontološki problem. Osnovni su pravci ontologije različite forme monizma (v.) i dualizma ili pluralizma (v.). Marxova i Engelsova filozofija jest materijalistička monistička ontološka koncepcija. V

Ontologizam, naučanje koje postojeće i pojedinačno izvodi iz ideje i općega. Ontološkim se postupkom iz pojma izvodi i dokazuje egzistencija postojećeg. Spoznajnoteorijsko stajalište ontologa koji hoće spoznati »bitak po sebi«, što je blisko spoznajnoteorijskom realizmu (suprotno: fenomenalizam, v.). Učenje Giobertija koje on suprotstavlja, po svojoj terminologiji, »psihologizmu«, tj. tendenciji da se bitak podredi ideji kao misli. Ontologizmom se naziva i svaki filozofski postupak koji od općih kategorija i zakona ne vidi posebne, koji nekritički i apstraktno proteže ontološke i dijalektičke kategorije i zakone na posebna područja stvarnosti. Ontologizam posebno zanemaruje specifično historijsko i ljudsko-individualno i smatra da se samo sa stajališta beskonačnoga i neograničenoga može

spoznati dano i konačno. U marksizmu je ontologizam naročito došao do izražaja kod nekih teoretičara II internacionale i u staljinizmu. V

Ontološka diferencija, pojam kojim se označava razlika između bitka (v.) i bića (v.), poznat u tradicionalnoj metafizici i ontologiji, i kao nezaobilazan raspon ontološkoga i ontičkoga tema Heideggerove fundamentalne ontologije *(Sein und Zeit I,* 1927), da bi u »mišljenju bitka« ili »bitnom mišljenju« njegove »druge faze« dobio odlučnu ulogu u kritici metafizike kao »zaborava bitka«. Naime, po Heideggeru metafizika doduše misli bitak, ali samo polazeći od bića, i pri tom oboje zamjenjuje tako te biće predstavlja kao bitak i zaboravlja bitak sam. Takvo niveliranje ontološke diferencije sudbonosno je za cijelu povijest metafizike, i ona se naposlijetku razotkriva kao nihilizam. Pe

Ontološki, koji se tiče ontologije ili pripada ontologiji. Suvremena distinkcija: ontološki — ontički, pri čemu ovaj drugi pojam ukazuje na ono što pripada bivstvujućem, dok se prvi odnosi na spoznaju bivstvujućeg. Ontološki dokaz (o postojanju boga) jest pokušaj u skolastici (Anselmo Canterburyjski) da se iz pojma ili definije boga dokaže njegova realna egzistencija. Ovaj dokaz prihvaća i Descartes. Kasnije je naročito Kant dao oštru i iscrpnu kritiku ontološkog dokaza. Općenito se pod ontološkim postupkom razumijeva postupak pojmovnodeduktivnog zaključivanja iz pojmova na egzistenciju. V

Opažanje, riječ koja ima dvostruko značenje: a) metoda istraživanja (lat. opservatio), b) osjetni duševni doživljaj (njem. Wahrnehmug). Kao metoda istraživanja opažanje je pažljivo i plansko promatranje radi spoznaje nekog događanja ili nekog objekta. Ako je nešto izvanjsko predmet opažanja, ono se naziva izvanjsko opažanje, a ako se odnosi na duševne doživljaje, naziva se unutrašnje opažanje, samoopažanje ili introspekcija. Kao duševni doživljaj opažanje (ili percepcija) je jedinstveni skup osjetnih datosti izazvanih jednim izvanjskim predmetom. F

Opće, što je jednoj cijeloj klasi predmeta zajedničko, što nije svojstveno samo pojedinačnom predmetu nego mnoštvu pojedinačnih stvari. Suprotno pojedinačnom (v.) opće je bit (v.), zakon (v.) stvari i pojava. Sve bivstvujuće je jedinstvo općeg i pojedinačnog. Svaki pojam (v.) također označava nešto opće, zajedničko, više ili manje bitno u predmetima. Jedan oblik sudova po kvantiteti jesu opći ili univerzalni sudovi (v. sud). V

Općenito ili opće, za razliku od posebnoga (v.) i pojedinačnoga (v.), jest ono što je zajedničko nekom mnoštvu istovrsnih predmeta ili svemu. Za razliku od prolaznog i promjenljivog, označuje nepromjenljivu i neprolaznu bit nečega. Općenito u pojmovnom nizu znači rod ili vrstu pod koju se podvrgava pojedinačno. Pojedinačnom se općenito može svagda predicirati. Sam odnos općenitog i pojedinačnog može biti dvovrstan: generalan (v.) i univerzalan (v.). Generalno-općenito označava nužnu bit nekoga niza predmeta, a univerzalno-općenito je samo numerički zajedničko, koje nije nužno nego tek empirično, indukcijom dobiveno nenužno zajedničko. F

Opći pojmovi, v. univerzalije.

Operacionalizam (lat. operari = djelovati) je shvaćanje u modernoj filozofiji prirode po kojem temelji fizike nisu u iskustvu već je to ljudsko djelovanje i to se posebno očituje u izradbi aparata za mjerenje i mjernih odredbi. Isto tako se i naglašava operativni element u logici i matematici. Gr

Opis (deskripcija, od lat. describere = opisati), metodički postupak u kome se sistematski, a po mogućnosti što jasnije i iscrpnije, izlažu oznake nekog predmeta, odnosa ili procesa, da bismo dobili o njima što jasniju i razgovjetniju sliku. Kad u nekim znanostima — kao što su na primjer geografija ili opisna botanika ili zoologija — prevladava takav postupak, nazivamo ih opisnim znanostima za razliku od objašnjavajućih znanosti, u kojima prevladava metoda obja-

šnjavanja i izvođenja (kao što su npr. genetičke povijesne znanosti i sl.). Dok opisne odgovaraju na pitanje što i kako, objašnjavajuće odgovaraju na pitanje zašto. Dakako, da se ni te znanstvene metode, a po njima ni sve znanosti, ne mogu svagda radikalno alternativno razdvajati. F

Opozicija (lat.), suprotstavljenost. U logici: suprotstavljenost dvaju proturječnih sudova.

Opsegovna logika, interpretiranje logičke problematike s težištem na opsegovnim odnosima, što naročito dolazi do izražaja u opsegovnim teorijama suda (v.) i silogizma (v.). Suprotno: sadržajna logika.

Opseg pojma, sveukupnost predmeta odnosno nižih pojmova koje dotični pojam obuhvaća, tj. sve ono što se pod pojmom razumijeva. Najuži opseg imaju individualni pojmovi, a najširi kategorije (v. pojam).

Opservacija (lat. observare = gledati, čuvati), opažanje, promatranje, iskustvo. U psihologiji su moguće dvije vrste opažanja: samoopažanje i objektivno opažanje. U prvom slučaju onaj koji opaža i onaj koji je opažan ista je osoba, u drugom je predmet opažanja ili neka druga osoba ili neki izvanjski predmet. U znanstvenom pogledu opservacija ima to veću vrijednost što su uvjeti pojava, koje promatramo, više pod kontrolom i prema tome stalniji (vjernost ili pouzdanost opservacije), što finije možemo ustanoviti i male razlike u intenzitetu pojava (osjetljivost), i ako zaista promatramo ono što mislimo da promatramo (valjanost opservacije). U eksperimentalnoj psihologiji opservacija obično u vrlo visokom stupnju udovoljava tim zahtjevima. Fr

Opskuran (lat. obscurus = mračan), taman, nepoznat. Opskurnim se naziva svako protivljenje prosvjećivanju (v. opskurantizam).

Opskurantizam (lat. obscurus = mračan), prosvjećivanju suprotan pravac koji ide za tim da se narodne mase ostave neprosvijećene. Pristaše toga pravca zovu se opskurantisti (mračnjaci), koji samo radi vlastite koristi žele da ostanu duhovno superiorni kako bi po svojoj volji ili prema svojim interesima mogli dirigirati cijelim društvenim životom. Opskurantizam može biti politički, religijski itd. (v. opskuran). S

Optimizam (lat. optimus = najbolji). Teorijski: filozofski nazor koji drži da je ovaj svijet najbolji od svih mogućih svjetova, odnosno da u svijetu ima relativno više dobra nego zla i da je tendencija povijesnoga razvoja povećavanje dobra u odnosu na zlo i, općenito, progres (v.); praktički: životni stav koji karakterizira prihvaćanje svake stvari s njene »dobre« strane, traženje »pozitivnoga« i u onom najnegativnijem, nada u konačan povoljan ishod, nada koje se optimist ne odriče ni onda kad se situacija čini bezizgledna. Teorijski optimizam zastupali su već neki grčki i srednjovjekovni filozofi, ali ga je u klasičnom obliku izrazio i razvio G. W. F. Leibniz. Prema Leibnizu, bog je kao najviše biće apsolutno mudar, apsolutno moćan i apsolutno dobar. Kao apsolutno mudar on je imao predodžbe svih mogućih svjetova, kao apsolutno moćan mogao je stvoriti bilo koji od njih, a kao apsolutno dobar morao je odabrati i stvoriti najbolji među njima. Prema tome iz prirode božje slijedi da je ovaj svijet najbolji mogući. U svijetu doduše postoji i zlo, u tri oblika, kao metafizičko zlo (nesavršenost konačnih bića), moralno zlo (grijeh) i fizičko zlo (bol i patnja živih bića). No postojanje zla ne protivrječi tezi da je ovaj svijet najbolji mogući, prvo, zato što u životu ima ipak više dobra nego zla, a drugo, zato što je svrha postojanja zla povećanje dobra. Zlo naime služi ili da se izbjegne veće zlo, ili da se dođe do većeg dobra ili da se potencira vrijednost postojećeg dobra. Leibnizov optimizam ismijao je Voltaire u svom »Candidu«. Optimizmu se najoštrije suprotstavlja pesimizam (v.). P

Organ, 1) (biol.) svaka posebna tkivna struktura u organizmu, koja ima određenu fiziološku funkciju. Npr. srce je glavni kardiovaskularni organ u organizmu; 2) (p. a.) svaki relativno samostalni i organizirani dio neke strukture. Npr. upravni organi nekog društva. Bu

Organicizam, naziv za skup teorija koje pripisuju sva duševna poremećenja organskim

povredama živčanog sustava. U proširenom smislu, teorija koja tumači sve bolesti materijalnim oštećenjem organa. Bu

Organički, oznaka za ono što se odnosi na bilo koju organiziranu strukturu; u užem smislu oznaka za ono što se odnosi na organizam.

Organizam, 1) (biol.) cjeloviti sistem, rezultat integracije različitih organa i tkiva u jednu cjelinu koja je sposobna da živi i djeluje kao takva; 2) (p. a.) svaka organizirana cjelina ili struktura.

Organologija, promatra pojedinačni organizam kao cjelinu sastavljenu od organa, u kojoj oni služe jedinstvenoj funkcionalnoj svrsi. Organologično naziva se ono što je u smislu organologije protumačeno ili sastavljeno.

Organon (grč.), oruđe, sredstvo. Tako je izdavač nazvao sabrane Aristotelove spise koji su predstavljali sredstvo za znanstveno mišljenje. Organon je kod Aristotela imao značenje uvoda u filozofiju. Aristotelov organon sadržavao je ove spise: Kategorije, O sudu i rečenici, Analitika prva, Analitika druga, Topika i Pobijanje sofista. Kada je Francis Bacon (1620) htio obnoviti filozofiju u smislu induktivno-empirijske metode, nazvao je svoj spis »Novi organon« (»Novum Organon«), kao suprotnost Aristotelovom spisu. B

Organski, što pripada bilo kojoj organiziranoj strukturi ili je karakterizira.

Ortodoksan (grč. orthódoksos), pravovjeran, koji se čvrsto drži određenog učenja na području filozofije, znanosti ili religije. Taj se pojam često upotrebljavao kao sinonim za dogmatičan, a to je onaj koji zastup određene teze i učenja usprkos novim činjenicama ili otkrićima koja pobijaju staro učenje. V

Ortodoksija (grč. orthodoksija), pravovjerje, puna suglasnost s učenjem, čvrsto dogmatsko zastupanje određenih stavova u znanosti, filozofiji, religiji. Suprotno: heterodoksija.

Ortogeneza (grč. orthos = ravan i genesis = postanak), teorija po kojoj evolucija vrste ide u određenim pravcima pod utjecajem nutarnjih faktora, i to nezavisno od djelovanja selekcije (Eimer).

Osjećaj, v. čuvstvo.

Osjećaj manje vrijednosti, psihološki pojam koji je uveo i razradio u novijoj psihologiji A. Adler, a označava duševno stanje pojedinca koje nastaje kao posljedica opće ljudske želje za važenjem i priznanjem u zajednici, ako taj pojedinac osjeća — s razlogom ili bez njega — da za takvo važenje i priznanje nema kvaliteta, jer poznaje svoje tjelesne i duševne nedostatke. Upravo ta spoznaja uz osjećaj manje vrijednosti izaziva u pojedinaca želju za skrivanjem tih nedostataka; tako dolazi do pretjeranog prikrivanja nedostataka, koje se manifestira u natkompenzacijama (nadutost, želja za moći, želja za uništavanjem i sl.) kao posljedicom doživljenog kompleksa manje vrijednosti. Adlerova »individualna psihologija« posvetila je posebnu pažnju upravo modernom čovjeku koji zbog ograničene mogućnosti da ostvari svoju težnju za važenjem, u najrazličitijim oblicima doživljava osjećaj manje vrijednosti; taj ga osjećaj često smeta u normalnom aktivnom toku mišljenja i djelovanja, pa on zbog toga zapada i u neuroze koje su upravo znak našega vremena. F

Osjet, doživljaj izazvan djelovanjem fizikalnog procesa određene vrste na neki osjetni analizator; u njemu se odrazuju neka svojstva i osobitosti toga fizikalnog procesa. Čiste, izolirane osjete malo kada možemo doživjeti; osjetni podaci redovito su uključeni u složenije doživljaje: percepcije (v.). Osjeti se međusobno razlikuju po svojoj kvaliteti, intenzitetu, ekstenzitetu, trajanju i lokalnom znaku. Osjeti se obično klasificiraju prema osjetnom analizatoru koji je u funkciji pri njihovu nastanku. Glavna su osjetna područja: vid, sluh, njuh, okus, dodir, bol, temperatura, kinestetični osjeti, organski osjeti, statični osjeti. Bu

Osjetilo, organ koji djeluje pri nastanku različitih osjeta. Razvijeni osjetni organ sastoji se iz perifernog dijela ili receptora (prijemnika), živčanog voda i od centralnog dijela u kori mozga. Receptori su redovito dife-

rencirane stanice, posebno osjetljive za podražaje određene vrste. Tako su npr. osjetne vidne stanice u mrežnici oka osobito osjetljive za elektromagnetske valove određene dužine; slušne osjetne stanice u unutarnjem uhu osobito su osjetljive za periodičke promjene pritiska; okusne osjetne stanice osjetljive su za kemijske tvari određene strukture, itd. Osjetni živci vode uzbuđenja u centralne dijelove osjetnih analizatora, u tzv. primarna osjetna područja, smještena u tjemenu, sljepočnom i zatiljnom dijelu kore mozga. Jedan dio osjetnih živčanih vlakana predaje uzbuđenje, koje je nastalo u receptorima, motornim živčanim stanicama i drugim nižim živčanim strukturama (leđnoj moždini, produženoj moždini, malom mozgu itd.), a ta uzbuđenja izazivaju onda različite reflekse i automatizme. Bu

Osjetljivost, 1) (biol., psihol.) osobina organizma od može reagirati na podražaje slabog intenziteta. Osjetljivost u osjetnom području očituje se u niskom apsolutnom i relativnom limenu (v.), a osjetljivost u emocionalnom području očituje se u lakoći kojom različite situacije izazivaju kod čovjeka određena čuvstva; 2) (fiz.) mogućnost registriranja pomoću mjernog instrumenta i malih razlika u veličini predmeta mjerenja. Bu

Osjetne varke, netočne percepcije (v.), tj. takve percepcije čiji sadržaj ne odrazuje točno objektivnu realnost. U vidnom području poznate su tzv. optičko-geometrijske varke. Npr. usporedni pravci, ispresijecani kratkim kosim crticama, ne čine se više usporedni; dvije jednako duge crte, od kojih jedna ima na krajevima prema unutra položene kutove, a druga prema van položene kutove, čine se različite dužine, itd. Među optičke varke ubraja se i poznata pojava da nam se mjesec ili sunce čine znatno većima kad se nalaze na horizontu nego kad su u zenitu. U kinestetičnom području najpoznatija je Charpentierova varka, koja se sastoji u tome da nam se, pri prosuđivanju težine dvaju nejednako velikih predmeta, manji predmet čini izrazito težim, iako su oba podjednake težine, itd. Osjetne varke uvjetovane su ili iskustvom kojim se dopunjuju i deformiraju objektivni podaci, ili određenim elementima u okolini koji utječu na zamjećivanje glavnih obilježja predmeta i likova, kao što su njihov oblik, veličina, dubina i položaj. Bu

Osnov (lat. fundamentum, njem. Grund), u izvornom značenju riječi ono na čemu nešto počiva, o čemu nešto ovisi. U filozofskom — zapravo ontološkom (v.) — smislu, temelj bitka odnosno izvor uvjeta mogućnosti nastanka nečega, neke stvari ili nekog događaja (lat. ratio essendi). Znači i uzrok (lat. causa) nekog događanja, pa se naziva »realnim osnovom« (njem. Realgrund). Osnovi su poredani višeslojno. Svagda je niži osnov uvjet onoga višega. Idemo li u istraživanju za sve dubljim osnovima, dolazimo do filozofskog pojma »praosnova« svega, a od tog je problema i pošla evropska filozofska misao u svojim prvim počecima kod Jonjana. Kao teoretski razlog neke tvrdnje, dakle kao spoznajnoteorijska kategorija (njem. Erkenntnisgrund), osnov označava logičko opravdanje neke tvrdnje. Osnov se u etici (v.) izjednačuje s motivom nekog čina. F

Osnovna vrijednost, naziva se u određenom aksiološkom (v.) sistemu ona vrijednost iz koje se izvode druge. Osnovna se vrijednost često naziva i najvišom vrednotom, pa su se na primjer starogrčke etičke škole (stoička i epikurejska) slagale u tome da je osnovna i najviša vrijednost ljudskoga života — sreća. Iz te osnovne vrijednosti izvodile su se sve druge — doduše na dva oprečna načina. Kant je u svojoj etici kritički otklanjao opravdanost ovakvih refleksija, jer je smatrao da se ljudi ne mogu i neće moći nikada složiti u jedinstvenoj ocjeni s obzirom na osnovnu sadržajno određenu vrijednost. F

Osnovni pojam. Kao najdublja podloga i pretpostavka svega poimanja jest pojam o bilo čemu (»nešto«). Obično se pomišlja na više osnovnih, elementarnih pojmova na kojima se temelji neka znanost (v. kategorija, pojam).

Osnovni pojmovi, elementarni pojmovi neke znanosti ili najviše, najopćenitije katgorije (v.) u određenom kategorijalnom sistemu, na kojima počivaju svi drugi pojmovi. Najčešće su ti osnovni pojmovi definirani pomoću aksioma (v.) neke znanosti.

Osoba ili lice (lat. persona), 1) »o sebi« postojeće, zasebno ljudsko biće, čovjek-individuum; 2) individualno ljudsko biće kao sebe svjestan subjekt i nosilac specifičnih »humanih« (v.) svojstava i odnosa: racionaliteta, moralnosti, prava, dužnosti; socijalne, kulturne i ekonomske aktivnosti (»moralna, pravna, umjetnička, politička osoba«). U mnogim filozofskim razmatranjima pojam se osobe podudara s vrijednosnom afirmacijom, širinom i značajnošću uloge koju pojedinac igra u svijetu i društvu, egzistencijalnom »obuhvatnošću« i »visinom« koju je — kao virtuelno žarište svega bitka — uspio ostvariti. U tom smislu »osoba« je varijabilna značajka čiji raspon ide od golog numeričkog individualiteta u ljudskoj vrsti do nadmoćne ličnosti genija. Kr

Osoban ili ličan: koji pripada osobi (licu), koji se odosi na osobu, koji izvire iz osobe, koji je karakterističan za osobu, npr. »osobna legitimacija«, »osobne vrline«, »osobna uvreda«, »osobna prava«, »osobna vlast«, »osoban stil«. Kr

Ospoljenje — termin koji se u najnovijoj našoj filozofiji upotrebljava za razlikovanje njemačkih pojmova Entäusserung (ospoljenje) i Entfremdung (otuđenje). Ospoljiti znači učiniti nešto vanjskim, odvojiti nešto od sebe ili nečeg drugog. Međutim u mnogim Marxovim tekstovima, naročito iz ranog perioda, termin ospoljenje se upotrebljava kao sinonim za otuđenje. (v.) V

Osvjedočenje, v. uvjerenje.

Ovisnost, v. dependencija.

Oznaka (lat. nota), svojstvo, značajka, obilježje nekog predmeta po kojemu se prepoznaje i razlikuje od ostalih; u logici: sadržajno određenje pojma (v.) čime se on razlikuje od ostalih pojmova jest skup oznaka, među kojima se prema potrebi mogu razlikovati bitne i nebitne, osnovne (konstitutivne, v.), izvedene (konsekutivne, v.) i slučajne (akcidentalne, v.), stalne i promjenljive, individualne i specifične. Pet

P

Pacifizam (lat. pacificare = smiriti, ublažiti), kulturno-politički pokret koji ide za tim da isključi rat, nasilje i brutalna sredstva u rješavanju međunarodnih sporova i problema. Bez obzira na humane intencije pacifizam može, u određenim situacijama neizbježne klasne borbe ili očigledne nacionalne ugroženosti, djelovati defetistički. Isto tako je pacifizam često imao utopijsko obilježje, jer su se dosadašnji međunarodni konflikti ponajviše rješavali brutalnim, oružanim sredstvima. Suvremena progresivna koncepcija aktivne i miroljubive koegzistencije ima neke elemente pacifizma ukoliko smatra da se na ovom stupnju razvoja čovječanstva (socijalističke zemlje, nuklearno oružje, jačanje svijesti o miru i humanim odnosima kod naroda svijeta) mogu riješiti najvažniji problemi suvremenog svijeta — u prvom redu očuvanje čovječanstva od nuklearne katastrofe. Ali od pacifizma se razlikuje po tome, što smatra da je pravo na revolucionarnu oslobodilačku borbu svakog porobljenog naroda njegovo historijsko pravo i što svoj stav prema rješavanju međunarodnih sporova ne proklamira apstraktno nego na temelju postojeće, objektivne konstelacije snaga u svijetu i karaktera sredstava za uništenje. V

Padârtha (sansk.), »značenje riječi«, kategorija. Najstarijom klasifikacijom kategorija u indijskoj filozofiji smatra se teorija sâmkhya škole o tattva (v.) Tu klasifikaciju slijedi i yoga. Problemom kategorija najtemeljitije se bavi u svom razvoju škola vaišešika, koja polazi od sheme o šest kategorija (supstancija, osobina, kretanje, općenitost, posebnost i inherencija). Nyâya-sûtra (v.) polazi od 16 logičkih kategorija koje razrađuje. Vedânta polazi također od sâmkhya klasifikacije, iako neke od tih kategorija postepeno gube važnost. Budistička kategorizacija fenomena sadržana je u Abhidhammi (v.) i vrlo je kompleksna. U gjainizmu nalazimo klasifikaciju od tri osnovne kategorije: kvaliteta (guna), stanje (paryâya) i supstancija (dravya). Ve

Paideia (grč.), odgoj duha i vladanja. Pojam koji označuje najprije proces obrazovanja i koji u sebi uključuje grčki ideal razvoja tijela i ljepote duha. On određuje specifične ljudske oznake kao i ulogu humane ličnosti u državnoj zajednici. Sofisti su odbacili paideiu kao privilegiranost izabranih. Oni su dokazivali da je paideia svakome pristupačna tko hoće da uči. To je bila antiteza cjelokupnom konzervativnom shvaćanju života i odgoja koji je u prvo vrijeme obuhvaćao samo plemstvo. Sofističko opće prosvjetiteljsko djelovanje utjecalo je na mijenjanje sadržaja pojma paideia, te je taj pojam postao sinonim znanstvenog i umjetničkog obrazovanja. B

Palingeneza (grč. palingenesis), ponovno nastajanje, teorija kružnog obnavljanja svijeta. Palingeneza je zasnovana kod Heraklita, a opširnije su je obradili stoici. Orfičko vjerovanje u seljenje duša također je palingeneza kao obnavljanje nečega što je već prethodno bilo. Kod Heraklita samo neprekidno dijalektičko kretanje na osnovu kojega sve postaje i stalno se mijenja na putu prema »gore i dolje«. Palingeneza kao ponovno rađanje čovjeka sadržana je u raznim sistemima misticizma. Pojam se ponovo upotrebljava u novovjekoj biologiji, gdje se njime označava ponavljanje rodnih stanja kod razvitka sjemena pojedinih organizama. B

Pamćenje, pojava usvajanja i zadržavanja novih sadržaja ili novih oblika ponašanja. Prema tome, pamćenje je skupni naziv za sve one promjene u ponašanju ili doživljavanju

subjekta koje su nastale pod utjecajem njegove prethodne aktivnosti.

Da bi došlo do usvajanja novih sadržaja ili novih oblika ponašanja, katkad je dovoljno da subjekt bude samo jednom izložen određenoj situaciji. No najčešće je za usvajanje potrebno višekratno obnavljanje slične aktivnosti. Usvajanje i zadržavanje usko su međusobno povezani, jer u toku obnavljanja aktivnosti nešto možemo naučiti jedino onda ako su bar neki tragovi prethodne aktivnosti ostali sačuvani.

S obzirom na sadržaj naučenog gradiva neki razlikuju tzv. motorno pamćenje od mentalnog pamćenja. Motorno pamećnje je usvajanje i zadržavanje psihomotornih shema aktivnosti (vještina i navika), a mentalno pamćenje usvajanje i zadržavanje nekog simboličkog materijala (riječi, brojeva, slika, logičkog gradiva itd.).

Fiziološku podlogu pamćenja sačinjavaju u prvom redu promjene nastale u toku aktivnosti u živčanom sustavu i u modelima živčanih uzbuđenja. Te više ili manje trajne promjene nazivaju se »tragovi pamćenja« ili »neurogrami«.

Kad dolazi do nestajanja ili slabljenja »tragova pamećnja«, govorimo o zaboravljanju. Vi

Pamet, prvobitno znači pamćenje (usp. glagol pamtiti, izraze: učiti napamet, pasti na pamet, držati na pameti); s vremenom proširuje svoje značenje na intelektualne sposobnosti poimanja, razumijevanja, rasuđivanja i na globalnu mentalnu sposobnost uspješnog orijentiranja u različitim životnim situacijama. Narodna fraza, govoreći o bistroj, dobroj, dubokoj, hitroj, oštroj, visokoj, zdravoj, ali i o slaboj, kratkoj, tupoj, tvrdoj, ludoj, tamnoj, zloj, crnoj pameti, gotovo identificira značenje riječi pamet s onim značenjem koje danas ima u uobičajenoj psihološkoj terminologiji izraz inteligencija. Kr

Pan (grč.), sve, svijet kao cjelina.

Panegoizam (grč. pan = sve i lat. ego = ja), mišljenje da sve što čovjek radi i misli proizlazi svagda samo iz njegova egoizma.

Panenteizam (grč. pan = sve i en theo = u bogu), učenje da je sve u bogu. To je osnovna misao filozofije misticizma. Za razliku od panteizma (v.), gdje se identificira bog i svijet, po ovoj se koncepciji sve nalazi u bogu, ali je bog ne samo svijetu imanentan (v.) nego u isti mah i transcendentan (v.). To je neka vrsta sinteze teizma (v.) i panteizma (v.). B

Pankalizam (grč. pan = sve i kalós = lijep), teorija svijeta po kojoj je ljepota osnovna kategorija sve opstojnosti. Sve je u svijetu više ili manje uspješno sačinjeno prema zakonima ljepote.

Panlogizam (grč. pan = sve i logos = um), učenje da se u osnovu cijelog kozmosa i kozmičkog događanja nalazi logos (razlog), um ili ideja. Sve stvari i svi procesi u svijetu tek su stupnjevi samorazvitka logosa, odnosno uma ili ideje. Te misli u različitom izvodu i značenju nalaze se kod mnogih filozofa (Heraklit, Platon, Plotin, gnostici, Spinoza). Sistem panlogizma oblikovao je Hegel (umnost i zbiljnost su identične). B

Panpsihizam (grč. pan = sve i psyhé = duša), učenje da je sve prožeto dušom, i čovjek i kozmos (svjetska duša). Ima različitih oblika panpsihizma od idealističkih pa sve do materijalističkih (v. hilozoizam).

Pansofija (grč. pan = sav i sofía = mudrost): sveukupno znanje. Taj termin stvorio je A. Komensky (1592—1670) u pokušaju da enciklopedijski prikaže rezultate cjelokupnog ljudskog znanja. Pansofija treba da otkloni sve zablude i nesporazume među ljudima, da bi svi mogli biti sjedinjeni u kršćanskoj zajednici. Leibniz je termin pansofija upotrijebio kao »scientia generalis« i smatrao ga osnovnom tezom znanstvene logike. B

Panspermija (grč.), opća, zajednička spermija, sjeme; teorija o postanku života. Prema Helmholtzu panspermiju prenose meteoriti, a prema Arrheniusu, pritisak sunčevih zraka u cijeli svemir.

Panta rei (grč.): sve teče. To je sinteza Heraklitove filozofije. Označuje neprekidnu

promjenu, stalno dijalektičko kretanje u kozmosu (v.).

Panteizam (grč. pân = sav i théos = bog): učenje da je sve bog, da svijet i bog nisu dva odijeljena bitka. To je teološki materijalizam odnosno naturalizam, koji se u toku razvoja kulture javlja u različitim varijantama, od indijskog akozmističkog (v.) panteizma preko naturalističkoga (Bruno, Spinoza, Haeckel) sve do idealističkoga (Plotin, Fichte, Schelling). Panteizam kao sistem obradio je Spinoza, koji je boga poistovjetio s prirodom. (Deus sive natura = »bog ili priroda«.) Sam termin panteizam oblikovao je John Toland (Pantheistikon, 1705). B

Pantelizam (grč. pan = sve i ethélein = htjeti), filozofsko učenje po kome je volja osnovni princip, unutrašnja bit svega. To je izvor metafizičkog voluntarizma.

Panvitalizam (grč. pan = sve i lat. vita = život), naučanje koje tvrdi da je čitav kozmos prožet životnom silom, oživljen. Po toj teoriji svi se oblici pojavnosti uzimaju kao oblici životnih manifestacija svekolike prirode. Naziva se još i panbiotizam (prema grč. bios = život).

Paradigma (grč. parádeigma), primjer, uzor. U filozofiji su npr. Platonove ideje paradigma za pojavni svijet. Paradigmatičan = uzoran.

Paradoks (grč. paradoksos = neočekivan), tvrdnja koja je suprotna svakom očekivanju i općem mišljenju; načelo koje se izriče na osnovu neizrečenih sudova i koje je kraj sve svoje neobičnosti ipak istinito, ako se pobliže ispita. Takvo je načelo npr. ova tvrdnja stoika: »Samo je mudrac kralj.« Paradoksom se pisci služe radi jačeg efekta u izražavanju misli. Među filozofima naročito se Nietzsche služio paradoksima. (V. paradoksan, paradoksija.) S

Paradoksan (grč. paradoksos = neočekivan), koji je suprotan svakom očekivanju ili općem mišljenju. (V. paradoks, paradoksija.)

Paradoksija (grč. paradoksos = neočekivan), neobičnost u iznošenju ili izlaganju misli, koja se sastoji u tome da se izražavaju u paradoksima (v.).

Parafazija, bolesno stanje (v. afazija) u kojem pojedinac redovito upotrebljava pogrešne riječi u govoru. U parafaziju se ubrajaju i slučajne pogreške u upotrebi riječi, tzv. govorni lapsusi. (Patološka upotreba pogrešnih glasova i riječi u govoru naziva se još i parafemija.) Su

Parafizika (grč. para = pokraj, mimo, protiv), naučanje o fizikalnim pojavama koje se tobože ne mogu protumačiti zakonima fizike, nego im štoviše protivrječe, pa se kao okultne (v.) pojave moraju objašnjavati protufizikalnim odnosno vanfizikalnim neznanstvenim hipotezama. F

Paralelizam, usporednost, podudaranje. Logičko-spoznajnoteorijski paralelizam uzima da između logičkog mišljenja i bitka postoji nužni odgovarajući odnos, iako oni nisu identični. Psihofizički paralelizam tumači odnos duha i materije u cjelini svijeta, odnosno duševnih i tjelesnih pojava u ljudskom biću, kao paralelno postojanje bez direktnog uzajamnog djelovanja. Jedino postoji mogućnost uzročnog djelovanja (unutar pojedinog niza (intrafizička i intrapsihička kauzalnost). O načinima kako se zamišljaju te paralelne manifestacije u njihovim međusobnim odnosima ovise raznovrsne modifikacije paralelističkih teorija. Klasični predstavnik dosljedno provedenog psihofizičkog paralelizma jest Spinoza, po kojemu su fizičko i psihičko, odosno bitak i mišljenje, dva odijeljena paralelna niza, zasnovana na božanskoj supstanciji, pa su »red i veza ideja isti kao red i veza stvari« (lat.: »ordo et connexio idearum idem est ac ordo et connexio rerum«). Na tom osnovu stoje teorije identiteta, zamišljajući paralelizam psihičkoga i fizičkoga kao dvije ravnopravne strane istog bitka. Stavi li se međutim ontološko težište na jed[illegible]u stranu, a druga se shvati samo kao epi[illegible]enomen odnosno derivat prve, tada se ukazuje s jedne strane materijalistički paralelizam a s druge strane idealistički (spiritualistički) paralelizam. Potpuno univerzalno proveden paralelizam psihičkih i fizičkih manifestacija kroz čitav kozmos dovodi do naziranja da je sva materija oživljena, oduhovljena (hilozoizam,

panpsihizam), dok se djelomično (parcijalno) zamišljen psihofizički paralelizam ograničava na uža područja imajući u vidu prvenstveno psihičke pojave kod čovjeka i životinja i njihovu uvjetovanost moždanim (cerebrospinalnim) ustrojstvom i fiziologijskim procesima. Psihofizički paralelizam kao tzv. radna hipoteza znači samo metodološko pravilo da se pri proučavanju psihičkih pojava paralelno uzimaju u obzir i fiziološke promjene. Pet

Paralogizam (grč.), krivi zaključak nehotično načinjen (v. pogrešni zaključak). Izraz paralogizam u posebnom se smislu javlja kod Kanta pod imenom »Paralogizmi čistoga uma« kao transcendentalno-logičke zablude, svojstvene ljudskoj prirodi, koja je sklona da od jedinstva i postojanosti samosvijesti zaključuje na jednostavnost i besmrtnost duše. Pet

Paramnezija, patološka poremetnja u pamćenju, koja se sastoji u pogrešnom prepoznavanju prošlih ili novih sadržaja. Jedan oblik naziva se »iluzija već viđenog« (»déjà vu«), kad pojedinac tvrdi da je već perceptivno doživio nešto sa čim se po prvi put susreće. Drugi oblik je »iluzija nikad viđenog« (»jamais vu«), kad pojedinac tvrdi za jednu njemu dobro poznatu osobu ili stvar da je nikad nije vidio. Su

Paranoja (grč.), psihoza (v.) koja se očituje u sistematskom pogrešnom rasuđivanju i tumačenju stvarnosti, prvenstveno ljudskih situacija, uz sačuvanu sposobnost logičkog rasuđivanja. Su

Parapsihologija, neznanstvena disciplina koja se bavi fizikalnim, fiziološkim i psihičkim pojavama, navodno izazvanim od dosad još nepoznatih, nadnormalnih i okultnih duševnih snaga i moći čovjeka, uglavnom nesvjesne prirode. U područje »nadnormalnih« fizikalnih i fizioloških fenomena, koje »izučava« parapsihologija, idu: levitacija, materijalizacija, pokretanje predmeta bez vanjske sile (telekineza) i različiti spiritistički fenomeni, a u područje »nadnormalnih« psihičkih fenomena među ostalim: prostorna i vremenska vidovitost (kriptestezija, prekognicija) i prijenos misli (telepatija). U širem smislu u parapsihologiju ulaze i različiti neznanstveni pokušaji upoznavanja psihičkih osobina i sposobnost ljudi, kao pučka grafologija, hiromantija, astrologija, fiziognomika itd. (Sinonim: metapsihika.) Bu

Parcijalan (lat.), djelomičan, koji se odnosi na jedan dio. Opreka: totalan, koji se odnosi na cjelinu, čitav, potpun, sveobuhvatan.

Particija, dioba, logički postupak kojim se, za razliku od divizije (v.), raščlanjuje sadržaj nekog pojma na njegove važnije konkretne dijelove. Zato particija ima pretežno opisnu (deskriptivnu) ulogu.

Participacija (lat.), sudioništvo, udio, sudjelovanje, učešće. Po Platonu (grč. methexis), jedan način odnošenja ideja prema stvarnosti, tj. stvari participiraju, »imaju dijela« na idejama.

Participirati, imati udjela u nečemu, sudioništvovati, sudjelovati, biti dionikom (v. participacija).

Partikularan (lat.), djelomičan, poseban; partikularan sud izriče vezu predikata samo s jednim dijelom subjekta: Neki S jesu P (S i P) ili Neki S nisu P (S o P). Opreka: univerzalan (v.), generalan (v.).

Parusija (grč. parousía), nazočnost, prisutnost. U Platonovoj filozofiji: prisutnost ideja u stvarima koje na idejama participiraju. U Aristotelovoj filozofiji: nazočnost forme, oblika u građi. U kršćanskim novozavjetnim tekstovima parusija označuje povratak Kristov na sudnji dan. B

Pasivan (lat. passivus), trpni, nedjelotvoran, neradin, neaktivan. Pasivna rezistencija je otpor koji se provodi i očituje nedjelovanje, neslušanjem odredaba. Suprotno: aktivan (v.).

Pasivitet, trpni, nedjelatan odnos prema svijetu. U filozofiji i psihologiji označuje se pojmom pasiviteta automatsko, besvjesno i nestvaralačko reagiranje ljudske svijesti. U mnogih se filozofa materiji pripisuje svojstvo pasiviteta. Suprotno: aktivitet (v.). F

Pasivizam, životni stav koji izbjegava svaki pokušaj djelovanja na ljudsku sudbinu ili na okolnosti života, a izlazi iz uvjerenja da se

nikada ne mogu znati sve moguće posljedice nekog djelovanja. Izgrađuje se na stajalištu da se sve zbiva mehanički bez mogućnosti utjecaja samoodređenja i spontaniteta (v.), bez mogućnosti slobodnog stvaralaštva. Pasivizam predstavlja trpni odnos prema životu, odnos mirnog podnošenja. Suprotno: aktivizam (v.). F

Paslika, vidni doživljaj koji ustraje ili koji nastaje pošto je vanjski podražaj prestao djelovati na osjetni organ. *Negativna paslika* je pojava da se nakon uklanjanja nekog vidnog podražaja, npr. žutog kvadrata, na bijeloj pozadini javlja lik kvadrata u komplementarnoj kvaliteti, u ovom slučaju u modroj boji. Negativna paslika je učinak selektivne vidne adaptacije. *Pozitivna paslika* je pojava daljnjeg ustrajanja vidnog osjeta pošto je podražaj prestao djelovati. Kvaliteta pozitivne paslike jednaka je onoj koja je bila izazvana prethodnim podražajem. Pozitivna paslika osniva se uglavnom na perzistenciji fizioloških promjena u osjetnom analizatoru. Bu

Patetičan (grč. pathetikos), strastven. Patetičnim se u estetici naziva svaki jači dojam, odnosno takvo duševno uzbuđenje koje je skopčano s dostojanstvom i uzvišenošću.

Patiććasamuppada (pâli), formula o uvjetovanom (karmičkom) nastanku bića u vječnom toku zbivanja (samsâra), po kojoj je svaka pojava trenutačna formacija preduvjetovanih faktora povezanih u lanac od 12 karika (nidâna): »Neznanjem (avigjgjâ) je uvjetovano oblikovanje (sankhâra), oblikovanjem je uvjetovana svijest (vinnâra), sviješću su uvjetovani ime i lik (nâmarûpa), imenom i likom uvjetovano je šest osnova osjetnosti (âyatana), sa šest osnova osjetnosti uvjetovani su utisci (phassa), utiscima su uvjetovani osjećaji (vedanâ), osjećajima je uvjetovana životna žeđ (tanhâ), žeđom je uvjetovano prianjanje (upâdâna), prianjanjem je uvjetovano bivanje (bhava), bivanjem je uvjetovano preporađanje (gjâti), rađanjem je uvjetovana starost i smrt (gjarâmarana).« Karike 1-2 su faktori pretpostavljeni sadašnjoj egzistenciji bića (karmički »plodovi« ranijih života); karike 3-7 su elementi osjetnosti od kojih se bića sastoje u svojoj aktualnoj takvosti; karike 11-12 su rezultante za preporađanje u budućem životu. — Usp. budizam, paććaya. Ve

Patologija (grč. pathos = patnja i logos = nauka), disciplina koja se bavi proučavanjem funkcionalnih i strukturnih poremećenja organizma, takvih koja dolaze do izražaja u bolestima, abnormalnom ponašanju, abnormalnom doživljavanju i drugim smetnjama. Bu

Patološki, 1) ono što ulazi u patologiju; 2) oznaka za ono što je bolesno ili abnormalno.

Patopsihologija, znanstvena disciplina koja se bavi izučavanjem oblika, simptoma, uzroka i toka duševnih poremećenja. (Sinonim: psihopatologija.)

Patos (grč. pathos = trpnja), strast, uzbuđenost, duševno stanje patničkog raspoloženja, uzbuđenje, afekat, ali i neprirodno pretjerivanje. Od toga: patetičan, strastveno uzbuđen, povišena izraza, svečan.

Patristika (lat. patres ecclesiae = crkveni oci): učenje i filozofija crkvenih otaca. U razdoblju ranog kršćanstva prijašnja filozofija smatrana je herezom. Aleksandrijci Klement (oko 150-215) i Origen (185-225) pokušali su sjediniti neke elemente filozofije s kršćanskim vjerovanjem. Najutjecajniji predstavnik patrističke misli bio je Augustin (354-430). B

Patrologija (grč. patér = otac i logos = nauka), učenje o životu, spisima i radu crkvenih otaca.

Pažnja, u psihologiji označava selektivnu psihičku usmjerenost koja pridonosi povećanju uspjeha u nekoj vrsti aktivnosti, uz istovremeno kočenje drugih, konkurentnih aktivnosti. Obično se razlikuje: a) koncentrirana ili usredotočena pažnja, koja je prema definiciji vezana uz jedan zadatak, b) podijeljena ili distribuirana pažnja, vezana uz više istovremenih zadataka. Fr

Pedagogija (prema grč. paidagogós = vodič djeteta), »vođenje djeteta«, odgajanje mladog naraštaja, ali i teorija odnosno znanost o odgoju, koja se kadšto naziva i pedagogika. Proučavajući problematiku o bivstvu

odgoja (i obrazovanja, v), o njegovim ciljevima, sredstvima i metodama, te oslanjajući se pri tom na stvarna iskustva i rezultate pojedinih znanosti i filozofijskih disciplina, pedagogija kao odgojna teorija utječe na unapređivanje odgojne prakse. Težište pedagoške problematike jest na odgoju neodraslog čovjeka, djeteta (v. andragogija). Pet

Percepcija, cjelovit doživljaj kojim neposredno preko svojih osjetnih organa odražavamo različite predmete i pojave okolnog svijeta. Percepcija se osniva na osjetnim podacima, ali ona nije zbroj osjeta, nego organizirana osjetna cjelina u kojoj svaki osjetni podatak ima svoje posebno, cjelinom određeno značenje.

Sadržaj, jasnoća i određenost naših percepcija pod utjecajem su različitih vanjskih i unutrašnjih faktora. Među tim su faktorima najvažniji: vrsta i struktura fizičkih procesa, koji u nekoj prostornoj konfiguraciji ili vremenskom slijedu djeluju na osjetne organe; intenzitet i stupanj organizacije objektivnih podražaja te vrijeme kroz koje ti podražaji djeluju; prethodno iskustvo u vezi s predmetima ili pojavama koje percipiramo; perceptivna udešenost, tj. determinatorne tendencije koje proistječu iz naših očekivanja, zamisli i stavova. (Sinonim: zamjedba.) Bu

Percepcionizam, spoznajnoteorijsko, zapravo psihologističko (v.) učenje po kome se sve ljudsko mišljenje, znanje i spoznavanje svodi na zamjedbene (perceptivne) doživljaje. Jedan smjer ekstremnoga empirizma (v.).

Perceptibilitet (lat. perceptibilis = zamjetljiv), zamjetljivost; dovoljnost nekog podražaja (zvuka, svjetlosti, mirisa itd.) da bude zamijećen (percipiran). Ovisi o prirodi i intenzitetu samog podražaja i o stanju receptivnog organa. Kr

Percipirati znači posredstvom svojih osjetnih organa zamjećivati okolne predmete i pojave.

Perfekcionizam (lat. perfectio = usavršavanje, savršenost), podvrsta eudaimonizma (v.), etički pravac koji vidi krajnji cilj i zadatak (moralnog) djelovanja u mogućnosti usavršavanja i pojedinca i zajednice, a onda i čovječanstva u cjelini. Predstavnici takva povijesnog optimizma već su Leibniz, Shaftesbury, Renan, Kant; i suvremeni evolucionizam (v.), pod utjecajem Spencera i Darwina, stvara u tom duhu temelje evolucionističke i biologijski fundirane etike. K

Perfektibilizam, isto što i perfekcionizam (v.).

Peripatetici, Aristotelovi učenici. Naziv po šetalištu (grč. perípatos) gdje je bila smještena škola (Likej). Najpoznatiji Aristotelov učenik bio je Teofrast (372-287) koji je u 18 knjiga skupio, po problemima, mišljenja i učenja filozofa do Platona. To djelo imalo je naslov »Mišljenja fizičara«. Osim manjih fragmenata djelo je potpuno izgubljeno. Pored Teofrasta u grupi starijih peripatetičara istakli su se: Eudem, Aristoksen, Dikaiarh i Demetrije iz Falerona. B

Peripetija (grč. peripetia = obrat), u poetici: nagli preokret koji je odlučujući po junakovu sudbinu (naročito u tragediji); u širem smislu: svaki preokret u nekom zbivanju.

Permanentan (lat. permanens = trajući), trajan, neprekidan.

Per se (lat.), po sebi. To je prijevod grčkog termina »kath' hauto«. Označuje nešto što je samostalno u svom ispoljavanju i sadržaju, apsolutno, ne na drugo vezano (lat. in alio).

Perseitet (lat. per se, v.), biće koje je to što jest sâmo po sebi. U skolastičkoj filozofiji to je bila oznaka za boga. U etici se tim pojmom označava samosvrha dobra.

Perseveracija (lat. perseveratio = ustrajanje), 1) tendencija ustrajanja ili neprestanog vraćanja nekih psihičkih sadržaja (npr.: predodžba, misli, čuvstava, muzičkih motiva ili stihova) neovisno od asocijativnih podražaja; 2) (pat.) neprekidno ponavljanje ili nastavljanje riječi, rečenica ili radnji. Karakteristično za neka psihopatska stanja i psihička oboljenja, kod kojih postoji opće opadanje intelektualne aktivnosti. Bart

Persona (lat. persona = osoba, lice), pojam koji označuje pojedinca u njegovoj ljudskoj individualnosti, osebujnosti ili vlastitosti, ukoliko se on ne shvaća samo ili isključivo kao prirodni organizam, odn. prirodno biće. Na toj osnovi, u razdvajanju i suprotstavljanju prirodnog i eminentno ljudskog, i pored različitosti shvaćanja i određenja tog pojma, a naročito u novovjekovnoj filozofiji nakon Descartesova dualističkog određenja odnosa tijela i duše (u različitim postavljanjima suprotnosti: priroda i duh, Ja i Ne Ja, život i duh, vitalno i duhovno, svjesno i nesvjesno, duša i duh itd.), pojam persona sve više poprima etičko-moralni smisao i karakter. Eksplicitno je to izraženo u Kantovoj etici, gdje je čovjek shvaćen i određen kao moralna osoba (persona). U postkantovskoj etici pojam persona dobiva isključivo vrijednosno određenje (kao i pojam ličnosti, v.). K

Personalan (lat.), koji se odnosi na personu, na osobu; osoban, ličan.

Personalizam (lat. persona = osoba, lice), filozofski nazor koji smatra najvišom vrijednošću ljudsku osobnost, ličnost (personalnost) i najbitnijom etičkom dužnošću samostalno i jedinstveno djelovanje persone. U raznim psihičkim, »kritičkim«, teološkim i etičkim varijantama, personalizam naglašava da je sve zbiljsko personalne prirode, te da se personalne vrijednosti, kao vrijednosti specifičnog karaktera, ostvaruju u čistom aktu (M. Scheler i dr.). Za razliku od pojedinačne individualnosti, koja se realizira i ispoljuje u funkciji i koja nema »vlastitu vrijednost«, personalnost se u mnogim novijim, pretežno idealistički i fenomenološki orijentiranim etikama, doživljava samo kao intencionalni akt i »neposredno sudoživljeno jedinstvo«.

Mnoge elemente personalističkih nazora nalazimo već u antici (Heraklit, Sokrat), a filozofski sistemi Leibniza i Berkeleya, ili refleksije Maine de Birana prožete su, unatoč različitim polaznim pozicijama, mnogim identičnim tezama o ulozi i značenju personalnosti. Sistematski se tom problematikom kasnije bave Ch. Renouvier i posebno E. Mounier, a mnogo pristalica nalazi svojevrsni personalizam i u SAD. No sve te mnogovrsne, često i suprotne tendencije ponekad i suviše naglašeno izoliraju personalnost od društvenih i povijesnih komponenti, pa nezavisnost i autohtonost ličnosti zasnivaju pretežno na vječnim bitnostima, po sebi opstojećoj hijerarhiji vrijednosti i idealnom transcendentnom »trećem carstvu«. G

Personalnost (lat.), bit persone, svojevrsnost osobe, ličnosti (v.), sve ono što pojedinca, individuuma čini osobom (v. persona); a to su vrednote koje dotični pojedinac u sebi nosi odnosno ostvaruje.

Personificirati (v. personifikacija), nešto ili nekoga predstavljati kao osobu, personu (v.).

Personifikacija (novolat. personificatio), shvaćanje i prikazivanje bića, neživih stvari, predmeta, pojava ili apstraktnih pojmova (u slikama ili likovima) kao da su osobe (lat. persona) s određenim karakterom i osobinama. (V. još antropomorfizam.)

Perspektivizam (novolat. perspectiva), učenje po kojem određena shvaćanja, postupke i stvarno događanje ocjenjujemo prema našim interesima i promjenljivim potrebama, pa je dakle naša spoznaja određena tim faktorima, i zato relativna (a ne apsolutna!). (V. pragmatizam.) V

Perverzija (lat. perversus = izokrenut, iskrivljen), 1) degeneracija ili bolesna promjena svakog osnovnog ljudskog nagona ili poriva; 2) (psihoanal.) odstupanje ili skretanje libidinalnih ili erotičkih tendencija od primarnog seksualnog predmeta, npr. fetišizam, sadizam, mazohizam, itd.; 3) (etički) svako izokretanje dobrog u zlo, izvrtanje činjenica ili krivotvorenje činjenica, itd. Su

Pesimizam (lat. pessimus = najgori), teorijski filozofski nazor koji drži da je ovaj svijet najgori od svih mogućih svjetova, ili, nešto »blaže«, da u svijetu ima relativno više zla nego dobra i da je tendencija povijesnog razvoja povećanje zla u odnosu na dobro i, općenito, regres (v.); praktički: životni stav ili nastrojenje koje karakterizira shvaćanje

svake stvari s njene loše strane, traženje »negativnoga« i u onom najpozitivnijem, sumnja u konačan povoljan ishod čak i onda kad se situacija čini povoljnom. — Teorijski pesimizam zastupali su mnogi filozofi, a u klasičnom obliku razvio ga. A. Schopenhauer, koji smatra da je ovaj svijet najgori mogući; da je još samo malo gori, već ne bi mogao postojati. Svijet je loš zato što je pun bola i nesreće. Osnova ljudskog djelovanja jest nedostatak, oskudica dakle bol. Sve je naše djelovanje stimulirano težnjom da otklonimo bol. Ali zadovoljenje koje nam pruža djelovanje, uspjesi u nastojanju da potisnemo bol samo su prolazni, dok je patnja, naprotiv, trajna. Sav čovjekov život karakterizira nesigurnost i prolaznost. — Pesimizmu se suprotstavlja optimizam (v.). P

Petitio principii (lat.), logička pogreška pri dokazivanju: nedostatak i potreba dokaznog uporišta. Navedeni dokazni razlog za neku tezu nije naime sam po sebi očit, pa bi trebalo najprije njega dokazati. Kadšto se u tu svrhu upotrebljava upravo sama nedokazana teza (v. circulus vitiosus, hysteron — proteron). Pet

Pijetet (lat. pietas = pobožnost), strahopočitanje, ponizna ljubav prema roditeljima, starijima, dobrotvorima itd. (v. pijetizam).

Pijetizam (lat. pietas = pobožnost), pravac naročito u njemačkoj evangeličkoj crkvi, koji ima dodirnih točaka s engleskim puritancima (kasnije metodistima) i francuskim jansenistama i kvijetistima. Osnivač mu je pobožni Jakob Spener, čija su »pia desideria« i »collegia pietatis« (otuda ime »pijetisti«) naišla na velik odziv. Ti kolegiji bili su izvancrkveni sastanci na kojima se uz molitvu tumačila biblija. Pijetizam, koji se zapravo borio protiv vjerskog formalizma, težeći za produbljenjem religioznog života, izrodio se često i sam, pa je zapadao u šablonu i obično licemjerstvo. S

Pironizam (po grčkom filozofu Pironu [360-270] iz Elide, osnivaču radikalnog skepticizma). Prema tom shvaćanju treba se uzdržati od izricanja suda, jer se čini da su teza i antiteza jednake po snazi. Nakon uzdržavanja od suda slijedi duševni mir (ataraksia). Zadatak je mišljenja da svakoj tezi nađe jednako važeću antitezu. Na primjer, ako bi netko tvrdio da postoji bog, tada bi se u duhu pironizma ovako išlo u antitezu: »Tko tvrdi da bog postoji, smatra, ili da se on brine za stvari u svijetu ili da se ne brine, a ako se brine, ili da se brine za sve, ili samo za neke. No kad bi se bog brinuo za sve ne bi bilo nikakva zla ni opačine u svijetu. Međutim govore da je sve puno opačine. Neće se dakle kazati, da se bog brine za sve. Ako se pak brine samo za neke stvari, zbog čega se brine za jedne, a ne za druge? Jer ili on hoće ili može da se brine za sve, ili hoće, ali ne može, ili može, a neće, ili pak niti hoće niti može. No kad bi htio i mogao, on bi se za sve brinuo. No prema naprijed iznijetom, on se ne brine za sve. . .« (Sekst-Empirik: Pironove postavke, III. 3. Filoz. hrest. II). Iz daljnjeg Pironovog izvoda slijedi da upadaju u bezbožnost oni, koji tvrde da bog postoji, jer očito je, da se mnogo toga može prigovoriti shvaćanju da bog postoji. B

Platonizam, Platonov i platonovski način filozofiranja prema kojemu postoje ideje kao metafizičke supstancije. Te su ideje osnova i razlog svakog zbiljskog i stvarnog postojanja. Platonizam je bit svakog objektivnog idealizma, a time i svake metafizike. B

Platonska ljubav, termin koji je proizišao iz Platonova dijaloga »Gozba«, u kojem Platon kaže da je eros (ljubav) filozofski nagon za spoznajom ideja. Tu se ne misli na odnos spolova. Kasnija upotreba termina za ljubav u kojoj je isključena tjelesnost proizišla je iz nerazumijevanja Pauzanijevog govora u »Gozbi«, gdje on kaže: »A rđav je onaj obični ljubavnik koji više voli tijelo nego dušu. . .«. Očito je da to nema veze s pojmom erosa u Platonovoj filozofiji. Taj iskrivljeni smisao ušao je u kolokvijalni govor za renesanse. B

Pleroma (grč.), punoća, popunjenje. Po gnostiku Valentinu, cjelovit božansko-duhovni praizvor iz koga proizlaze sve emanacije života. Suprotan je pojam »kenoma« kojim se označava tvarna praznina, tama i kaos.

Plerotizam (grč. pleres = pun, napunjen), teorija po kojoj je materija kontinuirano povezana tvar, u beskonačnost djeljiva, a ispunjava čitav kozmos (v.). Suprotno: atomizam (v.).

Pluralist, zastupnik pluralizma (v.)

Pluralizam, za razliku od monizma i dualizma, filozofijsko ontološko (v.) stajalište prema kome se sveukupnost svijeta sastoji od više relativno samostalnih principa, a oni se mogu zamišljati kao kvalitativno istovrsni ili različiti, pa je prema tome moguće razlikovati pluralizam broja principa i pluralizam kvaliteta principa. Te se mogućnosti ukrštavaju u ovim kombinacijama: monistički pluralizam, koji se može očitovati bilo kao materijalistički (atomi) bilo kao spiritualistički pluralizam (monade); dualistički pluralizam, koji zamišlja svijet kao realno mnoštvo dinamički usmjerenih bića u kojima se preplića više različitih slojeva realnosti. U kozmološkom smislu pluralizam označava zamisao da postoji više svjetova. Izraz pluralizam upotrebljava Kant kao opreku individualistički orijentiranom egoizmu. Pet

Plutokracija (grč. plútos = bogatstvo i kratéo = vladam), vladavina bogatih, financijski najjačih grupa nekoga društva. Plutokrat je onaj koji se na vlasti održava pomoću materijalnog bogatstva. Kapitalističko društvo u eri financijskog kapitala tipično je plutokratsko društvo. V

Pneuma (grč.), dah, vjetar, životni dah. U grčkoj filozofiji (naročito kod stoika) životni princip vezan za pojam topline, pa time predstavlja prasnagu koja elemente unutar prirode međusobno povezuje i oživljuje.

Pneumatologija (grč. pneuma v. i logos = učenje), učenje o pneumi kao duhu. U spekulativnoj psihologiji učenje o duši kao zasebnoj duhovnoj supstanciji koja oživljuje tijelo.

Počelo ili princip (grč. arhé, lat. principium), u ontološkom (v.) smislu, ono prvotno iz čega sve proizlazi; osnov svega bitka, izlazište, početak, praizvor svega, prabitak ili prapočelo. U širem smislu znači ono o čemu nešto realno ovisi, što nešto uzrokuje, nešto pokreće. Lat. principium u subjektivnom — zapravo logičkom — smislu označava ono što se u nas zove načelo (v.). F

Podjela, u logičkom smislu: raščlanjivanje, razdjeljivanje neke misaone, pojmovne cjeline (v. divizija, klasifikacija, particija, dispozicija).

Podražaj, objekt ili zbivanje fizičkog svijeta koji djeluje na neko podražljivo tkivo. S obzirom na osjetni organ razlikujemo: 1) adekvatan podražaj — koji u normalnim prilikama izaziva uzbuđenje određenog receptora, i za čije je primanje osjetni organ posebno prilagođen u toku evolutivnog razvoja (npr.: adekvatan podražaj za oko su elektromagnetski valovi dužine 400—760 milimikrona); 2) inadekvatan podražaj — koji je neuobičajen za određeni osjetni organ, ali može, ako je dovoljno intenzivan, u njemu izazvati uzbuđenje (npr.: električna struja i pritisak, kad djeluje na očnu jabučicu, izazivaju difuzni osjet svjetla). S obzirom na intenzitet razlikujemo: 1) subliminalni podražaj, preslab da izazove osjet; 2) liminalni podražaj, upravo dovoljan da izazove osjet; 3) supraliminalni podražaj, dovoljno intenzivan da uvijek izazove osjet. Bart

Podređen ili subordiniran (lat. sub = pod i ordino = ređam) naziva se u logici pojam koji je opsegom svrstan pod neki drugi viši rodni pojam. Taj se viši rodni pojam naziva — u odnosu prema podređenom pojmu — nadređeni (v.) pojam. Pojam »Slaven« podređen je nadređenom pojmu »čovjek«. F

Podrijetlo kao pranastajanje, proizvođenje, izvor (stvari, događanja pojmova) je pitanje o kojem raspravljaju kozmogonije. O podrijetlu predodžbi i pojmova raspravlja psihologija i spoznajna teorija. Podrijetlo znači: a) historijsko-evolucionistički, nastajanje iz neke prijašnje faze, b) psihologijsko-genetički, nastajanje iz određenih elemenata, faktora, funkcija duševnog života, c) logičko-spoznajnoteoretski, proizlaženje iz temeljnih pojmova, sudova i sadržaja volje kao posljednjih temelja (ali ne uzroka) spo-

znaje. Posljednji temelj je »jedinstvena volja« ali ne kao subjektivno-psihologijski doživljaj već kao najviši cilj mišljenja-volje, kao »stvarni« zahtjev. Gr

Podsvijest, kolektivni naziv za »podsvjesne« pojave. O prirodi pojava koje se nazivaju podsvjesnima postoje različita mišljenja. Psihologijska teorija, koja poistovjećuje psihično sa svjesnim, samoopažanju izravno dohvatljivim (v. psihično), poriče postojanje psihički podsvjesnoga; sa stanovišta te teorije podsvjesni bi bili fiziološki (posebno nervni) procesi koji su uklopljeni kao članovi u cjeline svjesnih procesa ili se odvijaju u reaktivnim shemama koje su se razvile na temelju prethodnih svjesnih reakcija (automatizmi, različite uvježbane radnje, neki mehanizmi dosjećanja i sl.). Psiholozi koji drže da »svijest« ima različite stupnjeve (što dokazuje npr. činjenica da se aktuelno neregistrirani »utisci« mogu naknadno evocirati kao svjesni) smatraju podsvijesnima one psihičke procese koji u času kad se odigravaju nisu zamijećeni te ne pripadaju istaknutom (»jasnom«, »osviještenom«) planu doživljaja, nego njegovoj mutnoj »pozadini« ili »periferiji« (primjer su takvih podsvjesnih procesa fragmentarne »slike« koje prate neko logičko razvijanje misli, emotivna nastrojenost koja, kao neki selektivni kriterij, nadahnjuje objektivnu registraciju činjenica, akustični, vidni i sl. utisci koje primaju osjetni receptori dok je pažnja koncentrirana na neki rad itd.). Mnogo šire i dublje značenje ima »podsvijest« u različitim »dubinskim psihologijama« (npr. psihoanalizi, individualnoj psihologiji); u njima ona tvori »duboki« osnovni, introspekciji nepristupačan, sloj psihike kojemu je svijest samo jedno očitovanje, uvjetovano specifičnim razvitkom čovjeka u socijalno i civilizirano biće. Iskonska psihika čovjeka (kod Freuda »libido«), kojom vladaju surovi životinjsko-pračovječanski instinkti i koju dobrim dijelo oblikuju doživljaji iz djetinjstva ili osjećanje fizičkih ili psihičkih mana i ograničenja, prodire tek djelomično, iznimno i prikriveno (npr. simbolikom snova) u sferu svijesti, dok redovito biva iz nje »potiskivana«, što može uroditi različitim neurozama i »kompleksima«. Zapravo, dubinska je psihologija u svom shvaćanju podsvijesti »romantizirala« iracionalno područje psihike (instinktivno-emocionalne pokrete i njihove mehanizme) opisavši ih u oblicima eidetičko-logičke organizacije svijesti. Kr

Podsvjestan, v. podsvijest.

Pogrešni zaključak može nastati nehotično (krivi zaključak ili paralogizam) ili hotimično (prevarni zaključak ili sofizam) u svim oblicima logičkog zaključivanja (silogizam, indukcija, analogija), bilo pri istraživačkom bilo pri dokaznom postupku. Pet

Poimanje, shvaćanje, imanje pravoga pojma (v.) o nečemu, jedan od osnovnih oblika mišljenja, duhovna radnja ili djelatnost kojom se misli bit nekog realnog ili zamišljenog predmeta, mišljenje pomoću ili u obliku pojma, uvrštavanje nekog predmeta kao pojma u već poznatu pojmovnu povezanost. P

Pojam, jedan od osnovnih oblika misli, misao o biti nekog stvarnog ili pomišljenog predmeta, član misaone veze koja se izražava u sudu. Najčešće se izražava jednom imenicom (npr. »čovjek«, »sloboda«, ali se može izraziti i pomoću više riječi (npr. »socijalistički humanizam«, »društvo u kojem nema eksploatacije«). Riječi su znaci za pojmove. Nije teško dati primjer za pojam, ali se logičari ne slažu u tome šta je zapravo pojam, odnosno šta čini pojam pojmom. Tako se pristalice »formalizma« u logici zadovoljavaju određivanjem pojma kao elementa suda koji sadrži skup oznaka; takozvani »psihologisti« definiraju pojam kao opću predodžbu, odnosno kao predodžbu o onom što je zajedničko većem broju predmeta; po »nominalističkom« shvaćanju pojam je samo riječ, samo ime kojim označavamo jedan ili više pojedinačnih predmeta ili stvari; po »vulgarnomaterijalističkom« shvaćanju pojam je misaoni odraz bitnih (nužnih, stalnih, zajedničkih, općih) svojstava materijalnih stvari itd. — Kod pojma se obično razlikuje sadržaj i opseg (obim), a neki dodaju i doseg (područje primjene).

Sadržaj pojma neki određuju kao skup svih njegovih oznaka, a neki kao skup bitnih oznaka. Opseg (obim) pojma je skup svih nižih pojmova koje on obuhvaća, a doseg (područje primjene) skup svih pojedinačnih predmeta na koje se on odnosi (neki logičari ne razlikuju opseg i doseg, pa oboje nazivaju opsegom). Sadržaj i opseg pojma su obrnuto razmjerni: što je sadržaj pojma veći, to je njegov opseg manji, a što je sadržaj manji, to je opseg veći. Ovo osporavaju neki filozofi (npr. Hegel), koji smatraju da sadržaj jednog pojma implicite uključuje i sadržaj svih nižih pojmova; ako se sadržaj tako shvati, onda su sadržaj i opseg upravno razmjerni. — Logički postupak kojim se utvrđuje sadržaj jednog pojma naziva se definicija (v.), a postupak kojim se utvrđuje njegov opseg divizija (v.). — Prema različitim kriterijima pojmovi se dijele na mnogo različitih vrsta. Jednostavan pojam ima u svom sadržaju samo jednu oznaku, a složen pojam ima više oznaka. Pozitivnim pojmom mislimo prisutnost, a negativnim odsutnost nekih svojstava, stanja, procesa ili odnosa. Individualan pojam odnosi se na jedan pojedinačni predmet, specifičan na vrstu, a generički na rod. Univerzalnim pojmom misle se svi egzemplari nekog roda ili vrste, a partikularnim samo neki. Pod općim pojmom neki misle univerzalan pojam nasuprot partikularnom, a neki specifičan ili generički nasuprot individualnom; neki takoder misle pod tim pluralni pojam nasuprot singularnom, a neki kolektivni pojam nasuprot soliterskom. Razliku između konkretnih i apstraktnih pojmova neki identificiraju s razlikom između individualnih i općih pojmova, a za neke je konkretan pojam o stvari, a apstraktan pojam o svojstvu. U jednoj trećem smislu apstraktan je pojam ako se misle samo njegove bitne oznake, a konkretan ako se misli čitav njegov implicitni sadržaj, uključujući i sadržaje svih nižih pojmova. Jasan je pojam kojem je točno poznat opseg, a razgovijetan pojam kojem je točno poznat sadržaj. Homologički je pojam onaj koji je dio svog vlastitog opsega, a heterologički onaj koji nije dio svog opsega. — Identični (istovetni) pojmovi bili bi pojmovi s istim sadržajem i opsegom (kad ne bi bilo kontradiktorno reći da su dva različita pojma istovetna!). Ekvipolentni (jednakovrijedni, zamjenični) su pojmovi s različitim sadržajem a istim opsegom. Superordiniran (nadređen) je viši pojam u odnosu na niži pojam koji je njime obuhvaćen, a subordiniran (podređen) je niži pojam u odnosu na viši pojam koji ga obuhvaća. Interferirajući (ukršteni) su pojmovi koji imaju djelomično isti opseg. Koordinirani (supodređeni) su pojmovi koji su subordinirani istom višem pojmu, a nemaju ni djelomično zajednički opseg. Kontrarna (suprotna) su dva koordinirana pojma koja se međusobno najviše razlikuju. Koordinirani kontradiktorni pojmovi dva su koordinirana pojma od kojih jedan predstavlja negaciju drugog, a oba zajedno iscrpljuju opseg svog višeg pojma. Nekoordinirani (ili apsolutno) kontradiktorni pojmovi dva su pojma od kojih jedan potpuno negira sadržaj drugog, a svojim opsegom obuhvaća opsege svih drugih mogućih pojmova osim toga jednoga. Disparatni (neusporedljivi) su pojmovi koji nemaju nijednu zajedničku oznaku na osnovu koje bi se mogli uspoređivati, a opsezi im se ne nadopunjuju tako da bi zajednički mogli obuhvatiti skup svih mogućih pojmova. P

Pojava ili fenomen (grč. fainomenon), naziva se u filozofiji u najširem smislu svaki svjesni doživljaj, a u užem sve ono što se osjetno kao predmetno zamjećuje. U indijskoj filozofiji, a i kod starih Grka, razlikuje se pojava i bit stvari. U spoznajnoj teoriji (naročito poslije Kanta) pod pojavom se razumijeva pojavljivanje ili znak nečega što je izvan toga doživljaja i od njega je različito. Kant, na primjer, smatra da se iskustvena stvarnost javlja u našoj svijesti kao pojava (fenomen) koja je određena našim doživljajnim mogućnostima (v. transcendentalizam). Ona ipak nije pričin (varka), nego način kako se nešto pojavljuje, kako mi stvarnu zbilju doživljavamo. Dublje od pojave (fenomena) mi u zbilju — po mišljenju Kanta i njegovih sljedbenika — i ne možemo pro-

drijeti. Po njima je tako sva ljudska spoznaja fenomenalna (v. fenomenalizam). Spoznajnoteorijski objektivisti (v.) i predstavnici teorije odraza smatraju nasuprot tome da je pojava — dakako uz kritičku korekturu — odraz zbilje same kakva ona jest. Prema tumačenju vrijednosti pojavnosti za spoznaju svijeta razilaze se osnovna spoznajnoteorijska stajališta u filozofiji. (V. senzualizam, kriticizam, racionalizam, empirizam, kritički realizam i dr.) F

Pojedinačan sinonim za individualan, kao i ono što pripada nečem individualnom, nečemu što je jednom dano. Svaka materijalistička filozofija smatrala je konkretno, materijalno pojedinačno (pojedinačna stvar) kao osnovu stvarnosti. Pa i kod Aristotela je svaka pojedinačna stvar prva supstancija, ujedno prva u redu kategorija. Svako materijalno pojedinačno jest prostorno-vremenski određeno i u određenom razdoblju zadržava svoju jedinstvenost, individualnost. Hegel i, naročito, klasici marksizma naglasili su da je pojedinačno dano uvijek u zajednici s posebnim (v.) i općim (v.), koji se pokazuju kao njegova bit, njegov zakon. Promjena zakon i počiva na razvoju i promjenama pojedinačnog. V

Pojedinačno (lat. singularis), logička, gnoseološka ili ontološka određenost nečega što je samo sebi svojstveno ili individualno te se dalje ne da dijeliti, nasuprot posebnom (v.) i općenitom (v.).

Pojedinačnost, karakteristika odnosno svojstvo onoga koji je pojedinačan, u smislu posebitosti. Isto tako u smislu svojevrsnosti određenog pojedinačnog.

Pojmovan, onaj koji pripada pojmu ili ima prirodu pojma, onaj koji je izražen ili se može izraziti pojmom (v.).

Pojmovni realizam, nasuprot nominalizmu (v.) i konceptualizmu (v.) shvaćanje da opći pojmovi (universalia) postoje realno, nezavisno od čovjeka i njegove svijesti. Prema ekstremnom realizmu opći pojmovi postoje u vlastitom duhovnom načinu bitka neovisno i prije pojedinačnih stvari (ante res), prema umjerenom realizmu oni postoje i u stvarima (in rebus). Pojmovni je realizam hipostaziranje pojmova kao objektivnih biti. P

Pojmovni sud, sud o pojmu, sud kojega je predmet pojam, sud kojim se utvrđuju određene oznake nekom pojmu.

Pokus, v. eksperiment.

Polaritet (lat. polaritas = stožerni odnos), oprečna svojstva na dvjema suprotnim točkama nekog tijela, ali koja time, što teže za izjednačenjem, sačinjavaju jedinstvo. Princip polariteta igra veoma važnu ulogu u Schellingovoj prirodnoj filozofiji.

Polifiletičan (grč. polýs = mnogi i filé = porijeklo, rod), koji se razvio iz različitih oblika živih vrsta, koji je mnogovrsnog porijekla. Suprotno: monofiletičan (v.).

Poligenetizam (grč. polýs = mnogi i génesis = rađanje), teorija o nastanku neke vrste živih bića, pa tako i ljudskoga roda, iz više srodnih a različitih vrsta, procesom kojim se smanjuje mnogolikost živih bića.

Polihistor (grč. polýs = mnogi i historeô = istražujem), sveznalica, učenjak koji je dobro upućen u mnoge nauke i struke. Polihistor je u staro doba bio Aristotel, koji je temeljito poznavao sve znanosti svoga vremena, a mnoge je sam i osnovao. Poznatiji je polihistor novijeg vremena Leibniz, a u najnovije doba Wundt. S

Polilema (grč.), mnogočlana pretpostavka, sadržana u disjunktivno-hipotetičkom silogizmu lematičnog oblika: Ako je S, onda je ili P_1 ili P_2 ili P_3 ili P_4 ili..., ali nije ni P_1 ni P_2 ni P_3 ni P_4 ni..., dakle nije ni S. (V. dilema, trilema.)

Polimorfan (grč. polýs = mnogi i morfé = lik), mnogolik, različite forme, različitog oblika. Suprotno: monomorfan (v.).

Polirealizam (grč. polýs = mnogi i lat. reális = stvaran), ontološka (v.) koncepcija po kojoj opstoji višeslojna realnost (v.), a svaki sloj ima svoju osebujnu zakonitost i svoje odijeljene oblike egzistencije.

Polisilogizam (grč. polýs = mnogi), složeni silogizam, silogistički lanac, niz od dva ili više silogizama u kojima je konkluzija (zaglavak) prvog silogizma jedna od premisa drugog, konkluzija (zaglavak) drugog jedna od premisa trećeg itd. Silogizam — član

silogističkog lanca, čija je konkluzija premisa nekog drugog silogizma — naziva se prosilogizmom (v.) u odnosu na taj drugi, a taj drugi, čija je jedna premisa konkluzija ovog prvog silogizma, naziva se episilogizmom (v.) u odnosu na ovaj prvi. Polisilogizam je progresivan ako se kreće od općenitog k manje općenitom, a regresivan ako ide od manje općenitog k općenitijem. P

Politeizam (grč. polýs = mnogi i theos = bog), mnogoboštvo, vjerovanje u više bogova. Religijska forma starih naroda; bogovi su većinom personifikacije različnih prirodnih pojava ili sila koje mogu biti čovjeku korisne ali i štetne. Sa sve većim razvojem kulture dobivaju božanstva politeističkih religija neki duhovni i moralni sadržaj, koji im na najprimitivnijem stupnju politeizma nedostaje. To postepeno dovodi do razrješenja politeističke religijske forme, koju onda zamjenjuje monoteizam ili vjerovanje u jednoga boga. Politeizam je historijski nastupio u veoma različitim formama. S

Politika (grč. ta politiká), državni poslovi u najširem smislu, svaka činidba usmjerena na održavanje i unapređivanje države kao zajednice slobodnih građana, njezina pravnog i ustavnog poretka, izgradnju vlasti, uprave i političkih ustanova uopće. Budući pak da je svaki narod organiziran kao država, ili zajednica naroda udružena u saveznu državu, u isti mah smješten među druge narode i međunarodnu zajednicu, svaka je politika u zastupanju državnih interesa nužno okrenuta kako prema unutra tako i prema vani: unutrašnja i vanjska politika usko su međusobno povezane i uzajamno se uvjetuju. Nadalje, u pogledu »sektora« državnih poslova politika se općenito dijeli na ekonomsku, financijsku, socijalnu i kulturnu politiku, čemu se u naše doba priključuje i znanstveno-tehnička politika. S obzirom pak na sve veću međuzavisnost država u današnjem svijetu, sve ove grane kao dijelovi narodne politike postepeno sve više zavise od međunarodne politike. Utoliko i pojam politike kao moći razlikovanja prijatelja od neprijatelja postepeno zastaruje, jer u novije doba ponekad i neprijatelji međusobno u ponečemu surađuju. To zacijelo ne znači da se sve što se zbiva u nekoj zajednici bez ostatka može svesti na političko, ali svaki fenomen neminovno dobiva *i* stanovito političko značenje. Politički je diskurs zato *javni dijalog*.

Otkada postoji politika ona svoju zadaću obavljanja državnih poslova povezuje s potrebom *legitimiranja* i potvrde *legitimnosti* svojih postupaka u vršenju državne vlasti, i to čini na različite načine. Kao pravni poredak ona se često poziva na svoju iznadpozitivnu utemeljenost u nekom prirodnom pravu, kao vlast koja vrši sankcije ona se poziva na ustav i »prirodna« prava čovjeka (v.) a nije rijedak slučaj da se i neki postupak u unutrašnjoj politici opravdava nekom »višom silom« ili podupire autoritetom međunarodnog prava. No bitno je da je on racionalan i realističan. Nadalje, svaka je politika obično kompromis između trenutne nužde i dugoročnih ciljeva. S jedne strane ona je zacijelo plod određene povijesne situacije i realne konstelacije političkih snaga — poglavito velesila — u svijetu koji imperativno zahtijevaju određene postupke kao odgovore na svoj izazov ili stvarnu nuždu. S druge pak strane, temeljne odluke o smislu i ciljevima političkog života svagda se donose i u skladu s nekim općim svjetonazornim i filozofskim uvjerenjima, pa je tako politika kao praksa više ili manje izravno povezana s političkom teorijom i filozofijom.

Polazeći od trenutnog empirijskog stanja i interesa dnevne politike, njezine ciljeve, zadatke i metode proučava *politička znanost ili politologija.* O podrijetlu, temelju, smislu i *biti* politike pak pita se *filozofija politike* u uskoj vezi s filozofijom prava i države. U tom sklopu mogući su različiti teoretski pristupi, ponajprije takvi koji istražuju postojeće zbiljske političke tvorevine kako to čine npr. Aristotel i Hegel, ili pak takvi koji se prvenstveno bave nacrtima idealnih država u svojim utopijama kako to pokazuju Platon, Campanella i Morus. Antička filozofija politike općenito smatra da

je čovjek *po prirodi* političko biće koje se *prijateljski* udružuje u zajednicu radi zajedničkih potreba i ciljeva. Stupanj slobode (v.) koji se time postiže odlučuje o kojem je obliku države riječ — monarhiji, aristokraciji i demokraciji, ili o obliku njihova propadanja — tiraniji, oligarhiji i ohlokraciji. Despocija ostaje izvan te razdiobe kao azijatski način vladavine svojstven npr. Perziji i bitno tuđ pojmu politike i grčkom načinu života. U naše pak doba kao bitna *antipolitika* nastupa totalitarizam (v). Nasuprot antičkoj filozofskoj baštini, novovjekovne teorije gotovo bez razlike poimaju politiku kao *silu i moć*. Bilo da zastupaju tezu da su za održanje države kao najvišeg cilja politike dopuštena *sva sredstva* kako to shvaća Machiavelli, bilo da državu shvaćaju kao Levijatana koji jamči građanski mir poput Hobbesa, ili kao plod *društvenog ugovora* kako to zastupaju Locke i Rousseau, svima je tim teorijama zajedničko uvjerenje da je država *sila iznad društva* koja sebične međusobno zaraćene pojedince samo stegom i prisilom može udružiti u građansku zajednicu, pa odatle i politika dobiva pravo da se za to služi odgovarajućim metodama. Na mjesto najboljih i najrazboritijih građana, kako je to smatrala antika, na čelo politike imaju sada doći oni najlukaviji. Tek Hegel svojom usješnom sintezom antičkoga i modernog pojma politike opet postiže razinu razumijevanja njezine biti kao činidbe zajednice ravnopravnih subjekata. Marxova kritika Hegelove filozofije države i prava smatra državu samo prividnom zajednicom i oblikom otuđenja društvenoga čovjeka od svoje biti, politiku instrumentom klasne borbe i sredstvom ugnjetavanja radničke klase u građanskom društvu, a istinsku emancipaciju vidi samo u svjetskoj revoluciji i »ljudskom društvu« s onu stranu svake politike. Pe

Polivalentan, viševrijedan, višeznačan, višesložen. Svaka stvar ima ne samo jedno svojstvo nego više svojstava, kvaliteta. U tom slučaju kažemo da je riječ o polivalentnosti stvari. Zato se može uvijek u svakom procesu, prirodnom ili povijesnom, pratiti koje su se osobine, svojstva, karakteristike određenog predmeta promijenile i do kakvih posljedica dovode promjene samo nekih ili većine svojstava nekog tijela ili predmeta. V

Polje (grč. pedíon; lat. campus), u prvobitnom praslavenskom značenju, otvoreno mjesto izvan kuće. U običnom govoru danas prvenstveno znači obradiva, kultivirana površina. Odatle u prenesenom značenju: bilo koje »polje« ljudskog rada. Sa specifičnim značenjima kao relativno noviji znanstveni termin uveden je u mnoga znanstvena područja. Kao znanstveni termin prvi puta je uveden u fizikalnu teoriju i to pod neposrednim utjecajem Boškovićeve prirodne filozofije. Premda se je pobjedom Newtonove teorije gravitacije oslobodio put k shvaćanju da je moguće i djelovanje na daljinu (actio in distans) a ne samo fizičkim dodirom (Aristotel) ipak se sila i dalje shvaćala tako kao da egzistira samo u gravitirajućim tijelima a ne kao slobodna u prostoru. Boškovićevim shvaćanjem fizičkog tijela kao nevidljive rešetke »točaka silâ«, inspirirao se M. Faraday pri izvođenju elektromagnetskih eksperimenata i dokazao da su električko i magnetsko polje »fizikalne realnosti«. Prema tome možemo s M. Jammersonom zaključiti da je »filozofija isusovca R. Boškovića za pojam polja postala od historijskog značenja«. Daljnjom teorijskom razradom i matematičkom formulacijom (Thomson, Maxwell) kao i doradom pod utjecajem Einsteinove teorije relativnosti »pojam polja je nasuprot materiji zadobio autonomni status u pojmovnom sustavu fizike« i znači »ukupnost vrijednostî neke fizikalne veličine 'veličine polja' koje su podređene točkama prostora ili jednog od njegovih parcijalnih područja, a da se u tim točkama ne mora pretpostavljati prisutnost nekog materijalnog supstrata« (M. Jammer). Pokazavši se u fizici kao vrlo pogodan pojam polja prodro je i u druga znanstvena područja kao npr. u psihologiju, naročito u psihofiziologijsku teoriju percepcije oblika a onda i čovjekova ponašanja u cjelini (W. Köhler, von Ehrenfels, K. Lewin). Pojam je

prisutan i u logici u značenju »polja jedne relacije«, zatim u teoriji značenja (A. P. Ushenko, The Field Theory of Meaning, 1958) te u lingvistici i mnogim njezinim granama. Pojmu polja pribjegava se svagda kada se želi neka stvar ili pojava shvatiti i tumačiti ne statički nego dinamički. Z

Popularan (lat. popularis), 1) općenito: poznat, čuven (popularan glumac, popularna melodija); 2) pučki: primjeren razumijevanju širokih slojeva, prilagođen za neškolovane ili nestručne osobe (popularno predavanje, popularni prikaz astronomije). Kr

Porfirijevo stablo (lat. arbor porphyriana), shematski prikaz nadređenih i podređenih rodova i vrsta supstancijâ, nazvan prema svom autoru, rimskom neoplatoničaru Porfiriju iz Tira (oko 233. do oko 304). Svrha sheme je da na primjeru logičko-ontologijske hijerarhije supstancijâ (supstancija [tjelesna/netjelesna] — tijelo [živo/neživo] — živo [osjetilno/neosjetilno] — životinja [razumna/nerazumna] — razumna životinja [smrtna/besmrtna] — čovjek [Platon/Virgilije]) pojasni pojmove roda (genus), razlike (differentia) i vrste (species) i predoči njihovo ispreplitanje. Svaki se rodni pojam pokazuje kao djeljiv prema razlikama, svaki vrsni pojam kao sastavljen od najbližeg nadređenog roda i dotične razlike. Osim što je u dugoj skolastičkoj tradiciji služio kao uspješno pedagoško sredstvo u logici i ontologiji, Porfirijev shematski prikaz postao je modelom prema kojem se razvijala znanstvena klasifikacija. Z

Posebno, jedan vid općeg (v.), ono opće koje se odnosi na manji broj predmeta od drugoga općeg. U toj relaciji ono prvo opće je opsegovno uže, te se naziva posebnim. Odnos vrste i roda odnos je posebnog i općeg, te se pojmovi u takvim odnosima prema opsegu nalaze u odnosu nadređenosti (superordiniranosti) ili podređenosti (subordiniranosti). Pojam vrste je uži po svom opsegu od pojma roda, i njemu je podređen. Ostale karakteristike kao i za opće (v.). Pojam posebno upotrebljava se također i za oznaku pojedinačnog. V

Posibilitet (lat. possibilitas), mogućnost (v.).

Postajanje (nastajanje), svaki proces koji nije karakteriziran samo ponavljanjem, nego većim ili manjim promjenama kvalitete i strukture predmeta. Budući da evolutivne, kvantitativne promjene dovode do prevladavanja određene mjere (v.) predmeta, to je svako nastajanje na kraju i više manje nagao prijelaz određenih kvantitativnih promjena u kvalitativno nova stanja, strukture (v. kvantiteta — kvaliteta). Tek je dijalektička misao dala dublji uvid u smisao postajanja i time veoma doprinijela racionalnom objašnjenju prirodnih i društvenih promjena i razvoja. V

Post hoc ergo propter hoc (lat.: poslije ovoga, dakle, zbog ovoga), logička pogreška u zaključivanju (v.) kad se iz slijeda jedne pojave za drugom zaključuje na njihovu uzročnost. Vremenski slijed zamjenjuje se pogrešno uzročnom povezanošću. Npr. bljesak nije uzrok grmljavine. F

Postojanost (od pridjeva postojan) znači stalnost, nepromjenljivost, svojstva što se u filozofiji vezuju uz pojam *bit* (v.), tj. ono po čemu neka stvar jest ono što jest. Kao termin u moralnoj filozofiji označuje vrlinu karakterne osobe koja djeluje i reagira na sebi dosljedan način i tako kod drugih stvara osjećaj pouzdanosti.

Postojanje (glag. imenica od postojati, sinonim: opstojati), u češćoj upotrebi u novije vrijeme, kao termin još neustaljen a znači isto ili slično kao i opstojnost, egzistencija (v.) opstanak, katkada bitak (v.).

Postulat (grč. aítema, lat. postulatum), sadržajno i logički nuždan hipotetički stavak za razumijevanje nekoga činjeničnog stanja, premda sam nije dokazan niti se može dokazati. U Euklidovim »Elementima« pored definicija, aksioma i teorema također i postulati igraju nezamjenljivu ulogu u zasnivanju geometrije, dok Spinoza na isti način geometrijski izvodi počela svoje filozofije u »Etici«. Kant u »Kritici čistoga uma« naziva postulatima čistoga empirijskog mišljenja načela modaliteta: mogućnost, zbiljnost i nužnost. U »Kritici praktičnog uma« kao njegovi postulati figuriraju takvi stavovi koji se teorijski ne daju demonstrirati, ali su ne-

razdvojivo povezani s ćudorednim zapovijedima koje vrijede apriorno i bezuvjetno za svako moralno djelovanje. Ti su postulati: ideja božjega opstanka, besmrtnost duše i sloboda, te kao regulativni principi određuju sve što čovjek može spoznati, što treba da čini i čemu se može nadati. Pe

Postulirati, nužno nešto pretpostaviti u smislu zahtjeva ili postulata.

Potencija (lat. potentia = moć), mogućnost, snaga; što je sposobno da djeluje. Potencije igraju važnu ulogu u Schellingovoj prirodnoj filozofiji; on potencijama naziva pojedine stupnjeve u razvoju prirode. — U matematici naziva se potencijom produkt od više jednakih faktora; više puta kao faktor postavljena ili na potenciju dignuta veličina zove se osnovni broj, broj ili korijen. S

Potencijalan (lat. potentialis = moguć), koji opstoji samo po mogućnosti ili virtualiter (v.), ali se manifestira tek onda kad nastupe uvjeti koji su potrebni za to. Tako je npr. u barutu sadržana velika količina potencijalne energije, ali se ona može manifestirati tek onda kad mu se prinese iskra. U sjemenu drveta potencijalno je već sadržano samo drvo (potencijalni bitak), potrebni su samo uvjeti da se ono razvije u drvo, kako je učio već Aristotel (v. potencija, entelehija). S

Potencijalitet (lat. potentialitas = mogućnost), mogućnost za neko djelovanje (v. potencija, potencijalan).

Potiskivanje (psihoanal.), tendencija pojedinca da istisne iz svijesti sjećanje na neugodne doživljaje, misli ili želje koje stoje pod socijalnom zabranom ili tabuom. Psihoanalitičari razlikuju svjesno potiskivanje i nesvjesno potiskivanje, koje je uvjetovano sukobom nekontroliranih motiva. Su

Potreba, u običnom govoru znači lišenost i osjećaj lišenosti nečeg neophodnog, željenog, za čim se teži. Industrijskom revolucijom izazvana ekspolozija potreba nametnula je problem potreba mnogim društvenim i humanističkim znanostima, od ekonomije i politike, sociologije i psihologije do filozofije, posebno filozofijske antropologije i etike. U raspravama o fenomenu potreba prevladavaju dva suprotna mišljenja. Prema filozofima prosvjetiteljstva i liberalnim ekonomistima širenje potreba je uvjet ekonomskog i kulturnog razvoja. Prema nekim romanticima koji se oslanjaju na antičko učenje o ataraksiji i na Rousseaua eksplozija potreba djeluje kao razarajuća snaga na kulturu i društvo. Srednju liniju zastupaju Kant i Fichte koji smatrajući pozitivnim širenje potreba drže da ćudoređe ipak mora biti autonomno spram potreba. Proces umnažanja i diferenciranja Hegel shvaća kao oslobođenje čovjeka iz sirovog prirodnog stanja. U tradiciji socijalističke teorijske misli uključujući i marksizam odnos prema dinamizmu potreba je pozitivan. Socijalistička praksa sa svojim internim socijalnim konfliktima suočava se pak, čini se, sve više s etičkom dimenzijom potreba. Z

Potvrdan, v. afirmativan.

Povijesnost, jedna od bitnih oznaka strukture ljudskog opstanka; osnovna, esencijalna karakteristika, preduvjet i poprište cjelokupnog ljudskog djelovanja i spoznavanja. Po povijesnosti se čovjek kao vrsta razlikuje od svih drugih pojava u prirodi koje nemaju povijest. Povijesnost znači i to da je dokazano da je nešto u određenom vremenskom razdoblju doista tako i bilo ili da je i poslije svoga prestanka dalje u vremenu djelovalo. »Što mi jesmo — kaže Hegel — mi smo to ujedno i povijesno.« Ukazujući na to kako je povijesnost prije svega ljudska kategorija, Jaspers i egzistencijalisti povijesnošću egzistencije nazivaju čas koji u ljudskom životu ostvaruje jedinstvo vremenitog i vječnog. Marx piše: »...cjelokupna takozvana svjetska historija nije ništa drugo do proizvodnja čovjeka pomoću ljudskog rada, ništa drugo do nastajanje prirode za čovjeka«. G

Povijest, v. filozofija povijesti.

Pozitivan (lat. positivus), potvrdan, jestan, stvarno postojeći, mišljenjem stvoren (p. *broj*). Utemeljen na zbilji, činjenicama (p. *pravo,* kao suprotnost prirodnom pravu). *Pozitivna religija,* za razliku od mita. Ortodoksno-konzervativni protestantski teolozi smatrali su sebe pozitivistima, za razliku od

liberalnih teologa (Schellingova *pozitivna filozofija*, u suprotnosti prema objavi). *U pozitivističkoj školi* A. Comtea i Saint-Simona posebno kod ovog posljednjeg, *pozitivno* je filozofsko generičko ime za sveukupnost znanosti. U *logičkom* značenju: sve ono što je određeno, utemeljeno, efikasno, praktično. U *lingvistici:* pozitivni iskaz, afirmativna izreka; pozitivni stupanj, prvi stupanj, pozitiv. Suprotno: negativan. Šp

Pozitivizam, filozofski (zapravo antifilozofski) pravac koji odbacuje svaku »metafiziku« tvrdeći da se sva znanstvena filozofska spoznaja svodi na otkrivanje zakona, iskustveno ustanovljivih konstantnih odnosa među pojavama. Osnivač pozitivizma A. Comte zasniva svoju osnovnu tezu na »zakonu« triju stadija, po kojem svaka nauka mora proći u svom razvoju teološki, metafizički i naučni stadij. Na teološkom stadiju sve se pojave objašnjavaju djelovanjem jednog ili više natprirodnih bića, bogova; na metafizičkom stadiju sve se objašnjava djelovanjem jedne ili više apstraktnih prirodnih »sila«; na pozitivnom stadiju ne traga se više ni za kakvim skrivenim »silama« ni »bitima«, nego se nastoje otkriti zakoniti odnosi među pojavama. Pozitivna je faza po pozitivistima nužna završna faza svake znanosti, pa i filozofije. Pored A. Comtea u 19. i na početku 20. st. pozitivizam zastupaju J. S. Mill, H. Spencer, E. Laas, A. Riehl, E. Mach, R. Avenarius, E. Dühring, a u periodu između dva svjetska rata i danas »neopozitivisti« (v.) ili »logički pozitivisti« (v.). Koncepcije nekih pozitivista vrlo su bliske vulgarnom materijalizmu; drugi su u mnogome bliski subjektivnom idealizmu. Klasici marksizma i drugi marksisti oštro su kritizirali osnovne teze pozitivizma, a napose tezu o suvišnosti ili besmislenosti »metafizike« (filozofije). Pozitivizam E. Dühringa detaljno je kritizirao Engels u svojoj knjizi »Anti-Dühring«, a pozitivizam Macha, Avenariusa i njihovih ruskih sljedbenika Lenjin u svom djelu »Materijalizam i empiriokriticizam«. P

Požuda, 1) (hist.) kod starijih autora ima značenje ugode ili užitka uopće; 2) intenzivna želja za zadovoljenjem nagonskih poriva; 3) težnja za seksualnim užitkom odnosno traženje seksualnog užitka na pretjeran i egoističan način. Su

Prafenomen je spoznajnoteorijski pojam, a označava osnovnu pojavu koju ne možemo dublje objašnjavati ni iz nečega izvoditi. Služi kao osnovica za tumačenje i osvjetljavanje drugih pojava (fenomena), a u njemu je često dana čista bit po kojoj su istorodni empirijski fenomeni očiti i razumljivi. F

Pragjñâ-parâmitâ (sansk.), »savršenstvo spoznaje«, naziv za idealističku metafiziku spoznaje u mahâyâna budizmu (v.) i za književnost s tog područja, razvijenu osobito u školi mädhyamika (v.). Po svojoj težnji da usavršenom spoznajom postigne oslobođenje od neznanja (v. avidyâ) o iluzornosti i nepostojanosti pojavnog svijeta, koji je svijet patnje, kao i po mističkim obilježjima ove vrste spoznajnog ideala, ta se nauka naziva i budističkim gnosticizmom, a javlja se i razvija približno u isto vrijeme kao i srodni židovski, kršćanski i manihejski pokreti na Bliskom istoku, iako se od njih razlikuje po specifičnim budističkim obilježjima. Ve

Pragmatičan, onaj koji prakticira pragmatizam (v.) kao filozofiju ili životnu mudrost. U svakodnevnom govoru: praktičan, željan koristi, besprincipijelan. U zastarjelom značenju: mudar, iskusan, usmjeren na opću dobrobit (u tom su smislu nekada kraljevi nazivali »pragmatičkom sankcijom« dekret kojem su željeli pridati značaj fundamentalnog zakona). U drugom pretežno zastarjelom značenju: metoda prikazivanja povijesti, koja se ne svodi na puko nizanje činjenica nego nastoji da ih prikaže u njihovoj povezanosti, ali neće da ide dalje od činjenica (djela) te odbija svako dublje objašnjavanje, a napose razmatranje psiholoških motiva koji su poticali historijske ličnosti na djelo. P

Pragmatist, zastupnik ili pristalica pragmatizma (v.) kao filozofije; također: onaj za koga je praktična korist osnovni motiv ili princip djelovanja; pristalica pragmatizma kao životne mudrosti.

Pragmatizam (grč. pragma = djelo, djelovanje, radnja, čin, uspjeh), filozofski pravac koji smatra da su praktično djelovanje i praktična korist odlučujući kriteriji za prosuđivanje smisaonosti ili istinitosti teorija.

U svakodnevnom životu: shvaćanje da praktična korist treba da bude vrhovni regulator ljudskog mišljenja i djelovanja; također: djelovanje koje je vođeno takvim shvaćanjem. Pragmatizam kao filozofski pravac obuhvaća, u užem smislu, koncepcije W. Jamesa, a u širem smislu: pragmaticizam (v.) Ch. S. Peircea, pragmatizam W. Jamesa, humanizam (v.) F. C. S. Schillera, eksperimentalizam ili instrumentalizam (v.) J. Deweya i srodne koncepcije G. H. Meada i drugih manje značajnih filozofa. Ch. S. Peirce, koji je u početku nazivao svoju filozofiju pragmatizmom, a kasnije ju je, da bi se distancirao od Jamesa, nazvao »pragmaticizmom«, smatrao je pragmatizam teorijom značenja čiji je osnovni princip da je značenje suda skup praktičnih konsekvencija koje nužno slijede ako se pretpostavi da je sud istinit. W. James shvaća pragmatizam kao metodu i teoriju istine. Pragmatizam kao metoda služi za rješavanje naizgled nerješivih metafizičkih sporova, a sastoji se u tome da se pita u čemu bi bila praktična razlika kad bi ova a ne ona sporna koncepcija bila istinita. Ako se nikakva praktična razlika ne može povući, obje su alternative podjednako dobre, a ako su njihove praktične posljedice različite, treba prihvatiti onu koja nam je korisnija. Pragmatizam kao teorija istine polazi od tradicionalnog shvaćanja istine kao slaganja ideje sa stvarnošću, ali ističe da slagati se s nekom stvarnošću znači biti vođen k njoj ili u njenu okolinu, odnosno biti stavljen u takav radni odnos s njom da upravljamo bilo njome bilo nečim u vezi s njom. Drugim riječima, »slagati se« sa stvarnošću znači snalaziti se u njoj, umjeti upravljati njom, uspješno je iskorištavati. To znači da su istinite ideje koje su nam korisne u životu. Ovu »korisnost« James ponekad shvaća široko kao socijalnu korisnost, često čak kao korisnost s gledišta razvoja ljudske spoznaje, ali je ponekad shvaća i vrlo usko, kao korist za pojedinca. U skladu s ovim posljednjim on ponekad gotovo potpuno subjektivira i relativira istinu, pa, na primjer, tvrdi da su religiozna vjerovanja istinita za onoga kome su potrebna a neistinita za onoga kome ne trebaju. Takvom subjektivističkom shvaćanju blizak je Schiller, a odbacuju ga Peirce i Dewey. P

Prag svijesti: zamišljena granica između svijesti i podsvijesti. Od mnoštva objektivnih procesa koji u nekom času djeluju na naša osjetila, te svega što smo ranije doživjeli i što sačinjava naše iskustvo, samo je mali dio sadržaj aktualnog doživljavanja, tj. iznad praga svijesti, dok se sve ostalo što znamo, ali na što momentalno ne mislimo, ili što jasno ne zamjećujemo, nalazi ispod praga svijesti. Bart

Prakriti (sansk.), priroda; u sâmkhya dualizmu (v.) princip suprotan duhu (puruša, v.); isključivi osnov psiho-fizičke prirode; ne obuhvaća samo materijalne elemente (v. dhâtu) nego i psihički organizam (sûkšma-šarîra, v.), a javlja se u tri osnovna modalna stanja (guna, v.), koja predstavljaju stupnjeve pročišćenosti ili prosvijetljenosti duhom. — U vedântinskom idealizmu prakriti se smatra iluzornom nametnutošću (v. mâyâ, upâdhi), koja je plod neznanja (avidya) o jedinstvu apsolutnog duha (âtman). Ve

Praksa (grč. prâksis), djelovanje, proizvođenje i to osjetilno, materijalno za razliku od duhovnog, misaonog, idealnog. Odatle i razlikovanje prakse i teorije (v.). Različiti su oblici prakse od najobičnijeg proizvodnog procesa do najkompliciranijeg znanstvenog eksperimenta kao i cjelokupne povijesne djelatnosti čovjeka. S obzirom na teoriju dijalektika ne odvaja apsolutno praksu od teorije, nego ih gleda u jedinstvu, tj. ne postoji nikakva teorija koja ne bi imala bilo kakvu osnovu u praksi i obratno. Pravi pokušaj prakse (individualne i povijesne) kao filozofske fundamentalne kategorije najodlučnije je postavio Marx. U svojoj kritici idealizma koji pozna samo idealnu djelatnost, i dotadašnjeg materijalizma koji je

objekt interpretirao samo u smislu opažanja, kontemplacije, Marx shvaća čovjeka kao eminentno biće prakse, a time i objekt kao od čovjeka transformiranu stvarnost. Najpregnantnije je to Marx izrazio u prvoj tezi o Feuerbachu: »Glavni nedostatak svega dosadašnjeg materijalizma (uključujući i Feuerbachov) jest to što predmet, stvarnost, osjetilnost shvaća samo u obliku *objekta ili opažanja,* a ne kao *osjetilnu ljudsku djelatnost, praksu,* ne subjektivno. Stoga je *djelatnu* stranu, nasuprot materijalizmu, apstraktno razvio idealizam, koji naravno ne pozna stvarnu, osjetilnu djelatnost kao takvu...« Ako je praksa bit čovjekove egzistencije, onda on sve svoje povijesne probleme ne može rješavati samo u mislima, teoretski, nego u stvarnoj povijesnoj praksi. Marxova 11. teza o Feuerbachu logična je konzekvencija ovog fundamentalnog Marxova stava. Ukoliko je praksa osnova i način ljudskog postojanja, u njoj imamo ključ za razumijevanje čovjekova razvoja, njegove povijesti i svijesti. Problem istine (v.), kriterij istine (v.) ne može se razmatrati izvan prakse, kao ni cjelokupni misaono-teorijski sklop jedne epohe. Iz toga se vidi da je interpretiranje prakse kao neposredne korisnosti (jedna linija pragmatizma) ili prakse samo kao kriterija istine (vulgarni marksizam) jednostrano i netočno. V

Prakticizam, koncepcije i postupci koji polaze od neposredne prakse, neposrednih praktičkih potreba i interesa bez šire i dublje teorijske zasnovanosti i širine. To je otpor teorijskom zasnivanju neke društvene, naročito političke, djelatnosti. Prakticizam je kratkovidan jer je vezan samo uz neposredne konkretne situacije i interese. Lenjin je za političku praksu najpregnantnije to izrazio riječima da nema revolucionarne prakse bez revolucionarne teorije. V

Praktička filozofija (grč. prátein = raditi, djelovati), po jednoj podjeli ono područje filozofije koje ima za predmet vrijedno ljudsko djelovanje (etičko, pravno, estetsko, opće-kulturno i sl.) i produkte toga djelovanja (moral, pravo, umjetnost i sl.). Suprotan je pojam teorijska filozofija u koju ulaze logika, spoznajna teorija, ontologija i sl. F

Praktički (grč. praktikós), što se odnosi na praksu (v.), na djelovanje u službi života. Suprotno: teorijski (v.). Inače pojam praktički ima najrazličitiju upotrebu: a) koji određuje ponašanje — tada se govori o praktičkim principima morala i onih znanosti koje se bave bilo kakvim djelovanjem, praksom — praktičke znanosti. Odatle i pojam »praktičke filozofije« koji utvrđuje još Aristotel, da kasnije Chr. Wolff u svojoj sistematizaciji u praktičku filozofiju ubroji etiku, ekonomiku i politiku. Kasnije se praktička filozofija svela uglavnom na estetiku i etiku, dakle na filozofske discipline koje se odnose na ljudsko praktičko djelovanje, ponašanje, odnošenje prema stvarnosti i drugim ljudima u prvom redu; b) kad se govori o nekom postupku koji je jednostavan i prikladan, o nekom instrumentu pogodnom za svrhu za koju je namijenjen; c) o postupku i prosuđivanju ne prema apstraktnim shemama, nego prema neposrednom uvidu u situaciju; d) u utilitarnom smislu, u smislu korisnosti: praktički interes kao interes za novac ili praktički duh u smislu onoga koji je lišen idealnih pobuda u svom djelovanju. U slučajevima pod b, c i d u našem se jeziku upotrebljava i termin »praktičan«, no ta distinkcija u mnogim jezicima ne postoji. V

Pramâna (sansk.), sredstvo spoznaje; osnovna kategorija indijske logike. — Sâmkhya (v.), čiji se nauk smatra najstarijim, priznaje tri sredstva spoznaje: osjetno opažanje (pratyakša), logički zaključak (anumâna, v.), svjedočanstvo (šabda) (misli se prvenstveno na autoritet objave u Vedama). — Logička škola nyâya (v.) priznaje i analogiju (upamâna) kao valjano sredstvo spoznaje. — Vedânta (v.) u razradi teorije zaključka dodaje još dvije logičke kategorije ovom području: negativni dokaz (abhâva-pratyakša) i zaključak iz činjeničnih okolnosti (arthâpatti) za razliku od deduktivno shvaćenog silogizma. — Budisti i druge nâstika (v.) nauke odbacuju svjedočanstvo vjerskog autoriteta. —

U kasnijoj se logici iz problema sredstava spoznaje razvija diskusija o osnovu pravilne spoznaje. Za mîmâmsu je osnov pravilne spoznaje »jasno znanje o objektu«, dok budistički logičar Dharmakîrti (7. st. n. e.) nalazi taj osnov u principu neprotivrječnosti iskustva. Za njega je pravilna spoznaja ona koja je kao »neprotivrječno znanje osnov svrhovite djelatnosti«. Pri tom pretpostavlja da je neprotivrječnost svojstvo pravilnog mišljenja, a ne podudarnosti sa stvarima. Za budističke logičare tog vremena »znanje određuje predmet«, a ne obrnuto kao što pretpostavlja nyâya i mîmâmsâ. Slično ovoj nauci, koja se i u svom kasnijem razvoju može uspoređivati s Humeovim empirizmom, bilo je stanovište islamskog filozofa Râzî u 11. stoljeću. Ve

Prâna (sansk.), dah, životna energija, disanje kao osnovna od pet vrsta osjetilne energije. Prema najstarijim fiziološkim predodžbama ta se energija dijeli ovako (po »Chândogya-upanišad« III, 13): »U srcu ima pet božanskih otvora. Istočni je otvor prâna, to je vid, to je sunce, to je žar i zdravlje... Južni je otvor vyâna, to je sluh, to je mjesec, to je napredak i slava... Zapadni je otvor apâna, to je riječ, to je vatra, to je moć svećenika... Sjeverni je otvor samâna, to je razum, to je kiša, to je slava i ljepota... Gornji je otvor udâna, to je vjetar, to je prostor, to je snaga i veličina...« — U božanskom svemiru ovo su »pet vratara nebeskog svijeta«. — U yoga školi meditacije ovih pet vrsta daha imaju posebne funkcije u tehnici svjesnog disanja: prâna je udisanje; vyâna je raz-disanje ili raspodjela udahnute energije po organizmu (stanka nakon udisanja); apâna je izdisanje; samâna je ravnovjesje ili asimilacija energije (stanka nakon izdisanja); udâna je istiskivanje, energija koja može djelovati u suprotnom smjeru sa ostalima, npr. kad istiskuje riječ ili izaziva povraćanje. Ve

Prapočelo (grč. arhé), ono što je osnov sveg bitka, praizvor svega, prabitak. Obično se govori o prapočelima u okviru predsokratovskog mišljenja kao o bitku prirode i kozmosa.

Prapovijest, prethistorija, dio povijesnog istraživanja o razdobljima koja prethode povijesti čovječanstva, a obuhvaća vrijeme do pojave pisanih dokumenata. Granica nije posvuda ista (III mil. Mezopotamija, Egipat, VIII st. Grčka, VI st. Italija). Proučavanjem razvoja oruđa, oružja, nakita, keramičkih proizvoda i drugih tvorevina materijalne kulture i metodama stratigrafije i tipologije, utvrđeni su stadiji prapovijesti. Šp

Prava čovjeka ili ljudska prava smatraju se temeljnim, nedjeljivim i neotuđivim pravima pojedinca koja mu *po prirodi* pripadaju i kao takva osiguravaju sigurnost i slobodan opstanak kao osobe nezavisno od bilo kojeg zakonskog prava (v.) i političkog poretka. Na taj način priznavanje tih prirodnih prava tek utemeljuje priznavanje općih pozitivno-pravno određenih građanskih prava, jer kao prirođena ona pripadaju *biti njegova opstanka,* i tako njihov katalog na stanovit način čini pokušaj kodifikacije prirodnoga prava (v.). Ukoliko se ta prava spominju u svečanim dokumentima i preambulama različitih modernih ustava, ona imaju zato samo deklarativno i nikakvo pozitivno značenje. Kao prirodna i nezastariva prava čovjeka obično se navode: jednakost, sloboda, sigurnost, vlasništvo; zatim otpor nasilju, nepovredivost ličnosti, i najzad sloboda savjesti, zbora i dogovora. Ta se prirodna prava općenito smatraju glavnim izvorom onih izvedenih slobodâ što ih ustav predviđa kao temeljna građanska prava i kodificira pozitivno zakonodavstvo.

Počeci toga shvaćanja nalaze se već u prirodopravnom utemeljivanju pozitivnog prava u mišljenju Platona i Aristotela, zatim u kasnoantičkom stoičkom pojmu čovječjega dostojanstva i najzad u kršćanskom shvaćanju osobe. U javnom se pak životu kao zahtjev javljaju u klasičnim dokumentima građanskog liberalizma osamnaestoga stoljeća: *Virginia Bill of Rights 1776* i *Déclaration des droits de l'homme et du citoyen 1789* Francuske revolucije. U dvadesetom se stoljeću ta prirodna prava čovjeka kao pojedinca često dopunjuju socijalnim, eko-

nomskim i kulturnim pravima — pravom na rad, pravednu nadnicu i naobrazbu itd., kako to pokazuje i *Opća deklaracija prava čovjeka* (Universal Declaration of Human Rights) usvojena u Generalnoj skupštini Ujedinjenih naroda 1948, i dva dopunska ugovora, *Međunarodnom ugovoru o ekonomskim, socijalnim i kulturnim pravima* i *Međunarodnom ugovoru o građanskim i političkim pravima* koji su naknadno izglasani, te u cjelini obvezuju sve zemlje članice Ujedinjenih naroda kao pravosnažni dokumenti. No i bez obzira na svoju prirodopravnu utemeljenost, prava čovjeka igraju značajnu humanu ulogu u međunarodnim odnosima, te se njihovo kršenje smatra povredom principa međunarodnoga prava i u javnosti oštro osuđuje. Pe

Pravednost (grč. dikaiosýne, lat. iustitia), najviša stožerna krepost (v.) koja se sastoji u međusobnu skladu ostalih — mudrosti, hrabrosti i umjerenosti, što počiva na razdiobi duše i od svakoga građanina u državi traži da ispunjava onu dužnost koja mu pripada, smatra Platon, a Ciceron to načelo kasnije prevodi kao »svakome svoje« (suum cuique tribuere). Pravednost je također najviši materijalni princip svakoga prava (v.) koje na tom pojmu temelji što je uopće *pravedno* a u pravu *is-pravno* i u skladu s temeljnim pravnim normama. U teorijama *prirodnoga prava* (v.) pravednost je izvor pozitivnoga ili zakonskog prava, tako već u Platona, i Aristotela u *Nikomahovoj etici.* Premda za nj ni prirodno pravo nije »vječno« makar je iznad zakonskog, on razlikuje 1. *izjednačujuću pravednost* (iustitia commutativa ili correctiva) koja uređuje odnose među pojedincima u razmjeni dobara i ugovorima izjednačuje strane ugovornice; 2) *diobenu pravednost* (iustitia distributiva) u odnosu zajednice prema pojedincima koja svakome dodjeljuje razmjerno prema zasluzi. Tome neki dodaju i 3. *zakonsku pravednost* (iustitia legalis) koja određuje odnos pojedinca prema zajednici s gledišta ostvarenja općega ili zajedničkog dobra (bonum commune). Zacijelo se najveća teškoća sastoji u tome kako da se sadržajno pobliže odredi *što* kome zaista pripada, i da li mu baš to pripada »po prirodi« ili zasluzi, jer se na tome oduvijek temelji princip pavedna nagrađivanja i općega priznanja pojedinačnih zasluga. No kao stanoviti »korektiv« pozitivnog prava, pravednost ostaje nezamjenjiva instancija filozofije prava i politike. Pe

Pravo (lat. jus), ono što je u skladu s idejom pravednosti (v.), pravo, ispravno i opravdano i odgovara zahtjevima pravnog poretka, zakonskoga ili pozitivnog prava. Kao sistem normâ koji apstraktno regulira odnose među pojedincima i društvenim skupinama, pravo te norme kodificira i njihovo izvršenje osigurava zakonskim sankcijama kažnjavajući njihovo kršenje. Obično se dijeli na državno (ustavno) i međunarodno pravo, građansko i kazneno (krivično) pravo, gospodarsko i financijsko, ugovorno i radno pravo, itd. Polazeći od činjenice respektiranja pravnog poretka ponekad se i država naziva »pravnom državom« za razliku od uzurpacije vlasti i nasilja nad društvom i pojedincem u apsolutizmu, diktaturi i despociji. U tako shvaćenoj pravnosti države korijeni su i tradicionalne diobe vlasti na zakonodavnu, izvršnu i sudsku (Montesquieu) te odgovarajuća razdioba prava. Kao što je s jedne strane utemeljeno na prirodnom pravu koje slijedi iz »prirode stvari«, tako je s druge strane svako pravo zacijelo i izraz povijesne situacije i promjenljivih stanja različitih sfera čovječjeg opstanka od ekonomije do filozofije, pa nije nikakvo čudo što je tim faktorima i suodređeno. Sigurno je također da pravo jednako kao i moral ili ćudoređe ima za svrhu ostvarenje dobra pojedinca i zajednice, i stoga se s njime i dopunjuje utoliko što moral u reguliranju međuljudskih odnosa ne raspolaže drugim no moralnim sankcijama: odobravanjem kreposti i osudom poroka. Sudioništvo građanina u pravnom poretku zacijelo je pretpostavka njegova sudioništva kao osobe u moralnom poretku, te se u tom svjetlu pravo pojavljuje kao neki moralni minimum.

Filozofsko pitanje o biti prava započinje već u »predsokratovaca« i sofista kao opreka

»prirodnoga« (physei) i »zakonskoga« (thesei), a u Platona i Aristotela tvori cjelinu s etikom i filozofijom politike. Slično je tako u kršćanskom pravnom mišljenju u Augustina i Tome Akvinskoga, a novovjekovna filozofija prava usko je povezana s ugovornim teorijama države od Hobbesa do Rousseaua, da bi postigla svoj vrhunac u Hegelovu sistematskom razmatranju prava, morala i države kao nedjeljive cjeline u pogledu ostvarenja slobode (v.) kao najviše svrhe čovječjeg opstanka. U prošlosti najznačajnije pravne škole bile su prirodno pravo i historijska pravna škola, a u naše doba to su pravni pozitivizam i raznovrsne marksističke orijentacije. Pe

Precizan (lat. praecisus = točan), točno odmjeren, kratak i jasan u govoru i pisanju. Precizna je definicija koja točno odgovara svim pravilima logike.

Precizirati (franc. preciser = točno odrediti), točno odmjeriti (v. precizan).

Predestinacija (lat. praedestinatio = predodređenje), u dogmatičkom smislu: vječna odluka božja po kojoj su neki ljudi unaprijed određeni za vječni spas, a drugi osuđeni na vječno prokletstvo koje su sami skrivili. Taj nauk razvio je sv. Augustin kao konzekvenciju svoga učenja o istočnom grijehu, ali ga je potisnuo rimski semipelagijanizam. Calvin ga je uveo u reformiranu crkvu u kojoj on predstavlja jednu od dominantnih teza. S

Predicirati, pridavati jedan pojam drugom kao predikat.

Predikabilije (lat. praedicabilia = one oznake koje se mogu predicirati, grč. kategorumena), u Porfirijevu Uvodu u Aristotelove Kategorije i kod skolastičara, pet mogućih općih predikata: genus (rod), species (vrsta), differentia (razlika), proprium (svojstvo, karakteristična oznaka) i accidens (akcidencija, slučajna oznaka). — Kod Kanta su predikabilije iz kategorija izvedeni čisti pojmovi uma. P

Predikacija, postupak kojim jednom pojmu pridajemo kao predikat neki drugi pojam.

Predikament (lat. praedicamentum), isto što i kategorija (v.). Termin je čest kod Kanta; inače se upotrebljava mnogo rjeđe nego termin »kategorija«. — U engleskom govornom jeziku i u anglo-američkoj filozofiji termin se često upotrebljava u značenju: neugodna ili bezizlazna situacija, ćor-sokak, škripac (u ovom smislu govori R. B. Perry o »ego-centričkom predikamentu«). P

Predikat (lat. praedicatum, grč. kategorema), jedan od dva pojma od kojih se po tradicionalnom shvaćanju sastoji svaki sud. Dok je subjekt (v.) pojam o onom o čemu se sudom nešto izriče ili tvrdi, predikat je pojam pomoću kojeg se o subjektu nešto izriče ili tvrdi. Ili, kako neki kažu, subjekt je pojam koji se sudom određuje, a predikat — pojam pomoću kojeg se određivanje vrši. P

Predispozicija, 1) (biol.) naslijeđeni uvjet koji usmjeruje razvoj nekih psihičkih ili tjelesnih osobina u određenom pravcu; 2) (psihol.) potencijalna pripravnost ili sklonost za ponašanje ili doživljavanje određene vrste. Npr. predispozicija za nezgode i nesreće u radu, predispozicija da se na većinu događaja reagira negativno i s neugodom itd. Bu

Predmet (lat. objectus), kao spoznajnoteorijski i psihološki pojam označuje sve ono što se u svijesti nalazi kao sadržaj subjektivnog doživljaja, ono na što usmjeravamo pažnju, korelat subjektivne aktivnosti. Sama riječ po svojoj korijenskoj složenosti označava ono što je bilo nehotice ili hotice »metnuto« »pred« svijest. Pojmove *predmet* i *stvar* valja lučiti, jer svaka stvar ne mora biti predmet. Stvar postaje predmet samo u odnosu na neki subjekt koji se prema njoj odnosi. Jednako tako svaki predmet ne mora biti stvar. Npr. predmet fantazije ili želje može biti nešto nestvarno. Prema vrstama doživljajnosti možemo razlikovati i različite vrste predmeta, kao npr. predmet spoznaje, predmet osjeta, predmet suda, predmet ljubavi, predmet mržnje, predmet praktičnog djelovanja, predmet fizičke obradbe itd. Predmete također možemo razlikovati po tome jesu li stvoreni samom intencional-

nom djelatnošću ili nastaju kao rezultat usmjeravanja djelatnosti na nešto što postoji nezavisno od te djelatnosti, pa tako razlikujemo npr. realne, idealne, imaginarne, irealne predmete i sl. P

Predmetna teorija (njem. Gegenstandstheorie), smjer, sličan fenomenologiji (v.), spoznajnoteorijski koji je razvio Meinong a zasnovao već Brentano: kao osnovicu svega spoznavanja on uzima apriornu teoriju o biti i različnosti spoznajnih predmeta. Spoznajni predmet je sve na što je mišljenje odnosno suđenje intencionalno (v.) upravljeno, sve što može biti sadržaj svijesti, a taj predmet kao korelat svijesti može biti zbiljski ili nezbiljski, opći ili posebni, moguć ili nemoguć, psihički ili fizički i dr., što leži u »prirodi« njega samoga. Nemoguć je, na primjer, četvorokutni krug. Četiri su osnovne predmetne klase, koje se razlikuju prema četiri funkcije svijesti (predočivanje, mišljenje, čuvstvovanje i željenje), te ih Meinong naziva: objektima, objektivima, dignitativima i desiderativima. F

Predmetnost, svojstvo ili obilježje predmeta (v.) kao predmeta, ono što čini predmet predmetom; u intencionalnom subjektivnom aktu doživljeni sadržaj; također (neadekvatno): skup svih predmeta.

Predoblikovanje ili preformacija, predtvorenje, stvaranje unaprijed fizičkih organa ili psihičkih tvorbi. U 17. st. su biolozi Svammerdam, Malpighi, Ch. Bonnet i dr. naučavali da su već u jajetu odnosno sjemenki sadržani svi organi buduće životinje ili biljke u minijaturnom obliku. Suprotno je toj tezi predoblikovanja (preformacije) teorija epigeneze (Fr. Wolff, Descartes, Needham i dr.). Kant je »sistemu preformacije čistog uma« suprotstavio sistem »epigeneze čistog uma« po kojem »razumske kategorije sadrže osnovu mogućnosti cjelokupnog iskustva«. G

Predodžba, doživljaj kojim bez prisustva vanjskih podražaja obnavljamo prije percipirane sadržaje, a koji tim sadržajima odgovaraju. Subjektivno se predodžba razlikuje od percepcije po stupnju živahnosti. Dok su percepcije redovito jasne i određene, predodžbe su bez živoće, blijede, neodređene i siromašne u pojedinostima. U nekim slučajevima tih razlika između predodžbe i percepcije nema, npr. pri sanjanju, kod eidetičara (v.), kod halucinacija (v.). Bu

Predrasuda, sud o nečemu stvoren unaprijed, bez dovoljnog poznavanja predmeta i bez njegova prethodnog kritičkog razmatranja. Izvori predrasuda mogu biti različiti: klasna, staleška, nacionalna ili obiteljska pripadnost, zanimanje, struka, jezik, navika, lijenost, nekritičnost prema autoritetima itd. Predrasude mogu slučajno biti istinite; ali mnogo češće one su izvor štetnih zabluda i postupaka. Prvu temeljitu kritiku predrasuda, koje on naziva »idolima« (v.), dao je engleski filozof 16—17. st. F. Bacon. P

Predstava, v. predodžba.

Predznanje, spoznaja koja prethodi iskustvu ili znanstvenoj spoznaji. Termin Descartesov (»urođene ideje«); kod C. Durkheima: intuicija; u filozofiji E. Husserla i M. Heideggera: ono što omogućuje istraživanje.

Preegzistencija (lat. praeexistentia = prethodno postojanje), bitak prije bitka, npr. boga prije svijeta, duše prije tijela. Tako za pitagorovce i Platona duša egzistira prije rođenja čovjekova, a isto tako vjeruju u njenu preegzistenciju i okultisti (v.). Sličan učenju o preegzistenciji jest preegzistencijalizam. Po njemu je bog stvarajući svijet stvorio i duše koje se zatim u izvjesnom momentu sjedinjuju s ljudskim fetusima, silazeći s neba sad svojevoljno, sad zbog kazne. S

Preformacija, v. preoblikovanje.

Pregnantan (lat. praegnans = trudan, noseći), bogat smislom i sadržajem; također i jezgrovit, sažet, oštrouman, zbijen i pun misli, koji mnogo kazuje; dubokosmislen, a u isti mah jasan.

Premisa (lat.), pretpostavka, prethodno postavljen sud kao uporište za izvođenje nekog zaključka; u silogizmu (v.) redovno se iz dvije premise izvodi zaglavak (conclusio). U određenom slučaju premisa može biti kategoričan, hipotetičan i disjunktivan sud. Pet

Preslikavanje, v. odražavanje.

Prestabilirana harmonija (grč. harmonia i lat. praestabilire = unaprijed utvrditi), jedan od temeljnih pojmova Leibnizove filozofije u rješenju problema odnosa duše i tijela koji je on razjasnio po analogiji na primjeru dva sata koji idu potpuno jednako. Ta jednakost može biti trojaka: 1. počiva na međusobnom utjecaju, 2. da ih netko neprestance nadzire i 3. na njihovoj vlastitoj točnosti. Taj treći način je po Leibnizu onaj pravi, a posljedica te spoznaje je izvjesnost istovjetnosti rada oba sata, odnosno po analogiji harmonije odnosa duše i tijela i to je, dakako, put prestabilirane harmonije. Gr

Presumpcija (lat. praesumptio = naslućivanje, slutnja, očekivanje), pretpostavka, pomisao, mnijenje koje vrijedi kao istinito tako dugo dok se ne dokaže njegova neodrživost. Polazna teza u dokazivanju po vjerojatnosti.

Presumptivan, vjerojatan, pretpostavljen, naslućen.

Pretpostavka, teza u spoznajnom procesu, koja se uzima kao istinita da bi se iz nje mogli izvoditi neki zaključci, kojih važenje ovisi o njenom važenju.

Prevladati (njem. aufheben = ukinuti, prevazići, negirati), jedan od bitnih pojmova dijalektike, kako idealističke (Fichte, Hegel) tako i materijalističke (Marx, Engels i dr.). Ovaj pojam ukazuje da je svaki proces karakteriziran negacijom prethodnog stupnja razvoja, ali i zadržavanjem nekih njegovih obilježja, elemenata bez kojih se ni budući stupanj ne može zamisliti i održati. Dijalektička negacija — prevladavanje, prevazilaženje — nije dakle istoznačna nihilističkoj, apstraktnoj negaciji. Zato i svaka socijalna revolucija kao prevladavanje, negacija starog poretka, ne uništava sve što je čovjek pozitivno stvorio, nego i nastavlja na to pozitivno, na mnoga materijalna i duhovna dobra prethodnih društvenih sistema i civilizacija. Ekonomske, kulturne i neke političke oblike i dostignuća građanskog društva socijalizam preuzima i kao dostignuti nivo razvoja društva od kojeg dalje polazi u stvaranju novih društveno-ekonomskih odnosa i novog načina života (v. dijal. zakon negacije negacije). V

Prezentan (lat. praesens = sadašnji), neposredno nazočan u danom času, svjesno doživljen upravo sada.

Pričin (njem. Schein), što se samo pričinja, a nije onakvo kakvim se pričinja. U psihologiji osjetna, predodžbena pa i misaona varka, a u psihopatologiji halucinatorni doživljaj koji je u protivrječnosti sa stvarnim, jer se nezbiljsko uzima kao zbiljsko. U spoznajnoj teoriji taj se pojam suprotstavlja pojmu zbilje (v.) i pojmu bitka (v.). Nalazimo ga kao problem već u početnom kozmologijskom razvoju grčke filozofije, pa sve do najnovijih filozofskih razmatranja. Kad prvi jonski filozofi (Tales, Anaksimen i Anaksimandar) razlikuju stvarni svijet prolaznih oblika od prapočela (v.), onda je za njih taj stvarni svijet samo pričin. Eleačanin Parmenid već oštro suprotstavlja pojmove: pričin i bitak. Čitava priroda (grč. fizis), koje je slika stvorena po našem zamjećivanju i predočivanju tek je prolazni privid, dok se bitak (grč. to ón) otkriva samo kritičkim mišljenjem. Materijalist i atomist Demokrit također razlikuje pravi svijet atoma i prolazni, iskustveni svijet pričina. Po Heraklitu je iskustvenom protivrječnom svijetu pričina suprotstavljen zbiljski svijet koji je prožet logosom (v.). Kant je uveo pojam »transcendentalni pričin«, u koji ljudski um svagda zapada kad prekoračuje granice mogućeg iskustva. Po mišljenju nekih filozofa (npr. Herbart) pričin ipak ukazuje na zbilju, iako je ne odražava adekvatno. Ovo upućivanje pričina na bit zbiljskih predmetnosti jedan je od problema i suvremene fenomenološke metodologije. F

Prilagodba, v. akomodacija.

Prilagođivanje, proces u toku kojega dolazi do prilagodbe.

Primarna kvaliteta — još od antike (Demokrit, Aristotel), a naročito u počecima novije filozofije (Galilej, Locke) razlikovalo se više kvaliteta tijela. Pod objektivnim kvalitetama tretiralo se gibanje, oblik, veličinu,

a pod subjektivnim boju, zvuk, toplinu i dr. Locke je prve nazvao primarnim kvalitetama. One prema Lockeu temeljno određuju stvari i predmete i ne zavise od subjekta koji ih percipira (v. kvaliteta). V

Primordijalno (lat. primordium = prvi početak, izvor), izvorno, prvobitno, vremenski prvo; u aksiološkom smislu može značiti osnovno po važenju i vrijednosti.

Princip (lat. principium), početak, polazište, porijeklo, pretpostavka, počelo. Princip je ono po čemu biće jest, na osnovu čega se razvija, a i ono na što se mišljenje vraća kao na svoje temelje. Razlikuju se realni principi, tj. bitak stvari ili metafizički principi, zatim idealni principi kao osnovne pretpostavke, temelji mišljenja i teoretski i praktički principi spoznaje i djelovanja, formalnog i materijalnog karaktera. Po Platonu filozofija mora doći do prvih, neizvedivih principa, árhai, a Aristotel razumije princip kao samoizvjesni početak i temelj spoznaje. Po Kantu je »spoznaja iz principa« tamo gdje se pojmovno spoznaje posebno u općem, za razliku od razuma, um je »moć principa«. Gr

Principijelan (lat. principium = osnov, razlog), koji se tiče osnovnih pretpostavaka, koji se odnosi na njih; koji se, stojeći na stajalištu općenitosti, ne obazire na pojedinačno; koji se pridržava nekih principa, određenih načela; načelan.

Princip individuacije (lat. principium individuationis), ono što omogućuje, što uvjetuje da iz jedinstvenoga, iz općenitoga, iz bitka nastaje različito, pojedinačno, individualno, da se općenito dijeli na posebno i pojedinačno.

Principium contradictionis (lat.), princip protivrječnosti, jedan od tri ili četiri »osnovna principa misli« tradicionalne logike. Budući da ne preporučuje nego zabranjuje protivječnost, neki ga nazivaju »principom neprotivrječnosti«, što je adekvatnije, ali se nije uobičajilo. Formulira se na više različitih načina, najčešće kao princip za pojmove ili za sudove, npr.: »Nijednom pojmu ne smije se pripisati oznaka koja mu protivrječi« (kraće: »A nije ne-A«), »Nijednom pojmu ne smiju se pripisati dvije protivrječne oznake« (kraće: »A nije B i ne-B«), »Dva kontradiktorna suda ne mogu biti oba istinita« (kraće: »Ne: p i ne-p«). Neki ga formuliraju i kao ontološki princip koji vrijedi za predmete, npr.: »Jednom istom predmetu ne mogu se u isto vrijeme i u istom smislu pripisati dva svojstva koja se isključuju«, ili: »Jednom istom predmetu ne može se u isto vrijeme i u istom smislu i pripisati i odreći isto svojstvo«. — Princip protivrječnosti prvi je formulirao Aristotel, koji ga je smatrao vrhovnim principom mišljenja. U 19. st. Hegel ga je podvrgao oštroj kritici tvrdeći da je pogrešan, jer poriče postojanje protivječnosti, a sva je zbilja protivrječna, i protivječnost je »korijen svakog kretanja i života«. Diskusije o smislu i vrijednosti principa protivrječnosti vode se i u suvremenoj filozofiji. Većina suvremenih logičara smatra da je princip protivrječnosti jedan od bezuvjetnih principa misli, ali da takvih principa ima mnogo više od tri i da pri njihovoj aksiomatskoj sistematizaciji princip protivrječnosti ne pripada onima koje je prikladno uzeti kao aksiome. P

Prioritet (lat. prioritas = prvenstvo), prvenstveno pravo, prednost, preimućstvo; vremenski prethodan.

Prirodne znanosti, u sistematizaciji znanosti one kojima je zajednički predmet priroda i njene zakonitosti. Taj pojam dobiva svoje puno značenje kao antitetičan pojmu duhovnih (v.) znanosti. Predmet »priroda« je raznovrstan i višeslojan, pa dok je na primjer u fizici, kemiji i fizikalnoj kemiji predmet čista materija, u geologiji, mineralogiji, geografiji njena struktura i oblici, u astronomiji, astrofizici i astrokemiji makrokozam, u biologiji, botanici i zoologiji predmet je život, a u još specijalnijima, kao u anatomiji i fiziologiji, funkcioniranje toga života itd., itd. Prirodne znanosti nastoje činjenice prirodnog zbivanja ekstenzivno registrirati te induktivnom metodom, opažanjem i po mogućnosti eksperimentom pronaći zakonitosti koje među njima vladaju i tako te činjenice protumačiti. Po mogućnosti ostvariti sistem koji onda predstavlja pri-

rodoznanstvenu sliku svijeta. Oštre granice između građe prirodnih znanosti i one duhovnih znanosti često je teže povući, jer čovjek, primjerice, svojom somatičkom i fiziološkom konstitucijom ostaje u području prirodnih znanosti, dok po svome socijalnom i kulturnom životu pripada drugom povijesnom području predmetne određenosti. Upravo oko tih pitanja građe i predmeta neke znanosti kreću se mnogi problemi znanstvene metodologije. Inače se za podjelu samih prirodnih znanosti može reći da se one kao iskustvene znanosti dijele prema zadacima na čiste i primijenjene; prema predmetu na anorganske i organske; prema metodičkom postupku na egzaktne (matematske i eksperimentalne) i opisne ili analitičke, jer se ne može naći jedan jedinstveni diobeni princip. Njihovi se naime metodički postupci ne isključuju, pa se tako imenuju najviše prema prevalentnoj metodi. (V. duhovne znanosti.) F

Prirodno pravo (lat. jus naturale). Ideja prirodnog prava javlja se već u antici kod sofista i Aristotela. U 17. i 18. st. H. Grotius, T. Hobbes, B. de Spinoza, J. J. Rousseau postavili su temelje modernoj teoriji prirodnog prava: — »Sloboda svakog čovjeka da upotrebi svoju vlastitu snagu kako hoće za očuvanje prirode, tj. života« (Hobbes). — »Prirodno pravo čine prirodni zakoni svakog pojedinca, prema kojima shvaćamo da je za svakoga prirodno određeno da postoji i radi na određen način. Prirodno pravo svakog pojedinca seže dokle i njegova moć« (Spinoza). — »Prirodno pravo je neograničeno pravo čovjeka na sve što može postići. Čovjek je od prirode slobodan. On može pristati i oduprijeti se prirodi. Čovjekova sloboda ograničena je jedino snagom« (Rousseau). — Prirodno je pravo proizvod »pravoga« razuma i razum je njegova bit. Ono je vezano uz postojanje prirodnog stanja. Prirodnim su pravom obuhvaćena prirođena prava čovjeka, kao pravo na život i slobodu, pravo vlasništva i obaveza poštovanja društvenog ugovora. Teorija prirodnoga prava idejni je izraz građanstva u borbi za vlast i afirmaciju prirodnog (razumskog, građanskog) društva, a protiv feudalnog društva i njegovih koncepcija o natprirodnom porijeklu države i državne vlasti. C

Prirodno stanje (lat. status naturalis) je oznaka za stanje i življenje čovjeka prije odnosno bez države i organizirane državne vlasti. U tom stanju ljudi se ponašaju prema prirodnom pravu. A prirodno pravo čovjeka kao i svakog drugog prirodnog bića seže dotle dokle seže njegova moć. »Sve što proističe iz ratnog vremena... proističe i iz vremena u kojemu ljudi žive bez ikakve druge sigurnosti do one koju im pruža njihova vlastita moć i njihova dovitljivost. U takvom stanju nema mjesta nikakvoj radinosti, jer su plodovi njeni neizvjesni, pa primjereno tome nema ni kulture na zemlji...; nema znanja o izgledu zemlje; nema računanja vremena; nema umijeća; nema književnosti; nema društva. I, što je najgore od svega, postoji neprekidni strah i opasnost od nasilne smrti. A život čovjekov je usamljenički, siromašan, opasan, skotski i kratak... Karakteristično je za to isto stanje da u njemu nema vlasništva, nema vlasti nad stvarima, ne razlikuje se moje i tvoje. Tu pripada svakom čovjeku ono što može da zgrabi, i dotle dok je u stanju da to zadrži« (Hobbes). Otuda se prirodno stanje pokazuje kao stanje neprijateljstva i rata svih protiv svih (bellum omnium contra omnes). Štoviše, ono je stanje anarhije, jer ga karakterizira *ius omnium ad omnia* (pravo svih na sve). Iz uvida, da stanje anarhije i općenitog rata svih protiv svih vodi uništenju ljudi, jer nitko nije toliko jak da se ne bi našao netko jači, nastaje traženje izlaza iz prirodnog stanja pomoću aktiviranja uma i prirodnog zakona. Izlaz je društveni ugovor kojim nastaje država ili političko stanje (status civilis). Društvenim ugovorom pojedinci se odriču svojih prirodnih prava i prenose ih na suverena — kod Hobbesa skoro sva, a kod Spinoze i u političkom stanju ostaju neotuđiva prava pojedinca: pravo na slobodu mišljenja, zbora, dogovora i vjeroispovjesti. Za uzvrat građani u državi kao podanici dobivaju prema Hobbesu si-

gurnost svojega života a prema Spinozi sigurnost i prije svega slobodu. Valja, međutim, istaknuti da prirodno stanje ovdje nije mišljeno kao historijska zbiljnost kao što ni društveni ugovor nije uzet kao politički događaj nego kao racionalna konstrukcija pomoću koje je pokazana mogućnost, ako ne trajnog prevladavanja ratnog stanja i stanja neprijateljstva među ljudima, jer se u njih uvijek može zapasti, a ono bar mogućnost njegova privremenog izbjegavanja u obliku države. Pa

Prirođeno, što nije u iskustvu stečeno, nego od rođenja dano.

Prisilna predodžba, takva predodžba koja posjeduje dinamične karakteristike i koja se često nameće doživljavaocu u opsesivnom obliku.

Privacija (lat. privatio = nedostatak), neka vrsta negacije, lišavanje nečega, nedostatak nekog svojstva, oduzimanje bitnosti. U logici se privacijom označava negacija kojom predikat oduzima subjektu neko svojstvo, mada mu ono u pravilu pripada. Npr.: Ovaj sat ne radi. S

Privativan (lat. privare = lišiti), naziva se u logici sud u kome se subjektu predikatom nešto oduzima, neka osobina ili karakteristika koja bi mu po prirodi stvari nužno pripadala; npr.: »Ovaj sud nema smisla.« Sam postupak naziva se privacija. Kod Kanta i Hegela dobila je privacija specifično značenje. Kant pod privacijom razumijeva negaciju koja je nastala kao posljedica neke protuakcije. Na primjer, mir koji je nastao ne zbog nedostatka pokretne sile nego iz kretanja zaustavljačkom protuakcijom. Kod Hegela kao pojam nepotpunosti, koji traži nadopunu i prevladavanje postojećeg stanja. F

Privid, v. pričin.

Probabilitet (lat. probabilitas = vjerojatnost), v. probabilizam.

Probabilizam (lat. probabilitas = vjerojatnost), skeptično mišljenje koje stoji na stajalištu da nema sigurnog znanja, nego da se svako znanje osniva manje ili više samo na vjerojatnosti. — Posebno značenje dali su toj riječi u pogledu morala isusovci, po kojima se izvjesni čin može smatrati kao dobar ako se bilo kakav opravdani razlog može navesti u njegovu obranu. S

Problem (grč.), pitanje odnosno zadatak koji iziskuje neko rješenje. Problemima različitog značenja stalno je prožeta životna praksa kao i znanstveno-teorijsko istraživanje na pojedinim područjima. Problemi se mogu shvatiti kao pokretači stvaralačkog nastojanja i napretka. Međutim, ponekad se može govoriti o nelogički, nesvrsishodno, tj. krivo postavljenim problemima. Stoga je važno kako će se neki problem kao »prijeporno pitanje« uočiti i formulirati, jer od toga može ovisiti više-manje plodonosan pravac njegova rješavanja. Rješavanje problema s obzirom na složenost i dijalektičnost problemnih okolnosti nerijetko završava u dualitetu (v.) oprečnih pokušaja rješenja, odnosno u više mogućih pretpostavki (v. hipoteza, teorija). Razvoj znanstvene misli odvija se u neprestanom postavljanju i rješavanju novih problema, odnosno starih problema u novom svjetlu. Među raznovrsnim znanstvenim problemima naročito se ističu filozofijski problemi, od kojih mnogi ostaju trajno aktuelni. Pregled najmarkantnijih filozofijskih problema obično se nalazi u tzv. uvodima u filozofiju uopće odnosno uvodima u pojedine njene discipline. Pet

Problematičan (grč.), u pitanju, dvojben, neizvjestan, neriješen, moguć, pretpostavljen, sumnjiv, prijeporan. (V. problem.) Problematičan sud (v.) izriče mogućnost (S može biti P, S ne mora biti P).

Pro et contra (lat.): za i protiv. Metoda raspravljanja po kojoj se tezi suprotstavlja antiteza. U skolastičkoj filozofiji to je bila jedina mogućnost originalnog mišljenja. Sadržaj dogmi bio je poznat. Tada je jedino bilo moguće navoditi autoritete *za*, a onda autoritete koji govore *protiv*. Vlastiti komentar jednog i drugog mišljenja pokazivao je spekulativnost i domišljatost autora. Na tom principu filozofirao je i Toma Akvinski. B

Prognoza (grč. prognosis = znanje unaprijed), predskazivanje na osnovu nekih znakova ili sudova vjerojatnosti.

Progres (lat. progressus), napredak, razvitak prema boljem i savršenijem, kretanje naprijed, kretanje u određenom pravcu. Kao filozofska metoda (v. progresivan), slijed od općeg prema posebnom, od uzroka k posljedici. Napredovanje i rast, razvijanje novih kvaliteta i osobina nekog organizma i društva zovemo progresom. Historijski progres — razvoj materijalne i duhovne kulture i sve slobodnijih formi ljudskih odnosa. Suprotno: regres (nazadovanje, opadanje, povrat). V

Progresivan (novolat. progressivus), napredan, koji se kreće naprijed, postepen, koji se povećava. Suprotno: regresivan (v.) konzervativan (v.). Progresivna metoda u logici — zaključivanje od općeg na posebno — naziva se i sintetičkom (Kant), za razliku od regresivne ili analitičke (v.) metode. Historijski progresivne klase, grupe ili pojedinci bore se za prevladavanje onih društvenih odnosa koji koče slobodniji i svestraniji razvoj čovjeka, razvoj onih historijskih ostvarenja koja su na tom stupnju moguća. Progresivni društveni odnosi dovode do daljnjeg oslobađanja čovjeka, do snažnijeg razvoja njegove materijalne i duhovne kulture. V

Proizvodna snaga — jedan od bitnih pojmova materijalističkog shvaćanja historije (v.). Obuhvaća proizvodna sredstva tj. oruđa za proizvodnju u najširem smislu od najjednostavnijih alata do najsloženijih suvremenih strojeva, nadalje sredstva saobraćaja, sirovine, itd. Nauka, kao proizvod čovjekova stvaralaštva, jedna je od najvažnijih proizvodnih snaga. Najvažnija je proizvodna snaga sam čovjek kao prava osnova i supstancija historije, koji u svojoj historijskoj praksi, mijenjajući prirodu i svoju vlastitu historiju, mijenja ujedno i samog sebe. Iako su pojedini mislioci i prije Marxa ukazivali na značenje sredstava za rad i proizvodnju u razvoju čovjeka (francuski materijalnosti, Hegel, Hess), tek je Marx svojom koncepcijom razvoja proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa (v.) dao cjelovit koncept razvoja čovjeka i historije (v. materijalističko shvaćanje historije). V

Proizvodni odnosi — uz kategoriju proizvodne snage, jedna od najvažnijih kategorija materijalističkog shvaćanja historije. Proizvodni odnosi su odnosi ljudi u samom procesu proizvodnje te sačinjavaju bitnu strukturu svakog društva. Proizvodni odnosi su dinamička historijska stvarnost isto kao i proizvodne snage (v.) koje ih određuju. Prema karakteru proizvodnih odnosa razlikujemo dosad tipove društava, velike historijske epohe: prvobitnu zajednicu, robovsko društvo, feudalizam, kapitalizam i komunizam sa socijalizmom kao prelaznim razdobljem (v. društveno ekonomska formacija). Odnos proizvodnih snaga i proizvodnih odnosa može biti više manje harmoničan, kao i u oštroj suprotnosti i konfliktu. Tada nastaju epohe socijalnih revolucija, kada se proizvodni odnosi, čovjekovim historijskim angažmanom, mijenjaju u skladu s promjenama i razvojem proizvodnih snaga (v. revolucija, materijalističko shvaćanje historije). Ta protivrječnost se u dosadašnjoj civilizaciji ispoljavala kao borba određenih klasa, jednih koje su bile nosioci starih proizvodnih odnosa i drugih koje su bile nosioci novih i historijskih progresivnijih proizvodnih odnosa. V

Proizvodnja, proces svjesno usmjerenog djelovanja čovjeka i društva na prirodu radi odvajanja njene materije, mijenjanja i prilagođavanja ljudskim potrebama. Rad kao bitni faktor i uvjet opstanka čovjeka i ljudskog društva ima dakle u osnovi društveno obilježje. P. je svojstvena svim društvenim zajednicama, budući uključuje interakciju čovjeka i njegove sredine. Značajnu ulogu ima akumulacija i prenošenje znanja i sposobnosti djelovanja. Organizacija proizvodnje ovisi o ekonomskom, političkom, tehnološkom i kulturnom razvoju društvene zajednice. Faktori p. su radna snaga, sredstva za rad i predmet rada. U procesu p. ljudi stupaju u odnose s obzirom na sredstva za p. i u međusobne odnose, proizvodne odnose. P. je osnova cjelokupne ljudske aktivnosti i određuje proizvodnju i potrošnju proizvedenih dobara. Tehnički i društveni vid p. međusobno su uvjetovani nji-

hovim razvojem i usavršavanjem. Prirodne i tehničke znanosti istražuju tehnički vid p., a društvene znanosti društveni vid proizvodnje. Šp.

Prolegomena (grč.), prethodne napomene, predgovor, uvod u neko temeljitije znanstveno raspravljanje. Klasičan primjer su Kantova »Prolegomena svakoj budućoj metafizici, koja će moći nastupiti kao znanost«, koju je pisac namijenio kao uvod u svoju »Kritiku čistoga uma«. Pet

Promatranje, metoda naučnog istraživanja, koja se sastoji u sistematskom namjernom opažanju neke pojave ili događaja u svrhu proučavanja. V. opservacija.

Propedeutika (grč.), priprava, predvježba, prednaobrazba, upoznavanje osnova neke znanosti radi stjecanja nužnog predznanja za bavljenje njome. Filozofijska propedeutika: tradicionalni naziv za nastavni predmet u gimnazijama, koji može da obuhvaća psihologiju i logiku, te elementarni uvod u filozofiju, odnosno historijski pregled filozofskog mišljenja. Pet

Prosilogizam, za razliku od episilogizma (v.), početni odnosno prethodni silogizam u polisilogizmu (v.), gdje je njegov zaglavak premisa slijedećeg drugog silogizma.

Prospektivan, unaprijed vidljiv smjer, konstantna tendencija ili cilj u određenom razvojnom procesu.

Prosuđivanje, donošenje novog suda o jednom već donesenom sudu. Prosuđivanje je dakle sud povrh suda, no može označavati i akt vrednovanja. U oba je slučaja akt prosuđivanja dovođenje u vezu nekoga suda s nekom postavljenom svrhom, smislom ili vrednotom koja se nalazi iznad njega. F

Prosvjetiteljstvo, širenje kritički izloženih ideja protiv svih predrasuda i tradicionalne zaostalosti. Najpoznatiji je takav napredni pokret u Francuskoj u 18. st., a zatim i u drugim zemljama, koji karakterizira oštro suprotstavljanje ideja i pogleda na svijet građanske klase u njenu usponu starim nazadnim teološkim i feudalnim koncepcijama života. Nasuprot iracionalnom, prosvjetitelji naglašavaju važnost i odsudnost razuma, kritičnost i samostalnost mišljenja, borbu protiv svih spoznajnih, moralnih, pravnih, teoloških i socijalnih predrasuda itd. Prosvjetiteljstvo ima različite oblike u različitim zemljama, a najradikalniji je izraz dobilo u Francuskoj gdje su i klasne suprotnosti toga vremena bile najzaoštrenije. Preteče su prosvjetiteljstva F. Bacon, Locke, Descartes, Spinoza, Leibniz, Wolff. U Francuskoj prosvjetitelji pripadaju različitim filozofskim strujama, iako su svi oštro suprotstavljeni feudalnom društvenom sistemu i teologiji. Uz Montesquieua, Voltairea, Rousseaua, krug enciklopedista bio je filozofski najradikalniji (Helvetius, Holbach, Diderot). U Njemačkoj su najpoznatiji posvjetitelji u 18. st. bili Lessing, Nicolai, Reimarus , Lichtenberg i dr. Pretjerano povjerenje u moć razuma bila je njihova zajednička karakteristika. Zato se i pod »prosvjetiteljskim stajalištem« razumijeva svako ono koje smatra da je prosvjećivanje, idejna djelatnost dovoljna za ljudsku i društvenu transformaciju. V

Protenzivan (lat. protendere = pružati se), koji se pruža, koji vremenski traje. Protenzivitet znači vremensku protegnutost odnosno trajanje.

Protežnost (lat. extensio), svojstvo svih tijela u smislu ispunjenja prostora. Protežnost je temeljni pojam filozofije Descartesa kao bitna oznaka tijela u suprotnosti spram duha; protežnost (res extensa) i mišljenja (res cogitans) čine dva temeljna ontologijska principa njegove metafizike.

Za Spinozu je protežnost atribut supstancije, a za Leibniza pojava povezanosti monada. Kant definira protežnost kao apriornu formu zora; protežnost je svojstvo samo pojava, tj. predmeta mogućeg iskustva. Gr

Protivrječje. U logici: odnos između dva pojma od kojih jedan potpuno negira sadržaj drugoga, a svojim opsegom obuhvaća opseg svih drugih pojmova osim toga jednoga. Također znači odnos između dva suda, i to, u užem smislu, između dva suda koji imaju isti subjekt i predikat, a razlikuju se po kvantiteti i po kvaliteti (univerzalno-

-afirmativni i partikularno-negativni ili univerzalno-negativni i partikularno-afirmativni); u širem smislu: općenito odnos između dva suda od kojih jedan mora biti istinit, a drugi neistinit (na primjer, disjunktivni i binegativni). Mnogi filozofi misle da se pojam protivrječja ne može upotrijebiti izvan logike, ali neki (npr. Hegel) smatraju da se može govoriti i o protivrječjima zbiljskog događanja. Protivrječje u tom smislu bio bi odnos između dva procesa ili zbivanja koji se međusobno negiraju, isključuju i nastoje se međusobno poništiti, a jedine su dvije mogućnosti, jedina dva moguća izlaza iz dane situacije. P

Proton pseudos (grč.): prvotna varka. Logička pogreška dokaznog postupka zasnovanog na pretpostavci koja je već sama po sebi zabluda. Dakako da je čitav takav dokazni postupak, počivajući na osnovnoj zabludi, neopravdan i neistinit.

Providencija (lat. providentia), providnost, skrb kojom se prema religioznom shvaćanju bog unaprijed pobrinuo da se na svijetu sve odvija prema svrsishodnim zakonima i ciljevima.

Prvi pokretač ili nepokretni pokretač je jedan od bitnih pojmova platoničko-aristotelovske ontoteologije. U Platonovom »Timeju« svjetska duša posjeduje kozmogonijsku eficijenciju ukoliko se fenomenalni svijet oblikuje prema uzoru neprolaznog života. Aristotel, dokazujući suprotno Platonu vječnost vremena, zasniva svoje učenje na principu omne quod movetur, ab aliquo movetur. Od vječnog kružnog kretanja planeta, Aristotel zaključuje na nepokretnog pokretača i time utemeljuje jednu »prirodnu teologiju« posredovanu fizikom, ali koja nikada ne prekoračuje granicu argumenata koji se mogu misaono provjeriti. Gr

Pseudoestezija (grč. pseudo = lažan i aisthesis = osjećanje), 1) lokalizacija nekog kožnog osjeta u dijelu tijela koji je čovjeku odstranjen. Npr. čovjek, kojemu je amputirana noga, može imati osjete bola, svrbeža, dodira ili temperature, koje lokalizira u izgubljenoj nozi. Do pseudoestezije dolazi zbog unutarnjih ili vanjskih podražaja ostataka kožnih živaca koji su prije završavali u izgubljenim dijelovima tijela. Na pseudoesteziji osniva se i doživljaj tzv. fantom uda; 2) u proširenom smislu, svaka osjetna halucinacija (v.). Bu

Pseudomnezija, patološka pojava u kojoj se čovjek sjeća sadržaja koje nije stvarno doživio. (V. paramnezija.) Su

Pseudoskopija, vidni doživljaj kod kojega postoji inverzija reljefa predmeta koji se gleda. To se postiže pomoću posebnih uređaja (obično ogledala) koji omogućuju inverziju slika, tako da desno oko vidi ono što bi trebalo da vidi lijevo oko i obrnuto.

Psihastenija (grč. a = ne i stheneia = snaga, jakost), psihoneurotično stanje koje karakterizira tjelesna i psihična depresija, slabljenje životnog tonusa, različite opsesije, tjeskobe, fobije i fiksne ideje. (V. neuroza.)

Psihično (grč. psihikós = duševni), duševno; subjektivno, doživljajno; pojedincu kao samosvojan način postojanja svojstveno i u svojoj neposrednosti samo kroz svijest znano. Kao predmet psihologije i filozofije psihično je bilo definirano na različite načine, što je katkada dovodilo do razlika u teoretskom gledanju na znanstveni karakter psihologije, odnosno na njeno mjesto u sistemu znanosti (»prirodoznanstvena«, »duhoznanstvena« psihologija). Najčešće se psihično poistoznačuje sa svjesnim, tj. s onim što je pojedincu subjektivno (intimno, lično) znano kao vlastiti doživljaj. Takvo je definiranje psihičnoga bilo osporavano s raznih stajališta: a) onog koje svijest shvaća kao naročitu, etapno nadređenu psihičnu aktivnost (»akt nad aktom«), tj. kao svraćanje pažnje na neposredan doživljaj, odnosno znanje o njemu; b) onog koje svijest smatra samo jednim od oblika psihičnoga uz koji postoji još i podsvjesno i nesvjesno psihično. Prema tzv. »teoriji stajališta« psihično nije zasebna kategorija fenomena, nego svaki znani fenomen može kao iskustvo biti predmetom »objektivnih« znanosti, a psihičnim biva po tome što se pridjeljuje doživljavaocu-subjektu. Teoretičari tzv. objektivističkih pravaca u psihologiji odbijaju identifikaciju psihičnoga sa subjektivnim

doživljavanjem, držeći da je postojanje subjektivnih činjenica iluzija, ili naglašavajući da su te činjenice, kao intimni doživljaj pojedinca, nepristupačne objektivnoj kontroli i prema tome znanstveno irelevantne. U tim psihologijama psihično se znanstveno-metodički identificira s objektivnim ponašanjem (behaviorizam), ili globalnim reakcijama organizma (psihorefleksologija). Kr

Psihijatrija (grč. psyché = duša i iater = liječnik), medicinska znanost koja se bavi dijagnozom duševnih oboljenja, proučavanjem uzroka tih oboljenja, njihovom prevencijom i liječenjem.

Psihizam, v. metapsihika.

Psihoanaliza, teorija psihičkog života i na njoj osnovana psihoterapeutska metoda kojoj je začetnih Sigmund Freud, a koja je s vremenom ponegdje (osobito u SAD) prerasla u sveobuhatni pogled na svijet. Prema Freudu, osnov ljudske psihike je podsvjesno-nagonske prirode, a tvore ga dva osnovna instinkta: seksualitet (»libido«) i nagon k smrti (Todestrieb). Duševni život odvija se u više slojeva: nesvjesnom, podsvjesnom i svjesnom; u svakom od tih slojeva vladaju posebne zakonitosti, tako da se odnos među njima često izražava u obliku sukoba i otpora. Područje nesvjesne psihike, tzv. »ono« (es), tvore primarni nagoni koji slijepo teže zadovoljenju. Ali tom zadovoljenju djelomično se opire svjesno »ja« koje se, podvrgnuto društvenim normama i kriterijima, javlja kao »nad-ja« i djeluje kao moralna kontrola. Otpor nadređenih snaga svijesti izravnom zadovoljavanju nagona (tzv.»cenzura«) dovodi do procesa potiskivanja (Verdrängung) »nižih« psihičkih pobuda iz vidokruga svijesti; neravnoteža između snaga libida, koje su u akciji od najranijeg djetinjstva i svjesnog »ja« dovodi do kompleksa. Kompleksi su npr. razni perverziteti koje psihoanaliza tumači kao zaostajanje na infantilnim oblicima libida. Međutim, energija libida može se oslobađati i »sublimirati« u raznim višim formama duhovnog života: znanstvenoj, umjetničkoj, socijalnoj i etičkoj aktivnosti. Pri normalnim okolnostima u podsvijest potisnuti doživljaji izbijaju na javu u snovima i u »psihopatologiji svakidašnjeg života«: različitim omaškama, zabunama, zaboravljanju itd. Neprevladani kompleksi iz djetinjstva mogu dovesti do neuroza i oboljenja koja su reakcija na taloženje potisnutih sadržaja. Psihoterapeutska metoda psihoanalize zasniva se na pretpostavci da je podsvijesni procesi, koji imaju svoj dublji »smisao«, dadu, u toku metodički vođenih razgovora pacijenata s psihoanalitičarom, privesti svjesnom uvidu, objasniti i tako »odreagirati« (abreagieren). — Zasluga je psihoanalize da je interes psihologije u većoj mjeri usmjerila na pojave instinktivno-afektivne, više ili manje podsvjesne psihike. Njeni psihoterapeutski uspjesi mnogo su precjenjivani, a u novije vrijeme, egzaktnim ispitivanjem, ozbiljno su dovedeni u pitanje. Pokušaji da se psihoanalitičke pretpostavke primijene na tumačenje svih pojava društvenog i kulturnog života često su sadržavali obilne elemente proizvoljne spekulacije i šarlatanstva. Kr

Psihodijagnostika je skup postupaka pomoću kojih, na osnovu opažanja ili mjerenja različitih aspekata ponašanja, upoznajemo različite sposobnosti i crte ličnosti nekog pojedinca. U psihodijagnostičke svrhe najčešće se upotrebljavaju različiti testovi, upitnici i tehnike za upoznavanje ličnosti. Vi

Psihofizički paralelizam, učenje o psihičkim procesima i fizičkoj realnosti kao nezavisnim varijablama koje imaju svoju dinamiku (moguće ih je koordinirati i uspoređivati); metodološka redukcija koja ispituje odnose uzročnosti psihičkog i fizičkog; povijesnofilozofsko stanovište o uzročnoj nezavisnosti materijalnog i duhovnog. Šp

Psihofizika, grana psihologije, koje je predmet određivanje kvantitativnih odnosa između podražaja i doživljaja (osjeta) izazvanog podražajem. Osnivač psihofizike G. T. Fechner definirao je psihofiziku kao nauku o funkcionalnim odnosima između tijela i duše. Glavne su psihofizičke metode: metoda granica, metoda konstantnih podražaja, metoda srednje pogreške, metoda reakcionarnog vremena. Bart

Psihogen, koji je potekao iz psihičke sfere, koji je psihički uvjetovan. Izrazom psihogen obično se karakteriziraju fiziološke reakcije, tjelesne promjene, patološka stanja i sl. koja se javljaju u suvisloj (iako ne uvijek uzročnoj) vezi s psihičkim procesima, bilo prolaznim (crvenilo od stida, bljedilo, znojenje, ukočenost od straha) bilo trajnim (promjena u crtama lica uslijed trajne depresije, srčane mane uslijed trajne duševne napetosti i sl.). Među živčanim smetnjama neurologija i psihijatrija često luče psihogene od organskih. Kr

Psihogeneza, 1) psihički uvjetovano nastajanje neke vidljive pojave: somatske promjene, fiziološke reakcije i sl. (v. psihogen); 2) postanak psihe; u teoriji descendencije hipotetsko objašnjenje procesa kojim se postepeno iz nižih bioloških oblika razvio svjesni, psihički život; 3) nastajanje i razvitak psihičkog života, u ljudskom individuumu. Kr

Psihografija, 1) (psihol.) postupak kojim se prikazuje stupanj razvijenosti različitih sposobnosti i osobina neke osobe pomoću tzv. psihološkog profila; 2) (parapsih.) pisanje medijuma u transu, navodno bez njegove kontrole i upotrebe mišića.

Psihohigijena, v. mentalna higijena.

Psiholog, 1) osoba koja posjeduje stručno znanje o metodama, činjenicama i zakonitostima psihičnog života i koja je kvalificirana da to svoje znanje praktički primjenjuje. Stručna kvalifikacija za zvanje psihologa stječe se redovito na sveučilištu; 2) (popularno) osoba koja je praktički poznavalac ljudi. Bu

Psihologija, znanost koja proučava psihične procese i psihične osobine u njihovu nastanku, razvoju i objektivnim manifestacijama.

Prošlost psihologije usko je povezana s nastojanjima filozofa da na osnovu samoopažanja i dedukcije dođu do određenih spoznaja o psihičnim procesima i zakonima psihičnog života. Povijest psihologije kao samostalne znanosti u vezi je s razvojem metodologije prirodnih znanosti. Uvođenjem objektivnih metoda i eksperimentalnih postupaka uz samoopažanje, psihologija je proširila područje svog istraživanja i došla u mogućnost da rezultate istraživanja kontrolira i primijeni u različitim područjima prakse.

Psihologija uključuje različite posebne discipline među kojima su glavne: genetična psihologija, zoopsihologija, psihologija djetinjstva i mladosti, pedagoška psihologija, psihofiziologija, socijalna psihologija, psihofizika i primijenjena psihologija.

Primijenjena psihologija se opet dijeli prema glavnim područjima prakse na: industrijsku psihologiju, kliničku psihologiju, forenzičnu psihologiju, školsku psihologiju, vojnu psihologiju, prometnu psihologiju, itd.

Naziv psihologija za znanost o duši prvi je upotrijebio Marko Marulić. Bu

Psihologija oblika (geštaltizam; njem. Gestaltpsychologie), noviji pravac u psihologiji (K. Koffka, W. Koehler, M. Wertheimer, K. Lewin i dr.) koji polazi od načela da u realnom psihičkom životu vlada zakonitost cjelovitih oblika (njem. Gestalt). Nasuprot tradicionalnoj »psihologijskoj atomistici« koja je — po uzoru na tradicionalnu fiziku — nastojala da psihička zbivanja analitički raščini na »psihičke elemente« (osjete, predodžbe i sl.) što u svim vezama fungiraju kao jedinice istog značenja i vrijednosti, psihologija oblika nastoji utvrditi (pretežno eksperimentalno) da se realni psihički život odvija u cjelinama i da je psihički element varijabla ovisna o cjelini — obliku u koji je uklopljena kao član. Cjelina i njen član stoje u odnosu dijalektične uzajamnosti: dok je cjelina uvjetovana članovima od kojih je sazdana, članovi dobivaju naročitu vrijednost (cjelinski indeks) iz cjeline kojoj pripadaju. Postojanje oblikovne kvalitete (Gestaltqualität), tj. naročitog doživljaja sudatosti elemenata u cjelini (npr. melodiji), koji se razlikuje od doživljavanja istih elemenata percipiranih pojedinačno (npr. pojedinih tonova od kojih je melodija komponirana), otkrio je još Ch. Ehrenfels (Über Gestaltqualitäten, 1890). Kr

Psihologizam, stajalište koje priznatu ulogu duševnog života i značenje psihologije, njenih metoda i rezultata preuveličava do te mjere da sve iskustvo svodi na psihologijsko iskustvo, tako te bi se na kraju psihologija morala smatrati za jedinu znanost uopće. Na filozofijskom području psihologizam se ispoljava ne samo u shvaćanju da je psihologija osnov filozofije, nego i kao težnja da se specifična problematika pojedinih filozofijskih disciplina (logika, spoznajna teorija, etika, estetika) a i njima srodnih nauka (sociologija, pedagogika i dr.) shvati naprosto kao pitanje psihičke realnosti, te proučava i rješava isključivo sa psihologijskog gledišta i psihologijskim metodama. Ako se kod toga (primjenjujući u principu inače koristan i poželjan psihologijski aspekt) ipak zanemaruje specifičnost i unutrašnja zakonitost pojedinih disciplina, onda je riječ o »psihologiji na nepravom mjestu«. Tako bi npr. ekstremni logički psihologizam svodio logiku (koja istražuje i prosuđuje mišljenje po njegovoj logičkoj ispravnosti) na psihologiju mišljenja (koja proučava faktičnost misaonih procesa). Psihologizam se lako veže uz senzualizam, empirizam, biologizam, antropologizam, nominalizam, pragmatizam, instrumentalizam, relativizam, subjektivizam. Opreka psihologizmu je antipsihologizam koji može poprimiti različite, više ili manje radikalne, modifikacije (logizam, logicizam, racionalizam, kriticizam, objektivizam, fenomenologija). Pet

Psihometrija je onaj dio psihologije koji se bavi mjerenjem psihičkih procesa i pojava. U području psihičkog mjerenje je mnogo složenije nego u području fizikalnih znanosti: dok su mjerenja u fizikalnim znanostima velikim dijelom direktna mjerenja (npr. težina se mjeri težinom, dužina dužinom), u psihologiji praktički nema direktnog mjerenja, nego je mjerenje indirektno, tj. na veličinu neke psihičke pojave ili procesa zaključuje se iz neke reakcije, koja nije iste vrste kao i sama pojava (npr. iz broja riješenih problema zaključuje se na inteligenciju). Mjerenje u psihologiji najpoznatije je na području psihofizike (npr. odnos između intenziteta podražaja i intenziteta osjeta) i u području testova (v.). Zbog relativno velike varijabilnosti pojava koje u psihologiji mjerimo, psihometrija je nužno upućena na statistiku koja je u području psihometrije razvila i vrlo komplicirane postupke (npr. faktorska analiza). Pt

Psihomonizam, (grč. psyché = duša i mónos = jedini), spoznajnoteorijsko ili metafizičko naučanje koje, ukoliko je spoznajnoteorijsko, tvrdi da je sve zbiljsko samo sadržaj svijesti, a ukoliko je metafizičko, da je sva zbilja duševne prirode.

Psihonervni proces, takva živčana aktivnost koja uključuje posebnu novu kvalitetu: doživljavanje. Procesi koji se zbivaju u nižim strukturama živčanog sustava fiziološke su prirode, a oni mogu u najvišim živčanim strukturama, na osnovu složenih procesa sumacije i integracije, prijeći u novu kvalitetu, psihonervnu aktivnost. Svi su psihični procesi psihonervne prirode. (Sinonim: neuropsihični proces.) Bu

Psihoneuroza, vrsta neuroze, psihogenog porijekla, koja se očituje u različitim psihičnim smetnjama. Kod psihoneuroza potisnute težnje izbijaju u prikrivenim simptomima i u neprikladnim i neprilagođenim reakcijama.

Psihopat (grč. psyché = duša i pathos = trpljenje), osoba kod koje čuvstvena neuravnoteženost, labilnost i neprilagođenost okolini odstupaju od normale, ali ne u tolikoj mjeri da bi to predstavljalo neko specifično duševno oboljenje (v. psihopatija). Bu

Psihopatija, skupni naziv za niz različitih psihičnih odstupanja od normalnog načina doživljavanja i reagiranja, ali koja nisu toliko duboka i jaka da bi predstavljala duševnu bolest. Kod psihopatije su najznačajniji defekti u području karaktera i ličnosti, dok su intelektualne funkcije redovito sačuvane. Bu

Psihotehnika, stariji naziv za primijenjenu psihologiju, prvenstveno u području profesionalne orijentacije i selekcije, rada i industrije. Pt

Psihoterapija (grč. psyché = duša i therapeia = liječenje), liječenje mentalnih i psihosomatskih poremećaja i oboljenja pomoću direktnog ili indirektnog psihičnog utjecanja. Metode su psihoterapije raznovrsne kao npr.: sugestija, persuazija, radna terapija, psihoanaliza, terapija igrom, preodgajanje, terapeutski intervju, psihodrama itd. Bu

Psihovitalizam (grč. psyché = duša i lat. vita = život), nazor nekih vitalista da se organska priroda ne može razjasniti bez djelovanja duševnih sila (v. vitalizam).

Psihoza, bolest, a predstavlja dublje duševno poremećenje ličnosti, koje se jasno očituje i u nenormalnom ponašanju i reagiranju bolesnika. (Sinonim: duševna bolest.) Glavne su psihoze: manično-depresivna (v.) i shizofrenija (v.).

Punar-bhava i punar-mrityu (sansk.), ponovno bivanje i ponovno umiranje, učenje o preporađanju bića na osnovu pretpostavki o kontinuitetu moralne uzročnosti i svijesti kao njenog nosioca. Ne pretpostavlja nužno identitet transcendentne duše. — Termini u vezi s teorijom o samsâri (v.), koju usvajaju svi indijski sistemi. Ve

Puritanizam, v. purizam.

Purizam (lat. purus = čist), čistunstvo. Prvenstveno označuje crkveni pravac što ga zastupa stranka protestanata, proizišla iz Calvinove reformacije. Purizam je nasuprot anglikanizmu htio uspostaviti Crkvu u njenoj evanđeoskoj čistoći (puritas) zahtijevajući potpunu nezavisnost od države, strog crkveni odgoj i uvođenja reformiranog crkvenog uređenja. U etici (v.), shvaćanje koje naglašava vrijednost apsolutne čistoće motiva u ljudskom djelovanju, a u jeziku težnju za čistoćom narodnog jezika od tuđica. Naglašeni, a to će reći pretjerani purizam, svagda je zabluda: u etici odražava nerealnu idealističku koncepciju čovjeka, a u jeziku znači osiromašenje, budući da su danas narodni jezici utjecajem civilizacije i kulture obogaćeni internacionalnom terminologijom. F

Puruša (sansk.), čovjek; makrokozmički pratip čovjeka, shvaćen kao duhovni iskon svemira, najprije u vedskim himnama a zatim u sâmkhya filozofiji (v.), gdje postaje osnov dualističkog pogleda na svijet u odnosu prema (materijalnoj) »prirodi« (prakriti). Kao izraz vrhovnog bića i duha u čovjeku postaje simbol odnosa između makrokozmosa i mikrokozmosa. U sâmkhyi je ljudski duh pasivni promatrač ili »svjedok« (sâkšin) aktivne prirode (prakriti), dok je božanski duh i u tom pogledu transcendentan (para- ili uttama-puruša, odn. purušottama). — U vedânti ideja âtmana zamjenjuje prvobitnu predodžbu o puruši i služi panteističkom prevladavanju izvornog indoiranskog dualizma (usp. mazdaizam i gnosticizam). Ve

Q

Qualitas occulta (novolat.), sakriveno svojstvo, nezamjetljiva kvaliteta. Pojam nastao u srednjovjekovnoj i prihvaćen u renesansnoj filozofiji, a služio je za objašnjenje nekih pojava u kojima djeluju tada još nepoznate sile (npr. magnetizam).

Quaternio terminorum (fallacia medii termini), pogreška u silogističkom zaključivanju koja nastaje otuda što je srednji pojam (terminus medius) unutar istog silogizma poprimio dvojako značenje, pa u objema premisama postoje zapravo ukupno četiri umjesto, po pravilu, tri termina (v. silogizam, amfibolia, ekvivokacija, princip identiteta). Pet

Quidditas (novolat.), štostvo (v.).

Quid nimium probat, nihil probat (lat.: tko odviše dokazuje ništa ne dokazuje), pogreška u dokaznom postupku, koja nastaje kad se navodi više argumenata nego što je za konkretni problem potrebno, pa se on više zamućuje nego što se osvjetljava i dokazuje. F

Quid pro quo (lat.): nešto za nešto. Izreka koja označava neki nesporazumak, neku zamjenu, neki misaoni nadomjestak.

Quod erat demonstrandum (lat.): što je trebalo dokazati. To je obično završna formula dokaznog postupka u skolastici.

Quodlibet (lat. quod libet = što je po volji). Na srednjovjekovnim sveučilištima uoči većih crkvenih praznika skupljali su se profesori i studenti na zajedničke diskusije. Tada je svatko mogao pitati što je htio i o tome se raspravljalo. Predmet razgovora nije bio samo o jednoj temi, nego o svemu čega se tko sjetio (quodlibet). Iz takvih diskusija proizišle su i knjige u kojima su bili obrađivani veoma različiti problemi i to u obliku pitanja i odgovora. B

R

Rabulist (lat. rabula = mutikaša), koji izvrće pravi smisao riječi; bukač, brbljavac (v. rabulistika).

Rabulistika (lat. rabula = mutikaša), izvrtanje pravog smisla riječi, kako to kome ide u prilog (naročito u pravnim stvarima). (V. rabulist.)

Racionalan (lat. ratio = um, razum), uman, misaon, razumski, razumskog porijekla, koji pripada umu. Moguće opreke: osjetni, empirijski, iracionalan, intuitivan, metalogički.

Racionalizam (lat. ratio = um, razum), filozofijski prvenstveno spoznajnoteorijski pravac koji teorijske i praktičke probleme promatra i rješava sa stajališta uma (razuma, mišljenja), namjenjujući mu pri tom odlučujuću ulogu i značenje, a zanemarujući sve što je ispod razuma (empirija, historijska ostvarenja), iznad razuma (supraracionalno) i izvan razuma (iracionalno). Kao spoznajnoteorijski pravac racionalizam smatra razum za izvor spoznaje i osnov njene logičke vrijednosti. Za razliku od empirizma (v.) zasniva svu spoznaju na sposobnostima razuma da utvrdi i spozna bitak, smatrajući iskustvo, ako već ne sasvim suvišnim, a ono tek potrebnim uvjetom i poticajem da same razumske sposobnosti dođu do punog izražaja. Ideal racionalizma (kao uostalom i empirizma) jest spoznaja stvarnog svijeta s karakterom nužnosti i općenitosti matematičko-geometrijskih istina. I koliko u tu svrhu empirizam cijeni iskustvo i na njemu zasnovane induktivne sinteze, u želji da im na samom iskustvu pronađe jamstvo logičke nužde, toliko je racionalizam prožet težnjom da pojmovnu analizu i logičku dedukciju učini instrumentom spoznavanja ne samo bivstvenih odnosa u misaono-predmetnoj sferi nego i samoga realnog bitka. Racionalizam, zanoseći se čistim umom, čistom spoznajom u njemu svojstvenoj distanci od »varavog« iskustva, lako poprima obilježje spoznajnoteorijskog idealizma (v. fenomenalizam). Međutim, povezujući se s pretpostavkom logizma da su bitak i mišljenje jednako strukturirani, dolazi u mogućnost da se razvije u smjeru spoznajnoteorijskog realizma (»jednako se spoznaje jednakim«). Pouzdanje u apsolutnu spoznajnu moć razuma i izvan sfere mogućeg iskustva (metafizika) činilo ga je dogmatičnim, a nastojanje da omjeri doseg svojih razumskih snaga — kritičkim (v. kriticizam). Racionalizam je historijski stariji od empirizma s istaknutim predstavnicima u grčkoj filozofiji i u srednjem vijeku. U novom vijeku mu je klasični osnivač Descartes svojom teorijom o urođenim idejama (lat. ideae innatae) kao što su matematički pojmovi, kategorija supstancije i kauzaliteta. Ostali markantni predstavnici: Spinoza, Leibniz, Chr. Wolff, a u kritičkom smislu i Kant. Panlogistički racionalizam zastupa Hegel identificiranjem umnog i zbiljskog. U novijim koncepcijama racionalizma osjećaju se pored ostaloga utjecaji Aristotela, Platona, Leibniza, Kanta, Hegela. Izraz racionalizam kadšto su upotrebljava u širem smislu obuhvaćajući spoznajnoteorijski racionalizam (»racionalizam odozgo«) i empirizam (»racionalizam odozdo«). Racionalizam na ontološkom području postavlja u osnove bitka razumski, logički, umni princip (logos). Racionalizam u etici precjenjuje važnost razuma za moralno djelovanje čovjeka, smatrajući da je dovoljan samo racionalni uvid u ono što je dobro (»krepost je znanje« po Sokratu), zanemarujući udio emocionalno -voljnih momenata (v. intelektualizam). Racionalizam u pravnoj filozofiji, otklanjajući historizam, izvodi racionalnu konstrukciju prirodnog prava kao ap-

straktnu normu za prosuđivanje konkretnih pravnih oblika. Pet

Racionalna psihologija, danas donekle deprecijativan naziv za stariju »nauku o duši«, psihologiju koja se smatrala dijelom metafizike. Iako zasnovana na introspektivnim podacima, racionalna psihologija pristupala je psihičkim činjenicama metodom spekulativnog uopćavanja i tako dolazila — kraj nekih pozitivnih rezultata — i do niza neprovjerljivih zaključaka o »prirodi« duše, o njenoj nedjeljivosti, spiritualnosti, ujedinjenju s tijelom, besmrtnosti itd. Racionalnoj psihologiji suprotstavlja se empirička psihologija, samostalna znanost koja pojedine psihičke fenomene i njihovo jedinstvo u psihičkom životu proučava kombiniranom metodom samoopažanja, objektivnog opažanja i eksperimenta. Kr

Rad (grč. pónos, asholia; lat. labor, molestia, negotium; u nas riječ nastala od *stcsl. rab-ota ili rob-ota)* označava svaku djelatnost koja zadovoljava neku potrebu ili nuždu proizvodeći sredstvo radi njezina zadovoljenja te na taj način ima svoju svrhu izvan sebe. Kao što već pokazuje sama riječ taj pojam ima ponajprije negativno značenje i emocionalni prizvuk zahvaljujući u prvom redu povijesnom kontekstu u kojem je nastao, naime antičkom ropstvu. Pozitivno značenje toga pojma *(poiesis, productio)* obilježava proizvodnju sredstava za život ili *tvorbu,* za razliku od činidbe *(praxis)* kao djelatnosti koja ima svoju svrhu u sebi, kako je to prvi jasno diferencirao Aristotel u *Nikomahovoj etici.* Naime, u robovlasničkom i feudalnom društvu svaka tjelesna djelatnost radi zadovoljavanja životne nužde smatrala se za slobodnjaka i gospodara sramotnom i nedostojnom, te prepuštala robovima i kmetovima, pa nije čudo da je taj stav koji obilježava cijelu zapadnu tradiciju ostavio neizbrisiv trag i u evropskim jezicima. Nasuprot tome, kako neki smatraju, u starozavjetnoj biblijskoj baštini susrećemo posve drugačiji, naime »pozitivan« stav prema radu kada čovjek stvoren na sliku i priliku Božju od njega prima nalog da »sebi zemlju podloži« *(Post.* 1, 28), premda nedugo zatim nailazimo i na stav gdje se trud smatra Božjim prokletstvom i kaznom za istočni grijeh *(Post.* 3, 16, 17). Dok je kršćanski srednji vijek još u znaku napora da pomiri te dvije raznorodne tradicije, u novome vijeku rad poprima opće pozitivno značenje i postepeno biva istoznačan s tehnikom kao sredstvom oslobođenja čovjeka od prirodne nužde i oskudice, pa tako još i Hegel govori o »oslobođenju radom«, dok je u Marxa riječ o *oslobođenju radničke klase.* Naprotiv, pusti pokušaji »humanizacije rada« pretežno imaju palijativno značenje, a povijesno iskustvo našega doba planetarne tehnike izaziva i oštriju kritiku fenomena rada i tehnike koja nipošto ne zaboravlja njihovu »korisnost«, nego upozorava jednako energično da priroda nije samo »sredstvo rada« i da je čovjek prava »svrha od slobode« (v.). Pe

Radikalan (lat. radix = korijen), korjenit, temeljit, koji ide konzekventno do korijena, do osnova same stvari, do onoga najosnovnijega. »Biti radikalan znači zahvatiti stvar u korijenu. A korijen za čovjeka jest čovjek sam« (Marx). Po Kantu i Fichteu može u čovjeku, njegovoj prirodi, biti ukorijenjeno, urođeno i »radikalno zlo«, koje se suprotstavlja njegovu povijesnom, kulturnom i ljudskom oblikovanju (oplemenjivanju njegove unutrašnjosti). K

Radikalizam (lat.), radikalnost, korjenitost neke teorije, prakse, htijenja, mišljenja, djelovanja, politike; beskompromisnost u stavovima, kritici, zastupanju i provođenju svojih ideja, u borbi za njih i dr.; težnja i usmjerenost na temeljitu izmjenu postojećeg stanja prema novim beskompromisno postavljenim principima. K

Radna hipoteza, nedokazana metodička pretpostavka koja se u toku rada postavlja radi znanstvenog objašnjenja neke pojave. Ona je istraživačko pomagalo u znanstvenom radu, pomagalo koje služi kao radni putokaz. Ta se hipoteza (v.) verificira tek naknadno, obično pomoću rezultata dobivenog na osnovu istraživanja koje je provedeno po principu te hipoteze. U toku znanstvenog istraživanja neophodno je potrebno

postaviti niz takvih, u prvi mah nesigurnih i neegzaktnih, misaono-apstraktnih, ali prije svega praktično nužnih hipoteza, pa je »strah pred takvom vrstom hipoteza isto tako dječja bolest npr. fizike, kao i vjera u apsolutnu sigurnost njenih znanstvenih rezultata« (E. v. Hartmann). G

Radnička klasa — klasa modernog (građanskog, buržujskog) kapitalističkog društva koja uz buržoaziju čini glavnu klasu toga društva. Osnovna karakteristika radničke klase je da ona ne raspolaže nikakvim sredstvima za proizvodnju osim svojom radnom snagom. I drugo, ona je u najamnom odnosu prema klasi koja posjeduje sredstva za proizvodnju (buržoaziji, kapitalistima). Radnička klasa je dakle ekonomski i politički otuđena, tj. proizvodi njena rada su od nje otuđeni i suprotstavljaju joj se kao roba, novac, kapital, država. U radničkoj klasi su Marx i Engels vidjeli ne samo osnovnu radnu klasu modernog društva nego i historijsku negaciju kapitalizma i u krajnjoj liniji klasnog društva. Zato je radnička klasa po svom društveno - ekonomskom položaju, bez obzira na njene životne uvjete, ona klasa modernog građanskog društva bez čijeg historijskog angažmana nema prevladavanja suvremenih oblika ekonomskog i političkog otuđenja, tj. najamnih odnosa, klasne zavisnosti i eksploatacije. Nema novih, humanijih ljudskih odnosa bez prevladavanja najamnih i birokratskih odnosa, a to znači i položaja radničke klase kao klase najamnika. Zato i u birokratsko — etatističkim odnosima početnog razvoja socijalizma taj bitni problem i zadatak socijalističke revolucije još nije riješen. V

Rasizam, reakcionarno i nenaučno shvaćanje o nejednakosti ljudskih rasa, o više vrijednim i manje vrijednim rasama. U 19. st. postavili su tu tezu i pokušali je znanstveno objasniti na temelju antropometrijskih izučavanja i tumačenja pojedinih kultura, kao i mehaničkim prenošenjem darvinizma na društveno kretanje, Gobineau, Lapouge, Ammon, Chambrelain i dr. Na bazi tih teorija o arijskoj rasi kao najvrednijoj razvio se zatim u nacionalsocijalizmu (v. fašizam) grubi rasizam koji je germanskoj rasi pokušao ostvariti privilegirani položaj. Rasizam je služio kao moćna ideološka poluga fašističkom imperijalizmu kao i svakom ugnjetavanju i eksploataciji rasa (ideologija američkih robovlasnika, još uvijek prisutna u američkom društvu, kao i ideologija južnoafričkih rasista). V

Rastresenost, stanje smanjene psihičke usmjerenosti (pažnje) na neki sadržaj pod utjecajem sporednih podražaja. Stanje u kojem pažnja nije koncentrirana na neki dio subjektivnog iskustva ili na neku vanjsku pojavu. Fr

Rasudna snaga (njem. die Urteilskraft), kod Kanta stoji u sredini između razuma u užem smislu kao sposobnosti tvorenja pravila i uma u užem smislu kao zaključivanja prema pravilima. Rasudna snaga je sposobnost tvorenja sudova, općenito moć suđenja i rasuđivanja, da li nešto posebno potpada pod neko općenito pravilo ili ne. Ako je pravilo dano a valja ono posebno podvesti pod općenito pravilo, Kant govori o određujućoj rasudnoj snazi. Ako je pak dano ono posebno a valja naći općenito onda je Kant naziva reflektirajućom rasudnom snagom. Da bi rasudna snaga u raznolikosti prirode našla posebne i općenite zakone, priroda mora biti primjerena toj našoj sposobnosti. Tu primjerenost prirode Kant naziva svrhovitošću prirode za rasudnu snagu i uzima je kao subjektivno valjani princip koji vrijedi a priori i omogućuje spoznaju prirode. Naime, da bi rasudna snaga kao sposobnost, koja u pojedinačnim i posebnim oblicima danosti prirode traži zajedničke značajke i općenite zakone, osigurala smisao svoje djelatnosti, ona mora u svojem reflektiranju polaziti od principa da joj je priroda pristupačna, tj. da reflektiranje rasudne snage nije puko ređanje naših predodžaba nego da se u njima otkriva priroda i uređenost njezine raznolikosti, dakako ne kao prirode o sebi nego u njezinoj podudarnosti s djelatnošću rasudne snage. Time nije mišljena nikakva transcendentna svrhovitost prirode nego transcendentalni princip pomoću kojega naše iskustvo i spo-

znavanje dobiva smisao i, štoviše, postiže orijentaciju u svijetu. Pa

Ratio (lat.), isto što i um (v.) za razliku od razuma (intellectus, v.); neki istim terminom označuju oboje (um i razum), a neki čak i samo razum. Također znači isto što i razlog, tj. ono zbog čega ili zašto tvrdimo da nešto jest ili biva tako kako jest ili biva. Shvaćen u ovom posljednjem smislu diferencira se na ratio essendi — razlog bivstvovanja, ratio fiendi — razlog bivanja, isto što i uzrok (v.); ratio agendi — razlog djelovanja, isto što i motiv (v.), ratio cognoscendi — razlog spoznavanja, razlog u užem smislu te riječi. P

Ravnoteža, duševna, metaforički izraz kojim se označuje: a) normalno (»zdravo« psihičko stanje, tj. odsutnost psihopatskih zastranjenja, teških smetnja, defekata ili pretjeranosti u duševnom životu pojedinca (duševno uravnotežen čovjek suprotstavlja se psihopatu, umobolniku); b) povremena ili trajna smirenost duševnog života, tj. odsutnost prejakih emocija, strasti, briga, kompleksa; relativna izjednačenost u intenzitetu i međusobna prilagođenost pojedinih motiva koji ravnaju psihičkim životom. Pod nazivom »ataraksija« duševnu su ravnotežu isticali kao životni ideal mnogi predstavnici starogrčke etike. Kr

Razboritost (grč. phronesis, lat. prudentia), uvid, promišljenost, sposobnost praktičnoga tj. etičkoga i političkog djelovanja, različita kako od znanosti kao teoretske sposobnosti tako i od umijeća kao tehničke ili poietičke sposobnosti. Odlikuje se uvidom u kreposti (v.) kao srednosti što pružaju mjeru praktičnoga djelovanja, slobodom (v.) izbora, odmjerenošću postupaka i njihovu primjeravanju konkretnoj situaciji. Očituje se i kao sposobnost »praktičnoga silogizma«, etičkoga i političkoga zaključivanja te donošenja odluke ugledajući se na primjere uglednih i glasovitih ljudi, te prosuđivanja zahtjeva i normâ praktičnoga djelovanja kojima je svrha blaženstvo (v.) kao najviše dobro u životu pojedinca u skladu sa zajednicom. Pe

Razgovijetan je neki sadržaj svijesti (predodžba, pojam, sud) koji se oštro razlikuje od ostalih sadržaja, odnosno sadržaj kojega se dijelovi (elementi) jasno razabiru. Riječ razgovijetan često se još od Descartesa pa naovamo upotrebljava u izrazu »jasno i razgovijetno« (lat. clare et distincte) u smislu pretpostavke za uspješno napredovanje u logičko-spoznajnom nastojanju. Pet

Razlog, osnov, uporište na kojemu se zasniva logičko-spoznajna valjanost nekog rada. Razlog može biti neki iskustveni ili misaoni podatak (sud, premise), a njime obrazloženi sud jest posljedak. Logičko mišljenje jest u biti svojoj razložno mišljenje (v. princip dovoljnog razloga, argument, dokaz). Valja razlikovati logičku vezu »razlog-posljedak« od realne, ontološke veze »uzrok-učinak (posljedica)«. Pet

Razmjenska vrijednost, jedan od temeljnih pojmova političke ekonomije koji ukazuje na pojavni oblik vrijednosti robe. (Kod nas se prije upotrebljavao termin »prometna vrijednost«). Robe se ne mogu izjednačavati po svojim razlikama, upotrebnoj vrijednosti (v.), nego po onome što je u njima zajedničko, po apstraktnom ljudskom radu koji je opredmećen, materijaliziran u njima. Zato se razmjenska vrijednost u prvom redu ispoljava kao kvantitativni odnos, a u sebi sadržava određeni društveni odnos. U kapitalizmu je to odnos vlasnika sredstava za proizvodnju i radnika koji stvara tu vrijednost. U tom društvu koje proizvodi samo za tržište interes kapitaliste je da raspolaže što većom sumom razmjenske vrijednosti koja se na tržištu može pretvoriti u novčani kapital. V

Razum, u svakidašnjem značenju: sposobnost razboritog (»zdravog«, pravilnog, logičnog, kritičkog) mišljenja i rasuđivanja; uglavnom isto što i pamet, um, razbor. U filozofskoj literaturi domaćim izrazom »razum« zamjenjuje se nekoliko stranih izraza, npr. grč. nus, diánoia, lógos, lat. intellectus, ratio, njem. Verstand itd. Razlikovanje razuma od »uma« — uobičajeno u nekim filozofskim razmatranjima — vuče svoj korijen iz Aristotelova suprotstavljanja recep-

tivno-sintetičke misaone moći (nus pathetikós) aktivno-oblikovnoj (nus poietikós). Dvojnost logičke aktivnosti održana preko skolastike (intellectus possibilis, intellectus agens) odrazila se na poseban način u Kantovoj spoznajnoj kritici, gdje »razum« (der Verstand) znači apriorne funkcije (čiste zorove prostora i vremena i kategorije) kojima se osjetni utisci pretvaraju u predmete iskustva, pojmove i sudove, dok je »um« (die Vernunft) razina »direktivnih ideja«, najviših jedinstava, vrhovnih usmjerenja misaone djelatnosti. U psihološkom smislu »razumski« (racionalni) se doživljaji često suprotstavljaju »iracionalnima« (nagonima, čuvstvima, težnjama). Kr

Razumijevanje, 1) uočavanje logičnog sadržaja nekog simboličkog izraza; npr. povezivanje riječi nekog jezika s njenim značenjem, govornog ili pisanog teksta s njegovim smislenim sadržajem (mišlju, činjenicom, situacijom itd.); 2) razvijanje nekog izoliranog smislonosnog elementa (opažanja, podatka i sl.) smislenim vezama do cjelovitog logičkog uvida u njegovo značenje, svrhu, vrijednost itd. (npr. razumijevanje nekog događaja iz historijske situacije; razumijevanje nekog čina iz psihičke strukture ličnosti). Kr

Razumijevanje (njem. Verstehen), shvaćanje značenja i smisla, što se najprije očituje u govoru (v.) kao razumljenom bitku koji prožima sve odnose povijesnoga čovjeka spram svijeta, i s kojim je povezan niz srodnih pojmova. Tako se put razumijevanja od nacrta mogućnosti neke pojave do shvaćanja njezina smisla zove *izlaganje,* metodički ispravno prema pravilima poduzeto izlaganje zove se *tumačenje ili interpretacija* (hermeneia), a nauka o umijeću izlaganja i teorija interpretacije koja vodi razumijevanje zove se *hermeneutika* (v.). U novije doba razumijevanje je došlo u središte znanstveno-metodičkoga interesa historizma (v.), razumijevajuće i duhovnoznanstvene psihologije Diltheya i Sprangera: to je metodički poduzeto shvaćanje duševnih i duhovnih smislenih sadržaja kao tipičnih osobnih izraza doživljaja svijeta. Kao specifičan način spoznaje duhovnih znanosti razumijevanje se onda suprotstavlja objašnjenju (Erklären) kao metodi spoznaje prirodnih znanosti, i dok predmete razumijevanja obilježava jednokratnost i individualitet, predmete objašnjenja karakterizira opća zakonitost. U svojoj fundamentalnoj ontologiji kao hermeneutici tubitka (opstanka) Heidegger je radikalizirao hermeneutički problem i prvi put razumijevanje odredio ne više kao vrstu spoznaje različitu od objašnjenja, nego egzistencijalno-ontološki kao »bitak vlastite mogućnosti«, egzistencijal koji izvorno prožima sve načine bitka tubitka, i moment koji zajedno s nahođenjem (raspoloženjem) i govorom čini cjelovitu egzistencijalnu strukturu onoga Tu kao bitka-u-svijetu. Kao mogućnost najizvornijega spoznavanja razumijevanje otkriva *kružnu strukturu,* no taj *hermeneutički krug* nipošto nije neki circulus vitiosus nego ima *pozitivan* ontološki smisao. Naime razumijevanje pretpostavlja pred-razumijevanje u kojemu je sadržana povijesna uvjetovanost vlastita iskustva svijeta, i u isti je mah nacrt (nabačaj) u kojemu se tubitak otvara vlastitim budućim mogućnostima, pa se na taj način u tom krugu očituje i *povijesnost* čovjeka kao *simultanost* prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Gadamer je svoju filozofsku hermeneutiku također nadovezao na zbivanje opstanka ali i na iskustvo umjetnosti: razumijevanje nikada nije neki stav ili postupak subjekta, nego *djelatnopovijesno zbivanje* (Wirkungsgeschichtliches Geschehen). Smisleni sklop njegov ili *horizont* određen je predajom koja obilježava i horizont tumačenja u koji se uklapa ono što ima da bude protumačeno, te ovi momenti čine cjelinu. No baš zato ni hermeneutička refleksija nikada ne može preskočiti vlastitu povijesnost, te u *vremenskom razmaku* ne vidi nikakvu prepreku ispravnom razumijevanju, nego pozitivnu šansu *stapanja horizonata.* Ako je i sama istina na taj način pojmljena kao svagda povijesna, time ona nije prepuštena »relativizmu«, nego je samo osvještena vlastita »pristranost«, pa je time i *metoda* kao način spoznaje egzaktnih znanosti shvaćena samo

kao jedan poseban vid razumijevanja, ali nipošto kao jedini izvor i iskustvo istine. Takvi ne-znanstveni načini iskustva istine u prvom su redu umjetnost i kultura. U povijesnom pogledu razumijevanje kao temelj hermeneutike ima stare korijene već u homerskoj i biblijskoj hermeneutici. Aristotelov pojam *razboritosti* (phronesis) kao specifične *praktične spoznaje* koju obilježava dobro promišljanje i vjerodostojnost tek je suvremena hermeneutika prepoznala kao svoj pravi izvor i uzor. Kao umijeće čitanja, izlaganja i tumačenja tekstova pojam razumijevanja svoju izobrazbu zacijelo duguje pravnoj i filološkoj, a najviše biblijskoj hermeneutici u novome vijeku od našega Matije Vlačića *(Clavis scripturae sacrae,* 1567) do Spinoze, preko romantičke hermeneutike Schleiermachera i Diltheyeva historizma sve do diskusije između hermeneutike i kritike ideologije u našim danima. Pe

Reakcija, 1) (psih.) mišićna kontrakcija, sekrecija žlijezda ili bilo koja promjena u organizmu izazvana podražajem; 2) soc. društveni pokret koji djeluje protivno od dominantne tendencije, socijalne evolucije ili napretka.

Realan (lat. res = stvar), stvaran, koji objektivno zbiljski postoji. Pojam realan označuje postojeće u stvarima i neovisno od svijesti. Suprotan je pojmu idealan, koji znači nešto samo pomišljeno, što samo u mišljenju postoji.

Reali, po filozofu Herbartu posljednji, jednostavni, nepromjenljivi zbiljski faktori bitka.

Realidealizam ili idealrealizam, učenje koje želi pomiriti realizam (v.) i idealizam (v.) tvrdeći da je idealno ujedno realno (Schelling) ili da su realno i idealno nerazdvojno povezani (Schleiermacher). Fenomenalizam (v.) je također oblik idealrealizma, odnosno realidealizma, jer tvrdi da oblici mišljenja odnosno spoznaje za svoju osnovicu imaju realitet, koji tek na sebi osebujan način preoblikuju. Realitet neovisno od spoznajnog subjekta postoji, ali ga svijest doživljava kao svoj doživljaj, prema svojim (dakle idealnim) mogućnostima. F

Realist, pristalica realizma (v.) u filozofiji; u umjetnosti označuje taj termin umjetnika koji život prikazuje onakav kakav jest, a u politici i svakodnevnom životu onoga koji se ne zanosi idejama i neostvarljivim željama, nego uzima život trijezno i kritički onakvim kakav on jest. F

Realističan, u smislu realizma (v.), koji odgovara realnosti (v.).

Realiter (novolat.), stvarno, u stvari, doista.

Realitet (njem. die Realität), isto što i realnost (v.).

Realizacija (lat. realis = stvaran), ostvarivanje, ostvarenje; čin kojim nešto što je najprije bilo samo zamisao, ideja ili ideal, postaje realno (stvarno); također rezultat toga čina, ono što je takvim činom postalo realno (v.); ostvarivanje jedne zamisli. P

Realizam (lat. res = stvar, realis = stvaran), filozofski nazor koji se javlja na različitim filozofskim područjima, u značenjima koja su srodna ali se ne mogu svesti na jedno osnovno. U srednjovjekovnoj logici (pojmovni realizam) — učenje koje se suprotstavlja nominalizmu (v.) i konceptualizmu, a prema kojem opći pojmovi, odnosno općenitosti (universalia), postoje realno. Prema ekstremnom srednjovjekovnom realizmu, koji se inspirira Platonom, općenitosti postoje kao ideje u božjem umu prije pojedinačnih stvari (»ante res«); prema umjerenom realizmu, koji je bliži Aristotelu, one postoje u samim stvarima (»in rebus«). Najistaknutiji su predstavnici tog realizma Guillaume, Anselmo, Albert i Toma. — U spoznajnoj teoriji (spoznajnoteorijski realizam) — pravac koji se suprotstavlja idealizmu (v.), a tvrdi da postoji realnost, vanjski svijet nezavisan od čovjekove svijesti, i da čovjekova svijest u procesu spoznaje tu realnost, onakvu kakva ona jest, odslikava (kopira, odražava, prenosi, opisuje). Realisti u tom smislu jesu, na primjer, Aristotel, Locke, francuski materijalisti 18. st. i mnogi drugi. U spoznajnoteorijskom realizmu razlikuje se naivni i kritički realizam. Naivni realizam smatra da su naše predodžbe i pojmovi pasivni odraz ili slika realnih predmeta, i da su stvari upravo tako kakve opaža-

mo i zamišljamo, ili bar da nema bitne razlike između realnosti i naše slike o njoj. Kritički realizam smatra da između naših misli i stvari postoje sličnosti ali i bitne razlike, a napose da, pored takvih aspekata ili elemenata naše spoznaje kojima odgovara nešto u stvarnosti, ima i takvih koji su čisto subjektivni. Svojevrsna je varijanta realizma neorealizam koji se razvio u anglo-američkoj filozofiji na početku 20. st. i koji, nastojeći da prevlada dualističnost kritičkog realizma, tvrdi da su stvari nezavisne od spoznaje, ali kad su spoznate, identične su s idejama duha. Neorealizam su, među ostalim, zastupali G. E. More i S. Alexander u Engleskoj, a R. B. Perry i W. P. Montague u Americi. Nasuprot neorealistima usavršenu varijantu kritičkog realizma zastupali su R. V. Sellars, G. Santayana, A. O. Lovejoy. — U filozofiji J. F. Herbarta (metafizički realizam) — teorija po kojoj su posljednji elementi svijeta nematerijalni atomi — »reali«. U estetici i umjetnosti, estetska koncepcija po kojoj umjetnost treba da prikaže stvarnost onakvu kakva jest, odnosno pravac koji nastoji da prikaže stvarnost onakvom kakva jest. — U politici i u svakodnevnom životu — otprilike isto što i »trezvenost«, hladno i objektivno, racionalno ocjenjivanje ljudi i događaja, suzdržavanje od postupaka koji nemaju izgleda na uspjeh. Ovako shvaćeni realizam neki smatraju vrlinom, a neki manom. P

Realna definicija, zapravo prava definicija (objašnjenje stvarnog sadržaja nekog pojma), za razliku od nominalne definicije (objašnjenje riječi). (V. definicija.)

Realna dijalektika, a) dijalektička (v.) teorija koja se nasuprot dijalektici pojma (Fichte) ili transcendentalnoj dijalektici (Kant) odnosi na stvarnost, prirodu i povijest. Hegelova dijalektika, iako dijalektika pojma, ujedno je i realna dijalektika, jer su za njega bitak i ideja identični, te je dijalektika pojma ujedno i dijalektika realiteta (logika je ontologija). Marksistička koncepcija dijalektike isto je tako realnodijalektička. Engelsovo je mišljenje da je kod njega i Marxa »dijalektika svedena na nauku o općim zakonima kretanja, kako vanjskog svijeta tako i ljudskog mišljenja: dva reda zakona, koji su u stvari istovjetni, ali po svom izrazu utoliko različiti ukoliko ih čovječja svijest može svjesno primijeniti, dok se oni u prirodi, a dosad velikim dijelom i u ljudskoj povijesti, ostvaruju na nesvjesni način, u obliku izvanjske nužnosti, usred beskrajnog niza prividnih slučajnosti« (L. Feuerbach i kraj njemačke klasične filozofije). U marksizmu inače postoje oštre kontroverze oko koncepcije realne dijalektike u vezi s pitanjem dijalektike prirode. Dijelom i na tim kontroverzama zasnivaju se različiti pravci u marksističkoj filozofiji. V

Realno (lat. realis = stvaran), stvarno. Ima više bliskih ali ipak različitih značenja, npr.: ono što jest, bivstvujuće uopće; ono što je poput stvari; ono prostorno-vremensko nasuprot idealnom kao neprostornom i izvanvremenskom; ono što se ostvarilo nasuprot onom što je samo moguće; ono zbiljsko nasuprot prividnom; ono autentično nasuprot neautentičnom; ono životno nasuprot beživotnom; ono što egzistira u skladu sa svojom biti nasuprot onom kod čega postoji rascjep između faktične egzistencije i biti itd. Kod nekih filozofa točno je fiksirano neko od navedenih značenja ovog termina, dok je kod drugih termin višeznačan ili neprecizan. Suprotni pojmovi: irealno (v.), idealno, fantazijsko (v.), imaginarno (v.). P

Realnost (novolat. realitas = stvarnost), svojstvo onoga što je realno; također cjelokupnost svega što je realno (v.), što postoji; za razliku od onoga što je samo predočeno ili pomišljeno, ontologična osebičnost, neovisna o svjesnoj doživljajnosti, zbilja. Neki razlikuju fizičku realnost (cjelokupnost svih fizičkih predmeta ili stvari) od psihičke realnosti (cjelokupnost svih psihičkih doživljaja). Govori se također o materijalnoj realnosti (cjelokupnost svega što je materijalno), o objektivnoj realnosti (cjelokupnost svega što postoji »objektivno«, nezavisno od čovjekove svijesti), o subjektivnoj realnosti (cjelokupnost onoga što pojedinac zamišlja

kao realnost) itd. Suprotno: nerealnost, nešto nezbiljsko. P

Receptivan (lat. recipere = primati), prijemljiv, sposoban da prima određene utiske, primajući. Suprotni pojmovi, produktivan, aktivan, spontan.

Receptivitet, osobina nekog sistema ili organizma da ga mogu podražiti određeni oblici energije.

Recesivno obilježje, naslijeđena osobina koja ostaje latentna (skrivena) zbog toga što je potisnuta od druge dominantne osobine (v. dominantan).

Reciprocitet (lat. reciprocus = istim se putem vraćajući), uzajamnost, uzajmičnost, naizmjeničnost, međusobnost, međusobna uvjetovanost.

Recipročan (lat. reciprocus = istim se putem vraćajući), uzajaman, uzajmičan, naizmjeničan, međusoban, međusobno uvjetovan. Recipročni su pojmovi i sudovi koji su ekvipolentni (v.).

Recta ratio (lat. po grč. orthós lógos), pravi um, ispravan razum koji pogađa ono pravo, naročito na moralnom području; kod stoika označava opći svjetski zakon, od prirode zajednički ljudima i bogovima, kojemu se mudrac svjesno podvrgava; prirodni zakon. Pet

Rečenica: jedinica saopćenja; jezični izraz (jednočlan ili višečlan, potpuno dorečen ili eliptičan) koji uključuje predikativnu sintagmu, tj. sadrži bilo kakav element izjave (saopćenja) o nekom — izričito spomenutom ili pretpostavljenom — predmetu, odnosu, činu, zbivanju, izjavi, zamisli, situaciji. Kao odraz različitih mentalnih stanja, rečenica može izricati suđenje (konstataciju, logičku determinaciju), vjerovanje, ocjenjivanje (vrednovanje), htijenje (zapovijed, zahtjev), želju, čuvstvenu angažiranost (zanos, čuđenje, bijes itd.) ili takav stav u kojemu se neka moguća predikacija poriče, stavlja u sumnju, izlaže kao moguća, fiktivna ili upitna, tj. ovisna, o nekom traženom saopćenju (informaciji). Ako je predmet o kojem izjava vrijedi izrečen, on se naziva subjektom rečenice, a izrečena izjava tvori rečenični predikat. Ako je predikat imenska riječ, ona je često vezana sa subjektom tzv. kopulom — glagolskim oblikom nepotpuna smisla koji ističe njenu specifičnu predikatnu ulogu. U tzv. »raširenoj« rečenici subjektni ili predikatni član može biti dopunjen dodacima (dopunama) kao što su: atribut, atributna sintagma, apozicija; predikatni član (najčešće glagol) može biti proširen (pobliže određen) priloškim oznakama, a i objektom, specifičnim dodatkom koji označuje »podnosioca subjektove radnje«, odnosno predmet na koji je proces predikatnog glagola usmjeren; svaka opet rečenična dopuna može imati i svoje vlastite dopune. U mnogim rečenicama saopćenje je reducirano tako da rečenici formalno (u gramatičko-analitičkom smislu) nedostaje bilo subjekt, bilo predikat, bilo neka od dopuna ili čak više članova odjednom (besubjektne, krnje, eliptične rečenice, npr.: Grmi. Vatra! Samo to! Da! Možda.). U takvim se rečenicama formalno izostavljeni članovi podrazumijevaju bilo iz okolnosti koje su zajednički uočljive ili poznate onima koji razgovaraju, bilo iz onoga što je prethodno rečeno, bilo iz smislenih elemenata koje izgovorena riječ kao jezični oblik implicira (npr. lice u glegolskim oblicima, različite vrste odnosa u padežima imenskih riječi itd.). Logička analiza rečenice u različitim jezicima pokazala je: 1) da struktura rečenice implicira neke spoznajnoteorijske (pa i ontološke) pretpostavke (tako npr. indoevropska rečenica implicira među ostalim ideju »supstancije« kao »nosioca« svojstava i ishodišta uzročne aktivnosti); 2) da je čisti logički sadržaj rečenice redovito kompliciran i zamućen specifičnim jezičnim (mimologičnim) semantičkim adneksima i tendencijama. Takva opažanja dovela su u novije vrijeme do pokušaja da se znanstvene izjave (posebno u logici i matematici) umjesto rečenicama izražavaju formulama građenima od jednoznačnih logičkih simbola (logistika, matematska logika). Kr

Red (grč. táksis; lat. ordo), bilo koji ustaljeni odnos među stvarima, osobama i stanjima koji se dade izraziti kao pravilo ili zakon.

Ideju sveopćeg reda Grci su izražavali i terminom kozmos imajući pred očima svijet kao sklop ustaljenih odnosa. Na ovu ideju prirodnog reda oslanja se ideja logičkog i moralnog reda u kojoj su zadane samo norme a njihovo izvršenje figurira kao čovjekov zadatak. Teorijom reda, odnosno filozofijskim utemeljenjem reda bavili su se gotovo svi veliki filozofi, posebno Aristotel, Plotin, Augustin, Toma Akvinski, Spinoza, Leibniz, Kant, kao i istaknuti predstavnici suvremene filozofije matematike. Z

Reductio ad absurdum, v. deductio ad absurdum.

Redukcija (lat. reductio = vođenje natrag), u logici svođenje druge, treće i četvrte silogističke figure (v.) na prvu, koju Aristotel (kao poslije i Chr. Wolf) smatra jedinom savršenom figurom, jer samo kod nje nisu potrebne nikakve pomoćne operacije da se pokaže nužnost zaključka. U filozofiji: svođenje pojedinih spoznaja na zajednički princip, pojedinačnoga na opće. U matematici: smanjivanje neke veličine u određenom odnosu. S

Redukcionizam je filozofijsko stajalište koje svodi sve spoznaje na neke prvotne i zajedničke principe (v. redukcija). Gr

Refleks (lat. reflecto = odrazujem), 1) *Bezuvjetni refleks* je jednostavna motorna ili sekretorna reakcija koja se osniva na nasljeđu a odvija se određenim putovima. Npr. stiskanje zjenice pod utjecajem pojačanja svjetla koje dopire u oko (tzv. pupilarni refleks), ispružanje potkoljenice kad se zada lagan udarac pod iver na koljenu (tzv. patelarni refleks) itd. Bezuvjetni su refleksi karakteristični za vrstu, slabo su promjenljivi, a centri se za bezuvjetne reflekse nalaze gotovo isključivo u nižim živčanim strukturama (leđnoj moždini i moždanom deblu). 2) *Uvjetovani refleks* je motorna ili sekretorna reakcija koja se osniva na vezama između receptora i efektora, stečenim u toku individualnog života. Uvjet da se stekne neki uvjetovani refleks jest asocijacija nekog za određenu reakciju prirodno nedjelotvornog podražaja s bezuvjetnim podražajem za tu reakciju. Zbog češćeg povezivanja bezuvjetnog podražaja s nekim drugim podražajem moći će i taj drugi podražaj sam izazvati reakciju koju izaziva bezuvjetni podražaj. Npr. bezuvjetni podražaj za refleks slinjenja je mehanički podražaj receptora u sluzokoži u ustima. Ali kako tom podražaju redovito prethodi zamjedba hrane, to će nakon nekog vremena i sama zamjedba hrane izazivati pojačano izlučivanje sline. Uvjetovani refleksi lako gasnu ako se uz uvjetni podražaj s vremena na vrijeme ne daje i bezuvjetni podražaj. Prema mišljenju nekih autora (I. P. Pavlov) učenje i iskustvo životinja, a i čovjeka, osniva se na mehanizmu uvjetovanih refleksa. Bu

Refleksija (lat.), misaono, razumsko osvrtanje na doživljavanje; pomišljanje, razmišljanje, rasuđivanje. Refleksija je zapravo viši stupanj svjesnosti, »znanje o znanju«, misaono promatranje svjesne aktivnosti i njenih ostvarenja, pri čemu je težište pažnje pomaknuto s prvotnih objekata na sam subjekt i njegov, bilo teorijski bilo praktički, odnos prema objektima. Refleksija je značajni izvor spoznaja o psihičkim činjenicama (v. introspekcija), te o logičkim zakonitostima svijesti uopće. Pet

Refleksivan (lat.), 1) koji se očituje u refleksiji (v.); refleksivni pojmovi po Kantu su pojmovi odnosa u kojima mogu zajedno pripadati pojmovi u jednom stanju svijesti (jedinstvo i različnost, skladnost i razrožnost, nutrina i vanjština, materija i forma, odredivo i određenje). To su pojmovi o pojmovima na bazi zrenja, nastali usporedbenom refleksijom, te se za razliku od kategorija ne mogu primijeniti na predmet spoznaje a da se poput Leibniza ne zapadne u tzv. »amfiboliju refleksnih pojmova«; refleksivni moral — etičko stajalište koje zasniva moralno djelovanje na razumskom prosuđivanju, a ne na neposrednom čuvstvu; 2) u psihofiziološkom smislu: nehotičan (pokret), na bazi refleksa (v). Pet

Refleksologija, psihološka škola koja nastoji osnovati psihologiju isključivo na objektivnim podacima fiziologije i ponašanja. Refleksologija, slično kao i kasnije behaviori-

zam (v.), odbacuje podatke do kojih se može doći introspekcijom (v.). Refleksologija je neko vrijeme dominirala u sovjetskoj psihologiji (Bechterew, Kornilov) kao reakcija na idealistički orijentiranu introspektivnu psihologiju. (Sinonimi: psihorefleksologija, objektivna psihologija, reaktologija.) Bu

Reflektirati (lat. re-flectere): natrag savijati ili zavijati. U fizikalnom smislu reflektirati znači održavati, odslikavati ili odbijati zrake ili valove. U filozofskom smislu znači nešto predomišljati, promišljati, misliti sama sebe, tj. kada duh, um ili spoznaja ne spoznaje izvanjske predmete nego se okreće sebi, razmišlja o samom mišljenju i njega uzima za svoj predmet te na taj način dolazi do »znanja o znanju« i samosvijesti (v.). Pe

Refutacija (lat. refutatio = pobijanje), dokazni postupak u kome se otklanja održivost neke teze, dokazivanje neistinitosti.

Regresivan (lat. regressus = nazadak), označava u logici kretanje mišljenja od posebnog k općem, od uvjetovanog k uvjetovanosti, od posljedica k uzrocima.

Regressus in infinitum (lat.): vraćanje u beskrajnost, u neizmjernost. U logici misaoni put koji se u beskonačnom nizu kreće od pojedinačnog i posebnog k općenitom, koji od posljedica kreće k sve daljim i daljim, sve osnovnijim uzrocima neke pojave, ali se ti uzroci povezuju u beskraj. Suprotan je regressus in finitum, koji ima završetak u jednom konačnom nizu. F

Regularan (lat. regula = mjerilo, pravilo), pravilan. Tako se u znanosti i filozofiji naziva onaj fenomen koji se, iako pojedinačan, može podvesti pod jedno opće (generalno, v.) pravilo. Pojedinačno koje se javlja samo jednom i zasebno naziva se singularnim.

Regulativan (lat. regula = mjerilo, pravilo), naziva se po Kantu princip uma, koji ne predstavlja samu spoznaju nego ono što usmjeruje putove ljudske spoznaje. Npr. ideja svrhovitosti. Često se regulativni principi u znanosti nazivaju »radnim hipotezama«. Suprotno: konstitutivan (v.).

Reinkarnacija (lat. reincarnatio = ponovno utjelovljenje), ponovno vraćanje duše u zemaljsko tijelo. Prema spiritističkom učenju duša poslije smrti provodi neko vrijeme na drugom svijetu, a potom opet silazi na Zemlju da se sjedini s jednim novim ljudskim bićem. Slično je učenje i o metempsihozi (v.), samo s tom razlikom što se pod metempsihozom razumijeva takvo selenje duše kod kojega se ona sjedinjuje i s različnim životinjskim tjelesima radi očišćenja od grijeha što ih je počinila u pređašnjem životu. U seobu duša vjerovali su npr. pitagorovci i Platon, a isto tako sačinjava ona bitan element budističke i nekih drugih religija. S

Rekognicija (lat. recognitio = prepoznavanje), akt svijesti pomoću kojega se spoznaje da je sadržaj neke nove predodžbe identičan sa sadržajem jedne prijašnje predodžbe. Rekognicija je funkcija važna ne samo po sebi, nego igra važnu ulogu i u proizvođenju svih kompliciranih sadržaja predodžbe, jer svijest pri tom mora biti sigurna da su svi sastavni dijelovi te predodžbe identični s predodžbama koje su se prije toga razvile. (v. i aprehenzija). S

Rekurencija (lat. recurrentia = trčanje natrag), povratni niz čiji se krajnji član poklapa s početnim i čija se evolucija završava time da iznova započne (v. rekurentan). S

Rekurentan (lat. recurro = trčim natrag), povratan, koji se vraća natrag (v. rekurencija). S

Relacija (lat. relatio) — odnos, odnošenje između bivstvujućeg (stvari, pojava itd.). Relacija je shvaćena još od Aristotela kao jedna od kategorija bivstvujućeg. U kasnijoj filozofiji relacija, kao i ostale kategorije shvaćaju se i kao subjektivne i kao transcendentalne forme (Kant, v. kategorije). U formalnoj logici sudovi relacije su kategorički, hipotetički i disjunktivni. Relacionalna logika ili logika relacija je dio i tvorevina matematske logike (v.). V

Relativan — uvjetovan, u odnosu prema nečemu. Suprotno: apsolutan, bezuvjetan. Nešto je relativno kad nije zasnovano u sebi samom, nego u odnosu na nešto drugo. U

spoznajnoj teoriji se govori o relativnoj i apsolutnoj istini (v.). V

Relativizam je učenje u spoznajnoj teoriji po kojem se mogu spoznati samo odnošenje i odnosi među stvarima ali ne one same; također i učenje po kojem ne postoji nikakva apsolutno važeća spoznaja neovisno od spoznavajućeg subjekta. Radikalni relativizam vodi preko skepticizma do ukidanja pojma istine. Relativizam u etici znači nijekanje općih i apsolutno važećih ćudorednih vrijednosti i normi s obzirom na njihovu povijesno ograničenu vrijednost i različitost, i povijesnost razvoja pojedinačnih naroda i kultura. Gr

Relevantan (lat.), znatan, važan, bitan, značajan, odlučujući, suvisao, svrsishodan. Suprotno: irelevantan.

Remotivan (lat. remotus = udaljen, dalek) jest sud koji isključuje određeni subjekt iz sfere izvjesnih predikata.

Reproducirati (lat. reproducere), u psihologiji znači ponavljati prije doživljeni svjesni sadržaj, što omogućuje dispozicija pamćenja. U tehnici se time označava ponovno stvaranje ili umnožavanje.

Reprodukcija (lat), ponovno stvaranje, ponavljanje. U psihološkom smislu označava, na temelju pamćenja odnosno sjećanja, obnovljeni duševni doživljaj. U umjetnosti i tehnici ovaj pojam znači umnožavanje slika i spisa.

Repugnancija (lat), suprotstavljanje, sukob, suprotnost, protivrječje, opozicija, antiteza.

Repulzija (lat. repellere = odbiti, odagnati), odbijanje, odbojnost. U prirodnim znanostima, sila suprotna privlačnosti (atrakciji, v.), koja djeluje kao pokretač u kretanju atoma, a onda i u kretanju materije uopće.

Respektivan (lat. respectivus), odnosni, dotični, uzajamni, obostrani, koji se tiče određene pojave lica, događaja, s obzirom na nešto.

Restrikcija (lat. restrictio = stezanje), ograničavanje opsega nekog pojma ili suda.

Retencija (lat. retentio od retinere = zadržati, zaustaviti) je u Husserlovoj fenomenologiji (v.) jedan od konstitutivnih momenata unutar-vremenske svijesti. Skupa s protencijom i sada(šnjošću) retencija čini temporalnu strukturu unutrašnje doživljenog vremena. Retencija je svijest proticanja vremena u prošlost kao što je protencija svijest proticanja vremena u budućnost. Retencija i protencija kao svijest imanentno doživljenog vremena pripadaju vremenskoj dimenziji sadašnjosti, ali svijest o trajanju vremena nastaje tek kada ona nadmaši punktualnu sadašnjost pomoću protencije u budućnost i pomoću retencije u prošlost. Budući da je svaka retencija retencija nekog proteklog sada, kojemu pripada retencija; koja ga slijedi itd., nastaje neprekidnost (kontinum) u kojoj je svaka retencija retencija retencija. Neprekidnost retencija nije jednostavno linearno oticanje nego čini neprekidnost koja se pomiče u sebe. Zahvaljujući tome u sadašnjosti je svijest o prolaženju i prošlosti dana svagda zajedno. Budući da svi akti naše svijesti protječu u vremenu i time pretpostavljaju retenciju kao onu koja konstituira vrijeme, retencija nije niti intencionalni akt naše svijesti niti njegova reprodukcija. Kada bi ona bila jedno ili drugo tada bismo bili izloženi beskonačnom regresu. Stoga retencija i unutarnja vremenska svijest općenito prema Husserlu čine pasivnu svijest, tj. takvu svijest u kojoj subjektivnost proniče svoju vremenost a da nije predmetno intendirana. Pa

Retorika (grč. retorike), govorništvo, govornička vještina, nauk o principima pravilnog govorenja, koji se mijenjaju prema svrhama svake govorne cjeline. U grčkoj je filozofiji retorika sačinjavala dio logike, a osnovali su je sofisti.

Retrospektivan (lat. retro = natrag, unazad i specto = gledam): koji gleda unatrag. Metodički postupak kojim se posljedice nastoje protumačiti i razumjeti iz uzroka što su im prethodili.

Reverzibilan (novolat. reversibilis = povratan), koji se može okrenuti, preokretljiv. Tako se naziva neki tok ili proces koji može teći, koji se može odvijati i obrnutim smjerom. Suprotno: ireverzibilan (v.).

Revizionizam (lat. revisio = provjera, pregled), struja u marksizmu i radničkom po-

kretu koja u osnovi napušta sve bitno u marksističkom učenju. Nastala potkraj 19. st. u njemačkoj socijaldemokraciji; najpoznatiji predstavnik tog pokreta bio je E. Bernstein. U teoriji je on zahtijevao napuštanje materijalističke dijalektike, socijalizam nije shvaćao kao nužni rezultat klasne borbe proletarijata i ujedno je tvrdio da kapitalizam može izbjeći sve ono što marksizam smatra da ne može (krize, ratove, depresije itd.). Protiv ove forme revizionizma naročito su ustali R. Luxemburg, F. Mehring, G. V. Plehanov, A. Bebel i dr. Na filozofskom području taj je revizionizam težio povezivanju Marxove i Kantove filozofije, što su naročito zastupali Z. Woltmann, M. Adler, K. Vorländer, uz rezolutno odbacivanje materijalističke dijalektike. Druga pojava revizionizma nastala je u Rusiji nakon sloma revolucije od 1905. Među nekim rukovodiocima ruske socijaldemokracije pojavila se sumnja u marksizam, pa su Marxov materijalizam pokušali zamijeniti empiriokriticizmom (v.), idealističkom filozofijom koja je u to vrijeme uzimala maha. Protiv ove forme revizionizma naročito su ustali Plehanov i Lenjin koji je u poznatom djelu »Materijalizam i empiriokriticizam« (1909) teoretski pokazao njegovu neodrživost. Treći oblik revizionizma nastao je u SSSR-u nakon pobjede staljinizma. Uzroci su mu etatiziranje i birokratiziranje društvenih odnosa što je rezultiralo u ideološkom monopolu državne birokracije koja je, da bi opravdala postojeće stanje, revidirala neke bitne stavove klasika marksizma u učenju o državi, partiji, socijalizmu, revoluciji itd. (v. staljinizam). Svojom dogmatskom i nepravilnom interpretacijom marksizma taj je revizionizam u posljednjih dvadesetak godina veoma negativno djelovao na razvoj radničkog pokreta. U borbi protiv tog revizionizma dosad su najveći teret ponijeli jugoslavenski komunisti i narodi uopće, svojom stvaralačkom primjenom marksizma u praksi i teoriji. Osim nekih manjih struja u radničkom pokretu koje se oštro suprotstavljaju staljinizmu (npr. trockisti), danas je značajna struja tzv. evrokomunizma, kao i razne socijalističke struje, koje su antistaljinistički usmjerene. V

Revolucija, filozofski pojam revolucije (skok) označava svaku promjenu jedne ili više kvaliteta nekog predmeta ili pojave. Budući da je promjena kvalitete uvijek naglija, brža od prethodnih kvantitativnih promjena, revolucija je isto tako mnogo intenzivniji, brži i radikalniji proces od prethodnog evolutivnog. Kao i svako područje stvarnosti, tako se i ljudska povijest razvija i evolutivno i revoluciono. Tamo gdje je riječ o klasnim suprotnostima, završetak te borbe uvijek je revolucija, tj. dokidanje jednog društvenog sistema i klasa koje su ga podržavale i branile. Takve socijalne revolucije imaju karakter oružanog osvajanja političke vlasti, što u povijesnom kretanju nije nužnost. Naprotiv, ima slučajeva gdje se revolucija (u smislu dokidanja starih društvenih struktura i nastajanja novih) uz veće ili manje klasne borbe završila klasnim kompromisom. Borba radničke klase za socijalizam u nerazvijenim zemljama, gdje su klasne suprotnosti bile i jesu politički zaoštrene, pokazuje da je oružana revolucija najbrži i najuspješniji put razrješavanja tih suprotnosti. U drugim slučajevima, gdje postoje drugi uvjeti egzistencije i borbe radničke klase, mogući su i drugi, mirniji putovi za osvajanje vlasti i promjenu društvenog sistema. V

Revolucionarni sindikalizam — struja u radničkom pokretu nastala u Francuskoj krajem 19. st. a bila je pod utjecajem prvenstveno Marxovih, Proudhonovih i Bakunjinovih ideja. Polazeći od Marxovog gledišta o klasnoj organizaciji proletarijata rev. sind. su, kao reakciju na političku praksu parlamentarizma, na partijske izborne taktike i tadašnje sudjelovanje socijalista u građanskim vladama, shvaćali sindikate kao jedine historijske predstavnike radničke klase. Borbom sindikata, proleterskim nasiljem i generalnim štrajkom treba srušiti kapitalizam i uspostaviti socijalizam. Rev. sindikalisti, kao i jedan njihov ogranak anarhosindikalisti (v.), bili su protiv svake političke organizacije, protiv utjecaja intelektualaca na radnički pokret, a od anarhizma su pre-

uzeli i potpunu odbojnost prema svakoj političkoj organizaciji društva, dakle i prema državi. Socijalizam je za njih negacija klasa, države, partija itd. i uspostavljanje samoupravne organizacije bazirane na sindikalnoj organizaciji radničke klase. Najznačajniji predstavnici rev. sind. bili su F. Pelloutier, G. Sorel, H. Lagardelle, R. Michels. V

Rezignacija (novolat. resignatio), slobodno odricanje od nečega što za nas predstavlja neku vrijednost, prepuštanje neotklonivoj sudbi. Nastaje iz spoznaje ili osjećaja nemoći pred beznadnom budućnošću. Slobodno odricanje od sreće. (V. kvijetizam.)

Rigorizam (lat. rigorosus = strog), strogost u načinu mišljenja i djelovanja koje ne dopušta ni najmanje odstupanje od pravila ili zakona bez obzira na osobitost pojedinih slučajeva. Rigorizam je takav moral koji potpuno isključuje motive dobrohotnosti i osjećajnosti, držeći se strogo samo određenih propisa. Suprotan je način mišljenja indiferentista (v.), sinkretista (v.) i latitudijanaca (v.). S

Rigorozan (lat. rigorosus = strog), oštar, strog, nepokolebljiv način mišljenja i djelovanja (v. rigorizam).

Rita (sansk.), termin izveden iz osnove r koja označava kretanje u smislu usmjeravanja; izraz srodan grčkom *aretê* i latinskom *ritus*. — Prvi apstraktni pojam svemirske zakonitosti u vedskim himnama. Iz prvobitnog smisla »podesnost« razvija se značenje »ispravnost«, »pravilnost« i »pravednost«, te »božanski zakon« ili »božanska istina« i »sveto djelo«, ritualni čin koji usmjerava tok zbivanja u ispravnom smislu. — U kasnijem razvoju indijske misli izraz za ovaj idejni sadržaj postaje dharma (v.). — Iz iste osnove i izvora potječe avestički pojam arta (urtom ili aša) u iranskom mazdaizmu (v.). Kineski tao (v.) ima također isti osnovni smisao. Ve

Rod (lat. genus), jedinstvo grupe različitih vrsta predmeta (stvari, bića) koje su u bitnosti srodne s obzirom na neka karakteristična zajednička obilježja, odnosno s obzirom na zajedničko porijeklo. U vezi s ontološkim pitanjem o realnom postojanju roda, v. pojam, ideja, univerzalije, općenito. Pet

Rodni pojam, opći pojam višega reda, koji obuhvaća različite vrsne (specifične) pojmove s djelomično istim zajedničkim sadržajem. U ljestvici viših i nižih pojmova (pojmovna piramida) rodni pojam je logički relativan: svaki pojam (izuzev najnižih vrsnih pojmova) može se shvatiti kao rodni pojam prema njemu podređenim nižim, a kao vrsni pojam prema njemu nadređenim višim pojmovima. U definiciji naročitu ulogu ima neposredno viši pojam (genus proximum) (v. pojam, vrsta, definicija, divizija, klasifikacija). Pet

Rûh i nafs (islam): duh i duša. U kuranu je rûh nosilac božanskog svojstva i Allâhov vjesnik u ljudskoj prirodi, a nafs duša u smislu psihološkog i moralnog karaktera. Rûh je dah Allahov, koji zagrijava tijelo i time ga budi u život (usp. Heraklitov element vatre). Kod Muhameda se ispoljuje kao znanje, svjetlost i rukovodstvo — nosilac proročke moći. — Nafs u kuranu obilježava jedinstvo ličnosti i savjest koja se bori sa strastima i teži za smirenjem. Nafs je termin kojim se naziva duša u psihološkim traktatima. Polazeći od Artistotelova djela »De anima« napisali su »Knjige o duši« (»Kitâb al-Nafs«) Fârâbî i Ibn Sînâ, a Ghâzâlî kao teološki mislilac raspravlja radije o rûhu kao duhovnom biću koje nije ni zatvoreno u tijelu ni s njim povezano, ali nije ni odvojeno od njega, isto onako kao što je i Allâh u svijetu i izvan njega. — Značenje ovih dvaju termina postepeno se identificira. — Sûfîčki (v.) mistici shvaćaju rûh kao finu svjetlosnu supstancu ('ain) analogno indijskom psihomaterijalizmu, dok nafs smatraju sjedištem nižih i loših duševnih osobina. U tom je smislu i španjolski mistik Ibn Arabî (13. st.) napisao djelo o nafsu i rûhu, u kojemu naučava da se njegovanjem rûha i potiskivanjem svojstava nafsa postiže stanje savršenog čovjeka. Odatle nije daleko panteistička pretpostavka da zbiljske egzistencije i nema izvan Allâhova nafsa (Džîlâni). Nasuprot takvim shvaćanjima Ghâzâlî naglašava osobito bes-

tjelesnost rûha. — Od rûha u racionalno--psihološkom smislu razlikuje se konačno pojam uma u aristotelovskom smislu — 'akl (grč. nûs). Pod neoplatonskim utjecajima bliskim staroiranskoj tradiciji mazdaizma (v.) i 'akl postaje »prvom emanacijom« (v. faid), koja prethodi stvaranju svjetskih sfera ('ukûl). Ve

S

Sadašnjost, vremenski period (čas, trenutak) koji se označuje prilogom »sada«. U najrigoroznijem smislu sadašnjost bi bila adimenzionalna granica između dviju negativnih determinacija: prošlosti (»onoga što više nije«) i budućnosti (»onoga što još nije«); međutim, kao što to pokazuje analiza gramatičke kategorije vremena, sadašnjost nije nikada mišljena kao »vremenska točka« nego uvijek kao protežnost (duža ili kraća »linija vremena«) kojoj su granice elastične, određene trajanjem nekog izričito ili implicitno intendiranog odsječka doživljavanja, akcije ili zbivanja. Doživljajna (psihološka) sadašnjost, nošena jedinstvenošću doživljaja-cjeline, zahvaća uvijek donekle u prošlost (kao perzistencija) i u budućnost (kao anticipacija). Kr

Sâdhâna (sansk.): dostignuće; u filozofskoj terminologiji: 1) osnova, put i tehnička sredstva za ostvarenje životnog cilja; naziv za disciplinu praktičnog uma, koje se svrha u indijskoj filozofiji redovno određuje kao oslobođenje (mukti) od metafizičkog neznanja (avidya) i od vezanosti za vječni tok fenomenalnog zbivanja (samsâra). Taj cilj nije jedinstveno određen u svim sistemima, a za indijsku disciplinu praktičnog uma karakteristična su u prvom redu formalna i tehnička obilježja. Disciplinom psihičkih snaga, koja se provodi moralnom stegom i vršenjem formalno shvaćene dužnosti, postiže se osnaženje duha, čiji se efekt može iskorištavati jednako za dobre kao i za zle svrhe. Sama disciplina je moralno neutralna, kao što je i filozofski ideal gotovo svih indijskih škola postizanje stanja koje je onkraj dobra i zla, jer su vrijednosni pojmovi dobra i zla relati metafizičke kategorije neznanja. Po toj etičkoj neutralnosti, a i zbog praktične usmjerenosti koju religijski ideal oslobođenja daje indijskoj metafizici, disciplina praktičnog uma zauzima položaj koji odgovara logici u evropskoj filozofiji, pa je u tom smislu njen formalizam razrađen u detalje i u osnovi zajednički svim sistemima. 2) U logici, termin za premisu silogizma (v. anumâna). Ve

Sadizam (franc. sadisme, prema grofu de Sade), oblik seksualne perverzije koja se očituje u tome da se seksualno zadovoljenje nalazi u mučenju drugih osoba, većinom suprotnog spola. Sadizam nije povezan s mržnjom, jer su mučene osobe često voljena lica. U svakodnevnom govoru sadizam može značiti uopće uživanje u mučenju drugih ljudi ili životinja. Suprotno: mazohizam (v.). Pt

Sadržaj: općenito: ono što se u nečemu nalazi. U filozofiji se metaforički govori o »sadržajima svijesti«, pri čemu se misle analitički razlučivi elementi svjesnih (psihičkih, mentalnih) procesa; sadržaj svijesti kao subjektivni »unutrašnji« fenomeni (doživljaji) obično se suprotstavljaju objektivnim predmetima i zbivanjima »vanjskoga« svijeta (u idealizmu to dvoje koincidira). U logici izraz »sadržaj pojma« označava skup logički razlučivih pojedinosti koje pojam (zapravo semantičko polje termina koji pojam predstavlja) obuhvaća. Tradicionalna logika, poistovjećujući sadržaj (smislenu polivalentnost) pojma sa stupnjevima logičke determinacije koji se u njemu dadu razlikovati, postavila je načelo da sadržaj i opseg pojma stoje u odnosu obrnute proporcionalnosti: što je širi opseg pojma, to mu je manji sadržaj i obratno. Tako npr. višestruko determinirani pojam »kvadrata« obuhvaća manji broj likova nego jednostavnije determiniran pojam »četvorokuta«. Kr

Saltus in concludendo, saltus in demonstrando (lat.), skok u zaljučivanju odnosno dokazivanju. To je pogreška koja nastaje iz-

ostavljanjem, neuvažavanjem (preskakivanjem) jedne premise u složenom silogizmu, a ponekad i u jednostavnom silogizmu, ako nije posrijedi entimema (v.). Pet

Samâdhi (sansk.), sabranost kao glavno obilježje meditativne zadubljenosti; najširi i najčešći termin u indijskim teorijama o meditaciji; u sistemu yoga (v.) osmi i posljednji član duhovne discipline; u budizmu osmi i posljednji član »osmoročlanog puta« (atthangika-magga, v. budizam) opće discipline i središnji pojam posebne meditacione tehnike gjhâna (v.). U svim sistemima razlikuje se »približni« i »potpuni« stupanj sabranosti ili aposorpcije duha. — U vedânti je niži stupanj, savikalpa-samâdhi, onaj na kome još djeluju modalne razlike (guna, v.) i »nametnuta« mnogostrukost (upâdhi, v.), iz kojih potječe doživljaj individualne odvojenosti. Potpuna sabranost ili zadubljenost (nirvikalpa-samâdhi) je stanje utonulosti u apsolutnu transcendenciju param-âtmana. Zato se samâdhi tu opisuje kao stanje gdje su »uništeni upâdhi« i postignuto oslobođenje od preporađanja individualizirane duše; kao »spontano očitovanje prave prirode u svoj njenoj punoći«; očitovanje koje »isključuje svaku usporedbu«; gdje su »mentalne djelatnosti resorbirane« pošto smo njima »potpuno ovladali«. U tu je svrhu potrebno »izazvati utrnuće osjetnog svijeta«, a u tom se smislu i u vedânti samâdhi naziva stanjem nirvâne. — Po evropskim analogijama samâdhi se ponekad prevodi kao »trans« i objašnjava kao »unio mystica«. Prema vedântinskim komentarima samâdhi se razlikuje od dubokog sna po tome što u posljednjeg »mentalni i osjetni organi prestaju djelovati« u neznanju, a u prvome u najvišoj spoznaji i svjesnosti (ćitta). — U budizmu učenje o samâdhi ima drukčiju metafizičku podlogu. Veća se pažnja posvećuje analitici svjesnih stanja, koja se tu razvijaju određenom postepenošću. Samâdhi se kao sastavni dio sistema meditacije gjhâna identificira sa sabranošću duha u jednoj točki (ćittass'ekaggata, v.), koja se interpretira kao točka ništice u svijesti. U širem smislu obuhvaća tri posljednja člana Buddhina »osmoročlanog puta« (ispravan napor, ispravna pažnja, ispravna sabranost). Osobito je u budizmu karakteristična diferencijalna razrada fenomenologije sabranosti za razliku od pažnje (sati). Buddhaghosa tumači samâdhi kao sam-â-dhâna, »čvrsta u-klopljenost« u smislu abhidhamma (v.) teorije o realnosti, prema kojoj objekti nisu drugo nego trenutačni konglomerati egzistencijalnih faktora ili elemenata infinitezimalne prirode. Opstojnost tih sklopova ovisi o snazi sabranosti duha koji im daje ustaljeni smisao. Dok sabranost tako uspostavlja sadržajnu opstojnost svijeta, pažnja (sati) je dublji osnov (patthâna) te moći ustaljivanja u spoznajnom bivstvu svijesti. Pažnja je »skrovište svijesti«, njeno »receptivno stanje«. Osnovnu analizu pažnje dao je u tom smislu Buddha u svom velikom govoru »Satipatthâna-sutta«. — Iz metafizičkih pretpostavki ovakvih teorija shvatljiva je donekle i natprirodna moć koju Indijci pripisuju meditativnim stanjima duha. Ve

Sâmkhya (sansk.), jedan od 6 daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji. Naziv dobiva po »nabrajanju« ili »kategoriziranju« psihofizičkih elemenata. Za osnivača se smatra legendarni mudrac Kapila čije je učenje poznato već u prvoj polovini prvog tisućljeća pr. n. e. Glavni stavovi ovog učenja nalaze se na više mjesta u »Mahabhârati« (»Bhagavan-gîtâ« i »Mokšadharma«). Osnovno skolastičko djelo je »Sâmkhyakârikâ«, kratki prikaz učenja u 70 strofa od Išvarakrišne, oko 3. st. n. e. — Kao najstarija filozofska škola sâmkhyja je snažno utjecala na filozofske i religijske predodžbe klasičnog indijskog pogleda na svijet. — Od ostalih sistema razlikuje se prvenstveno po dualizmu duha (âtman ili puruša, v.), shvaćenog kao pasivni promatrač, i prirode (prakriti) koja je po svojoj aktivnoj sposobnosti isključivi osnov psihofizičkog zbivanja. Usprkos tom dualizmu, koji se znatno razlikuje od evropskog, a u krajnjoj se liniji približava vedântinskom idealizmu objektivnog duha, sâmkhyja je izgradila prototip indijske emancipacionističke teorije evolucije. Iz iskonskog stanja prirode (pra-kriti,

doslovno »pra-djelatnosti«) izdvaja se najprije um (buddhi), a iz njega »faktor ja« (ahamkâra) ili individualna svijest. Odatle se emanacija grana u dva smjera. Na subjektivnoj strani nastaje razum (manas), središnji koordinacijski organ za deset osjetnih sposobnosti ili organa (indriya) koji se dijele na pet spoznajnih (sluh, oči, koža, jezik i njuh) i pet djelatnih (govor, ruke, noge, čmar i polni organ). Na objektivnoj strani nastaje pet »velikih elemenata« (v. bhûta) (eter, vatra, vjetar, voda i zemlja) i njihovih pet osjetnih obilježja (višeša) — zvuk kao obilježje etera, oblik — vatre, doticaj — vjetra, okus — vode, i miris — zemlje. Um, faktor ja i razum pripadaju području osjetne prirode, a sastoje se od profinjene psihičke materije (sûkšma-šarîra). Duh i materija sa svoje 23 podvrste sačinjavaju shemu od 25 bivstava (tattva). Sve zbivanje u prirodi vezano je dalje za tri osnovna modalna stanja (guna): sattva — stanje adekvatnog umnog uvida, ragjas — stanje maglovitih čuvstvenih pobuda, i tamas — »tama« utonulosti u materiju. — Duhovni princip u čovjeku (puruša) samo je »svjedok« (sâkšin) i »poznavalac područja« (kšetragjña) prirodnih zbivanja, koja pasivno promatra kao u zrcalnoj slici. Iz subjektivne zablude uma nastaje neznanje (avidya) koje se, kao i u drugim sistemima, sastoji u pogrešnoj identifikaciji puruše s prakriti. Ideal spoznaje je oslobođenje (mukti) koje se ostvaruje kad se puruša kao duhovni princip odvrati od zrcalne »igre« (lîlâ) prirodnog zbivanja. Interes duha za vječni tok zbivanja u prirodi tumači se simpatijom. — Za razliku od vaišešike, koja naučava postojanost materijalnih atoma i njihovih kvaliteta, prema sâmkhyi je pramaterija podložna vječnim mijenama. — Među evropskim sistemima zapažena je sličnost sa sâmkhyom kod stoika po općim stavovima o »prirodi«, a i u mnogim pojedinostima. Ve

Samoljublje, jedan od izraza kojima se označuje izuzetan način kako čovjek vrednuje svoje vlastito biće i sve ono što je s njim integrirano. Srodni su (ali ne istoznačni) izrazi: egoizam, egotizam, sebičnost, samoživost, sebeznalost. Zasnovano na iskonskoj ontičkoj situaciji individualnog postojanja (koja je tek dijelom izražena u »težnji za samoodžanjem«), samoljublje je zajednički nazivnik za bezbrojne integracijske i dezintegracijske tendencije, koje imaju vrlo različitu biološku, socijalnu i etičku vrijednost. Kr

Samoodređenje, termin koji se katkada upotrebljava u etičkim razmatranjima (prema njem. Selbstbestimmung) da označi djelovanje zasnovano na pobudama, kriterijima i zakonitostima koje pripadaju samoj ličnosti djelovatelja, nezavisno od vanjskih (tuđih) utjecaja. U političkom smislu samoodređenje je na internacionalnom pravu zasnovan čin kojim narod sam preko svojih legalnih predstavnika odlučuje o svom političkom statusu, npr. konstituira vlastitu organizaciju vlasti. Nakon prvog svjetskog rata pravo naroda na samoodređenje bilo je fiksirano u »14 Wilsonovih točaka«. Kr

Samoopažanje, v. introspekcija.

Samootuđenje — općenito: otuđenje (v.) sopstva od sebe sama putem sebe sama. U Hegelovom sistemu samootuđenje je otuđenje apsolutnog duha (ili apsolutne ideje) od sebe sama u prirodi (koja je negacija duhovnog), a prevladava se vraćanjem apsolutnog duha sebi povijesnim procesom, razotuđenjem koje se zbiva u sferi »konačnog duha«. — U Feuerbachovoj filozofiji samootuđenje je otuđenje čovjeka od vlastite biti, postupak kojim čovjek sam apsolutizira svoju bit i odvaja je od sebe pretvarajući je u jedno zamišljeno više biće (boga) kojem se klanja i kojemu služi. Ukidanje tog samootuđenja sastoji se u ukidanju te otuđene čovjekove slike koja je bog. — U Marxovoj misli religiozno otuđenje samo je jedan među mnogim oblicima čovjekova samootuđenja. Čovjek otuđuje dio sebe u obliku boga, ali on također otuđuje proizvode svoje duhovne djelatnosti u obliku filozofije, zdravog razuma, umjetnosti, morala itd.; on otuđuje proizvode svoje ekonomske djelatnosti u obliku robe, novca, kapitala itd., otuđuje proizvode svoje društvene djelatnosti u obliku države, prava društve-

nih institucija. Tako ima mnogo oblika u kojima čovjek otuđuje proizvode svoje vlastite djelatnosti od sebe i čini od njih poseban, nezavisan i moćan svijet predmeta prema kojima se odnosi kao rob, nemoćan i zavisan. Ali ne otuđuje on samo svoje vlastite proizvode od sebe, on također otuđuje sebe od one djelatnosti kojom te proizvode proizvodi, od prirode u kojoj živi i od drugih ljudi. Sve ove vrste ili forme otuđenja u krajnjoj su liniji jedno: one su samo različiti oblici ili aspekti čovjekova samootuđenja, različiti oblici čovjekova otuđenja od svoje ljudske »biti« ili »prirode«, od svoje ljudskosti. Samootuđeni čovjek je čovjek koji stvarno nije čovjek, čovjek koji ne realizira svoje povijesno stvorene ljudske mogućnosti. Nesamootuđeni čovjek bio bi naprotiv čovjek koji je doista čovjek, čovjek koji se realizira kao slobodno, stvaralačko biće prakse. Ovako shvaćeni pojam otuđenja ishodište je mnogih osporavanja i diskusija u suvremenoj filozofiji. U vezi s njim javlja se prirodno niz pitanja, kao npr: Može li se uopće govoriti o nekoj čovjekovoj »biti« ili »prirodi«? Može li se zamisliti takav pojam »biti« koji ne bi bio u neskladu s povijesnošću kao obilježjem čovjeka? Može li se čovjek otuđiti od svoje biti pa da ipak ostane čovjek? Da li je razotuđenje kao ukidanje samootuđenja moguće i čak uopće zamišljivo. O ovim i drugim pitanjima živo se raspravlja u suvremenoj filozofiji, pri čemu u tim diskusijama i sam pojam samootuđenja poprima različite nijanse značenja.
P

Samopromatranje, opažanje kvaliteta i osobina vlastitih doživljaja. Samopromatranje (introspekcija) vlastitih doživljaja rijetko se vrši u toku samog doživljavanja, koje je predmet opažanja (simultana introspekcija), već redovito naknadno na osnovu neposrednog sjećanja (retrospekcija).

Sistematsko samopromatranje jedna je od osnovnih metoda psihologije. Bu

Samospoznaja: spoznavanje samoga sebe; uvid u vlastitu psihičku i duhovnu strukturu, vlastite sposobnosti, sklonosti, navike, a i u načine kako se vlastito biće odražava u društvenoj okolini. Iako je važnost samospoznavanja za izgradnju ličnosti bila istaknuta već znamenitim natpisom na ulazu u Delfijsko svetište »Upoznaj sama sebe!« psihička struktura pojedinca postavlja samospoznavanju goleme zapreke, jer se težnja za stvaranjem objektivne slike o sebi u mnogočemu korjenito suprotstavlja težnji za autoafirmacijom. Introspekcijski dobiveno znanje o sebi ima tek relativnu (psihoanalitičku) vrijednost; istinska i praktično upotrebljiva samospoznaja mora se zasnivati na pomnjivoj registraciji vlastitog objektivnog ponašanja u određenim situacijama.
Kr

Samosvijest, 1) u običnom govoru: svijest o vlastitoj vrijednosti, držanje koje afirmira vlastitu ličnost; 2) svijest o samom sebi, znanje o vlastitim psihičkim stanjima i procesima kao promjenljivim svojstvima i manifestacijama jednog jedinstvenog i postojanog (identičnog) subjekta (»ja«). Prema Hegelu samosvijest je proces »pronalaženja sebe u drugom« čiji je cilj posvemašnje pretvaranje »tuđeg« u »svoje«, bitka u svijest.
Kr

Samoupravljanje — bitni koncept svih revolucionarnih radničkih pokreta u 19. i 20. st. prema kojem samo podruštvljenje, a ne podržavljenje, sredstava za proizvodnju može dovesti do oslobođenja radničke klase i radnog čovjeka. To znači da radnička klasa mora uzeti sredstva za proizvodnju u svoje ruke i upravljati svim bitnim procesima društva (državom, ekonomskom akumulacijom, planiranjem, proširenom reprodukcijom). Razne struje socijalizma su se jače razlikovale u shvaćanju tog procesa pri čemu su prudonisti, bakunjinisti, revolucionarni sindikalisti smatrali da socijalistička revolucija mora odmah uništiti državu i klase i uspostaviti samoupravne komune, dok su marksisti smatrali da je socijalizam prijelazni period u kojem radnička klasa mora još koristiti svoju državu radi obrane novog poretka, ali se mora i tako ekonomski i društveno organizirati (radnički savjeti, sovjeti, itd.) da spriječi prerastanje države i partije u birokratsku silu nad radničkom

klasom. Samoupravljanje je najjaču i najdublju potvrdu dobilo dosad u jugoslavenskoj revoluciji, u kojoj postoji osnovna tendencija da se postepeno razvije ne samo sistem radničkog samoupravljanja, nego da samoupravljanje bude i sveopći oblik organizacije društvene zajednice (društveno samoupravljanje, v.). Samoupravljanje nije dakle samo specifični i historijski viši oblik organizacije proizvodnje, nego poseban, historijski novi i revolucionarni oblik društveno-ekonomskih odnosa s intencijom prevladavanja birokratskih, etatističkih, najamnih, otuđenih proizvodnih odnosa i uspostavljanja komunističke asocijacije slobodnih proizvođača (v.).

Preko raznih oblika samoupravljanja, u prvom redu u materijalnoj proizvodnji, jedino je moguće ostvariti dokidanje raznih oblika otuđenja čovjeka. Razvoj samoupravljanja je druga strana odumiranja države i historijska poluga za sprečavanje petrificiranja državnog kapitalizma i državnog socijalizma koji lako degeneriraju u deformantne birokratske sisteme. V

Samsâra (sansk.), vječni tok svjetskog zbivanja, na kojem se osniva pravilnost pojavnih događaja. Ideja samsâre vezana je za pretpostavke o preporađanju (v. punar-bhava) bića, o nepostojanosti pojava, o zakonu njihove uvjetovanosti (v. karman, paticcasamuppâda, rita, dharma), o patnji i iluzornosti opstojnosti (v. mâyâ) i o mogućnosti oslobođenja iz njenog kružnog toka (v. mokša, nirvâna). — Poredak u svemiru je bitno moralne prirode. Uzročnost se ne ograničuje samo na neposredne materijalne posljedice, a snaga djelatnosti izaziva povremena izranjanja bića na površinu pojavnog svijeta i njihovo ponovno uranjanje ispod te površine. Kao pojedina bića tako i planetarni sistemi svjetova nastaju i nestaju slijedeći zakonitost evolucije i involucije u kružnom toku samsâre. — Budući da je moralna djelatnost pokretač svakog pojedinog zbivanja, ona može u krajnjem slučaju izazvati i njegovu obustavu. Mogućnost za to dana je jedino u individualnoj svijesti ljudske egzistencije, koja je sposobna da prozre ovu zakonitost i da njom ovlada. U tom je smislu nirvâna suprotnost samsâre. — Samsâri kao zakonu vječne mijene i preobrazbe bića nepotpuno odgovaraju u evropskom predodžbenom svijetu pojmovi transmigracije i metempsihoze ili seobe duša. Ve

Sangvinik, jedan od četiri klasična Hipokratova tipa temperamenta, koji je karakteriziran živahnošću, promjenljivim i površnim čuvstvenim reakcijama i optimizmom. Pt

Sankcija (lat. sanctio, od sanctus = ograđen, osiguran, svet), u pravu: prisilna (koercitivna) mjera (kazna, obveza nadoknade i sl.) predviđena za pravni prekršaj (povredu zakona). U etici: ono na čemu se zasniva moralna obveza ili ono što garantira izvršenje etičke norme. Različite etičke teorije različito određuju prirodu moralne sankcije; za heteronomnu religioznu etiku nju sačinjava božja volja, nagrada ili kazna u budućem životu; autonomna etika nalazi sankciju u samoj prirodi etičkog čina, u njegovoj pripadnosti vrijednosnom redu, u njegovoj suglasnosti sa savješću (Kantov »kategorički imperativ«) itd. Kr

Sankhâra (pâli), ostvarenje, uobličenje u smislu karmičkog preformiranja bitnih uvjeta ili predispozicija za nastanak bića. Jedan od najkompleksnijih ključnih termina Buddhinog učenja. Najčešće se prevodi izrazom »formiranje« (Formation u engl., franc. i njem.; možda se najbolje izvornom smislu približuje njemački izraz Bildkraft). U vezi s teorijom o karmanu (v.) specificira se u prijevodima kao concommittans mentalis ili agregatio causarum. Sankhâra u stvari znači bitnu moralnu i unutarnju snagu koja neposredno izgrađuje svijet. U Buddhinom shematizmu javlja se na dva važna mjesta: 1) kao četvrta skupina (khanda, v.) psihofizičke pojavnosti; 2) kao drugi član lanca uvjetovanog nastanka (paticcasamuppâda, v.). U oba se slučaja ispoljava kao fenomen volje (cetanâ, v.), vezan za izražajne oblike misli, riječi i djela, a odnosi se jednako na formiranje kao i na formacije stvarnog svijeta. U posljednjem slučaju označava predmetnost u nešto specifičnijem smislu nego

termin dhamma (pojavnost). Ta je razlika istaknuta u najpoznatijoj Buddhinoj izreci o ovoj temi, gdje je ujedno sažet i njegov pogled na svijet i život u cjelini:
Sabbe sankhârâ anićća —
Sva su ostvarenja nepostojana
Sabbe sankhârâ dukkhâ —
Sva su ostvarenja bolna
Sabbe dhammâ anattâ —
Sve su pojave bezlične
(Dhammapada 277—279) Ve

Sarkazam (grč. sarkasô = ujedam u meso): potencirana ironija (v.) koja, tako reći, ujedan onoga koga se tiče. Stari su sarkazam smatrali kao osobitu retorsku figuru (v.), a u njezinu primjenjivanju bili su naročiti majstori Demosten i Ciceron.

Sarmanes, grčki naziv za indijske askete (prema sansk. šramana) gimnosofiste. Njihova shvaćanja (panteizam, relativizam i vaišešika-atomizam) tumače se redovno kao skeptička pa i nailaze na povoljan prijem najprije kod Pirona. — Naziv se upotrebljavao redovno za budističke askete, za razliku od brâhmana koji su Grcima poznati otprije. Ve

Sarvâsti-vâda (sansk.), naziv najpoznatije realističke škole u budističkoj filozofiji, koja je naučavala da »sve jest« (sarvam asti). Škola se spominje u početku naše ere, prije pojave mahâyâna idealizma. Najistaknutiji predstavnik Vasubandhu (4. st.), čije je djelo »Abhidharma-koša« sačuvano, priključio se kasnije mahâyâna idealizmu. — Budući da indijska filozofija ne može zamisliti stvarnost izvan fenomenalne uvjetovanosti, glavna je pretpostavka ovog realizma da je kontinuum ili tok zbivanja (santâna) jednako realno opstojan u svojim prošlim, sadašnjim i budućim odsječcima, tj. da ne postoje samo sadašnje stvari, nego isto toliko i prošle i buduće zbog uzročnog kontinuiteta sa sadašnjima. Zbog kauzalne prirode te veze ovo se učenje naziva i hetu-vâda ili učenje o uzročnosti. To učenje o adekvaciji prostornog i vremenskog realiteta, bez obzira na manifestiranost ili latentnost bitka, nije usamljeno u indijskoj filozofiji. (Usp. sličnu pretpostavku o realnosti vremena u Bergsonovoj teoriji pamćenja.) — Usprkos pretpostavci o permanentnoj realnosti svih stvari, ni ova škola kao ni ostale budističke struje nije vjerovala u trajnost i supstancijalnost nosioca svijesti ili samosvojstva (âtman). — Učenje o elementima zbiljnosti (v. dharma) ova je škola tumačila tako da postoje 72 »elementa sklopa« (sanskrita-dharma) koji se dijele na četiri vrste: 11 elemenata oblikovane supstancije (rûpa), među kojima je posljednji još neočitovani mentalni utisak; svijest (ćitta) sačinjava posebnu grupu; 46 psihičkih elemenata; 14 elemenata koji nisu ni psihički ni fizički, iako je njihova manifestacija nemoguća bez fizičke ili psihičke osnove. Ti su elementi uzajamno povezani s deset vrsta uzročnih odnosa, od kojih je šest glavnih a četiri su pomoćna. — Za suprotno stanovište usporedi šûnyatâ-vâda (učenje o ništavilu). Ve

Sastav, v. struktura.

Sat-ćit-ânanda (sansk.), »bitak, spoznaja i dobrobit«, najviše dobro u vedântinskoj filozofiji prema Šankarinoj definiciji; posljednje obilježje koje se odnosi na dostignuće (v. sâdhanâ) ideala samosvojstva (v. âtman) i njegove identifikacije s apsolutnim bitkom (v. brahman). Prema Šankarinim riječima: »Bitak, spoznaja i dobrobit, neograničeno i nepokolebljivo samosvojstvo (âtman) — to je brahman, a to brahman si ti.« — Usp.: »Tat tvam asi«. Ve

Satori (Japan), »prosvjetljenje« ili »probuđenje« duha u učenju zen (v.); termin izveden iz sanskrtskog sambodhi. — Mahâyânistička »Lankâvatâra-sûtra« opisuje to kao »stanje u kojem svijest oplemenjena mudrošću zahvaća vlastitu unutrašnju prirodu«. Takvo je zahvaćanje istovjetno s »oslobođenjem« (mokša, v.). Satori se postiže meditativnom koncentracijom svijesti na kôan (v.). Zadaci kôana trebaju da pospješe unutrašnji spoznajni proces intuicije, koji se opisuje kao stupnjevanje: akumulacija, saturacija, eksplozija. Ovaj je posljednji stadij satori. Prema detaljnijim analizama psihološka su obilježja satorija: iracionalnost, intuitivno zahvaćanje (»zrenje bivstva ili prirode«), očita

izvjesnost, afirmativnost (»Svaka je stvar, onakva kakva jest, zen«), svijest nadličnosti, bezličnost, ekstatičnost (v.), trenutačnost i iznenadnost. Ve

Savjest (prema grč. sineídesis, lat. conscientia), skup načela, normi, kriterija i stavova po kojima pojedinac ocjenjuje svoje buduće ili već izvršene čine kao moralno dobre ili loše. Svjesne komponente savjesti (sudovi o tome što je dobro a što zlo) najvećim su dijelom rezultat odgoja i društvenog saživljavanja; savjest ponajviše odražava opće prihvaćene zasade, religiozne obveze, postulate društvenih ideologija; ali njeni su kriteriji često sazdani i na psihičkim svojstvima pojedinca, njegovim ličnim iskustvima, ili na uvjerenjima koja su nikla iz njegovih nastojanja da vrednuje odnose između sebe i svoje okoline. Tako nastaju goleme razlike koje pojedince s posve nerazvijenom savjesti (»moral insanity«) dijele od pojedinaca s visokim etičkim načelima ili čak s bolesno pretjeranom moralizatorskom senzibilnošću. Funkcija savjesti dijelom je u nastojanju da se etički opravda budući čin (ako se etičkoj suprotstavljaju druge motivacije, govori se o »borbi — konfliktima — savjesti«), a dijelom u tome da moralno ocijeni već izvršeno djelo, što rađa složenim čuvstvom zadovoljstva, ponosa, pojačane samosvijesti, ili se naprotiv izražava u čuvstvu kajanja, »grižnje savjesti«, samoprezira itd. Kr

Savoir pour prevoir (franc. = znati da se može predvidjeti), smisao koji pozitivizam (v.) daje iskustvenim, pojedinačnim naukama, a i filozofiji. To predviđanje ima posve koristonosni (v. utilitaristički) smisao: »prevoir pour prevenir«, što će reći predvidjeti, da se može predusresti odnosno spriječiti. F

Saznanje, v. spoznaja.

Scijentifičan (lat. scientia = znanje, znanost), znanstven.

Scijentifizam (lat. scientia = znanost), pojam kojim se označava precjenjivanje vrijednosti znanosti.

Scijentizam (lat. scientia = znanje, znanost), nazor, osnovan na iskustveno-znanstvenom promatranju svijeta, a suprotstavlja se nazoru koji je osnovan na vjeri (v. fideizam).

Sekularizacija (franc. sécularisation od lat. saeculum = vijek), posvjetovljenje, u prvom redu crkvenih imanja koja oduzimaju svjetovne vlasti, podržavljenje. Pod tim se pojmom razumijeva i prijelaz iz crkvenih službi u svjetovni status, odnosno emancipacija odgoja, škole i sl. od religioznog utjecaja. *Sekularizam* je tendencija odvajanja, otcjepljivanja, često u smislu pretjeranog izoliranja, individualizacije, osamostaljivanja, negiranja potrebe zajedničkog rada i života. G

Seljenje duša, religiozno mitološko uvjerenje da se duša poslije smrti tijela seli u druga bića i tako se čisti od svega što je u životu loše učinila. U toku čišćenja, duše ulaze i u tijela pojedinih životinja. Vjerovanje u seljenje duša proizišlo je iz tendencije vječnog trajanja i opće pravednosti koja se negdje mora izvršiti. U seljenje duša vjerovali su Egipćani, Indijci, orfici, pitagorovci, platoničari i neoplatoničari, gnostici, manihejci i mističari. B

Semantičan, koji se odnosi na semantiku kao učenje o znakovima i njihovom značenju u lingvističkom, čisto filozofijskom ili deskriptivnom smislu. Gr

Semantika (grč. séma = znak, znamen), nauka o znakovima i njihovu značenju — u lingvistici: dio koji proučava značenje riječi i njihove promjene. Na ovaj način shvaća je npr. M. Bréal, koji je stvorio ovaj termin (1897). — U suvremenoj filozofiji (Ch. Morris, R. Carnap, A. Tarski) dio semiotike (v.), proučava odnos između znakova i onoga što oni označavaju. A. Tarski definira je kao »cjelokupnost razmatranja o onim pojmovima koji, grubo govoreći, izražavaju izvjesne veze između izraza jednog jezika i predmeta i stanja stvari na koje ti izrazi upućuju«. Ključni su joj pojmovi: »značenje« i »istina«. Da bi spriječio miješanje filozofskog i filološkog proučavanja značenja R. Carnap provodi razliku između deskriptivne i čiste semantike. Deskriptivna semantika je empirijska nauka koja opisuje i analizira semantičke karakteristike historij-

ski danih jezika; dijeli se na specijalne deskriptivne semantike, koje proučavaju pojedine historijski dane jezike, i na opću deskriptivnu semantiku, koja proučava ono što je zajedničko svim historijski danim jezicima. Čista semantika je neempirijska, filozofska disciplina, koja se bavi konstrukcijom i analizom semantičkih sistema; ovi sistemi mogu bit slični nekom historijskom jeziku, a mogu biti i potpuno izmišljeni. — Izvan gornje podjele semantike ostaje takozvana »opća semantika« (A. Korzybsky, S. Chase itd.) koja proučava značenje riječi u običnom govoru, politici, znanosti, filozofiji, religiji, da bi otkrila jezične zbrke i varke, i pridonijela stvaranju boljeg jezika koji će omogućiti bolje razumijevanje ljudi. P

Semasiologija, isto što i semantika (v.).

Semiologija, isto što i semiotika (v.).

Semiotika (gr. sēma ili semeion = znak): opća nauka o znakovima. Dijeli se na tri grane: 1) sintaksu, koja proučava međusobne odnose među znakovima; 2) semantiku, koja proučava odnose znakova prema onome što označavaju i 3) pragmatiku koja proučava odnose znakova prema onima koji ih upotrebljavaju. Ideju semiotike nalazimo prvi put kod J. Lockea, njenu realizaciju kod Ch. Morrisa, a daljnju razradu naročito kod R. Carnapa. Po Ch. Morrisu semiotika može da apsorbira svu logiku, matematiku, lingvistiku i retoriku kao i velik dio spoznajne teorije, metodologije, estetike, sociologije spoznaje i društvenih znanosti uopće; pored toga ona je organon svih znanosti. P

Sensus communis (lat.): zajedničko osjetilo ili zajednički smisao. Filozofski pojam koji u srednjovjekovnoj i novovjekovnoj filozofiji dolazi u nekoliko različitih značenja a napose kao a) zajedničko osjetilo u smislu unutrašnjeg osjetila koje sjedinjuje i koordinira djelatnost »vanjskih osjetila« a, po nekima, također posreduje između osjetila i razuma; b) zajednički smisao, svim ljudima zajednički zdrav razum, isto što i common sense (v.); c) smisao ili osjetilo za društvenu zajednicu, socijalni smisao ili osjećaj. P

Senzacija (srednjelat. sensatio), osjetni doživljaj. U engleskoj empirističkoj spoznajnoj teoriji (Locke) senzacija (sensation) se kao »vanjsko« (osjetnim organima posredovano) spoznajno vrelo suprotstavlja »unutrašnjem« izvoru spoznaje, refleksiji (reflexion). U našoj filozofskoj terminologiji izraz senzacija je rijedak (obično se zamjenjuje izrazom osjet); u svakidašnjem govoru riječ senzacija označuje uzbudljiv, izvanredan, izazivanjem široke pažnje karakteriziran događaj. Kr

Senzibilnost (lat. sensibilis = osjetljiv), 1) emocionalna osjetljivost: svojstvo pojedinca da slabije ili jače čuvstveno reagira na motive određene vrijednosti ili intenziteta (senzibilnost za estetske vrednote, za užitke, za fizičke bolove, za neugodne doživljaje, za znakove pažnje, za uvrede itd.); 2) fiziološka (osobito senzorna) osjetljivost: sposobnost organa da reagira na podražaje; može biti jače ili slabije razvijena, što se utvrđuje po razlikama u jačini podražaja koji može izazvati reakciju, ili po razlikama u jačini reagiranja na jednako intenzivan podražaj (npr. kod motornih ili sekretornih reakcija). Kr

Senzitivan, u uobičajenom psihološkom značenju, sposoban za doživljaje određene vrste ili osjetljiv na slabe podražaje.

Senzitivnost (prema lat. sensitivus = osjetni, čulni), 1) područje osjetnosti (osjetni organi i njihove funkcije, osjetno doživljavanje); 2) sposobnost osjetnog doživljavanja (»smanjena senzitivnost«, »lokalna senzitivnost«).

Senzizam, v. senzualizam.

Senzoran, osjetni; termin koji se odnosi na strukture i pojave u vezi s receptorima (v.). Tim terminom označuju se i živci koji provode impulse iz osjetnih organa (senzorni živci) kao i živčani centri u kojima ti impulsi završavaju (senzorni centri).

Senzualistički (lat. sensualis = osjetilan), ono što je povezano s teorijom senzualizma (v.).

Senzualitet, v. osjetilnost.

Senzualizam (lat. sensus = osjet), spoznajnoteorijski pravac (nazivaju ga i senzizam) koji sve spoznavanje tumači isključivo iz

osjetnosti (v.). Senzualisti, koji predstavljaju ekstremni pravac empirizma (v.), smatraju da je ljudska svijest od rođenja »tabula rasa« (neispisana ploča) na koju se preko osjetila urezuju utisci. »Nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu« (»Nema ničega u razumu što nije prije bilo u osjetu«) reče engleski empirist J. Locke. Osjetilnost, koja nastaje bilo od izvanjskih bilo od unutrašnjih podražaja, ne predstavlja samo izvor nego i granice ljudskog spoznavanja. Ono što bi bilo nadosjetno ili vanosjetno ne može se uopće spoznati. U spoznavanju se samo osjetno dana građa može na različite načine povezati i spajati. Sve znanje je samo transformacija osjetilnosti. Najdosljedniji predstavnik senzualizma (iako on ima svojih preteča već kod starih Grka) jest prosvjetiteljski filozof Condillac. Suprotni su mu pravci racionalizam (v.) i kriticizam (v.), a srodni su mu empiriokriticizam (v.) i pozitivizam (v.).

U psihologiji se senzualizmom naziva učenje koje svodi sve, pa i najsloženije duševne doživljaje, na osjete, a u etici (v.) doktrina koja u osjetnim užicima (v. hedonizam) nalazi smisao ljudskoga života, pa prema tome i mjerilo vrijednosti njegova djelovanja. F

Senzualnost, sklonost i težnja prema užicima koji se osnivaju na organskim osjetima, u prvom redu na onima koji su pobuđeni pićem, hranom, seksusom.

Shema (grč.): oblik. Općeniti lik koji reprezentira u svijesti neki predmet i kao opća predodžba stoji u sferi intelektualnog doživljavanja između pojma (v.) i zamjedbe (v.). Na zorni način objašnjava nešto nezorno. Shema je posrednik između unutarnjeg i izvanjskog smisla. Kant smatra da je shema produkt mašte koja stvara pojmu odgovarajuću sliku. — U kolokvijalnom govoru znači jednostavnu skicu koja za razumijevanje nečega prikazuje ono najvažnije te tako služi u didaktičke svrhe. F

Shizofrenija, dublje duševno poremećenje (bolest) s različitim simptomima među kojima su najkarakterističniji: autistični način mišljenja, gubitak čuvstvenog kontakta s okolinom i zatvaranje u sama sebe, negativizam ili automatska poslušnost i halucinacije. Kao podvrste, tipovi shizofrenije, obično se navode dementio simplex, hebefrenija, katatonija i paranoja. Kod shizofrenije redovito postoje patološko-anatomske promjene u mozgu, a katkada i u endokrinom sistemu. Bu

Sila (grč. dýnamis; lat. vis), u najširem smislu sposobnost djelovanja. Budući da se krije iza svakog djelovanja često znači i uzrok djelovanja. Genezu znanstvenog pojma sile neki tumače tako da su neposredno iskustvo načina djelovanja vlastitog tijela (npr. dizanje tereta ili svladavanje neke zapreke naprezanjem mišića) kao i doživljaj voljnog napora pri pokretanju udova navodili na stvaranje predodžbe o sili koja se projicirala u zbivanja na svim područjima, materijalnom, životnom i duhovnom. Potisnuvši personificirane predodžbe sile u raznim mitologijama filozofijsko znanstveno istraživanje biti sile u Grčkoj prvi puta je formuliralo princip da svako gibanje i promjena imaju uzrok i utvrdilo da je »sila uzrok gibanja i promjene« (Aristotel). Temeljena na eksperimentu i matematičkoj analizi gibanja, moderna prirodna znanost vidi silu kao kvantitativni odnos te je određuje npr. kao veličinu koja tijelu određene mase daje određeno ubrzanje (Newton). I dok mnogi filozofi novovjekovnog razdoblja, nastojeći i dalje spekulativno odrediti bit sile, variraju aristotelovsku ideju »substancijalnih oblika« i »svojstava stvari« (qualitates) ili pribjegavaju više antropomorfnom tumačenju sile (vis activa Leibniz; htijuća i aktivna sila Maine de Biran; »volja i predodžba« Schopenhauer; »životni elan« Bergson), naš R. Bošković tumači vidljivu i opipljivu zbilju dinamistički shvaćajući fizička tijela kao nevidljive rešetke »točaka sile«. Djelomično i pod njegovim utjecajem u suvremenim fizikalnim teorijama više se naglašava dinamistički moment u zbilji nego mehanički aspekt koji je razvijala i nametala mehanicistička filozofija prirode klasične fizike. Z

Sîla (pâli) i **Šîla** (sansk.), karakter, moral, vrlina. Osobito je u budizmu pod ovim naslovom razrađena etička disciplina. Tu se kao osnov etike ističe voljni stav (ćetanâ). Zbog toga se moralne maksime ne određuju kao zapovijedi nego kao »vježbe« karaktera (sikkhâpada); prema Buddhinim riječima odstupanje od moralnih principa u mislima teži je prekršaj nego odstupanje u riječima, a odstupanje u riječima teži je prekršaj nego odstupanje u djelima (misao istaknuta osobito u polemici s gjainizmom). — Osnov budističkog morala jest pet moralnih pravila (pańća-sîla): 1) ne ubijati nijedno dahom obdareno biće; 2) ne uzimati ništa što nam nije dano; 3) kloniti se razvratna života; 4) ne lagati; 5) suzdržavati se od opojnih pića. Odavde polazi razrada moralnih maksima za asketski život monaha, koja u najširem opsegu obuhvaća 227 pravila discipline. — Naziv pańća-sîla ušao je kao osnovni princip i u ustavno pravo suvremenih azijskih država u čijoj kulturi postoje budističke tradicije (Indija, Indonezija, Burma i Cejlon). — Moralni formalizam Buddhine discipline praktičnog uma (usp. sâdhanâ) uspoređivan je po metafizičkim motivima te discipline s Kantovim. Ve

Silogistički, na način silogizma (v.) izložen, pomoću silogizma prikazan, deduktivan (v.).

Silogistika, nauka o deduktivnom (v.) ili silogističkom postupku, njegovim oblicima i pravilima; umijeće razložitog zaključivanja. (V. silogizam.)

Silogizam (grč. syllogismos = sračunavanje, skupljanje, zaključak), deduktivan posredni zaključak; zaključak kojim se iz dva spoznata ili pretpostavljena suda (nazivamo ih premisama) izvodi treći koji iz njih nužno slijedi (nazivamo ga zaglavak ili konkluzija). Ako su obje premise silogizma kategorički (v.) sudovi, imamo kategorički silogizam (v.), a ako je bar jedna od dviju premisa hipotetički ili disjunktivni sud, imamo hipotetički (v.) odnosno disjunktivni silogizam (v.). Povezujući silogizme u nizove, dobivamo polisilogizam (v.); skraćujući silogizam i polisilogizam ispuštanjem premisa, entimem (v.) i sorit (v.), a proširujući silogizam dodavanjem obrazloženja premisama, epiherem (v.). — U kategoričkom silogizmu javljaju se tri različita pojma: viši ili veći pojam (terminus major), niži ili manji pojam (terminus minor) i posredni ili srednji pojam (terminus medius). Veći i manji pojam su krajnji pojmovi (termini extremi). Premisu koja sadrži veći pojam nazivamo većom premisom (propositio major), a onu koja sadrži manji pojam manjom premisom (propositio minor). Prema položaju srednjeg člana u premisama razlikujemo četiri figure (v.) kategoričkog silogizma, a prema kvantiteti i kvaliteti premisa — različite moduse (v.). U kategoričkom silogizmu imamo 19 pravilnih (valjanih) modusa. — Hipotetički silogizam može biti: čisti hipotetički silogizam čije su obje premise hipotetički sudovi, i mješoviti ili pravi hipotetički silogizam čija je jedna premisa hipotetička a druga kategorička. U mješovitom hipotetičkom silogizmu razlikujemo modus ponendo ponens (v.) i modus tollendo tollens (v.). Disjunktivni silogizam (v.) također može biti »čisti« i »mješoviti«, a u mješovitom razlikujemo modus ponendo tollens (v.) i modus tollendo ponens (v.). Hipotetičko-disjunktivni silogizam (v.), čija je jedna premisa hipotetička a druga disjunktivna, ima više različitih modusa. — U tradicionalnoj logici smatralo se da je silogizam jedini valjan oblik zaključaka, te su pojmovi silogizam i zaključak često identificirani. Suvremena logika smatra da pored deduktivnih zaključaka postoje i induktivni, i da silogizam nije jedini oblik deduktivnog zaključka. Ali i suvremena logika priznaje valjanost i značaj silogističkog zaključka. P

Simbioza (grč. symbiosis = zajednički život), takva životna zajednica dvaju ili više različnih organizama u kojoj oni uživaju uzajamnu korist. Simbioza je prirodna ako je nastala bez posredovanja čovječjeg, ili umjetna ako ju je čovjek namjerno stvorio da bi njome postigao izvjesne korisne ciljeve. Umjetnu je simbiozu primijenio botaničar de Bary (1879). Suprotno: parazitizam (v.). S

Simbol (grč. simbolikon). Općenito: znak, znamen, biljeg koji predstavlja, označuje neki pojam ili na njega podsjeća, smislena slika, lik koji utjelovljuje i u sebi reprezentativno sadrži smisao nekog predmeta ili apstrakne pojave, koji je ekvivalent njihova značenja, a u sebi nosi asocijativnu i sugestivnu komponentu; osjetilni prikaz nečega duhovnoga. Riječi su simboli pojmova, a njihovo je značenje utvrđeno navikom. U nekim filozofijama (npr. u djelu Cassirera »Philosophie der symbolischen Formen«) simbolička je reprezentacija osnovna funkcija svijesti, jer se sve ljudsko mišljenje i ono najobičnije, kolokvijalno i najapstraktnije, logičko i matematsko, odvija u simbolima. Po Kantu je simbol određene ideje »predodžba predmeta po analogiji«. Spencer, a i neki drugi, smatraju naše pojmove simbolima zbilje. G

Simboličan, smisleno-slikovit, predstavljen samo određenim znakom, izražen simbolom (v.). U prenesenom smislu minimalan, tek toliko da bi podsjetio na određeni predmet ili događaj; atribut koji se može pridodati pojavi kad jedan znak reprezentira čitav kompleks doživljaja. G

Simbolika, predstavljanje, reprezentiranje određenih ideja, pojmova, misli, čuvstava pomoću karakterističnih ili ugovorenih znakova; također i upotreba simbola (v.) na području morala, prava i umjetnosti. Simbolika ima često značenje dogovorenih ili tajnih znakova: ona je u svakodnevnoj upotrebi, jer se pomoću simbola mnogo što zabranjuje ili treba da nas na nešto sjeti. G

Simetrija (grč.), razmjernost, proporcionalnost, npr. u obliku, veličini, rasporedu dijelova, intenzitetu itd., među elementima, neke cjeline. U prenesenom smislu govori se i o simetriji, među pojedinostima nekog izlaganja, teorije i sl. U povijesti znanosti bila je katkada »težnja za simetrijom«, tj. hipotetsko uvođenje podudarnosti i analogija među uspoređivanim činjenicama i odnosima, izvorom zabluda (hipoteza o protu-Mjesecu u antičkoj astronomiji, o korespondenciji triju agregatnih stanja i triju elemenata u antičkoj fizici itd.). U nekim estetskim teorijama simetrija se ubraja među faktore »ljepote«. Kr

Simpatija (grč. syn = sa i pathein = čuvstvovati, trpjeti), 1) sposobnost obnavljanja nekog čuvstva čiji je izraz zamijećen kod drugog čovjeka (afektivni mimetizam); 2) čuvstvo ili čuvstveni stav kojim pojedinac sudjeluje u doživljavanju ili u situaciji drugog čovjeka; 3) neobrazložena (intuitivna) privlačnost koju jedna osoba vrši na drugu i prije bližeg upoznavanja; 4) povezanost među ljudima koja se zasniva na srodnosti interesa, navika i mišljenja. Su

Simptom (grč. simptoma = slučaj, događaj), obilježje, karakteristika, znak neke pojave (npr. raspadanja, bolesti, zdravlja itd.); u prenesenom smislu i predznak, nagovještaj; *simptomatičan:* karakterističan, tipičan, zasnovan na određenim oznakama.

Simulacija, 1) općenito prikrivanje odnosno netočno prikazivanje nekih sadržaja ili događaja; 2) namjerno krivo prikazivanje određenih poremećenja ili simptoma neke bolesti radi izbjegavanja sudske odgovornosti ili vojne obaveze, radi dobivanja odštete itd. Bu

Simultan (lat. simul = zajedno, istovremeno), istovremen; simultanost znači istovremenost.

Sinehologija (grč. syneheia = spoj i logos = nauka) učenje o prostoru i vremenu, koje kod Herbarta sačinjava dio metafizike; učenje o postojanome; učenje o vezi stvari.

Sinergija (grč. synergia = suradnja): pomoć, sudjelovanje. Prema Wardu, koji je taj izraz uveo u sociologiju, sinergija je univerzalan princip, jer ona ista sinergija koja stvara zvjezdane sisteme, kemijske sisteme i naposljetku organizme, stvara i društvene veze među ljudima. S

Sinestezija (grč. sinaisthezis = suosjet), dvostruki osjetni (v.) doživljaj izazvan jednim podražajem. Podražajem jednog osjetila javlja se i doživljaj na drugom osjetnom području. Npr. netko kod podražaja osjetila vida doživljava uz vidne i slušne osjete, i obratno. (V. fonizam.)

Singularan (lat. singularis), pojedinačan; pripadan samo jednom biću, predmetu itd., npr. singularan pojam ili termin (»Petar Preradović«, »ova kuća«), singularan sud (»Petar Preradović je pjesnik«, »Ova kuća je prodana«).

Singularizam (lat. singularis = jedini), metafizička koncepcija po kojoj je u kozmosu samo jedan praosnov svega postojećega. Mnoštvo samostalnih dijelova odnosno bića svijeta samo je prividno; ona se pričinjaju neovisna, a uistinu su sva dijelovi jednog sveobuhvatnog principa (v. monizam). Suprotni su pojmovi: dualizam (v.) i pluralizam (v.). F

Sinhronizam (grč. syn = skupa, zajedno i hrónos = vrijeme), istovremenost, stjecište raznorodnih događaja, zgoda ili procesa koji zajedno nužno ne pripadaju, a u isto se vrijeme zbivaju. Sinhron = istovremen. Sinhronistička tabela je pregledan poredaj istovremenih događaja. F

Sinkretist (grč. synkretiso = ujedinjujem), tko nastoji da sjedini u zaokruženu cjelinu različne filozofeme ili da izmiri različne religijske stranke otupljivanjem ili odbacivanjem glavnih razlika u njihovim naučanjima (v. sinkretizam).

Sinkretizam (grč. synkretizmos = ujedinjenje), izraz kojim su se prvi služili Pico de Mirandola, Bessarion i drugi, kad je iznova procvao studij klasika. U ono se vrijeme naročito proučavao Platon, pa su ga suprotstavljali Aristotelu čija je filozofija dominirala kroz cijeli srednji vijek i još na početku novog vijeka. Oni su svoje nastojanje da sjedine te dvije filozofije nazvali sinkretizmom. Otuda se kasnije svaki (često i potpuno nekritički) pokušaj da se različni filozofemi sjedine u cjelinu naziva sinkretizmom (v. sinkretist). S

Sinonim (grč. synónymos), plur.: sinonimi, različite ali istoznačne riječi, koje postoje ne samo među različitim jezicima nego i unutar istog jezika (npr. kruh-hljeb); ukazuju na elastičan odnos između logičkih i jezično-gramatičkih pojava. Opreka: homonim koji predstavlja višeznačnu riječ (v. ekvivok, ekvivokacija, amfibolija). Pet

Sintetičan, čime se ostvaruje sinteza (v.), koji spaja, povezuje, izgrađuje, nadograđuje. Kod Kanta se sintetičnim naziva sud u kome predikat nije sadržan u subjektu (kao kod analitičkog suda) nego se u samom stvaralačkom aktu suda subjektu pridaje novi predikat. U ovom pitanju (»Kako su mogući sintetički sudovi a priori?«) leži osnovni problem transcendentalizma (v.). U dijalektici se sintetičkom povezanošću prevladavaju suprotnosti u novoj, višoj cjelini. F

Sinteza (grč. sínthesis), 1) općenito: svaki postupak kojim se razlučene pojedinosti udružuju u jedinstvenu cjelinu (kemijska, sinteza, umjetnička sinteza); 2) psihička (prirođena, i na iskustvu osnovana) djelatnost kojom se doživljajni elementi stapaju u cjelovite doživljaje, npr. pojedini osjeti u percepcije, percepcije u pojmove itd. Doživljajne cjeline ostvarene psihičkom sintezom (koju W. Wundt zove »stvaralačkom sintezom«) uvijek su novi oblici (strukture) i oni nadilaze golu sumaciju elemenata od kojih su nastali (v. struktura); 3) misaona, operacija, suprotna analizi, kojom se pojmovi manjeg logičkog opsega udružuju u logički šire (specifični u generičke), ili predikacijom slijevaju u sudove; 4) sintetičkim postupkom naziva se katkad u matematskim disciplinama deduktivno izvođenje poučaka iz nekoliko temeljnih definicija i aksioma. Kr

Sistem (grč. sistema), sustav; općenito: supripadan skup pojedinosti; mnoštvo elemenata (predmeta, dijelova, članova, organa itd.) okupljeno u neku složenu ili jedinstvenu cjelinu (planinski sistem, živčani sistem); suvisao (koherentan) i metodički (po logičkim kriterijima) sređen skup ili prikaz činjenica, podataka, zakona, teorija, misli, spoznaja, teza itd. koji pripadaju nekoj grani znanja ili naučavanja (filozofski sistem, geocentrični sistem); sklop metoda, postupaka, operativnih shema i sl. (sistem navodnjavanja, knjigovodstveni sistem, politički sistem). Težeći prema logičkoj koordinaciji i unifikaciji pojedinačnih spoznaja (iskustava, istraživalačkih podataka, zaključaka itd.),

znanstveni i filozofski sistemi sabijaju izvjesnu »građu« u okvir određenog činjeničnog ili problemnog područja i podređuju je određenim rednim kriterijima i aspektima, što ima svoje prednosti (osmišljenost i razvidnost građe), ali i svoje negativnosti (redukcija pune vrijednosti građe; njeno umjetno prevrednovanje po potrebama sistema). Kr

Sistematika, 1) isto što i sistematičnost, tj. provođenje ili održavanje sistema (metodičnosti, logičkog reda) u sakupljanju obrađivanju ili prikazivanju činjenica, podataka, znanstvenih pojedinosti i sl.; 2) po klasifikacijskim principima sređen pregled objekata koje neka znanost izučava (sistematika bilja, minerala). K

Sistematski, koji tvori neki sistem (v.), poredan po nekom određenom sistemu, izložen prema jednom jedinstvenom principu odnosno uvršten u određenu cjelinu. Znači i planski i prema nekom sistemu usmjeren; koji tvori sistem.

Sjećanje, prepoznavanje ili obnavljanje prije doživljenog sadržaja. U užem smislu obnavljanje sadržaja naše lične prošlosti.

Skepsa (grč. sképsis = sumnja), teorijsko uvjerenje da se svakoj tezi može suprotstaviti protuteza, neodlučnost da se uz neku moguću tezu kaže: da ili ne.

Skepticizam (grč. skepsis = sumnja), filozofija koja smatra da nema sigurnog kriterija u određivanju istine, pa je prema tome nemoguća objektivna spoznaja. Antički skepticizam na čelu s Pironom smatrao je da se u jednakosti teze i antiteze um ne može uopće odlučiti, pa je najbolje da se svatko uzdrži (epohé) od bilo kakvog izricanja sudova. Od Pironova apsolutnog skepticizma valja razlikovati metodički skepticizam, koji upotrebljava sumnju kao metodu za oslobađanje tradicionalnih dogmatskih učenja (Descartes). B

Skeptik, koji zastupa filozofiju skepticizma (v.) odnosno koji u sve sumnja i ne donosi nikakvu određenu odluku. Suprotno: dogmatik (v.).

Sklonost, v. nagnuće, interes.

Skolastičan, koji je u vezi sa skolastikom (v.), bilo po metodi dokazivanja ili po rješenju iz gotovih pretpostavki.

Skolastika (grč. sholastikós, lat. scholasticus = učitelj), kod Teofrasta označuje bavljenje znanstvenim radom u slobodno vrijeme (sholé). Kod Aristotela je sholé važan uvjet za mogućnost filozofiranja. U srednjem vijeku skolastika je filozofija u službi teologije. Filozofi su mogli istraživati probleme teologije racionalnim argumentima, ali rezultati nisu smjeli protivrječiti sadržaju objave. To je dovodilo do niza komplikacija. Na takvom tlu nastale su i teze o dvije istine: teološkoj i filozofskoj. Crkva se borila protiv takve orijentacije, jer je teologiji davala primat i smatrala je nadumnom disciplinom. Karakterističan odnos tadašnje filozofije prema teologiji izražen je u poznatoj formulaciji: ancilla theologiae. U širem, kolokvijalnom značenju skolastika znači »školsku mudrost«. B

Skolij (grč. shólion = školski), prvenstveno znači ono što potječe iz škole, a onda znanstvenu bilješku uz neki naučni tekst koja daje jezično ili stvarno objašnjenje; najčešće uz grčke i rimske tekstove.

Skrupulozan (lat. scrupulus = kamičak), bojažljiv jer vodi strogo brigu o svakoj sitnici, pa mu ta pretjerana savjesnost otežava izvršavanje postavljenih zadataka; onaj koji vrši svoje dužnosti s najvećom brigom, ali i vječnim strahom da neće sve izvršiti kako valja. Pojam skrupulozan često se zamjenjuje i pojmom savjestan. F

Slabouman, v. slaboumnost.

Slaboumnost, stanje mentalne inferiornosti ili zaostalosti u bilo kojem stupnju.

Slika svijeta (njem. Weltbild), nastaje kao sinteza, kao spajanje u jedinstvo svih naših znanja i spoznaja o svijetu. Suma svih predmetnih sadržaja koje čovjek ima. No taj pojam može imati i ograničeno značenje, kad se radi o sintezi znanja iz ograničenog nekog područja ljudskog spoznavanja, pa se tako govori o fizikalnoj slici svijeta, o bio-

loškoj slici svijeta i sl. Treba razlikovati sliku svijeta od »nazora o svijetu« koji se javlja — uz tu sliku — i kao rezultat naših pojedinačnih teorija o svijetu, koje nastaju iz vrijednosnih doživljaja svijeta. F

Sloboda (grč. eleuthería, lat. libertas) čovjeka je složen fenomen i višestruki problem koji se javlja na nekoliko razina, pokazuje raznovrsne aspekte i ima dugu i bogatu povijest jednako kao Zgoda svijeta i kao tema filozofije i njezinih glavnih disciplina — ontologije, etike, filozofije prava i politike. Ponajprije valja razlikovati *razine* fenomena slobode. U fundamentalnom ontološkom smislu sloboda čini *bit čovjeka.* Kao biće u svijetu on se razlikuje od svih ostalih bića time što nije naprosto upregnut u svoju prirodnu okolinu i potpuno determiniran njenom nužnošću, nego je u isti mah stavljen i u ono Otvoreno samoga svijeta. Time je ujedno stavljen pred neminovan zadatak da sam oblikuje svoj opstanak i brine za nj, dade mu smisao i tako ostvaruje svoje različite povijesne mogućnosti. Budući da na taj način konstituira bit čovjeka, ta je sloboda toliko fundamentalna da bi odricanje od nje značilo gubitak bitka čovjeka, njegove iskonske čovječnosti. Stoga mu i nije prepušteno da se njome služi ili ne služi, nego je izvorno preuzimanje slobode već temeljna odluka o smislu cijela opstanka koji time ujedno odlučuje o svojoj vlastitoj biti i preuzima odgovornost za sebe, kako je to uvjerljivo pokazala i novija analitika egzistencije. Spremnost za tu odgovornost izražava odlučnost za sam opstanak, a glas te fundamentalne slobode ne može se prečuti i zove se *savjest* (v.). Kako se ta sloboda uspostavlja samim načinom bitka čovjeka i čini njegovu bit kao osobe, neki je nazivaju i *osobnom slobodom.* S obzirom pak da se ta sloboda kao odlučnost ravna samo prema vlastitoj savjesti, ona se može razumjeti i kao samoodređenje ili autodeterminacija, ukoliko se svaki čin odvija ne samo od sebe nego i sprama sama sebe. Premda se čovjek ne može odreći ove temeljne slobode odluke kao odlučnosti, on se spram nje može oglušiti. Ukoliko je on svjesno i izričito preuzima a time i odgovornost, ova *sloboda za slobodu* može se nazvati i *pozitivnom slobodom* koja se očituje kao *sloboda volje* ili *sloboda za*... Sloboda je pak *negativna* ili samovolja zato što je čovjeku prepušteno da čini ovo ili ono, ili da to propusti, i to je *sloboda od*... On može birati što će učiniti između *najmanje dvije mogućnosti,* i ta *alternativna mogućnost* očituje se kao njegova *sloboda izbora.* Najzad, njegova potencijalna sloboda od vezanosti za prirodu postepeno se aktualizira u *radu* (v.) i oslobađanju od te zavisnosti u faktičkoj slobodi spram svake stvari i prisile. Kao što je čovjek u stanovitu smislu samostalan spram prirodnih stvari i nužde, tako su i prirodne stvari samostalne u odnosu na njegovu nakanu. Spram njih čovjek može postupati ovako i onako, pri čemu se njihov tijek može ali ne mora poklapati s vlastitom nakanom, i ta faktička mogućnost pokazuje se kao *sloboda postupanja,* činjenja ili djelovanja.

Kao što svakom stupnju slobode na svakoj razini od ontološke do faktičke ili ontičke odgovaraju i specifični fenomeni kao raznovrsni oblici slobode, tako i svakom od tih fenomena odgovara i specifičan *društveni kontekst* bez kojega je bilo kakva sloboda nezamisliva. Sloboda naime nije tek puka teoretska mogućnost nego i praktična zbiljnost, ali baš zato što je čovjek biće zajednice, svaki se stupanj slobode na svakoj razini očituje u različitu obliku i ima osebujnu društvenu strukturu. Ostvarenje ili ozbiljenje slobode tako je svagda upućeno na svladavanje prepreka i ispunjenje niza uvjeta u prirodi i društvu, njihovo spoznavanje i prisvajanje posreduje ih kao sredstva i podređuje slobodi kao svrsi — što je gotovo tautologija — da bi se napokon i ostvarila neka posebna svrha. Ako i jedan jedini uvjet nije ispunjen, sloboda se kao svrha ne može ostvariti, i to jedinstvo svih momenata pokazuje da je sloboda u svojoj biti *nedjeljiva.* Ona se svagda ostvaruje u potpunosti kao cjelovita ili se uopće ne ostvaruje nikako i ni za koga, i nitko je među ljudima ne može sačuvati ako dio svoje slobode bez

uzvrata slobode pokloni nekome drugome a da pri tom ne izgubi *cijelu* slobodu!

Sloboda također nije čisti prisebitak nego i bitak-za-drugo i vansebitak, ona se zbiva kao »otuđenje« i izvanjštenje objektivirajući se u društvenim ustanovama i djelima duha — znanosti, umjetnosti i filozofije kao aktualizacija konkretnih povijesnih mogućnosti, i kao »povratak iz otuđenja« premašujući ga teoretskim i praktičnim prisvajanjem svojih vlastitih opredmećenja. Sloboda je tako *povijesna* i najuže povezana s *povijesnošću* čovječjeg opstanka kao njegovom ontološkom značajkom. Budući pak da se ostvaruje samo u zajednici s drugima i traži uzajamnost, čovjek kao čovjek može biti slobodan samo ako je i drugi slobodan te slobodu prvoga priznaje kao svoju vlastitu slobodu. Sloboda se realno ostvaruje kao niz slobodnih činidaba u ekonomskoj, političkoj i socijalnoj sferi opstanka kada se međuljudski odnosi utemeljuju na načelu *solidarnosti.* I napokon, posljednji je nezamjenjivi subjekt slobode *pojedinac kao osoba* koju nijedna druga institucija ne može nadomjestiti, i u tom smislu *slobodan je pojedinac posljednji temelj svake slobodne zajednice,* bez obzira o kakvu je poretku riječ bilo kada se on i bilo gdje uspostavio. Svi ovi momenti uzeti zajedno određuju praksu *pravedne razdiobe* (v. pravednost) slobode između različitih društvenih i političkih subjekata od obitelji i općine do naroda, države i međunarodne zajednice kako bi se i *institucionalno* osigurala sloboda svakoga od njih u skladu s ostalima. Dijalektika zajednice nedvojbeno pokazuje da se pojedinac i društvena cjelina uzajamno određuju i međusobno uvjetuju očitujući tako početak i kraj svake slobode.

Filozofija je od svoga početka shvaćala slobodu kao jedno od svojih sudbonosnih pitanja i kao u sebi diferenciran i u isti mah jedinstven fenomen. Tako Platon smatra da najbolja država osigurava najveću slobodu za sve građane kao ostvarenje pravednosti (v.) gdje svatko čini ono što mu pripada. Aristotel pak određuje slobodu čovjeka na metafizičkoj, etičkoj i političkoj razini. U ontološkom smislu »slobodnim nazivamo čovjeka koji živi *radi sebe* a ne radi drugoga« *(Met.* 982 b 26), dakle onoga koji je određen samosvrhom: slušajući samo sebe to je onaj koji sam sebe vodi. Na tom temelju uzdiže se i sloboda u etičkom smislu kao nakana ili *izbor* (prohairesis) »stvari koje su u našoj moći i koje su ostvarive« *(Eth. Nic.* 1112 a) i za čovjeka su dobre. U političkom smislu pak sloboda je ostvarenje ontološke i ćudoredne slobode kao poretka zajednice gdje svatko postiže najveću afirmaciju: »Slobodi kao prvo pripada da se *naizmjence vlada i biva vladan*« *(Pol.* 1317 b 1). Samo dobar čovjek može postati i dobar građanin (državljanin) ne uzurpirajući i ne zloupotrebljavajući vlast, jer se kao čovjek ponaša jednako slobodno, naime jednako prema drugima kada je sam na vlasti i kada je pod vlašću drugih, jer ih sloboda uzajamno čini jednakima!

Srednjovjekovna filozofija, navlastito Augustin *(De lib. arb.)* također razlikuje dvije razine slobode, pri čemu se težište problematike iz politike premješta u unutrašnjost subjekta kao *volje* (voluntas). S jedne je strane sloboda opća sposobnost ili *mogućnost odluke* (libertas indifferentiae), s druge pak njezina aktualizacija kao *slobodan izbor* (liberum arbitrium), što Toma Akvinski izjednačuje i s voljom uopće.

U novovjekovnoj filozofiji problem slobode postepeno dobiva na važnosti u borbi građanstva protiv feudalnog apsolutizma i dolazi do riječi u teorijama prirodnog prava (v.) u Hobbesa, Grotiusa i Spinoze, društvenog ugovora u Rousseaua i liberalizmu J. St. Milla. Svoju najzreliju i filozofski najsistematskiju interpretaciju on napokon dobiva u Hegela. Uzimajući u obzir iskustvo antičkoga polisa i razdvojenost novovjekovne zajednice na građansko društvo i državu te njihovu opreku, on slobodu poima kao njihovo *pomirenje.* I tu se fenomen slobode razmatra na tri razine — ontološkoj, filozofski-pravnoj i svjetsko-povijesnoj. U *Znanosti logike* sloboda se određuje kao *»istina nužnosti«* i kao »način odnošenja pojma« *(W. d. L. II,* Vom Begriff im Allgemeinen),

ili drugim riječima, sloboda je način bitka subjekta. To Hegelu omogućuje da i u *Osnovnim crtama filozofije prava* sukladno općoj razdiobi slobodu razmatra u sklopu apstraktnoga (prirodnog) prava, moralnosti i ćudorednosti. Ponajprije dakle kao »opstanak slobodne volje *sloboda je pravo*« (par. 29) uopće, zatim kao moralnost sloboda je »subjektivna sloboda — čisti odnos volje prema sebi« (par. 105), i napokon ona se ostvaruje u ćudorednosti kao obitelji, građanskom društvu i državi »kao pojam slobode koji je postao postojećim svijetom i prirodom samosvijesti« (par. 142). U odnosu na potrebe on biva zbiljskim kao »oslobođenje radom« (par. 194) da bi u državi kao zbiljnosti ćudoredne ideje sloboda postala konkretnom na taj način da »osobna pojedinačnost i njezini *posebni interesi prelaze u opći interes* i u njemu dobivaju kako svoj puni razvitak tako i priznanje svoga prava« (par. 260). No pojam slobode Hegel razmatra ne samo tako sistematski nego i povijesno u svojoj *Filozofiji povijesti*. On smatra da se ideja slobode prvi put javila u Grka, ali je ondje ta lijepa sloboda još bila vezana za ropstvo i tako bila bitno ograničena samo na neke, naime slobodnjake. Istočnjaci su znali da je jedan slobodan, Grci i Rimljani da je nekolicina slobodna, a »mi znamo da su po sebi *svi* ljudi slobodni, tj.da je čovjek kao čovjek slobodan«. Ta je samosvijest kršćanski princip, ali unošenje toga principa u svijet dug je i težak posao, dok primjena njegova na svjetovno stanje čini samu povijest. To je ujedno i načelo njezine razdiobe i ona u svojoj biti nije ništa drugo do *»napredak u svijesti slobode«* koji za Hegela kulminira u Francuskoj revoluciji!

Dok Hegel tako u državi i svjetskoj povijesti vidi ostvarenje slobode, njegov učenik i kritičar Marx nasuprot tome započinje svoju kritiku građanskoga svijeta upravo kritikom Hegelove filozofije prava kao apstraktnim i idealističkim premašivanjem njegovih zbiljskih protuslovlja, i samo prividnim ozbiljenjem slobode. Građanska je država samo oruđe klasnog ugnjetavanja, a proletarijat svjetovni »princip negativnosti« koji svoje ropstvo može ukinuti samo svjetskom revolucijom, i ukidanjem svih klasa izboriti slobodu sebi i ujedno cijelom čovječanstvu. Upravo zato što je »sloboda vječna aristokracija ljudske prirode« *(Debate o slobodi štampe,* 1842), ljudska zajednica s onu stranu klasa mora biti njezino istinsko ostvarenje, rješenje opreke individuduma i društva kao njihovo pomirenje u slobodnom zajedništvu: »Na mjesto staroga građanskog društva za svojim klasama i klasnim suprotnostima stupa udruživanje (asocijacija) u kome je *slobodan razvitak svakog pojedinca uvjet za slobodan razvitak svih« (Manifest).* Među mnogim modelima društvenog poretka u današnjem svijetu koji se na taj stav pozivaju čini se da mu je najbliži model zajedničkog usklađivanja »pluralizma samoupravnih interesa« u sistemu socijalističkog samoupravljanja. Pe

Slobodarstvo (njem. Freidenkertum, engl. free thinking), najčešća oznaka za prosvjetiteljstvo svake vrste, osobito ono 18. st. u Engleskoj i Njemačkoj, dok se u Francuskoj slobodarske težnje ljudi od pera poklapaju s nazivom »filozofije« i »filozofa«, makar s filozofijom kao »strukom« obično ne stoje u neposrednoj vezi. Pod slobodarstvom se često razumije težnja za oslobođenjem od svih predrasuda, naročito moralnih, više nego borba za političku slobodu (v. prosvjetiteljstvo). Pe

Slobodni mislilac (engl. freethinker, njem. Freidenker), prije svega onaj koji se oslobađa uobičajenih, nekritički usvojenih, konvencionalnih pogleda, mišljenja, vrednovanja, ideja, vjerovanja, naročito u religioznom smislu, te se pouzdaje samo u svoj vlastiti um i sposobnost kritičkog rasuđivanja; zatim onaj koji u svom misaonu radu i stvaralaštvu ne želi da se podvrgava unaprijed bilo kakvim dogmama, gotovim istinama, »receptima« ili doktrinama (religijskim, političkim, moralnim, socijalnim, filozofskim, strančarskim) koje bi imao da bez pogovora prihvaća i usvaja i da im se nekritički podvrgava, jer je to u suprotnosti s njegovim osnovnim životnim zadatkom, tj. s istraživanjem i otkrivanjem istine i bes-

kompromisnom borbom za nju. — Slobodnim misliocima najprije su se nazivali engleski deisti (v.) 18. st. (Toland i dr.), koji su se borili protiv crkvenih dogmi i vjerovanja a za tzv. prirodnu religiju, zatim mislioci epohe prosvjetiteljstva (franc. materijalisti i enciklopedisti). K

Slučaj (lat. casus), u općem smislu sve što se ne pojavljuje kao nužno ili namjerno i za čije se iznenadno nastupanje ne može navesti nikakav razlog ili uzrok; s obzirom na (»normalan«) opći kauzalni tok stvari i događaja, nešto posve neočekivano, što očito odstupa i za što nemamo pravog objašnjenja i dovoljnog opravdanja. Termin slučaj ima (uglavnom) tri značenja: ono što je 1) nebitno (akcidentalno, v.), 2) nenužno (kontingentno, v.) i 3) nenamjerno. Zatim, slučaj može biti *apsolutan* (ukoliko se pretpostavlja mogućnost djelomično slobodnog, svojevoljnog, pa i samovoljnog događanja), i *relativan*, čime se misli na pojedinačan događaj koji se ne da predvidjeti, proračunati, predskazati, predodrediti (nego samo u prosjeku, statistički, čime se dobiva tek opća vjerojatnost). Svaki je slučaj zasnovan na određenoj pretpostavci koja ga u tom obliku upravo omogućuje. Ako je pak slučaj posve određen nužnošću, u tom smislu on je slučajan (nepredviđen i nepredvidiv) samo za spoznajnu svijest ili znanje (npr. po Spinozi i mehaničkom materijalizmu uopće, slučaj je ono za što ne znamo, o čemu nemamo adekvatne ideje, što nismo još dokraja spoznali; inače je sve determinirano = apsolutni determinizam, v.). Suprotno tome, slučaj je svagda unošenje nečega novog u opstojeće stanje. Negirati slučaj tada znači negirati mogućnost slobodne djelatnosti, stvaralaštva, slobode uopće, jer je tada sve apsolutno nužno i unaprijed (po nečemu drugome) određeno i uređeno i ništa se ne da izmijeniti (= fatalizam, v.). K

Slučajno: suprotno od nužnog. Ono »što može biti, a može i ne biti, može ovako, ali može i drugačije biti, i njegovo biti ili ne biti, ovako ili onako biti, nije zasnovano u njemu samom već u načem drugom« (Hegel).

Slučajnost, v. kontingencija.

Sljepoća za boje. Vidna anomalija koja se sastoji u nesposobnosti doživljavanja boja. Sljepoća za boje može biti potpuna (v. akromatopsija) ili ograničena na neke boje. Najčešća je sljepoća za zelenu i crvenu boju, tzv. daltonizam, a očituje se u nesposobnosti razlikovanja tih dviju boja. Sljepoća za boje je nasljedno određena i vezana je gotovo isključivo uz muški spol. Oko 5% muškaraca su daltonisti. Bu

Smisao (njem. Sinn, engl. sense), isto što i značenje (v.), naročito značenje shvaćeno šire, kao nešto što nije ograničeno na jezik; u slučaju kad se značenje i smisao ograničuju na jezik, često se značenje pripisuje pojedinim riječima, a smisao rečenicama. Također: isto što i sadržaj (v.), bit (v.), svrha (v.). Također: osjetljivost (prijemljivost) za nešto, sposobnost za osjećanje (razumijevanje, shvaćanje) sadržaja, biti, svrhe nečega (npr. smisao za muziku). P

Smisaon, koji ima neki smisao (v.), koji nije besmislen (v.).

Smisaonost ili **smislenost**, svojstvo onoga što je smisaono (v.), svojstvo onoga što posjeduje neki smisao (v.).

Socijabilitet (lat. sociabilitas), sposobnost podruštvovljenja: jedna od bitnih i konstitutivnih komponenata čovjekova nastanka, razvitka i određenja uopće, koja je primjerena njegovoj biti; društvenost, druževnost, zajedničnost, tendencija k socijaliziranju; neposredni medijum čovjekova opstanka, njegova sredina. K

Socijalan (lat. socius = drug i socialis = društven), koji se tiče društva i društvenosti. Socijalni su svi oni odnosi, institucije, stanja, stvari i predmeti, koji stoje u bilo kakvom odnosu s čovjekom kao društvenim bićem, ili općenito društvena uvjetovanost i povezanost čovjekova bića i njegova života u određenoj zajednici. Socijalna određenost jedna je od bitnih i konstitutivnih za čovjeka kao čovjeka, jer on živi samo u socijalnoj zajednici. U tom smislu značajno je Aristotelovo određenje čovjeka kao »zóon politikón« (tj. kao po prirodi društvenog bića). K

Socijalizam (lat. socialis = društven). Pojam socijalizam, upotrebljen prvi put početkom tridesetih godina 19. st., upotrebljava se i za koncepciju o određenim društvenim odnosima i za određeni društveni poredak. Ponajčešće se pod tim terminom razumijeva društveni poredak organiziran na osnovi društvene svojine sredstava za proizvodnju, u kojem nema eksploatacije klasa i u kojem vrijedi geslo: od svakoga prema njegovim sposobnostima, svakome prema njegovu radu.

Historijski gledano postoje ne samo velike razlike u shvaćanjima strukture takvog jednog društva, nego isto tako razlike u gledanjima na puteve realiziranja takvog društvenog sistema. Početkom 19. st. najrašireniji je bio *utopijski socijalizam*. Kao izraz nerazvijenosti radničke klase predstavnici utopijskog socijalizma oštro su kritizirali buržujsko klasno društvo, ali historijskog nosioca ideje o socijalizmu nisu vidjeli u radničkoj klasi nego u pojedincima, vladarima itd. koji bi trebalo da pomognu takav pothvat. Svaki od tih utopističkih socijalista ujedno je izgrađivao koncepciju strukture takvog idealnog socijalizma koji je imao da riješi sve ljudske probleme. I u putevima prevladavanja građanskog društva i u koncepciji socijalizma karakterizira ih nehistorijsko rješavanje tog pitanja (Fourier, Saint-Simon, Owen, Cabet i dr.). U isto vrijeme postoji i *religiozni socijalizam* koji je nastavljao na prethodne i veoma stare egalitarističke i solidarističke težnje pojedinih kršćanskih sekta i pravaca koje je inače crkva uvijek i osuđivala. Socijalizam ima kod njih prema tome religiozno-etičku osnovu, te ga zasnivaju na zavjetnim spisima i vjeri (Lamennais). Kao posebna koncepcija, naročito unutar jednog dijela socijaldemokracije, pojavio se *državni socijalizam*. Zastupnici ovoga pravca stavljaju težište u razvoju suvremenog svijeta na državu, te preko države, buržujske, smatraju da se mogu provesti osnovni ciljevi socijalizma. Osim ovog reformističkog karaktera, koji je u određenim periodima klasne borbe negativno djelovao na revolucionarnu borbu radničke klase, najradikalniji predstavnici ovoga pravca smatraju da je podržavljenje osnovnih sredstava za proizvodnju već socijalizam. U komunističkom pokretu je staljinistička koncepcija socijalizma, koja težište stavlja na državno vlasništvo sredstava za proizvodnju, i konzekvencije koje iz toga proizlaze (centralni plan, centralna distribucija, državna arbitraža, i na ostalim sektorima društvenog života itd.), po smislu bliska koncepciji državnog socijalizma. *Znanstveni socijalizam* je sistem Marxovih i Engelsovih pogleda na puteve i borbu radničke klase i socijalista za dokidanje građanskog društva kao i na suštinu i smisao daljnjih faza razvoja (v. marksizam, historijski materijalizam, revolucija, komunizam). Terminološki Marx je govorio o nižoj i višoj fazi komunizma. U nižoj, komunizam proizlazi iz staroga društva, revulucionarnim mijenjanjem starih, buržujskih društvenih odnosa i uspostavljanjem novih na osnovi samoupravljanja. To je još period postojanja klasa, velike podjele rada na fizički i duhovni, postojanja države pa prema tome i raznih oblika alijenacije. Odumiranjem države, oslobađanjem radnog čovjeka time što postaje upravljač ne samo svojim radnim procesom nego i raspodjelom viška rada, razdoblje te niže faze komunizma, koja se kasnije prozvala socijalizmom, jest cjelokupni prijelazni period nestajanja klasa, države, partija. To je period jačanja samoupravnih funkcija i organizacija komunističkog društva uz simultano pretvaranje političkih centralnih organa u društvene organe evidencije, plana, koordinacije itd., u skladu sa zahtjevima suvremene razvijene civilizacije. Iz toga proizlazi da je socijalizam veoma dinamičan i protivrječan period u kojem se sukobljavaju nove tendencije sa starim etatističkim, birokratskim kao i lokalističkim i partikularističkim tendencijama. U jugoslavenskoj socijalističkoj praksi, koja je najdalje otišla u razvoju samoupravljanja, ove forme se zovu radničko i društveno samoupravljanje. One su ujedno bile oštro suprotstavljene staljinističkim koncepcijama socijalizma izgrađenog na svemoći države. V

Socijalna etika, onaj oblik ili usmjerenost etičke nauke koji se svojim naročitim naglašavanjem socijalnog aspekta moralnih odnosa i specijalnim bavljenjem dužnostima i moralnim obavezama pojedinca prema zajednici razlikuje od tzv. *individualne etike.* Stoga socijalna etika znači svaku etiku koja primarno uzima u obzir socijalni moment kako pri objašnjenju nastanka, uloge i značenja moralnog fenomena, tako i pri moralnom ocjenjivanju i vrednovanju pojedinih djelovanja. U tom se često (npr. u vulgarnom materijalizmu i sociologizmu) ide predaleko, pa se čak želi zasnovati nekakva »sociologijska etika«, što je po svojoj biti contradictio in adjecto. Ali kako je svaki moralni odnos (u najširem smislu) svojim porijeklom, smislom, ciljevima i zadacima na bilo koji način vezan uz socijalni život čovjekov i na nj upućen, dakle svagda u odnosu na drugog čovjeka i na određenu zajednicu (Robinson nema etike i moralno se ne odnosi), individualne se moralne dužnosti, principi, norme i obaveze uopće neposredno podudaraju sa socijalnima, te je razlika između individualne i socijalne etike zapravo samo uvjetna. Upravo Kantova autonomna etika primjereno pokazuje kako je čovjek — pojedinac moralni samozakonodavac (a ne bilo koja socijalna sredina).
K

Sociologija, znanost o društvu, o njegovim osnovnim strukturama (v. društveno-ekonomske formacije), oblicima i zakonima razvoja. Znanstvene osnove sociologiji postavio je još Marx svojom općesociološkom koncepcijom (v. materijalističko shvaćanje historije). Ime sociologija potječe od A. Comtea koga smatraju i osnivačem sociologije. On je tim imenom nazvao svoju socijalnu fiziku, tj. učenje o društvenim fenomenima koji su, po njegovu mišljenju, podvrgnuti istim zakonima kao i fizikalni i biološki fenomeni. Već u ovoj koncepciji, kao i u većini ostalih građanskih socioloških shvaćanja, izbija ili mehanicističko ili idealističko shvaćanje društva kao sfere kojom vladaju ili neki zakoni nižih prirodnih područja, ili idealni zakoni (ideje itd.). Iz takvih nastojanja da se protumači historija, društvo i društveno kretanje nastale su različite sociološke koncepcije i pravci, od kojih navodimo najpoznatije.

Mehanicistička sociologija (Carey, Solvay, Vinjarski i dr.) nastoji da društvene pojave protumači mehaničkim zakonima i time predviđa osnovne specifične pojave i zakonitosti u historiji.

Geografska sociologija (Mečnikov, Ratzel, E. Reclus, Huntigton i dr.) smatra geografske faktore kao odlučujuće za razvoj historije. Pod geografskim faktorima razumijeva sve ono što je van čovjeka: prirodnu klimu, konfiguraciju zemljišta, vodu i njen tok, prirodnu floru i faunu itd. Osnovni joj je nedostatak što tako relativno statičkim faktorima tumači bujnu dinamiku socijalnog kretanja i promjena.

Biološka sociologija (Spencer, Lilienfeld, Schäffle, Espinas, Worms, Novikov i dr.) shvaća ljudsko društvo kao biološki organizam u kojem se prema tome i ispoljavaju iste sile i zakoni kao u biološkim pojavama. Pod utjecajem Darwinovih otkrića neki su od njih pokušali primijeniti biološki zakon borbe vrste za opstanak na ljudsko društvo i tako došli do reakcionarnih rasističkih koncepcija društva i njegova krretanja (Gobineau, Chamberlain, Ratzenhofer, Lapouge, Ammon i dr.), što je naročito oduševljeno prihvatio fašizam. Osnovna je pogreška biološke sociologije što ne vidi da je područje društva kvalitativno nova sfera prirode i da se mora tumačiti svojim specifičnim zakonima, a ne zakonima nižih prirodnih područja koji su za to nedostatni i dovode do sasvim pogrešnih zaključaka.

Formalna sociologija (Simmel, Wiese) postavlja sebi zadatak da istraži oblike (forme) ljudskih odnosa, što je predmet sociologije za razliku od ostalih društvenih nauka. Iako su u svojim ispitivanjima istražili mnogobrojne oblike ljudskog udruživanja, svojim staticizmom nisu nikada došli do razlikovanja bitnih od nebitnih momenata, a posebno do osnovnih zakona historijskog kretanja.

Psihologistička sociologija (Tarde, Warde, Ross i dr.) nastoji nekim psihološkim momentima protumačiti historiju i njeno kretanje (oponašanje, želje, interesi itd.), te tako ne vidi ono bitno sociološko što karakterizira ne pojedinca, nego društvo kao cjelinu. Ovoj vrsti sociologije pripisuje se i Durkheimovo shvaćanje sociologije u kojoj dominiraju kolektivne predodžbe. Iako je u tome idealistički interpretirao osnovni problem, Durkheim i njegovi sljedbenici imali su znatan utjecaj, naročito u Francuskoj, i izvršili su niz pozitivnih socioloških istraživanja.

Opisna sociologija obuhvaća veliki broj suvremenih sociologa na Zapadu kojima je osnovni cilj empirijsko istraživanje pojedinih socioloških činjenica: klase, porodice, sela, grada, društvene pokretljivosti itd.

Sve ove sociologije uočavale su pojedine momente društvenih struktura i kretanja, ali nijedna od njih nije uspjela pronaći onu bitnu specifičnost koja razlikuje društvo od ostalih područja prirode. Najdublje rješenje ovih problema dali su Marx i Engels svojim materijalističkim shvaćanjem historije (v.) V

Sociometrija (osnivač Moreno) istražuje odnose »socijalnih atoma«, tj. malih grupa, i ljudske odnose u njima. Ujedno misli da se reformiranjem sitnih društvenih grupacija može reformirati i društvo u cjelini. V

Sofist (grč. sophistes = majstor svoga umijeća), u staroj Grčkoj prvotno svaki mislilac, mudrac, učitelj mudrosti i govorništva. U atenskom javnom životu isticahu se kao sofisti Protagora, Gorgija, Hipija, Prodik i dr. Izraz sofist naročito pod utjecajem Sokrata, Platona i Aristotela, njihovih filozofskih protivnika, dobiva pokudno značenje u smislu prividne odnosno lažne mudrosti (v. sofistika, sofizam, sofistički). Pet

Sofistički, 1) što se odnosi na sofiste (v. sofist); 2) domišljat, prijevaran s osobitim obzirom na vještinu hotimičnog neistinitog i neispravnog dokazivanja.

Sofistika, 1) filozofsko naučavanje starogrčkih sofista (v. sofist); 2) umijeće domišljatog dokazivanja, u pokudnom smislu; 3) zloupotreba jezično-izražajnih mogućnosti i logičkih oblika za izvrtanje istine.

Sofizam (grč.), lukava misao, prividan dokaz; uobičajeni naziv za pogrešan zaključak hotimično načinjen radi obmane, zabune, a ponekad i šale (tzv. prevarni zaključak). Sofizam može biti više uvijen ili pak drastičan. Primjer starogrčkog sofizma: što nisi izgubio to još imaš; rogove, veliš, nisi izgubio — dakle ih imaš. Pet

Solidarizam (franc. solidaire) je shvaćanje o zajedničkim interesima i obvezama, o uzajamnoj odgovornosti i složnosti ljudi u zajedničkom životu. Prema solidarizmu pojedinac je po svojoj biti upućen na društvo kao što je društvo upućeno na pojedince kao svoje članove. Osnovni smisao solidarizma izražava izreka: »Jedan za sve, svi za jednoga«. Solidarnost je prema E. Blochu »posljednja norma objektivnoga prava«. Pa

Solipsizam (lat. solus = jedini i ipse = sam), ekstremno idealističko i subjektivističko (v.) spoznajnoteorijsko stajalište po kome postoji samo Ja kao jedina svijest sa svojim svjesnim sadržajem, i ništa izvan nje. Schopenhauer je već radikalnog solipsistu uputio u umobolnicu. Umjereni solipsizam uzima nadindividualnu svijest kao jedini svjetskotvorni faktor, koji je i izvor zbilje i tvorac bitka uopće. Prihvatljiv je jedino metodički (v.) solipsizam, kakav zastupa recimo Descartes ili u novije vrijeme Driesch. Praktički (moralni) solipsizam je egoizam (v.), koji uzima vlastiti Ja kao vrijednosnu osnovicu života i svijeta. F

Somatični živčani sustav (grč. soma = tijelo), onaj dio živčanog sustava koji regulira odnose između organizma i vanjskog svijeta. Preko osjetnih organa i aferentnih neurona živo biće prima podatke o okolini, a posredstvom eferentnih neurona i mišića može na okolinu i promjene u okolini prikladno reagirati. Somatični živčani sustav dijeli se na centralni dio koji obuhvaća mozak, moždano deblo i leđnu moždinu i periferni dio koji čine uglavnom lubanjski i

spinalni živci. (Sinonim: cerebro-spinalni nervni sistem.) Bu

Somatologija, disciplina koja se bavi proučavanjem tjelesne konstitucije i funkcije organa.

Sorit (grč. sorós = hrpa), 1) pokraćeni polisilogizam (v.) lišen jezično izraženih zaglavaka pojedinih u složaj unesenih silogizama osim, naravno, zaglavaka episilogizma. Sorit kao prirodniji oblik izražavanja zapravo je složena entimema (v.) koja ne okrnjuje logičku strukturu samog polisilogizma; 2) oblik pogrešnog zaključka poznatog i pod imenom acervus (v.). Pet

Specificirati (lat. specificare = pojedinačno navesti), nabrojiti pojedinosti koje potpadaju pod neki opći pojam; razdijeliti rod na podvrste, podvrste na razrede (v. specifikacija).

Specifičan (lat. species = rod, vrsta), osebujan, svojstven samo jednom predmetu ili pojavi, po čemu se određena vrsta razlikuje od njoj nadređene vrste, poseban, izvjestan, naročit, svojevrstan; preneseno: bitan za nekoga ili nešto, različit od standardnog. (Npr.: specifični voluntarizam, neuobičajena posebna vrsta voluntarizma, koja se inače ne zastupa u uobičajenim voluntarističkim filozofijama.) G

Specifikacija (lat. specificatio), nabrajanje pojedinosti koje potpadaju pod neki opći pojam (v. specificirati). Prema Kantu treba kod svakog filozofiranja strogo zadovoljiti zakon specifikacije kao i zakon homogeniteta (v.), ali nipošto jedan na uštrb drugome. S

Specijalan (lat. specialis = poseban), koji se odnosi na nešto zasebno, na poseban slučaj.

Spekulacija (lat. speculari = iz daljine promatrati), teorijski način mišljenja koji se odriče i posve je odvojen od svakog mogućeg iskustva. Niti polazi od iskustvenih i stvarnih podataka niti ih nastoji objasniti. Spekulativno je mišljenje odvojeno od osjetilnosti i kreće se samo u nadempirijskoj sferi. Stvaralačko-konstruktivni, često intuitivni (v.), a svagda posve apstraktni način mišljenja kojim se nastoje izvesti zajednički principi sveukupne zbilje i otkriti ono apsolutno, jer mu je predmet uglavnom metafizička tematika. Suprotno: empirija (v.). F

Spekulativan (kasnolat. speculativus), obično oznaka za misaone procese koji se kreću na razini viših apstrakcija, veoma udaljenoj od razine iskustva. U tom smislu svaka filozofska teorija ima spekulativan karakter. Izraz ima često i pejorativno značenje te se primjenjuje na »pojmovno fantaziranje«, tj. na one misaone postupke koji umjetno i samovoljno uspostavljaju logičke veze među najdisparatnijim područjima smisla. Kr

Spinocizam, filozofski nauk Barucha Spinoze (1632—1677) i njegovih sljedbenika, direktni ali originalni nastavak kartezijanizma (v.). Ima samo jedna supstancija koja je uzrok same sebe, opstoji nužno i beskrajna je: Bog ili priroda (Deus sive natura). Među bezbrojnim njezinim atributima čovjeku su poznata samo dva: mišljenje (cogitatio) i protežnost (extensio). Iz ovih atributa nužno proizlaze i njihovi modusi: iz mišljenja — pojedine ideje; iz protežnosti — pojedine stvari, i među ovima ne opstoji nikakvo uzajamno djelovanje, premda je istovjetnost njihova reda unaprijed zajamčena. Štoviše, modusi nemaju nikakve samostalnosti, sve je potpuno determinirano supstancijom. Nabrojeni elementi spinocizma dali su povoda da se ta filozofska doktrina često naziva različitim imenima: apstraktni monizam (v.), akozmizam (v.), panteizam (v.) i sl. Pored brojnih pristaša u svoje vrijeme spinocizam je znatno utjecao na Lessinga, Herdera, Goethea, Jacobija, Schellinga i Hegela koji ga je sarkastično usporedio sa sudbinom njegova tvorca: kao što je sušica proždrla Spinozino tijelo, tako je i njegova supstancija proždrla sve pojedinačno u svijetu. Pe

Spiritizam (engl. spirits = duhovi) je praznovjerje da umrli i dalje žive i da je s njima moguće saobraćati. Također: pokušaji uspostavljanja takvog saobraćaja u svrhu dobivanja vijesti s »onog svijeta«.

Spiritualan (novolat. spiritualis), duhovan, netjelesan, koji se odnosi na duh, koji pripada duhu (v.). (V. spiritualizam.)

Spiritualizam (lat. spiritus = duh), metafizički nazor koji uči da je osnov, da je supstancija čitave zbilje duh (v.). I sve tjelesno je samo pojava, samo predodžba duha. Materijalno nije ništa drugo nego objektivacija duha, produkt psihičkog stvaralačkog doživljavanja. Samo duh je ono zbiljsko i ujedno apsolutno. Umjereniji oblik spiritualizma je dualističan, pa u psihologiji uzima dušu i tijelo kao dvije samostalne supstancije, no kojih kvaliteta ipak nije heterogena. Monistički izraz spiritualizma nalazimo u metafizici identiteta (v.). Suprotno: materijalizam (v.). F

Sposobnost: potencijalni reaktivni sustav za vršenje određene djelatnosti. Sposobnosti se stječu u toku djelatnosti, na osnovu naslijeđenih dispozicija (v.), a pod utjecajima društvene i prirodne sredine u kojoj individuum živi i razvija se. Razlikuju se osnovne ili fundamentalne sposobnosti, koje određuju razinu uspjeha u većem broju različitih djelatnosti (npr. inteligencija), od specijalnih sposobnosti koje se očituju u užim, specifičnim djelatnostima (npr. oštrina vida, spretnost prstiju). Bu

Spoznaja, jedan od osnovnih oblika čovjekova bivstvovanja, djelatnost kojom otkrivamo istinu; također: rezultat te djelatnosti, isto što i znanje (v.). Spoznaja je za razliku od drugih duševnih doživljaja (npr. zamjećivanja i predočivanja), nošena unutrašnjom intencijom da otkrije nešto, što i neovisno od subjektivne doživljajnosti objektivno važi. Različite aspekte problema spoznaje proučava spoznajna teorija (v.). P

Spoznajna teorija. Filozofska disciplina koja proučava mogućnost, granice, objektivnu vrijednost, porijeklo i predmet spoznaje. Premda su već antički i srednjovjekovni filozofi u sklopu svojih općefilozofskih radova raspravljali i o različitim aspektima problema spoznaje, spoznajna teorija kao zasebna filozofska disciplina nastala je u novom vijeku. Njen osnovni programski zahtjev, da proučavanje naših spoznajnih moći treba da prethodi svakom drugom filozofskom proučavanju, prvi je jasno formulirao Descartes, a na svoj ga je način ostvario J. Locke koji se stoga obično naziva osnivačem spoznajne teorije. U svom »Ogledu o ljudskom razumu« Locke se primio toga da istraži »porijeklo, izvjesnost i opseg ljudskog znanja, kao i osnove i stupnjeve vjerovanja, mnijenja i suglašavanja«. Nastavljajući na Lockea intenzivno su se bavili spoznajnom teorijom G. Berkeley, D. Hume, i G. H. Leibniz, a naročito I. Kant koga neki smatraju pravim osnivačem spoznajne teorije, jer je nastojao da još jasnije nego Locke razgraniči spoznajnu teoriju od psihologije i od metafizike i da je učini osnovnom filozofskom disciplinom koja prethodi svima ostalima. Kantovi neposredni nastavljači (Fichte, Schelling, Hegel) osporili su samostalnost spoznajne teorije i uključili je u ontologiju, ali su na prijelazu iz 19. u 20. st. procvali novokantovstvo i drugi filozofski pravci koji spoznajnu teoriju smatraju nezavisnom i osnovnom disciplinom filozofije. U suvremenoj filozofiji vrlo su podijeljena mišljenja o mogućnosti i vrijednosti spoznajne teorije. Dok je jedni još uvijek smatraju osnovnom filozofskom disciplinom, drugi čak osporavaju njenu mogućnost. — U spoznajnoj teoriji najčešće su se razlikovala tri osnovna problema: 1) problem izvora ili porijekla spoznaje; 2) problem mogućnosti i granica (ili vrijednosti i važenja) spoznaje i 3) problem predmeta spoznaje. U raspravama o porijeklu spoznaje najčešće se sukobljavaju empirizam (v.), koji smatra da je izvor spoznaje iskustvo, i racionalizam (v.) koji smatra da je izvor spoznaje um. Ekstremni je oblik empirizma senzualizam (v.) koji tvrdi da su izvor sve spoznaje osjeti ili osjetno iskustvo. Između empirizma i racionalizma želi da posreduje, odnosno da ih sintetizira i prevlada, kriticizam (v.). U intuiciji nalazi izvor spoznaje intuicionizam (v.), u iracionalnim funkcijama duha — iracionalizam (v.), u nečem nadumnom i natprirodnom, u prvom redu u božanskoj objavi, supraracionalizam (v.), supranaturalizam (v.) i misticizam (v.), pravci koji se međusobno tijesno prepleću pa ih je teško jasno razgraničiti. U vezi s pitanjem o mogućnosti, granicama i vrijed-

nosti spoznaje najjača je opreka između dogmatizma (v.) i skepticizma (v.), pri čemu se ovaj posljednji javlja u mnogo različitih oblika (kao metodički ili sistematski, totalni ili parcijalni, radikalni ili umjereni; metafizički, logički, etički, ili religiozni itd.). Kao posredni pravci javljaju se kriticizam (v.) i pozitivizam (v.), pri čemu se ovaj posljednji javlja u 20. st. kao logički pozitivizam (v.). U vezi s pitanjem o predmetu spoznaje glavnu opreku čine realizam (v.) i idealizam (v.), pri čemu se prvi javlja najčešće ili kao naivni realizam (v.), ili kao kritički realizam (v.), a drugi kao subjektivni idealizam (v.) ili kao objektivni idealizam (v.). Posrednim pravcem može se smatrati fenomenalizam (v.). — Pored navedene klasifikacije spoznajnoteorijskih problema i pravaca moguće su i drukčije. Tako engleski filozof A. J. Ayer klasificira neskeptičke spoznajnoteorijske pravce na osnovu toga kako se suprotstavljaju skeptiku, odnosno na osnovu toga koji »korak« skeptikovog argumenta odbacuju. Tako dobivamo četiri glavna spoznajnoteorijska pravca: naivni realizam, redukcionizam, naučni pristup, deskriptivnu analizu. — Navedenim spoznajnoteorijskim problemima treba dodati i problem istine (v.) koji je u podjednakoj mjeri ontološki i spoznajnoteorijski i za obje ove »discipline« ima fundamentalan značaj. — Spoznajnoj teoriji, kako se tradicionalno shvaća, najčešće se prigovara da odvaja problem spoznaje od problema čovjeka, a zatim ga i dalje cjepka pretvarajući aspekte istog osnovnog pitanja u različite nezavisne probleme. U obranu spoznajne teorije iznosi se da je problematika spoznaje svojevrsna i značajna problematika koja zaslužuje da bude i posebno obrađena. P

Srce (grč. kardía; lat. cor), osim što znači tjelesni organ, i danas predstavlja simbol svekolike ćuvstvenosti. Za Aristotela i kasnije sve do novih anatomskih istraživanja u 16. st. srce je sjedište osjetilnosti i ćuvstvenosti. S Pascalom postaje specifičnim načinom spoznaje (»srce ima razloge koje razum ne poznaje«), posebno međuljudskih odnosa a onda i svega ostaloga što se nalazi u području morala, religije pa i filozofije jer se njime spoznaju i »prvi principi« znanosti. Dok Kant uz taj pojam vezuje samo prirodnu težnju koja ide više ili manje na ruku moralnom zakonu, za Hegela znači »kompleks senzacija« što predstavlja neposredno i prvobitno ljudsko iskustvo. Oslanjajući se na Pascala i novija filozofija upotrebljava često termin srce, zamijenjujući ga kadkad za termin savjest naznačujući pri tom specifično područje na kojem čovjek intuicijom postiže sigurnost o prvim principima zbilje. Z

Sredina (grč. mesótes; lat. medium): položaj jednako udaljen od najmanje dvije krajnosti. Uz popratno prostorno značenje riječ sredina je od davnine označavala savršenstvo. Tako svemir, kozmos, shvaćen kao kugla dobiva svoju savršenu zaokrugljenu površinu po središtu kugle (Parmenid). Nadovezujući na tu ideju sredine kao savršenstva Aristotel određuje i vrlinu kao sredinu dvaju zala (mesótes duo kakíon) što će preuzeti kasnije gotovo sva filozofija. Pascal obogaćuje pojam ontoantropologijskom konotacijom određujući čovjeka kao »sredinu između ništa i sve« (entre rien et tout) sa etičkom posljedicom: tko napušta tu sredinu razara čovještvo i čovječnost. Za Hegela je sredina egzistirajuće posredovanje ekstrema ili naprosto mjera zbiljnosti te prema tom dinamičkom shvaćanju postoje »stupnjevi ispunjenja ili konkrecije sredine«. Nietzsche polemizira protiv aristotelovskog etičkog značenja vrline kao sredine izruguјući ga kao teoriju »osrednjosti«. Vraćajući se starogrčkoj filozofijskoj tradiciji Heidegger ugrađuje pojam sredine u svoju filozofiju bitka gdje se bitak javlja kao »sredina bića« i kao »otvorena sredina bića u cjelini«, omeđuje biće prema bitku s jedne i ništavilu s druge strane. I u nas se održalo pozitivno značenje sredine na moralno-etičkom planu u uzrečici o »zlatnoj sredini«. Z

Središnji ili **srednji pojam (M)**, naziva se u zaključku (v.) onaj posredni pojam koji povezuje obje premise da bi se iz njih mogao izvesti valjan zaglavak (v.). Povezan je zna-

čenjem s oba pojma (SP) zaglavka, ali sam u zaglavak ne ulazi.

Stadij (grč. stadion = mjera za duljinu), određeni isječak iz nekog postojećeg razvojnog niza.

Staljinizam — kontrarevolucionarna pojava u razvoju socijalizma u SSSR-u nakon Lenjinove smrti i brutalnog obračuna Staljina s drugim boljševičkim i socijalističkim strujama. Staljinizam karakterizira potpuna dominacija države i partije u društvu, shvaćanje izgrađenog socijalizma kao potpune nacionalizacije osnovnih proizvodnih sredstava, kruti i policijski centralizam, državnocentralističko otuđivanje viška rada od radničke klase, etatističko planiranje i raspolaganje cjelokupnom akumulacijom, unošenje brutalnih odnosa u partiji i društvu, ugušivanje svake unutarpartijske demokracije, monolitizam u političkom i kulturnom životu zemlje što dovodi do osiromašenja stvaralaštva naročito na području socijalnopolitičke prakse, društvenih nauka, filozofije i umjetnosti. Staljinizam znači u biti negaciju svih osnovnih marksističkih pretpostavki socijalizma, tj. prevladavanja otuđenja radničke klase, razvoja sve širih i dubljih samoupravnih društvenih odnosa, ostvarivanja socijalističkog humanizma koji označava veće društvene, idejne i ekonomske slobode radnih ljudi i solidarnost radnog čovjeka. Umjesto bitne teze marksizma o odumiranju političke sfere, tj. države u prvom redu, staljinizam je postavio tezu o jačanju države u socijalizmu. Umjesto teze o prevladavanju najamnog odnosa uspostavljanjem i jačanjem redničkih i ostalih savjeta, tj. razvojem radničkog i društvenog samoupravljanja, staljinizam je proskribirao koncepciju samoupravljanja kao antimarksizam i kontrarevoluciju. Umjesto široke i slobodne borbe mišljenja i idejnog, filozofskog i kulturnog stvaralaštva, koje ne može biti drugačije nego pluralističko, polivalentno i nejednoobrazno staljinizam je pokušao nametnuti cjelokupnom komunističkom pokretu jednu osiromašenu, vulgariziranu i dogmatiziranu reviziju marksizma koja je nanijela radničkom pokretu neprocjenjivu štetu. Staljinizam je u biti, svojim osnovama i intencijama negacija duboke dijalektičke misaonosti i humanističkih intencija marksizma i socijalizma. V

Starohegelovci — nakon Hegelove smrti (1831) njegovi sljedbenici su se razdvojili u dva glavna pravca: mladohegelovce (v.) koji su nastojali radikalizirati neke Hegelove koncepcije (naročito na području filozofije religije i prava) i starohegelovce koji su bili oštri protivnici radikalnije i društveno progresivnije mladohegelovske struje i insistirali na cjelovitom sistemu Hegelove filozofije. Uglavnom politički konzervativno nastrojeni, nisu stavljali akcent na filozofski radikalnije i značajnije dijelove Hegelove filozofije, naročito ne na dijalektiku kao revolucionarnu metodu mišljenja, nego na idealistički sistem i teološku interpretaciju Hegelove apsolutne ideje, duše i čovjeka, što je moralo završiti i u filozofskom konzervativizmu i dogmatizmu. Osnovni organ starohegelovaca bio je »Jahrbücher für wissenschaftliche Kritik« (1827—1847), a glavni predstavnici su bili G. A. Gabler, K. F. Göschel, H. F. W. Hinrichs, L. v. Henning. V

Stenično, oznaka za dinamogena i uzbuđujuća čuvstva koja podižu opću razinu aktiviteta individuuma.

Stid je kompleksni osjećaj s najuočljivijim izrazom zauzdavanja sjetilnosti, posebno seksualnosti. Premda se susreće u raznim očitovanjima kod svih naroda i rasa kao i kod svakog normalnog pojedinca antropolozi i psiholozi nisu načisto radi li se o instinktu, o prvobitnom, urođenom ili pak stečenom, izvedenom osjećaju. Zbog naglašene veze sa tjelesno-senzualnom sferom neki ga definiraju općenito kao »fizički respekt« prema nama samima. Z

Stohastičke pojave, općenito: ono što je plod slučaja. Stohastičke pojave su one koje nisu nužno određene, tj. nisu podložne determinističkoj analizi. Stohastički procesi su oni koji variraju od jednog niza veličina do nekog drugog niza veličina. Stohastička veličina je ona koja može zadobiti više vrijednosti u skladu sa zakonom vjerojatnosti,

a stohastička promjenljiva, koja će se tokom vremena ponašati kao stohastička veličina. Gr

Stoicizam: učenje filozofa stoika. Škola je dobila ime po trijemu (stoa) u Ateni. Osnivač stoičke filozofije bio je Zenon (366—264) iz Kitiona na Cipru. Pored Zenona u grupi stare stoičke škole ističu se Kleant (331—233) iz Asosa i Hrizip (281—208) iz grada Soli u Kilikiji. U Srednjoj stoi poznatiji su: Panetije s Rodosa (185—110) i njegov učenik Posejdonije (135—51) koji je bio porijeklom iz Sirije. U Novoj stoi ističu se rimski filozofi: Seneka (4. pr. n.e.—65. n. e.), Epiktet (60—140) i Marko Aurelije (121—180).

Grčki stoicizam ističe se konzekventnim materijalizmom. U prirodi postoji opća nužnost (logos) koja je ujedno i umnost svijeta. Umna priroda u svojoj cjelokupnosti najbolji je uzor za ljudsko etičko djelovanje. Priroda je harmonija. I čovjek mora u sebi ostvariti to idealno stanje. To će moći ako pomoću uma bude savladao sve svoje afekte koji bi mogli umanjiti razumsko odlučivanje i djelovanje. Ideal stoičkog mudraca bio je zamišljen kao jakost vlastitog duha i volje pomoću kojih se čovjek uzdiže iznad vanjskog objektivnog postojanja, koje se ne može mijenjati. Time je stoički duh postao svijest o slobodi koja je bila ostvarena samo u vlastitoj volji i mišljenju. B

Stoički, što je u skladu sa stoičkom filozofijom. Općenito taj pojam označuje hrabrost, ustrajnost i veličinu duha u borbi protiv negativnog djelovanja i emocionalno-afektivnih raspoloženja.

Strah se obično dijeli od bojazni; strah je općenit, ne-predmetan dok je bojazan uvijek predmetno određena. Međutim, to pojmnovno razlikovanje ima više heurističko značenje, naime kao razlika egzistencijalno duboko zasnovanog straha prema egzistencijalno perifernom strahu koji se tada obično naziva bojazan. U tom egzistencijalnom smislu antika ne poznaje strah, fenomen straha javlja se u helenizmu i prije svega u kršćanskoj religiji. Početkom renesanse preko prosvijećenosti pa sve do Hegela strah je samo jedan momenat svjetskog uma, logosa. Tek Schelling i zatim odlučujuće Kierkegaard tematiziraju fenomen straha kao bitno određenje čovjeka. Kod Kierkegaarda se egzistencijalni strah prevladava kršćanskim vjerovanjem. Puno značenje fenomen straha zadobija u filozofijama egzistencije i to prvenstveno oslanjajući se i dalje na Kierkegaarda i razrađujući njegove teze dakako otklanjajući njegovo osnovno kršćansko utemeljenje i usmjerenje. Kod Heideggera strah postaje jedna od centralnih kategorija, to je strah tu-bitka prepuštenog samom sebi, sigurnog u samog sebe i određenog kao strašljiva sloboda k smrti. Ono »od čega« strah je sam »bitak-u-svijetu«. Izdržavajući ono Ništa čovjek iskušava nesigurnost svog Ja ali i vlastitost svog opstanka. Tako je za Heideggera sloboda izbor-samog-sebe u zahvaćanju vlastitog moći-bitka. Za Sartrea je sloboda stavljanje u pitanje bitka korakom koji ništi kauzalni slijed konstitucije bitka. To je moguće samo za ljudsku svijest pa su zato svijest i sloboda identični. U strahu čovjek postaje svjestan te slobode, slobode svog odlučivanja i odgovornosti za cjelinu bez potpore u postojećim vrednotama. Pojam straha ima također veliko značenje u Freudovoj psihoanalizi, prvotno kao traumatična posljedica čina rađanja, tj. kao ponavljanje tada doživljene bespomoćnosti u novoj sredini, napuštenosti nakon sigurnosti i, kao psihofizička reakcija na situaciju opasnosti rođenja. U skladu sa svojom teorijom o trostupnom duševnom modelu razvoja konflikata između Ono, Ja i nad — Ja, Freud razlikuje nagonski, realni i strah savjesti. Gr

Strast (grč. pathos, lat. passio, franc. passion, njem. Leidenschaft) je jaka trajna žudnja, koja je usmjerena na stanovite predmete, osobe i vrednote. Strast se razlikuje od afekta time što ona ne nastupa kao trenutno stanje, nego predstavlja trajno i duboko usmjerenje čitave čovjekove duševnosti, kako voljne tako misaone i čuvstvene, tako da se bez strasti ništa veliko niti misli niti stvara. U tom smislu poznata je Hegelova

izreka: »Bez strasti nije ništa veliko stvoreno niti se bez nje može stvoriti«. Naravno, Hegel najmanje zastupa psihološko shvaćanje, koje i svjetsko-povjesna djela velikih ljudi tumači kao posljedice njihovih strasti, jer strast je prema Hegelu ipak samo subjektivna strana čovjekova djelovanja. Vrednovanje neke strasti vrši se prema tome, da li je ona usmjerena na niže ili na više vrednote odnosno kakva djela, stremljenja i afekte izaziva. Već je Platon razlikovao afekt ugode, neugode, pohlepe i straha, čemu su stoici suprotstavili četiri glavne vrline, a kao ideal zagovarali apatiju ili ukidanje afekata zbog njihove škodljivosti. Tek je filozofija renesanse otkrila pozitivnu ulogu afekata. Poznat je još i Spinozin prigovor onim filozofima novoga vijeka koji »strasti zamišljaju kao poroke«. Nasuprot tome on će razlikovati afekte već prema tome da li povećavaju (radost) ili smanjuju (žalost) moć našega djelovanja. Iako i sam racionalist, Spinoza naučava da se neki afekt može ograničiti i ukloniti samo suprotnim i jačim afektom. Ako bi se za Spinozu moglo reći da ne luči strogo strasti i afekte, Kant će označiti »afekt kao vodu koja probija nasip a strast kao veliku rijeku koja se u svojem koritu sve dublje probija«. Slično Spinozi i E. Bloch među tzv. afektima iščekivanja razlikuje negativne afekte (strah, tjeskoba), jer su usprkos otporu »potpuno trpni« kao »puko pasivna strast«, i pozitivne afekte kao što je nada: »Nada, taj protuafekt iščekivanja protiv straha i tjeskobe, je stoga najljudskije od svih unutarnjih uzbuđenja i dostupna je samo ljudima, ona se ujedno odnosi spram najdaljeg i najsvjetlijeg horizonta. Ona je u nutrini onog appetitusa koji subjekt ne samo ima, nego se iz njega, kao neispunjen, još bitno sastoji«. Tako nada implicira »bitno pravu budućnost« ili bitak koji još nije ispunjen. Pa

Struktura (lat. structura = gradnja), ustrojstvo, građa; raspored elemenata (dijelova, članova) neke cjeline (»jednolična, složena struktura«); također, cjelina koja je sazdana po nekom pravilu, shemi, rednom načelu. U novije vrijeme upotrebljava se često termin struktura da označi — nasuprot cjelini građenoj samim raspoređivanjem (dispozicijom) elemenata — organsku (interfunkcionalnu) cjelinu u kojoj svaki član ovisi o drugima i samo po svojoj sudatosti s drugim članovima i cjelinom dobiva svoje značenje i vrijednost. Takve strukture bile bi npr. živi organizam, psihički život pojedinca, društvena zajednica. Interfunkcionalna svrsishodnost prirodnih (npr. bioloških) struktura objašnjavala se katkada finalistički, što je dovodilo do oštrih znanstvenih sporova (v. vitalizam, neovitalizam). Nastojanje da se pojam strukture unese u osnove znanosti (od fizike do psihologije i kulturne historije) karakteristično je za teoriju oblika (njem. Gestalttheorie). Kr

Strukturalizam, metodološki nazor i istraživački postupak u društvenim i duhovnim znanostima koji polazi od pojma strukture (v.) kao temelja, srodna pojmu lika (v.) i organizma (v.), ali se u opreci spram tradicionalna pojma supstancije (v.) kao samostojnosti uspostavlja upravo svojom *razlikom od drugoga.* Ponekad i sa stanovitim filozofskim pretenzijama, ali bez zajedničkog stajališta, taj se znanstveni pokret razvija poglavito u Francuskoj gdje strukturalnu metodu primjenjuje niz znanstvenika u etnologiji i socijalnoj antropologiji (C. Lévi-Strauss), psihoanalizi i psihologiji (J. Lacan), književnosti znanosti i semiologiji (R. Barthes), povijesti znanosti (M. Foucault) i političkoj ekonomiji marksizma (L. Althusser). Heterogen u znanstvenim interesima i konkretnu pristupu, strukturalizam povezuje samo polazište od strukturalne lingvistike F. de Saussurea i uvjerenje da jedino sinhroničko razmatranje sistema znakova i značenja vodi ispravnoj spoznaji jezika, društvenih ustanova i stupnjeva srodstva, poetskih tvorevina i gospodarskih sistema, pri čemu se ne uzima u obzir dijahronija i tako niječe svaka povijesnost. Uspješan u primijenjenim istraživanjima i konkretnim opisima pojedinih složenih fenomena na raznim područjima, strukturalizam nije dospio do značajnijih teoretskih sinteza.

Pe

Strukturna psihologija, zajednički naziv za one struje u teoretskoj psihologiji koje psihički život promatraju kao organsku (interfunkcionalnu) ili smislenu cjelinu — strukturu. Otklanjajući (djelomično ili sasvim) izoliranje pojedinih psihičkih činjenica kao samovrijednih »elemenata«, zastupnici strukturne psihologije traže da se svaka psihička manifestacija nastoji »razumjeti« iz cjeline duševnog života (psihičke strukture) kojoj pripada i koju izražava. Iako je ideja o cjelovitosti i međuzavisnosti (strukturnoj suvislosti) psihičkih procesa bila najživlje naglašavana u okviru filozofski nastrojene, tzv. duhoznanstvene psihologije (Dilthey, Spranger), a u različitim »dubinskim« psihologijama (psihoanalizi, individualnoj psihologiji) hipertrofirala do fantastičnih hipoteza, strukturalizam je danas opće načelo empiričke psihologije u nekim područjima psihološkog istraživanja. Dakako da primjena strukturalnog aspekta ne lišava znanstvenu psihologiju ni mogućnosti ni dužnosti da proučava i »elementarni« (astrukturni) oblik pojedinih psihičkih procesa, naročito onih koji se javljaju kao tipične reakcije na podražaje fizičke okoline (osjetni fenomeni). Kr

Stvar (lat. res), izvansvjesno-postojeći, zbiljski, osjetilno-doživljajni, tjelesni, pojavni, dakle prostorno ograničeni, realni predmet. Od stvari je sačinjen svijet stvari ili stvarnost, koja za razliku od samo doživljajno-zbiljske predmetnosti sačinjava objektnu, realnu, zbiljsku, tjelesnu, vansubjektivnu opstojnost. Svakako je stvarnost uži pojam od pojma zbilje koji obuhvaća i nestvarne ali zbiljske doživljaje i njihove moguće nestvarne predmete, koje nazivamo mišljevinama (v.). F

Stvaralaštvo, izvorna djelotvorna snaga u čovjeku, po kojoj on može da ostvaruje nove tvorevine na području tehnike, umjetnosti, znanosti, i uopće civilizacije i kulture.

Stvarnost (lat. res corporales = tjelesne stvari), zbirni pojam za sve stvari, stvari kao neslobodne, bezlične, materijalne predmetnosti, podvrgnute samo zakonima mehaničke nužde. Pojam stvari je ontološko-spoznajnoteorijska suprotnost pojmu lice, koje, osim što kao i stvar jest, posjeduje i duh, pa je prema tome više nego stvar. F

Stvar o sebi. Filozofijski pojam koji je u današnjem određenom spoznajnoteorijskom smislu uveo u filozofiju Kant, a označuje ono zbiljsko što opstoji neovisno o subjektu koji spoznaje, s onu stranu, izvan mogućeg predmetnog iskustva i njegova spoznajnog određenja. Od stvari o sebi doživljavamo samo pojavu (v. fenomen), a ona sama ostaje osjetnosti nedohvatljiva i prema tome nespoznatljiva, te je samo pomišljamo (v. noumenon). Pojam koji znači suprotnost pojmu »stvar za nas«, kako se nama pričinja, kako nam se preko zamjedaba i predodžaba nadaje. Budući da je subjekt doživljava kao pojavu, kao fenomen, ona svagda nužno aficira (podražuje), djeluje na spoznajni subjekt i tako postaje uzrok, a ujedno spoznajno-objektivni neminovni korelat subjektivne osjetne doživljajnosti. Stvar o sebi ne može se spoznati, ali se mora pomišljati i njenu o subjektu neovisnu opstojnost tvrditi, jer bi se u protivnom slučaju moralo tvrditi da je osjetna pojava ničega. Prema tome je pojam stvari o sebi nužna dopuna pojmu pojavnosti. Stvar o sebi granični je pojam mogućeg spoznavanja, za koji se zna tek toliko da realno jest, a spoznajna teorija, koja na takvoj pretpostavci počiva, zove se fenomenalizam (v.), suprotnost realizmu (v.) koji ne poznaje granice ljudske spoznatljivosti kad se radi o stvarnosti (v.). F

Subalteran (lat.), podređen nečemu. (V. subalternacija.)

Subalternacija (lat. subalternus = podređen), podređenost, odnos između univerzalnog i partikularnog suda iste kvalitete s istim subjektom i predikatom (»Svi S su P« i »Neki S su P«, te »Nijedan S nije P« i »Neki S nisu P«). — Subalternirajući i subalternirani sud — dva suda u odnosu subalternacije (subalternirajući je univerzalan, a subalternirani partikularan). Ako je subalternirajući sud istinit, istinit je i njemu subalternirani, a ako je subalternirani sud neistinit, neistinit je i njegov subalternirajući.

— Neposredan zaključak ili izvod (v.) po subalternaciji — zaključak od istinitosti jednog univerzalnog suda na istinitost njemu subalterniranog ili od neistinitosti jednog partikularnog suda na neistinitost njegovog subalternirajućeg. P

Subdivizija (lat.), podređena divizija, tj. divizija pojedinih pojmova koji su na osnovu prethodne divizije višeg pojma dobiveni kao njeni članovi (membra divisionis). (V. divizija, klasifikacija.)

Subjekt (lat. subjectum, grč. hypokeímenon = što je metnuto pod nešto, što leži pod nečim, podmet), *logičko-gramatički:* dio rečenice, koji je ujedno i nosilac izraza, rečenični predmet o kome se nešto izriče; *psihološki:* nosilac svih svjesnih doživljaja; *spoznajnoteorijski:* uvjet spoznavanja uopće, ono što spoznaje, skup spoznajnih funkcija i oblika pojedinačnoga Ja; a kod nekih spoznajnih teoretika i »svijest uopće«. Pod sviješću uopće razumijevaju subjektivnoj svijesti imanentni, ali od individuuma neovisni uvjet spoznavanja; *ontološki:* nosilac stanja, svojstava, djelovanja, koji tvori od spoznavanja neovisan zbiljski bitak, pa se naziva i supstratom, supstancijom, a odnosi se na živu odnosno svjesnu opstojnost. F

Subjektivan, koji pripada subjektu, koji je utemeljen u subjektu, i koji je prezentan i vrijedi samo za subjekt u smislu svijesti općenitog ili pojedinačnog čovjeka. Gr

Subjektivitet, nazočnost i važnost svega samo za određeni subjekt, svojstvo subjekta, sve što pripada subjektu, ovisnost od subjekta. Suprotno: objektivitet.

Subjektivizam u najopćenitijem smislu znači da je subjekt mjerilo svega odnosno da u životu i mišljenju sve iz subjekta izlazi. U kolokvijalnom govoru označava i uskoću pogleda te nedostatak otvorenosti za sve što leži izvan uskog subjektivnog kruga. Filozofsko mu je značenje višeznačno. Spoznajnoteoretski subjektivizam tvrdi da je sva spoznaja subjektivna, pri čemu može određivati subjekt kao »općenu svijest« ili kao individualnu svijest. U ovom drugom slučaju riječ je o solipsizmu (v.). Etički subjektivizam tvrdi da su sve moralne vrednote subjektivne. Metafizički subjektivizam može biti također dvovrstan, i to tako da uzima svijest samo kao subjektivan pričin odnosno subjektivnu predodžbu, ili čak da niječe svaki zbiljski realitet i tvrdi da postoje samo duhovno-duševni subjekti. Egzistencijalistički subjektivizam je filozofski nazor koji uzima subjektivnu opstojnost (egzistenciju) u njenoj neposrednoj datosti kao zbilju koja se ne da izvesti ni iz kakvih općenitosti. Subjektivna egzistencija je izvorna i zbiljska u svojoj potpunosti. F

Sublimacija (prema lat. sublimis = uzvišen), psihoanalitički (dubinskopsihološki) termin; označuje podsvjesni proces kojim se primitivni nagoni (libido) — spriječeni u svom neposrednom očitovanju — preobražavaju u socijalno i kulturno vrijednu aktivnost: umjetničku, znanstvenu, humanitarnu. Kao i »potisnuće«, »projekcija«, »supstitucija« i »natkompenzacija«, sublimacija se — u psihoanalitičkom naučavanju — ubraja među tzv. »obrambene mehanizme«. Kr

Sublunaran (lat. sub = pod i luna = mjesec), podmjesečan, a to je po antičkom shvaćanju jednako pojmu zemaljski, jer se po tom shvaćanju do mjeseca proteže zemaljska atmosfera, a iza mjeseca nalazi se nadsvjetski svijet ili nebo.

Subordinacija, podređivanje pojma pod drugi sadržajem širi pojam, koji je odnosnom subordiniranom (v.) pojmu superordiniran (v.).

Subordiniran, v. podređen.

Subrepcija (lat. subrepere = ušuljati se), hotimično uvlačenje pogrešnog logičkog zaključka u neki dokazni postupak. Subrepcija je očita spoznajna pogreška.

Sub specie aeternitatis (lat.): s gledišta vječnosti. To je teološko-filozofsko stajalište po kome svaki sadržaj dobiva drugo značenje i vrijednost kad se promatra u odnosu na vječnost.

Subzistencija (lat. subsistere = ostati, trajati), opstanak sam po sebi i za sebe; način postojanja supstancije (v.) u njenoj osebujnosti i neovisnosti, za razliku od svojstava koja

samostalno ne mogu postojati, nego na supstanciji inheriraju. Boetije: »Subsistit hoc, quod non indiget alio« (Subzistira ovo, što ne treba nešto drugo). Suprotno: inherencija (v.). F

Subzistentan (lat. subsistens), koji ostaje, koji za sebe neovisno postoji (v. subzistencija).

Sud, osnovna logička manifestacija, naročito važna u svim područjima logike i znanstvene spoznaje uopće. Sud se psihologijski ispoljuje kao misao konstatacije, a gramatički obično dobiva svoju određenu formulaciju u rečenici. Pitanje logičkog prioriteta pojma ili suda svodi se na pravu mjeru ako se uzme u obzir njihova uzajamna ovisnost i uvjetovanost koja dolazi do izražaja u suprotnim shvaćanjima, s jedne strane, da se sud »sastavlja« od pojmova, a s druge strane, da pojam pretpostavlja i u sebi uključuje mnoštvo sudova. Za razliku od pojma, sud je analitičko-sintetička cjelina, logičko tkivo koje je razloženo u svom sadržaju, tj. predmetno određeno u nekom smjeru, pa je upravo stoga i moguće sud prosuđivati s obzirom na istinitost ili neistinitost. Razloženost suda očituje se u subjektnoj i predikatnoj jezgri i njihovom logičkom odnosu, tzv. kopuli (v.) — (S-P). To je tek misaona pretpostavka, nalik na pitanje (S-P?) koje postaje sudom istom po afirmativnoj ili negativnoj tvrdnji koja je upravljena na logičku kopulu. Prema tome sud je u logičkom pogledu četveročlana cjelina, bez obzira na to koliko se i kako, u konkretnom slučaju, pojavljuje u gramatičkoj sferi (neformulirani sud, eliptične rečenice, impresionalni sud, egzistencijalni sud). U tumačenju odnosa subjekta i predikata (problem smisla prediciranja) postoje opsegovne i sadržajne teorije. Među opsegovne ulazi tradicionalna teorija supsumcije opsega subjekta u širi opseg predikata (Aristotel), zatim teorija opsegovnog identiteta subjekta i predikata, što je dovelo do potrebe kvantifikacije predikata (npr. Svi S = neki P) kako bi se sud mogao u logičkim operacijama upotrebljavati poput matematičke jednadžbe (logistika, matematička logika). Među sadržajne teorije ulazi teorija sadržajnog identiteta (Hobbes, Lotze i dr.) subjekta i predikata po kojoj bi izraz »S je P« bio samo nepotpuna gramatička formulacja za logički sud »SP je SP« i teorija logičke imanencije predikata u bogatijem sadržaju subjekta, pri čemu se samo gramatički uvrštava predikat u subjekt (Leibniz, B. Erdmann). Moment tvrdnje u sudu pored ostalih naročito ističe egzistencijalna teorija (F. Brentano) svodeći sud na egzistencijalni oblik SP jest, SP nije. U razlikovanju pojedinih vrsta sudova ističe se tradicionalna, ponešto modificirana razdioba sudova po kvaliteti: afirmativni i negativni; po kvantiteti: univerzalni (v. generalni) i partikularni (v. a, e, i, o); po relaciji: kategorički, hipotetički i složeni sudovi — disjunktivni, divizivni, konjunktivni, remotivni, kopulativni (v. pojedine nazive); po modalitetu: problematični, asertorni, apodiktični. O odnosima među sudovima v. izvod.

Kant napose razlikuje analitičke sudove koji raščlanjuju i objašnjavaju pojam subjekta u kojemu je predikat već sadržan, pa se on ispoljuje snagom logičke nužde (npr. sva tjelesa su protežna), i sintetičke sudove kod kojih predikat ne proizlazi iz analize subjekta već ga proširuje a posteriori na osnovu faktičnog iskustva (npr. sva tjelesa su teška). Osnovni Kantov problem međutim bijaše: kako su mogući sintetički sudovi a priori, tj. sintetički sudovi (o iskustvu) s logičkom snagom analitičkih sudova (nužnost, općenost) kao što je npr. sud: sve što se zbiva ima svoj uzrok. Pet

Sûfî (islam), naziv za asketski red islamskih mistika, prema bijelom ogrtaču od vune (suf). — Redovništvo se u islamu javlja u drugoj polovini 8. st. u istočnom, šî'itskom islamu na granicama Mezopotamije. Za osnivače smatraju alkemičara Džâbira ibn Haiyâna i mistika Abû Hašima, oba iz Kûfe. U 9. st. mistički se pokret sukobljuje u Basri i Bagdadu s racionalističkom teologijom (v. kalâm) sunnitskog smjera. U 10. st. naziv sûfî za islamske mistike i askete poznat je u cijelom muslimanskom svijetu. Sûfizam je u užem smislu cvjetao prvenstveno u perzijskoj poeziji (Sanâ'i, Attâr,

Rûmî — 12-13. st., na koje se u 20. st. nadovezuje osobito Mohammed Ikbâl u Indiji) i filozofiji (Hallâdž i Bistâmi u 9. st., Suhrawardî u 12. st.). Ghâzâlî (11. st.) je donekle zaštitio mistički nauk od progona svojim autoritetom u skolastičkim krugovima. — Ideje sûfîčkog misticizma vrlo su bliske stavovima indijske religiozne filozofije. Ta se srodnost osniva i na izvornim neposrednim doticajima. Formulama, koje odgovaraju upanišadskoj izreci: »Tat tvam asi« (v.), izražava Hallâdž identitet transcendentnog božanskog principa s ljudskim samosvojstvom, kad kaže: »Lasta gairi« (»Ti nisi nitko drugi nego ja«), ili »Huwa-huwa« (»To je to«). Bistâmi uvodi termin fanâ' (v.) koji po doživljajnoj negativnosti svojih određenja odgovara budističkom nirvâna (v.). Suhrawardî suprotstavlja aristotelovskoj dijalektici, kao pripremnom, nižem stupnju spoznaje, intuitivne stadije zrenja i doživljavanja istine. Neki sûfički mislioci bili su neposredni nastavljači mazdaizma (v.) u islamskoj filozofiji (Bistâmî, Suhrawardî). Među predstavnicima mističke filozofije u zapadnom islamu najistaknutiji je Ibn Arabî iz Španije (12. st.), koji polazeći od uvjerenja o panteističkom jedinstvu bitka propovijeda jednakost svih religija. Ve

Sugestibilnost ili sugeribilnost, privremena ili trajna sklonost ili spremnost prihvaćanja sugestije. Fr

Sugestija (lat. suggerere = podrediti, izvršiti), 1) akt ili proces nekritičkog i neprisilnog primanja ili ostvarivanja ideja, vjerovanja ili odluka nekog drugog lica (heterosugestija) ili samoga sebe (autosugestija); 2) podražaj, obično verbalne prirode, kojim jedno lice izaziva ili pokušava izazvati kod drugog lica neku aktivnost, zaobilazeći pri tom kritičke psihičke funkcije toga drugog lica. U propagandi i reklami često se iskorišćuju zakonitosti sugestije. Fr

Sujevjerje, praznovjerje, čvrsto ukorijenjene predrasude različitih vrsta, vjerovanje koje je u protivrječju bilo sa zakonitošću i vjerodostojnošću spoznaje i s njezinim znanstvenim rezultatima, bilo s naprednim, već općeprihvaćenim shvaćanjima, uvjerenjima i nazorom na svijet; vjerovanje u natprirodne moći i vansvjetske tajne i čovjeku nedokučive sile i bića, koje nevidljivo i tajanstveno upravljaju njegovim životom, udesom, planovima i namjerama. U biti sujevjerje proizlazi iz istovremenog nevjerovanja (i njegov je pendant!) u ljudske mogućnosti i sposobnosti, u čovjekovu stvaralačku snagu i autohtoni smisao njegova života. Sujevjerje inače predstavlja ostatke prethistorijskog i predznanstvenog razdoblja. K

Sukcesija (lat. successio = slijed), uzastopnost, slijed jednoga za drugim, zasobica (Franjo Marković). — U psihologiji jedan od četiri načina asocijacije predodžbi, po kojemu se predodžbe asociraju ili udružuju onim redom kojim su stupile u svijest, pa se tim redom u pamćenju i reproduciraju. S

Sûkšma-šarîra ili **linga-šarira** (sansk.), »istančano tijelo« ili psihički organizam u indijskoj psihologiji, osobito u učenjima vedânta i yoga (v.). Psihički se organizam sastoji od tri »omotača« ili »ljušture« (koša, v.) psihičke materije, i to: prânamaya-koša ili pneumatički organizam, koji sačinjavaju »životni dahovi« (prâna, v.); manomaya-koša ili organizam osjetne svijesti; vigjnânamaya-koša ili buddihimaya-koša, spoznajni organizam nadosjetne svijesti ili uma. Ovaj tročlani psihički organizam razlikuje se od fizičkog tijela (annamaya-koša) jedne strane, a s druge od »tijela blaženstva« (ânadamaya-koša) u koje se duša (gjîva, v.) povlači u dubokom snu, odnosno »kauzalnog tijela« (kârana-šarîra) koje je nosilac nadsvjesnih stanja samosvojstva (âtman, v.) ili transcendentnog (v.) osnova ličnosti, uvijenog u nabrojenih pet »omotača« Ve

Suma (lat. summa) je mnoštvo nastalo zbrajanjem. Inače ime za skolastički oblik sistema u kojem je data i prikazana cjelokupnost znanja u svrhu podučavanja i razvoja nauke; skolastička metoda. Sumisti su srednjevjekovni pisci koji su se služili sistemskim oblikom suma, primjerice Toma Akvinski. Gr

Sumanîya (islam), nauk indijskih *šramana* (v.) koji se u islamskoj filozofiji redovno iz-

jednačuje sa skepticizmom (v.) i ateizmom (v.), zbog panteizma i poricanja personalnog božanstva, koje teze zastupaju sve starije indijske škole. Ve

Sumnja, v. skepsa.

Sunna (islam), običaj, moralno pravilo zasnovano na predaji. Sunnitski muhamedanci, za razliku od šī'itskih (pretežno istočnih, azijskih) sekti, polaze od pretpostavke da kuran sadrži neposrednu Allâhovu, a sunna Muhamedovu objavu. U tom se smislu kuran i sunna smatraju ravnopravnim izvorima vjerskog nauka. Sunna obuhvaća pismenu i usmenu predaju o Muhamedovim djelima, riječima i neizrečenoj suglasnosti. Slijediti sunnu znači slijediti Muhameda kao uzor. Sunna ima najčešće kazuističku vrijednost, a djelomično objašnjava opće propise kurana. — U političkoj povijesti ranog islama sunniti nastoje održati ravnotežu između vjerskog ideala i političke stvarnosti među ekstremističkim strujama koje se javljaju u borbi za kalifatsku vlast. Dok su khâridžiti tražili razdvajanje političke vlasti od vjerske, šī'iti su tražili da potomci Alîja zadrže i svjetovnu i duhovnu vlast (imâmat) (usp. mu'tazila). — Osim Muhamedove sunne kao izvora vjerskih propisa, ovaj termin izražava i pojam normativnosti uopće, osobito moralne, u dobrom i u zlom smislu. (V. ši'a.) Ve

Superordiniran, v. nadređen.

Supkonscijentan (lat. sub = pod i conscius = svjestan), podsvjestan. Pojam koji se u novijoj psihologiji, naročito pod utjecajem Freuda, upotrebljava za one duševne doživljaje koji su iz svijesti potisnuti, ali se u nju mogu vraćati.

Supkontrarnost (lat. sub = pod i contrarius = suprotan), podsuprotnost, odnos između dva supkontrarna suda. — Supkontrarni sudovi — podsuprotni sudovi, partikularno-afirmativni i partikularno-negativni sud s istim subjektom i predikatom (npr. »Neki ljudi su pošteni« i »Neki ljudi nisu pošteni«). Dva supkontrarna suda mogu biti oba istinita, ali ne mogu biti oba neistinita. — Neposredan zaključak ili izvod (v.) po supkotrarnosti — zaključak od neistinitosti jednog partikularnog suda na istinitost njemu supkontrarnog (zaključak od istinitosti jednog partikularnog suda na neistinitost njemu supkontrarnog ne bi bio ispravan!). P

Supozicija (lat.), 1) pretpostavka, zamisao; 2) pojmovna višeznačnost koja se krije pod istom riječi (v. ekvivok, ekvivokacija); 3) primjena neke riječi pri istm pojmovnom značenju, ali u različitim mogućim vidovima, primjerice »čovjek« kao sama riječ, koja kao jezično-gramatička tvorevina postaje materijal razmatranja (»čovjek« kao dvosložna rieč — tzv. materijalna supozicija), ili u logičkom značenju odgovarajućeg pojma (»čovjek« kao rodni pojam — tzv. logička supozicija), ili s obzirom na stvarni smisao (»čovjek« kao društveno biće — tzv. realna supozicija). Pet

Suprotnost, u logici: odnos između dva koordinirana pojma koji se razlikuju više nego drugi koordinirani pojmovi koji potpadaju pod isti viši pojam. Također: odnos između dva suda, i to u užem smislu odnos između univerzalno-afirmativnog i univerzalno-negativnog suda, a u širem smislu odnos između svaka dva suda koji ne mogu biti istovremeno istiniti, a mogu (ali ne moraju) biti istovremeno neistiniti (npr. konjunktivni i binegativni sud). Izvan logike: odnos između da procesa ili zbivanja koji su usmjereni jedan protiv drugoga i nastoje da jedan drugog negiraju, pri čemu pobjeda jednoga od njih nije sigurna već postoji i »treća mogućnost«, to jest neuspjeh obaju i pobjeda ili nastanak nečeg trećeg. P

Supstancija (grč. ousía, hypóstasis; lat. substantia), bivstvo, sutnost ili sopstvo, gotovo podudarno s pojmom supstrata (v.) i subjekta (v.), biće samostalno i samostojno kao nositelj svojstava, što stoji po sebi i za sebe za razliku od nečega nesamostojnog što bitkuje samo u drugome i po njemu kao svojstvo, pripadak, prigodak ili akcidencija (v.), ono postojano u odnosu na njegova promjenljiva stanja. Kao prva na Aristotelovoj tablici kategorija (v.) ona svojim središnjim položajem u kategorijalnom bitku uspješno svladava staru opreku postojanoga i

promjenljivog. Pobliže Aristotel razlikuje između *prve* (substantia prima) i *druge* (substantia secunda) supstancije. Prva je supstancija svagda pojedinačno konkretno biće kao samostojni nositelj promjenljivih stanja ili akcidencija, dok je druga supstancija njezina općenita bit (v.) po kojoj biće jest *što* jest i ostalim je kategorijama suodređeno bivstvo. Taj se ontološki ustroj očituje i u logičkoj strukturi suda S-P, te se druga supstancija (npr. čovjek) može izreći o prvoj (npr. Ivan), dok se prva supstancija više ne može izreći ni o čemu drugome, jer je kao samostojna pojedinačnost ono posljednje izrecivo. Aristotelovsko shvaćanje određuje i srednjovjekovnu tradiciju sve do Novoga vijeka, kada pojam supstancije sve više biva istovjetan s pojmom *misaona subjekta* u duhu metafizike subjektivnosti: mišljenje = bitak, te se stari pojam supstancije postepeno rastvara u njegovu funkciju. Tako Descartes shvaća supstanciju kao biće kojemu za njegov bitak nije potrebno nikakvo drugo biće, ali uz nestvorenu supstanciju uvodi još dvije stvorene: mišljenje (res cogitans) i protežnost (res extensa) kao njegov objekt. Spinoza poznaje opet samo jednu supstanciju, Boga ili prirodu, dok su mišljenje i protežnost samo njezini atributi, a Leibniz prihvaća neograničeno mnoštvo dinamički određenih supstancija ili monada kojima vlada »prestabilirana harmonija«. Za Humea pojam supstancije potječe iz navike spajanja zamjedaba, pa se tako tradicionalni pojam supstancije dalje raspada. U Kanta se pojam supstancije također ograničava na moguće iskustvo kao ono »postojano u pojavama« (1. Analogija iskustva), tj. ona više nije samostojno biće kao podmet, nego kao »fenomen« samo »predmet«, pa tako i sam odnos supstancija-akcidencija već figurira kao kategorija *relacije* pod imenom »subzistencija-inherencija«. Ta se tendencija u njemačkom klasičnom idealizmu samo pojačava, te sve bitne značajke stare kategorije supstancije sada dobiva transcendentalni subjekt. Tako je u Fichtea supstancija sintetičko jedinstvo akcidencija i poima se napokon kao subjekt ili Ja koji svojom sintezom »postavlja« sve realno ili cjelokupnu predmetnost kao Ne-Ja. Takvo shvaćanje dalje razvija i Hegel, pa je supstancija za njega samo neposredan način bitka apsolutnog, koje u svojoj zbiljnosti i dijalektičkom samorazvitku biva i samo sebe poima kao *subjekt*. Rastvaranje pojma supstancije u funkciju nastavlja se i u modernoj logici i prirodnoj znanosti. Pe

Supstituirati (lat. substituere = mjesto čega postaviti), u logici znači izvršiti zamjenu odgovarajućih istoznačnih pojmova.

Supstrat (lat. substratum = podložan), postojana podloga neke stvari ili pojave, ali sam nema svojstava, jer se ona javljaju tek u konkretnoj pojavnosti toga supstrata. Pojam koji je već od Jonjana, a naročito Eleaćana, ušao u filozofiju i u znanosti uopće, i ostao sve do danas osnovni pomoćni pojam. F

Supsumirati (v. supsumpcija), podređivati pojam ili sud užega opsega (v.) pojmu ili sudu širega opsega, razumijevati neki niži sud ili pojam pod nekim višim sudom ili pojmom.

Supsumpcija (lat. sub = pod i sumo = uzimam, određujem), podređivanje vrsnog pojma nekom opsegu širem i višem rodnom pojmu. Prva silogistička figura (v.) naziva se figurom supsumpcije, jer se zaključivanje tako da se pod jedan opći sud (opće pravilo) podređuje sud užeg sadržaja. Starija logistika uglavnom je supsumpciona logika koja postavlja i svoju teoriju suda, a sud tumači tako, da subjekt (S) svagda predstavlja dio šireg opsega predikata (P). To je jedna od opsegovnih (v.) teorija suda. F

Sustav, v. sistem.

Suština, v. bit.

Sveduševnost (njem. die Allbeseelung), metafizički pojam koji svemir i sve pojave u njemu tumači kao očitovanje duševnosti, duševne supstancije koja je bit svega. Nema mrtve materije. Pojam se javlja već u primitivnim religijama koje u ljudima i stvarima nalaze duhove (v. animizam). Kasnije u starogrčkoj filozofiji kod Jonjana, koji smatraju da je pratvar (v.) prožeta dušom (oduševljena) (v. hilozoizam), a u renesansnoj filo-

zofiji u panpsihizmu (v.), koji sve pokretne sile svijesti i stvari smatra duševnim. F

Svijest (lat. conscientia, grč. sínesis), 1) u narodnom govoru stanje budnosti, prisebnosti, punog raspolaganja duševnim moćima (usp. izraze: »biti pri svijesti«, »izgubiti svijest«); 2) posebna doživljajna, udešenost prema toku vlastitog doživljavanja, koja taj tok prati kao znanje o njemu, kao njegova registracija, pažnja i nadzor nad njim. Svijest u tom značenju, kao superponirani doživljaj (»akt nad aktom«), nije uvijek jednako prisutna u našem psihičkom životu; mnogi se doživljaji odvijau u jednoj jedinoj razini, a za neke se tek naknadno, retrospektivno, u »pamćenju« otkriva da su bili sviješću registrirani. Zbog toga se govori o više ili manje svjesnim, podsvjesnim, pa i nesvjesnim doživljajima (v. podsvijest); 3) isto što i doživljavanje uopće, sveukupnost psihičkih procesa, subjektivni život neposredno znan samo pojedincu pomoću samoopažanja (introspekcije); 4) fundamentalna ontološka kategorija: subjektivni bitak, subjektivni oblik (način) postojanja, kojemu se u različitim filozofskim sistemima daje različito ontološko značenje tako da se svijest određuje: a) kao jedini, isključivi, sveopći oblik bitka (subjektivizam, idealizam), b) kao ravnopravan usporedan korelat materijalnom (objektivnom) bitku (dualizam), c) kao jedan od osnovnih fenomenalnih modaliteta jedinstvenog, u sebi nerazlučivog (bivstveno »indiferentnog«) bitka (apsolutni, indiferencijski, emergencijski monizam), d) kao sekundarna, nesamostalna (zavisna), evolutivno uvjetovana manifestacija primarnog objektivnog (materialnog) bitka, »subjektivni odraz objektivne stvarnosti« (materijalizam); 5) trajna duhovna prisutnost nekih normativnih motiva, socijalnih, političkih, estetskih i dr. načela i težnja (»narodna svijest«, »partijska svijest«, »umjetnička svijest«). U ovom posljednjem značenju svijest se često pripisuje ne samo pojedincu nego i kolektivima, povijesnim epohama, kulturama itd. Kr

Svijet (grč. kosmos = poredak, nakit) je lijepo uređena cjelina. Pitagora je svijet nazvao kozmosom zbog harmonije koja vlada u njemu. To izražava i naša riječ svemir. Svijet je cjelokupnost svih bića i horizont pomoću kojega je svako biće ujedinjeno i uvršteno u cjelinu svega što postoji. Svijet u smislu kozmosa i physisa prema temeljnom grčkom shvaćanju nije stvorio nitko ni od bogova ni od ljudi, kako reče Heraklit, jer on je izvorniji i od ljudi i od bogova. U kršćanskom značenju svijet je ukupnost svih konačnih bića što ih je stvorio beskonačni Bog koji postoji prije i nezavisno od svijeta. Za novi vijek svijet je, kako reče Kant, »ideja« prema kojoj se uređuje svako moguće iskustvo. Svijet kao ideja je cjelokupnost svega iskustva te nadmašuje svako pojedinačno iskustvo i nikada ne može biti dan u iskustvu. U suvremenoj filozofiji svjetovnost tubitka kod Heideggera kao bitka u svijetu, je egzistencijalno određenje samog ljudskog opstanka, a u Husserlovoj fenomenologiji svijet je horizont horizonata. Svijet kao horizont »svijeta života« zbiljski ne postoji bez posebno svjesnih bića i objekata u kojima se svijet pokazuje u perspektivi horizonata. To znači da svijet nije niti slučajni faktum (v.) niti je za svagda određen nekom formalnom ontologijom. Iako prema izvornom pojmu svijeta može postojati samo jedan svijet, jer izvan svijeta ništa ne postoji, ipak se i u filozofiji govori o svjetovima, pri čemu se misli na »povijesne svjetove« kao bitne načine na koje čovjek jedinstveni svijet raznoliko poima i uređuje. Pa

Svjetska duša (lat. anima mundi), kozmološko učenje o duši svijeta. Kao što čovjek ima dušu, pa prema tome svijest i razumnost, tako su neki filozofi i kozmosu pripisivali duševno-umni princip po kome se oblikuje nužnost i razložnost događanja koje se ne može protumačiti samo prirodnim silama. Na osnovu svjetske duše izražavao se na različite načine problem jedinstva svijeta. Na primjer, Plotin je kozmos nazvao simpatija (ne u psihološkom smislu). To znači da se svako djelovanje, ma gdje bilo, osjeća i prenosi i na druge dijelove kozmosa. Duša kao nepersonalni princip prožima

čitav kozmos a ujedno je i izvor nastanka svih pojedinačnih duša. Kod Platona i stoika svjetska duša (pneuma) je aktivna i pokretačka sila svemira.

Učenje o svjetskoj duši suprotnost je materijalističkom shvaćanju zakonitosti svemira. B

Svrha (grč. télos, lat. finis), cilj, tj. predočeno odnosno zamišljeno stanje na koje je upravljeno ljudsko htijenje, voljno djelovanje, da bi ga ostvarilo. U tom smislu svrha se shvaća kao (svršni) uzrok (v.), motiv (v.) za djelatnosti i promjene koje dovode do njena ostvarenja kao posljedice. Uz pojam svrhe veže se pojam sredstva (v.) koje je »svrsishodno«, »svrhovito«, ako se njime doista ostvaruje svrha na najjednostavniji i najsigurniji način; u protivnom ono je nesvrsishodno pa čak i uzaludno, a svrha promašena. Međutim, nije svako moguće svrsishodno sredstvo opravdano s moralnog gledišta, iako bi se radilo o izrazito vrijednim svrhama. Odnos je sredstva i svrhe ne samo korelativan nego i relativan: sredstvo se može shvatiti kao bliža svrha, a svrha kao dalje sredstvo za još dalju svrhu itd., imajući u vidu neke vrhovne svrhe (samosvrhe), odnosno neku posljednju svrhu. (V. svrhovit, svrhovitost, teleologija, heterogonija.) Pet

Svrhovit, svrsishodan, ciljushodan, na svrhu upravljen; izraz se odnosi na stanoviti udešaj odnosno djelatnost koja (može da) ostvaruje neku svrhu, tj. odnosi se na odgovarajuće sredstvo za ostvarenje svrhe.

Svrhovitost, finalitet, svrhovita udešenost stvari, stanja, zbivanja i djelovanja. Izraz se može pojaviti u ovim značenjima: 1) imanentna odnosno subjektivna svrhovitost, koja proizlazi iz naravi onih bića koja se više-manje svrhovito iživljavaju svojim stremljenjima, potrebama, nagonima, voljnim činima, što se naročito ispoljuje kod čovjeka; 2) transcendentna odnosno objektivna svrsishodnost koja bi bila od neke apsolutne metafizičke sile usađena u stvarnost i bića u njoj, bez obzira na to jesu ili ona toga svjesna. U tom smislu spominje se i antropocentrička svrhovitost, po kojoj bi čovjeku bilo namijenjeno da bude stjecište i korisnik svrhovite udešenosti svijeta. Posebno je pitanje znanstvenog istraživanja kako se pojavna (fenomenalna) svrhovitost u pojedinim očitovanjima prirode može svesti na mehanički kauzalitet, odnosno razvojnu dinamiku stvarnosti, te tako interpretirati kao zapravo prividna (v. svrha, svrhovit, teleologija, svhovitost). Pet

Svršni uzrok (grč. totélos, to hu héneka; lat. causa finalis), pojam koji je u filozofiju uveo Aristotel; označava krajnju svrhu odnosno konačni cilj nekog djelovanja, koji kao jedan od 4 osnovna principa bitka određuje i pokreće zbivanja u svijetu. On je identičan s formalnim principom, koji se ostvaruje u svemu zbivanju. Prema tome, nije slučajan nego ima svoju konačnu svrhu koja determinira pokretačke snage (tvorne uzroke, v.) svega događanja, a djeluje uistinu već na početku uzročnoga lanca kao svrha koja taj uzročni lanac usmjeruje. (V. teleologija.) F

Synchronia je lingvistički termin uveden u znanost od strane Saussurea. Označava promatranje sistema nekog jezika u jednom trenutku njegovog razvoja. Sinkronijski pristup znači u lingvistici apstrahiranje od vremenske, tj. razvojne dimenzije jezika koji se proučava. Gr

Š

Šahid (islam), stvar u pojavnom i kategorijalnom (v.) smislu u skolastičkoj filozofiji. (V. ghā'ib.)

Šī'a (islam; od arapskog: ši'at 'Alî = Alîjeva stranka), naziv za različite sekte istočnog islama, čiji se pristaše za razliku od sunnita (v. sunna) nazivaju šī'iti. Po povijesnom porijeklu šī'iti priznaju Muhamedova nećaka Alîja i njegove potomke za jedine punopravne nasljednike Muhamedove svjetovne i duhovne vlasti (kalîfāt i imâmât). Za razliku od sunnita šī'iti smatraju kuran za isključivi osnov vjere. Riječ kurana je vječni izraz božanstva (logos), a njena povremena objava (grč. epifaneia) vezana je za bogom odabrane nosioce (imâme), koji su ujedno utjelovljenja dijelka Allâhova bivstva (usp. u indijskom emanacionizmu avatare). Dok je u sunnitskom islamu osnov vjere suglasnost zajednice s tradicionalnim uzorima, dotle su u šī'i nosioci vjerskog autoriteta imâmi, u kojima se neprestano preporađa svjetlosna jezgra božanske prirode. Prema ortodoksnoj šī'i ta se inkarnacija (hulûl) prenosi u obitelji Muhamedovih, odn. Alîjevih potomaka do dvanaestog koljena. (Tu se pojavljuju staroiranske astrološke spekulacije u prikrivenom obliku, jer ortodoksni islam oštro osuđuje praznovjerje predislamskih kultura.) — Svaki je imâm duhovni vođa svoga vremena, ravan Muhamedu. Tko ga ne prepozna, umire u tami i grijehu. Šī'itska je ideologija već jasno izražena u doba Alîjeve vladavine. (Za problem borbe oko kalîfâta u tom pogledu usp. mu'tazila.) — Vjera u neprekidnost božanskih inkarnacija otvara šira područja mašti i spekulaciji nego sunnitski tradicionalizam. Zato u šī'itske sekte lakše prodiru strani kulturni utjecaji, među kojima se prvenstveno ističe indo-iranski misticizam. To se odnosi najprije na samu ideju inkarnacije (hulûl), koja kao i indijska vjera u avatare razlikuje inkarnaciju duhovne svjetlosti u ljudskoj prirodi pojedinog imâma od njegove ljudske ličnosti kao njenog akcidentalnog nosioca, kojemu se ne pridaju posebna nadnaravna obilježja. Od akozmičke udaljenosti božanstva, od »skrivenosti« Allaha u apsolutnoj transcendenciji, nalazimo u ši'itskom islamu prijelaz k filozofskom stavu imanencije putem unutrašnjeg prosvjetljenja i identifikacije (ittihâd). Najizrazitije obilježje perzijskog panetizma nalazimo u postulatu slobodnog opredjeljenja. Svaki imâm je nosilac svetlosti za svoje vrijeme, njegova misija nije prejudicirana Muhamedovom sunnom. S druge strane neprekidno očekivanje novih vođa i vjera u njihov autoritet dobivaju u istočnom islamu izvanrednu političku važnost, koja se osjeća sve do danas. Tome se pridružuje kult mučenika iz vrlo različitih motiva. Politički, Alîdi nisu nikad uspjeli da osvoje i zadrže vlast, njihov je autoritet uvijek ostao pretežno duhovni. Filozofski, najsmjeliji duhovi u islamu, mučenici protivničkog fanatizma, nalaze u šī'itskim sektama svoje obožavaoce i sljedbenike (Hallâdž, Suhrawardî, u novije vrijeme Bâb i Bahâ Ullâh), a njihov liberalizam daje povod novim ispadima protivničkog fanatizma. — U šī'itskim pokretima dolazi do najužeg povezivanja perzijskih i indijskih kulturnih tradicija, na indijskoj strani kod Kabîra (15. st.) i u Bâbâ Nânakovom sikhizmu (16. st.), a na perzijskoj strani osobito u kulturnoj inicijativi vladara Dârâ Šikû (17. st.), koji je dao na perzijski prevesti upanišade u težnji za vjerskim zbliženjem. Taj je prijevod postao osnov prvog evropskog prijevoda upanišada, koji je priredio Anquetil-Duperron (18. st.) i iz kojega je Schopenhauer crpio svoje prvo znanje o indijskoj filozofiji. Ve

Šizoidan, oznaka za tip introvertirane ličnosti, kod koje postoji disocijacija između njezinog emocionalnog i intelektualnog doživljavanja. Šizoidni tip je sklon maštanju i slabo je socijalno prilagođen. Bu

Šizotimija, skupni naziv za simptome koji karakteriziraju šizoidnu (v.) ličnost.

Šramana (sansk., od glagola šram = naprezati se), asketa beskućnik. Buddha i njegovi učenici nazivaju se redovno tim imenom (pâli: samana). Izraz su preuzeli Grci (v. sarmanes) i islamska skolastika (v. sumaniya).

Štastvo, v. kviditet.

Šûnyatâ (sansk.) i **sunnata** (pâli), ispraznost ili ništetnost shvaćena kao osnov egzistencije. Stav karakterističan za spoznajnoteorijski idealizam (šûnyatâ-vâda) u budizmu, osobito u mahâyâna školama gdje je princip ništavila opširno razrađen sa stanovišta dijalektičkog negativizma kod Nâgârgjune (2. st. n. e.) i u »metafizici spoznaje« (pragjnâ-pâramitâ) koja od njega polazi. Tu nalazimo klasično razjašnjenje pojma »isprazno« ili »ništetno« (šûnya) srodnim pojmovima bezobilježnosti (animitta) i neprionljivosti (apranihita). — Dijalektički negativizam nije izrazito svojstvo izvorne Buddhine nauke, iako je stav ništetnosti tu izražen u određenom spoznajnoteorijskom kontekstu. — Na pitanje: »U kojem se opsegu svijet naziva praznim?« — Buddha odgovara: »Utoliko što mu je isprazno samosvojstvo (âtman) ili ono što mu je samosvojstveno... Oku, tvarnom obliku, vidnoj svijesti, vidnom utisku, svemu je tome isprazno samosvojstvo i ono što mu je samosvojstveno« (Samyuttanikâya, IV, 54). Isto se kaže za ostale osjetne organe, uključivši razum (manas). Na drugim se mjestima kvalificira kao isprazno pet ogranaka fenomenalne egzistencije (v. khandha). — Na pitanje: »Što je sloboda prazne svijesti?« — Buddha odgovara: »Ono čemu je isprazno samosvojstvo ili što mu je samosvojstveno naziva se slobodom prazne svijesti« (Magjgjhima-nikâya, 43). Za onoga tko je postigao nirvânu Buddha kaže da mu je »pašnjak (tj. područje osjetne svijesti) praznina« (Dhammapada, 93). U izjavama ove vrste svodi se transcendentni subjekt (âtman) na funkcionalnu svijest (kriya-ćitta). Buddhino se stanovište redovno naziva »pozitivističkim« nasuprot mahâyâna dijalektici koja prelazi u izraziti metafizički negativizam izražen stavovima ove vrste: »Obrat svih sastojaka bivanja proizvod je njihove uzajamne djelatnosti« (Lalitavistara, XIII, 101). Prema tome, prirodna i moralna zakonitost (karman) »proizlazi iz diskriminativnog mišljenja« (Ćandrakîrti), a to znači da je pojavni svijet kao samsâra ili mâyâ (v.) isto toliko nerealan kao i njegova suprotnost nirvâna: »Iluzija i nirvâna nisu dvije različite stvari« (Aštasâhasrikâ, II, 40). Zato i dijalektičko mišljenje kao racionalno i diskurzivno predstavlja »skretanje s puta slobode, kad ga neki zamišljaju kao prostoran, dok mu drugi pripisuju prirodu ništavila«. Tako je »svijet zarobljen mišlju«. Odatle se razvija treći stav negacije nihilizma: »Ne prianjaj uz pojam ništavila, nego sve stvari promatraj jednako« (Saraha, Dohâkoša, 12, 75 i 78). — Kineski budistički mudrac Šenhui iz škole č'an (v. zen), upitan: »Što je ništavilo?« — odgovara: »Ako kažeš da postoji onda sigurno pretpostavljaš obilježja čvrstoće i otpornosti, a ako kažeš da je to nešto što ne postoji, kakvu onda tražiš pomoć od tog pojma?« — Zbog toga se i u mahâyâna školama, osobito kineskim, javlja potreba za drukčijim obilježavanjem ovoga polaznog ontološkog pojma: »Treba znati da se svi elementi (dharma, v.) ne mogu definirati riječima ni doseći mišlju, pa ih zato treba nazvati »zbiljski takvima« ili »takvostima« (tathata, v. tattva). — Među prvim strujama u ranom budizmu nalazimo i šûnyatâ-vâdi suprotan stav da »sve jest« (sarvam-asti), po kojem glavna realistička škola dobiva naziv sarvâsti-vâda (v.). Ve

T

Tabu, religijsko-etnološki pojam, podrijetlom iz Polinezije, a označava predmet ili osobu koja posjeduje određenu moć i koja je prema moralnom ili religioznom zakonu zabranjena za svakodnevnu upotrebu odnosno za komuniciranje (sveta stabla, bolest, smrt, određeni dani, razdoblja). (v. *totemizam.)*

Tabula rasa (lat.), prazna, neispisana ploča. Prema teoriji senzualizma (v.) ljudska je duša od rođenja slična praznoj ploči na koju iskustvo urezuje svoje utiske. Ljudska je svijest pasivan, receptivni primalac. Taj stav izražen je u tezi: nihil est in intellectu, quod non prius fuerit in sensu (ništa nije u razumu što prije nije bilo u osjetu). Tu misao Leibniz je korigirao tvrdnjom: nisi intellectus ipse (osim samog razuma). S tim dodatkom dao je ujedno i kritiku senzualizma. B

Talent (lat. talentum = antikna mjera za težinu i novčana jedinica), prirodna sposobnost koja pojedincu omogućuje natprosječne, a često i visoke uspjehe na određenom području njegova djelovanja, kao na primjer u muzici, matematici itd. Pod talentom se razumijeva sposobnost koja je već u životnoj aktivnosti razvijena. Sama mogućnost ili tendencija da se takva sposobnost razvije naziva se psihičkom dispozicijom (v.). Fr

Tao (kin.), »princip« ili »zakon« svemirskog poretka; »put« kojim se po unutarnjoj nuždi prirode kreće svako svjetsko zbivanje; prevodi se i izrazom »apsolutno«. — Smatra se da najstarije sačuvano taoističko djelo »Yin-fu-čing« (»O skladu nevidljivoga«) potječe iz vremena cara Huang-ti (2697. pr. n. e.). Glavni su predstavnici klasičnog taoizma Lao-tse (570—490. pr. n. e.), Lie-tse (oko 400. pr. n. e.) i Čuang-tse (umro oko 330. pr. n. e.). — Prema Lao-tseu obilježja su taoa: nezahvatljivost, neizrecivost, nepokretljivost, nedjelatnost, nedjeljivo jedinstvo. Tao je »dolina« ili »ponor i praznina« kamo se sliježe i gdje se smiruje svako zbivanje. To je ujedno pasivni princip »slabosti« i »majčinstva«, nebitak iz kojeg se uvijek ponovo rađa bitak bića; »jedinstvo suprotnosti« i iskonsko »prirodno stanje« svega. »Tao nikada ne djeluje, ali je po njemu sve učinjeno.« — Njegovu iracionalnost mudrac može izraziti jedino paradoksima. Najveći taoistički dijalektičar Čuang-tse definira ga ovako: »Realnost bez prostora, trajnost bez vremena, to je svemir, kozmičko jedinstvo, sveobuhvatnost, tao.« — Prema Lie-tseu »tao se ne doseže pozitivnim naporima, nego apstrakcijom i nedjelatnošću« (v. wu-wei). Prema tome je za Lie-tsea mnogostrukost bića prividna, realno je samo jedinstvo bitka, a »razlika života i smrti je imaginarna«... »Biće koje ovdje strada preporađa se na drugom mjestu... nastanak i prestanak, dolazak i odlazak karike su lanca, ali je nit vodilja u toj ulančanosti nezahvatljiva«... »Nesposobni da shvate faze vlastitog razvitka, otkud bi ljudi mogli razjasniti nebeske i zemaljske kataklizme?« — Stvaralačka »ekspanzivna snaga« taoa jest njegova vrlina (te). Ona pokreće »veliki tok« kojemu daju kružni smjer dvije polarne snage, yin i yang pasivna i aktivna sila, koje teže za ponovnim uravnoteženjem i povratkom u tao. »Obnoviti svoju prirodu znači vratiti se u iskonsku prirodu bitka« (Čuang-tse). Ta je iskonska priroda tao. Plodovi su ljudske djelatnosti »umjetni« i iluzorni. Otuda ekstremna vjera taoista u povratak prirodi i njihov pasivni stav prema toku događaja i u društvenom životu, gdje je također ideal neporemećena unutarnja vrlina, a dužnost je vladara da ne dopusti remećenje njenoga

mirnog toka i da bude suzdržljiv u donošenju i primjeni zakona. — Pojam tao vrlo je srodan vedičkom rita (v.), avestičkom arta (v.) i kasnijem indijskom pojmu dharma (v.). Razlika je prvenstveno u tome što indijski mudrac nastoji unutrašnjim naporom postići oslobođenje (mukti) iz vječnog zbivanja u prirodi, koju prema tome ne obožava, dok taoističkom naturalizmu principijelno ostaju strane akozmičke aspiracije.
Ve

Tattva (sansk.), takvost, zbilja, ono što se neposredno uviđa kao »to tu« (tad, usp. Aristotelovo *tode ti)* ili se kao bivstvo identificira s apsolutnom istinom (paramârtha) osobito u vedântinskoj teoriji apsolutnog duha (v. »tat tvam asi«). — U sâmkhyi (v.) obilježje za 25 bitnih elemenata pojavnog svijeta, od kojih je prvi stvaralački duhovni princip puruša, a svi ostali pripadaju materijji (prakriti) kao subjektivna i objektivna obilježja njene prirode. To su: um (buddhi), individualna svijest ili »faktor ja« (aham-kâra), razum (manas) i pet osjetnih organa, pet djelatnih organa (govor, zahvaćanje, hod, izmjena tvari, održanje vrste), pet grubih elemenata materije (mahâbhûta) — tj. zemlja, voda, vatra, zrak i eter — i pet profinjenih elemenata koji su prototip spomenutih pet grubih ili materijaliziranih supstancija. — Budući da je ova klasifikacija najstarija u indijskoj filozofiji, prema njoj se redovno orijentiraju sheme ostalih sistema. Tako materijalistički nauk lokâyata (v.) priznaje samo pet grubih elemenata kao osnovne. — U gjainskom učenju tattva je naziv za sedam osnovnih istina o životu i svijetu: duša (gjîva), neduša (agjîva), priliv (âsrava) karmičke tvari, vezanje (bandha) za egzistenciju koje proistječe iz karmičke djelatnosti, odvraćanje (samvara) od svjetovnog interesa, dokončanje (nirgjara) i oslobođenje (mokša) od pojavne egzistencije. — Nauk o elementima u indijskoj filozofiji transformira se relativno brzo u nauk o kategorijama (v. padârtha).
Ve

»Tat tvam asi« (sansk.): »to ti jesi«. Jedna od »velikih izreka« (mahâ-vâkya) vedantinske filozofije (usp. druge pod advaita), koja izražava panteistički identitet bivstva svakog individualnog bića ili parcijalne egzistencije sa samosvojstvom (v. âtman) univerzalnog bitka (v. brahman). Izreka potječe iz »Ćhândgoya-upanišade« (VI, 8—16), gdje se na različitim primjerima iz prirode (čovjek, životinja, biljka, mineral, ljudska svijest) ilustrira pouka: »Ono što je sićušna jezgra, to je svojstvo svega ovoga. To je bivstvo to je âtman, to si ti, Švetaketo!« — Schopenhauer naziva ovu spoznaju »plodom najviše nauke i najviše ljudske mudrosti«, a gornju izreku prenosi iz najstarijeg prijevoda upanišada po prvi put u evropsku filozofiju ovim riječima: »Pred okom učenika prolazi niz bića, živih i neživih, a za svako se od njih izgovara nepromjenljiva izreka, koja se zbog toga naziva formulom, mahâ-vâkya...: 'Tat tvam asi', što znači: 'To si ti'.« (»Die Welt als Wille und Vorstellung«, § 63.)
Ve

Tautologija (grč.), govorenje istoga, 1) ponavljanje istoga logičkog smisla istim riječima, 2) izricanje istoga logičkog smisla na različite jezične načine, što je ponekad suvišno, a ponekad umjesno s obzirom na potpunije osvjetljavanje neke misli. To dolazi do izražaja u analitičkim sudovima, nominalnoj definiciji kao i pri pogrešno načinjenoj definiciji (v. definicija, idem per idem, circulus, dialela, sinonim).
Pet

Te (kin.): vrlina. Prema taoističkom nauku te je vrlina taoa (v.) da se očituje u životu i djelatnosti bića kao unutarnja zakonitost i harmonija svemira. Zbog toga je ideal taoističkog morala prirodnost i povratak prirodi. »U kome je sadržana vrlina, taj je kao malo dijete« (Lao-tse). »U kretanju, u radu dijete nema svrhe, nema namjere« (Čuang-tse). Taoistički ideal vrline suprotstavlja se, osobito kod Čuang-tsea, konfucijevskom idealu kultivirane uljudnosti. (v. li), smatrajući ga izvještačenim i opasnim: »Različite teorije o dobroti i pravednosti, koje rađa razum, umjetne su i bolećive... poput tumora koji je, iako izrastao iz tijela, protivan njegovoj prirodi... To su proizvodi lovaca za slavom.« — Poznavanje taoa stvara ideal natčovjeka. Njegova su glavna obilježja pre-

ma Čuang-tseu: »Biti indiferentan i slijediti prirodu, to je formula da se održi život.« Njegova je zaštita prema Lie-tseu »integritet prirode i sloboda duha«. »Za njega nema sreće ni nesreće. Kakvo mu onda zlo mogu nanijeti ljudi?... Natčovjek se svojom inteligencijom koristi jedino kao ogledalom. On doznaje i prepoznaje, a da mu to ne izaziva ni privlačnost ni odbojnost, da ne ostaje nikakav trag na njemu« (Čuang-tse). Ve

Tehnika (grč. téhnê, lat. ars = umijeće), u najširem smislu skup određenih postupaka i primjena sredstava za postizanje nekih korisnih ciljeva. Ovo antropološko-instrumentalno razumijevanje pojma tehnike može imati trojako značenje: 1) nasuprot prirodi, tehnika je svaka aktivna djelatnost preobrazbe, oblikovanja i iskorištenja prirodnih tvari i sila u službi ljudskih potreba, ciljeva i ideja uopće, odn. područje ove djelatnosti i njezinih proizvoda; 2) za razliku od ove djelatnosti same, formalna strana toga oblikovanja, način postupka, suma sredstava i pravila za izvođenje nekih tehničkih ili drugih ciljeva; 3) u opreci spram stvaralaštva umjetnosti i umijeća, tehnika je danas u prvom redu mašinsko iskorištavanje prirode na temelju spoznaja novovjekovne matematičko-fizičke prirodne znanosti, područje mehanizirane društvene proizvodnje. — Nabrojena značenja ne prelaze obzor instrumentalnog shvaćanja tehnike. Planetarna tehnika 20. st., međutim, u svom univerzalnom dometu ne može se tumačiti antropološki tek kao sredstvo za postizanje tehničkih ili vantehničkih ciljeva, čak uz ograničenje da ona služi samo zadovoljenju onih materijalnih potreba koje još ne ulaze u humanu sferu. Ma koliko na nju utjecala druga područja zbiljnosti, njezin je obratan »utjecaj« na sve što jest zacijelo neusporedivo dublji i obuhvatniji. Ona, naime, nije samo ljudska tvorba, nego način prisustva bića u cjelini za novovjekovnog čovjeka, zbivanje povijesnoga sklopa: sve što jest susreće samo kao materijal rada i bezuvjetnog postvarenja, čemu ne izmiču ni ljudski odnosi niti se tome može oduprijeti čovjek sâm. I sama ekonomija sada biva funkcijom tehnike, a čovjek se svodi na puko sredstvo ili radnu snagu u procesu sveopćeg iskorištavanja. Ovome carstvu gole nužnosti, gdje čovjekom gospodare njegove vlastite tvorbe, Marx suprotstavlja »carstvo slobode s onu stranu materijalne proizvodnje« (Kapital III) gdje ljudski razvitak postaje samosvrhom, i tako smisao povijesti situira iznad tehnike. Pe

Tehnokracija (novija kovanica od grč. téhne = umijeće, tehnika, i kráteia = vlast), vlast tehnike i tehničara. U prvotnom značenju oznaka za američke »antikapitalističke« utopije (Thorstein Veblen) koje su smatrale da bi plansko tehničko upravljanje i vlast tehničara nad sredstvima za proizvodnju, dakle da bi isključivo primjena tehničkih sredstava mogla osigurati izbjegavanje kriza i uspostaviti ekonomsko blagostanje za sve. — U širem smislu, shvaćanje da se tehničkim sredstvima postiže sreća čovjeka i rješavaju sva ljudska pitanja. U suvremenoj eri tehnike, mašinizma i automacije, tehničari imaju sve veću društvenu ulogu na svim područjima (»revolucija managera«) i tako društvena birokracija sve više biva tehnokracijom. Snažan razvitak mašinske industrije u suvremenom svijetu neizbježno sa sobom nosi i jačanje tehnokratskih tendencija. Pe

Teizam (grč. theos = bog), vjerovanje u boga koji svijet stvara, izvan njega se nalazi i njime upravlja. Suprotno od deizma (v.), panteizma (v.), panenteizma (v.), i ateizma (v.).

Telematizam (grč. thelêma = volja), nauka o volji, metafizika volje, isto što i voluntarizam (Schopenhauer, Wundt).

Teleofobija (grč. télos = svrha i fóbos = strah), stav u promatranju prirodnih pojava, koji se temelji na bojazni da se u prirodi suponiraju svrhama determinirani, svrhoviti procesi.

Teleologija (grč. télos = svrha i logos = nauka), nauka o svrhama, učenje o svrhovitosti u svijetu, tj. da svako događanje i postojanje ima svoju određenu svrhu. U suprotnosti s mehaničko-kauzalnim objašnjenjem prirodnog zbivanja teleologija tumači

da se u prirodi sve zbiva prema imanentnim svrhama koje se nalaze u samim procesima. Osim ove imanentne teleologije ima i religiozna, transcendentna, ako se uzima bog kao određivač svrha. Teleološke misli zastupali su Anaksagora, Platon, Aristorel, stoici, srednjovjekovni filozofi pa i mnogi autori u novijoj filozofiji. B

Telepatija (grč. tele = daleko i padhos = osjećaj, događaj), nedovoljno dokazana pojava prenošenja misli, čuvstava i sadržaja drugih doživljaja od jedne osobe na drugu mimo normalnih sredstava ljudske komunikacije kao što su govor, pismo, mimika itd. Zbog toga što kod tzv. telepatske komunikacije navodno ne sudjeluju osjetni organi, prostorna udaljenost između osoba nema bitnu ulogu. Tako se npr. spominje telepatsko prenošenje različitih riječi, crteža i sl. od »agenta« (onoga koji »šalje«) na »percipijenta« (onoga koji »prima«) na velike udaljenosti, čak i između kontinenata. Telepatija ulazi u tzv. parapsihologiju (v.). Pt

Teleplazma (grč. tele = daleko i plazma = tvorevina), prema učenju okultista materijalna tvorevina koja nastaje posredovanjem medija u transu i koja poprima različite oblike (glave, ruku itd.). Teleplazmu nazivaju još i metaplazmom, a okultisti je prihvaćaju zato što pomoću nje žele da razjasne fenomene takozvane materijalizacije (v.). S

Telizam (grč. thelô = hoću), v. telematizam.

Temperament, termin koji označuje tipični oblik emocionalnih reakcija jednog čovjeka. Uobičajeno emocionalno reagiranje možemo promatrati sa stajališta intenziteta emocija (jesu li emocije jake ili slabe), brzine izmjenjivanja emocija (izmjenjuju li se emocije brzo ili sporo), načina izražavanja emocija (ispoljavaju li se emocije ili su suzdržane), te općeg tona raspoloženja (prevladava li optimitičko ili pesimističko osnovno raspoloženje). Prema ovim karakteristikama emocionalnog reagiranja pokušalo se da se različiti temperamenti svrstaju u nekoliko tipova. Najstarija razdioba potječe od Hipokrata, koji razlikuje četiri vrste temperamenta. Ti su tipovi: sangvinik, kolerik, melankolik i flegmatik. Postoji još danas tendencija naglašavanja fizioloških i konstitucionalnih faktora kao osnovnih determinanti temperamenta. Sti

Tendencija (lat. tendere = za nečim težiti), sklonost, namjera, upravljenost nekog težења, nekog duševnog ili povijesnog kretanja. U prirodnim se znanostima taj pojam uzima kao antiteza mehanicističkoj (v.) razvojnoj teoriji.

Tendenciozan, na neki cilj upravljen; koji slijedi neku jasnu namjeru; s određenom namjerom djelotvoran. Termin se upotrebljava ponajviše u vrijednosno negativnom smislu.

Teodiceja (grč. theos = bog i dike = pravo i opravdanje), opravdanje boga nasuprot postojećem zlu i težnja da se bog shvati kao uzročnik svega što je lijepo i dobro, a da se zlo u svijetu ne shvati kao protivrječnost ideji savršenstva božanstva. Prema tome ovaj je svijet najbolji od svih mogućih. Pojam teodiceje uveo je u filozofiju Leibniz (1710). B

Teofanija (grč. theos = bog i fainomai = očitujem, javljam): božje pojavljivanje. To je osnovna teza u misticizmu.

Teogonija (grč. theos = bog i gignomai = nastajem): porijeklo bogova. Učenje o nastanku bogova. O tome je pisao Hesiod u svome djelu »Teogonija«.

Teokracija (grč. theos = bog i krateo = vladam), oblik državnog upravljanja, zasnovan na stajalištu da je smisao cjelokupnog ljudskog rada i postojanja priprema »nebeskog carstva« pod neposrednim nadzorom crkve. Čitav državni poredak izvodi se iz tobožnje božanske volje. B

Teologija (grč. theos = bog i logos = misao, nauka), učenje o bogu; kod starih Grka: sve pjesme i priče o bogovima. Kršćanski nauk razlikuje prirodnu teologiju, koja izvore vjere nalazi u umu, od objavljene koja počiva na vjeri i Sv. pismu. B

Teomonizam (grč. theos = bog i monos = sam, jedini), nazor da je bog jedini princip i cjelokupna zbilja. Suprotno: fiziomonizam (v.).

Teonomija (grč. theos = bog i nomos = zakon), uvjerenje da je božji zakon, odnosno božja zapovijed, osnova sve ćudorednosti. Prema tome sve propise i odredbe u smislu zakonske valjanosti treba uskladiti prema božjim određenjima.

Teopantizam (grč. theos = bog i pan, panta = sav, sva), učenje da je bog sve i u sebi sve sadrži.

Teorem (grč.), rezultat duhovnog razmatranja, postavka, poučak, pravilo, tvrdnja zaključivanjem izvedena i dokazana na osnovu principa neke znanosti (npr. aritmetike, geometrije). Teorem jedne znanosti preuzet od druge znanosti jest lema (v.). Dopunski teorem koji neposredno uvjerljivo proizlazi iz prethodnog teorema jest korolar, a napomene za objašnjenje nekog teorema jesu sholije. Pet

Teorija (grč. theoría), u prvotnom značenju: gledanje, promatranje; u filozofiji: 1) misaono-spoznajna aktivnost ukoliko se zamišlja kao »čista«, tj. kao pronalaženje, zrenje i povezivanje smislenih likova bez obzira na njihovu primjenu, na njihovo iskorištenje pri ostvarivanju određenih ciljeva. Kao područje recepcije i unutrašnje (noetičke) elaboracije racionalnih sadržaja, teorija se redovito suprotstavlja praksi kao području vidljive, vanjske djelatnosti, iako ta dva područja stoje u odnosu uzajamne i dijalektičke uvjetovanosti; 2) općenita postavka ili koherentna skupina općenitih postavki na osnovu kojih se objašnjava neko područje pojava (činjenica, podataka); npr. Newtonova teorija gravitacije. Iako se u običnom govoru termini teorija i hipoteza upotrebljavaju kao sinonimi da označe neku još nedokazanu eksplikativnu zamisao ili pretpostavku, preciznija upotreba razlikuje teoriju od hipoteze. Dok je teorija više ili manje verificirano objašnjenje poznatih činjenica i podataka, hipoteza je samo pretpostavljeno (moguće) objašnjenje, prikladno da se njime pristupi istraživanju i provjeravanju; 3) onaj dio neke znanosti ili struke (vještine, umjetnosti itd.) koji se odnosi na njene principe i metode i tako razlikuje od njene primjene (teorija književnosti, teorija muzike). Kr

Teorija descendencije (lat. descendere = sići, potjecati), teorija po kojoj u prirodi postoji razvoj života od nižih oblika prema višim, tako da je i čovjek nastao u toj evoluciji (v.) živih bića. Iako je kod starih grčkih filozofa bila prisutna misao o razvoju u prirodi, kasnije su bila prevladala antievolucionistička gledanja. Do 19. st. je u prirodnim naukama vladalo Linnéovo mišljenje da vrste postoje oduvijek i nepromijenjeno, kako ih je bog stvorio. Lamarckova i naročito Darwinova istraživanja odbacila su tu prirodoznanstvenu metafiziku i definitivno utvrdila sveopći princip evolucije prirodnog svijeta. Darwinovo djelo *Postanak vrsta prirodnim odabiranjem* (1859) postoje ključno djelo moderne znanosti o razvoju života na zemlji. Po Darwinu u prirodi postoji neprekidna borba među pojedinim vrstama pri čemu nadživljuju one koje su bolje prilagođene uvjetima života i koje prežive u borbi za opstanak. Teorija descendencije je naišla na oštru i neprijateljsku reakciju svih konzervativnih i nazadnih snaga, naročito crkve, pa taj otpor nije ni danas u potpunosti u tim krugovima nestao. V

Teorija evolucije, teorija razvitka. Objašnjenje prirode, povijesti i ljudske spoznaje kao razvojnih procesa. Općenito — svako učenje koje nešto tumači pomoću razvoja. Tako i pravac u etici (evolucionizam u etici) koji tumači da se moral i moralna shvaćanja razvijaju. Ideja o razvoju svih bića i prirode uopće potječe još od najstarijih grčkih filozofa (Anaksimandra, Demokrita, Empedokla i dr.). U novom vijeku ponovno zasnivanje teorije evolucije započinje u 18. st. (Buffon, Lamarck, francuski materijalisti). Polovinom 19. st. teoriju evolucije najdublje je i najobrazloženije iznio Ch. Darwin, te je svojim evolucionizmom, odnosno teorijom descendencije, snažno utjecao na filozofiju (Spencer, Wundt, Nietzsche i dr.) i na sociologiju (Spencer, Schäffle, Gumplowitz i dr.). Darvinizam je u prirodnim znanostima progresivna naučna teorija, usmje-

rena ujedno protiv metafizike i idealizma na tom znanstvenom području. Osnovni je nedostatak većine zastupnika evolucione teorije što su kategorije i zakone s područja prirode mehanički prenosili na probleme društva i što im je uopće nedostajao dublji dijalektički uvid u probleme razvoja. V

Teorija odraza — bit teorije spoznaje kod većine materijalista. Po teoriji odraza naša spoznaja je odslikavanje, odraz određenih formi i sadržaja koji postoje u stvarnosti nezavisno od subjekta spoznavanja. Nju su zastupali još stari grčki materijalisti kao i mnogi još i danas, pa i među marksistima. Iako ona sadržava važan element istine, tj. da objekt postoji i nezavisno od subjekta i da u spoznaji postoje elementi odraza, ona odnos subjekta i objekta nije mogla zadovoljavajuće riješiti. Tek je Marx svojom teorijom prakse prevladao tu odvojenost, distancu subjekta i objekta koju ta teorija nije prevladala (v. praksa). Najpregnantnije je to svoje stajalište Marx izrazio u poznatim *Tezama o Feuerbachu* (1845). Osnovni nedostatak teorije odraza je taj što objekt shvaća samo kao nešto dano, a ne i kao proizvod čovjekove djelatnosti. Isto tako, teorija odraza je nemoćna pred objašnjenjem čovjekove kreativnosti i prospektivnosti spoznaje. U kasnijem marksizmu se teoriju odraza pokušalo ponovno uspostaviti kao marksističku teoriju spoznaje. Prema tom shvaćanju kod odražavanja raznih svojstava predmeta subjekt dodaje toj slici-odrazu i izvjesne karakteristike koje proistječu iz samog subjekta. Zato se u jednom dijelu marksističke filozofije spoznaja tumači kao »subjektivni odraz objektivne stvarnosti«. Pozivanje na Lenjinove stavove iz *Materijalizma i empiriokriticizma*, ne govori u prilog niti Marxovu stajalištu niti tadašnjem Lenjinovom sagledavanju ove problematike. Marx je zajedno sa Engelsom u ranom njihovom razdoblju (Njemačka ideologija) teorijom prakse ne samo prevladao jednostranost i nedovoljnost starog materijalizma, nego je tim principom dao osnovu za razumijevanje čovjeka kao bića historije, a time i njegove spoznaje koja proizlazi iz tog aktivnog, preobražavalačkog odnosa čovjeka (subjekta) prema prirodi i svom vlastitom historijskom djelu. V

Teorija relativnosti, fizikalna teorija o vremenu i prostoru, koju je postavio i razvio A. Einstein. U svojoj specijalnoj teoriji relativnosti Einstein je pokazao na problemu istodobnosti da svaki koordinatni sistem ima svoje posebno vrijeme, te određenje vremena ima svrhu samo tada kad je dan i koordinatni sistem na koji se to odnosi. Isto je to pokazao i u problematici vremena dokazavši time Lorenzove postavke o kontrakciji tijela u gibanju. Time je pokazao i da je c (brzina svjetlosti) granična brzina koja ne može biti prijeđena. Ujedno je postavio i temeljni princip moderne fizike o odnosu mase i energije. To je sve vrijedilo za jednolika i pravocrtna gibanja. U općoj teoriji relativnosti proširio je te principe i na sve sustave referencije. U njemu je odbačen stari pojam gravitacije i gravitacija postaje atributom gibanja, a prostor je shvatio zavisnim od fizikalnih faktora, tj. rasporeda masa. Time je Einstein riješio vjekovni problem u fizici s obzirom na prostor i vrijeme. Svojom teorijom prevladao je Newtonovu tezu o apsolutnom vremenu i prostoru, tj. takvom vremenu i prostoru koji postoje nezavisno od materijalnih tijela. I vrijeme i prostor samo su funkcije, načini postojanja materije. Time je ujedno dan i najbolji argument dijalektičkom i materijalističkom shvaćanju vremena i prostora kao atributa materije u kretanju. V

Teorija saznanja ili teorija spoznaje, v. spoznajna teorija.

Teorijski, što se odnosi na teoriju (v.). Taj se pojam uzima ponajviše u suprotnosti s pojmom praktički (v.), a znači: što se promatrajući ili misaono (apstraktno) odnosi prema određenom predmetu, bez obzira na mogućnost primjenljivosti toga i takvog gledanja i znanja u praksi. Uzima se i kao suprotnost pojmu empirijski (v.).

Teozof (grč. theos = bog i sofos = mudar): pristaša teozofije (v.).

Teozofija (grč. theos = bog i sofia = mudrost), nasuprot teologiji, neko tobožnje vi-

še znanje o bogu i božanskim stvarima, do kojega se ne dolazi razmišljanjem i spekulacijom (v.) nego unutrašnjim zrenjem ili nekim nadnaravnim otkrivenjem, ali za koje su sposobni samo odabrani. Teozofija je neka vrsta mistike (v.) u filozofijskoj formi, ali se od filozofije razlikuje po tome što napušta granice uma i prelazi u carstvo fantazije, misleći da se čovjek pomoću dubokog religioznog osjećaja i nadnaravnog prosvjetljenja može sjediniti s bogom i tako ga neposredno spoznati. Teozofijske poglede sadržavaju ne samo azijske religije, nego i neki mističko-idealistički filozofijski sistemi, npr. neoplatonizam, a poznate su i teozofijske vizije Jamblihove i Proklove. Među teozofe ubraja se i Jakob Böhme. S

Terapeut, osoba koja primjenjuje određeni postupak (terapiju) u svrhu liječenja.

Termin (lat. terminus = kamen međaš, granična oznaka), riječju određeni i fiksirani pojam, riječ kao izraz pojma; u silogizmu: terminus maior (v.), minor (v.), medius (v.); terminus technicus: stručni izraz; terminus a quo (termin od kojega): ishodišna točka, polazište; terminus ad quem (termin do kojega): ciljna, završna točka. Pet

Terminizam, u srednjovjekovnoj filozofiji, jedan oblik nominalizma (v.) po kojemu pojmovi, s obzirom na njihovu općenitost (tzv. univerzalije, v.), nisu zapravo drugo nego tek misaoni znaci (termini) za skupove srodnih predmeta. Terminizam označava i naučanje po kome sve mišljenje i nije drugo nego računanje s pojmovima. Najpoznatiji predstavnik terminizma bijaše Wilhelm Occam. Pet

Terminologija, 1) cjelokupnost stručnih izraza, tzv. tehničkih termina (termini technici) neke struke, znanosti odnosno umjetnosti, kao i 2) nauka o tim terminima. S obzirom na kulturni napredak, pitanje stručne terminologije, njenog pojmovnog određivanja i obogaćivanja, stalno je aktualno, što se posebno očituje u problematici filozofijske terminologije. Pet

Terminus minor je pojam sadržan u silogizmu i to kao krajnji pojam niže premise. Gr

Test, u izvornom značenju: svaki pokus, ispit ili proba, koji treba da dokažu postoji li nešto ili ne postoji; u užem, više upotrebljavanom značenju, test je standardizirani mjerni postupak ili instrument kojim mjerimo neku pojavu, te se prema tome upotrebljava u svim egzaktnim disciplinama (fizika, kemija, biologija, psihologija i dr.). U psihologiji test služi za kvalitativno ili kvantitativno mjerenje sposobnosti, znanja, spretnosti, svojstava itd. Postignuti rezultat u testu ima smisao tek onda ako ga možemo usporediti s rezultatima drugih osoba u istom testu, pa prema tome test mora biti baždaren. Osim toga test mora posjedovati i ove mjerne karakteristike: 1) valjanost (mora mjeriti ono što mislimo da njime mjerimo), 2) dosljednost (pri ponovnom mjerenju iste pojave mora dati jednak ili sličan rezultat), 3) osjetljivost (treba da bude osjetljiv i na male razlike u mjerenoj pojavi), i 4) objektivnost (rezultat u testu treba da ovisi samo o veličini onoga što mjerimo, a ne i o onome koji mjeri). Pt

Tetralema, četveročlana pretpostavka (v. trilema).

Teurgija (grč. theos = bog i ergon = djelo), naivno vjerovanje da čovjek pomoću različitih ceremonija može zadobiti neku moć nad dusima i bogovima, pa ih onda iskoristiti za takve svrhe koje se mogu postići samo nadnaravnom silom. Teurgija potječe od Kaldejaca i Perzijanaca, kod kojih su se njome bavili magi. Njenim začetnikom smatrali su Zoroastru (Zaratustru), dok su Egipćani, koji su mislili da također poznaju mnoge njene tajne, smatrali začetnikom Hermesa Trizmegista. Nadalje je teurgija igrala veliku ulogu i u neoplatonizmu, u kojemu su njeni glavni predstavnici Jamblih i Prokle. S

Teza (grč. thésis), postavka, poučak, znanstvena tvrdnja koju tek treba dokazati. U dijalektici: tvrdnja kojoj se suprotstavlja druga protivrječna tvrdnja (antiteza).

Težnja, opći naziv za doživljaje instinktivno-emotivno-voljnog karaktera za koje je karakteristično da su povezani sa zamišlju (predodžbom) nekog cilja. Ako je cilj do-

hvatljiv i jasno, razumski određen, govori se o racionalnoj težnji (koja se konkretizira u činima htijenja); ako je cilj neodređen, nerealan, nedohvatljiv, govori se o čežnji, želji, prohtjevu; ako je emocionalni element vrlo snažno izražen, o žudnji, pohlepi. Iako logička analiza težnje pokazuje njezino dvojstvo (težnja kao nagon-čuvstvo i težnja kao predočivanje cilja), u realnosti psihičkog života težnje su vrlo jedinstveni doživljaji; u njima se izražava iskonsko prajedinstvo osjećanja i predočivanja, čovjeka i svijeta. Kr

Thanatizam (grč. thánatos = smrt), učenje o smrtnosti duše; suprotstavlja se naučanju o besmrtnosti duše, koje se naziva athanatizmom.

Thera-vada (pâli) »nauka starješina«, naziv za najstariju verziju Buddhinog nauka, sačuvanu na pâli jeziku u kanonskim djelima »Ti-pitaka« (»Tri košare«), sređenu na prva tri koncila poslije Buddhine smrti, između 5. i 3. st. pr. ne. e., i zapisanu prema usmenoj predaji na Cejlonu kamo ju je nakon trećeg koncila (246. pr. n. e.) prenio sin indijskog vladara Ašoke, misionar Mahinda. — Filozofske teze ovog učenja osnivaju se na posljednjem dijelu »Ti-pitake«, »Abhidhamma-pitaka« (v.), čiji je glavni skolastički komentator Buddhaghosa u 5. st. n. e., koji je u djelu »Visuddhi-magga« (»Put pročišćenja«) dao filozofski »compendium« thera-vâda učenja. Ovaj se nauk razvija kao stav »južne škole« i ostaje ortodoksni tumač Buddhinih riječi za razliku od »sjevernih škola« mahâyâna budizma (v.), koje su se preuzimanjem stavova idealističke metafizike približile ponovo vedântinskim tradicijama. — Osnovne principe abhidhamma analitike — učenje o trenutačnosti i sintetičkom sastavu svih pojava u neprekidnom toku svijesti (v. bhavanga-sota) — preuzela je i mahâyâna, ali je glavni naglasak prenijela na metafizičku tezu o njihovoj iluzornosti i ništetnosti (v. šûnyatâ). U ranom budizmu thera-vâdi bila je mnogo bliža realistička škola sarvâsti-vâda (v.). — Mahâyânisti su nauku thera-vâdina nazvali hînayâna (»mala kola«) zbog njihove ortodoksne kritičnosti prema metafizičkim spekulacijama. Ve

Thwâša (Iran), prostor ili eter, termin zajedničkog porijekla s indijskim âkâša (v.). U starijim avestičkim tekstovima javljaju se prostor i vrijeme kao paralelni principi (v. zrvan). Postojale su, međutim, i škole koje su prostoru davale prednost pred vremenom. — Platoničar Damaskios (koji se pred Justinijanovim progonima sklonio u Perziju) spominje učenje nekih mazdaističkih teologa da je thwâša ili eter prvi pokretač i nosilac kružnog kretanja svijeta (sfaíra). — Mezopotamskog gnostika Bardesana (2. st. n. e.) optuživali su crkveni oci da je pod utjecajem iranskih Magijaca boga postavio u prostor i »prostor slavio riječima koje se dolikuju samo bogu«. Ve

Tihe (grč. tyhé, lat. fortuna), u mitologiji: usud, sudbina. Stoga je Tihe bila poštovana kao boginja usuda i slučaja, ali najviše u smislu sreće. Tihe simbolizira zadovoljstvo, bogatstvo ali i opću promjenljivost. U skladu s tim sadržajem umjetnici su prikazivali boginju Tihe s rogom obilja i s krilima. U filozofiji je Tihe shvaćena uglavnom kao slučajnost koja mijenja mnoge događaje. Demokrit je smatrao da je priroda jača i bolja od slučajnosti, koja uopće ne može biti postojana.

U etici je sreći (tihe) kao stalnoj nadi suprotstavljen princip umjerenosti i etičke simetrije ličnosti. B

Tihizam (grč. tyhé = sreća, slučaj), nazor po kome u svijetu vlada slučaj, a tek ovdje-ondje može se naći nastojanje i teženje prema zakonitosti i običajima.

Tijelo (grč. sóma; lat. corpus), u običnom govoru u nas, prvenstveno ljudsko tijelo a onda svaka druga fizička stvar. U velikoj religijskog i filozofijskoj tradiciji javlja se svagda u pojmovnoj svezi sa svojom suprotnošću, tj. dušom (v.). U odnosu prema tom suprotnom polu, određivalo se kao »znak duše« (pitagorejci), »zatvor duše« (Platon i neoplatonici), »posuda duše« (Ciceron), »organ duše« (Stahl) ili u modernim varijantama, »osnova«, »lik«, »izraz« duše. Descarte-

sovim dualističkim određenjem tijela kao protežne tvari (res extensa) opet nasuprot duši kao tvari koja misli (res cogitans) problem odnosa tijela i duše postavlja se na nov način i ogleda se i u danas prevladavajućoj teoriji psihofizičkog paralelizma (v. paralelizam). Z

Timologija (grč. timé = vrijednost i logos = riječ, nauk), filozofijska disciplina koja se bavi problemom vrijednosti. Naziva se i aksiologija (v.).

Tip, kategorija individuuma koji posjeduju sličnu karakterističnu strukturu određenih obilježja, po kojoj se razlikuju od drugih kategorija (tipova). 1) *Psihički tip* je jedinstvena struktura psihičnih obilježja jedne kategorije individuuma. Već prema dominantnom obilježju, koji je uzet kao osnova za klasifikaciju, razlikuju se u psihologiji različiti tipovi. Npr. u osjetno-perceptivnom području: slušni, vidni, motorni tip; u području ličnosti: introvertirani, ekstrovertirani i ambivertirani itd.; u području temperamenta: flegmatični, kolerični, sangvinični i melankolični, itd., itd. 2) *Tip tjelesnog ustroja* je skupina individuuma određene tjelesne strukture. Npr. piknik, atletik, leptosom. Katkada se tipovi tjelesnog ustroja dovode u vezu s određenim psihičkim tipovima. Bu

Tipičan, 1) karakterističan, upadljiv, i 2) onaj koji toliko pokazuje karakteristike i svojstva neke vrste, klase ili grupe, da je za tu skupinu reprezentativan; u tom smislu — naročito u statističkoj terminologiji — znači i normalan ili prosječan (za razliku od »atipičan« ili »nenormalan«). Pt

Tipologija, 1) naučanje da se pojedinci mogu prema nekim svojim istaknutim psihičkim ili tjelesnim obilježjima razvrstati u nekoliko međusobno odijeljenih kategorija. Pretpostavka je svake tipologije da je određen broj obilježja usko povezan s nekim ključnim obilježjem, prema kojem je izvršena klasifikacija, i da se po tom unutarnjem jedinstvu (strukturi) obilježja tipovi razlikuju između sebe. Npr. Jung razlikuje tip ličnosti prema tome je li čovjek više upravljen na vanjska, objektivna događanja (ekstravertirani tip) ili daje veću važnost svom unutarnjem, subjektivnom životu (introvertirani tip). Tom »ključnom« obilježju pridružuje se onda druge karakteristike kao sklonost maštanju, umjetnosti i produbljavanju kod introvertiranog, nasuprot površnosti, praktičnog interesa itd. kod ekstravertiranog tipa; 2) rezultat razvrstavanja individuuma u određene tipske kategorije. Bu

Tolerancija, trpeljivost, snošljivost tuđih uvjerenja i nazora, dopuštanje važenja drugih načela koja nisu vlastita, ali se ipak moraju uvažiti u duhu građanske slobode javnoga mnijenja. — Ideju tolerancije osobito su isticali prosvjetitelji (Voltaire, Diderot) protiv vjerskih progona i političkog ugnjetavanja s obzirom na mnogobrojne vjerske ratove između protestanata i katolika u epohi apsolutne monarhije, sve dok je prosvijećeni apsolutizam naposljetku nije prihvatio kao svoju. Pe

Tomizam, filozofsko-teološko učenje Tome Akvinskog, koje je katolička crkva primila za svoju službenu filozofiju.

Topika (grč. topiká), što pripada nekom mjestu, učenje o »mjestima« (loci communes), tj. o zapisanim općim tezama koje govornik može primijeniti u dokazivanju vlastitih tvrdnja. Tom tehnikom služila se stara grčka retorika. Topika je naslov jednog Aristotelova logičkog spisa u kojem pokazuje kako se o svakom problemu mogu izvesti vjerojatni (nenaučni) zaključci. B

Totalitaran, koji se odnosi na totalitarizam (v.), čin ili postupak u skladu s totalitarizmom.

Totalitarizam, totalna moć državne vlasti na svim područjima javnoga, političkoga, duhovnoga, pa i privatnog života građana, potpuno i neograničeno gospodstvo države nad životom, djelatnošću i mnijenjem svih pojedinaca i grupa. Kao politički sistem, tipična pojava evropskoga nihilizma i u svojoj biti totalna negacija svake politike, budući da kao perfektna diktatura više ne pruža mogućnost ni za kakav politički otpor niti nadu u promjenu iznutra, jer je svaka demokracija kao »liberalistička laž« likvidirana. Političke slobode građana podjednako

su kao »dekadentne pojave« bespoštedno redom zgažene: slobodni izbori, sloboda štampe, zbora i dogovora. Samovoljnu supremaciju »elite« nad »bezglavom masom«, osigurava totalitarni policijski aparat, i ona se legitimira »mitom 20. stoljeća« o »povijesnoj nužnosti« vodstva, kao i tobožnjom jedinstvenošću svoje »više misije«. — Za razliku od običnoga etatizma orijentalne despocije, gdje je vladala gruba sila despota nad ostalima bez zakona, i evropskoga feudalnog apsolutizma u kojemu se vladar bio uzdigao nad sebi ravne po feudalnom pravu, totalitarizam je proizvod najnovije povijesti. U svojoj srži, zapravo, on i nije drugo nego perfektna, planska i organizirana socio-tehnika jedne univerzalne volje za moći, gdje je čovjek-građanin degradiran na puku sirovinu povijesne industrije i materijal koji se u milijunskim masama troši za »više ciljeve« gospodstva nad svemirom. Kao vrhovni socio-tehničar »vođa« pak obično nije nikakav izuzetno snažan pojedinac, ličnost s moralnim ili intelektualnim autoritetom, nego proizvod slučajnih okolnosti i kao takav u najboljem slučaju samo »genijalan mediokritet«, tipičan reprezentant opće bezličnosti. On mijesi anonimnu masu kao tijesto, ali i sam neprestano zavisi od nepredviđene igre slučaja, i kao što danas biva obdaren božanskim predikatima »najveći«, »najmudriji«, »najbolji« itd., tako već sutra može izgubiti kontrolu nad »sektorima« državne mašine. Ako padne u »nemilost«, može opet biti bačen u blato beznačajnosti, odakle je i potekao, pa čak i postati žrtva vlastitog aparata. Zatim dolazi »novi« vođa, koji proklinje staroga, proklamira »novi« program, i sve opet počinje iznova. — Totalitarizam je najreakcionarniji oblik buržujske diktature razdoblja imperijalizma, odlikuje se neusporedivom rasnom, nacionalnom i ideološkom mržnjom, najbezobzirnijom eksploatacijom radničke klase, porobljavanjem tuđih naroda i neprekidnim izazivanjem novih ratova (v. fašizam, nacionalsocijalizam). Pe

Totalitet (lat. totus, totum = cio, cjelina), sveukupnost, cjelokupnost. U filozofiji: sinonim za apsolutnost. Kao fundamentalni termin Hegelove filozofije i bitna oznaka apsolutne ideje, totalitet izražava potpunost univerzuma gdje ništa nije ispušteno i svaki je član obuhvaćen u sistematsku cjelinu (v.) bitka. Pe

Tradicija (lat. traditio = predaja), svaka usmena predaja duhovnih činjenica koje prelaze s generacije na generaciju. Na tradiciji počiva kulturni život uopće.

Tradicionalizam (lat. traditio = predaja), svaki nazor u kome se precjenjuje značenje tradicije (v.) bilo na području znanosti, umjetnosti, običaja i sl.

Transcendencija (novolat. transcendentia = prekoračivanje granice nekog područja). U filozofiji: prelaženje granice mogućeg iskustva, ono što je u sferi s onu stranu osjetilnosti ili iskustva. Prelaženje iz »ovostranosti« u »onostranost«, iz osjetnoga u nadosjetno ili apsolutno. Što leži izvan granica svijesti. Transcendencijom se kod nekih filozofa naziva apsolutna zbilja — uzdignuta izvan i iznad svega relativnog i konačnog zbivanja. Kant smatra da se mišljenje transcendencijom zapleće nužno u nerješiva protivrječja (v. antinomije). U novijoj filozofiji, napose kod Heideggera, transcendencija je prelaženje od pojedinačno-postojećeg u područje bitka (v.). Suprotno: imanencija (v.) F

Transcendentalije, u skolastici: one osnovne vrste odnosno najviše kategorije koje se nužno pretpostavljaju za određenje svake moguće predmetnosti. Bez tih najopćenitijih kategorija nemoguće je pristupiti bilo kakvom spoznajnom određenju. Skolastika nabraja šest takvih određenja: 1) res (stvar), 2) ens (postojeće), 3) verum (istinito), 4) bonum (dobro), 5) aliquid (nešto) i 6) unum (jedno). F

Transcendentalizam, način filozofiranja u duhu Kantove filozofije odnosno, točnije, spoznajna teorija koja stoji na stajalištu da su ljudskoj svijesti apriorno (v.) dane transcendentalne (v.) spoznajne moći, a njima dohvaća predmete iskustva koji jesu i zauvijek ostaju samo fenomenalne (v.) datosti; preko te granice do tzv. transcendentne biti

od subjekta neovisnog predmeta svijest nikada ne može stići. Sam Kant u »Kritici čistoga uma« definira transcendentalizam ovako: »Ja nazivam transcendentalnom svaku spoznaju koja se ne bavi predmetima nego načinima spoznavanja predmeta...«. U vezi s tim određenjem Kant onda govori i o transcendentalnoj estetici koja se bavi osjetnim oblicima svijesti, o transcendentalnoj logici koja izlaže razumske oblike mišljenja, i po tome o transcendentalnoj filozofiji uopće. Poslije Kanta naziva se transcendentalizmom svaki spoznajnoteorijsko-kritički idealizam koji u svijesti nalazi osnovicu spoznavanja i princip jedinstva svijeta. Za razliku od dokantovske »filozofije stvari«, on postaje »filozofija spoznaje stvari« nalazeći u subjektu sve konstituencije objekta. U antiempiričkoj poziciji otklanja kao nekritične sve probleme bitka koji se tretiraju kao vansubjektivni i vansvjesni problemi. Gotovo svi oblici neoidealizma, koji se ujedno ističu kao suprotnosti naturalizmu i materijalizmu, javljaju se kao transcendentalizmi. F

Transcendentalno (lat. transcendere = prelaziti), po Kantu (za razliku od dotadašnje tradicionalne skolastičke filozofije, po kojoj se taj pojam poistovjećuje s pojmom transcendentnoga [v. transcendentalije]), ono što omogućuje svaku spoznaju. Drugim riječima, tim se pojmom ne određuju predmeti spoznaje nego njeni apriorni uvjeti i mogućnosti, oblici i načini spoznaje predmeta. Transcendentalno je ono što ne proizlazi iz iskustva, nego je prije iskustva te tako uvjetuje, omogućuje svako iskustvo, omogućuje svaku zbiljsku spoznaju. To su apriorni (v.) spoznajni oblici naše svijesti, utemeljeni u biti svijesti, pa su prema tome primarni, neotklonivi uvjeti svakog i osjetnog doživljavanja i razumskoga mišljenja; ukratko, svakog predmetnog iskustva i spoznaje uopće. Transcendentalnim se napokon naziva i sam subjekt kao posljednji jedinstveni osnov i tako uvjet mogućnosti iskustva i spoznaje svake predmetnosti, za razliku od tzv. psihički zbiljskog subjekta pojedinca; dakle onaj opći subjekt koji, neovisno od svih pojedinačnih subjektivnosti, povezuje sve subjekte u njihovoj jedinstvenoj apriornoj zakonitosti. Transcendentalnom se metodom naziva na kraju spoznajnoteorijski postupak koji ispituje upravo te apriorne uvjete spoznaje i nastoji ih deducirati i izložiti u njihovoj osebujnoj važnosti. U najširem se smislu danas transcendentalnim naziva ono što je povezano s uvjetima za mogućnost iskustva odnosno spoznaje. F

Transcendentan (lat. transcendens = prelazeći, prekoračujući), eminentno filozofski pojam koji ima nekoliko nijansa u svom značenju. Njime se označava sve što prelazi granice svakog mogućeg ljudskog iskustva i ne može se nikakvim induktivno-postepenim prilaženjem spoznati; nešto što se nalazi van osjetilno spoznajnoga svijeta, ili nešto što je uopće vansvjesno. Kod nekih filozofa — naročito skolastika — označava se tim pojmom sve natprirodno, nadosjetno, nadiskustveno. Pod pojmom transcendentan razumijeva se u proširenom smislu svaki o spoznajnoj svijesti neovisan, samosvojan, zbiljski objekt, objekt koji postoji izvan subjekta, sve što vansubjektivno postoji. U tom proširenom smislu gubi se Kantovsko značenje pojma transcendentnoga, jer je moguće da je on i spoznatljiv. Transcendentalna (v.) filozofija upravo tu mogućnost niječe, jer je »stvar o sebi« za vazda nespoznatljiva upravo jer je transcendentna. Spoznati se može — tvrde transcendentalisti — samo ono što je svijesti imanentno (v.). Pojam transcendentnoga dobiva u suvremenoj filozofiji novo značenje i otvara novo područje predmeta filozofije. Tako Jaspers u sferi transcendentnoga kao sferi sveobuhvatnog mogućeg bitka kao apsoluta nalazi izvore raznolike ljudske egzistencije. Pa i Heidegger u transcendenciji nalazi način prelaženja od pojedinačnog postojećeg u cjelini, u svijet uopće, u područje bitka. F

Transcendirati (lat. transcendere), prelaziti iz jednog područja u drugo, a u filozofiji napose, prelaziti u sferu transcendentnoga (v.). Tako u spoznajnoj teoriji znači prelaženje

spoznavanja u nešto od spoznajne svijesti neovisno ili u nešto što leži s onu stranu iskustva. U metafizici prelaženje iz prirode u natprirodno, iz konačnoga u beskonačno, iz uvjetnoga u bezuvjetno, iz predmetnoga u nepredmetno.

Transeuntno (lat. trasire = prelaziti), što prelazi s jednog područja na neko drugo, npr. iz subjektivne sfere u objektivnu. Upotrebljava se kao atribut kritici koja, mjesto da dokazuje neodrživost jednoga izvođenja iz njegovih vlastitih imanentnih pretpostavaka, pobija izvođenje iz nekog drugog aspekta. F

Transfer, operacija kojom se nešto, predmet odnosno stanje, prenosi s jednog na drugo mjesto. *Transfer osjećaja,* fenomen kojim se jedno duševno stanje izazvano nečim, prenosi na drugo (po sličnosti i kontingenciji); *transfer vrijednosti,* fenomen kada znak poprima vrijednost označenog, sredstvo cilja itd. Sredstvo postaje po sebi razlogom zadovoljstva (npr. uživanje u posjedovanju od kojeg nemamo koristi); *transfer osjetilnosti,* fenomen osjetljivosti subjekta za osjetilne utiske koje dobiva od drugog subjekta. Šp

Transfinitan (lat. trans = preko i finis = kraj), beskonačan (v.).

Transobjektivno (lat. trans = s onu stranu), spoznajnoteorijski pojam kojim se određuje ono što prelazi određenje intencionalnoga spoznajnoga predmeta, što prelazi granice objekta na koji reflektiramo; ono što je više nego sam objekt spoznaje u relaciji subjekt-objekt. F

Transsubjektivno (lat. trans = s onu stranu), spoznajnoteorijski pojam koji ukazuje na ono što prelazi područje subjekta, što je neovisno od subjektivne svijesti, što ne pripada procesima svijesti nego je nad njima.

Tranzitivan (lat. transire = prelaziti), koji na nešto prelazi, na nešto ukazuje, prelazan. U gramatici: glagol kojega radnja prelazi na objekt. U logici se tranzitivnim naziva odnos u kome smisao nekog pojma odnosno značenje prelazi od A, koji je povezan sa B, preko B koji je povezan sa C, na C. F

Trebanje, kao filozofski pojam (a uveo ga je u filozofiju I. Kant) označava način voljne nužde, bezuvjetnog zahtjeva, koji proizlazi iz same svijesti kad ona hoće da ostvaruje vrednote. Nasuprot mehaničkoj ili biološkoj, dakle prirodnoj nuždi, koja determinira po neotklonivom zakonu uzročnosti sva prirodna djelovanja, pa se neke promjene moraju dogoditi, trebanje se javlja u slobodi ljudske voljne djelatnosti kao unutrašnji zadatak, kao imperativ bez ikakve vanjske prisile, koji valja ostvariti samo ako se teži za nekim određenim ciljem, za nečim vrijednim. F

Trihotomija (grč.), trodjelnost, dijeljenje cjeline u tri osnovna dijela. Npr. podjela moralnih čina na dobre, zle i vrijednosno indiferentne (moralno-nemoralno-amoralno). Trihotomija je tročlana divizija (v.). Sinonimi: trijalizam i trilogizam.

Trijada (grč. triás), trojstvo, trojna (tročlana) suvisla cjelina odnosno cjelovitost koja se sastoji od tri člana, kao npr. u dijalektici: teza — antiteza — sinteza. Trijada kao oblik odvijanja svjetskog procesa dolazi do izražaja u novoplatonizmu, kod Hegela i u marksizmu.

Trilema, tročlana pretpostavka sadržana u lematičnom (v.) obliku disjunktivno-hipotetičkog silogizma (Ako je S onda je ili P_1 ili P_2 ili P_3, ali nije ni P_1 ni P_2 ni P_3, dakle nije ni S. Čitav silogizam može biti i u protivnoj kvaliteti). (V. dilema.) Pet

Trockizam — struja u ruskom radničkom, kasnije i međunarodnom pokretu nastala dvadesetih i tridesetih godina u borbi različitih struja u boljševičkoj partiji nakon Lenjinove smrti. Osnovne kontroverze između Staljina i Trockog nastale su u vezi s problemom izgradnje socijalizma u jednoj zemlji. Dok se Staljin ograničavao na ovu tezu, Trocki je koncepcijom permanentne revolucije smatrao da uspješnost izgradnje socijalizma u SSSR-u zavisi od revolucije u ostalim, a naročito razvijenim zemljama svijeta. Isto tako su jake kontroverze nastale u vezi sa shvaćanjima unutarpartijske demokracije, pri čemu je Trocki zastupao tezu o potrebi jačanja partijske demokracije i

ukazivao na opasnost birokracije. Kasnije je Trocki naročito u svojoj knjizi *Izdana revolucija* (1936) oštro kritizirao staljinski etatizam, zastupao princip slobode frakcija, odumiranja države, uspostavljanje radničkog samoupravljanja i svoju staru tezu permanentne revolucije. Trockizam je u međunarodnom radničkom pokretu razvijen u mnogo grupacija, koje su često međusobno isto tako neprijateljski raspoložene kao i prema staljinizmu i današnjoj sovjetskoj teoriji i praksi. Nasuprot staljinske Treće internacionale trockisti su 1938. osnovali Četvrtu internacionalu koja nikad nije jedinstveno djelovala. Uz navedene principe trockiste karakterizira često veoma sektaški odnos prema drugim strujama radničkog pokreta, a prisutan je i izvjestan dogmatizam u ustrajanju na starim principima komunističke organizacije i borbe koji ne vode računa o mnogim promjenama u razvijenim društvima kapitalizma. Upravo i zbog toga trockizam nije uspio uhvatiti dubljeg korijena u radničkim i socijalističkim redovima razvijenih zemalja. V

Tvorba (grč. poiesis, lat. productio), djelatnost koja se obavlja izvođenjem, za razliku od činidbe (v.) koja se vrši ili izvršava, i za razliku od potonje ima svoju svrhu izvan sebe u izvedenu djelu, proizvodu ili tvorevini, kako se to očituje u radu (v.) i tehnici (v.). No činidbu i tvorbu razlikuje i osebujan vlastiti način spoznaje svake od njih: tvorbu vodi *umijeće* (tehne) koje se dade naučiti i drugoga naučavati, dok činidbu vodi *razboritost* (v. phronesis) koja se postepeno uči samo vlastitim iskustvom, nema općega pravila i svagda je primjerena *posebnoj* konkretnoj situaciji. Zato i mladići mogu naučiti svako umijeće poput znanosti matematike i logike, ali ne mogu tako naučiti razboritost i mudrost, jer je za to potrebno vlastito životno iskustvo i zrelost, kako to Aristotel ističe u svojem nauku o razumskim ili dianoetičkim krepostima (v.) *(Eth. Nic.* VI). Pe

Tvorni uzrok (grč. to hódhen he arhé tes kinéseos, lat. causa efficiens), pojam kojim se već od Aristotela označuje djelotvornost nečega, ono što proizvodi neku promjenu u zbivanju. Ponajčešće izvanjski princip sile koji izaziva neku posljedicu, kakve bez toga djelovanja ne bi bilo. Naziva se i djelotvorni ili materijalni. (V. svršni uzrok.) F

Tvrdnja, 1) specifična osobina logičkog suda (kvaliteta suda), koja se ispoljava u prihvaćanju ili otklanjanju neke veze pojmova (afirmativna odnosno negativna tvrdnja). Po tvrdnji se sud razlikuje od puke zamisli, pretpostavke, pitanja, što mu omogućava da se u obliku istine iskaže kao spoznaja ili zabluda. U užem smislu tvrdnja znači samo afirmaciju, afirmativan sud, potvrđivanje za razliku od negacije, odricanja; 2) postavka, teza sa zahtjevom da bude prihvaćena, ali dana bez potrebnog obrazloženja odnosno dokaza, što naknadno može, ali ne mora, da uslijedi. Pet

U

Ubikacija (lat. ubicatio, izvedeno od ubi = gdje), zauzimanje mjesta, svojstvo po kojemu neka stvar zauzima određeno mjesto, unutrašnji modus tjelesa.

Ubikvitet (lat. ubiquitas, izvedeno od ubi = gdje), posvudnost, ono što je svagdje nazočno. Prema Schopenhaueru je npr. volja, koja je za njega stvar o sebi, posvuda nazočna.

Ugoda, elementarna kvaliteta čuvstva koja je prvenstveno u vezi sa zadovoljenjem urođenih nagona živog bića. Kod čovjeka se povezuje i s intelektualnim doživljajima u složene čuvstvene reakcije.

Ugođaj (neologizam prema njem. riječi Stimmung), naziv za specifičanu čuvstvenu kvalitetu nekog psihičkog stanja koje nije snažnim afektima uznemireno; dijelom sinonim za izraz raspoloženje. Katkada se pripisuje — umjesto samom doživljavaocu — objektivnim agensima (melankoličan ugođaj neke pjesme, lirski ugođaj nekog muzičkog komada, smiren ugođaj nekog pejzaža). Kr

Ukus (lat. gustus), u estetici: smisao za lijepo, sposobnost osjećanja za umjetnički vrijedno, sposobnost suđenja o estetskim predmetima, estetsko vrednovanje. Poznata latinska izreka »De gustibus non est disputandum« (O ukusima se ne može raspravljati) ukazuje na subjektivitet i individualitet ukusa koji ne podliježe nikakvim objektivnim kriterijima što negiraju mnogi filozofi. Ukusom se također naziva i opće ocjenjivanje određenog razdoblja kao moda i stil toga doba. Finoća ukusa svakako je uvjetovana dvjema faktorima: prirođenom dispozicijom i estetskim odgojem. Kant definira ukus kao sposobnost moći suđenja da nezavisno od koristi i požude »izabire općenovaljano«. Croce zove ukusom »aktivnost koja sudi« i poistovjećuje je s genijem = »aktivnošću koja proizvodi«. »Ukus i genije u biti su isti«. U fiziološkom a i psihologijskom smislu ukus se ponekad identificira s osjetom okusa. G

Um (lat. ratio, franc. la raison, njem. die Vernunft), u širem smislu skup svih ljudskih spoznajnih moći ili čak i skup svih duhovnih ljudskih moći, isto što i duh (v.). U užem smislu označuje jednu od čovjekovih spoznajnih moći, koja se obično suprotstavlja razumu (intellectus). U srednjovjekovnoj filozofiji razum (intellectus) najčešće se shvaća kao viša, a um (ratio) kao niža spoznajna moć. U 18. st. taj se odnos mijenja, pa je kod Kanta već direktno suprotan. Um (njem. Vernunft) je postao šira i viša, a razum (Verstand) uža i niža spoznajna moć. Um, naime, obuhvaća i osjetnost i razumnost, a i mogućnost ideacije, stvaranja ideja. Dok razum analizira i pomoćusvojih kategorija sistematski sređuje pomoću osjeta dobivenu građu, um uz pomoć svojih ideja unosi dimenziju dubine i više jedinstvo u razumski sređene pojmove. »Sva naša spoznaja — kaže Kant — počinje od osjetila, od njih ide razumu, a završava se kod uma iznad kojega se u nama ne nalazi ništa više što bi obrađivalo građu zora i podvodilo je pod najviše jedinstvo mišljenja.« Razum je za Kanta moć pravila, a um moć principa. Pomoću pravila razum unosi jedinstvo u pojave, a pomoću principa um unosi jedinstvo u pravila razuma. Um se dakle nikad ne odnosi neposredno na iskustvo, nego na razum, pridajući njegovim spoznajama više »jedinstvo uma«. Unoseći više jedinstvo u razumske spoznaje, um se rukovodi svojim čistim pojmovima, »transcendentalnim idejama« (v.). — Hegelovo shvaćanje razuma i uma razlikuje se umnogome od Kantovog. Ali i za njega je um iznad razuma. Razum je za njega spoznajna moć kojom umrtvljujemo zbilju raščlanjujući je na dijelove i fik-

sirajući te dijelove u njihovoj izoliranosti i apstraktnosti. Um koji ima svoju »dijalektičku ili negativnu« i »spekulativnu ili pozitivnu« stranu, pokazuje kako se ograničene razumske odredbe same ukidaju prelazeći u svoju suprotnost i kako se ostvaruje konkretno jedinstvo tih odredaba u njihovu suprotstavljanju. Razlikovanje razuma i uma kao niže i više spoznajne moći održalo se u filozofiji sve do danas, samo što pojedini autori najčešće različito variraju i usavršavaju ili Kantovu ili Hegelovu distinkciju. P

Umjetnost, specifična ljudska duhovna djelatnost koja u sebi nosi elemente osjetilnosti a uključuje kreativni moment, sâmo stvoreno djelo i njegovo doživljavanje; umjetnost je ujedno svaka sposobnost estetskog izražavanja odnosno oblikovanja u tvorbe s estetskim djelovanjem određenih osjećaja, misli, doživljaja i mašte pomoću govorne ili pisane riječi, instrumenta ili ljudskog glasa, boje, mimike, linije, plastičnog oblika, pokreta itd. U širem smislu u umjetnost se ubrajaju djela literature (lirika, ep, pripovijetka, roman, drama), zatim muzika, balet, gluma ili pantomima, ali se vrlo često pod taj pojam supsumira samo arhitektura, slikarstvo, kiparstvo i grafička umjetnost. Umjetnost se može podijeliti i na produktivnu (neposredno stvaralaštvo vlastitih umjetničkih djela) i reproduktivnu (muziciranje, gluma, recitacije). U posljednje se vrijeme osim tzv. primijenjene umjetnosti (umjetnički izvedenog zanatstva) u širem poimanju umjetnosti (dakle i kazališta, literature itd.) medij za umjetničku kreativnost, nalazi u filmu i televiziji. Različiti oblici umjetnosti predmet su čitavog niza sistematizacija stvorenih na osnovu mnogobrojnih kriterija i divizionih principa kao i estetsko-filozofskih teza (v. estetika). Polazeći od idejne konstrukcije da se »svijest o umjetnosti razvija s napretkom duha u svijesti o njegovoj slobodi, koji se zbiva u povijesti«, Hegel je ostavio jedan od najgrandioznijih pokušaja shvaćanja biti historije umjetnosti zasnovanog na različitom odnosu ideje prema vanjskom obliku djela. I dok simboličkom umjetnošću, koja je karakteristična za Indiju i Egipat i u kojoj je »duh shvatio ideju tek u apstraktnoj neodređenosti«, prevladava kao tipična forma arhitektura, a klasičnom umjetnošću skulptura, romantična je umjetnost (u kojoj unutrašnje, duhovno trijumfira nad vanjskim) prije svega umjetnost slikarstva, glazbe i poezije. Ipak je za njega umjetnost, jer samo osjetilno prikazuje Apsolut, »po svom najvišem određenju«, prošlost. Mnogi drugi estetičari (npr. B. Croce) tvrde da nema nikakva estetskog progresa čovječanstva (npr. Goethe nije nikakav napredak prema Shakespeareu ili ovaj prema Danteu, Homeru i sl.) i da se u historiji umjetnosti pokazuje progres samo unutar određenih krugova od kojih svaki ima svoj vlastiti estetski problem (tako npr. Goethe znači napredak prema pjesnicima Sturm und Dranga). Neki marksistički teoretičari umjetnosti ukazuju na klasni karakter umjetnosti i bitnu društvenu tendencioznost koja je imanentna umjetničkom djelu čak i onda kad se u prvi plan stavljaju krilatice l'art pour l'arta (Plehanov). G

Umor, 1) *(psihol.)* difuzni osjećaj nelagodnosti i iscrpljenosti, do kojeg obično dolazi nakon intenzivnog ili dugotrajnog tjelesnog ili duševnog rada. Pri tom motivacija za rad, koji je doveo do umora, redovno slabi ili nestaje; 2) *(proizod.)* opadanje radnog učinka u toku dugotrajnog ili napornog rada; 3) *(fiziol.)* skup karakterističnih biokemijskih i funkcionalnih promjena do kojih u toku rada dolazi u organizmu, i koje pogoršavaju njegovu funkciju. Iako je doživljajno svakome dobro poznat, umor još nije potpuno proučen, te se ni danas ne zna točno gdje mu je u organizmu sjedište i koji su mu sigurni simptomi. Čini se da osnovnu ulogu u umoru ima centralni živčani sustav. — Za suzbijanje umora primjenjuju se različiti oblici racionalne organizacije rada, a najuspješnije sredstvo za sprečavanje umora je odmor (pasivni i aktivni). Pt

Univerzalan (lat. universalis), opći (v.), sveobuhvatan, koji se odnosi na sve predmete o kojima je riječ. Suprotno: posebno i po-

jedinačno. U logici se razlikuju univerzalni i generalni sud. Dok univerzalni sud glasi: Svi S su P, generalni glasi: S je P. U prvom se slučaju određena oznaka, svojstvo, odnosi na sve nabrojene predmete određene grupe, pa tako sud ima numeričko značenje. U drugom slučaju oznaka je nužno vezana na subjekt. Univerzalno i generalno uzimaju se kadgod i kao sinonimi. V

Univerzalije: opći pojmovi. Problem univerzalija se svodi na pitanje postoje li opći pojmovi (roda, vrste) po sebi, prije stvarnosti, ili su tek subjektivna tvorevina. Raspra oko univerzalija naročito se rasplamsala u srednjem vijeku. Tzv. realisti (v.) zastupali su tezu da univerzalije postoje prije samih stvari u božjem umu (Anselmo Canterburyjski), nominalisti su smatrali da postoji samo pojedinačno, a opće je dano tek u pojmu ili u riječi (universalia post rem). Umjereniji realisti (Toma Akvinski) smatrali su da su univerzalije dane i prije stvari, i u samim stvarima i poslije, u pojmovima (v. opće). V

Univerzalizam (lat. universalis = općen), filozofski nazor koji svagda cjelinu, općenost uzima kao određujuću nadređenost svemu pojedinačnom i posebnom. Pojedinačno i posebno po svome postanku, razvoju i djelovanju može se razumjeti samo iz općeg. Pojedinačno nema svoju samosvojnu opstojnost, nego tek u apsolutnom realitetu u kome mu je izvor i osnov. Od ontološkog univerzalizma Platonovog, Aristotelovog ili Hegelovog, pa preko etičkog univerzalizma (»najviša vrijednost je dobro zajednice«) do sociološkog univerzalizma Otmara Spanna svagda nailazimo na koncepcije u kojima je pojedinačnost podređena općenosti. Pojedinac je konkretizacija jedne više cjeline. Suprotno: individualizam (v.). F

Univerzalnost, sveobuhvatnost, svestranost, zajedničnost, totalitet. Osobina onoga koji je univerzalan. Upotrebljava se i za naobrazbu u smislu svestranosti.

Univerzum (lat.), svemir, jedinstvena i sveobuhvatna cjelovitost svega što zbiljski postoji.

Univok (lat. unus = jedan i vox = glas), jednoimeničan, jednoznačan; univokacija ili jednoznačnost je oznaka za riječi koje uvijek imaju isti smisao.

Upâdhi (sansk.), ključni termin Šankarine vedântinske metafizike; »nametnutost« prividne pojavnosti svijeta (v. mâyâ) nad zbiljskom biti stvari, koja je brahman-âtman, tj. sveobuhvatni apsolutni duh. Razlog ovog nametanja, koje se tumači kao lažna identifikacija ili translacija smisla egzistencije, jest metafizičko neznanje (v. avidya). Ono se odstranjuje ispravnom spoznajom zbiljskog identiteta svih stvari u metafizičkoj podlozi onkraj subjektivno-objektivnog rascjepa svijesti (v. advaita). Iako je pojavnost iluzorna, teorija u opâdhi pretpostavlja postojanje objektivnog duha kao transcendentne podloge u Šankarinoj filozofiji. S tog se stanovišta Šankara bori protiv subjektivnog idealizma budističke filozofije svijesti (v. vigjnâna-vâda), pa ističe po potrebi i realnost mâye. — Drugo obilježje Šankarine filozofije, koje odavde proizlazi, jest ekstremni intelektualizam koji proglašuje iluzornom i etičku vrijednost djela. — Sinonimi za upâdhi su termini: adhyâsa, âropa. Ve

Upotrebna vrijednost — svojstvo neke stvari da zadovoljava bilo kakve ljudske potrebe. Upotrebna vrijednost ima osnovu u kvalitetama određenog predmeta, a otkrivanje tih kvaliteta, korisnih svojstava predmeta historijski je čin isto tako kao i stvaranje novih potreba. Ukupnost upotrebne vrijednosti čini i materijalni sadržaj bogatstva, bez obzira na oblike i nivoe razvitka društva. U procesu robne proizvodnje konkretni rad stvara upotrebne vrijednosti roba, kao što apstraktni rad, rad kao takav, njihovu vrijednost. V

Uradak, učinak nekog rada. Obično se izražava u nekim kvantitativnim jedinicama.

Urođene ideje (lat. ideae inatae), urođeni (teorijski i praktički) pojmovi i principi koji su aktualno sadržani u ljudskom duhu od njegova postanka, prije i nezavisno od bilo kakvog iskustva; nešto šire: pojmovi i principi koji su potencijalno sadržani u čovje-

kovu duhu, u tom smislu što ih čovjekov duh može razviti sam, bez pomoći iskustva. — O tome postoje li urođene ideje u bilo kojem od ova dva značenja bilo je velikih sporova u toku povijesti filozofije. Tezu da postoje urođene ideje u prvom smislu zastupali su samo neki manje značajni filozofi; urođene ideje u drugom smislu zastupali su i neki od najvećih, kao Aristotel, Descartes, Leibniz. Najopsežniju kritiku teorije urođenih ideja u oba smisla (možemo je nazvati nativizmom) dao je J. Locke. P

Uskoća svijesti, pojava suženja polja doživljavanja zbog pretjerane psihičke usmjerenosti na mali broj određenih sadržaja (monoideizam). Pojavljuje se kod tzv. pažnje, a i u prilikama sugestije i hipnoze. Su

Utilitarizam (po Benthamu) ili **utilizam** (po Feuerbachu) (lat. utilis = koristan), općenito: težnja za korisnošću; u užem smislu etičko stanovište (pravac, nauka) po kojemu je osnova moralnog odnošenja, cilj svakog svjesnog i svrhovitog djelovanja ono što je korisno. Isto tako i sve drugo (pa i idealne vrednote) dobiva priznanje i važenje ukoliko koristi bilo pojedincu, bilo zajednici. Po tome opstoje dvije vrste utilitarizma: 1) *individualistički,* koji naučava da je svrha moralnog djelovanja korist i dobrobit pojedinaca, i 2) *socijalni* koji tu svrhu vidi u općoj dobrobiti, sreći svih, društva u cjelini (Bentham: »najveća sreća najvećeg mogućeg broja«). Time je utilitarizam jedna vrsta eudaimonizma (v.). Razlika je međutim između utilitarizma kao principa objašnjenja, tumačenja (motiva) ljudskih radnji koje proizlaze iz težnja za (pojedinačnom ili općom) korisnošću, i utilitarizma kao etičke (moralne) norme, principa, vrednovanja. Princip (društveno-povijesni i smisleni) im je zajednički (v. korisnost). Suvremeni oblik utilitarizma jest pragmatizam (v.) po kojemu je istinito (dobro) = korisno. K

Utisak: 1) U Humeovoj empirističkoj spoznajnoj teoriji utisci (impressions) su primarni doživljaji osjetnog ili čuvstvenog karaktera (slušni, vidni osjeti, osjećaji ljubavi, mržnje, požude itd.) koji se svojom neposrednošću i živošću (»jačinom«) razlikuju od reprodukcijskih doživljaja, predodžba (ideas) s kojima pripadaju zajedničkoj kategoriji svjesnih sadržaja (perceptions). Termin utisak dugo se održao u osjetnoj psihologiji, ali u značenju užem od onoga koje ima kod Humea, označujući obično osjet ili percepciju. 2) Isto što i dojam: globalan, logički uglavnom neproanaliziran i jače emocionalno obojen doživljaj što ga u nama izaziva prvo upoznavanje nekog predmeta, ličnosti, situacije i sl. Kr

Utjecaj (lat. influentia, influxus), uz svoje temeljno i najopćenitije značenje kao djelovanje nečeg na nešto u vrlo čestoj upotrebi u svakodnevnom govoru, upotrebljava se još i kao stručni termin u mnogim znanstvenim područjima. U filozofiju je kao termin ušao latinskim prijevodom kasnoantičkog astrologijskog grčkog termina aporré (i apórreusis) u značenju utjecaj zvijezda (influxus stellarum) na zbivanje na zemlji kao i na ponašanje i djelovanje ljudi. U skolastici se javlja u formaliziranom značenju djelovanja eficijentnog uzroka (influxus causae efficientis) dok se u renesansi obnavlja kasnoantičko značenje u smislu djelovanja okultnih sila astralnog porijekla na (sublunarna) bića. U novovjekovnoj filozofiji preteže formalizirano skolastičko značenje u smislu djelovanja nekog uzroka na nešto što nije uzrok sam. Z

Utopija (grč. ou = ne, tópos = mjesto), zemlja koja nigdje ne postoji, fantazijsko dočaravanje nekoga idealnog neostvarenog i neostvarljivog stanja u ljudskom životu, ponajviše s tendencijom da se time potkrijepe stanovite koncepcije o poboljšanju društvenog i državnog uređenja, odgojnog postupanja i moralnog života. Utopije su donekle srodne fikcijama (v.). Antikni uzor kasnijim utopijama jest Platonova »Država«. Izraz utopija prvi je upotrijebio Thomas Morus u svom romanu »Utopia« (1516). Među ostalim utopistima mogu se spomenuti F. Bacon (»Nova Atlantis«), Th. Campanella (»Civitas solis«) i dr. Pet

Utopijski socijalizam, predstavljaju one teorije o socijalizmu kao idealnom društvu,

koje su nastale u još nerazvijenim uvjetima evropske povijesti (naročito u 17, 18. i početkom 19. st.). Socijalizam su shvaćale kao konačni i statički cilj društvenog kretanja, te su se naročito bavile izmišljanjem što savršenijeg društvenog socijalističkog uređenja (Campanellina »Država sunca«, Morusova »Utopija« itd.). Među naznačajnije socijaliste utopiste ubrajaju se Ch. Fourier, R. Owen i Saint-Simon. Svaki od njih dao je izvrsnu kritiku kapitalizma dok je ovaj bio još u početnim fazama svoga razvitka, ali još nisu vidjeli prave pokretačke snage povijesti, pa prema tome, zbog tadašnje nerazvijenosti radničke klase, ni njenu povijesnu ulogu u borbi za socijalizam. Zato su se nadali da će prikloniti toj ideji značajnije i moćnije pojedince, pa čak i vladare, koji bi pomogli provođenju tih idealnih zamisli u djelo. U kasnijem razvoju već znanstvenog socijalizma nazadno su djelovali na buđenje svijesti u radničkim redovima i na njihove metode borbe. Sažetu i izvrsnu analizu ovih pitanja dao je F. Engels u spisu »Razvoj socijalizma od utopije do nauke«.
V

Utopist, autor odnosno pobornik utopijskih koncepcija (v. utopija).

Uvjerenje (osvjedočenje), 1) intenzitetni faktor (jačina čuvstva sigurnosti, odnosno emocionalnog zalaganja) pri prihvaćanju nekog suda. Stupanj uvjerenja ovisi o psihološkoj strukturi (porijeku i karakteru) suda koji se prihvaća; tako su eksperimentalna ispitivanja pokazala da je jačina uvjerenja najveća kod sudova zasnovanih na perceptivnoj ili logičkoj očitosti, manja kod sudova poteklih iz subjektivnog iskustva, a najmanja kod sudova vrednovanja na afektivnoj osnovi; 2) znanstvena, filozofska, religijska, politička i sl. teza (ili nauka, doktrina) koja se prihvaća kao istinita i kao takva brani i propagira. Kr

Uvjet (lat. conditio), uslov, određena okolnost o kojoj ovisi nešto drugo, »uvjetovano« (lat. conditionatum). Takva uvjetovanost postoji u logičkom području (razlog — posljedak), kao i u realnom, stvarnom svijetu, gdje su pojave uvjetovane različitim mogućim izmjenljivim uvjetima, a ponekad stanovitim neophodno nužnim uvjetom (v. conditio sine qua non) bez kojega neka pojava nikako ne može nastati, a uz koji može, ali ne mora nastati, ako ne pridođu još i drugi uvjeti. Na skupinu uvjeta neki potpuno svode pojam uzroka (v. kondicionalizam, uzrok).
Pet

Uvjetovan, kondicioniran (lat.), onaj koji nastaje, jest i djeluje pod određenim okonostima, uvjetima (v.).

Uzbuđenje, 1) (popularno) afektivno stanje u kojemu individuum ima poteškoća da sređeno misli i da promišljeno reagira; 2) *psihično uzbuđenje* je stanje u kojem je pojačano i ubrzano odvijanje psihičnih procesa. Psihično uzbuđenje očituje se u povećanoj spremnosti na brze i snažne reakcije, u ubrzanoj asocijaciji ideja, u motornom nemiru i povećanoj emocionalnoj razdražljivosti; 3) (biol.) uzbuđenje je specifični učinak djelovanja nekog unutarnjeg ili vanjskog podražaja ili situacije na iritabilne sisteme (živčane i mišićne strukture). Npr. *živčano uzbuđenje* je podražajem izazvana kraktorajna kemoelektrična promjena u živčanom elementu; promjena koja se širi na susjedna mjesta i može prijeći i na druge neurone ili strukture s kojima je podraženi živčani element u vezi. Bu

Uzročan, v. kauzalan.

Uzročnost, v. kauzalitet.

Uzrok (lat. causa), objektivna stvarna promjena koja nužno dovodi do neke druge stvarne promjene (učinak, posljedica), što se produžuje u daljnjem uzročno-posljedičnom nizu (kauzalni lanac). Pojedine vrste različitih uzroka označuju se kao pokretni uzrok, opstojni uzrok, svršni uzrok, spoznajni uzrok (v. razlog), poticajni uzrok (v. motiv). Postoje pokušaji da se pojam uzroka isključi iz znanosti, te potpuno svede na pojam skupine uvjeta odnosno komponenata, a pojam učinka na pojam rezultante (v. kauzalitet, uvjet, kondicionalizam).
Pet

Uživljavanje (njem. die Einfühlung), vrsta doživljaja u kojem se odigrava pretežno emocionalno stapanje i poistovjećivanje su-

bjekta s određenim objektom. Već je J. G. Herder smatrao da mi sami uživljavamo unutarnji život u neke oblike koje smatramo lijepima, a Novalis govori o nestajanju suprotnosti Ja i Ne-Ja u čovjeku koji je tako duboko prožet užitkom prirode da se osjeća jednim sa prirodom. T. H. Vischer razlikovao je npr. patriotsko uživljavanje, u kojem prevladava svijetla i razumska simbolika, od umjetničkog uživljavanja koje ne pripada svijetu razuma već »tamnijim slutnjama životne ćudi«. H. Lotze naglašava da »nijedan lik nije tako opor da se u nj ne bi znala uživjeti naša fantazija«. Najznačajniji je predstavnik teorije uživljavanja Theodor Lipps koji kaže da je uživljavanje općiji proces a ne samo estetski, ali, dok u običnom životu ima mnogo okolnosti koje ga sprečavaju, u umjetnosti je on bez ostatka i savršen. Estetsko je uživljavanje potpuno zbog toga jer sve ono što umjetnost prikazuje ima za svakoga od nas vlastitu vrijednost i zbilju. Umjetnik, otklanjajući sve sporedno, olakšava uživljavanje, te je kod svakog estetskog sviđanja na kraju riječ o uživljavanju (Einfühlen) »našeg Ja i njegovog unutarnjeg aktiviteta u objektivno dane dojmove«. G

V

Vaišešika (sansk.), jedan od šest daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji. Naziv je izveden iz riječi višeša = specifičnost. Vaišešika je prema tome nauk koji se bavi specifičnim obilježjima elemenata prirode. Karakteristično je njegovo učenje o atomima i sistem kategorija. Tradicionalni osnivač je Kanâda (»koji jede atome«) Kâšyapa, autor »Vaišešika-sûtra«, sažetih izreka kojima nisu sačuvani prvobitni komentari. Konačni skolastički oblik sistemu, osobito nauci o kategorijama, dali su komentatori Ćandramati (5. st. n. e.) i Prašastapâda (6. st. n. e.). — Kao i ostale filozofske škole, vaišešika polazi od učenja o 5 elemenata: zemlja, voda, vatra, zrak i eter. Objektivne osobine tih elemenata jesu: čvrstoća, tečnost, toplina, kretanje i prostornost. Subjektivne su im osjetne osobine: oblik, okus, miris, opip i zvuk. Kasnije je učenje o elementima zamijenjeno učenjem o supstanciji kao kategoriji koja obuhvaća 9 vrsta: zemlja, voda, vatra, zrak, eter, vrijeme, prostor, duša i psihički organi. — Za razliku od većine drugih filozofskih sistema, osobito sâmkhye, s kojom se ovaj nauk o prirodi razvija paralelno, vaišešika naučava da su atomi vječni i nepromjenljivi po svojim obilježjima. — Vaišešika zastupa spoznajni realizam. Prema starijem učenju svakom spoznajnom sadržaju odgovora neposredno neki realni korelat. Pri tom su obilježja elemenata shvaćena kao inherentni materijalni sastojci. Kasniji nauk o kategorijama modificira taj naivni realizam. Osnovna shema obuhvaća 6 kategorija (padârtha): supstancija, osobina, kretanje, općenitost, posebnost i inherencija. Odnos je među kategorijama takav da je supstancija »nosilac« ostalih četiriju kategorija, čiji je odnos prema supstanciji određen kao inherencija (samavâya). Na principu inherencije osniva se kauzalni odnos među stvarima koji, međutim, postoji samo unutar prvih triju kategorija. — Suprotno vedânti, vaišešika zastupa nauk o pluralitetu duša (âtman). Nosilac duše i preporađanja je psihički organ (manas). — Svijet izgrađuju zajedno materijalni elementi svojim atomskim treperenjem i duše svjesnom djelatnošću (karman) svojih organa. — Cikličko nastajanje i nestajanje svjetova tumači se na osnovu opće indijske kozmogonije (v. kalpa). Iskonska pokretna snaga pri tom je »nevidljivo« (adrišta), pokretna moć koja se ispoljava u duši. — Nauk o kategorijama razvija u indijskoj filozofiji uz vaišešiku osobito logička škola nyâyâ (v.). Ove su dvije škole usko povezane, pa se velikim dijelom nadopunjuju.

Ve

Valjanje, v. važenje.

Varijabilan (lat. variabilis), promjenljiv, sposoban za promjenu.

Varka, v. osjetne varke.

Važenje, filozofijski pojam koji se u svom punom značenju počeo upotrebljavati tek u novijoj filozofiji, a zapravo ga je u filozofiju uveo uz Bolzana H. Lotze, označujući njime bit istinâ i vrednotâ. Istina važi bez obzira na to spoznaje li je tko i priznaje ili ne, pa je prema tome u svojoj opstojnosti neovisna o konkretnom, individualno-genetičkom mišljenju. 2 x 2 = 4 spoznaje li to netko ili ne, bili ljudi toga svjesni ili ne. Drugim riječima, ljudska svijest ne stvara istine i vrednote nego ih nalazi, otkriva, odnosno priznaje, te one prema tome važe neovisno o svijesti. — Polazeći od te činjenice neki su filozofi istine i vrednote, odvajajući ih od fizičke i psihičke zbilje, smjestili ontološki (v.) u »treće carstvo« i tako stvorili opet jedan novi aspekt platoničkoga idealizma. Badenska škola (Windelband, Rickert) u važenju (»Gelten«) nalazi način

postojanja ideja, istina i vrednota. — No termin važenje, pored ovog ontičkog značenja, može imati spoznajnoteorijsko značenje, pa se tada njime određuje objektivna nužnost priznavanja nekog suda, neke istine. Važenje u psihologijskom smislu ima drugačije značenje. (V. »osjećaj manje vrijednosti«.) F

Vedânta (sansk.), 1) krajnji ili zaključni dio Veda, sinonim za upanišade; 2) nauk o posljednjem filozofskom smislu Veda, naziv za jedan od šest daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji, koji se redovno smatra njegovim metafizičkim vrhuncem. Vedânta se osniva na komentarima Bâdarâyaninih ili Vyâsinih »Brahma-sûtra«, koje se nazivaju i »vedânta-sûtre«. Najistaknutiji je komentator ovog djela od 550 aforizama Šankara ili Šankarâćârya (»učitelj Š.«). On je u drugoj polovini prvog tisućljeća n. e. dao vedântinskoj filozofiji ekstremno idealističko tumačenje, koje je zasjenilo sva ostala. Ranijem razvoju u tom smislu pogodovao je osobito utjecaj mahâyâna budizma na Šankarinog učitelja Gaudapâdu. Šankarin vedântinski monizam (v. advaita) karakterizira se kao »isključivi ortodoksni predstavnik panteističke vjere Hindusa, pod koju danas potpada svaki politeizam i raznolika narodna mitologija. Osnovno mu je učenje advaita, tj. da zbiljski ne postoji ništa osim jednog samosvojstva ili svemirske duše nazvane brahman ili paramâtman, dok je gjivâtman ili individualna ljudska duša, kao i sve prirodne pojave, zapravo identična s paramâtmanom, a postojanje im je samo efekt agjnâne (koja se obično naziva avidya) ili pretpostavljenog neznanja o toj jedinstvenoj univerzalnoj duši koja se obilježava istovremeno kao stvaralac i stvorenje, vršilac djela i djelo, bitak, svijest i dobrobit (sat-ćit-ânanda), slobodna od triju modalnih stanja (v. guna). Oslobođenje ljudske duše od preporađanja i ponovno sjedinjenje s paramâtmanom, s kojim je zbiljski identična, postiže se jedino otklanjanjem tog neznanja pravilnim razumijevanjem vedânte (Monier-Williams). — Šankarin apsolutni monizam nastojao je kasnije relativizirati njegov istaknuti protivnik Râmânugja (11. st. n. e.), koji je metafizičke osnove vedânte pokušao uskladiti sa činjenicama psihološkog iskustva introspekcije, polazeći od analitike spoznajne svijesti (v. višištâdvaita). — Za osnovne stavove vedântinske filozofije vidi: advaita, âtman, avidya, brahman, guna, mâyâ, mukti, upadhi, sat-ćit-ânanda. Ve

Vegetativan, koji je u vezi s funkcijom unutarnjih organa.

Vegetativni živčani sustav, onaj dio živčanog sustava koji upravlja funkcijom unutarnjih organa i regulira odnose unutar organizma. Eferentna vlakna vegetativnog živčanog sustava inerviraju u prvom redu glatke mišiće i žlijezde, ali i druga tkiva. Dijeli se na simpatični i parasimpatični sustav. Funkcija je tih sustava uglavnom antagonistička: pod utjecajem simpatikusa ubrzava se aktivnost gotovo svih organa (uz izuzetak probavnih organa), dok se pod utjecajem parasimpatikusa aktivnost smanjuje. Utjecaj simpatikusa prevladava kad je organizam prisiljen na pojačanu djelatnost, a u razdobljima odmora i relaksacije prevladava utjecaj parasimpatikusa. (Sinonim: autonomni živčani sustav.) Bu

Verbalan (lat. verbum = riječ), koji se odnosi na riječi; koji je izrečen riječima (v. verbalizam).

Verbalizam (lat. verbum = riječ), upotreba riječi bez vrijednoga odnosno odgovarajućeg smisla; kad god se uz te riječi ne povezuje nikakav smisao (apsolutni, v.) ili se povezuju neispravni pojmovi (relativni, v.). U pedagogiji (didaktici) verbalizmom se naziva nastava bez upotrebe zornih sredstava, protiv čega su ustali naročito Komenski i Pestalozzi. S

Verificirati (lat. verificare = obistiniti), provjeriti, ustanoviti pretpostavljenu istinitost neke misli (v. verifikacija).

Verifikacija (lat.), provjera neke tvrdnje (v.) odnosno pretpostavke uz utvrđivanje njene istinitosti bilo na iskustvenim činjenicama, u životnoj praksi, odnosno u organičkom povezivanju sa sistemom ostalih znanstvenih spoznaja. Potreba verifikacije značajna

je za znanstveni napredak (v. indukcija, hipoteza, dokaz, istina). Pet

Vérités de fait (franc.): istine čina, činjenicâ. Leibnizov naziv za one spoznaje do kojih se dolazi pomoću iskustva. To su istine činjenicâ.

Vérités de raison (franc.): istine razuma. Leibnizov naziv spoznaje do kojih se dolazi mišljenjem. On ih smatra nužnim istinama uma.

Vidno polje, sve ono što, gledajući netremice u jednu točku ispred sebe, zamjećujemo pomoću jednog oka. Širina vidnog polja mjeri se spravom koju zovemo perimetar.

Vigjñâna (sansk.) i **viññâna** (pâli), svijest vezana za pojedina područja osjetne spoznaje; doslovno »razaznavanje«. U tom se smislu kao termin izveden iz korijena gjñâ-, »znati«, može adekvatno prevesti i stručnim terminom gnozija. — Osobito se u budističkoj klasifikaciji 18 elemenata osjetnosti (v. dhâtu) jasno razlikuje šest područja osjetne svijesti. — U idealističkoj metafizici (v. vigjñâna-vâda) odgovara izrazitije grčkom terminu gnosis (usp. pragjñâ). Ve

Vigjñâna-vâda ili **yogâcâra** (sansk.), naziv škole mahâyâna budizma, koja naučava idealizam spoznajne svijesti (vigjñâna). Uz Nâgârgjunin nauk, koji dijalektički izvodi smisao Buddhina »srednjeg puta« (v. mâdhyamika) iz ništavila (šûnyatâ), vigjñânavâda predstavlja drugu osnovnu struju spoznajnoteorijskog idealizma u mahâyâni. Naziv škole potječe od Vasubandhua (4. st. n. e.), koji je prvenstveno razradio spoznajnoteorijsku stranu učenja (u djelu »Vigjñâptimatra-siddhi« — »Dokaz da ne postoji ništa osim svijesti«). Raniji predstavnici škole, među kojima i Vasubandhuov brat Asanga nazivali su svoj nauk po njegovoj praktičnoj etičko-religijskoj strani yogâcâra (»put yoge«). Iz ove su škole izišli u srednjem vijeku najslavniji indijski logičari Dignâga (5. st.), Dharmakîrti (7. st.), Kamalašîla (8. st.) i drugi. Učenje je rano preneseno u Kinu (»Lankâvatâra-sûtra«). U 11. st. prenio ju je u Tibet Atiša iz Nalande, prastarog univerziteta koji je tada bio pred propašću zbog islamske najezde. — Ovaj se nauk najviše približio vedântinskom idealizmu i općim indijskim tradicijama, a i izvan Indije, osobito u Tibetu, izrodila se u srednjovjekovni tantrizam (ritualističku simboliku i magiju). Srodnost s vedâtinskim idealizmom ogleda se u razlici od mâdhyamike. Ta se razlika interpretira kao kvalificiranje zbiljnosti, odn. nezbiljnosti postojanja. Dok je za mâdhyamiku zbiljnost ništavilo ili ispraznost (šûnyatâ), dotle vigjñâna-vâda nezbiljnost svijeta identificira sa »diskriminativnom sviješću« (vigjñâna). Svijet je ništetan ili »prazan« zato što je »bez uporišta« (nir-âlambana) izvan predodžbenog kruga naše svijesti. Po ovom učenju svijet doslovno »volja i predodžba«. Od vedântinskog idealizma ovo se učenje razlikuje po tome što naučava, kao i sve ostale budističke škole, nezbiljnost »samosvojstva ličnosti« (pudgala-nairâtmya). Nauci o toku nesvjesnoga (v. bhavanga-sota) u theravâda-budizmu ovdje odgovara nauk o »riznici svijesti« (âlayavigjñâna). I taj se oblik nesvjesnoga zamišlja kao vječni tok elemenata pojavnosti (dharma, v.) ili »sjemenja«, zametaka svakog oblikovanja, stanje ispred subjektivno-objektivnog rascjepa svijeta. Razlikuju se tri stupnja spoznaje: iluzorna (parikalpita), empirička ili praktička na osnovu akuzalnog determinizma (paratantra) i apsolutna, metafizička (parinišpanna), koja je oslobodilačka, a postiže se, prema Buddhinoj usporedbi, »plivanjem protiv struje«. Isticanjem ovog posljednjeg, religijskog elementa spoznaje, spoznajni idealizam ove škole razvio se brzo u tipične oblike gnostičke metafizike, osobito u učenju o pragjñâ-pâramitâ (»usavršenje spoznaje«; korijen gjñâ- odgovara grčkom gnosis). Ve

Virtualiter (lat. virtus = snaga), što opstoji samo latentno ili potencijalno (v.), ali što se pod izvjesnim uvjetima može manifestirati (v. realiter).

Virtualno, v. virtualiter.

Virtus (lat.), krepost, snaga, sila, hrabrost.

Višak vrijednosti — temeljni pojam političke ekonomije koji je najuže vezan za Marxovo objašnjenje funkcioniranja kapitalističkog načina proizvodnje. Višak vrijednosti

je dio novostvorene vrijednosti koja nastaje u proizvodnji radom radničke klase kao najamnih radnika, i koju besplatno prisvaja vlasnik sredstava za proizvodnju, tj. kapitalist ili, u državnom kapitalizmu, država. Marx je svojim epohalnim istraživanjima u *Kapitalu* pokazao da ovaj višak vrijednosti ne nastaje bitno u prometu, nego u samom procesu proizvodnje. To je onaj višak rada radnika što ga kapitalist besplatno prisvaja. Kapitalistu je zato u interesu da taj višak vrijednosti bude što veći. On to postiže ili produživanjem ili intenziviranjem rada (apsolutni v. v.) ili boljom organizacijom rada i uvođenjem savršenijih sredstava za rad, strojeva i sl. (relativni v. v.). Postojanje viška vrijednosti ukazuje i na postojanje najamnih odnosa i eksploatacije, te je ukidanje viška vrijednosti jedan od osnovnih ciljeva socijalizma. V

Višištâdvaita (sansk.), »kvalificirani monizam«, naziv za filozofski nauk Yamune (10. st.) i Râmânugje (11. st.) koji se unutar vedâtinske filozofije najviše približava dualizmu i najviše se razlikuje od Šankarina monizma apsolutnog duha (v. advaita). Šankarin nauk o univerzalnom identitetu spoznajnog subjekta (âtman) protivi se prema Râmânugji činjenicama psihičkog iskustva. Spoznaja je nužno vezana za »moj subjekt« (mam-âtman) kao svijest »ja spoznajem« (aham anubhâvami = »ego cogito«). Kad bi subjekt spoznaje bio univerzalni âtman, onda bi se i spoznaja javljala u obliku istovremenosti sveopćeg znanja, a ne bi nastajala u slijedu postepenosti, ne bi bila kvalificirana (višišta) odnosom na ograničenost mog individualnog spoznajnog organa (manas). Dalje ova škola razlikuje manas kao organ mišljenja od âtmana kao subjekta spoznaje, prigovarajući materijalistima da ne uviđaju tu razliku. Kad te razlike ne bi bilo, kad bi svijest bila rezultat pojedinačnih materijalnih promjena, onda bi nastajala u česticama pa bismo imali percepciju mnogih »ja« mjesto identiteta svijesti. — Râmânugjin je princip da ne priznaje nijedno učenje koje »ne potvrđuju činjenice« unutrašnjeg iskustva. — Problem dualizma u indijskoj filozofiji nalazi svoj klasični izraz kao problem »rascjepa-nerascjepa« (bhedâbheda) subjektivno-objektivne prirode. Ni Râmânugja ne negira upanišadski monizam (v. advaita) u potpunosti, nego ga samo relativizira svojim kvalifikacijama osnovnih pojmova. Ve

Vita activa et vita contemplativa. Vita (lat. vita = život) je u srednjem vijeku oznaka za način života čovjeka. U raspravi o odnosu *vitae activa* i *vitae contemplativa* Toma Akvinski daje prednost kontemplativnom životu. Vita activa i vita contemplativa su skolastički prijevodi za Aristotelove izraze bios praktikos i bios theoretikos. Pri određenju najvišeg dobra kao ljudskog dobra Aristotel analizira različita razumijevanja onog što djeluje u čovjeku i za čim svi teže te njegovo postizavanje nazivaju »srećom« (eudaimonia, ranije prevođeno kao blaženstvo). Iako se svi slažu u izrazu, ljudi pod srećom i sretnim životom ne misle isto. Tim različitim shvaćanjima sreće kao najvišeg dobra odgovaraju različiti načini življenja. Aristotel navodi tri bitna načina života: prvo, bios apolaustikos (život užitka, nazvan još i bios poietikos, a obuhvaća sferu osjetilno-materijalnog proizvođenja i trošenja); drugo, bios praktikos ili politikos (život koji se odvija u praktičnom djelovanju kao život za političku zajednicu). Za taj aktivni, moralni politički život kasnije se uobičaio izraz vita activa (v. akt i aktivnost); treće, bios theoretikos (život teorije kao čistog zrenja i promatranja uma). Teorija je tu mišljena kao znanje radi znanja. Bios theoretikos kao život čistog mišljenja predstavlja »predanost filozofiji« kao znanosti o prvim temeljima i uzrocima bića. U čistoj teoriji čovjek se odnosi na ono što bićima pripada prema njihovoj prirodi i što postoji na njima samima kao njihov bitak. Budući da u teoretskom životu dolazi do izražaja vrhunska ljudska mogućnost mišljenja, pomoću koje čovjek uopće u najvišem stupnju zna ono što u najvišem stupnju postoji, već Aristotel daje prednost biosu theoretikosu pred svim ostalim načinima življenja. Međutim, dok je Aristotel je samo lučio raznovrsne nači-

ne života nego i prema njima razvijao svojevrsnu teoretsku, praktičku i poietičku filozofiju i znanost, u kasnijoj se filozofiji izgubio smisao za tu raznovrsnost ljudskoga znanja i življenja, pa se praktički život najčešće prepuštao iracionalizmu ili svodio na materijalnu proizvodnju i život u dolini suza, a teoretski život se izjednačavao s vita contemplativa. U srednjem vijeku grčki bios theoretikos je preko vitae contemplativae kršćanski modificiran u način života koji je savršen i vječan (vita aeterna).
Pa

Vitalan (lat. vitalis), 1) životni; koji pripada životu, koji se odnosi na život (»životni polet« — élan vital — kod Bergsona) »vitalna sila« u vitalizmu); u svakidanjem govoru znači: živ, izdržljiv, krepak, pun životne snage (»vitalna narav«). Kr

Vitalitet (lat. vitalis = životni), životnost, sposobnost održanja u životu (vitalitet neke društvene formacije, ideologije i sl.); sposobnost razvijanja životnih energija (»ličnost izvanrednog vitaliteta«).

Vitalizam (lat. vita = život), prirodnofilozofijski pravac koji za razjašnjenje života uzima posebnu životnu silu (vis vitalis), tvrdeći da se životne pojave ne mogu razjasniti jednostavnim mehanizmom, fizikalno-kemijskim zakonitostima, kao što to tumači mehanicizam (v.). Prema nekima ta je životna sila duša (psihovitalizam) kao npr. za Hufelanda. Čini se da vitalistički pravci imaju svoj prvi izvor u Hipokratovim spisima. Borelli i Sylvius uveli su za razjašnjenje životnih pojava neku mehaničku silu koju je nemoguće ispitati. U novije vrijeme uzima Driesch neki neprostorni faktor koji djeluje teleologijski i koji je on nazvao Aristotelovim izrazom »entelehija« (v.). Botaničar Reinke također prihvaća neke više regulatorne sile koje u organima živih bića djeluju prema određenim svrhama, a koje on naziva »dominantama« (v.). Od filozofa pripadaju vitalistima E. v. Hartmann i H. Bergson.
S

Vizija (lat. visio = vid, viđenje): 1) halucinatoran doživljaj, koji se tumači kao natprirodno objavljenje nekog nepoznatog, običnim ljudima skrivenog svijeta, navještaj nekog događaja (»proročanske vizije«), zorno (alegorijsko simboličko) prikazivanje neke velike istine i sl. Vizije su tipični doživljaji religioznih zanesenjaka-mistika (proroci staroga zavjeta kao Izaija, Ezekijel; kršćanski sveci: sv. Brigita, Hildegarda, Gertruda itd); 2) fantazijsko dočaravanje nečeg željenog, naslućenog, očekivanog ili zastrašnog, prijetećeg itd (vizija svijetle budućnosti čovječanstva, vizija atomskog rata). Kr

Vizualan, vidni; koji se odnosi na vid. Vizualni tip je osoba koja lakše usvaja i bolje pamti ono što se osniva na vidnim podacima.

Vjera. Kao termin pripada području religioznog ali i kolokvijalnog govora. U području religioznog ili kršćanskog vjera znači izvjesnost koja je objavljena evanđeljem i to zauvijek; evanđelje je dokaz vjere ali se isto tako u traženju i opravdanju istine vjere upućuje na evanđelje kao izvor prave i nekrivotvorene vjere. Dakako, takvo objašnjenje čini hermeneutički krug. Kolokvijalna upotreba znači upravo obratno: ograničenje potpune izvjesnosti i sigurnosti. »Vjerovati u« ima značenje predmijevanja, smatranja, a javlja se i u drugim modalitetima. Kant je vjeru stavio između »mnijenja« kao najnižeg stupnja izvjesnosti i »znanja« kao najvišeg, i definirao je kao »držati za istinito« i time je ona samo »subjektivno dostatna« ali se »objektivno mora držati za nedostatnu«. Odnos vjerovanja i znanja je značajan i prijeporan problem u novovjekovnom mišljenju. Obzirom na odlučujuće pitanje o spoznajno-teoretskom primatu vjerovanja ili znanja, općenito se mogu razlikovati tri stajališta: vjerovanje je niži modus znanja no uvjetovan ljudskom prirodom — anglosaksonska tradicija od F. Bacona do Humea, zatim Fichte i Kant; 2. podudarnost spoznaje putem vjere i znanja je pozicija Descartesa i Leibniza; 3. otklanjanje vjere s obzirom da je zasnovana na pokornosti spram boga, drugih autoriteta, antropomorfizma, do tvrđenja njenog protuumnog i nihilističkog karaktera od Spinoze, preko filozofije prosvijećenosti do L. Feuerbacha i do Nietzschea. Filozofijsko vjerovanje je za K.

Jaspersa karakteristika pravog filozofiranja nasuprot znanstveno-predmetnog znanja. Filozofijsko se vjerovanje javlja pred iskustvom relativnosti predmetnosti, zatim kao iskustvo ne-znanja bitka i zapadanja u vrtoglavost. To su »granične situacije« ljudskog opstanka, npr. smrt. U njima se može zadobiti bezuvjetni oslonac u vlastitoj odluci, i time uporište spram relativnosti koja se transcendira u beskonačno. Jaspersov pojam filozofijskog vjerovanja je svijesna rasprava posebice s kršćanskom religijom koja po njemu onemogućuje pravu transcendenciju. Gr

Vjerojatnost (lat. probabilitas) je srednji stupanj izvjesnosti koji leži između potpune izvjesnosti da će nešto nastupiti i da mora nastupiti, i puke mogućnosti. Vjerojatnost se sastoji u očekivanju da će se nešto dogoditi obzirom na dosadašnje iskustvo ali ne isključuje da se to ne dogodi, odnosno da ne nastupi nešto drugo od očekivanog. Pojam vjerojatnosti je značajan u novijem teorijsko-fizikalnom mišljenju (npr. Heisenbergov princip neodređenosti). Gr

Voluntarist, pristaša voluntarizma (v.) na bilo kojem području.

Voluntarizam (lat. voluntas = volja), teorijska koncepcija koja se očituje na području: 1) psihologije, 2) spoznajne teorije, 3) ontologije i 4) teorijskih osnova nauka. U psihologiji (Tönnies, Paulsen, Wundt) se psihološkim voluntarizmom naziva teorija po kojoj je volja osnovna funkcija duševnog života i iz nje proizlazi mišljenje i čuvstvovanje. Na psihološkom se bazira i antropološki (v.) voluntarizam. U spoznajnoj teoriji voluntarizmom se naziva shvaćanje po kome u spoznajnom procesu volja ima primat pred razumom. U ontologiji znači pravac po kome je volja osnovni princip bitka unutrašnja bit svih pojava u svijetu (stoici, Augustin, Schopenhauer). Voluntarističku tezu o teorijama nauka zastupaju pozitivisti (v.), pragmatisti (v.), koji smatraju da je svagda osnovna voljna postavka odlučujuća za cjelinu naučne koncepcije i izučavanja, a razum je samo oruđe volje. Suprotno: intelektualizam (v.). F

Volja, naš termin (sa sinonimnim paralelama u različitim jezicima: lat. voluntas, grč. búlesis, njem. Wille itd.) kojim su obuhvaćeni psihički procesi neposrednije vezani uz smišljenu (namjernu, svjesnu) aktivnost. Među »voljnim« procesima koji su vrlo različite prirode i intenziteta, mogu se razlikovati dvije osnovne faze: motivacija (javljanje, osvještavanje i vrednovanje idejnih sadržaja i afektivnih pobuda koje su usmjerene prema izboru i oblikovanju sheme buduće aktivnosti te se doživljavaju kao pokretači — »motivi« njene realizacije) i odluka (bitno »voljni« čin kojim se aktivni subjekt identificira s nadmoćno motiviranom shemom aktivnosti i angažira svoje psihofizičke energije za njeno ostvarenje). Peripatetsko-skolastička psihologija smatrala je volju — uz razum — glavnom »moći« ljudske duše i definirala je kao »razumsku težnju prema dobru (vrijednosti) uopće«. Novi oblik pitanja o »slobodnoj volji« javio se onda kada je mehanističko načelo »općeg kauzaliteta« bilo u prirodnim znanostima prihvaćeno kao isključivi eksplikativni princip za sva zbivanja u prirodi (v. sloboda). U nekim filozofskim sistemima »volja« kao sveopći princip bitka ima ontološko značenje (A. Schopenhauer, E. von Hartmann) Kr

Volja za moći, jedan od osnovnih pojmova Nietzscheove filozofije i naslov njegovog fragmentarnog djela, objavljenog poslije njegove smrti, koje je i kod nas prevedeno. Označava izvornu spontanu snagu života i stvaralaštva uopće. Postavljen je i kao antiteza Darwinovu pojmu prilagođavanja: nije prilagođavanje, nego je težnja za prevladavanjem osnovni poriv života. Sve što nastaje i nestaje u svijetu tjerano je voljom za moć; kod čovjeka se na javlja u svim njegovim nastojanjima kao želja za dominacijom, a time i povećanjem moći. Volja za moć je po tom shvaćanju motiv svega ljudskog djelovanja. F

Vrijednosna filozofija, v. aksiologija.

Vrijednost kao filozofski (ne ekonomski!) pojam tumači posebna filozofska disciplina

koja se naziva filozofija vrednota ili aksiologija (v.).

Vrijeme (grč. hrónos, lat. tempus), za razliku od prostora (v.) kao dimenzije bitka što omogućuje opstanak bića jednoga pored drugog, vrijeme je dimenzija slijeda bića jednog nakon drugog, bivanja stvari u promjeni njihova nastajanja i nestajanja. U svom opstanku biće biva i neprestano uzima nove likove, teži spram onoga što još nije bilo — budućnosti, ali čim je u trenu dostigne, istodobno prestiže sadašnjost i ostavlja je u prošlosti. U tom smislu fizikalno vrijeme je ponajprije takva dimenzija bitka koja se ne da zaobići, sveobuhvatno je kao kozmičko vrijeme i orijentira se po kretanju nebeskih tijela. Odatle potječe i satno vrijeme na kojem počiva i historijska kronologija. Aristotel prvi definira vrijeme kao »broj (mjeru) kretanja prema onome što je bilo ranije i što će biti kasnije«. Ovaj pojam satnoga vremena orijentira se po prostoru i ostaje mjerodavan stoljećima sve do Newtonove teorije »apsolutnoga vremena« klasične fizike. U 20. st. fizikalni pojam vremena korigiran je općom i specijalnom teorijom relativnosti Einsteina, te u modelu četverodimenzionalnog prostora Minkowskog nema više apsolutne istodobnosti i vrijeme je svedeno na četvrtu dimenziju prostora. Ovo objektivno vrijeme kao kontinuirani niz točaka, gdje svaka zgoda u svako doba ima svoje određeno mjesto, tvori osnovicu fizikalnog istraživanja. Unutar njega sve se može mjeriti ako se u istom sistemu koordinata unaprijed odrede dimenzije, početna i završna točka niza. Kritizirajući Newtona Kant je naučavao »empirijski realitet« i »transcendentalni idealitet« prostora i vremena, jer se oni neposredno ne mogu iskusiti, budući da su apriorni uvjeti iskustva. Nasuprot ovom shvaćanju objektivnog vremena, još je Augustin (»Confessiones«) istaknuo da je vrijeme u neposrednom odnosu prema ljudskom vremenskom doživljaju te upravo zbog toga i nešto »subjektivno«: ono nije indiferentni slijed točaka-trenutaka bez unutarnje veze, nego je u svakom trenu duša svojim doživljajem sadašnjosti u isti mah iznad nje sjedinjena s prošlošću i budućnošću. U novije doba Bergson je odbacio racionalistički pojam mehaničkog vremena kao izvanjski mjerljive sukcesije i suprotstavio mu unutrašnje »pravo vrijeme« čistoga trajanja. Husserl je strogo razlikovao kozmičko mjerljivo vrijeme od unutrašnjega vremenskog doživljaja kao iskonskog oblika svih sadržaja transcendentalne svijesti u struji doživljaja. Obje potonje teorije vremena tvore pretpostavku za izvanredno mjesto vremena u filozofiji egzistencije (v.) osobito u egzistencijalnoj ontologiji M. Heideggera koja naspram »vulgarnoga« shvaćanja vremena ističe iskonsko vrijeme kao obzor razumijevanja bitka, a vremenost (v.) u smislu konačnosti određuje temeljnom strukturom ljudskoga opstanka odakle proizlazi i njegova povijesnost — simultanost prošlosti, sadašnjosti i budućnosti. Među marksistima je E. Bloch jedini obratio pažnju filozofskom istraživanju vremena i temporalnoj strukturi povijesti kao neophodnim pretpostavkama za razumijevanje pravog napretka i biti socijalizma. Pe

Vrsta (lat. species), 1) u logičkom smislu: vrsni pojam koji obuhvaća slične, ponekad upravo individualne pojmove, te je zajedno s drugim (srodnim) vrsnim pojmovima podrediv rodnom pojmu. Međutim, neki vrsni pojam može se shvatiti kao rodni pojam u odnosu na niže podređene mu pojmove (v. rod, rodni pojam). Za definiciju (v.) nekog pojma važno je ustanoviti njegovu vrsnu razliku (differentia specifica) od ostali istorodnih pojmova; 2) u biološkom smislu: najniža grupa sličnih i neposredno srodnih individuuma koji se međusobno rasplođuju (tzv. prirodna vrsta). Unutar vrste mogu se razlikovati podvrste, varijeteti, pasmine, sorte, što pored ostalog upućuje na promjenljivost vrsta. Pet

Vulgarni materijalizam — filozofski pogled na svijet, koji uzima kao i svaki materijalizam materiju kao primarnu, a nastaje u toku 19. st. Nosioci su uglavnom neki poznatiji predstavnici prirodnih znanosti. Oni ne nastavljaju toliko na dotadašnja dostignuća

filozofske misli, nego pokušavaju materijalistički uopćiti osnovne rezultate posebnih nauka, naročito prirodnih. Tako dolaze do niza vulgarizacija osnovnih filozofskih pitanja (npr. da mozak izlučuje misao kao jetra žuč), poistovjećuju prirodne i društvene zakone i zapostavljaju istraživanje nekih osnovnih filozofskih područja. U borbi protiv religioznih i ostalih idealističkih zabluda odigrali su inače u širokim slojevima pozitivnu ulogu. Glavni predstavnici: Vogt, Büchner, Moleschott. V

W

Wu-wei (kin.), princip nedjelovanja u taoizmu razrađen u specifičnom smislu Lao-tseovih paradoksa o »djelovanju bez (vidljive) djelatnosti« i bez »zabrinute užurbanosti« u skladu s kozmičkim determinizmom taoa i s učenjem o »prosvijetljenoj praznini koja je potpuno odricanje samoga sebe« (Čuang-tse). (Usp. u indijskoj filozofiji budističko učenje o ništavilu /śûnatâ/ i o negaciji samosvojstava /anatta/.) — Prema Lao-tseovu shvaćanju »mudrac surađuje sa sveopćim razvojem tako da ne djeluje, nego pušta da se stvari zbivaju«. — »Volju neba ne treba oponašati pozitivnim djelovanjem, kako to hoće Konfucije«, kaže Cuang-tse, jer »postoje dva puta, nebeski i ljudski. Uzvišena koncentracija u nedjelovanju, to je put neba. Usitnjavanje i brige za pojedinosti, to je ljudski put«. — I ovdje se vjera taoista u prirodni panteizam odražava do naivnosti u njihovim socijalnim principima. Lao-tse kaže: »Nedjelovanjem se stiče carstvo... Carstvo je izvanredno osjetljiv mehanizam. Treba ga pustiti da se samo pokreće... Kad se ništa ne zahtijeva, narod se vraća u svoju prirodnu spontanost«. Tipične su slike ovog nauka voda koja teče nizbrdo i trava koja polegne pod vjetrom.

Ve

Y

Yang i yin (kin.), aktivni i pasivni princip, kojih je nerazdvojiva uzajamnost pokretna snaga u razvoju svijeta i osnov dijalektike prirode u kineskoj filozofiji, poznat već u najprimitivnijim razjašnjenjima prirodnih pojava pomoću mantike i vradžbina u »Yi-kingu«. Tu se yang obilježava cijelom crtom (———), koja predstavlja muškost, svjetlost i nebo, a yin prelomljenom crtom (— — —) koja označuje ženskost, tamu i zemlju. Ova dva »modaliteta« ne izražavaju ipak u kineskoj filozofiji nikad suprotnost dobra i zla. Ideal dobra je u harmoniji, a princip vrline (te, v.) je iznad svjetovnog polariteta yang-yin. Prema Konfucijevu komentaru »Yi-kinga«, »tok se stvari sastoji od postepenih pokreta pasivnih (yin) i aktivnih (yang) snaga. Posljedica je tih pokreta dobrobit, a cjelina je njihova izraza priroda, ljudi i stvari«. Prema Lao-tseu »iz kozmičkog principa tao (v.) proizlazi njegova vrlina (te), koja se razvija po dva uzajamna modaliteta... Sva bića proistječu iz sposobnosti yina i prelaze u djelatnost yanga pod utjecajem tih dvaju modaliteta na tvar« (»Tao-te-king«, 42). — Lie-tse kaže: »Djelatnost neba i zemlje sastoji se u naizmjeničnosti yina i yanga«. Čuang-tse opisuje yin i yang ovako (na različitim mjestima): »Htjeti razlikovati ove dvije neodvojive uzajamnosti kao stvarne veličine, dokaz je slabog uma. Nebo i zemlja su jedno, yin i yang su jedno«. — »Proizlazeći iz praprincipa tao, yin i yang utječu jedan na drugi, uništavaju se i opet se uzajamno obnavlju«. Izraz su njihova kružnog toka četiri godišnja doba. U prirodi poremećaj njihova ravnovjesja proizvodi grmljavinu. U ljudskom organizmu »poremetnja njihove ravnoteže, koju izazivaju strasti, stvara također veliki nered... Sviđanje i užitak su čuvstva vezana za yang. Nezadovoljstvo i zluradost su čuvstva yina«. »Kad se životni dah nagomila u gornjem dijelu tijela, to je jednostranost yanga, tada čovjek postane razdražljiv, a kad se nagomila u donjem dijelu tijela, to je jednostranost yina, čovjek postane zaboravan. Kad se životni dah nagomila u središtu, pa ne može ni gore i dolje, čovjek se osjeća bolestan, zakrčeno mu je srce.

Ve

Yoga (sansk.), jedan od šest daršana ili skolastičkih sistema u indijskoj filozofiji. Ne smatra se samostalnim sistemom nego metodom za ostvarenje metafizičkog cilja oslobođenja (mukti) od neznanja i strasti, koji je zajednički svim klasičnim školama indijske filozofije. — Naziv je izveden iz korijena yugj-, povezati ili »podjarmiti«; osnovno značenje je isto kao latinski *jugum;* filozofsko značenje odgovara latinskom *religio* u smislu »povezivanja« s metafizičkim osnovom bitka. — Osnovno djelo: »Yoga-sûtre«, autor: Patańgjali, vjerojatno u 2. st. pr. ne. e., glavni komentar »Bhâšyam« od Vyâse. — Yoga obrađuje tehniku meditacije na osnovu psiholoških pretpostavki sâmkhy (v.) analitike, pa je s tom školom najuže povezana. U kasnijem razvoju prevladava u yogi, za razliku od sâmkhye, stav monoteističke religije i kult Išvare (v.). Za potrebe praktične metode podesio je Vyâsa teoretske pretpostavke sâmkhye, dobrim dijelom pod utjecajem budizma, tako da pretpostavlja jedan središnji psihički organ — ćitta, a smatra da su psihičke pojave uvjetovane stalnom preobrazbom samog tog organa. Sve su pojave trenutačne (v. kšanikavâda), jedne uvjetuju druge, a postojanje u prošlosti, sadašnjosti ili budućnosti jednako je realno, razlika je samo u egzistencijalnom modalitetu. Odatle je izvedena za meditacionu tehniku važna teorija pamćenja, kakvu je u zapadnoj filozofiji zastupao jedino

Bergson. — Cilj meditacije, oslobođenje od toka pojavnih preobražaja, postiže se izolacijom duha iz psihičke djelatnosti, redukcijom na čisti tok svijesti i konačnom obustavom djelatnosti psihičkog organa. Klasična je slika tog reduktivnog procesa »izvlačenje unutarnje biti duha (âtman) iz tjelesnosti kao vlati iz lista trstike, silom« (»Katha-upanišad« II, 3,17). Rezultat je »bljesak oslobodilačke spoznaje« koja je iracionalna i metapsihička čista intuicija, a obuzima cjelinu duha. — »Yoga-sûtre počinju opisom triju pripravnih stupnjeva za meditaciju — askeze (v. tapas), proučavanje Veda i pobožnosti. Taj se pripravni dio naziva yoga djelatnosti (kriyâ-yoga), a svrha mu je da očisti pet »ljaga« (kleša): neznanje, egocentričnu svijest, strast, mržnju i životni poriv. Slijedi opis osmoročlane yoge kao meditativnog procesa koji se dijeli na 5 vanjskih i 3 unutrašnja ili bitna stupnja: 1) yama, moralna stega (ne povrijediti nijedno živo biće, govoriti istinu, ne krasti, suzdržljivost u spolnom životu i uopće, siromaštvo); 2) niyana, lična disciplina (čistoća, spokojnost, askeza, učenje, odanost Išvari); 3) âsana, položaj tijela pri meditaciji (osnovni je položaj sjedenje skrštenih nogu i potpuno uspravne kičme, da bi se olakšalo pravilno funkcioniranje psihičkog organizma (v. sûkšma-šarira); 4) prânâyâma, reguliranje disanje (s istom svrhom kao i pod 3); 5) pratyâhâra, »uvlačenje« ili neutralizacija osjetnih organa; 6) dhâranâ, koncentracija pažnje; 7) dhyâna, meditacija u užem smislu, zadržavanje koncentrirane pažnje na predmetu meditacije u čistom zrenju uz isključenje misaone djelatnosti; kad prestane svaki subjektivni osjećaj, postiže se 8) samâdhi, potpuna meditativna zadubljenost. — Ovladavanjem samim sobom i predmetom meditacije stiče se i natprirodna moć nad pojavama (v. siddhi). To ipak ne smije postati krajnji cilj meditativnog napora. — Struktura osmočlane yoge približuje se u svojim bitnim dijelovima strukturi Buddhinog osmeročlanog puta oslobođenja (v. magga). Bitna je razlika, koja se s vremenom zaoštrava, u »nasilnim« metodama yoge, koje budizam osuđuje. Pod »nasilnom« yogom (hatha-yoga) razumijeva se raznovrsna tehnika obustavljanja disanja i druge metode trapljenja. Pretpostavkama sâmkhya filozofije odgovara najbolje râgja-yoga (»kraljevska yoga«) koja teži za usklađenim razvojem intelektualne spoznaje i iracionalne intuicije. Kasnijim monoteističkim kultovima odgovara metoda ljubavne devocije prema bogu (bhakti-yoga). Ve

Yogâcâra (sansk.), naziv za školu mahâyâna budizma, koja stoji na stajalištu subjektivnog idealizma; ovdje opširnije obrađeno pod drugim nazivom — vigjñâna-vâda.

Yuga (sansk.), dio razvojnog ciklusa svijeta (v. kalpa).

Z

Zaglavak (lat. conculusio), zaključni sud u silogizmu (v.) izveden na osnovu dviju ili više premisa.

Zajednica, pojam koji je u specifičnom značenju – za razliku od pojma društva – u suvremenu sociologiju uveo Tönnies. Dok je društvo racionalna pod jednim konstituirana socijalna formacija, dotle bi zajednica bila socijalna formacija u kojoj su jedinke povezane u jedinstvo razumijevanjem, povjerenjem, zajedničkim osjećajem istih vrednota i sl. U pjevačkom društvu jedinke nisu povezane jednako kao u pravoj, istinskoj prijateljskoj ili bračnoj zajednici. Zajednice mogu tvoriti i čitava plemena, a i narodi, a društva su uvjetne tvorevine pa poput dioničarskih društava nastaju i nestaju i članove samo jednostrano izvanjski međusobno povezuju. F

Zajedništvo je unutrašnja povezanost članova zajednice što se temelji na subjektivnom osjećaju pripadnosti što ga iz prirodnih ili duhovnih karakteristika u sebi ima svaki pravi, istinski član neke zajednice.

Zaključak, logički postupak kojim se izvodi jedan sud bila na osnovu jednog suda (neposredni zaključak ili izvod), ili dva (odnosno više) sudova (posredni zaključak). Posredni zaključak (kao zaključak u užem smislu) može biti deduktivni (v. silogizam, dedukcija), induktivni (v. indukcija) i analogijski (v. analogija). Izraz zaključak ponekad se ograničava na područje silogizma (v.) ili samo njegova zaglavka. Pet

Zakon (grč. nómos, lat. lex), u naširem smislu znači svaki pravilan red, poredak stvari, zbivanja i djelovanja. Izvorno pojam zakona potječe iz helenskog prava i kasnije se proširuje na druga područja zbiljnosti za određenja svakoga reda i poretka: u prirodu gdje djeluje kao niz prirodnih zakona (lex naturalis), u humanomoralnu sferu gdje se javlja kao ćudoredni zakon (lex moralis), naposljetku i na vječno božanstvo (lex aeterna). Već Lukrecije govori o leges naturae i njima označuje nužnost poretka stvari ili ravnomjernost toka nekog događaja pod istim uvjetima. Prirodni zakoni klasične fizike vrijede bezuvjetno i nužno, bez obzira na to je li riječ o takvima koji potječu neposredno iz iskustva (npr. Keplerovi zakoni) ili su samo matematičko objašnjenje faktičkoga zbivanja (npr. Newtonovi zakoni). Stoga ih Kant određuje kao »principe nužnosti slijeda prema pravilu«. Pojam »prirodnog zakona« prvenstveno je koncipiran polazeći od anorganske prirode i zato se može precizno formulirati matematičkim formulama, kao što se i sve kvantitativne relacije mogu egzaktno i eksperimentalno verificirati. Naprotiv zakoni suvremene kvantne fizike temelje se na Heisenbergovoj relaciji neodređenosti i nisu apsolutno nužni, niti se u njima više izgovara mehanička bezuvjetna uzročnost, nego su kao statistički, tek više ili manje vjerojatni pa se stoga formuliraju manje apodiktički, a više hipotetički. Slično bi se moglo reći i o tzv. zakonima organske prirode (npr. Haeckelov »biogenetički zakon«), koji također vrijedi samo približno. U pravu je zakon pravilo djelovanja što ga unutar nekog pravnog poretka određuje autoritet vlasti i osigurava njegovo provođenje pomoću sile. A što se tiče zakona povijesti, teško da bi se za bilo kakve povijesne zgode u različitim vremenskim razdobljima moglo postaviti neko apsolutno pravilo slijeda, jer bi se u protivnom slučaju povijest mogla predviđati poput kretanja nebeskih tijela. Pe

Zamjećivati, v. percipirati.

Zamjedba, v. percepcija.

Zamjeničan je pojam ili sud koji i uz različito sadržajno određenje (v. ekvipolentan) ima isto značenje intendirajući isti predmet. Razlikuju se, dakle, samo po izrazu te može svagda jedan zamijeniti drugi.

Zbilja, cjelokupnost svega što jest, svega što doista opstoji, svega što je zbiljsko (v.); a suprotno onome što je samo moguće (potencijalno) ili samo prividno, ili tek produkt mašte — suprotno, dakle, onome što se samo pomišlja te je nezbiljsko. Širi je pojam nego stvarnost (v.), jer osim svih postojećih stvari obuhvaća i sve doživljaje svijesti, koji također imaju obilježje zbiljske iako su samo duševne opstojnosti. Neki filozofi upravo ovom području zbilje [mišljenju (cogito) svijesti] daju prvotno, neposredno, apsolutno značenje, a stvarima i stvarnosti uopće drugotno, posredno, relativno značenje... Kako zbilja — a to je sve zbiljsko — obuhvaća stvarnu i duševnu opstojnost, ona nije nikad nešto gotovo i završeno, nego nešto što nastaje i stvara se. To je sadržano i u latinskoj riječi actualitas koja izražava pojam zbilje, a sam je pojam preuzet od Aristotela. F

Zbiljsko, ono što doista jest kao pravo, bitno i istinito, a suprotno je onome što se samo pričinja ili što bi tek moglo da bude; ono što postoji neovisno o našem znanju i predodžbi.

Zbivanje, svaki uzajamno povezani vremenski slijed događaja u prirodi, društvu i povijesti, premda se pojmom zbivanja prvenstveno određuje tijek povijesnih događaja koji proizlaze iz povijesnosti same povijesti (v.). Za znanosti je u svakom zbivanju od primarnog interesa pitanje slijeda događaja ili zgoda: zbiva li se taj slijed prema nekom ritmu koji se ponavlja i može li se utvrditi pravilom ili zakonom, ili je tok zbivanja kaotičan? Filozofija se pak svagda pita događa li se zbivanje prema nekim uzrocima te je kauzalno determinirano, ili prema nekoj svrsi kao finalno kretanje, i naposljetku: ima li zbivanje smisla ili je besmisleno?! Pe

Zdrav razum, sposobnost suđenja i rasuđivanja, koju, po mišljenju nekih filozofa, posjeduje od prirode svaki normalan čovjek; također: skup ovom sposobnošću otkrivenih općeprihvaćenih istina. Neki filozofi smatraju da zdrav razum treba da bude vrhovni arbitar u filozofiji ili bar da filozofija ne smije protivrječiti zdravom razumu; drugi misle da filozofija mora često ili bar ponekad negirati zdrav razum, a u svakom slučaju mora ići dalje od njega, jer je zdrav razum i skup predrasuda jedne epohe ili, u najboljem slučaju, okamenjeni dio nauke i filozofije, skup »neospornih« trivijalnih istina«. P

Zen, japanski termin nastao iz kineskog č'an, izveden iz pāli naziva gjhâna (v.) za sistem budističke meditacije; naziv za najpoznatiju školu mahâyâna (v.) budizma na Dalekom istoku. Osnivačem škole u Kini smatra se indijski misionar Bodhidharma (6 st.). Učenje njegove škole doprlo je u Japan potkraj 12. st., gdje je doseglo vrhunac razvoja od 16—18 st. u intelektualnim krugovima vojnog plemstva samuraja. Osnivač moderne škole zen bio je Hakuin (18 st.), a njen glavni suvremeni predstavnik i popularizator u zapadnoj filozofiji, psihologiji i estetici je prof. Daisetz Teitaro Suzuki iz Kyota. — U zenu se budizam najviše udaljuje od svojih indijskih osnova i prilagođuje kulturnopovijesnim uvjetima Dalekog istoka, postajući od folozofije kontemplacije filozofijom akta. Spoznajnoteorijski idealizam mahâyâne pretvara se ovdje u intuicionistički (v.) iracionalizam (v.) zasnovan isključivo na neposrednom doživljaju i iskustvu uvida. Taj iracionalni doživljaj koji je krajnji akt meditativnog (v.) napora, očituje se kao trenutačno »prosvjetljenje« — satori, a izaziva se dugotrajnim često dugogodišnjim zaoštravanjem unutrašnje krize oko jednog nerješivog pitanja ili zadataka — kôan, koji postaje smisao učenikova »biti ili ne biti«. Prema jednom osnovnom principu zena, »sumnjati znači vjerovati«. Tu sumnju ili vjeru potrebno je krajnjim naporom duha dovesti do ekstrema i apsurda. Tada se satori doživljava ne kao intelektualno rješenje životnog pitanja, nego kao »oslobođenje« u smislu nirvâne ili uništenje (šûnyatâ, v.).

Slično indijskom i evropskom idealizmu apsolutnog duha i zen formulira svoje najviše dostignuće: »Sva su ljudska bića već prosvijetljena. Svi su buddhe po svojoj prirodi. Meditativni napor i nije ništa drugo nego sâm akt buddhin (Dogen, 13. st.), ili modus osvještenja apsolutnog duha. Izraz toga čvornog doživljaja poprima redovno pjesnički i slikarski oblik, čija je formulacija nužno ekspresionistička i apstraktna. Utjecajima kineske na japansku kulturu preko specifičnih izražajnih oblika zena smatraju se u širem smislu crno-bijele slike i ceremonije pijenja čaja i cvjetnih kompozicija. S psihološke strane tehnika zena privlači osobito teoretičare podsvijesti. C. G. Jung, osnivač »dubinske psihologije« koji religiozno-metafizičkim motivima daje osnovnu važnost i u analizi neuroza, surađivao je s prof. Suzukijem. I egzistencijalistička filozofija nalazi često u zenu neočekivane srodnosti. — Evo kako Hakuin opisuje doživljajni razvoj svijesti satori: »Dane i noći sam spavao, zaboravljao sam da jedem i da se ispružim. Tada je iznenada nastupila kritična koncentracija. Činilo mi se da sam se sledio u zamrznutom polju koje se širilo u nedogled, dok sam u svojoj nutrini imao osjećaj potpune prozirnosti. Nisam mogao ni naprijed ni natrag. Bio sam poput idiota, poput glupana, i ništa više nije postojalo osim kôana... U tom su mi stanju prolazili dani, dok jedne večeri nije zvuk zvona naglo sve srušio. Bilo je kao da se razbila staklena vaza ili srušila kuća od džada. Prenuvši se osjetio sam... da su se sve moje sumnje, sve moje prijašnje neizvjesnosti potpuno raspršile kao santa leda koja se topi... Sve prošle i sadašnje teškoće nisu više vrijedne ni da budu opisane.« Ve

Zetetika (grč. zeteo = istražujem), vještina da se ispitivanjem drugih dođe do novih spoznaja, kao što je to činio npr. Sokrat. Ispitivanje drugih dovodi naime često do novih spoznaja i otkrića, do kojih čovjek samo zbog toka i pravca svoga vlastitog razmišljanja nije mogao doći. U grčkoj se filozofiji za skeptika (v.) upotrebljava i naziv zetetik. Herbert Cherbury naziva logiku zetetikom. S

Značenje (njem. die Bedeutung, engl. meaning), ono po čemu neki predmet, događaj ili postupak nešto znači, bitna komponenta svakog doista ljudskog djelovanja i opstojanja. Značenje jednog djela, postupka ili događaja nije identično s njegovom vanjskom egzistencijom, datošću, pojavnošću. Značenje je nešto unutrašnje, skriveno, neočigledno, što tek treba pronaći, otkriti, dokučiti. Ali značenje nije ni sasvim isto što i bit. Značenje je ono unutrašnje po čemu nešto nije samo ono što jest, nego i nešto drugo. Značenje je ono po čemu je neko ljudsko djelo bitno povezano s nekim drugim djelom, uvršteno u širu ljudsku smisaonu cjelinu. Pored ovog šireg smisla značenja postoji i uži u kojem se značenje pripisuje samo jezičnim tvorevinama, naročito riječima (u vezi s rečenicama češće se govori o smislu [v.]). — Postoje različite teorije o tome što je zapravo značenje. Prema realističkoj teoriji značenje jednog znaka je stvar koju on označava ili na koju upućuje. Prema psihologističkoj ili mentalističkoj teoriji značenje je predodžba ili neki drugi psihički doživljaj na koji znak upućuje ili ga pobuđuje. Prema sintaktičkoj ili formalističkoj teoriji značenje je odnos (ili skup odnosa) znaka prema drugim znakovima. Prema funkcionalističkoj teoriji značenje je funkcija koju znak vrši (kod riječi njena upotreba u običnom ili naučnom jeziku). Prema pragmatističkoj teoriji značenje je skup praktičnih posljedica nekog znaka (u slučaju suda — skup njegovih praktičnih konzekvencija). Prema logičko-pozitivističkoj teoriji značenje suda je skup iskustava pomoću kojih se on može verificirati (provjeriti). Prema konceptualističkoj teoriji značenje riječi je sadržaj pojma koji ona označava. Prema teoriji koju njeni zastupnici nazivaju dijalektičkom, značenje je »kompleks relacija«, koji uključuje odnos prema objektu (predmetno značenje), odnos prema mentalnim dispozicijama subjekta (mentalno značenje), odnos prema drugim znacima, odnosno riječima (jezičko

značenje) odnos među subjektima koji upotrebljavaju znak (društveno značenje) i odnos prema praktičnim akcijama subjekta (praktično značenje). Drugi smatraju da su predmetno, mentalno itd. značenje vrste značenja, a ne oznake općeg pojma značenja, te da klasifikaciju značenja treba provesti logičnije. Tako bismo mogli razlikovati: a) predmetno, mentalno, konceptualno i jezično značenje, b) individualno i socijalno značenje, c) teorijsko i praktičko značenje. P

Znak (grč. semeion, lat. signum), nosilac značenja (v.), nešto što posjeduje značenje, predmet koji nešto znači, predmet koji upućuje na neki drugi predmet. Ono što znak znači naziva se najčešće »significatum« ili »designatum«. Nijedan predmet nije sam po sebi ni »signum« ni »significatum«; on može biti jedno ili drugo samo u odnosu na neki drugi predmet, u procesu semioze. Uz »znak« (signum) i »značeno« (significatum) kao elementi procesa semioze često se navode »interpretor« (onaj koji interpretira jedan predmet kao znak za drugi) i »interpretant« (ono djelovanje predmeta na interpretatora uslijed kojega je taj predmet za interpretatora znak). Znakove koji »prirodno« (po sličnosti, uzročnoj povezanosti i sl.) upućuju na ono što znače nazivamo prirodnim znakovima; one kojima smo tu funkciju dodijelili izborom ili slobodnom odlukom nazivamo umjetnim ili konvencionalnim znakovima. Uz ovu distinkciju koju susrećemo kod mnogih, kod različitih autora nalazimo i druge njima svojstvene. Tako Ch. S. Peirce dijeli znakove, a) po njihovoj prirodi: na znakove-svojstva (qualisigns), znakove-pojedinačne predmete (sinsigns) i znakove — zakone (legisigns); b) po prirodi odnosa između znaka i predmeta na koji on upućuje: na ikone (icon) koji su slični predmetima, indekse (index) koji su uvjetovani djelovanjem predmeta, i simbole (symbol) koji su zakonima asocijacije povezani s predmetima u misli; c) po tome upućuje li znak na mogući predmet, na zbiljski predmet ili na zakon: na reme (rheme), diciznakove (dicigns) i argumente (argument). P

Znanost (grč. episteme, lat scientia, njem. die Wissenschaft, engl. science), šire: skup svih metodički stečenih i sistematski sređenih znanja; također: djelatnost kojom stječemo takva znanja. Uže: metodički stečena i sistematski sređena znanja o određenom području ili aspektu zbilje; također: djelatnost kojom stječemo takva znanja. Sve znanosti u užem smislu čine znanost u širem smislu. Znanost u oba smisla ima različike »aspekte« ili »strane«. Tako je znanost jedinstvo istraživanja (v.) i izlaganja (v.), otkrića (v.) i dokaza (v.), metode (v.) i sistema (v.). Počeci znanosti javljaju se zajedno s počecima pismenosti, ali se znanost počela snažnije razvijati tek u staroj Grčkoj. Znanost i filozofija bile su u Grčkoj stopljene u jednu cjelinu koja se nazivala ljubavlju prema mudrosti (filozofijom) ali su se već u to vrijeme počele osamostaljivati matematika, astronomija i mehanika. U novom vijeku od filozofije su se odvojile i konstituirale u samostalna područja i druge grane fizike kao i kemija, biologija, sociologija, psihologija. S odvajanjem znanosti od filozofije i podjelom znanosti na brojne grane i podgrane, nastao je i problem klasifikacije (v.) znanosti. Znanosti se najčešće klasificiraju ili po predmetu koji proučavaju ili po metodama kojima se služe ili po svrsi ili cilju kojem se usmjeravaju. Najčešće se susreću ove distinkcije: formalne znanosti — znanosti koje proučavaju samo formalnu stranu realnih stvari i zbivanja (matematičke znanosti i simbolička logika); realne znanosti — znanosti koje proučavaju realne predmete i zbivanja (sve ostale znanosti); prirodne znanosti — znanosti koje proučavaju prirodne pojave (fizika, kemija, biologija itd.); društvene ili »duhovne« znanosti — znanosti koje proučavaju društvene pojave (sociologija, povijest, politička ekonomija itd.; neki tu uključuju i psihologiju, a neki je stavljaju kao treću, posebnu, grupu, po sredini između prirodnih i društvenih znanosti); teorijske znanosti — znanosti čiji je cilj otkrivanje istine na jednom području istraživanja; primijenjene ili praktične znanosti — znanosti čiji je cilj primjena jedne ili

više teorijskih znanosti radi postizanja neke praktične koristi (medicinske i veterinarske znanosti, agronomija itd.); genetičke znanosti — proučavaju postanak i razvoj predmeta i pojava određene vrste (kozmologija, geologija, historija itd); sistematske znanosti — proučavaju i nastoje sistematski zaokružiti spoznaju o jednom području (zoologija, botanika, sociologija itd.). Oni koji u znanost uključuju i filozofiju provode također razliku između opće znanosti (filozofija) i posebne znanosti (sve ostale znanosti). P

Znanje (njem. das Wissen), rezultat spoznaje (v.), objektivno zasnovana uvjerenost u istinitost nekog suda ili sudova; također: sud ili skup sudova u čiju je istinitost netko s pravom uvjeren. Neki filozofi ne razlikuju spoznaju i znanje, a neki ističu da je spoznaja djelatnost ili proces, a znanje rezultat toga procesa. Neki filozofi ne prave razliku (ili čak direktno tvrde da se ne može praviti razlika) između znanja i istine. Oni koji provode tu razliku ističu da o znanju ne govorimo uvijek kad netko nešto istinito tvrdi, nego samo onda kad je onaj koji tvrdi siguran u istinitost toga što tvrdi i kad ujedno ima pravo da bude siguran u to. Pojam znanja suprotstavlja se ne samo pojmu »neznanja« nego i pojmovima »mnijenje« (v.) i »vjerovanje« (v.). P

Zor, v. perpepcija.

Zorno, oznaka za sve ono što je neposredno zahvaćeno osjetnim organima.

Zrenje, filozofijski termin kojim se provode neki strani izrazi donekle različitog značenja: grč. theoria, lat intuitio (franc. intuition) i contemplatio (contemplation), njem. Schau (Schaung). U filozofskom kontekstu zrenje se redovito, kao izravno (neposredovano i neposredujuće) »motrenje« osjetnih ili logičkih »likova« (oblika, biti) suprotstavlja »diskurzivnim« (analitičkim i sintetičkim) procesima suđenja, zaključivanja i sl. Termin se najčešće javlja u okviru fenomenoloških razmatranja (»bivstveno zrenje« = Wesensschau) ili kao domaća zamjena za riječ »intuicija«. Izraz zrenje treba razlikovati od izraza »zor« koji redovito ima psihološko značenje (sinonimno značenje izraza »percepcija«), a upotrebljava se kao prijevod njem. riječi Anschauung i u filozofskom smislu (Kantovi »čisti zorovi« prostora i vremena). Kr

Zrvan (Iran), princip vremena u mazdaizmu (v.). U ranijoj Avesti spominje se paralelno s prostorom (thwâša, usp. sansk, âkâša) kao osnovni princip svijeta, a u nekim se slučajevima i princip prostora pojavljuje kao vrhovni. U kasnijem razvoju mazdaizma oko 5. st. pr. n. e.), u učenju Magijaca, a i u Mithrinu kultu, prevladava shvaćanje da je zrvan-akarana ili »nestvoreno beskonačno vrijeme«, osnovni princip svjetskog zbivanja. Pretpostavlja se da je porijeklo zrvanizma u astronomskoj nauci Kaldejaca i da su ga Iranci preuzeli zajedno s astrološkom kozmologijom pošto je Kir osvojio Babilon (538. pr. n. e.) U zervanizmu su dualistički principi dobra i zla, svjetla i tame, podređeni zrvanu kao zajedničkom praosnovu. To se odražava i u mitologiji, gdje se zrvan-akarana personificira u vrhovno božanstvo, a Ormazd (staroavestički vrhovni princip mudrosti Ahura Mazda) i Ahriman (staroavest. ahra-manyu, »zla misao« ili »zloduh«) smatraju se njegovom djecom. Istog je porijekla i astrološki fatalizam u zervanizmu. Zrvan postaje izraz pravilnosti i zakonitosti u mijenama svjetlosti i tame (identičnih s dobrom i zlom) i cikličkog razvitka svemirskih sistema. Taj smisao dobivaju i osnovni epiteti zrvan-akarane: »koji udjeljuju snagu, sjaj i starost«. Kao princip vječne pravilnosti kružnog kretanja u svemiru zrvan-akarana dobiva onaj smisao koji ima dharma u indijskoj i tao u kineskoj arhajskoj misli, smisao kojemu je klica sadržana u vedskom pojmu rita i staroavestičkom arta (aša, v.). — Vjerojatan je iranski utjecaj na razvoj zervanizmu srodne mitologije u vezi s Hronosom u orfizmu i kod Ferekida. Nosioci tih utjecaja bili su Magijci na područjima Irana, Male Azije, Mezopotamije i Egipta. Ve

Ž

Želja (lat. voluntas), tendencija postizavanja nekog cilja, stvarnog ili zamišljenog (stanja, situacije, predmeta), povezana s emocionalnim doživljavanjem. Faktori želje jesu motiv, predodžba cilja i sam izbor. U *metaf.*, *psih.* voluntarizam.

Živac: snop živčanih vlakana. Živčana vlakna, koja čine živac, izdanci su živčanih stanica koje se nalaze unutar centralnog živčanog sustava ili u različitim ganglijima. Prema tome sadrže li živci aferentna ili eferentna živčana vlakna, odnosno i jedna i druga dijele se na senzorne, motorne i mješovite živce. Bu

Živčana stanica: osnovni građevni element živčanog sustava. Živčana stanica osim staničnog tijela posjeduje svoje izdanke (dendrite i akson) pomoću kojih, već prema svom položaju i funkciji, dolazi u vezu s osjetnim organima, odnosno drugim živčanim stanicama (sinonim: neuron). Bu

Živčani sustav, skupni naziv za ukupnost živčanih stanica i njihovih izdanaka u organizmu. Živčani sustav dijeli se na somatički (v.) i vegetativni (v.) živčani sustav.

Živčano uzbuđenje, v. uzbuđenje.

Živčano vlakno, izdanak živčane stanice.

Živčevlje, v. živčani sustav.

Život, v. filozofija života.

Životni nazor, v. nazor o svijetu i životu.

Grupa autora u redakciji

Vladimira Filipovića

FILOZOFIJSKI RJEČNIK

Izdavač *Nakladni zavod Matice hrvatske*

Zagreb, Ulica Matice hrvatske 2

Za izdavača *Marija Peakić-Mikuljan*

Oprema *Alfred Pal*

Tehnički urednik *Boris Kreber*

Naklada: 7000 primjeraka